

Hadrovics László

MAGYAR FRAZEOLÓGIA

Történeti áttekintés

Akadémiai Kiadó, Budapest

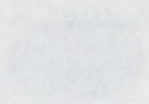
Magyar frazeológia

Történeti áttekintés

Magyar
frazeológia

Történeti áttekintés

NTAK

Akadémiai Kiadó Budapest

109987

Hadrovics László

Magyar frazeológia

Történeti áttekintés

MTAK

Akadémiai Kiadó, Budapest

508920

Magyar franzéologia

Történelmi áttekintés

HUNGARIKAI
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6880 2

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Első kiadás: 1995

© Hadrovics László • 1995

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
Könyvtár 9880.../19 95 82

Tartalom

Előszó.....	15
Rövidítve idézett források és szakirodalom.....	17
Egyéb szakmai rövidítések.....	24
Bevezetés (1. §).....	25
Elméleti alapvetés (2—7. §).....	27
A frazeológia és szintaxis viszonya (2. §).....	27
További frazeológiai csoportok (3. §).....	29
A szólás helye a frazeológiában (4. §).....	30
Az elvont fogalmi világ és a frazeológia (5. §).....	30
Az elvontság szintaktikai következményei (6. §).....	31
A feldolgozás alapelvei, az anyag, technikai kérdések (7. §).....	32
A szókapcsolatok frazeológiája (8—89. §).....	34
Tárgyas igei kapcsolatok (8—14. §).....	34
Elvi kérdések (8. §).....	34
<i>elejét veszi vminek</i> (9. §).....	34
<i>szót fogad, nem fogad szót</i> (10. §).....	35
<i>kedvét keresi vkinek</i> . A birtokviszony felbomlása (11. §).....	36
További példák a birtokviszony felbomlására (12. §).....	37
Birtokviszony helyett határozós kapcsolat (13. §).....	37
Állandó tárgyas kapcsolat állandó határozós vonzattal (14. §).....	39
Határozós igei kapcsolatok (15—36. §).....	41
A határozós igei kapcsolatok természete (15. §).....	41

Határozói vonzatváltások (16—25. §)	42
-ba, -be és váltótársai (16. §)	42
-ban, -ben és váltótársai (17. §)	43
-ból, -ből és váltótársai (18. §)	44
lakol vmiért és vmiről (19. §)	45
-hoz, -hez, -höz és váltótársai (20. §)	45
-nak, -nek és váltótársai (21. §)	47
-on, -en, -ön és váltótársai (22. §)	47
-ról, -ről és váltótársai (23. §)	48
-tól, -től és váltótársai (24. §)	49
-val, -vel és váltótársai (25. §)	49
Többszörös vonzatok (26—31. §)	51
Általános kérdések (26. §)	51
függ vmiben, vmiből, vmitől (27. §)	51
szűkölködik vmiben, vmiből, vmire, vmi nélkül (28. §)	52
örül vmiről, vmin, vkinek (vminek), vmit (29. §)	52
fél, retteg, ijed vkitől (vmitől), vmin, vkit (vmit) (30. §)	52
A vég főnév és visz (megy) igék kapcsolata (31. §)	53
A birtokviszony felbomlása a határozók körében (32—36. §)	54
Általános kérdések (32. §)	54
Birtokviszony helyébe részeshatározó (33. §)	54
eszére jön, eszébe vesz → észre tér, észre vesz (34. §)	54
helyén, helyére → helyben, helyre (35. §)	55
számán tart és számon tart (36. §)	56
Vonzatból szólás és más jelenségek (37—44. §)	56
Általános kérdések (37. §)	56
kétfelé kap, jól (rosszul, pórul) jár (38. §)	56
számba vesz, nem vesz számba, számba se vesz (39. §)	58
jó vagy rossz néven vesz (40. §)	59
kétségbe esik és ejt (41. §)	60
Keresztező vonzatváltás (42. §)	61
Az eredeti vonzat és „értelmetlen” változata (43. §)	61
Vegyült szólások (44. §)	63
Igés kapcsolatok rövidülése (45—53. §)	64
A rövidülés típusai (45. §)	64
kimúlik e világból és hasonlók (46. §)	65
vki vkivel tart és hasonlók (47. §)	66
magadra vess (48. §)	68
letesz vmiről; nem tehetek róla (49. §)	68
Három bizonytalan eredetű rövidülés: fog vki mellett, kifog rajta, tart vkitől (50. §)	69
Újabb rövidült kapcsolatok (51. §)	70
Eufemizmus miatt rövidült szólás: kutya baja (52. §)	71
Szólás értékű magányos igék és főnevek (53. §)	72
Bővítő vagy helyettesítő szók (54. §)	73

Névszói kapcsolatok (55—66. §).....	75
Jelzős szerkezetek. Általános kérdések. (55. §).....	75
A melléknévi jelző (56. §).....	75
A jelző és főnév együttes jelentése (57. §).....	76
Alaki különlegesség a jelzős szerkezetben (58. §).....	78
A birtokos jelző (59. §).....	78
A birtokviszony különleges szerepekben (60. §).....	80
A határozói jelző és főneve (61. §).....	82
Az értelmező (62—64. §).....	82
Az értelmező általában (62. §).....	82
Az értelmező mint toldalék-mondatrész (63. §).....	83
Az értelmező a megszólításban (64. §).....	83
Szeretlen toldalék-mondatrészek (65. §).....	84
Szókapcsolatok eufemisztikus átalakítása (66. §).....	84
Páros kapcsolatok (67—88. §).....	85
Az elnevezés értelme (67. §).....	85
A nem igazi páros kapcsolat (68. §).....	86
Igék párban (69—71. §).....	88
Azonos hangrendű igék (igenevek, igei főnevek) párban (69. §).....	88
Vegyes hangrendű igék (igenevek, igei főnevek) párban (70. §).....	90
Az ige kapcsolata saját származékaival (71. §).....	91
Főnevek párban (72—76. §).....	93
Párosan szereplő főnevek általános kérdései (72. §).....	93
Azonos hangrendű főnevek párban (73. §).....	94
Vegyes hangrendű főnevek párban (74. §).....	95
Egy főnév kétféle alakja párban (75. §).....	97
Azonos határozói ragos különböző főnevek párban (76. §).....	97
Melléktnevek párban (77—80. §).....	99
Általános kérdések (77. §).....	99
Azonos hangrendű melléknévi párok (78. §).....	100
Vegyes hangrendű melléknévi párok (79. §).....	100
Melléknév a maga toldalékolt alakjaival párban (80. §).....	101
Számnévi páros kapcsolatok (81. §).....	102
Névmások párban (82—83. §).....	104
Páros névmások és névmási tövű határozószók (82. §).....	104
ez-az, imez-amaz (83. §).....	105
Határozószók párban (84—85. §).....	106
Vegyes tövű páros határozószók (84. §).....	106
Tőismétlő, vegyesen toldalékolt páros határozószók (85. §).....	107
A hanghatás szerepe a szintaktikai frazeológiában (86—89. §).....	108
Általános kérdések (86. §).....	108
Szóismétlés (87. §).....	108
Álíkerszók (88. §).....	111
Az összecsengés lehetőségei (89. §).....	111

Mondatok és mondatrészlegek mint frazémák (90—141. §).....	114
Elvi kérdések, különböző változatok (90. §).....	114
Az egyszerű mondat (91—93. §).....	115
Kijelentő mondat (91. §).....	115
Kérdő mondatok (92. §).....	116
Felszólító és óhajtó mondatok (93. §).....	117
Szervetlenül csatlakozó összetett mondatok (94—101. §).....	119
Általános kérdések (94. §).....	119
Érzelmileg közömbös formulák (95. §).....	119
A legegyszerűbb csatlakozó típusok (96. §).....	120
A kényszerű cselekvést bevezető formulák (97. §).....	120
A főközlést megelőző formulák (98. §).....	121
Érzelmileg színezett bevezető és befejező formulák (99. §).....	122
Személyes érdekeltséggel színezett közbevetett mondatok (100. §).....	123
Fokozottan emfatikus formulák (101. §).....	126
Igazi összetett mondatok mint frazémák (102—132. §).....	128
Általános kérdések (102. §).....	128
Kapcsolatos és választó mondatok (103. §).....	128
Ellentétes mondatok (104. §).....	129
Helyhatározói mellékmondatok (105. §).....	130
Időhatározói mellékmondatok (106. §).....	130
Feltételes mondatok (107. §).....	131
Formulaszerű egyéb határozói mondatok (108. §).....	132
Vonatkozó névmással kapcsolt mondatok mint frazémák (109. §).....	134
Hasonlító mellékmondatok (110—132. §).....	134
Általános kérdések (110. §).....	134
Hasonlítás összetett mondat nélkül (111. §).....	136
A hasonlítások válfajai (112. §).....	137
Hasonlítás emberhez (113. §).....	138
Hasonlítás növényekhez, termésekhez (114. §).....	138
Hasonlítás halakhoz, hüllőkhöz stb. (115. §).....	139
Hasonlítás rovarokhoz, férgekhez (116. §).....	140
Hasonlítás madarakhoz (117. §).....	140
Hasonlítás emlős állatokhoz (118. §).....	141
Hasonlítás egyes tárgyakhoz (119. §).....	142
Hasonlítás anyagokhoz (120. §).....	143
Hasonlítás égitestekhez és természeti jelenségekhez (121. §).....	143
Cselekvések, történések összehasonlítása (122. §).....	144
Hasonlítással kifejezett tagadás (123. §).....	145
Gúnyos-tréfás hasonlítás (124. §).....	146
Hasonlítás személynévvel (125. §).....	147
Hasonlítás népnévvel (126. §).....	147
Hasonlítás földrajzi névvel (127. §).....	148
Magyarázatos hasonlítás (128. §).....	148
Konkrét és absztrakt fogalom az összehasonlításban (129. §).....	149

„Logikátlan” hasonlatok (130. §).....	149
Játékos hasonlítások (131. §).....	150
A szóláshasonlatok feldolgozása a magyarban (132. §).....	150
Rövidült mondatok (133—140. §).....	151
Általános bevezetés (133. §).....	151
Összerántott mondatok (134. §).....	152
Kihagyásos mondatok (135. §).....	152
Rövidült bocsánatkérés és fogadkozás (136. §).....	153
Csodálkozó vagy indultatos felkiáltás stb. (137. §).....	153
Biztatás, parancs, vezényszó (138. §).....	154
Vegyes rövidült mondatok (139. §).....	154
Rövidült mondatok kereszteződése (140. §).....	155
Vegyes szólásszerű felkiáltások (141. §).....	156
A képes beszéd (142—204. §).....	157
A képes beszéd és a körülírás (142. §).....	157
A képes beszéd rendszerezése (143. §).....	158
Vegyes megjegyzések a képes beszédhez (144. §).....	159
Az egész ember és a testrészek (145—157. §).....	159
Szólások <i>ember</i> -rel (145. §).....	159
A <i>fej</i> (146. §).....	161
<i>haj, üstök, szakáll, bajusz</i> (147. §).....	162
A <i>szem</i> (148. §).....	163
A <i>száj</i> és tartozékai (149. §).....	165
A fej további részei: <i>áll, orr, fül, arc, pofa, kép</i> (150. §).....	167
A <i>nyak</i> (151. §).....	168
<i>váll, hát, derék, oldal, far</i> (152. §).....	168
<i>kéz, kar, könyök</i> (153. §).....	169
<i>tenyér, marok, ujj, köröm</i> (154. §).....	170
<i>láb, térd, szár, ín, boka, talp, sarok</i> (155. §).....	171
<i>szív, ér, vér</i> (156. §).....	172
<i>bél, has, gyomor, máj, epe, vese</i> (157. §).....	173
Az ember élete szűkebb körben (158—164. §).....	174
Az ember mozgása (158. §).....	174
Étel, evés (159. §).....	175
Ivás, ital, ivóedény (160. §).....	176
Születés, elmúlás (161. §).....	177
Ruházat, lábbeli stb. (162. §).....	177
A <i>ház</i> és berendezése (163. §).....	178
Háztartás (sütés, főzés, tisztálkodás) (164. §).....	180
Az ember és a természet kapcsolata (165—177. §).....	182
Általános kérdések (165. §).....	182
Az ásványok (166. §).....	182
A növényvilág (167. §).....	183
Rovarok, csúszómászók, hüllők, madarak (168. §).....	184

Vadon élő állatok (169. §)	185
Háziállatok (a ló kivételével) (170. §)	186
A ló mint a képes beszéd egyik fő alakja (171. §)	188
<i>lóra ül és ültet</i> (172. §)	189
A ló és <i>zabolája</i> (173. §)	189
A ló <i>szája</i> (174. §)	190
A ló szerszáma és egyéb kellékei (175. §)	191
A ló különböző szólásokban (176. §)	192
Az ember és a természeti erők és jelenségek (177. §)	193
Az ember ősi foglalkozásai, mesterségek (178—182. §)	194
Vadászat, madarászat (178. §)	194
Halászat (179. §)	195
Pásztorkodás, földművelés, ősi szerszámok (180. §)	196
Kertészkedés, szőlészet, favágás (181. §)	197
Mesterségek (182. §)	198
Ember és társadalom (183—187. §)	200
A fejezet tartalma (183. §)	200
Család, rokonság, barátság, szolgálati viszony (184. §)	201
Kapcsolattartás, látogatás (185. §)	202
Közlekedés járművel. <i>Szekér, tengely, kerék</i> (186. §)	202
Adásvétel, vásár (187. §)	204
Katonaság, hadakozás (188—194. §)	205
A tárgykör bőrsége (188. §)	205
Hadrakelés, táborozás (189. §)	205
Csatázás stb. (190. §)	205
Nyílt harc (191. §)	206
Várvívás (192. §)	206
Győzelem, zsákmány (193. §)	207
Katonasors, fegyelem, büntetés, leszerelés (194. §)	207
Jog, bíraskodás, közigazgatás, pénzügy (195—197. §)	208
Magánjog, pénzügy, adózás (195. §)	208
Polgári pereskedés, büntető eljárás (196. §)	210
Hatóság, hivatali méltóság (197. §)	212
Szórakozás (198—201. §)	212
Szerencsejáték (<i>kocka és kártya</i>) (198. §)	212
Versenyzés (199. §)	214
Zene, tánc (200. §)	216
Népszokások (201. §)	217
Hitvilág (202—204. §)	218
Hiedelmek, babonák (202. §)	218
Isten, hit, üdvösség stb. (203. §)	219
Az <i>ördög</i> (204. §)	221

A körülírás (205—219. §)	222
Általános kérdések (205. §)	222
Bővítő szók és szókapcsolatok (206. §)	223
Ember, férfi, nő körülírásai (207. §)	224
A vallási szféra személyei és helyei (208. §)	225
Állatok, tárgyak, anyagok körülírása (209. §)	226
Testi és lelki tulajdonságok, állapotok körülírása (210. §)	226
Cselekvések helyváltoztatás nélkül (211. §)	228
Helyváltoztatás (átvitt értelemben is) (212. §)	229
Szellemi és lelki folyamatok körülírása (213. §)	229
Történet körülírása (214. §)	230
Szülés, születés (215. §)	231
A természetes halál kifejezései (216. §)	231
Az erőszakos halál kifejezései (217. §)	233
A szókapcsolatos eufemizmus (218. §)	234
Az illetlent helyettesítő kifejezések (219. §)	235
Közhmondások (220—245. §)	237
Általános kérdések (220. §)	237
Betűrendes kis közhmondástár (221. §)	239
A, Á (222. §)	240
B (223. §)	240
C, Cs (224. §)	242
D (225. §)	242
E, É (226. §)	242
F (227. §)	244
G, Gy (228. §)	245
H (229. §)	246
I (230. §)	248
J (231. §)	248
K (232. §)	249
L (233. §)	250
M (234. §)	251
N, Ny (235. §)	252
O, Ó (236. §)	253
P (237. §)	253
R (238. §)	254
S (239. §)	254
Sz (240. §)	254
T, Ty (241. §)	256
U (242. §)	256
V (243. §)	257
A közhmondások nyelvi sorsa (244—245. §)	258
Közhmondások szövegromlása, keveredése (244. §)	258
Közhmondások tréfás ferdítése (245. §)	258

Irodalmi idézetek, utalások, célzások (246—274. §)	260
Általános kérdések (246. §)	260
A Biblia (247—265. §)	260
A bibliai helyek különböző jellege (247. §)	260
Mózes 1. könyve (Genesis) (248. §)	261
Mózes 2. könyve (Exodus) (249. §)	263
Mózes 3. könyve (Leviticus) (250. §)	264
Mózes 4. könyve (Nümeri) (251. §)	264
Mózes 5. könyve (Deuteronomium) (252. §)	264
Bírák könyve (Liber judicum) (253. §)	265
Ruth könyve (254. §)	266
Királyok könyve (Liber 1., 2., 3., 4. Regum) (255. §)	266
Jób könyve (256. §)	266
A zsoltárok (Liber Psalmorum) (257. §)	267
Prédikátor-könyv (Ecclesiastes) (258. §)	268
A próféták (259. §)	268
Máté evangéliuma (Evangelium secundum Matthaeum) (260. §)	269
Márk evangéliuma (Evangelium secundum Marcum) (261. §)	270
Lukács evangéliuma (Evangelium secundum Lucam) (262. §)	270
János evangéliuma (Evangelium secundum Joannem) (263. §)	271
Az apostolok cselekedetei (Actus apostolorum) (264. §)	271
Egyéb bibliai könyvek (265. §)	272
A klasszikus ókor (266—270. §)	272
Általános tájékozódás (266. §)	272
Görög-római irodalom, mitológia, monda és történelem (267. §)	273
Aesopus és Phaedrus alakjai (268. §)	274
Ókori városok, <i>Spárta</i> és <i>Sybaris</i> (269. §)	275
Híres ókori uralkodók (270. §)	276
Néhány középkori emlék (271. §)	276
Újkori frazémakincs (272—274. §)	277
Magyar és idegen irodalmi idézetek, közigék, szállóigék (272. §)	277
Tóth Béla gyűjtése (273. §)	278
Békés István gyűjtése (274. §)	279
Lefordított vagy idegen alakban meghonosodott elemek (275—286. §)	280
A beszélt nyelv útján átvett tükrö-frazémák (275. §)	280
Idegen alakban átvett szókapcsolatok és mondatok (276—284. §)	281
Általános kérdések (276. §)	281
Görög idézetek (277. §)	282
Latin idézetek (278—279. §)	282
Általános kérdések (278. §)	282
A latin idézetanyag (279. §)	283
Német elemek (280. §)	285
Francia elemek (281. §)	287
Olasz elemek (282. §)	288

Angol elemek (283. §)	289
Szláv elemek (284. §)	290
Frazeológiai segédkönyvek (285. §)	291
A frazeológia esztétikai értékelése (286. §)	291
Függelék (Részletesebb szólásmagyarázatok 287–301. §)	293
<i>eben gubát cserél</i> (287. §)	293
<i>édes mindegy</i> (288. §)	295
<i>eltörött a mécses és cserepet tör</i> (289. §)	295
<i>eresztett lator és hétpróbás gazember</i> (290. §)	296
<i>füle botját se mozdítja</i> (291. §)	297
<i>gazda nélkül vet számot</i> (292. §)	298
<i>heten vannak, mint a gonoszok</i> (293. §)	299
<i>hosszú padra von</i> (294. §)	299
<i>illa berek, nádak, erek!</i> (295. §)	299
<i>körmére ég a dolog</i> (296. §)	301
<i>lándzsát tör valaki mellett</i> (297. §)	301
<i>lassan páter a kereszttel</i> (298. §)	302
<i>nem elég az üdvösségre</i> (299. §)	303
<i>ráforrt a gégédre</i> (300. §)	304
<i>éli világát</i> (301. §)	306
Kiegészítések (Szakirodalmi utalások az egyes paragrafusokhoz ad 1–ad 291. §)	308
Névmutató	331
Személynevek	331
Földrajzi nevek	335
Tárgymutató	336
Idegen nyelvi egyesített szó- és szólásmutató	343
Magyar szó- és szólásmutató	346

Előszó

Igy szóltak a régi magyarok

Heltai Gáspár 1.5.6.6.

Már a Magyar történeti jelentéstan írása közben foglalkoztatott a gondolat, hogy a tragikus körülmények között oly korán távozott O. Nagy Gábor (1915–1973) helyett megírom azt a művet, amely valójában őt illette volna, a magyar frazeológia történeti áttekintését. A terv már egy idő óta érlelődött bennem, amikor Benkő Loránd mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke megkérdezte tőlem, hogy a soron levő közgyűlésen tartanék-e előadást. Én a felkérést elfogadtam és 1991. dec. 10-én megtartottam a „Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról” című előadást, amely 1992-ben a Magyar Nyelv 88. évfolyamában (129–141. l.) meg is jelent. Ekkor már tetemes saját gyűjtésű anyag volt a birtokomban, és lényegében az egész monográfia körvonalai kirajzolódtak. Az anyaggyűjtést most már céltudatosan és intenzíven folytatva 1992. szept. 7-én hozzákezdhettem az íráshoz és 1993. dec. 20-án a törzssanyag szövegezését be is fejeztem. Még több mint egy fél év telt el a kész anyag javíttatásával, a Függelék és a Kiegészítések elkészítésével és már megkezdődött a kézirat gépettetése, amikor az Akadémiai Kiadótól azt a kedvező ajánlatot kaptam, hogy a papírra való gépettetés kiiktatásával az egész könyvet az én kézírásomból mindjárt számítógépre viszik. Mivel kézírásom olvashatónak bizonyult, munkám törzssanyagát 1994. jún. 22-én átadhattam, a többi részt pedig néhány héttel később.

A Jelentéstan sikere a felsőoktatásban arra ösztönzött, hogy a frazeológia feldolgozását is hasonló keretek között tartsam. Legyen monográfia, de használható legyen mint kézikönyv és tankönyv is. Ezért óvakodtam az anyag túlságos halmozásától, a gazdag példatárból csak a legszemléltetőbbeket és legkönnyebben kezelhetőket vettem be. A szakirodalmi utalásokat, a hozzájuk fűzött tartalmi ismertetőket és megjegyzéseket nem akartam a főszövegbe zsúfolni. Alkalmasabbnak tartottam ezeket mint kiegészítéseket az érdeklődő szakember számára az egyes paragrafusokra utaló ad 1. stb. pontokba csoportosítani. Teljességre itt sem törekedtem. Ezek a kiegészítések tehát nem akarják egyúttal a frazeológia bibliográfiáját pótolni. Inkább csak a tovább kutatóknak kívánnak az elinduláshoz segítséget nyújtani. Így a szakirodalomból főleg az utóbbi 30–40 év termését idézem. Korábbi nagy jelentőségű művekre, mint pl. Simonyi Zsigmond, Tolnai Vilmos, Kertész Manó, Csefkó Gyula kutatásai, természetesen utalni kellett. Nem idézem viszont a régi nyelvjárás-feldolgozásokat,

bár ezeknek anyagában számos frazeológiai példa is található, így pl. a Nyelvészeti Füzetek egyes darabjaiban.

Annak ellenére, hogy munkám csakis a magyar frazeológia áttekintése akar lenni, felvettem néhány magyar szerzőnek idegen nyelvvel foglalkozó dolgozatát is. Az ilyen munkák áttételesen a magyar frazeológiai kutatások állapotát és színvonalát is jellemzik. Kivételesen utalok idegen szerzőnek elméleti szempontból fontos, idegen nyelvvel foglalkozó munkájára.

A frazeológiát a hagyományhoz híven elsősorban nyelvészeti diszciplínának tartom, s így főleg a grammatikával és stilisztikával érintkeztetem, a folklór szempontját mint az állandóan változó, formálódó anyag megértéséhez feltétlenül szükséges szemléletet helyenként ugyancsak érvényesítem. Végül itt szeretnék újra köszönetet mondani mindazoknak, akik könyvem elkészítésében segítettek. Kiss Lajosnak az MTA Nyelvtudományi Intézete osztályvezetőjének, az áldozatkész jó barátunk köszönöm, hogy kéziratom lektorálását vállalta, és a tőle megszokott lelkiismeretességgel végre is hajtotta. Számos elvi és gyakorlati megjegyzése és kiegészítése nyomán kéziratomon lényegesen tudtam javítani. Az Eötvös Könyvtár, az ELTE Magyar nyelvészeti Könyvtára és a Szlovák Tanszék könyvtárosainak köszönöm azt a sok szíves segítséget, amellyel egész munkám folyamán támogattak. Ugyancsak hálás köszönettel tartozom azoknak a pesti és vidéki kollégáknak, akik dolgozataik különnyomataival vagy egész könyvükkel megajándékoztak.

A szerző

Budapest, 1994. július

Rövidítve idézett források és szakirodalom

- ACsere = Apáczai Csere János: Magyar encyclopaedia. Utrecht 1655.
Act = Actus Apostolorum = Az Apostolok cselekedetei. (Biblia.)
ÁNyT = Általános nyelvészeti tanulmányok. (Sorozat.) Bp. 1(1963)—.
Ap = Apollonius históriája. (Régi Magyar Könyvtár. 31.)
ApMélt = Könyvecse (!) az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1985. (Régi magyar kódexek. 1.)
Apoc = Apocalypsis Beati Joannis Apostoli = Jelenések könyve. (Biblia.)
AporK = Apor-kódex. Bevezetéssel ellátta és hasonmásban közléteszi Szabó Dénes. Kolozsvár 1942. (Codices Hungarici. II.)
Bakos³ = Idegen szavak és kifejezések szótára. Szerk. Bakos Ferenc, főmunkatárs Fábíán Pál. 3. kiad. Bp. 1976.
Balassa-Eml = Emlékkönyv Balassa Józsefnek ... 70. születése napjára. Szerk. Beke Ödön, stb. Bp. 1934.
Balassi = Balassi Bálint összes művei. Összeállította Eckhardt Sándor. 1—2. Bp. 1951—1955.
BalB és 16. SzK = Balassi Bálint és a 16. század költői. 1—2. Bp. 1979. (Magyar remekírók.)
BalSzMC = BalSzMK
BalSzMK = Balassi Bálint Szép Magyar Komédiája. (Kiad.:) Ján Mišianik, Eckhardt Sándor, Klaniczay Tibor. Bp. 1959. (Irodalomtörténeti Füzetek. 25.)
BécsiK = Bécsi Kódex. Közléteszi Mészöly Gedeon. Első füzet. Bp. 1916. (Új Nyelvemléktár. I.)
Békés = Békés István: Napjaink szállóigéi. 2. jav. bőv. kiad. 1—2. (folytatólagos lapszámozással). 1977.
BethK = Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700—1795. Kísérő szóval ellátta Szádeczky Kardoss Lajos. 1—2. (folytatólagos lapszámozással). Bp. 1922.
BiblKislex³ = Bibliai Kislexikon. 3. átdolg. bőv. kiad. Bp. 1984.
BodK = Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1987. (Régi Magyar Kódexek. 2.)

- Boszper = Magyarországi boszorkányperek 1529—1768. Közreadja Schram Ferenc. 1—2. Bp. 1970.
- Büchm²⁵ = Büchmann, Georg: Geflügelte Worte. Der Zitatenschatz des deutschen Volkes. 25. Auflage, neu bearbeitet von Bogdan Krieger. Berlin 1912.
- Collins = Collins, V. H.: A Book of English Idioms. London 1972.
- CornK = Cornides-kódex. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Bp. 1967. (Codices Hungarici. VI.)
- Csathó = Csathó Kálmán: A varjú a toronyórán; Blanche, avagy a szegény rokon; Mikor az öregek fiatalok voltak. Regények (folyamatos lapszámozással). Bp. 1983.
- CsokKözm = Rozgonyi Miklósné: A közmondások Csokonai műveiben. Szeged 1971. (Klny. a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből.)
- CsokSzól = Rozgonyi Miklósné: Szólásszótár Csokonai költői nyelvéből. 1—2. Szeged 1972—1973. (Klny. a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből.) — Idézés a szólások sorszáma szerint.
- CzechK = Czech-kódex. 1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1990. (Régi magyar kódexek. 4.)
- CzF = Czuczor Gergely—Fogarasi János. A magyar nyelv szótára. I—VI. Pest, [később] Budapest 1862—1874.
- Dan = Prophetia Danielis = Dániel könyve. (Biblia.)
- Decsi = Baronyai Decsi János: Adagiorum Graeco Latino Ungaricorum chiliades quinque. Bartphae (=Bártfa) 1598. (Hasonmás kiad.) Bp. 1978. (Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium. 5.)
- Decsi Jug = Baronyai Decsi János: Az Caivs Crispvs Salvstiusnak ket Historiaja. Szeben 1596. Hasonmás kiad. Bp. 1979. (Bibliotheca Hungarica antiqua. X.) (Ebben külön lapszámozással: Az Caivs Crispvs Salvstivsnac historiaja az Ivgvrta Kiralnak Romaiak ellen viselt hadárul.)
- Domk = Domonkos-kódex. 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1990. (Régi magyar kódexek. 9.)
- Döbrk = Döbrentei-kódex. 1508. Kiadva Nytár. XII.
- Drask = Horologii Principvm azaz az fejedelmek orajanak masodik keonyve. Grecz (= Graz) 1610. (Hasonmás kiad.) Bp. 1989. (Bibliotheca Hungarica antiqua. XXIII.)
- DraskMA: (A fenti könyv elején 6 számozatlan lapon:) Az Marcvs Avrelivs csaszarnak rovid sommaba foglaltatott elete.
- Duden Stilwb⁶ = Duden Stilwörterbuch der deutschen Sprache. 6. Aufl. v. Günther Drosdowski. Mannheim (1970.) (Duden Band 2.)
- EccI = Ecclesiastes = Prédikátor-könyv. (Biblia.)
- EccII = Ecclesiasticus = Jézus, Sirák fia könyve. (Biblia.)
- ÉdAny = Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. Bp. 1961.
- EgyhtEml = Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bunyitai Vince, Rapaics Rajmund stb. 1—5. Bp. 1902—1912.
- ErdArcok = Erdélyi arcok 1791—1867. Bp. é. n. (Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről. Szerk. Makkai László. IX.)
- ÉrsK = Érsekújvári Kódex. 1529—1531. (Kiadva: Nytár. IX—X.)
- ÉrtSz = A magyar nyelv értelmező szótára. 1—7. Bp. 1959—1962.

Esdr = Liber Esdrae (1—2.) = Ezdrás könyve(i). (Biblia.)
 Exod = Exodus = Kivonulás könyve = Mózes 2. könyve. (Biblia.)
 Ez = Prophetia Ezechielis = Ezekiel könyve (Biblia.)
 Fazekas = Fazekas Mihály összes művei. Sajtó alá rendezte Julow Viktor és Kéry László. 1—2. Bp. 1955.
 FilKözl = Filológiai Közlöny. Folyóirat. Bp. 1(1955)—.
 GuaryK = Guary-kódex. Bevezetéssel ellátva hasonmásban közléteszi Szabó Dénes. Bp. 1944. (Codices Hungarici. III.) (Idézés a lapalji számozás szerint.)
 GW⁴ = Geflügelte Worte (szerk.) Kurt Böttcher stb. 4. Auflage. Leipzig 1985. (Idézés az egyes cikkek sorszámaival.)
 Gyöngyösi = Gyöngyösi István: A csalárd Cupidonak... A költő kéziratából kiadta Rupp Kornél. Bp. 1898. (Régi magyar könyvtár. 6.)
 Győri TRF = Győri Történeti Régészeti Füzetek. 1—2. Győr 1861—1863.
 HB = Halotti Beszéd. (Magyar nyelvemlék 1195 k.) Kiadva (többek között) ÓMOLv 69—70.
 Hebr = Epistola Beati Pauli Apostoli ad Hebraeos = Pál apostol levele a zsidókhoz. (Biblia.)
 HédervOkl = A Hédervár-család oklevéltára. Közlik Radvánszky Béla és Závodszy Levente. 1—2. Bp. 1909.
 HeltChr = Heltai Gáspár: Chronica az magyaroknak dolgairól... (Kolozsvár 1575.) (Hasonmás kiad.) Bp. 1973. (Bibliotheca Hungarica antiqua. VIII.)
 HeltFab = Heltai Gáspár esopusi meséi. Kiadta Imre Lajos. Bp. 1897. (Régi magyar könyvtár. 4.) (Idézés a kolozsvári 1566. kiadás zárójeles lapszámozása szerint.)
 HeltHáló = Heltai Gáspár: Háló. Kolozsvár 1570. Kiadta Trócsányi Zoltán. Bp. 1915. (Régi magyar könyvtár. 36.) (Idézés az eredeti kiad. lapszámai szerint. Ezek az oldalak végénél állnak.)
 Hernádi = Hernádi Miklós: Közhelyszótár. Bp. 1976.
 Hoffgr = [Hoffgreff-Énekeskönyv. Kolozsvár 1554—1555.] (A csonkán fennmaradt mű hasonmás kiadása) Bp. 1966. (Bibliotheca Hungarica antiqua. VII.)
 HungVit = Hungarica Vitebergensia. (Kiadta) Obál Béla. Halle 1909. (1597 és 1694 közöttől főleg verses nyomtatványok. Az egyes darabok római számmal jelölve.)
 Huszti = Aeneis az az: az troiai Aeneas hertzeg dolgai. Bártfán 1582. (Szerzője Huszti Péter. Új kiad. átirva és hasonmás szöveggel) Bp. 1978. (Régi magyar irodalmi ritkaságok.) (Idézés az átirrt szövegből.)
 Imre SzV = Imre Samu: A Szabács Viadala. Bp. 1958. (Nyelvészeti tanulmányok. 4.)
 Isa = Prophetia Isaiae = Izaiás próféta könyve. (Biblia.)
 Izaiás Id. Isa
 Jer = Prophetia Jeremiae = Jeremiás próféta könyve. (Biblia.)
 Jo = Evangelium secundum Joannem = János evangéliuma. (Biblia.)
 Jókai = Jókai Mór összes művei. Szerk. Nagy Miklós (1. sorozat) Regények. Bp. 1(1962)—.
 JókK = Jókai-kódex. XIV—XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléteszi P. Balázs János. Bp. 1981. (Codices Hungarici. VIII.)
 JordK = Jordánszky-kódex. 1516—1519. (Hasonmás kiad. és mai helyesírással átirrt szöveg.) 1—2. Bp. 1984.

- Károlyi Okl = A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Kiadja gróf Károlyi Tibor, sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. I—V. Bp. 1882—1897.
- Kassai Szk = Kassai József Magyar-diák szó-könyvének 1815 körül szerkesztett befejező része a Toldalékokkal. Kiad. Gáldi László. Bp. 1962.
- KerGyül = A keresztyeni gyülekezetben való isteni diczeretek... Váradon 1566. (Új, hasonmás kiad.) Bp. 1975. (Bibliotheca Hungarica antiqua. IX.)
- Kertész Szokmond = Kertész Manó: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Bp. 1922.
- KisfK = Kisfaludy Károly munkái. 1—2. Bp. é. n. (Élő könyvek. Magyar klasszikusok. V—VI.)
- Kovács GTD = Kovács János: Az esztergomi érsekséget illető jószágoknak Geographico Topographica descriptiója 1736—1739. (kiadva:) Dávid Zoltán—T. Polónyi Nóra: Az első magyar leíró statisztika. Bp. 1980. (Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Forrásközlések. 1.)
- KrisztL = Krisztina-legenda. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1988. (Régi magyar kódexek. 7.) (Idézés a lap jobb felső sarkában álló oldalszám szerint.)
- KrizaK = Kriza-kódex. 1532. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1988. (Régi magyar kódexek. 5.) (Idézés a lap jobb felső sarkában levő oldalszám szerint.)
- KT = Königsbergi Töredék. 1350 k. Kiadva: ÓMOLv 183.
- Ladendorf = Ladendorf, Otto: Historisches Schlagwörterbuch. Straßburg—Berlin 1906.
- Laskay = Az Aesopvs eleteröl... valo historia. Ford. Laskay János. Debrecen 1592. (Új, hasonmás kiadás) Bp. 1987. (Bibliotheca Hungarica antiqua. XIV.)
- LázK = Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1992. (Régi magyar kódexek. 14.) (Idézés a jobb felső sarokban levő oldalszám szerint.)
- Lc = Evangelium secundum Lucam = Lukács evangéliuma. (Biblia.)
- Lev = Leviticus = Leviták könyve = Mózes 3. könyve. (Biblia.)
- LevtKözl = Levéltári Közlemények. Folyóirat. Bp. 1.(1923)—.
- Lőrincze ÉdAny ld. ÉdAny
- Magyari = Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Sajtó alá rendezte Katona Tamás. Bp. 1979. (Mai helyesírással. Az első kiadás 1602-ben jelent meg.)
- Margalits = Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp. 1897. (Hasonmás kiadás) Bp. 1990. (Az Akadémiai Kiadó Reprint sorozata.)
- MargL = Szent Margit Élete. 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1990. (Régi magyar kódexek. 10.) (Idézés a jobb felső sarokban levő oldalszám szerint.)
- Mc = Evangelium secundum Marcum = Márk evangéliuma. (Biblia.)
- MesésK = Mesés Könyvecske, Mely uyionnan meg ekesitetet rövid értelmes Kérdésekkel és Feleletekkel. Lőcsén 1629. (Hasonmás kiad. Sajtó alá rendezte Voigt Vilmos.) Bp. 1989.
- MG Sz = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. Folyóirat. Bp. 1(1894)—13(1906).
- Micheas = Prophaetia Michaeae = Mikeás kisprófeta. (Biblia.)

MiFT³ Id. O. Nagy MiFT³

Mikes = Mikes Kelemen törökországi leveleiből. Pintér Jenő bevezetésével. Bp. (é. n.) (Élő könyvek. Magyar klasszikusok.)

Mikszáth = Mikszáth Kálmán összes művei. Szerk. Bisztray Gyula—Király István. Bp. 1. (1956) —.

MMNyR = A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. Bevezetés. Hangtan. Szótan. II. Mondattan. Bp. 1961—1962.

MNy = Magyar Nyelv. Folyóirat. Bp. 1(1905) —.

MNyTK = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Sorozat. Bp. 1. sz. (1905) —.

Mollay NémMagy = Mollay Károly: Német—magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982.

MonÍrók = Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. Írók I—XXXVIII. Pest [később] Budapest. 1857—1948.

Msn = Magyarosan. Nyelvművelő folyóirat. Bp. 1(1932)—18(1949).

MSzK Id. O. Nagy MSzK

Mt = Evangelium secundum Matthaeum = Máté evangéliuma. (Biblia.)

MünchK = A Müncheneri Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. Szerk. Nyíri Antal. Bp. 1971.

NádK = Nádor-kódex. 1508. Kiadva: Nytár. XV.

O. Nagy MiFT³ = O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. 3. kiadás. Bp. 1979.

O. Nagy MSzK = O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966.

Népb = Válogatott magyar népballadák. Bevezetéssel ellátta: Morvay Győző. Bp. (1898).

Num = Numeri = Számok Könyve = Mózes 4. könyve. (Biblia.)

Nyr = Magyar Nyelvőr. Folyóirat. Pest [később] Budapest 1(1872) —.

NyRefk = Nyelvünk a reformkorban. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerk. Pais Dezső. Bp. 1955.

NySz = Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. 1—3. Bp. 1890—1893.

Nytár = Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. I—XV. Bp. 1874—1908.

NytudÉrt = Nyelvtudományi Értekezések. (Sorozat.) Bp. 1(1953) —.

ÓMOlv = Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil—Pais Dezső. Pécs 1929.

Ország AngEl = Ország László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. Bp. 1977. (NytudÉrt. 93. sz.)

Ország SzótTan Id. SzótTan

Ozorai = [Ozorai Imre vitairata. Krakkó 1535] (A címlap nélkül fennmaradt példány hasonmás kiadása) Bp. 1961. (Bibliotheca Hungarica antiqua. IV.)

Pais-Eml = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Szerk. Bárczi Géza—Benkő Loránd. Bp. 1956.

Pais MagyAn = Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképekkel ellátta Pais Dezső. Bp. 1926.

- PeerK = Peer-kódex. 1518 k. Kiadva: Nytár. II.
- PéldK = Példák Könyve. 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közléteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Bp. 1960. (Codices Hungarici. IV.) (Idézés a bal felső sarokban szögletes zárójelben levő vastag számok szerint.)
- Pesti Fab. = Ezópus fabulái, melyeket magyar nyelvre fordított Pesti Gábor. (Az 1536 évi kiadás hasonmása.) Bp. 1950. (Idézés a fabulák sorszáma szerint.)
- Petőfi = Petőfi Sándor összes költeményei. 1—2. Bp. 1956.
- PetrReg = A Mogorovich nemzetségbeli Petrichevich család története és oklevéltára. A Petrichevich család történetének regesztái. 1. rész II. köt. 1069—1942. Írta báró Petrichevich Horváth Emil. Pécs 1942.
- PodmOkl = A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. Közzétette... Lukinich Imre. 1—2. Bp. 1937—1939. (A podmanini és aszódi báró Podmaniczky-család története 4—5.)
- Ponc = Poncianus historiája. Bécs 1573. Kiadta Heinrich Gusztáv Bp. 1898. (Régi magyar könyvtár. 5.) (Idézés az eredeti kiadás szögletes zárójelbe tett lapszámai szerint.)
- Prov = Liber proverbiorum = Példabeszédek könyve. (Biblia.)
- Ps = Liber psalmorum = Zsoltárkönyv. (Biblia.)
- Rácz—Eml = Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Bp. 1992.
- Reg = Liber regum = Királyok könyve. (Biblia.)
- Rett = Rettégi György: Emlékezetre méltó dolgok 1718—1784. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest 1970.
- RMDE = Régi magyar drámai emlékek. Szerk. Kardos Tibor, sajtó alá rend. Kardos Tibor, Dömötör Tekla, Szilvás Gyula. 1—2. Bp. 1960.
- RMG = Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerk. Berrár Jolán—Károly Sándor Bp. 1984.
- RMKT = Régi magyar költők tára. 1—8. Bp. 1880—1930.
- RMKT 17. sz. = Régi magyar költők tára. XVII. század. 1—15A. Bp. 1959—1992.
- RMNyom = Régi magyarországi nyomtatványok. 1. (1473—1600), 2. (1601—1635). Bp. 1971—1983.
- RMSzK ld. O.Nagy RMSzK
- SándK = Sándor-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1987. (Régi magyar kódexek. 3.)
- Sap = Liber Sapientiae = Bölcsesség könyve. (Biblia.)
- SárospFüz = Sárospataki Füzetek. Folyóirat. I. [folyam] 1857—1869; II. [folyam] 1904—1905.
- SimK = Simor-kódex. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1988. (Régi magyar kódexek. 6.)
- SylvÚT = Sylvester János: Új Testamentum. Újsziget 1541. (Hasonmás kiadás.) Bp. 1960. (Bibliotheca Hungarica antiqua. I.)
- Szam = Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. Bp. 1991. (A magyar nyelvtörténet forrásai. 2.)
- Székely = Székely István: Chronica ez világnac yeles dolgairól. Krakkó 1559. (Hasonmás kiadás) Bp. 1960. (Bibliotheca Hungarica antiqua. III.)

- SzékZsolt = Székely István: Soltar Könyű. Krakkó 1548. (Hasonmás kiadás) Bp. 1991. (Bibliotheca Hungarica antiqua. XXVI.)
- Szily-Eml = Emlék Szily Kálmánnak ... nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Bp. 1918.
- SzótTan = Szótártani tanulmányok. Szerk. Ország László. Bp. 1966.
- Telegdi (Evang) = Telegdi Miklós: Evangéliumok magyarázatja. (Idézve a NySz alapján.)
- Teleki Mihály levelezése = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Teleki Mihály levelezése. Szerk. Gergely Sámuel. I—VII. Bp. 1906—1916.
- TelK = Teleki-kódex. Kiadva Nytár. XII.
- TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1—4. Bp. 1964—1984.
- Thurzó Lev = Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez... Közreb. Zichy Edmund. 1—2. Bp. 1876.
- Tóth v. Tóth Béla = Tóth Béla: Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi. Bp. 1895.
- TörtTár = Történelmi Tár. Évnegyedes folyóirat. Bp. 1878—1899. Új folyam. 1(1900—12(1911)). (Hivatkozás a régi sorozat köteteire az évszámok szerint.)
- ÚMTsz = Új magyar tájszótár. 1—3. (Az M betűig.) Bp. 1979—1992.
- VirgK = Virginia-kódex. XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1990. (Régi magyar kódexek 11.)
- Vör = Vörösmarty Mihály összes versei. 1—2. Bp. 1955.
- Wahrig = Wahrig, Gerhard: Deutsches Wörterbuch... Völlig überarbeitete Neuausgabe. Mosaik Verlag. (H. n.) 1980.
- WeszprK = Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Bp. 1988. (Régi magyar kódexek. 8.)
- WinklK = Winkler-kódex. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átirata és latin megfelelői. Közzéteszi Pusztai István. Bp. 1988. (Codices Hungarici. IX.)
- WuW = Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. Hrsg. v. Erhard Agricola ... Leipzig 1972.
- Zay = Zay Ferenc: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth... (1535 k.). Hasonmás és kritikai szövegkiadás... Közzéteszi Kovács István. Debrecen 1982.
- ZrLev = Zrínyi Miklós levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Markó Árpád. Bp. 1950. (Magyar irodalmi tár.)

Egyéb szakmai rövidítések

ang.	= angol
átv.	= átvitt jelentés
Aufl.	= Auflage = kiadás
e.	= előtt (évszám után)
é. n.	= év nélkül
Fab	= HeltFab vagy Pesti Fab (értelemszerűen a szöveg szerint).
fn.	= főnév
fr.	= francia
gör.	= görög
h. n.	= hely nélkül
hrsg.	= herausgegeben = kiadva
i. m.	= idézett mű
ism.	= ismerteti
k.	= körül (évszám után)
klny.	= különnyomat
köt.	= kötet
közn.	= köznyelv
közreb.	= közrebocsátja
lat.	= latin
mn.	= melléknév
ol.	= olasz
or.	= orosz
pl.	= például
sz.	= szám v. század
szerk.	= szerkesztette
szh.	= szerbhorvát
úfn.	= újfelnémet
v.	= (magyar szövegben:) vagy, (német szövegben:) von.
vö.	= vesd össze

Bevezetés

(1. §)

1. A nyelvtudomány valamennyi területe közül a frazeológia rendszerező feldolgozása a legnehezebb. Ez abból adódik, hogy ez a nyelvnek legszeszélyesebben fejlődő tenyészet, amelyet igen különböző források táplálnak. Éppen ezért történeti feldolgozását nem lehet egy előre meghatározott, egységes szempont szerint végrehajtani, hanem meg kell vizsgálni azokat a részterületeket, amelyeken ez a buja tenyészet létrejött, és korunkban is tovább fejlődik; ezeket állítva előtérbe, megrajzolni egy olyan több szempontú rendszert, amelyben minden jelenséget el tudunk helyezni. Ez természetesen nem azt jelenti, mintha minden jelenséget meg is tudnánk magyarázni. A frazeológiának éppen az a különös érdekessége, hogy lépten-nyomon olyan alakulatokkal szolgál, melyekről tudjuk, hogy jelentenek valamit, de hogy miért éppen úgy alakultak, ahogy, az sokszor rejtély marad.

Éppen a frazeológiai egységek változatossága okozza, hogy az egész frazeológiát rendszerbe foglalni nagyon nehéz. Ez abból is látszik, hogy majdnem minden valamelyes irodalmi múlttal rendelkező nyelvnek már van vagy készül frazeológiai szótára, de nagyon kevés nyelvnek teljes frazeológiáját próbálták rendszerbe foglalva feldolgozni. A kutatások inkább egyes jelenségekre, esetleg jelenségcsoportokra irányultak, vagy a jelenségek között válogatva hoztak létre kisebb-nagyobb antológiákat. A magyarban főleg olyan szókapcsolatokkal foglalkoztak, amelyek valamilyen összefüggésben állnak a művelődéstörténettel, amelyekben tehát a tárgyi alap feltárása adja meg a nyelvi jelenség magyarázatát, mint pl. *cserben hagy*, *kosarat ad*, *kiteszik a szűrét* stb. Ez azonban a frazeológiának csak töredéke. Hogy mi mindent és miért lehet ebbe a diszciplínába belevonni, arról a következő paragrafusokban bőven lesz szó. Itt csak a nagy körvonalak kijelölése történhet meg, a részletesebb indoklás az egyes főfejezetek elején kerül sorra.

A frazeológia tanulmányozása nálunk igen gazdag múltra tekinthet vissza. Azon időtől fogva, amikor a frazeológia anyagát már nemcsak gyűjtik és gyűjteményesen kiadják, hanem rendszerezik és magyarázzák is, olyan kiváló tudósok foglalkoznak vele, mint a minket közvetlenül megelőző nemzedékből Tolnai Vilmos, Kertész Manó, Csefkó Gyula és mások, a mi nemzedékünkéből pedig a messze kimagasló O. Nagy Gábor. Ő szinte egész életét ennek a diszciplínának szentelte, és ennek hosszú időre meghatározó alakja lett. Kerekre formált művei, valamint kisebb tanulmányai

sok tanulsággal szolgáltak. Magam azonban más utat jártam. A frazeológiát és ezen belül a szólásokat nem szakítottam ki a nyelv életének egészéből, hanem azt igyekeztem megfigyelni, hogy „nyelvünk virágai” hogyan tenyésznek táptalajukban, és hogyan élnek közösségben a mindennapi nyelvhasználat semleges zöldjével. Ezért elsősorban nem a szakirodalom nyomán indultam el, hanem prózai és költői szövegeket olvasva a kódexek korától napjainkig, főleg ezekből gyűjtöttem nagyrészt eddig még fel nem használt anyagot. Ebből igyekeztem kielemezni a rendszerezés kritériumait, és kialakítani magát a rendszert. Nem tudtam belenyugodni abba, hogy példaként kiválasszak néhány „tisztá” esetet és a bizonytalan határeseteket elhanyagoljam. Így a frazeológia keretében sok olyan példát idézek, melyekre egyesek talán azt mondhatnák, ez vagy az nem ide tartozik, ez a szótan, szintaxis, mondattan, stilisztika, retorika stb. körébe való. Ezt magam is jól tudom, de enélkül nem lehet valós képet alkotni arról, miként terem a „tisztá” frazeológia. A részletes tárgyalás fejezeteiben alkalmunk lesz még erre a kérdésre visszatérni.

Ezek után hozzákezdhetünk a frazeológia határainak és belső tartományának kijelöléséhez.

Elméleti alapvetés

(2—7. §)

2. A frazeológia és szintaxis viszonya. — (1) A szókapcsolat mint frazéma. — A frazeológia hagyományos értelmezés szerint a különleges jelentésű szilárd szókapcsolatok tana. Így természetesen nagyon szorosan érintkezik a szintaxisal. A határt a két diszciplína között nem lehet pontosan kijelölni. Sok mindent, amit a szintaxis tárgyal, át lehetne utalni a frazeológiába és viszont. Hogy mégis egyes jelenségek megítélésében bizonyos fogódzónk legyen, néhány példán lássuk a különbségeket. Egyelőre a tárgyi valóságban maradv vizsgáljuk meg a *kardot ránt* és *kezet fog* kifejezéseket. Mindkettő állandósult, kötött kapcsolat, mindkettőnek vannak közös jellemzői, és a tárgyi valóság síkján mindkettőnek jelentése a tagok jelentésének összegéből adódik.

A *kardot ránt* esetében a mai kötöttség abban nyilvánul meg, hogy a főnév előtt nem lehet határozott névelő, a főnév nem áll semmiféle birtokviszonyban, nincs jelzője. Az igét mai nyelvérzékünk szerint nem lehet más igével helyettesíteni (pedig régen volt *kardot von*; *kardot húz*, és ma van *kivont karddal* kifejezésünk) és nincs igeekötője. Végül az egész kifejezést csak egy-két, az igében rejlő mozzanatos cselekvésnek megfelelő, vagy pillanatnyi indulatot kifejező határozószóval (*hirtelen*, *váratlanul*, *dühében* stb.) lehet bővíteni. Milyen tárgyi és szintaktikai körből vált ki ez az állandósult kapcsolat? A rokon kifejezések ilyenek: „*kirántotta a kardját*”; „berozsdásodott *kardját* csak nagy nehezen tudta *kirángatni* a hüvelyéből”; „szép lassan *kivonta* v. *kihúzta* a kardját”; „az *éles kardot* óvatosan *húzta ki*” stb. Ezek a kifejezések tehát tetszés szerint variálhatók. A *kardot ránt* mint állandósult kapcsolat azért is érdekes, mert mindmáig megmaradt a tárgyi valóság síkján; átvitt értelemben, pl. szellemi téren támadás vagy védekezés kifejezésként csak különleges stíluscéllal lehet használni. Felmerül mármost a kérdés, hol tárgyaljuk ezt a kifejezést: a szintaxisban vagy a frazeológiában. Szerintem jobb meghagyni a szintaxisban, és itt lehet egy külön fejezetet nyitni az ilyen állandósult kapcsolatoknak, mint *tüzet rak*, *kezet mos*, *cipőt vált*, *asztalt bont* stb. (bár ezek csak hasonlóak, de nem mindenben olyanok, mint a *kardot ránt*).

A *kezet fog* hasonlóan viselkedik a tárgyi síkon, mint a *kardot ránt*, hiányzik a határozott névelő, hiányzik a birtokviszony, nincs igeekötő, maga az ige csak nagyon szűk körű szinonimákkal (*szorít*, *ráz*) helyettesíthető, nincs pl. ilyen: *kezet markol*, *présel*, *szorongat*, *rángat* stb. E hasonlóság ellenére e kifejezés lényegesen eltér a *kardot ránt*-tól, nevezetesen azzal, hogy többféle értelemben is átvihető az elvont

síkra. Az egyik a *kibékülés* képszerű befejezése: „Eleget hadakoztunk egymással politikai téren, most már itt az ideje, hogy *kezet fogjunk*”. A másik az *összeillés* (főleg rosszalló értelemben). A tanár két lusta diákjának mondhatja: „Ti aztán *kezet foghatok*”. Ezt neveztem (A funkcionális magyar mondattan c. munkámban, Bp. 1969, 111) *síkváltó* szintagmának. És itt az átvitt értelmű használatot már a frazeológiába utalnám. Az ilyen típusról a „képes beszéd” c. főfejezetben még bőven lesz szó. A harmadik jelentése a *kezet fog*-nak ’házassági ígéretet tesz, eljegyzi magát’. Ez szimbolikus cselekvés, mint a következő példákban:

Jegyösül választá és *kezet fogának* (NySz, TelK); [Demetrius] egy igen fű urat küldött volt ki az Vajdához, ki által az leánnyal *kezet fogjon*, és az fejedelem képébe megesküdjék (Szam 238); Ez mostani *kéz-fogásunk*, Hittel adott mátkáságunk Menyegzővel való sodjék (RMKT 17. sz. 15A: 357).

(2) A frazeológia és a magányos szó. — A hagyományos frazeológia határait két irányban kell tágítanunk. Az egyik irány, hogy a szókapcsolaton kívül figyelembe kell vennünk a magányos vagy inkább magára maradt szót is. Mint később látni fogjuk, számos olyan frazémyszerű igénk van, amelyek mindig magukban álltak, mint pl. a *felsült* vagy *levitézlett*. És ugyancsak sok olyan van, amelyek mellől hiányzik az a tag, amellyel valaha frazémát alkottak. Ilyen pl. a *kimúlt*. Aki egy kissé is jártas a régi magyarban, tudja, hogy az eredeti alak *kimúlt e világból*. De azt már kevesen tudják, hogy ezt megelőzően vagy ezzel párhuzamosan ilyen is volt: *lelke kimúlt a testéből*. Egy másik, ma már ritkán használt kifejezés *hajt* vagy *nem hajt vkire, vmire* (pl. *jó szóra*). Igen, *hajt*, de hiányzik a tárgya: *mit hajt*? A régi imádságokból megtudjuk: „*Hajtsd hozzánk szent füledet*.” (Azaz: ’hallgass meg minket’.) Ezek és ezekhez hasonló példák arra intenek, hogy a magányos vagy magukra maradt igékkel ugyancsak foglalkoznunk kell mint frazémákkal.

A határ tágításának ez tehát az egyik iránya.

(3) A frazeológia és a teljes mondat. — A határbővítés ellenkező iránya a szókapcsolattól az egész mondatához vezet. Egész mondatokkal megtörténhet, hogy a gyakori használat folytán megszokottá lesznek, esetleg eredeti jelentésük annyira elhalványodik, hogy üres, mindenhova odaillő formulákká, klisékké, sablonokká válnak. A kopottság gyakran az alakjukon is meglátszik. Az ilyen mondatok szerepelhetnek mint bevezető, közbevetett vagy éppen a főközlést bezáró elemek. Máskor meg a mondat értelmileg valami olyat tartalmaz, pl. hasonlítást, különös következményt, nagyítást, tréfás, esetleg természetellenes állítást, ami sajátosan egyedivé avatja. Ez az egyediség és a gyakori használat különlegesen összeötvöződhet. A frazeológiának tehát az egész mondatok felé is nyitottnak kell maradnia. Figyelemmel kell lennie az egyszerű és összetett mondatokra egyaránt.

Ugyanakkor nem szabad megelégedoznünk a csonkult mondatokról vagy mondatrészlegekről sem. Ezek szervesen együtt maradt mondatrészek, amelyek látszólag értelmetlenül, logikai elemelhetőség nélkül alkotnak kapcsolatot, és mégis jelentések hordozói, tehát frazémák, pl.: *Még ilyet! No tessék! Az áldóját!*

Az ilyen mondatcsonkok aztán keveredhetnek és lesz az *ebadta! ördögadta! istenadta! lelkemadta!* meg az *eszem a szívét! eszem a zúzáját!* felkiáltásból a teljesen „értelmetlen”, de nagyon is népies költői: *eszemadta*.

(4) A szókapcsolat egyik oldalán tehát a magányos vagy magára maradt szó, a másikon a teljes mondat áll. E két határ között foglalnak helyet azok a szilárd szó-

kapcsolatok, amelyek a megszokott mondatbeli kapcsolaton túl valami jelentéstöbbletet valósítanak meg. Ezek lehetnek tárgyas és határozós kapcsolatok, mint *szót fogad*, *kétségbe esik*, jelzős szerkezetek, mint *jó firma*, *anyámasszony katonája*, a páros szereplés különböző fajai, mint *dúl-fúl*, *hanyatt-homlok* stb.

Mindezeket a jelenségeket a magányos szótól egészen az összetett mondatig összefoglalóan *nyelvtani* vagy *grammatikai frazeológiának* nevezem.

A grammatikai frazeológia tárgyalásában sok mindent el kell mondani, ami a mondattanba tartozik és ott részben fel is van dolgozva. De be kell mutatni azt az áradatot, ahogy a nyelv görgeti, állandóan csiszolja a szókapcsolatokat, és láttatni, hogy ebből az áradatból hogyan tűnnek elő egyes különlegesen, sokszor szeszélyesen megformált alakzatok, mint a folyóban a laposra, gömbölyűre, tojás formára vagy éppen szív alakúra csiszolt kövek.

3. További frazeológiai csoportok. — 1. Képes beszéd és körülírás. — A frazémák további két nagy csoportjára a stílusérték uralkodó szerepe jellemző. Az egyik csoport röviden a *képes beszéd*, a másik a *körülírás*. A két típus között a lényegi különbség az, hogy a képes beszédben a tárgyi valóság alapján kialakult kapcsolat mindeztől átmegy az elvont síkra, mint pl. a molnármesterségből származó régi mondás: *a maga malmára hajtja a vizet*. A körülírásban viszont egy régtől használt szó vagy kifejezés (gyakran tréfás célzattal) olyan bővített megfogalmazást nyer, aminek a tárgyi valóságban esetleg nincs is alapja, mint pl: *búcsút vett a kapufélfától* (= megszökött) vagy *megnyújtják a nyakát* (= felakasztják), *Földváron deszkát árul* (= meghalt).

2. Közmondások és hasonló kész kis beszédművek. — A frazeológiába tartoznak mint új szövegbe iktatott kész kisebb beszédművek, mindenek előtt a közmondások és ezek töredékei is. Gyakran nem is lehet eldönteni, hogy melyik volt előbb: a közmondás-e vagy az, amit ma a töredékének érzünk. Az ilyen közmondásból, mint *ajándék lónak ne nézd a fogát*, használható egy ilyen rövidült forma: „ez csak amolyan *ajándék ló*”. Viszont az *átlát a szitán* eredeti szólásnak látszik, de volt régen ilyen változata is: *vak ember az, aki a rostán által nem lát*. Ez már közmondás.

Ugyanide sorolhatók mint alcsoportok a szállóigék, irodalmi idézetek és reminiscenciák, kezdve a Biblián, az ókori klasszikusokon keresztül a magyar és egyéb nemzeti irodalomból származókig. Ezeknek is egy része közmondás lehet, minthogy sok közmondásunk származik a Bibliából, de ugyanúgy közmondásokká válhatnak nagy emberek megnyilatkozásai is.

3. Idegenből fordított frazémák. — A harmadik csoportnál azt vizsgáljuk, hogy egyes frazémák idegenből nem irodalmi úton hogy kerültek a magyarba, hogyan mutatható ki róluk kétségtelenül az idegen eredet, mint pl.: a németből fordított *fütyülők rá* esetében. E csoportban az idegen eredet bizonyítására vagy cáfolatára nyelvi, tárgyi és időrendi bizonyítékokat egyaránt fel kell használni.

4. Eredeti idegen alakban átvett frazémák. — Végül foglalkozunk eredeti idegen alakban meghonosodott kifejezésekkel, mint pl a latin *ab ovo*, német *mir nichts dir nichts*, francia *par excellence* stb. Ezeknek egyik érdekessége az, hogy tagjaik nem honosodtak meg mint jövevényszavak, de egészükben a műveltebb rétegek nyelvében gyakran szerepelnek.

Ez a tagolás lesz tehát alapja a magyar frazeológia jelen vázlatos történeti áttekintésének. De még mielőtt az egyes területek részletesebb vizsgálatához fognánk, néhány elméleti és gyakorlati kérdést kell érintenünk.

4. A szólás helye a frazeológiában. — A magyar nyelvtudományban a szólás olyan állandósult szókapcsolatot jelent, amelynek értelmét a tagok jelentésének összegéből nem lehet kikövetkeztetni. Ez valóban egyszerű meghatározás, de ebbe hallgatólagoosan sok minden mellékkörülményt is beleértünk. Ha a *kiteszik a szűrét* példát vesszük, ebben a 'kidobják, elkergetik, elküldik' jelentésen kívül még sok minden jellemző vonás megvalósul. A kifejezés képszerű, régies, magában áll, eredeti jelentését csak az tudja, aki olvasta a vonatkozó szakirodalmat, a legtöbb ember számára tehát „érthetetlen” vagy „értelmetlen”, és mégis nagyon jól ismert jelentése van. Nem minden személyre vonatkozóan lehet használni, bizonyos lebecsülő értékelést vagy tréfás hangulatot idéz. A szólás tehát természetesen a frazeológiába tartozik, de tartománya korántsem olyan szűkre szabott, ahogy azt a művelődéstörténeti alapon megfejthető szólások számából következtetni lehetne. Ezek ugyanis mind a tárgyi valóságban keletkezett kifejezésekből származnak. Ezt a határt bővítenünk kell. Számos olyan kifejezésünk van ugyanis, ami nem képszerű, mert már az elvont síkon keletkezett, nem is régies, eredetét is pontosan érzékeljük, és mégis mást jelent, mint amit a tagok jelentése alapján várni lehetne. Így a ma is általánosan használt *kétségbe esik* és *kétségbe ejt* kifejezések jelentésének már semmi közük a *kétség*, *kételkedés* eredeti jelentéséhez, ehelyett a 'reménytelenség', a 'desperatio' lett az uralkodó képzet. Ilyen módon a frazeológiában sok mindent fogunk szólásnak minősíteni, amit hagyományosan nem tekintettek annak.

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az ilyen szólásszerű kifejezések a nyelvi rendszerben nem egyedül teremnek, hanem rendszerint egy nagyon széles körű rokonságból emelkednek ki, a jelen példában olyan *-ba*, *-be* ragos kapcsolatok köréből, mint pl. *betegségbe*, *bűnbe*, *szeplőbe esik* stb. Éppen ezért, mivel az ilyen „környezeti” tényezőkre is figyelnünk kell, nagyon gyakran olyan kapcsolatok is szóba kerülnek, amelyek alapján a szintaxisba tartoznak.

5. Az elvont fogalmi világ és a frazeológia. — A frazeológiai kapcsolatoknak túlnyomó többsége az elvont fogalmi síkra tartozik. Ez abból következik, hogy a szókapcsolat vagy már eleve egy elvont fogalmat tartalmaz, amely a kapcsolódó társát átviszi az elvont síkra, mint pl.: *rossz néven vesz*; vagy egy a tárgyi valóságban kialakult kapcsolat mindenestül átmegy az elvont síkra, mint pl. *nyélbe üt vmit*, ami eredetileg a szerszámokra vonatkozott, majd átvitt értelemben jelentése 'megvalósít, valóra vált, sikeresen elintézt vmit' lett (ÉrtSz, *nyél*).

Az ilyen átvitelés frazémák területe nagyon széles. A *nyélbe üt*, *cserbenhagy* stb. típusokon kívül ide tartoznak a szólásként használt közmondások, mint pl. *akinek nem inge, ne vegye magára*, valamint közmondások töredékei, mint pl. *ajándék ló, vak tyúk*. Ugyancsak ide kell sorolni az olyan teljes mondatokat, amelyekben a tárgyi világból vett képnek ugyancsak átvitt jelentése van: pl. *vki ingatag talajon áll* vagy *megindult a lejtőn*. Nem kell viszont elvont síkra átmennie a körülírásnak. Ha valaki lerészegedett, bizonyára *a pohár fenekére nézett*, és most *szűk neki az út*. Megtörtén-

het az is, hogy az eredeti képet egy másik hasonló váltja fel. Azt, hogy valaki sok bort öntött le a torkán, így is lehet mondani: *felöntött a garatra*.

6. Az elvontság szintaktikai következményei. — A szintaktikai szólások elvont fogalmi síkon keletkeznek. Általános szabályként megállapítható, hogy egy elvont fogalom a vele kapcsolatba kerülő fogalmat átviszi az elvont síkra. Pl.: *kiönti a bánatát*. Itt senki sem gondol valóságos kilocsantásra. (Ez alól csak a vallás körében lehetnek kivételek, mint pl. *Isten háza* = templom = valóságos épület. De ezeket itt figyelmen kívül hagyjuk.) A szintaktikai szólások tehát az elvont síkon rögződnek meg. Ebből a tényből két igen fontos alapelv következik. Az egyik az, hogy az elvont síkon nincs az a közvetlen élethelyzet (szituáció), ami a közlésben sok mindennek a nyelvi kifejezését fölöslegessé teszi. A második pedig, hogy az elvont fogalmaknak nincsenek olyan éles, érzékszerveinkkel közvetlenül ellenőrizhető határai, mint a tárgyi világban levőknek. E két alapelv jelentőségét kissé részletesebben meg kell világítani.

1. A szituáció megléte vagy hiánya szemléltetésére álljon itt egy mindennapi példa: Belépek egy vendéglőbe és egy ismerős társaságot találok szorosan egy asztal körül ülve. Maguk közé invitálnak. „Jó — mondom én — ha *adtok* egy kis *helyet*.” Ez teljesen érthető közlés, pedig két fontos körülményt kihagytam belőle: kinek és hol adjanak helyet. Ezt teljesen fölösleges lett volna kitenni, mert pótolja maga az élethelyzet. Ha mármost akár a konkrét, akár az elvont síkon a *helyet* vagy *helyt ad* olyan közlésben szerepel, ahol a szituáció nincs előkészítve, legalább egy határozót ki kell tenni, de lehet több is: „Rendeltem egy zsák krumplit, *adj neki valahol* egy kis *helyt*.” Vagy egy régi példa 1600 k.: „az Messilia beliek ... az ő városokban senkinek *helyet* nem *adtnak* és engedtenek, az ki valami mesterseget nem tudott” (NytudÉrt 90:74). Elvont síkon: „És panaszimat jól megértvén *könyörgésemnek helt ada*” (RMKT 17. sz. 6:158). Az utolsó példában a helyhatározó már elmaradt, a részeshatározóval a kapcsolat állandósult. A *helyet* és *helyt* alakok a konkrét és absztrakt síkon nagyon sokáig vegyesen szerepelnek, a szétválás csak későn történt. Miután a *helyt* az elvont síkon megrogzódott, jelzőt már nem kaphat, pedig a régiségben ez még lehetett: „Ritkán találok, ki *jó helt adjon* Isten igéjének” (RMKT 17. sz. 9:181). És az igét sem helyettesítheti más.

2. Az elvontságból következő másik igen fontos indítók és magyarázó elv az, hogy az elvont fogalmaknak nincsenek olyan éles, érzékszerveinkkel ellenőrizhető határai, mint a tárgyi valóság fogalmainak, amelyek mögött valóságos tárgyak osztályai állnak. Ennek megfelelően pl. a térvizonyok számára kialakult határozókkal a tárgyi valóságban pontosan tudunk tájékozódni. Világos a különbség, ha valamit a *szekrénybe*, a *szekrényhez* vagy a *szekrényre* teszünk. Mihelyt azonban áttérünk az elvont síkra, ezek az éles határok eltűnnek, és egy-egy ige mellé két vagy akár három ún. képes helyhatározó csatlakozhat anélkül, hogy lényeges jelentésváltozatot okozna. A régiségben pl. egyforma sűrűséggel fordul elő: *bízik vkiben, vmiben* és *bízik vkihez, vmihez*; *gondot visel* (vagy *tart*) *vkire, vmire* és *gondot visel vkiről, vmiről*. A fentebbi hármas szekrény-példának megfelelően a régiségben van *végbe visz*, *véghez visz* és *végre visz* azonos jelentéssel. Ezeket a párhuzamosságokat nem szabad a hiányos nyelvtérkép ingadozásainak tekintenünk. Ezek természetes szüleményei az elvont fogalomvilágnak. Idővel egy-egy kapcsolat uralkodó lesz, és a többi feledésbe merül. Mindezen jelenségeket bőséges példatárral fogja szemléltetni a részletes tárgyalás.

Ugyancsak részletes, példákkal szemléltetett elemzésben részesülnek majd olyan jelenségek, mint a vonzatváltás, frazémák kereszteződése vagy éppen rövidülése egy-
szavas kifejezésekké.

Végül még egy fontos megjegyzés. Állandósult szókapcsolatok az érzéki síkon is keletkezhetnek. Így pl. a *lóra ül* állandó kapcsolatnak számos változata lehet. Régen: *lóra fordul, lóra ragad, lóra száll* igen gyakori, később *lóra pattan* ugyancsak. Az ilyen kapcsolatok az ige variálhatósága miatt érdekesek, de mindenképpen a szintaxisban tárgyalandók.

7. A feldolgozás alapelvei, az anyag, technikai kérdések. — A magyar frazeológia történeti vizsgálata a jelen munkának egyik részében sem nyújthat kimerítő feldolgozást. Ennek sokkal szélesebb körű anyaggyűjtésen kellene alapulnia. Céлом csak az lehetett, hogy a 3. pontban felsorolt területeken lehetőleg változatos példákon mutassam be, hogy a frazeológia hogyan formálódik, milyen mozgatóerők munkálnak alakításában. A kimerítő felsorolások helyett inkább arra törekedtem, hogy válogatott, jól adatolt példákat állítsak előtérbe, amelyek mintegy szemléltetik a fejlődés különböző lehetőségeit. Az anyaggyűjtésben visszanyúltam a kódexekig, itt is főleg azokból merítettem, amelyek új, korszerű kiadásokban, sok esetben az eredeti latin szöveg kíséretében jelentek meg. A későbbi irodalomból főleg a 16. és 17. század emlékeiből gyűjtöttem. A Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának eddig megjelent 15 kötetét mind átolvastam. A 18. és 19. század klasszikusaiból is idézek, de az ilyen idézetek nem rendszeres bűvárlás eredményei, hanem régebbi olvasmányaimból származó nagyon is alkalmoszerű kijegyzések. Úgy érzem azonban, hogy anyagom a teljességre való törekvés nélkül is elegendő a kitűzött célok bemutatására.

A tárgyalás folyamán helyenként kénytelen voltam hosszabb bizonyítással élni. Ezt azonban terjedelme miatt a főszövegbe nem akartam beiktatni, mert megbontotta volna a tárgyalás folyamatát. Erre tehát csak röviden utalok, és a függelékben közlöm kutatásom adatait és eredményét.

Anyagomat tehát elsősorban nem a már ismert gyűjteményekből, hanem irodalmi emlékekből merítettem. Így ugyanis sokkal jobban lehet szemléltetni egyrészt azt, hogy egy-egy szókapcsolat vagy közmondás hányféle változaton ment keresztül, mielőtt mai formájában megrögződött, másrészt meg azt, hogy különösen a költők a versmérték, szótagszám és rím kedvéért hogyan gyúrnak át újra és újra, hogyan bővítenek vagy rövidítenek egy-egy közismert mondást. Kiegészítésül természetesen felhasználtam a Nyelvtörténeti Szótárt és egyéb forrás értékű feldolgozások anyagát is.

Ugyanitt azt is meg kell okolnom, hogy mire nem vállalkozhattam. Az előttem járt érdemes munkások a magyar frazeológia számos területét részletesen feldolgozták. A művelődéstörténeti vonatkozású, tárgyi magyarázatot kívánó szólásokat O. Nagy Gábor a *Mi fán terem-ben*, — minden korábbi kutatást figyelembe véve — mintaszerűen bemutatta. A közmondásokat és a legkülönbébb szólásokat ugyanő történeti magyarázatok nélkül egy könnyen kezelhető, hatalmas kézikönyvben szedte rendszerbe (*Magyar szólások és közmondások* Bp. 1966; 2. kiad. 1976). A szállóigékre három széles körű gyűjtés is rendelkezésre áll. Kettő Tóth Bélától (*Szájrul szájra. A magyarság szálló igéi*, Bp. 1895, és *Szálló igék lexikona*, Bp. 1906). A harmadik különösen gazdag, Békés Istvántól (*Napjaink szállóigéi*, Bp. 1968; 2. jav. bőv. kiad. 1—

2. köt. folytatólagos lapszámozással, Bp. 1977). Semmi értelmét sem láttam annak, hogy ezeknek a műveknek anyagát mindenestül behordjam a jelen feldolgozásba. Ezt már a terjedelem sem engedte volna meg. Mindebből inkább csak szemelvényeket mutatok be.

Ugyanígy kellett eljárnom az egyes írók szólásainak szánt monografikus feldolgozásokkal. Így pl. Rozgonyiné Molnár Emma: Szólásszótár Csokonai költői nyelvéből. 1—2. (A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1972, 103—120; 1973 205—235) igen gondosan összeállított betűrendes adattárainak anyagát sem vehettem át a maga egészében.

Hasonlóan nem merülhettem el az idegen (főleg német) eredetre gyanús magyar szólások származásának részletes vizsgálatában. Ez olyan széles körű filológiai munkát igényelt volna, amire már csak koromnál fogva sem vállalkozhattam. Így „áttekintésem” helyenként vázlatos maradt. Célom inkább az összefogó szemlélet bemutatása, mint a részletes kidolgozás lehetett.

Technikai szempontból a jelentésstanomban követett eljárással szemben egy lényeges újítást vezettem be. A régi nyelvből merített példákat is átirtam mai helyesírásra. (kivétel a Halotti Beszéd.) Csak ahol az olvasat kétes lehet, ott adom meg a betűhű alakot zárójelben. Ezt az eljárásomat főleg azzal tudom megokolni, hogy aki a frazeológiát tanulmányozza, annak kevésbé fontos a betűhű idézés, mint aki hangtörténettel vagy alaktannal vagy akár szintaxissal foglalkozik. Ehhez járul még, hogy sok értékes régi szöveg már maga is csak átirat alakban áll rendelkezésre, mint pl. a Történelmi Tár magyar nyelvű forráskiadásai. Így a kétféle (betűhű és átirat) idézési mód nemcsak a Tár magyar nyelvű forráskiadásai, de magának a szerzőnek és a nyomdának is főleges fáradságot jelentett volna. A modern átirást azért is választottam, mert így tettek a nagy közmondásgyűjtemények összeállítói, Margalits Ede és O. Nagy Gábor is. A modern átirás egyúttal segíteni óhajtja azokat a nyelvészeti szakismeretekkel nem rendelkező érdeklődőket, akiknek a példák régies írásképe a folyamatos olvasást megnehezíti.

Megjegyzem még, hogy 16. századi költőinket és klaszikusaink legtöbbjét népszerű, de megbízható kiadásból idézem. Erre az kényszerített, hogy a kritikai kiadások kötetsorai egy mai lakásban egyszerűen nem férnek el.

Az idézett szöveget nagybetűvel kezdem, ha az idézet teljes mondatot ad. Ugyancsak nagybetű áll a verssorok elején, akkor is, ha a verset nem sorokra tördelve idézem. A csoportosan elkülönítve idézett példáknál idézőjel nincs.

Az egész munkát több nagyobb fejezetre osztottam, amelyek a 3. pontban vázolt tartalmi tagoltságnak felelnek meg. A nagyobb fejezeteket kisebb részekre, folyamatosan számozott paragrafusokra bontottam, s ahol szükséges volt, a paragrafusokon belül is alpontokat vezettem be. A számozás a természetes számsort követi, s pusztán a belső utalások és a mutatók célját szolgálja.

A szókapcsolatok frazeológiája

(8—89. §)

Tárgyas igei kapcsolatok

(8—14. §)

8. Elvi kérdések. — Az állandósult tárgyas igei kapcsolatok nagyon gazdag állományából csak szemelvényesen lehet kiemelni néhány olyan típust, amelyeken a szintaktikai frazeológia változásait, fejlődési tendenciáit jól be lehet mutatni. Egyes igékhez, mint pl. *lát, vall, vet, visel* stb. nagyon sok állandó tárgy csatlakozhat, mint pl. *szükséget lát, szégyent vall*, (régén) *zsákmányt vet, hadat visel* stb. Ezek olyan állandósult kapcsolatok, amelyeket a szintaxis és a frazeológia egyformán a maga tárgykörébe tartozónak érezhet. Ezek ugyanis akár az érzéki valóságban, akár az elvont síkon szerepelnek, semmi olyan különleges jelentésbeli sajátosságot, fejlődési fokozatokat nem mutatnak, aminek alapján a szólások körébe tartozhatnának. Van azonban az ilyen kapcsolatok között jó néhány, amelyek a fejlődésnek olyan fokára jutottak, amelyen már a szólás jellemzői jelentkeznek. A gazdag anyagból két típust emelek ki. Az egyik az *elejét veszi valaminek*, a másik pedig a *szót fogad*. Az első típusban azt fogom bemutatni, hogy egy olyan kapcsolat, amely konkrét határozós viszonyból indul ki, és kezdetben emberre, állatra vonatkozik, később hogyan megy át az elvont síkra, és hogyan vonatkozhat már csak eseményekre, szándéokra és egyéb elvontságokra. A másik típusban pedig azt kísérem végig, hogy egy elvont kapcsolat hogyan bontakozik ki a konkrétebb környezetéből, hogyan szigetelődik el és hogyan kap új jelentésárnyalatot.

9. *elejét veszi vminek*. — A régi magyarban az *előtte jár, elébe kerül, megelőz vkit* kapcsolatokat többféle módon fejezték ki: *elől kel, elől mül, elől vesz*. Így a Betlehembe tartó napkeleti bölcseket „a csillag, kit láttak vala napkeleten, *előlkel* vala *őket*” (stella ... *antecedebat eos*, MünchK Mt 2,9); majd a Jézussal tartó tömeg: „kik *elől mül* vala, és kik követik vala őtet” (qui *praeibant* ... MünchK Mc 11,9); „minék utána feltámadok, *elől veszlek* tütöket Galileában” (WeszprK 50—51); „Oh, Péter, ... ki ... mestörödet *elől vetted* vala” (WinklK 156); (Fülöp esztergomi érsek, mielőtt a boldog Margittal kapcsolatos tanúkihallgatásokat megtarthatta volna) „halállal *elől veteték*, meg hala” (MargL 122); (további példák a NySz-ban 3:1114—1115). E kifejezések közül számunkra legfontosabb az *elől vesz*, mert ez vezet át az azonos értékű *elejét veszi valakinek* kapcsolathoz. Ennek alapjelentése ugyancsak 'megelőz': csak egy szép asszony sem szenved, hogy valaki nekie *eleit* vegye valami dologban

(Drask 36v). Az új kifejezés már egy lépés az elvontság felé, mert a cselekvés konkrét tárgya helyett itt már elvont fogalom a közvetlen tárgy.

A fenti példákban (a Margit-legendáét kivéve) az *elől vesz, elejét veszi* sehol sem fordul elő olyan jelentésben, mintha a 'megelőzés' mellett az 'akadályozás, lehetlenné tevés' szándéka is jelen volna. Ennek megjelenése ad a kifejezésnek olyan többletet, ami által új jelentése már nem feltétlenül következik a tagok jelentésének összegéből, ami tehát ezt a kapcsolatot szólássá avatja.

A fejlődés menete a következő lehetett. Először 'mozgásban levő élőlény (ember, állat) vagy (támadó) csoport mozgását akadályozni', 'elvágni vkinek, vminek az útját' volt az *elejét veszi* jelentése:

Példák: [Péter király Bécs felé menekült], de a magyarok *eleit vették* vala neki (HeltChr 34v); [László király] mindjárást az országnak határára indula, hogy *eleit vönné* a kúnoknak (HeltChr 43v); „hogy *eleit vehetnék* a töröknek” (HeltChr 206r); [A szarvast vadász üldözi] és midőn *elejét vötték* volna az ebek, hogy az erdőre nem mehetne be, kényszerítőték egy faluba be futni (HeltFab L3).

A fejlődés következő fokozata már átvezet az elvont síkra. Valamely valóságos vagy képzelt egyén(ek) szándékának *elejét* lehet *venni*:

[Isten] efféle álnok latroknak *eleit vészi* (HeltFab R5a); A fejedelmek tisztí az, hogy ... az ördeg indulattyának és ügyeközetinek *eleit vegyék* (HeltHáló 8).

Az elvont síkon a kapcsolódás már bármely értelmileg ideillő főnévvel megtörténhet: *betegségnek, bűnnek, ravaszságnak, szokásnak, dolognak* (elvont értelemben), és valami elvontságot összefoglaló mutató névmásnak: *ennek, annak*.

Csak néhány példa: Halálos *betegségnek, vedd eleit* hamar *ennek* (RMKT 17. sz. 2:22); *Vedd elejét* halálodnak halállal (BalB és 16. SzK 2:40); ... ennek a *szokásnak* törvénnyel *eleit venni*. (Drask 12r); Ottan hír lőn ez dologban uraknak, *Hamar eleit vévék az dolognak* (BalB és 16. SzK 2:271); 1374: mely *dolognak eleit* kellene *venni* (NytudÉrt 25:67); ... de *ennek elejét veszi* imádsággal (Hoffgr m2v); Sokan urak közül hogy ezt megtudák, *Mint vehetnék eleit*, tanácskozáék (BalB és 16. SzK 2:205).

Végül a fejlődés utolsó foka az, hogy az *elejét veszi* csakis elvont értelemben használható, élőlényekre nem vonatkozhat. Az ÉrtSz (7:363a) már csak ilyet ismer: *elejét veszi a bajnak, betegségnek*.

Hasonló módon mehetett végbe az *elejét állja* kifejezés fejlődése is: könnyen idvözíthet, akit akar, senki *eleit* nem *állhatja* (NySz 1:68), de ennek közel sem volt olyan gyakori a használata.

Ez az egy példa azt mutatja, hogy az állandósult szintaktikai kapcsolatok között olyan egységek is lappanganak, amelyeket bátran nevezhetünk szólásnak. Ezek felderítését azonban csakis nagyon kiterjedt szövegolvasással, türelmes aprómunkával lehet végezni.

10. szót fogad, nem fogad szót. — Az előző pontban tárgyaltakhoz hasonló, de némileg mégis más jelenségeket mutat ez a kapcsolat. Itt a birtokviszonytól való megszabadulás, és ezáltal az egyediből az általánosba való átváltás lesz a fejlődés igazi fordulója, és ez lesz majd az új jelentésárnyalat alapja is.

A kapcsolat tehát eredetileg birtokviszonnyal szerepel, ami azt jelenti, hogy egyedi eseteket tükröz. A *megfogad* és az egyszerű *fogad* igével ilyen kifejezések állandósul-

tak: *megfogadák az ű beszédét* (NySz, JordK); *Fogadd meg, kérlek, az én beszédemet* (BalB és 16. SzK 2:121); *megfogadá tanácsát* (NySz, ÉrdyK); *fogadjad az ő intését* (NySz, CornkK); *fogadnák mindenben ő parancsolását* (NySz, Tinódi).

Az ilyen kapcsolatok közé illik a nagyon gyakori *vkinek a szavát fogadja*. A számtalan példa közül csak néhány.

1542: ha ez előtt nem *fogadád az én szómat*, avagy csak mast *fogadnád* immár (MNy 51:360); ím [*apám*] *szavát nem fogattam*, és mint jártam? (HeltFab Z8); [A király] *prófétáknak szavokat nem fogadá* (Hoffgr X4v); Monda az császár [a feleségének]: *fogadom az te szódat* (Ponc 94—95); ... de ha az hercegnek *fogadják szavát*, alkuvásra megyen az dolog (Szam 185); 1590: Immár gróf uram szolgálai és jobbágyi mind pártot ütetének, senkinek *szavát nem fogadják* (MNyTK 121:11). Ebből a csoportból vité ki a *szót fogad*. Példái már a kódexek kora óta:

Én azt mondom, *fogadj szót*, engedj én tanácsomnak (SándK 28); [a béka] akkoron sem *fogada szót* (Pesti Fab 32. sz.); bódogok lesztek, ha *szót fogadtok* (KerGyül 44); *fogadj szót*, könyeregj Juliának (RMDE 1:864).

Azzal, hogy a kifejezésben megszűnt a birtokviszony, egészen új státust kapott. Társaitól elszigetelődött. Ezek ugyanis mind megőrizték a birtokviszonyt. Nem lett tehát **beszédet*, **intést*, **oktatást*, **parancsot*, **tanácsot*, **tanítást fogad*, mindig csak (meg)fogadja *vkinek beszédét intését* stb. Ezzel az elszigetelődéssel együtt járt egy árnyalati jelentésfejlődés. Az alkalmi esemény, történet átváltott állandó jellemvonássá, és az 'engedelmes', ill. tagadólag az 'engedetlen' melléknévvel lett egyjelentésű: „A mai gyerekek egyáltalán *nem fogadnak szót*” (közny). A kapcsolat tehát szó-lássá vált.

11. kedvét keresi vkinek. A birtokviszony felbomlása. — A *szavát fogadja és szót fogad* kapcsolatokhoz nagyon hasonló az *kedvét keresi és kedvet keres* kifejezés. A birtokviszonnal számtalan régi példa található. Személyre vonatkoztatva:

1578: [A fejedelem] megparancsolá az szebenieknek, hogy *kedvünket keressék* (MNy 53:263); jó keresztyén nem azért *keresi az Úristennek kedvét* ... (Ozorai I8v—K1r); és igen *meg keresse kedveket* (HeltHálb 2,52); jó és csendesz életteddel *kerested volna az Isteneknek jó kedveket* (HeltFab E). Ugyanígy átvitt értelemben is: úgy *keressed kedvét testednek*, hogy lelkedet el ne kárhoztassad miatta (BodK 11); valjon s de mire jut gyengén tartott *tested, kinek te mindenből itt kedvét keresed?* (RMKT 17. sz. 7:53).

A kapcsolat tehát állandósult, de nem annyira zárt, hogy a főneve ne kaphatna jelzőt (*jó kedvüket keresni*).

Általánosabbá úgy válik a kapcsolat, hogy megszűnik a birtokviszony, helyette határozó jelenik meg, de ez jelentésváltozással is jár: *kedvet keres vkinél*. Így 1649: hogyha valamely mezei gróf (= mezőőr) gondviseletlensége miatt valaki morháját elveszti, tartozik a *káros embernél kedvet keresni* (TörtTár 1884:560). Az új jelentés: 'vkinek az okozott kárt megtéríti'. A kapcsolat tehát itt is szó-lássá vált.

Hasonló módon ment végbe a *kedvét leli* vagy *találja valakinek, kedvet talál valakinél*, de itt jelentésváltozás nem lett.

Példák: Nem *lelhetem ördögöknek én kedveket* (RMDE 2:69); [Verseket ír a szerelmes] kívül magának *szeretőjénél kedvet le(l)hessen* (RMKT 17. sz. 11:529); a királynál *nagy kedvet találja* (NySz 2:145).

Ugyanebbe a csoportba tartozik *valakinek* vagy *saját magának* kedvét tölti.

Néhány példa: hogy ha ... semmi képpen *énnekem kedvemet* nem töltöd (Drask 59v); hogy mindenben *felségednek kedvét* tölthessük (RMKT 17. sz. 5:42); [Két római főpolgármester a fiát udvari szolgálatra ajánlotta] mikor pedig abban a császár *ő nekik kedveket* töltötte volna ... (Drask 180v); ... akivel *kedvemet* teljesen tölthettem (Gyöngyösi 27); és végül Aranynál: Te kegyelmed ebben most már *kedvem* töltse (1:238).

A kapcsolat így megrekedt az alapszinten: egy birtokviszonyban levő elvont jelentésű főnév konkrét jelentésű igéhez csatlakozott, és így az igével együtt az elvont síkon alkot állandósult szintagmát különösebb mellékjelentés nélkül.

12. További példák a birtokviszony felbomlására. —

1. *számát veszi* → *számot vesz*. — Aránylag kevesebb adattal szemléltethető váltás: el küldé Joab hercegöt, hogy *számát venné* a zsidóknak (KerGyül 179; hasonlóan NySz 3:61, Molnár Albert). Ezzel szemben: tőlem senki *számot* nem *veszen* (RMKT 17. sz. 2:57); mindenkor *számot vétetett*, akikkel illet (BethK 1:50).

2. *hitét (meg)szege* → *hitet szeg* és hasonló kapcsolatok. — Konkrét síkon a *szeg* ige jelentése 'tör' a *szegik*-é 'törik'. Az elvont síkon igen gazdag kapcsolatrendszeret fejlesztett. A *meg* igeikötő az egyedi esetet, az igeikötő nélküli kapcsolat az általánosabb érvényt fejezi ki: Péter, hogy ím kérsz engemet, nem *szegem meg te kedvedet* (RMKT 17. sz. 9:269). Ezzel szemben: az rómaiak ... azt parancsolták, hogy semmiben senki az nehézkes asszonyoknak *kedvét* ne *szegje* (Drask 58r). Az igazi általánosítást azonban a birtokviszony feladása jelenti. Így a számtalan *megszege a frigyét, kötést, parancsolatot, törvényt* mellett már általánosabb érvényű ugyan a *szavát szege*: Nem bocsátanak el, ha jutna eszekbe, Olyan eset, mikor Toldi *szavát szegte* (Arany 2:215). De az igazi, teljes általánosság ez: Soha *hitet* ne *szegj!* mert veszed jutalmát (RMKT 17. sz. 11:61).

3. Az előbbi két alpont példáiban a birtokviszony megszűnésével lényegi változás nem történt. Ilyen esetben azonban jelentésváltozás is előállhat. A régi nyelvben a 'rátekint, ránéz' igeik helyett gyakran használták a *szemét* v. *szemeit veti vkire* v. *vmire*. Így:

jaj neköm ... nincsin (!) immár *kire szömeimet vetnöm* (VeszprK 40); Jób ... alig meri *vetni szemét emberekre* (RMKT 17. sz. 10:529); Oh híres magyarság, nincsen már ki *reád csak szemét* is vesse (RMKT 17. sz. 10:391); *akármire vetettem szemeimet*, úgy tetszett, hogy ... (BethK 113).

Ezek az állandósult kapcsolatok a birtokviszony megszűntével nem változtatják jelentésüket, ha a *szem* mellett valamilyen jelző áll, ami az egész kifejezést a konkrét síkon tartja: *Vad szemet vet* a magyarrá (Vör 1:107). De ha az ilyen jelző hiányzik, ezekben a kifejezésekben háttérbe szorul a valóságos nézés, pillantás, és helyette kevésbé konkrét érzelmi mozzanat lép előtérbe. Az ilyen kapcsolatok tehát a birtokviszony megszűntével új jelentést kapnak, és ezáltal szólássá válnak: *szemet vet vkire* vagy *vmire*, azaz 'megtetszik neki vki, vmi', 'megkíván vkit, vmit'.

13. Birtokviszony helyett határozós kapcsolat. — 0. Az egyediből az általánosba az átváltás úgy is történhet, hogy a birtokviszony helyébe határozós kapcsolat lép.

Ilyenkor, mivel ez a folyamat az elvont síkon megy végbe, megtörténhet, hogy kétféle határozó is átveheti a szerepet.

1. *szerét teszi v. ejti vminek* → *szert tesz vmire*. A korábbi kapcsolat néhány példája:

nehezen *tehetöd szerét* (SándK 24); 1531: ha az pinznek eléb *szerit tehettem* volna (MNY 48:226); Ügyekeznek vala őtet ... az igaz vallástól elvonni, de nem *teheték szerét* (HeltHáló 337); Noha úgy akar, hogy engem megcsaljon, de nem *heti szerit*, bár akarjon (RMDE 2:465); 1567: ... ha *szerét tehetem*; (alább:) *tahát szerét teszem* és egyet (= egy fürjet) hízlalok keg(yelmed)nek (MNYTK 121:31); 1598: Ha kegyelmed valami vadnak ... *szerét tehetné* ... (MNYTK 121:38); 1739: *Valahogy szerét tehetém, de csak elillanték a veszett kozákok elől* (Mikes 209); De újra jó, vigasztal és ölel A jó fiú, *ha szerit ejtheti* (Petőfi 1:314).

Ezzel szemben áll a *szert tesz valamire*:

Szolgái és rabjai elfutnak, *másokra* ismét *szert tehet* (Drask 19r); de az már a kérdés, kit kelljen elvennem, az jó *feleségre* mert nehéz *szert tennem* (RMKT 17. sz. 3:156); bódog az az ember, ki erre *szert tehet* (RMKT 17. sz. 11:202); két vagy három *gyermekre szert tett* (Rett 382); Nincsen ellenséged? *Tégy szert nemességre* (RMKT 17. sz. 2:180); Miért juttattatok hatvan esztendőre, Ha *szert* nem *tehetek* egy rossz főködtőre? (CsokSzól 1:77. sz.).

2. Az ilyen átváltásnál birtokviszonyról határozói kapcsolatra nemegyszer két határozó is jelentkezhet. Ilyen a *szerét teszi*-hez jelentésben nagyon közel álló *módját ejti, (fel)találja vminek*. Itt a birtokviszony feladása egyrészt a *módot lel vmire*, másrészt *módot keres, módot talál vmiben* lehet. (Példák NySz 2:851.)

3. Ugyancsak kettős határozóval szerepel a *végét veti* feloldása: *véget vet vminek* vagy *vmiben*:

mert *végét veti* Isten az sok gonoszságnak (Hoffgr n2v); még Petőfinél (2:145) is: *végét vetik* a zenének (Falu végén kurta kocsmá). Számos esetben a régi írás hiányos ékezte miatt nem dönthető el, hogy *végét* vagy *véget-e* a helyes olvasat, mint pl: minek előtte ... az ó törvénnak *végét (véget?) vetvén*, az új törvényt kezdeném (WeszprK 45).

A bizonyosan *véget* alakkal kapcsolódó ige mellett a határozó aztán lehet *-nak, -nek* vagy *-ban, -ben* végű:

véget vetett Isten az ő *életinek* (Hoffgr k2r); azonban már *véget vetek panasza-imnak* (RMKT 17. sz. 11:196); soha nem akarnak *véget vetni* nagy *undokságoknak* (RMDE 1:828). Ezekkel szemben: [A historikusok az apát dicsérik, de] az fia *szidalmazásában* azok semmi *véget* nem *vetnek* (Drask 94v); Soha nem kell *véget vetnünk* az jámbor és tökéletes emberek *dicséretiben* (Drask 162r); *véget vet* az *szólásban* (NySz 3:1037, Molnár Albert).

4. Nagyon sok példával szemléltethető a *gondját viseli vkinek, vminek* és a vele szemben álló *gondot visel vkire, vmire* vagy *vkiről, vmiről*. Néhány szemelvény:

[Az ördögös asszonyról,] melyet szent Damankos atyánk parancsola az egyházból kivinni, és ő *gondját viselni*, mígnem teljességgel megvigasztal (DomK 109); nektők ajánlom az én édes anyámat, én éröttem *viseljétek gondját* (WeszprK 43); A fabula inti a szüléket, hogy idején *gondját viseljék* az ő magzatjoknak (HeltFab Fa); könyörgünk ... hogy te viseljed *minden gondainkot* (KerGyül 18). Az utóbbi példában a jelző is mutatja, hogy mennyire konkrét, személyhez kötött *gond-ról* van szó.

(1) Az egyik határozós típus: *gondot visel v. tart vkire, vmire*. Példák:

... királyunk *lassan visel gondot ránk* (MNyTK 121:64); *Hogy jobban viselnének gondot a szegény fogolyra* (HeltHáló 206); *Hiszünk mind egy Istenben, ... ki reánk olyan nagy gondot visel* (KerGyül 38).

E példák egyúttal két típust képviselnek. Az első kettőben a kapcsolat már összeforrottanak érődik, és így mint egység kapja a *lassan, jobban* határozót, a harmadikban a *gond* még önálló főnévként szerepel és így kaphat *nagy* jelzőt. Amint ebből is látszik, a frazeológiai kapcsolatok kialakulása nagyon lassú folyamat, és sokféle árnyalatban jelentkezhet.

Mindkét típusra számtalan példa található, így Draskovichnál: *szorgalmatos gondot visel* (95v és 151v). — *Szememvel mindenkor rád vigyázok, igazgatlak, reád gondot tartok* (RMKT 17. sz. 6:83); *Gondot tartok parancsolatidra* (RMKT 17. sz. 6:282); *Csak az Isten gondot tartson koronámra* (BethK 1:2).

(2) A másik határozó: *gondot visel vkiről, vmiről*, ami ugyancsak nagyon sokszor fordul elő.

gondot viselj magadról (HeltHáló 93); *viselj gondot nyomorúságunkról* (KerGyül 181); *Oh emberi állat, siess és viselj igen nagy gondot ítélet napjáról* (KerGyül 21).

14. Állandó tárgyias kapcsolat állandó határozós vonzattal. — A tárgyias ige a hozzá kapcsolódó tárggyal gyakran olyan szoros egységet alkot, hogy egyetlen szó jelenését valósítja meg, és így további szilárd vonzatot létesíthet. Ennek a folyamatnak nagyon különböző fokozatai lehetnek, amelyekből itt néhányat bemutatok. Ezek egyúttal a konkrét síkról az elvontra való átmenetet is szemléltetik.

1. *helyt ad*. — A 6. pontban röviden már érintett kapcsolat itt más példákkal bővebben is szemléltethető. Konkrét élethelyzetben a *helyt ad* valóban azt jelenti, hogy egy 'helyet kiüfítenek', ilyenkor nem fontos kitenni, hogy kinek, minek:

Adjatok helt, adjatok helt, hagyjátok ide júni ez urakat (PéldK 64); Im azért jöttünk hozzátok, hogy bennünket megszánjatok, nyugodalmas *helyt adjatok* (RMDE 2:427); Ű (= az Istennek) fényétől az kód elfut, és *helyt ad* (BalB és 16. SzK 2:426).

A határozós vonzat először a konkrét síkon jelenik meg mint valóságos részeshatározó:

Adj helt öregbeknek (PéldK 54); És az hol járok, *helt adsz lábamnak* (RMKT 17. sz. 6:52); Az új menyasszonynak örömet *helyt adok* (BalB és 16. SzK 1:417).

Végül megjelenik a teljesen elvont jelentés:

Az isteni *beszédnek helt adjon* (VirgK 141); *Adj helyeket az mi imádságainknak* (BalB és 16. SzK 2:611); Csakhogy kérlek, *adj helt most intésemnek!* (i.m. 565), és ezeken kívül számos más hasonló példa.

2. *erőt vesz*. — Eredeti jelentése 'megerősödik, erőt nyer, erőt merít', Ehhez a jelentéshez kapcsolódhatnak határozók, mint *vmiből* vagy *vmi ellen*, de ezek nem vonzatok. A *lélekben erőt vesz* változata lehet *lelket vesz* is.

Néhány példa: *erőt vettél*, ne kérdezkedjél tovább (DomK 86); e megkeserődött anya kedig ... *erőt vevén* mondá ... (WeszprK 33); ... török segítsége nélkül *Erőt* nem *véhetünk* magunk *fegyveréből* (RMKT 17. sz. 11:402); *Hogy az szegény erőt vegyen* Az *hatalmaskodó ellen* (RMKT 17. sz. 6:199); és *erőt vevén lélekben* ...

(PéldK 3); Földre leborula a szép Lucretia, ismét felemelteték, Ő ágyasházában, hogy *lelket vehetne*, leányoktól vitették (BalB 16. SzK 2:552).

Az állandósult kapcsolat határozós vonzatot véve magához, jelentést is változtat, az *erőt vesz vkin, vmin* jelentése már 'legyőz'. Az alany lehet személy vagy elvont fogalom. Az *erő* helyett valamelyik hasonló jelentésű szó is szerepelhet.

Néhány példa: A kisded Dávid a nagy *Goliathon Erőt* vevén, az Izraelt ... megmenté (RMKT 17. sz. 11:292); Hogy ellenségem ne mondja: Imé *erőt vöttem rajta* (RMKT 17. sz. 6:42; Ps 12,5 Ne quando dicat inimicus meus: Praevalui adversus eum.); Ezen szépség, mint látom, *rajta* is *Erőt* vett (KisFK 2:36); ürdügnek késértete *hatalmat vött rajta* (VirgK 102); [A megváltó] Hívek között alázatossan jött, *A kevélyeken erős hatalmat vött* (RMKT 17. sz. 11:700).

3. *számot vet*. Ennek a szókapcsolatnak eredeti jelentése az volt, amit a tagjai jelentéséből várunk, azaz 'számokat ide-oda vet, rakosgat'. O. Nagy Gábor (MiFT³ 425) nagyon szemléletesen írja le, hogy régen a számjegyeket nem ismerő emberek az egyszerű számtani műveleteket számolótáblán vagy az asztalon apró kavicsok, pénzdarabok stb. segítségével, ezek ide-oda rakosgatásával végezték. Ez valóban *számvetés* volt a szó igazi értelmében, jelentése pedig egyszerűen a mai *számol, számolás, számít, számítás* fogalmának felelt meg. Az így kialakult szoros kapcsolat állhatott magában, de maga mellé vehette a *vkivel, vmivel* vonzatot, és ilyenkor jelentése a mai 'elszámol' mellett 'vkivel, vmivel leszámol', 'vkit, vmit elhagy', 'vkivel, vmivel szakít', 'vkitől, vmitől megválnak' is lehetett. Néhány példa e folyamat szemléltetésére:

Hogyha jól *számot vetünk*, Még mi vámot több embertől vehetünk (RMDE 2:444); [Hány hajszál, gyapjú, serte van emberen állaton?] Mondd meg, ha tudhatod, *számot vetvén* köztök (RMKT 17. sz. 9:327); Mikor magamba *számot* vetek, azt veszem eszembe, hogy ... (Drask 139r). — Talám neki adós lehetsz, ... Végső *számot vele* vethetsz, Mind egy fillérig megfizetsz (RMKT 17. sz. 10:223); [A bevonuló törökök megverték az ispánt] De hamar *ő véle számot* is *vetének*, Egy darab som pálcát hátára *tevének* (RMKT 17. sz. 11:370); Hogy Döbrögi meg ne csalódna, ... már egyszer *vele számot* kellene *vetni* (Fazekas 1:167); *Számot vetett-e* mindenik *magával*, Minő dologra szánta el magát (Petőfi 2:430); *Vessek számot* sok keserű *bajommal* (Petőfi 1:373); Hősi pálya, hősi pálya, Gyöngy élet, Szégyen rám, hogy *számot veték Tevéled* (Petőfi 2:239 = elhagytalak).

4. *számot vesz vkitől*. A tárgyas kapcsolat vonzat nélkül is állhat, ha a közlés kellően elő van készítve, leggyakoribb azonban a vonzatos kifejezés:

Az király *mindentől* (= mindenkitől) *számot* akar *venni* (VirgK 148); Mert ítélet napján *tűlek vesznek számot* (BalB és 16. SzK 1:461). — Mint második vonzat állhat *vmiről*: Miért nem rőttegek [Isten] fenyegetésétől, Ha nagy *számot vesznek cselekedésteokről* (BalB és 16. SzK 1:470).

5. *számot ad vmiről*, ritkábban: *számot tesz vmiről*. — A *számot ad* a régiségben állhat vonzat nélkül is (NySz 3:60). Mint második vonzat szerepelhet *vkinek*.

Vonzatos példák: Ha nem vattok készek *számot adni mindenről*, az kilső tömlőben vettettek (VirgK 148); Ha ki panaszol ellenem, akárhol *számot adok cselekedetimről* (ZrLev 61); Tudod, hogy valaha *számot adsz mindenről* (RMKT 17. sz. 15A:760); Akkor nagy *számot* kell *adnunk* minden *dolgainkról* (i. m. 832); ... hogy *mindenről számot adhassak* (Mikes 170; hasonlóan 175); [Aleddin úgy őrizte és

6. *számot tart vmire*. Ez a kapcsolat hosszabb fejlődés után rögződött meg ebben a formában. A kezdet *vmi számán tart* volt, ebből lett a *számot tart* eredetileg ugyanazt azokat. (Részletesebb magyarázatát ld. a 44. §-ban.) A *számot tart* eredetileg ugyanazt jelentette, mint a *registromot tart* (MNY 62:231), azaz 'feljegyzést vezet'. Ebből olyan árnyalati jelentések alakulhattak ki, amelyek a vonzatot is befolyásolták. Egyrészt '*vmivel törődik, vmiről gondoskodik, vmire gondja van*' stb. Az utóbbi minta nyomán aztán a *számot tart vmire* megszilárdul és némileg jelentést változtat: 'elvár vmit, számít vmire'.

Határozós igei kapcsolatok

(15—36. §)

Ha az ilyen határozós kapcsolat eredetileg az érzéki világ fogalomkörében keletkezett, átválthat az elvont síkra. A *ráncha szed* eredetileg ruhadarab (gatyá) ráncokba való összerakását jelentette (MiFT³ 397), de Petőfinél van példa az emberi arcra is: De ilyenkor képét szörnyen *ráncha szedte* (2:361). Ebből keletkezett a tréfás *ráncha szed* 'megfegyvelmez' szólás.

2. A tárgyas kapcsolatokhoz hasonlítva az állandósult határozós kapcsolatok száma sokszorta nagyobb. Ennek oka nemcsak az, hogy határozó is sok van, hanem az is, hogy egyrészt az eredetileg kialakult vonzatot később más cserélheti fel, mint pl. a *férjnek ad, szemébe hány* kifejezéseket idővel felváltotta a *férjhez ad*, ill. *szemére hány* típus; másrészt meg az ige már eredetileg is két vagy akár három azonos funkciójú vonzatot fejleszthetett ki, mint pl. *bízik vkiben* vagy *vkihez*; *szűkölködik vmi nélkül*, *vmiből* és *vmiben*, amikor az egyik vagy másik típus időbeli elsőbbségét nem lehet megállapítani.

3. Egyes igék egész sor állandó határozót vehetnek maguk mellé, mint pl. *esik vmibe* (*betegségbe, bűnbe, szégyenbe*, stb.), ugyanígy különböző jelzővel ellátott határozót: *jó v. gonosz v. nehéz néven vesz*. Ezek közül aztán egy-egy különös jelentést kaphat, mint a *kétségbe esik*, vagy egy-kettő elszigetelődik, mivel a hasonló többi kimegy a használatból, mint pl. a mai *jó*, ill. *rossz néven vesz*. Ezeket aztán a különös jelentés vagy az elszigetelődés kiemeli az egyszerű állandósult kapcsolatok köréből és szólássá avatja.

4. A határozói vonzatok körében nagyon gyakori a végleges vonzatváltás. Ennek a következőkben különös figyelmet szentelünk. Ha vizsgálatunk teljes körű anyaggyűjtésen alapulna, talán el lehetne választani egymástól az eredetileg is párhuzamosan jelentkező többféle vonzatot a valódi vonzatváltástól, aminél ugyancsak lehet hosszabb időre kiterjedő párhuzamosság. De mivel a példanyag csak szemelvényes, ezt az elválasztást jobb nem erőltetni. Némely esetben az eredeti és a váltó típus között korszakos különbség látszik. Ilyen esetekben a példák kora világosan beszél. Ehhez még csak annyit, hogy a vonzat kapcsolódhat magányos igehez, pl. *bízik vkihez*, *vkiben*, de kapcsolódhat állandósult igei szerkezethez is, pl. *példát vesz vkitől*, később *vkiről*. Ezeket a típusokat sem választjuk szét. A vonzat lehet ragos és viszonzyszós. Először kerülnek sorra a ragosok (a ragok betűrendjében), utánuk a viszonzyszós kapcsolatok.

5. A határozós kapcsolat fejlődésének egyik eredménye az is lehet, hogy a vonzat egyszerűen megszűnik. A régi nyelvben igen gyakori kifejezés a *lát v. látogat vmivel* 'megajándékoz'. Ez a kapcsolat így megszűnt. A mai *ellát vmivel* később keletkezett a német *mit etwas versehen* mintájára. (Részletesen ld. a 25,6. pontban.)

Határozói vonzatváltások

(16—25. §)

16. *-ba, -be* és váltótársai. — A régi nyelvben nem mindig tesznek különbséget a *-ba, -be* és *-ban, -ben* között. E pontban csak azok az esetek kerülnek sorra, amelyekben értelemszerűen *-ba, -be* volt a vonzat, mint:

1. *kezébe bocsát, ereszt, szabadít és kezéhez b., e., sz.*

Néhány példa: 1574: de senki *kezében* Nagy Mihály ne *bocsássa* az rétet, hanem Kovács András *kezében* (NytudÉrt 25:160). — 1566: az rétet ... megengedtük, és [Illyés deák] *kezihez bocsáttuk*, hogy bírja mint saját pénzén vett jószágát (NytudÉrt 25:152); 1623: *kezéhez ereszt* (MNy 69:109); 1651; *kezéhez szabadít* (MNy 60:109).

2. szem(é)be hány, vet és szemére, orcájára h., v.

Példák: Mely ördögök ... szembe hányják a léleknek ő bíneit (BodK 25); cselekedeteket hányom szemetekbe (KerGyül 70); Nem lelnek vala semmi bűnt, kit ez szent atyának szemében vethessenek (PéldK 48); Es a róka szömébe kezdé vetni a farkasnak, te ... hamis állat vagy (HeltFab G2a). — Ezt a hitván Varga kezdi szemre hánni (RMDE 1:659); Énnem szegíny rendem, őnekik gyalázatos dolgok vettenek szemekre (Decsi Jug 74r); Soha nem voltam olyan gonoszságokban kiket szememre vetél (Ponc 61); orcájára veték neki (= a királynak), mely nagy kárt tölt volna az országnak (HeltChr 74v); ezt vetik vala orcájára, hogy ... (HeltChr 196r).

3. zálogba vet és zálogon v. —

Példák: 1581: ... kit Kürtesy János vetett volt zálogba (MNy 14:281); az miné-nemő réteket és szántófódeket Prekop Benedek szegin atyámnak ... hetvenöt forintba zálogba vetett volt (MNy 14:281). — ... és veték az házat zálogon Kőmíves Benedeknek 60 forintban (MNy 57:101).

4. észébe vesz, később észre vesz. — A két kapcsolat jelentésben nem fedi teljesen egymást, bár vannak példák, amelyekben a jelentés azonos.

Immár vedd jól eszödbe az jegyöket, mely jegyökből vélheti embör kárhozatját (GuaryK 36); Az főhajtásról vevék eszekbe, hogy ... (Imre SzV 10 és 145); Az gerendát te szemödben eszedben nem veszed (NySz 1:707, lat. non vides); [Az ostoromlók] éjjel ... lassan felmenének a kőfalakra, hogy a sötútben ingyen eszekbe sem vevék az várasbeliek (HeltChr 201r). — A mai nyelvben csak az észrevesz használatos konkrét és átvitt értelmű dolgokkal egyaránt: A sötétben is észrevette az árkot. Még jókor észrevette, hogy be akarják csapni.

5. végbe megy és véghez megy. — A régi adatok tanúsága szerint a második típus korábbi és gyakoribb lehetett.

Példák: 1695: Több diadalmakat végbe menni látunk (RMKT 17. sz. 11:157); ... mely dolog mi előttünk eszerént menvén végbe ... (BethK 1:109). — 1569: az én számadásom véghez menvén ... (NytudÉrt 25:77); 1575: ez mostan véghez megyen (NytudÉrt 25:74); Én módot találók benne, hogy az fogadás véghez ne menjen (Laskay C2v); bár a török tábor Pozsony alatt légyen, De amit akarok, mégis véghez mégyn (RMKT 17. sz. 11:219); Köszönd eddiglen is, hogy az Úrnál eddig meghatározott órád véghez hogy még nem ment (RMKT 17. sz. 8:226).

17. -ban, -ben és váltótársai. — Ahogy a -ba, -be vonzat a régi írásokban mint -ban, -ben jelenhet meg, ugyanúgy a -ban, -ben is szerepelhet -ba, -be alakban.

1. bízik vkiben, vmiben és b. vkihez, vmihez. — A két vonzat egyformán réginek látszik, végül a -ban, -ben győzött. (A bíz mint tárgyas ige külön szerepel viszony-szóval és határozószóval.)

Példák: Ne bízzál a te barátidba, te rokonidba (BodK 27); A szentekben és az angyalokban nekünk nem kell bízunk (Ozori Aa 6r); Uram, én csak tebenned bíztam (RMKT 17. sz. 6:78); A jó szerencsébe ne bízzanak (HeltFab C7); Most én nem bízom kézívemben (RMKT 17. sz. 6:114). — Mindenbe hozzám bízzál (HeltFab M3—M3a); mert csak hozzád bízunk minden ínségünkben (RMKT 17. sz. 7: 389); Kihez bíztam, megcsalt (RMKT 17. sz. 10:404); segettséghez mert igen bíznak vala (RMKT 17. sz. 1:156); [A világról:] Aki ehhez bízik, hamar csalatkozik (RMKT 17. sz. 11:690).

2. *dicsekedik vmiben* v. *vmivel*. — A *-ban*, *-ben* vonzat látszik a korábbiak, de ez alighanem a latin minta hatása.

Példák: és *dicsekedik* vala monnal hatalmas ő seregének *hatalmában* és ő széki-nek (= szekereinek) *dicőségében* (BécsiK 11,4; lat.: in potentia exercitus sui et in gloria quadrigarum suarum); *dicsekedik* a *munkában* és a *sérelemben* (BécsiK 269; lat.: gloriatur in labor et dolore); Ha gazdagsággal bővelkedel, *abba* ne *dicsekedjél* (NySz, Pázmány); Némelyek igen bíznak pénzekben, és *dicsekednek* az ő *kincsekben* (RMKT 17. sz. 6:125). — isteni jószágoknak *verágával dicseködöl* (SimK 3; hasonlóan NySz, VirgK).

A *dicsekedik* mellett alkalmilag, nyilván latin hatás alatt, más határozók is állhatnak, de ezek nem látszanak igazi vonzatnak, mint például: *Dicsekedjék* inkább *abból* (VirgK 128).

3. *gyönyörködik vmiben* és *vmín*. — A régiségben nagyon gyakori a vonzat nélküli *gyönyörködik*, ilyenkor jelentése a mai 'vigad, lakmározik', és latin mintája az *epulor* ige. A Münchener Kódex öt helyén egyszer sincs vonzat.

Vonzatos példák: Kell énnekem *vigadnom* és *gyönyörködnöm* én *idvességembe* (NySz, VirgK); Az isten-szerető lélok *gyenyerködik*, *édösködik* és *vigadoz* az isteni szent *szeretethez* (GuaryK 9). — *Gyenyerködnek* vala ez gyermeknek *eszességén* és ő *feleletin* (PéldK 57—58).

A NySz erre a vonzatra csak egy példát ad. Alkalomszerűen az igehez más határozó is kapcsolódhatott.

4. *töri a fejét (elméjét, esztét) vmiben* és *vmín*. — A mai nyelvben a kétféle vonzat két jelentést ad. A *vmiben* értelme 'készül vmire, tervez vmit, rendszerint rosszat', a *valamin* jelentése 'meg akar érteni, fejteni vmit, töpreng vmín'. A régiségben ez a különbség nem volt meg.

Példák: *Abban is töri vala fejét*, hogy ... (HeltChr 169r); Én ... ilyen *aprólékban fejemet* nem *törhetem* (Laskay B2r); Mind az *vérontásban törik elméiket*, csak az *hamisságban törik* ő fejeket (RMKT 17. sz. 9:120); *egyebekben törte az esztét*; (majd alább:) *mathesishez tartozó mesterségekben törte az esztét* (Rett 372). — Az más kárával magoknak mint használhassanak, *azon törik éjjel-nappal fejeket* (Magyar 30); [Keczeli István] a *pénzen* ... nem *törte esztét* (ErdArcok 28). Alkalomszerűen más határozó is felbukkanhat: Hanem *felőlünk így törték elméjüket* (RMKT 17. sz. 11:218).

5. *megáll vmiben* és *m. vmit*. — Az ilyen átváltás a határozóról tárgyas kapcsolatra a konkrét síkon is gyakori, mint pl. *ül a lovon* → *üli a lovat*, természetesen bizonyos jelentéskülönbséggel.

Két példa a *megáll-ra*: Semmi *fogadásodban meg* nem *állnál* (BalB és 16. SzK 2:134). — Végre *fogadását ő meg* nem *állá* (i. m. 136).

18. *-ból*, *-ből* és váltótársai. — 1. *megszabadít vmiből* és *vmitől*. — A két vonzat használata között az lehetett az eredeti különbség, hogy a *-ból*, *-ből* inkább konkrét dologra vonatkozott, pl. vkinek a *kezeiből*, *fogságából*, a másik pedig elvontabb fogalomra, pl. *veszedelemtől*, *bűntől*.

Példák: Üvöltsetek Úrhoz, és *megszabadejt* tütöket ellenséges fedelmeknek *kezeiből* (BécsiK 107, 21); *Szabadoh meg* engemet ez kegyetlenséges Urbánnak *kezeiből* (KrisztL 25); *Megszabadítá* szegén lelket ürdügnec *fogságából* (NySz,

VirgK). — Méltokodtál engemet megszabadítani testemnek minden veszedelmétől (KrisztL 44); Az alamozsna minden bűntől és az haláltól megszabadít (ApMélt 18).

2. A *-ból*, *-ből* ragos határozó kapcsolódhat a *függ* igéhez is, ezt az esetet azonban a többszörös vonzatok között tárgyaljuk, mert gyakori a *-ban*, *-ben* és még inkább a *-tól*, *-től* ilyen szereplése (V. ö. 27. §).

19. *lakol vmiért és vmiről*. — A *bűnhődik* régi jelentése 'vétkezik', csak későn lett 'meglakol'. Ennél és a *büntetődik*-nél *-ról*, *-ről* kapcsolatot nem találtam, van viszont a *penitenciát tart* kifejezésnél.

Példák: Kétszer ugyan jól *lakoltunk* azért a nagy *bűnért* (HeltChr 101r); ugyan ezeknek *lakolni* is kell *érőtte* (NySz, Bornemisza); *Kiért* mű tagaink ne *lakoljanak* ezeknek (RMKT 17. sz. 5:430); *Ezért bűnhődni* fogsz a bíráknál (NySz, Szabó Dávid). — [Hunyadi László lefejeztetése után] mind a király, mind az áruló urak ... megbánák az ő hamis cselekedeteket, mert *lakolának róla* (HeltChr 111v); *lakolának bűnök-ről* (RMKT 17. sz. 5:151); [A megtért tolvajok] meggyovonák bűnöket, és *bűnök-ről tartának penitenciát* (JókK 106).

20. *-hoz*, *-hez*, *-höz* és váltótársai. — A régiségben ez a nagyon gazdag kapcsolódású határozó igen különböző módon váltódott fel, többek között névutóval is.

1. *gyónik vkihez és vkinek*. A két kapcsolat egyformán réginek látszik, talán a *valakinek* gyakoribb.

Példák: Az kerálné asszon *tehozzád gyónik* (NySz, DebrK); a szomszéd *plebá-nushoz gyónol* (Ozorai S3r); *meggyónék a paphoz*, és Urat vón (HeltChr 113r). — [A halálból visszatért asszony] az reszkető *papnak gyovonván* ... (JókK 156); *po-kol nem gyovonik neked* (NySz, DöbrK).

2. *hall*, *hisz*, *gondol vkihez vmit* — később *vkiről* és *vki felől*, ekkorra azonban a *vkihez* az irodalmi nyelvből eltűnik.

Példák: [A szolgálk] *szégyellik*, mit az bírák [Zsuzsannáról] mondnak, mert *asz-szonyokhoz* többé nem *hallottak* (Hoffgr Bb 3r); Ím vén vagyok, soha még *énhoz-zám* senki gonoszt nem *hallott* (Ponc 61); *Tehozzád* mit hallok...? (Huszt 70); *Kü-lönös dolgot hallottam hozzá* (NySz); Itt Tepegyüzt árulónak ítélek, ... Mondák *lönös dolgot hallottam hozzá* nem *hinnék* (BalB és 16. SzK 2:766); És *atyafiához* go-békok, hogy ezt *hozzá* nem *hinnék* (BalB és 16. SzK 2:766); És *atyafiához* go-békok, hogy ezt *hozzá* nem *hinnék* (BalB és 16. SzK 2:766); És *atyafiához* go-békok, hogy ezt *hozzá* nem *hinnék* (BalB és 16. SzK 2:766). — A *vkiről* vonzatra a NySz ilyen jelentésben nem ad példát, van viszont: Kinek feje vagy, *erről gondoljon* (NySz 1:1100). És ugyancsak van: [Isten] adjon öröndetes híreket *hallanunk* kegyelmek *felől* (NySz 1:1284).

3. *hallgat vkihez és vkitől*. — Ebben a kapcsolatban a legtöbb példa már elvont értelmű és jelentése 'vkinek engedelmeskedik, vkitől függ, vhová tartozik'. Az eredeti konkrét jelentés csak kevés példában mutatkozik, mint: „*Hozzá hallgass az olvasás-hoz, intéshöz*” (NySz).

Példák: Az tisztartók mind ő párti vónának, és *őhozzá hallgatnának* (Zay 29); ... hogy az lenne feje mind az egész világnak, és mindenek *ahhoz hallgatnának* (Székely 7r); 1573: Az adó szedésből és császár szolgálatjából ez mostani *bírákhoz* (MNY 62:499); az *pápához hallgató* helyekben (Magyar 47); Gazdag *hallgatnának* (MNY 62:499); az *pápához hallgató* helyekben (Magyar 47); Gazdag *hallgatnának* (MNY 62:499); az *pápához hallgató* helyekben (Magyar 47); Hoz-urak, nagy fejedelmek, hatalmas királyok *hozzám hallgatnak* (RMDE 1:794); Hoz-

zám figyelmeztet és hozzám hallgatott (BalB és 16. SzK 2:862); Törvényedet őrizhessük, *hallgasson ahhoz* életünk (RMKT 17. sz. 5:26. A régi emlékekben számtalan hasonló példa.) — A fenti jelentésben a *-hoz, -hez, -höz* párja a *-tól, -től* volt: [István moldvai vajda] nem akar vala ... a magyar királytól *hallgatni* (HeltChr 134r); Az szabad városok csak *ő felségétől az fejedelemtől hallgatnak* (NySz); És az Mihalogli is *hallgasson Mihály vajdától* (Szam 75); [A régi Rómában] mindennek csak *őtől* (= a diktátortól) egyedül *hallgattak és függöttek* (Drask 41v); 1638: mindenben *tőle hallgassatok* (MNY 77:253). Külön vonzatpárt alkot a *-ra, -re* és *felé*, ezekről a *-ra, -re* fejezetében.

4. *kap vmihez* és *vmín*. — Az eredeti konkrét jelentésre alig van példa, az elvont jelentést különösen a *valamin* képviseli.

Példák: [Apollonius a felesége holttesténél a háborgó tengeren] nem tudja, hun kérjen, kitől segítséget, mert az *habhoz* is *kapna* (Ap 103); [Apuliai László király] ezekért nem *kapa* a [magyar] *királysághoz* (HeltChr 74r). — Hogy Apollonius hallá [Tharsia anyjának, Lucinának nevét], *rajta kapa*, hát te volnál Tharsia (Ap 188); Nem oly [nevelő] mestereket vesztek, akik csendesz elméjük, hanem *olyant kaptok*, az kik nyughatatlanok (Drask 152v); [A falusi lányból lett asszony] nem *kap* a szép *csín*on, lustán jár, mosdatlan (RMKT 17. sz. 3:167); ne *kapj* világ hitván ... *javán* (RMKT 17. sz. 11:699); Minthogy szépecske volt, *kapott* a szem *rajta* (Rett 75).

A *kap* igének természetesen volt *-ra, -re* vonzata is, mint pl. *lóra, lábra kap*, *vkít szemre kap* stb., ezek azonban más jelentéskörbe tartoznak.

5. *tanít, oktat vmihez* és *vmire*. A *vmihez* vonzat konkrét jelentésű szóval inkább a 'szoktat' jelentést adja az igének.

Példák: [Isten] mint kegyes atya megostorozott, de ezzel téged *kezéhez tanított* (KerGyül 88); ... hogy ötet *hozza* (= magához) *tanítanája*, és *kezéhez* fiát *oktatnája* (KerGyül 160, hasonlóan 82); Hiszem, hogy az Úristen *hozza tanít*, mit ír neki (NySz 3:426); seregeket szerze, népét bátorítá, *viadalhoz oktatá* (NySz 2:1105); Az mi leveleink páriái (= másolatai) szerint *oktassa hozzá*, mint forgassa az dolgot (NySz 2:1105). — Ki *tanított* tegedet ez *ördögösségekre* (KrisztL 21); Minden regulái *erkelesre* tegedet *tanejtottalak* (PéldK 17).

Az igékkel más határozók is állhatnak, de ezek nem látszanak állandó kapcsolatnak.

6. *int vmihez* és *vmire*. — A *vmihez* vonzatra csak egy példa akadt, a *vmire* igen gyakori.

Példák: 1545: Én örömost *intem* (*intém?*) Horvát Bertalant *ahhoz*, hogy ... (MNY 52:500). — Az pártosok ... az községet *arra* kezdik *inteni*, hogy ... (Zay 59); Én tüteket ... minden *jóra intlek* (Hoffgr Ff 4v); megszólítá (= megfeddte) és *inté* őket minden *jókra* (HeltChr 31v).

Alkalmilag más határozó is szerepelhet.

7. *üt vkihez* és *vkire*. — Az utód hasonlóságát az apához ma csak az *apjára ütött* szóval fejezzük ki. Régen azonban *apjához* is lehetett a határozó. A NySz példáin kívül:

[Bethlen Elek gyermekei] természetekben sem *ütöttek* az *atyjokhoz* (Rett 398); A felesége egynéhány fiakat, de hiábavalókat szült, sem *magához*, sem *atyjokhoz* nem *ütöttek* (Rett 405). — Ugyanakkor: nem az *atyjára ütött* (NySz 3:904).

4. *kér vkit vmin és vmire*. — Az első vonzat főleg bevezető mondatok mutató névmásánál gyakori: *azon kér, hogy ...* A régi adatok tanúsága szerint a második vonzat az elsővel nem halad kezdettől fogva párhuzamosan, hanem idővel felváltja azt.

Példák: ötet ... szent Margit asszon *azon kéri*, hogy ... (MargL 61); űk engömet *azon kérnek*, hogy ... (SimK 4; hasonlóan CzechK 89 és Drask 117v). A későbbi forrásokban is számtalan példa, még a 18. században is: édes gyermekeimet *azon kérem*, hogy ... (BethK 2:560). — A *valamire* vonzatra a NySz ad példákat 1576 óta (2:212).

Hasonlóan kapcsolódik a könyörög *vkinek vmin v. vmiről*.

1574: ezen is könyörgöttem *urunknak ő felségének*, hogy ... (MNYTK 121:62); (ugyanitt:) *Nag(yságodnak) ezen könyörgök*, hogy ...; Ha az *Úristennek* akarunk valami *dologról kenyergenünk* (NySz, ÉrdyK).

5. *vesződik vmin és vmivel*. — A régi példákban még gyakori az igének 'veszekeedik, veszekezik' értelme és ehhez illik a *vmin*, de a *vkivel* is. A mai 'bajlódik vmivel' jelentés azonban már kezdettől fogva megvan.

Példák: [A magát felfúvó békának] a fia mondon-mondja, hogy ne *veszödnék azon*, mert a béka semmi volna az ökörhöz képest (Pesti Fab 31. sz.); [Két utas ember összeveszik a talált számaron, hogy kié legyen] És mikoron ott *rajta veszödnének*, azonközbe számár magát elvonítá előlek az erdőbe (Pesti Fab 122. sz.). — [A nemesség forrong a király ellen.] Mikoron így *veszédnék Béla király az ő magyarival ...* (HeltChr 54v); inkább *veszödném a fene oroszlányokkal* (NySz, Faludi).

6. A *csodál, örül* és hasonló igék mellett az *-on, -en, -ön* vonzaton kívül *-t* tárgyra-
gos is állhat.

Példák: Király *szerencséjén igen csudálnak* (BalB és 16. SzK 2:95). — Jeremiás ... *csodálja a gonoszok szerencséjét* (NySz, Pázmány); Tudod, az istenek *ezt mind örülik* (BalB és 16. SzK 2:119).

23. *-ról, -ről* és váltótársai. — 1. *(meg)fedd vmiről* és ma: *vmiért v. vmi miatt*. A mai használat nagyon újnak látszik, a NySz még nem idéz ilyen példát. A *fedd*-hez hasonlóan kaphat vonzatot a *dorgál* és *int*.

Példák: Szent Benedek kedeg ez frater¹ igen erősen *megfedd* az ő bolondságáról, hétségéről (PéldK 22); És magát kezdé *feddeni* az fősvénségnek bűnéről (VirgK 85); Mikor ez özvegy asszont az ő feje *mosásáról* feddenéje az ő szomszédja (DomK 174); Mikor [Dávid királyt] *bűnéről* Natan próféta *megfeddötte* volna (KerGyül 75); Senki *meg* nem *dorgállá* ötet *rőlla* (HeltHáló 244); *inthessem bönnéről* bosszú nélkül (RMKT 17. sz. 2:26); ha bűnös embert némely *bűnéről* igazán *megintnek* (RMKT 17. sz. 5:194).

2. *(meg)követ vkit vmiről* és ma: *vmiért, vmi miatt*. Maga az eredeti vonzat is későn jelenik meg és csak a 18. században lesz általános.

Példák: 1674: Immár *megkövetlek* minden *vétségimről*, hogy megbocsáss kérlek (RMKT 17. sz. 11:263); Tédrre esett, s igen *követte* urát a *vétkéről* (NySz, Faludi); Hogy pedig üveg táblák iránt az úr kívánságának eleget nem tehetek, *arról* az urat *követem*. (BethK 1:285); ugyanitt számos hasonló példa 1:21, 34, 263, 278, 281, 319, 338).

1:425, több példa); Mind káromlák vala útet csóválván ű fejöket (NySz, JordK); A vállát megvonétá (NySz 3:1005); Izzadott a török véres verítéket (ÉrtSz, Petőfi).

2. *bír vmivel és vmit.* — A két vonzat párhuzamosan volt használatban, gyakran ugyanannál a szerzőnél.

Példák: *vivék ötet (= Jézust) Pilátushoz, ki akaron (= akkoron) bír vala Jeruzsálemmel* (WeszprK 82); [Bánk bán lett a helytartó,] *hogy az bírna addig mind az egész országgal* (HeltChr 52r); [Itt] a lakosok ... *szép hosszú élettél bírnak* (Kovács GTD 71). — *Vala egy királ, ki három országot bír vala, de még es többet akar vala bírnia* (BodK 5); *Az filiszteusok várost bírják vala* (Hoffgr V3v); *Bírá ez Kún László a királyságot* majd tizennégy esztendeig (HeltChr 61v).

3. *bővelkedik, bőveskedik vmivel és vmiben.* — Ezeken kívül egy szerzőnél *vmiből* vonzattal is több példa.

Példák: Mindenkoron *bévelkedik* vala épehtő (= építő) *beszédökkel és jó példák-kal* (DomK 43, hasonlóan 46); [Róma] azzal volt ... *legboldogb állapotban, hogy jó dolgokkal bővölködött* (Drask 162v); 1672; *Mindenféle kincssel mi is bővelkedtünk* (RMKT 17. sz. 11:185); *Erdeje nem lévén ... sűrű bokrokkal bővelkedik* (Kovács GTD 51, hasonlóan 44, 64, 70); *hasznos erőkkal bőveskedik* (NySz). — *jó művelkedetekben bővölködik* (NySz, ÉrdyK).

4. *A szem könnyel lább (lábbad, lábbag, lábbog), majd könnybe(n) lábad.*

Példák: *Ő szöme bő könyvel, így beszélvén, lábba* (Husztai 65); *Tetszik vala mintha, könnyvel lábbana szeme* (Hoffgr d4v); *Midőn minden jónak szeme könnyvel lábbad* (RMKT 17. sz. 9:29). — *Könnyben lábbu szemmel környül állanak* (NySz 2:51); *Szeme könnybe lábadt, repesett a lelke* (Arany 4:43).

5. *vmivel (meg)hal;* főleg *éh(h)el*, de van *szomjúval, hideggel, döggel* vonzata is. Helyettesítése nem egységes, gyakori az *éhen hal*, de van *szörnyű halált hal* és *vmiben meghal* is.

Példák: *Meghalok éhvel* (BalB és 16. SzK 1:516); *hogy meg ne haljon éhhel* (BodK 14, hasonlóan 15); [Midas királynak] rettenetesen kellették *éhhel meghalnia* (KerGyül 165); *Az igaz házass ... hogy cseléde (= családja) meg ne haljon éhhel, dolgozik nappal éjjel* (RMKT 2:45; hasonlóan 4:465; 7:21); [A fősvényeknek] *ajakok alatt folyó víz fut, de szomjuval halnak* (KerGyül 165); *Ha a tél elérközik, ottan hideggel halsz meg* (HeltFab Ga); *Ibrány Ferenc döggel halt meg* (Szam 125). — *Kólikába meghala* Gyulafi László (Szam 229).

6. *A -val, -vel mint vonzat egyes igék mellett meg is szűnhet.* Ilyenkor az ige elveszti egyik jelentésterületét. A régi nyelvben a 'megajándékoz vmivel' jelentést nagyon gyakran a *(meg)lát, (meg)látogat* vagy *(meg)szeret vmivel* kapcsolat fejezte ki. Ez a vonzat a mai nyelvben már nincs meg. (A német *mit etwas versehen* mintájára a magyar *ellát vmivel* nem a régi állapot szerves folytatása; vö. a 15,5. ponttal.) A nagyon gazdag példatárból csak néhány szemelvény:

Mydast azután Phoebus megcsúfolá, mert két igen nagy számárfüllel látá (RMKT 17. sz. 1:376); 1540: *Ő is kenyereg, hogy valamivel meglátná k(egyel-med), mert nincs mivel élni* (MNy 24:215); [Isten] *bűneimből megtisztíta ... minden jóval és megláta* (KerGyül 183); 1584: *Isten ... látogassa* kegyelmeteket minden lelki és testi *ajándékival* (MNy 53:265—266); *Minden gonosztól őket is őrizd meg, és minden jóvaiddal látogasd meg* (RMKT 17. 6:351); *Ha szintén [Isten] nehez nyavalyákkal látogatott is, de ugyan csak ágyam fenekére nem szegzett*

(BethK 1:99); Tóbiásnak társát ám Isten megtekinté, egy fiú *magzattal* ötlet megszereté (Hoffgr m1r); *Szereted* őt minden jókkal (RMKT 17. sz. 6:58); A nagy Isten híveit megsegíté, *Győzedelmekkel* ügyükben szereté (BalB és 16. SzK 1:880).

Többszörös vonzatok

(26—31. §)

26. Általános kérdések. — A 16—25. pontokban tárgyalt vonzatváltás vagy párhuzamos vonzatok eseteiben általában két határozó felváltva csatlakozott az igéhez. Alkalmilag további harmadik határozó is felbukkanhatott, ez azonban nem látszott megszilárdult kapcsolatnak. A következő néhány pontban olyan határozók kerülnek sorra, amelyek hármásával csatlakoznak ugyanazon igéhez és a régi adatok tanúsága szerint ezek mind megszilárdult kapcsolatok. Vannak közöttük nyilvánvalóan latin mintára keletkezettek, mint pl. a *-ban* ragos határozó a *függ* ige mellett vagy a *-t* ramiagos tárgy a *fél* és *retteg* igék mellett. De ezeket is figyelembe kell vennünk, mert gyakori előfordulásukkal a latinból fordított szövegekben idővel megszokottá válhattak, és önálló magyar fogalmazványokban is megjelenhettek.

27. *függ vmiben, vmiből, vmitől*. — Ezek a vonzatok főleg elvont függést jelentenek, nem pedig olyat, mint pl. „kis gyermekek, ki még az ő anyjok *csecsein csüggenek*” (NySz).

1. A *vmiben* a lat. *in* + abl. mintájára honosodhatott meg egy fontos bibliai hely (Mt 22, 40) ismétlése folytán: *in his duobus mandatis universa lex pendet et prophetae*.

Példák: E két *parancsolatban csüg* Istennek törvényéhez való (VirgK 121); Ez két *parancsolatokban fig*, valami Istennek törvényéhez való (VirgK 121); Ez két *parancsolatban függ* egész az törvény és az prófétáknak írása (SylvÚT 35v); Ez két *parancsolatban törvény így füg* (RMKT 17. sz. 5:232); *ebben füg* megmaradástok (RMKT 17. sz. 13:320).

2. A *vmiből* esetében nem kell feltétlenül a latin *ex* + abl. mintáját keresni, mert a tárgyi valóságban az eredethatározó jól illik az ilyen igéhez: *vmi vmiből kilóg*.

Példák: Kik papok lesztek Istennek népében, *tü belőletek csüg* azoknak lelkek (BécsiK 28,21; lat.: *ex vobis pendet anima eorum*); mert ha valamenyere *függene* a mi *akaratunkból* avagy *mivoltunkbul*, kétségesek lennünk a mi üdvösségünkéről (Ozorai I5r); Az *szeretetből fügnek* az örömdetességek (RMKT 17. sz. 5:145).

3. Valódi magyar kapcsolatnak látszik a *-tól, -től* is, bár régebben hajlandó voltam a német *abhängen von* hatását látni benne.

Példák: Minekünk urunk Istenünk vagyon, *kitől* mi függünk (Ozorai K3v); az Istenhöz térjünk, ... csak *ő tőle fügünk* (Hoffgr R3r); Ez mindenbe az Isten *szájától figge* (Székely 30v); Én nem *függöttem* soha az *vénéktől* (RMKT 17. sz. 1:364); *Ő tőlle fügnek* mind az hadakozók, az hősek és vitézek (HeltChr 102r). A későbbi emlékekben is számtalan adat.

4. Az idézett három állandósult vonzat mellett valószínűleg latin mintára (*ad* + acc.) előfordulhat a *-ra, -re* határozó, ez azonban nem vált állandó kapcsolattá.

Példa: és én népem *csüg én fordolatomra* (BécsiK 196,7, et *populus meus pendebit ad reditum meum*).

28. *szűkölködik vmiben, vmiből, vmire, vmi nélkül.* — A négy vonzat közül a *valamire* szemmel láthatóan a (*reá*)*szorul vmire* hatására keletkezhetett, mert ennek a vonzatra igen állandónak látszik (NySz). A legtöbb példát a *valami nélkül* mutatja. Hasonló vonzatokkal áll a *szűkös* is mint állítmány.

Példák az egyes típusokra: *mindenben szűkölködtünk* (Ozorai Bb3v). — Szántó-földei jó és elegendő, csak hogy *rétbül szűkölködnek* (Kovács GTD 43, hasonlóan 75 és 79); A nemes úrfiak *nem szűkölködnek az időből* (NySz, Faludi). — mely szentségre *szűkölködnek* azok (NySz, TelK). — Tudja a ti mennyei atyátok, *mi nélkül szűkölködtök* (Ozorai L3v); kik *nem szűkölkönnek poenitentia nélkül* (Ozorai Y3v); Tudom, *élés nélkül* hogy én *nem szűkölködöm* (BalB és 16. SzK 1:600); 1583: noha sokan e féle *báránybőr nélkül szűkölködnének* (MNy 69:102); Ha *pénz nélkül szűkölködöl*, kéncsset adok (Ponc 240).

Más szövegekben is számos hasonló példa. Az idézettekén kívül előfordul a *-tól, -től* határozó is, de aligha lehetett állandó:

nem tudjuk, honnat legyen, hogy *szűkölködünk magzattul* (NySz, ÉrsK).

A *szűkös* kétféle értelemben volt használatos, egyrészt 'rászoruló', másrészt 'szükséges'. Vonzataira ld. NySz, ott több példa a *-val, -vel* határozóra. Az ott nem szereplő 'szükséges' jelentéshez:

Erőtlen, az Istent beszéddel véded, Kinek *oltalmára* *nem szűkös* te nyelved (BalB és 16. SzK 2:406).

29. *örül vmiről, vmin, vkinek (vminek), vmit.* — Ezek a vonzatok nem egyforma idősek és nem egyformán gyakoriak. Legrégibbnek látszik a *vmiről*, régi és nagyon gyakori a *vmin*, idővel egyeduralkodó lesz a *vkinek, vminek*. A *vmit* nem lehetett igazi vonzat.

Példák: *Eröl* (= örül) *vala* szent Margit asszon immár ez enné (= ennyi) alázatosságának *jegyéről* és az *bódog szegénységről* (MargL 3); Mikoron *örel* felebarátjának *ellenevalóról* és *szomorkodik* felebarátjának *előmentéről*; (majd alább:) Mikoron *örvendez* barátjának *gonoszáról* és *elfogyatkozik* neki *javáról* (WeszprK 127). — *Örölnek azon* hogy ... (SándK 10); Látván Herodes Jézust igen *öröle rajta* (WinklK 184); hogy ne valamikor *én rajtam öröljön* ez kegyetlen Urbán (KrisztL 20); Fa valék én ... Most *örülök rajta*, hogy az voltam (Petőfi 1:402); Ugy *megörült rajta* (Petőfi 2:183). — Bizon *örülék neki*, hogy ide találkoztál jőni (HeltFab Ha); kik ez új *királynak örvendének* (KerGyül 131); *Örvendezünk* e kis gyermeknek, mint mi kegyes *üdvöztünknek* (KerGyül 132). — Az kopmester *ezt* igen *örülé* (Ponc 184).

30. *fél, retteg, ijed vkitől (vmitől), vmin, vkit (vmit).* — Ezek az igék nem mind veszik egyformán magukhoz a vonzatokat. A tárgyas vonzat a latin *timeo, metuo* + acc. hatása alatt keletkezhetett (inkább csak folyamatos cselekvésű igékkel), hiányzik az *ijed-nél*.

Példák: Ennek okáért *félnek éntőlem* az ördögök (PéldK 39); Pokolnak *kénjátul* nem *féltem* (VirgK3); Dávid Saulnak *haragjától fél* *vala, tőlle retteg* *vala* (Hoffgr c3r); Mennyütő *kövedtől retteg* az föld népe (HusztI 49); [Tundal a betegségben] *ördögnek látásátul* igen *megijede* (SándK 39); Az *csudától ijedett* igen *megépölte* *ték* (JókK 94); Én bizony olyan *embertől* mint maga, *meg* nem *ijedek* (NySz

1:1561). — És *félek* azon is, hogy el ne veszessem, az mi még kezem között va-
gyon (Drask 165r); *félek* azon, hogy nékem én szívem elkeseredik (RMKT 17. sz.
6:101); Bizon *félnőnk* kell *rajta*, hogy ... (WeszprK 90. A *fél rajta*, hogy ... nagyon
gyakori bevezető formula a későbbi emlékekben, így Pesti Fab 53. sz.; Ponc 122,
168, 178, 198, 221; Laskay F4r; Drask 125v, 154r, 178v; ZrLev 36; M BethK
1:47). — Ezen *megrettene* Amata asszony (Husztai 83); sok ország *rettene* ez csuda
dolgon (Husztai 83); Ezen tizenkét nemzetségek *rettenének* (Hoffgr Z2v); Inkább
kezdt ezen a híren *retetni* hogyses örülni (Drask MA2); *Rajtat a természet el-*
hűl, Hogy ím szűz méhed fiat szül (RMKT 17. sz. 15A:126). — Ezen Thysbe igen
nejedett vala (RMKT 17. sz. 8:333). — És mindenek *féljék* és *rettegjék* a te nagy *ne-*
vedet (KrisztL 10); *Féli, rettegi* elbúsult lelkem az én Istenemet (KerGyül 76);
Nem *rettegted* [Istennek] nagy *haragját* (Hoffgr Hh1v); *Rettegem bűnömet*
(RMKT 17. sz. 2:119).

31. A *vég* főnév és *visz* (megy) igék kapcsolata. — A 16—30. pontokban tárgyalt határozói kapcsolatokban az igéhez nagyon különböző, csak nagyjából rokon jelentésű főnevek kapcsolódhattak. Vannak azonban olyan kapcsolatok, amelyekben a főnév ugyanaz, de ragjai különbözők lehetnek. Ilyen a *visz* mint megvalósító ige és a *vég* ugyanaz, de ragjai különbözők lehetnek. Ilyen a *visz* mint megvalósító ige és a *vég* főnév kapcsolata. A *vég* itt mint 'cél' értendő. Lehet valamit *végbe*, *véghez* és *végre* vinni. Hogy a konkrét síkon e három ennyire különböző jelentésű irányhatározó az elvonton mégis egyazon jelentésben találkozók, csakis azzal magyarázható, hogy az elvont fogalmi síkon megszűnnek a tárgyi valóság érzéki határai, és többféle nyelvi eszköz teljesíthet azonos funkciót. Alaki szempontból megjegyzendő, hogy a *-ba*, *-be* a régi nyelvben mint *-ban*, *-ben* is megjelenhet. A főnévnek általában nincs jelzője. Példáim között egyetlen *jó véghez* adatot találtam. Szent hivatalomat hogy *végbe*

Példák: Azért kell énnékem most igen sietnem, Szent hivatalomat hogy *végbe vihessem* (HungVit III A8r); Földi futásodat mikor *viszed végben*, Nyerj örök életet az fényes menny égben (RMKT 17. sz. 9:251); Borsai ... azt tudja (= úgy gondolja), hogy *végbe viheti* szándékát (RMKT 17. sz. 9:347); *Vidd végben*, valamelyek szent felségednek tetszenek (BethK 1:5). — Nem *vihetik* az ő álnok lator szüveinek kívánságát *véghez* (HeltFab R5a); de nem *viheté véghez* szándékát (Drask MA 5); Nem tudnak semmit *véghez vinni* (ZrLev 28); *Vidd véghez* elkezdett jó akarodat (RMKT 17. sz. 11:95); *Véghez vittem*, amivel tartoztam (BethK 1:151); S midket *vittek véghez* felforrott mérgekbe! (CsokSzól 2:201. sz.); Boldog az nép, az mely teneked örvendez, minden dolgát, Uram, ez *viszi jó véghez* (RMKT 17. sz. 6:211); — 1567: nem várom, hogy jó módon az osztály *véghez mehessen* (MNYTK 121:31).

A zsidók ... kezdék esmét építeni Jeruzsálembé a Salamon templomát, de azt végre nem viheték (Székely 112r); Nem viszed lator szándékodat végre (HeltFab T3a). — (A vég főnév egyéb kapcsolódásaira, mint pl. *végére megy vminek, véget ér vmi* stb. bőséges anyag a NySz-ban.)

A birtokviszony felbomlása a határozók körében

(32—36. §)

32. Általános kérdések. — Mint ahogyan a tárgyas kapcsolatoknál a birtokviszony felbomlása vonzatváltással járt, ugyanúgy a határozós kapcsolatok is a birtokviszony felbomlásával megváltozhatnak. Ez részben úgy történik, hogy az eredeti birtokos átalakul részeshatározóvá, mint pl. *vkinek holta történik* és *vkinek vmi történik*. Másrészt pedig a birtokos helyébe valamilyen határozó lép, mint pl. *gondját viseli vminek* és *gondot visel vmire* vagy *vmiről*. Az ilyen váltásnál maga az ige is megváltozhat, ill. korábbi két lehetőség közül csak az egyik folytatódik, mint pl. *eszére jön* vagy *tér*, később csak *észre tér*. Ezeket és az ezekhez hasonló eseteket az alábbi néhány pontban példákkal szemléltetjük.

33. Birtokviszony helyébe részeshatározó. — Az *esik*, *lesz* vagy *történik* igék mellett azt, akivel valami (meg)esik vagy történik, régen birtokviszonnyal fejezték ki, főleg ha a történés az illetőt testi vagy lelki valójában érintette, pl. *nagy keserűségem esék* (NySz 1:695). Emellett azonban a birtokviszony helyett részeshatározó vagy *-on*, *-en*, *-ön* ragos határozó is állhatott. A mai nyelvben általános a *-val*, *-vel* határozó, pl.: „ez mindenkivel megeshet”; „mi lesz veled”? „furcsa dolog történt velem”, stb.

(1) Példák birtokviszonnyal: 1526: ha *én nekem holtom történik* (MNY 37:204); hasonlóan 1566-ból 62:229); 1563: ha *penig neki holta tertínik* (MNY 54:369; hasonlóan 1585-ből 58:379); 1575: ha ez Hatvani Orbánnak *holola (!) történnék* (MNY 40:139); *Törtínek egy napon neki nagy fáradása* (Hoffgr mlv); Sokszor *történt nekem háborúságom* (NySz, Bornemisza); Nagy hertelen *esék* ily csuda *látásom* (RMKT 17. sz. 2:136); Az *embereknek* gyakorta úgy *esik dolgok*, mint ... (Laskay E5r); 1697: Mindgyárt Unatini Kata *teheninek hibája esett* (NytudÉrt 45:61).

(2) Példák részeshatározóval: Nem tudod, mi *következik, történik teneköd* halálodnak utána (LázK 135); Mert ha *teneked*, fiam, *valami gonosz történik*, meg kell énnekem holnom (WeszprK 30); Bel telének álméltatul abban, ki *történt vona üneki* (NySz, JordK); ... *melyek énnekem éjjel történtenek* (DomK 260); Ez beteg ember kedeg mind megmondá *valamik neki történtek* vala (MargL 194).

(3) Példák *-on*, *-en*, *-ön* raggal: Világnok kezdetüül *fugva rohtonc* (= rajtunk) ez nem *lött* vala (ÓMOlv 183, KT); Szól azokrul, mellyec *lettenek christuson* (NySz 2:586); 1545: Az mi az k(egyel)med jobbágyitul az ő *szolgáján esett* ... (MNY 52:500); 1574: hogy ezféle égetés ne *esnéjek azokon is*, az *kiken* meg nem *tertént* (NytudÉrt 25:67); Amitől félek vala, szinte az *esett rajtam* (HeltChr 81r); Sokak *történnek rajtunk*, de legyünk erősek (NySz 3:765); Hasznos előre meg-hányini azt, ami *rajtunk történhet* (NySz 3:765, Faludi).

34. eszére jön, eszébe vesz → észre tér, észre vesz. —

1. Az *eszére jön*, *tér*, később *észre tér* lesz.

Példák: Hogy mi fiak *jünénk* valaha *eszünkbe* (HungVit IV. A1r); *Eszire tért*, gratiát kért idején Kapi György (RMKT 17. sz. 10:243); *Térj eszedre*, hamu és por (NySz, Faludi). — Vaj egyszer valamikor az okosság-nélkül-való nép *jőne észre* (NySz 1:707, Pázmány).

2. *eszébe vesz* → *észbe és észre vesz*. — Az *eszébe vesz* jelentése a nagyon gazdag előfordulásában csak kis részben egyezik a mai *észre vesz* jelentésével. Az adatok túlnyomó többségéből különbözõ, de lényegében rokon jelentésárnyalatok olvashatók ki, mint 'tudomásul vesz, megért, meggondol, megfontol, megszível' stb. Ezek példáit elhagyva, csak abból a körbõl idézek néhányat, amely a mai *észrevesz* elõdjének tekinthetõ.

Példák: Az ő szülei ... *eszekben vevék*, hogy az gyermek kezdé az minor fratereknek szokását tartani (PéldK 55); Oly igen elragadtatott, hogy gyakorta *eszében* nem *veszi* vala az fratereket (DomK 224); A ló *eszébe vevé* az oroszlánnak álnokságát (HeltFab Ha); Most *veszem eszemben*, mint vagy az dolog (RMKT 17. sz. 2:149). — Az polgárok, *észben vevén*, mit kellene érteni ez beszéden ... (Laskay D2v). — *észre vött* betegségek (RMKT 17. sz. 10:615); úgy *vettem észre*, hogy ... (BethK 1:96); *Észre vevén*, hogy parancsolatja semmit sem ér, megcsendesedett (BethK 1:36).

3. észébe veszi magát, később észre veszi magát. —

3. *eszébe veszi magát*, később *észre veszi magát*. — A nagyon gazdag régi példatárból ismét csak néhány szemelvény: jó hűgaim, *eszetekbe vegyétek magatokat* (BodK 8, hasonlóan 6 és 36); [A harapós ebnek tő-két akasztottak a nyakába:] Hozzá mene egy agg eb, s mondá neki: Ha *eszedbe vennéd magadat*, ez tőke nem tisztességedre, hanem Hoffgységedre vagyon. (Pesti Fab 92. sz.); Minden ember *magát észébe vegye* (Hoffgr a2r); *Eszekbe vövék magokat* a madarak, és hátra maradának (HeltFab M6).

A mai nyelvben az észre *veszi magát* inkább tagadó formában használatos: „Szegény barátom múltkor *nem vette észre magát*, hogy tapintatlanul viselkedett, és megsértette a háziakat.” (Közny.)

35. helyén, helyére → *helyben, helyre*. — 1. *helyén* hagy, később *helyben* hagy. — Példák: 1574: azt (= a donációs iratot) én előttem elolvassák, és ha *helyén* kel *hadnom, helin hagyom* (írásbával: *hagion*, NytudÉrt 25:56); hogyha *helyén* *hagyjátok*, én azt mondanám ... (RMDE 2:53); Leánya beszédét [a király] megérté, *helyén* *hagyá* (Ap 98); *Helyén hagyom* szódat (RMDE 2:452). — Ezt a tanácsot a több atyafiak is mind *helyben* *hagyták* (BethK 1:19).

2. helyén marad, később helyben marad. —

2. *helyén marad, később helyben marad.* —
Példák: hogy az emberi szerzések *helén maradjanak* (Ozori Cc8v); Holott Machumetnek törvénye és hite *helyén maradna* (Székely 132v); Azt szörzék, hogy Zsigmond királynak szerzése *helyén maradna* (HeltChr 166r); — 1649: Azon *helyén és donatio helyben maradjon* minden részeiben (MNy 69:105).

3. helyére állít, helybe állít, ma: helyreállít. —

3. *helyére állít, helybe állít*, ma: *helyreállít*. —
Példák: ... hogy Jeruzsálemba a *respublicat helyére állatná* (Székely 53v); Senki
nincsen, aki afféle szép épületeket ... *helyére állassa* (Drask 126r); az elbomlott
barátságna *helyére állatására* (Drask 5r); 1674: Szánja meg az Isten ennyi rom-
lástokat, ... *Állassa helyére* friss szabadságokat (RMKT 17. sz. 11:275). — Mál-
tózta *becsülete*nek *helyben állítatása* ... iránt parancsolni (BethK 1:410).

4. *helyére hoz*, *ma: helyrehoz*; *helyébe hoz*, *helybe hoz*. —

4. *helyére hoz*, ma: *helyrehoz*; *helyébe hoz*, *helybe hoz*. —
Példák: Ő mindent megújítana, *helyére* es mindent *hozna*, kit Ádám megrontott
vala (KerGyűl 138); Üdvösségnek új öröm mondója, és angyali barátságnak *helyé-
re hozója* (RMKT 17. sz. 7:345). — [Az árvizek miatt] a lakosok szántásokat halá-

szattal és rákászattal szokták *helyre hozni* (Kovács GTD 48); A tyúkfiak szaporodása az elmúlt esztendő fogyatkozását *helében hozza* (NySz). — Előbbi jó hírét nevét fele-barátodnak *helybe-hozzad* (NySz, Pázmány).

36. számán tart és számon tart. — Ez a pár aránylag kevés példával szemléltethető. A *számán* más igékkel is szerepelhet, így *számán hagy, sz. hoz be, sz. tud, sz. van*. Ezek közé tartozik a *számán tart*.

Két példa: 1612: Ha mind *számán tartod*, az mit ellened vétünk ... (RMKT 17. sz. 8:115. Itt Ps 130, a Vulgata szerint Ps 129,3 Si iniquitates observaveris); 1653: Ő azokat *számán* nem tarthatja (NySz 3:60).

A *számon tart* újabb keletű. Az ÉrtSz (6:61b) József Attilától idézi: „*Számon tart-hatják*, mit telefonoztam s mikor, miért, kinek.” (A *számon kér* típust ld. a 44. §-ban.)

A *számon tart* vmit és a *számot ad vmiről* kereszteződéséből alakulhatott ki a *számot tart vmire* kapcsolat: „A más *almájára számot* sem kell *tartani*” (CsokSzól 1:6. sz.). Az ilyen „vegyült” kapcsolatokról bővebben a 44. §-ban.

Vonzatból szólás és más jelenségek

(37—44. §)

37. Általános kérdések. — Az eddig tárgyalt határozós kapcsolatok vonzatok voltak, de a mai felfogás szerint nem szólások. A Nyelvtörténeti Szótár szerkesztői a 'szólás' fogalmát sokkal tágabban értelmezték, mint korunk magyar nyelvészei. Ott az állandó kapcsolatok igék és főnevek szócikkei végén mint „szólások” szerepelnek. Így a mi eddigi példáink és a hozzájuk hasonló típusok ott keresendők. Mai felfogásunk szerint azonban a szólás mint szintaktikai kapcsolat valamilyen sajátos vonással elkülönül a közönséges vonzattól. Ez lehet tartalmi sajátosság, ami nem következtethető ki a tagok jelentésének összegéből. (Ez ma nálunk az általánosan elfogadott nézet.) De egy kapcsolatot szólássá avathat sajátos alakja, elszigeteltsége, a közönséges kapcsolatokkal szemben bizonyos avultsága, meglepő képszerűsége is. Sokszor azonban maga a tapasztalt nyelvbűvár is zavarban van, hogyan is minősítsen egy-egy kapcsolatot. A régi magyarban különösen a határozós kapcsolatok között található számos ilyen példa. Ezeket csak sokkal szélesebb körű gyűjtéssel lehetne teljesen számba venni. Az alábbi néhány példa még a típusokat sem tudja rendszerezve bemutatni, valójában csak egy-két lehetséges fejlődési irányra kissé részletesebb dokumentációval akarja felhívni a figyelmet. Főleg olyan kapcsolatokat vizsgál, amelyeknél a fejlődés a régi adatok alapján kezdeteiben jól látható, és később folyamatosan követhető.

38. kétfelé kap, jól (rosszul, pórul) jár. —

1. A *kétfelé kap, kétfelé néz, tekint* stb. kapcsolatoknak sajátos vonásuk, hogy a *kétfelé* nem eredeti jelentésében szerepel, tehát nemcsak 'két irányba', hanem 'össze-vissza' (*kap, kapdos*), 'szét, körül' (*néz, tekint*). Átvitt értelemben is használatosak.

Példák: 1668: Új hordókra gondja legyen, hogy az szüretnek idején *kétfelé* ne *kapjon* (MGSz 5:147); [A halál mondja:] ha reám találtok, Csak akkor *kétfelé kaptok* (RMDE 2:75); *Kap két felé*, mint a Dunába haló ember (NySz); 1682: Nem

A *kétfelé* határozószó természetesen eredeti jelentésében ('két irányban') is szerepelhet. Fráter Györgyről mondja egy régi vers, hogy *kétfelé cimborált*, ami valóban kétirányú politizálást jelentett: „Hányja minden esztét, nagyon forgatja, Barát kincstartó *két felé cimborála*” (BalB és 16. SzK 2:324).

(1) A konkrét síkon a valóságos mozgás van jelen: vitézek csatára járnak, csatából térnek vissza; követek sikerrel vagy sikertelenül járnak. Akkor az vitézek így jártak vala

(2) A következő fokozat már átvezet az elvont síkra. A *jár* ige már a 'történi-
vel vmi' jelentést veszi fel, az eredeti 'megy' jelentésnek legfeljebb az emléke érthető
bele, mint a bibliai útonjáró (Lc 10,30—35), aki rablók kezébe került. (Ld. a követ-
kező első példát.)

Példák: Kik hivataljokban *igazán* nem *járnak* (BalB és 16. SzK 1:468); *Járj* híven és *igazán* dolgaiddban (BalB és 16. SzK 1:875).

(4) A teljesen átvitt jelentéssel együtt jár, hogy különböző határozók, mint *jól*, *rosszul*, *szerencsétlenül*, a *mint* és *hog*y kérdőszók, az *így*, *úgy* határozószók állandó-sulnak.

Néhány példa: Balra járván, *balul jártok* (RMKT 17. sz. 15A:809); Vajon s *jól jártok-é*, ha ű (= Isten) fog hozzátok (BalB és 16. SzK 2:383); Ki tette volna föl felőlem, *Hogy ilyen furcsán járok még?* (Petőfi 2:204); Szegény Philoctetes miatta (= Ulisses miatt) *mint jára* (BalB és 16. SzK 2:850); Édes néném, gondolja el ked, *mint járt* a minapiban Forgács uram (Mikes 38); Gondold meg, rég *hog*y járok (KisfK 1:112); Még utóbb *úgy jársz*, *mint* a mesében az ember, aki ... (KisfK 2:91); 1574: félek azon, hogy *úgy* ne *járjunk* mi is egy éjjel, *mint* szintén a kanizsa-ia (akiket a törökök megtámadtak. MNyTK 121:62).

(5) *póru*l jár. — Ebben a kapcsolatban a határozó jelentése is megváltozik. A *póru*l eredeti jelentése ugyanis 'parasztosan, durván, illetlenül', mint a következő példák mutatják: „Ki beszél ily *póru*l, szava mely goromba?” (BalB és 16. SzK 2:428); „*Póru*l cselekedék deszpot vajdával” (i. m. 25). A fenti kapcsolatban a *póru*l jelentése 'szerencsétlenül', az egész kifejezés értelme pedig 'kudarcot vall, felsül' és gúnyos mellézköngéje is van. Hasonló a *rosszu*l jár értelme.

Példák: (A kisbíró kiönti a tintát:) Ej! *de póru*l *jártam* (KisfK 2:146); [Mokány:] Ez *póru*l *járt*. Prosit a lecke (KisfK: 2:260); *Póru*l *jártak* a leányok (Petőfi 2:588); Ezzel a vétellel nagyon *rosszu*l *jártam* (közny.)

(6) Bizonytalan, hogy közvetlenül a fentiekhez kapcsolhatók-e a gúnyos értelmű (*jól*) *megjárta* kifejezés különböző változatai. (Kisfaludy Károly szívesen használja.)

Néhány példa: Ugyan *megjártam* ismét, neked sub rosa megpanaszolom (KisfK 1:198); Örög pokol! *Hogy megjárta* (KisfK 2:262); (Pártütésről beszélnek a faluban, a kisbíró mondja:) *Megjártuk*, nincs katona a helységben (KisfK 2:141).

3. *neki áll feljebb*. Bizonytalan származású határozós szólás. Az egyetlen régi példa, amit találtam, semmi eligazítást sem ad:

Nem *áll neki feljebb*, Hogy a fitető eb Már megette a bélest (RMKT 17. sz. 13:115).

39. *számba vesz*, *nem vesz számba*, *számba se vesz*. — Az állító forma eredeti jelentése 'megszámol, számmal kifejez'. Ilyen értelme van a következő példának:

[Csillagok, harmatcseppek, falevelek, virágok, stb. mérhetetlen sokaságát] Mind ezeket és többeket végy nagy hosszú sommban, az örökkévalóságot mégsem *veheted számban* (RMKT 17. sz. 9:221).

Bizonyos kapcsolatban már az állító forma jelentése is módosulhat 'besorol' vagy 'megjegyez, felró' irányban:

Olyan rút, fekete ember a szegény Guthi, hogy a sátorbeliek (= cigányok) között *számba* lehetne *venni* (Rett 75); Az Isten *számba vészi* a sértő és szidalmazó ígéket (NySz 3:1104, Faludi); gonosz emberek útét halál[í]ra sebesíték és *holt számba* hagyák (VirgK 103); Az isoglánok pedig *inas számban* vannak az udvarnál (Mikes 103).

Igazi szólássá azonban csak a tagadó alak válik: *nem vesz számba* vagy *számba se vesz*, 'elhanyagol, megvet, lebecsül', vagy más szóval *semmibe vesz*.

Példák: 1739: Ha tizen vagy tizenketten vannak [itt boérok] olyanok, akiket uraknak lehetne mondani, a többit *számba sem veszik* (Mikes 208); Barcsai Jánost

A számba sem vesz mintájára alakultak egyrészt a *kutyába se vesz* erősen túlzó szólás, másrészt pedig a *számba jön*, ill. *számba se(m)* kifejezések. — Rokon volt

szólás, másrészt pedig a számba jön, ill. számba se(m) jön kifejezésben.
 ...be, ...ba se vette (Petőfi 2:397). — Rokont volt

40. jó vagy rossz néven vesz. — 1. Ennek a ma már csak két formában élő kapcsolatnak nagyon széles körű előzményei vannak. A *néven*, *névben* más főnévhez kapcsolódva annyit jelentettek, mint a mai *-ként*, *-képpen*, *gyanánt*. Maga a főnév koncsolódva egyaránt jelenthetett. Így lehetett valakit *martir néven* tisztelni, rét vagy elvont dolgot egyaránt jelenthetett. Így lehetett valakit *martir néven* tisztelni, valamit *ajándék néven* vagy *dícséret névben* venni (NySz 2:970). Variánsként a *névre* alak is előfordulhat, mint pl.: „Isten panasz *névre* ne vegye” (NySz 2:971); hasonló módon állhatott a *vesz* főnevesült melléknévvvel: „*nehézére se vegye* felsíged” (MNy 69:230). A *-képpen*-nel való rokonságot szemlélteti a következő példa: „[Istennek] jóra intő szent igéjét [a világ] *bosszú képpen veszi*” (Hoffgr Gg 2v).

2. A fejlődés következő fokán a néven nem főnévhez csatlakozik, hanem minősítő jelző áll előtte, aminek határozója is lehet, és esetleg fokozható. A leggyakoribb kapcsolatok: *elég, elegendő, nagy, nagyobb, jó, nagy jó, fölötté jó néven vesz*. Tagadó értelemben *nem jó néven vesz* vagy *nem vesz jó néven*, továbbá *gonosz, idegen, nehéz* néven vesz. (Ritka variánsként a *névvel* alak is előfordul, ld. alább a példák között.) A szokásos jelző mellől a *név* el is maradhat, és a melléknévi határozó egyedül kapcsolódhat az igéhez: *kedvesen, nehezen vesz*.

Mindezen variánsoknak gazdag adattárából néhány példa: Kérjük, f(elsé)ged ezt *elég néven* ne vegye, hanem *jó néven* (NySz 2:971); *Vegyétek ezt jó néven* tőlem (Hoffgr Z1r); Még a pogántól is ha törvény szerént él, te *nagy jó néven* vészed (RMKT 17. sz. 5:340); (Xantus a samosbelieknek ajándékozta Aesopust) Ez dolgot *fölötte jó néven* vevék tőle (Laskay D1r); [A kőkoporsóra vésett görög betűk megfejtését] ez kincsnél *nagyobb néven* veszem (Laskay C5r); A szentséges pápa atyánk is *nem jó néven* veszi tőled [hogy disputálni hagyod az eretnekeket] (HeltHáló 73); Uram, lám, jó végre töttem, és hogy *nem vészed jó néven?* (Ponc 112); 1561: .. izentem vala te keg(yelmed)nek ennéhány szót, te keg(yel)med én tőlem *gonosz néven* ne vegye (MNYTK 121:27); Jó tanácsomat *gonosz néven* vőtéd (RMDE 1:805); [Leveleimre nem válaszoltál,] ha nem írhattál, nem veszem *gonosz néven*, ha pedig nem akartál megfelelni, szabadon *gonosz néven* vehetem (Drask 163r); Ne vegye *gonosz néven*, hogy ritkán írok (ZrLev 37); 1546: Te dik(egyelmed) *idegen névvel* veszi éntőlem, hogy ... (Mny 67:493); Hogy amaz dik(csérnek), ezt pedig aláznák, *nagy nehéz néven* vevé (BalB és 16. SzK 2:722); *Nehéz néven* veszitek ... ezeket az eszközöket, amelyeket mostan elő hozék (Drask 132r, 2:87); Ne félj, hogy *rossz néven* veszem (Petőfi 2:522). —Ha kedves öcsém-uram azt megtudhatná, hogy mi szándéka ágyom-asszonyinak, *igen kedvesen* venném (BethK 1:399); A fősvén gazda *nehezen* vevé a kárt (HeltFab V6); Az Erzsébet királyné asszony *igen nehezen* vevé ezt a magyar uraktól (HeltChr 78v).

3. Az egykori gazdagság mára mindössze két változatra apadt, *jó* vagy *rossz* néven vesz. Ez annyit jelent, hogy a kapcsolat már elszigetelődött, szintaktikai élete, további variálhatósága megszűnt. Így eljutott arra a fokra ahol már a kuriózumok vannak, tehát szólás lett belőle.

41. *kétségbe esik és ejt.* — A variánsok gazdag köréből kiemelkedő és szólássá váló kapcsolatnak az eddigiektől eltérő típusát mutatja ez a ma is kedvelt pár. Ebben olyan jelentésváltozás ment végbe, ami által ez a kapcsolat elkülönült egy konkrét jelentésű igének és egy elvont főnévnek nagyon is gyakori együttes szereplésétől, és valószínűs szólássá vált. A *valamibe esik* régi példái között kevés akad, amelyik a kapcsolatot eredeti jelentésében, a tárgyi síkon mutatja, mint pl.: „Mert gyakorta az madár, étket keresvén, *törben esik*” (BodK 2). A legtöbb esetben maga a *tör* is, de más konkrét dolgok, testrészek, mint *kéz, torok, fül* már átvitt értelemben szerepelnek.

Így 1588: De mint *esöt* [a ház] Kőmfves Benedök *kezeben*, azt nem tudom (MNY 57:102); Otalmazz minket, ne *essünk* kétségbe, *ördög kezebe* (KerGyül 33); Ne hadd Isten *esni* lelkömet ördögnek *torkában* (KerGyül 48); Ördög *töriben* ne *essem* (RMKT 17. sz. 2:50); Roma ... tebenned aki lakik ... *ördög tőreibe esik* (RMKT 17. sz. 10:235).

Az elvont jelentésű főnevek közül nagyon sok kapcsolódhat az *esik* igéhez, így : Isten *átkába, bánatba, betegségbe, bűnbe, fogságba, galibába, gyűlölségbe*, Isten *haragjába, hitetlenségbe, ítéletbe, kárhozatba, kevélységbe, kisebbségbe, kísértetbe, kívánságba, kórságba, köszvénybe, parázñaságba, rabságba, szegyenbe, teherbe, vétékbe*. Mindezek a kapcsolatok a régiségben annyira gyakoriak, hogy a szokásos példák idézése fölösleges.

Néhány ritkább példa: Azért *esék* szegény nagy *búdosásban* (BalB és 16. SzK 2:573); De kicsoda *ijedtségben* nem *esém*, mihent meglátám ábrázatját (Mikes 161); És ítélet napján mely nagy *kárban* esünk! (BalB és 16. SzK 1:471); [A bég] *küszödöbe* (= küzdésbe) *esik* az ráccal (Szam 227); [A megvert lengyelek] Mátyás királlyal *szörzésben esének*, Erős kötést békességről tévének (BalB és 16. SzK 2:79).

Ebből a nagyon gazdag mezőből sajátos jelentéssel emelkedik ki a *kétségbe esik és ejt*. Kezdetben, úgy látszik, ez a sajátos jelentés még nem volt meg, vagy legalábbis elég sokáig élt az eredeti az új mellett. Az eredeti jelentés, a 'kétkedés, kétkedés' még jelen van a következő példában: [Istenre vonatkozóan:] „Az te fogadásidba *kétségbe mi nem estünk*, hitlenséggel téged nem bántottunk, el nem szakadt tőled az mi bizodalunk” (KerGyül 66). De már a kódexekben számos példa mutatja az új jelentést, a kétkedésen túljutott 'reménytelenség'-et, a 'desperatio'-t:

Látván Judás hogy megmevetnének őtet, *kétségben esék*, és ... felakasztá önnön magát (tévesen: magadat) (WeszprK 189); [A szülőgyilkos parázna leányról:] Ő szülei megölvén, ezenképpen ő *kétségben esék* (PéldK 7, illa in *desperationem cadens*); Biztasd félelmes szívünket, hogy *kétségbe* ne *essünk* halálunknak idein (KerGyül 3); Ments meg, ne *essünk* *kétségben* (BalB és 16. SzK 2:926); *Kétségben esés*, mikor ember *esik* *reménytelenségbe* Istennek irgalmasságáról, miképpen tőn Júdás (VirgK 11); A minden *reménység* kívül való félsz *kétségben esésnek* mondatik (NySz 1:697, ACsere).

Sokkal kevesebb példa található az *ejt* kapcsolataira. A határozók itt is: *bűnbe*, *kárba*, *szomorúságba*, *veszedelembbe*, stb. Itt csak néhány példa a *kétségbe ejt* szemléltetésére:

Fiait bátorítá, nem *ejté kétségben* (RMKT 17. sz. 4:475); Így gonosz a jámbort világban öldözi, nem szűnik akarván *kétségben ejteni* (i. m. 10:481); [Az ördög mondja:] Kaint ... *kétségben ejtettem*, megfosztám az égtől (i. m. 11:582).

42. Keresztező vonzatváltás. — Az eddig tárgyalt esetekben a vonzatsere egyszerű módon történt, az egyik felváltotta a másikat, miközben két új vonzat is keletkezhetett. Ezek az egyszerűbb esetek. Vannak azonban példák arra, hogy egy tárgyas ige mellett határozó és tárgy is áll és ezek idővel felcserélődnek. A *tilt* (*eltilt*, *megtilt*) ige az ilyen fejlődésnek szemléletes példáit mutatja. A tárgy állhat magában valami általános érvényű szabály kifejezésére, mint pl. „Isten ... a bosszúállást közöttünk *megtiltja*, ... a szitkot *megtiltja*” (KerGyül 31). Ha azonban a tiltás személyre közvetlenül vonatkozik, ezt a régiségben kétféle módon fejezték ki: *megtilt vkitől vmit* és *megtilt, eltilt vkit vmitől*.

Néhány példa: Ez (= Hilarius pápa) tudatlan *embertől megtiltá a papságot* (Székely 121v); Nyilván való, hogy az *apostoloktól megtiltatik az uralkodás* (Magyari 49); Mojzes próféta ... *megtiltotta ... Izraeltól az bálványképeket* (Magyari 116). — *Tiltsátok meg a ti nyelveteket az sok szólásoktul* (VirgK 112); Ime hol víz vagy, *ki tilt meg engem keresztiségtől* (NySz 3:665, JordK); 1579; miért hogy az fejedelem parancsolatja által *megtiltotta az plebánost az p(rae)dikálástul* (MNy 63:363); A lelki tanító a paenitentia-tartatlanokat a *sacramentumoktól* eltiltja (NySz 3:664).

43. Az eredeti vonzat és „értelmetlen” változata. — Számos olyan kifejezésünk van, amelyekben az egyes szavak látszólag értelmetlenül kapcsolódnak egymáshoz, de mégis az egész kifejezésnek jelentése van. Ilyenkor valami eredetibb értelmes kapcsolatot kell keresnünk, amiből a későbbi változat megmagyarázható. A baj csak az, hogy az eredeti típusra nem mindig tudunk rámutatni. Az alábbi példák egy teljesen biztos és néhány feltehető típust szemléltetnek.

1. *vkinek fülébe rág vmit*. — Ha valaki csak kissé is jártas a régi magyar nyelvben, tudja, hogy volt *szájába rág* és *szájbarágás*. Ennek hiteles tárgyi alapja az, hogy a kisgyereket, ha már nem szopott, úgy etették, hogy előre megrágott ételt dugtak a szájába, ez volt a *rágott*. „A száraz-dajka az ő szoptatóságát *rágottal*, popával megelégtíti.” (NySz *popa* alatt). Ez annyira általános szokás volt, hogy a kifejezést átvitt értelemben is használták. Ha valakinek valamit nagyon meg kellett magyarázni, azt a *szájába rágták*. Ha az illető különösen nehéz felfogású vagy lusta gondolkodású volt, annak *még a kását is szájába kellett rágni*.

Egy példa 1609-ből: Az árvai udvarbírónak megírtam, mihez tartsa magát. Úgy veszem eszemben, hogy ő nekik az *kását* is meg kellenék elsőben *rágni*, és úgy *rakni szájokban*, még úgy sem tudnák elnelni (NytudÉrt 88:132).

Ez az eredeti forma úgy változott, hogy a *száj helyébe a fül* került. A változás érthető, mert hiszen ha valakinek valamit magyarázunk, nem a szájába, hanem a fülébe beszélünk. Mihelyt a *szájába rág*-ot elvont, képes értelemben használták, a *fülébe rág* nem érződött képzavarnak. (Ld. O. Nagy, MiFT³ 421 és MSzK f 1024.)

2. *nyakába veszi a várost.* — Ennek alapja valószínűleg az, hogy régen a nőket általában viselt hosszú szoknya a gyors járásban vagy éppen a futásban nagyon akadályozta. Azért ilyenkor a szoknyát a *nyakukba kapták, szedték, vették, vetették.* Rettégi György ír le egy ilyen jelenetet. A szobájába zárkózott Kabos Mihályt az ablakon keresztül agyonlőtték. Mivel a felesége nem tudott hozzá bemenni, „szoknyáját *nyakába vetvén*, fut a bátyjához, Kabos Sándorhoz” (Rett 297).

Ezzel párhuzamosan valakit gyors járásra, futásra így szoktak biztatni: *szedd a lábadd!* A kétféle kifejezés, ti. hogy a szoknyát a *nyakába veti*, és *szedi a lábát* így keveredhetett: *nyakába veszi (kapja, szedi) a lábát* (O.Nagy MSzK ny 24). Ez volt tehát a fejlődés második szakasza. Ehhez más oldalról is jöhetett indítatás. Ha valaki bozótba, bokorba, cserjébe bújik, hogy elrejtőzzék, akkor valóban *nyakába veszi a bozótot*.

(Így 1603-ban Székesfehérvár veszésekor:) Hajdúk magokban aztot elvégezék, Hogy az bozótot az nyakokban vegyék (RMKT 17. sz. 1:155); Napközbe a cserét veszi a nyakába (CsokSzól 2:213. sz.).

Így a kép egyre inkább szélesedett és végül így alakult ki a mai használat: *nyakába veszi a határt, a falut, a világot* (O.Nagy MSzK ny25), vagy városi környezetben: *nyakába veszi a várost* (pl. ha valami ritka árut keres).

Egy példa Aranytól: Déltájban a *pusztát nyakába vette*, bekóborolt nyolc vagy kilenc tanyát (3:150).

3. *asztal alá beszél vkit.* — Az eredeti kapcsolat itt nyilván az *asztal alá iszik vkit* volt. Régen a vitézi vetélkedésnek s egyáltalán a virtuskodásnak egyik próbája volt a borivás. Ki tud versenyivásban józan maradni. Ennek egy hiteles emléké „Az Béla királyrul való és az Bankó leányáru szép história” őrizte meg (BalB és 16. SzK 2:99). A vitézek egymással versenyezve célba lönek, követ hajítanak és pályát futnak. Bankó leánya mindegyikben győz. Végül borivásban kezdenek versenyezni. „Vitézek ... Mind fejenként hamar elrészegedének” (i. m. 101), csak Bankó leánya maradt józan. Ma azt mondanánk, a leány *asztal alá itta őket*. Ez a mondás járhatott Örzi eszében, amikor a Kántorra célozva így biztatta Mátyás deákot: Jobban, jobban, Mátyás deák! *beszélje kend az asztal alá* (KisfK 2:178). Ez azonban csak alkalmi kisiklás lehetett, tartós nyoma nem maradt.

4. *lúddá tesz vkit.* — Általánosan ismert szólásunk a *vkit lóvá tesz* 'becsap, rászed' értelemmel. Ennek eredeti képe a boszorkányhitben keresendő. Régen ugyanis a boszorkányról azt is hitték, hogy embert lóvá tud varázsolni, sőt felkantározva nyargal is rajta. (O.Nagy MiFT³ 357). Mivel a *ló* kiejtése a népnyelvben sok helyütt *lú*, a *lóvá tesz* is hangzott így *lúvá tesz*. Szerintem e mondás félrehallásából keletkezhetett a *lúddá tesz*, aminek csak egy irodalmi példáját találtam Jósikánál:

(A párbajra jött fél nem találja ellenfelét a megbeszélte helyen,) megbosszankodott, gondolván, hogy *lúddá tettem*, s éjfélkor elég setétben az erdőségben hagytam barangolni (ErdArcok 109).

5. *vkinek kitelik a becsülete vkinél.* — Ez a szólás jól mutatja, hogy egy-egy szó behelyettesítésével hogy terjed tovább egy szókapcsolat az eredeti nagyon is jól érzékelhető határon túlra. Az eredeti kapcsolat is már elvont jelentésű *kitelik az ideje*. (Az elvont főnév a konkrét igét átvitte az elvont síkra.) Az általános *idő* helyett állhat *hó(nap)*, *esztendő*, de állhat az a fogalom is, amelynek idejéről szó van, pl. *kitelik az adomány ereje* (azaz megszűnik az érvénye, NySz 3:530 több példával).

Ha tehát *vkinek kitelik a becsülete*, azt jelenti, hogy vkinek a szemében elveszett a tekintélye.

Egy példa Petőfitől: Hogy *kitelt* a franciáknál A király *becsülete*, ... felberzenkedett a német (2:343).

44. Vegyült szólások. — A 42. pontban tárgyalt ún. keresztező vonzatváltáshoz nagyon hasonlít egy másik típus, melyet legszívesebben *vegyült szólásnak* neveznék. Ebben ugyanis két típus nem úgy váltja fel egymást, hogy a vonzatok megcserélődnek, hanem úgy, hogy az eredetiek helyére a kettő vegyüléséből egy harmadik keletkezik. Ilyen típusokra példák: *számon kér*, *vásik* vagy *fáj a foga vmire*, *keresztüllát a csízió*n, *elrúgja az ifjúságot* és hasonlóké.

1. számon kér. — Ezt a ma nagyon állandósult kapcsolatot a régi nyelv nem ismeri. Van viszont *számot kér*, *kíván*, *vesz*; *számát adja vminek*, vagy a birtokviszony felbomlásával később *számot ad vmiről*. Ugyancsak van *számán tart*, majd a birtokviszony felbomlásával *számon tart* *vmít* (vö. 36. §).

Néhány példa: Se tanács, se község üdő előtt *számot* ne *kévánjanak* a folnagytól (NySz 3:61); [A gonosz ember mondja:] *Számot* Isten nem *kér* (RMKT 17. sz. 6:37); Dobai János bátyám is külön *számot* kért tőlem ... a leckéről (Rett 61); S így [Krisztus] minden embertől *számot* is kezd *venni* (RMKT 17. sz. 9:300). — *Adjad számát* te folnagykodatodnak (MüncK 74 vb); Kész is vagyok *számot adni* mindenekről (Rett 235); A vásárbírák a vicecuratornak csak egyszer is *számot* nem *ad-tak* (BethK 1:499). — 1612: Ha mind *számán tartod*, az mit ellened vétünk ... (RMKT 17. sz. 8:115); 1653: Ő azokat *számán* nem *tarthatja* (NySz 3:60. Vö. 36. §).

A mai nyelvben a *számon kér* és *számonkérés* a két régi *számot kér* és *számon tart* kifejezés vegyüléséből jött létre. Pl. „... arra az esetre, hogyha Lenke *számon kéri* tőle a szerdai elmaradást” (Csathó 116).

2. vásik vagy *fáj a foga vmire*. — A szólás alapja az a tapasztalat, hogy a savanyú gyümölcs rágása az ember fogát *vásítja*, vagy régiesen *váslalja*, ettől tehát *vásik a fog*. A *vásott fog* pedig *fáj*. Ez mind képes értelemben is mondható.

Néhány példa: (A róka mondja:) Ez szőlő fejek még meg nem értenek, hanem igen savanyúak és *fog váslalók* (Pesti Fab 174. sz.). Vaj ki sok helynek *vásalta meg fogát* Ezékiel mondása ... efféle idegen isteni tiszteletért (Magyari 43, hasonlóan 100); Mind az dög (= ragály), ... az ellenség, s mind az drágaság ím még most is *váslalja fogunkat* (Magyari 103); (Az atyák vétkeztek:) ím mint *vásik meg* beléje *fogok* fiaknak (Hoffgr z1v); Mind az alma miatt *fogunk megvásék*, reánk szálla az nagy bűnért minden keserűség (KerGyül 146); Ádámnak az ördög csak egy almát adott ... Kiben mindeneknek az *foga megvásott* (RMKT 17. sz. 1:168); Könnyelműség, könnyelműség! ez Gyakorta oly lépésre vitt, Melynek később *vásott fogakkal* Ettem *fanyar gyümölcsseit* (Petőfi 1:141).

Az *áhít*, *áhítozik*, *vágyódik*, *vágyakozik valamire* régen is nagyon általános kifejezések voltak. Ezek mellett a képszerű *fogát feni vmire* (NySz 1:814) ugyancsak használatban volt. Ez utóbbinak közvetlen hatása alatt jöhetett létre a *vegyült* kapcsolat: *vásik* vagy *fáj a foga vmire*.

Példák: akinek ... más ember *morhájára vásik a foga* (Drask 152r); Az mely *koronára vásik a fogatok*, csudálkozom rajta, hogy azon kapdostok (RMKT 17. sz.

11:190); A franciák földje gyönyörű tartomány, ... Azért is vásott rá a törökök fogá (Petőfi 1:251); A pásztornéra titkon foga fájt Az úrfinak (Petőfi 1:28).

A fejlődés azonban itt nem állt meg, új, „értelmetlen” kapcsolat lett *vásik a szeme vmire*: (1670—1704 közöttől:) „szép leányra vásik az ő szeme” (Nyr 78:97).

Hasonló példák a 169. §-ban is.

3. *keresztüllát a csízió*n. — A nyelv rapszodikus fejlődése a szólások körében is számos meglepetéssel szolgál. Hogy mi minden ilyen vegyült kapcsolatnak lehetne eredetét kinyomozni, arra csak egy nagyon módszeres feltárás, a régi nyelvemlékek tüzetes átvizsgálása tudna választ adni. Gyakran azonban az ilyen új alakulatok egyszerű pillanatnyi nyelvbtlás eredményei, és tartós nyomot a nyelvfejlődésben nem hagynak. Az írók pedig egyes alakjaik jellemzésére, gondolkodásmódjuk humorizáló bemutatására használhatják az ilyen csodabogarakat. Maga Mikszáth is nyilván hasonló célzattal adta egyik alakja szájába a következő meglepő vegyületeket: „Aha! — okoskodott fejcsóválva Gyurka bácsi — most már *keresztüllátok a csízió*n.” (1:30). Itt az *érti a csíziót* és az *átlát* vagy *keresztüllát a szitán* (régen: *rostán*) összekeverése történt, ami nem nagyon hízeglő a tettes szellemi képességeire. Ez az egyedi szólásvegyülés azonban nem állandósult.

4. *elrúgja az ifjúságot*. — Ez sem állandósult szólásvegyülés, mindössze egy példája van Kisfaludy Károlynál (2:224). Lombai mondja a nősülni készülő Mokánynak: „te már *elrúgtad az ifjúságot*.” Ez is nyilván két szólás keveredése. Aki már túl van az ifjúságán, rá lehet mondani *elhullatta a csikófogait*, másrészt a ló elvesztheti, *elrúghatja a patkóját*. Ennek a két képnek vegyüléséből keletkezett az inkább csak egyszeri nyelvbtlásnak felfogható fenti példa.

Igés kapcsolatok rövidülése

(45—52. §)

45. A rövidülés típusai. — 1. Mielőtt az ilyen szólások példáival foglalkoznánk, meg kell említenünk egy olyan rövidülési típust, amelyben egy kapcsolat szervesen összeálló sorból válik ki és marad magára. Ennek klasszikus példája a *búcsút vesz*. A *búcsú* jelentése itt 'elbocsátás', aki tehát *búcsút vesz* az 'elbocsátást nyer'. Így ez a kapcsolat tulajdonképpen egy háromrészes sor utolsó tagja. Eredetileg az első tag *búcsút kér* (aki távozni akar), a második tag *búcsút ad* (aki a távozót elbocsátja) és *búcsút vesz* (ismét aki távozik). Az első két tag ma már nem használatos. A kapcsolatok átvitt értelemben is állhatnak, így a *búcsút ad* jelentése lehet 'elkerget' is.

Példák: (Az erdélyi nemesek engedélyt kérnek, hogy hazamehessenek:) Az erdélyi nemesek ... mennek Senyeyhez, *búcsút kérnek és vesznek tőle* (Szam 101); (A moldvai had hazament) *elkéredzvé*n az *úrtul* és *elbocsátá* üket (Szam 235); (A zsidók elűzik Agrippa helytartót,) Többé Rómának ők nem szolgálnának, Király *tisztartójának búcsút adnának* (BalB és 16. SzK 1:619); Ott [a kancelláriust] hamar levonák az ő lováról, *Elvötte búcsúját az ú urátul* (BalB és 16. SzK 2:911); Ez fráterek ... *bulcsut vőnek ez ifjútul* (DomK 245; hasonlóan SimK 14, WespzrK 110).

2. A nem sorozatba tartozó igés kapcsolatok körében számos olyan van, amely a gyakori használat folytán elveszti határozói vagy tárgyi vonzatát és az ige magára

marad. De az ige így magában is ugyanazt jelenti, mint vonzatával együtt. A régiségben számtalan példa van a *kimúlik e világból* kapcsolatra, de ugyancsak sok példa található a magányos *kimúlik* igére. Mindkét kifejezés jelentése 'meghal'. Ilyen szerében az ige legtöbbször múlt időben áll.

Vannak azonban olyan kapcsolatok is, amelyekben az ige mellett egy tárgy és egy határozó együttesen szerepel. Ilyenkor megtörténhet, hogy az egyik vonzat elmarad és a maradék kapcsolat viszi tovább az eredeti jelentést, mint pl. a *velem tart*, amely eredetileg *velem tartja barátságát* és hasonló bővebb kifejezés volt.

3. Végül vannak olyan kifejezések amelyeknek igéje mellől mindenféle vonzat elmarad és az ige magára maradván is kellő környezetben többet vagy mást jelent, mint eredeti állapotában. Ilyenek pl. a tárgyas *megteszi* (*ez még megteszi*) vagy a tárgyatlan *ráér*.

Mindezeket a jelenségeket az alábbi néhány pontban részletesebben megvizsgáljuk.

46. *kimúlik e világból* és hasonlóik. — 1. *kimúlik e világból* → *kimúlik*. — A *múlik* ige eredeti jelentése 'megy', szorosabban véve '(mellette) elmegy'. Ezért a régiségben a *kimúlik* helyett *kimegy* vagy *kiköltözik* is szerepelhet ugyanilyen értelemben, pl.: „mikoron *kimégy ez világból*” (BodK 27; más példák NySz 2:747). Ugyanígy a határozó is helyettesíthető megfelelő jelentésű szóval: „Lelke így *múlt ki* gyarló *testéből*” (RMKT 17. sz. 4:493), vagy: „*kiköltözik ez életből*” (NySz 2:174).

Mindezek a változatok azonban gyakoriság tekintetében messze elmaradnak a *kimúlik e világból* mögött, amelyre a magam gyűjtésében több mint negyven régi példát találtam. Ezekből csak néhány különböző korokból:

De asszon Jacoba álla ott addég méglen szent Ferenc *ki mulak* (!) *ez világbalol* (JókK 143, domina Jacoba ... donec sanctus migravit); Mikoron ez szent szűz *ez gyarló világból ki múlt* volna (MargL 102); *Ez világból ha kimúlom*, legyen szent oldalad szállásom (CzechK 57); ím én *kimúlom ez világból* (Pesti Fab 148. sz.); [Mátyás király] délnék előtte, hét és nyólc óra kezett *kimúlék ez világból* (HeltChr 175v); mikor ingyen sem vélnénk, *kimúlunk ez világbul* (Drask 171v).

Hasonlóan sok példával szerepel a régiségben: *ez világból (való) kimúlás*, aminek lehetnek alkalmi változatai, mint pl:

Attilának *világbúl kimúlta* után (RMKT 17. sz. 10:113); *ez világbul által költözésem* (RMKT 17. sz. 9:196).

A gyakori használat ugyanabban a tárgykörben tette lehetővé, hogy az ige mellől a határozó el is maradhatott. A magában álló *kimúlik*, ha talán kevésbé gyakran, de már a kódexek kora óta párhuzamosan szerepel a teljes kifejezéssel.

Néhány példa: Ez frater *kimúlék* szent Margit asszonnak halála előtt (MargL 113, hasonlóan DomK 299); 1571; Oh szegény, mit kívánsz hosszú esztendőket? Egy órában *kimúlsz*, s elhadsz mindeneket (RMKT 17. sz. 11:258). Az *kimúlt* Horváth György gyermeki és meghagyott felesége (NytudÉrt 25:64); Könyörülj, Jézus atyánk, a *kimúlt* híveken (RMKT 17. sz. 15A:805).

Hasonló példák idézhetők a *kimúlás* főnévre:

Saul királynak is szörnyű *kimúlása* (RMKT 17. sz. 2:21); lelkét szép lassú *kimúlással* kibocsátá (RMKT 17. sz. 8:19); hadd vehessenek erőt az én *kimúlásom* előtt (BethK 1:135; hasonlóan 171 és 210).

Nagyon valószínű, hogy az *elpatkol* 'meghal' ugyanilyen kapcsolatból vált magányossá. Eredeti jelentése 'eltávozik' (NySz, ÉrtSz), Petőfinél van példa az *elpatkol a világból* kifejezésre 'meghal' jelentésben: „*Belőled én, árnyékvilág, Aligha el nem patkolok*” (1:107).

2. *kivégez e világból* → *kivégez*. — Az előbbieken tárgyalthoz hasonló sorsa volt a *kivégez e világból* kifejezésnek is. Erre azonban korántsem lehet olyan sok példát találni, és a magányos ige 'megöl' értelemben a régiségben elő sem fordul, a *kivégzés* pedig szintén csak 'befejezés, véghezvitel' jelentésben szerepel. Az eredeti határozós kifejezés szemléltetésére néhány példa:

Miképpen *végeztetik ki az édes Jézus ez világból* (WeszprK 81); Nagy kénokkal gyötreté meg és *végezé ki ez világból* (NySz, ÉrdyK); [A fahordó öreg ember] kezdé hínia és kívánni az halált, hogy őtet bátor el vinné és *ez világból kivégezné* (Pesti Fab 153. sz.); 1817: nem nyugszom addig, míg *a világból ki nem végezlek* (MNy 82:253). A mai *kivégez* és *kivégzés* példáit az ÉrtSz a 19. századi íróktól idézi.

Valószínű, hogy a *kiirt* is eredetileg a *világból* határozóhoz kapcsolódott, mint pl.: „Vagy ha végzés, hogy el kell enyészünk, *Irtsanak ki hát ezen világból.*” (Petőfi 2:449). A *kivesz e világból* helyett az egyszerű *kivesz* már régen is szerepelhetett, pl.: „Isten Nóét vénségében *kivötte* vala, Ötven héján ezör esztendőg éltette vala” (BalB és 16. SzK 1:313).

3. *kitér, megtér bűneiből, vétkeiből* → *kitér, megtér*. —

Néhány példa: Monda az ürdög: ni[n]csen ily igen nagy bönös ez velágon, kinek nem irgalmaz az Úristen, ha *kitér az ő bűneiből* (VirgK 102); De *bűnönkből* nem akarunk *kitérni* (Hoffgr Olr; hasonlóan ylr); *Térj ki* azért *vétkedből*, ne halj meg a *bűnben* (RMKT 17. sz. 4:421); *Térj meg* ember az te *bűneidből* (RMKT 17. sz. 4:77).

A magában álló *kitér* ma vallási vonatkozásban az egyik vallásfelekezettől a másikba való átlépést jelenti. A *megtér* már a kódexek kora óta gyakran szerepel 'lelkileg megjavul' értelemben. (Számos példa a NySz-ban 3:271, 2. sz. jelentés).

4. *fülét hajtja vmire* → *hajt* vagy *nem hajt vmire*. — A régi imádságokban gyakori a könyörgés Istenhez, hogy *hajtsa fülét* az ember *könyörgésére*. Ennek mintájára ember az embertársához is fordulhat ilyen kéréssel. A kifejezésnek lett egy olyan kiágazása is, hogy *vkinek füle hajt* vagy *nem hajt vmire*, ami már a tárgyatlan használatot készíti elő.

Néhány példa: Kérünk *hajtsad le* az te kegyelmes *fileidet* én méltatlan *könyörgésömrre* (LázK 232. hasonlóan 10); *Hajts[d] meg*, Úr Isten, kegyes *füleidet* keresztényeknek *ű imádságokra* (KerGyül 177); De *hajtsad az én szavamra füledet*, hallgasd meg az én tanácsomat (Fazekas 2:180); Amit recensens óhajt, *Arra füled* nem igen *hajt* (KisfK 1:93). — *hajt a szép szóra* (ÉrtSz 3:49 Sz 4); A had szörnyen háborog, Sem *szóra* nem *hajt*, sem *személyre* már (uo., Vör).

47. 1. *vkivel tart* és hasonló. — Ennek a kifejezésnek furcsasága mai nyelvérzékünk szerint a régiségben az, hogy igéje tárgyas ragozása, de nincs mellette tárgy, tehát pl.: *Ő velem tartja*. Ilyen példákat már a kódexek óta elég szép számmal találni:

[Isten a házasságnál többre becsüli a szüzességet,] azért *evvel tartom* (SándK 32); Sokfelé eloszla ez világnak gondja, Ki *némettel tartja*, ki *törökkel tartja*: Ek-

képpen hasonló az hitnek ő dolga, Ki pápával tartja, ki Krisztussal tartja (BalB és 16. SzK 1:447); 1529: ha [a székelyek] *velünk tartják vala*, Isten minden kétség nélkül nekünk adta vala [a győzelmet] (MNy 37:276); 1558: Az ki *velem tartja*, azokat mind meg ajándékozom (RMDE 1:825); [studiosus a sutornak:] *Veled tartom* tehát, csak végy mesterségben. Taníts meg varrásra, irass be a cében (RMDE 2:15).

Ez a kapcsolat egy teljesebből származik, de eredetét korántsem lehet olyan könnyen fellelteni, mint a *kiműlik*-ét, mert adatai sokkal ritkábbak. Valószínű, hogy a teljesebb kapcsolatok ilyenek lehettek, *hitét, barátságát, nyájasságát tartja vkivel*; birtokviszony nélkül: *békességet tart vkivel*.

Példák: [Az eretnek szól a fráterhez:] ha én teneked megmutatom az Cristust és az ő anyját és az apostolokat és az szenteket, kik én *velem tartják* ez én *hitemet*, hissz-e? (DomK 323); Nem szoktam én ... *barátságomat latrokkal tartani* (RMDE 2:52); Az *jámborokval tartsad barátságodat*, és azokkal nyájaskodjál (Laskay E6r); ha jó akarsz lenni, *tarts[d] jókkal nyájasságodat* (Laskay E 6r)
Vagy társhatározó helyett *vkinek pártját, szektáját tartja*:

Kik a pápa zsoldján élnek, *pártját tartják* (BalB és 16. SzK 1:451); Ha *pártomat* az Úr nem *tartotta* volna (BalB és 16. SzK 2:334); Podelrádit a pápa megátkozta, Hogy Viklef János *szektáját tartaná* (BalB és 16. SzK 2:85).
Birtokviszony nélkül:

Ez farkas ... énnekem azt fogadta ..., hogy *ti veletek tart örök békességet* (VirgK 57); *Társaságot tartottam gonoszokkal* (VirgK 11).

Idők folyamán a tárgyias ragozású ígét felváltotta az alanyi ragozású, elmaradt a tárgy és megszilárdult a kapcsolat a társhatározóval. A 19. század elején már általánosan ez használatos.

Példák: [Kisbíró:] Én egy öreg katonával *tartok*; ő azt mondta, ha az ember iszik, legalább valami jön fejébe (KisfK 2:146); [Márta:] apám nem *tart velünk* (KisfK 2:191); Aki mostan nem *tart énvelem* ... (Petőfi 2:373); Ha a magyar is elhagyja a magyart, Nem lesz akkor olyan, aki *vele tart* (Petőfi 2:266).

2. A *föltesz valakivel* ugyancsak teljesebb kapcsolatból származik. A *föl-* és ígéje magától adja a kérdést: *mit, mire, hova?* A NySz példáinak tanúsága szerint (3:618, 3. sz. jelentés) a szerencsejáték (mint kocka, kártya) és a versenyzés, vetélkedés *tét-jéről* van szó: „*Kockára, kártyára fel ne tedd öröködet.*” A versenyzés párosan vagy több társsal történik, tehát a *valakivel föltesz* természetesen vált ki ebből a helyzetből. Faldunál már a stilizált pásztori verses vetélkedésre találunk példát:

Minap egy kis kanász más juhász gyerekekkel össze kezdte *veszni* pásztori versekkel, Corydon *feltette* fél mázsás ártányát, Tityrus kecskéjét s legjobb bányát (NySz i. h.).

Végül a *föltesz vkivel* értelme 'versenyre kel' és hasonló lett. A vitézi torna egy példája: (Egy olasz vitéz biztatja párviadalra a magyarokat:) „*Sok nemzettel föltevéltek, Most olással vívjatok meg*” (Vör 1:253). Hasonló, de már átvitt értelmű példa Bolgárország meghódolása Nagy Lajos hatalma előtt: „*Bolgár ország, néked csak fel sem kell tenned ...*” (RMKT 17. sz. 13:281).

3. A 'versenyre kel vkivel' értelemben használták régen a *kiköt vkivel* kapcsolatot. Nagyon valószínű, hogy ez is valamilyen hosszabb sorból vált ki, de a NySz példája: „*Ne kössön ki senki te veled*” (2:425) semmi fogódzót nem ad. Magam is csak egy

példát találtam a betegségek vetélkedésében, ahol a Seb mondja: „Nem értek Ti ... az én hatalmommal, Nem *köthettek velem ki*, noha vagytok garral” (RMKT 17. sz. 13:165). A megoldáshoz ez sem visz közelebb.

48. *magadra vess.* — Ez a rövidült szólás ma leginkább ebben az alakban fordul elő, de régen sokféle változata volt. A Nyelvtörténeti Szótárban (3:1131) összetartozó kifejezések szétszórva állanak, külön helyen a *magára* (*magunkra*, *magokra*) és külön *urára*, *feleségére* és külön *én reám* stb. Ezek mind egy típust alkotnak, jelentésük 'vkit vmiért okol'. Előfordulása a régiségben elég gyakori.

Néhány példa: 1527 k.: ím úgy írok k(egyelmednek) mint igaz barátod, az után sem *vethet k(egyelmed) reám* (MNY 37:206); [Leányom haláláért] Kire nehezteljek én? sem *ellenségre*, sem *dögre* nem *vethetek* (BaB és 16. SzK 2:820); 1550 e.: és ha mi bántása leszen kegyelmednek *senkire* ne *vess*, hanem csak ten *magadra* (MNY 80:369); (A kánai menyegzőről:) Te Pál és Mátyás későn jöttetek, ha nem ihattok, *kire vethettek* (RMKT 17. sz. 10:579); Egyikünk az *másikra vet*, s mindnyáján vagyunk pedig rosszak s az vétkesek (ZrLev 116); De az Magyar soha bár ne *vessen az Istenre* (Szam 248).

Hasonlóan mint a *valakivel tart* esetében, itt is a teljesebb alak párhuzamosan él a rövidülttel, csak a példája nem olyan sok. Itt lényegében két főnév lehet a tárgy, a *bűn* és az *ok*. Tehát ha valakivel valami rossz történik, annak *bűnét* vagy *okát* *másra* próbálja *vetni*, de gyakran csak *magára vetheti*. Az ilyen kiegészítő főnév nem mindig úgy jelenik meg, mint a mondat tárgya, hanem a következő mondatban szerepelhet valamilyen formában.

Példák mindkét típusra: 1529: de te kegyelmed *bínt reám* ne *vessen*, hogy gyakrabban nem írhattam (MNY 37:276); (Az inkvizítorok mondják a fogolynak:) ha valami kárt vall testében, avagy ugyan meg hal, tehát *senkire* ne *vessen*, mert ő *bűne* leszen. (HeltHáló 153). — [Az inkvizítorok] minden veszedelemnek *okát vetik* a szegény *fogolyra* (HeltHáló 145—146); [Az inkvizítorok a] *nyavalyásra vetik* az *okot*, hogy oly sokáig ott fő a temlecebe (HeltHáló 128); (Magyarország és Philus beszélgetnek:) Németre gondolod s idegen nemzetre, hogy jutál már végső s bizonyos vesztedre, de különben vagyon, térgy csak jól eszedre, *okát vetni* fogod az te *nemzedetre* (RMKT 17. sz. 10:372); (Ketten egy ágyban egymásról lerángatják a takarót:) *Társára vet*, mert nem gazda *oka* ennek (RMKT 17. sz. 10:464); Némely rendek az *urakra vetnek*, mint az volna *oka* [az elszegényedésnek] (RMKT 17. sz. 9:281).

49. *letesz vmiről; nem tehetek róla.* — 1. *letesz valamiről.* — Az ÉrtSz részletes és pontos jelentést ad (4:792, IV. pont): 'lemond vmely célról, reményről, szándékról, tervről; felhagy vele'. Az ott idézett példákon kívül Aranytól egy: „Jaj fiam, fogadj szót: e *dologrul tégy le*” (3:11). Ezen a kifejezésen érződik, hogy tárgyatlanul álló igéje mellett valaha tárgynak kellett lennie. Valóban, az eredeti kapcsolat ez volt: *leteszi elméjét vmiről*. Ez a kifejezés azonban nem állt egyedül, hanem szerves része volt egy az *elme* szóval alakult egész kifejezéscsaládnak. Az *elmét fel* lehetett *emelni*, *vmire függeszteni*, *vetni*, *hajtani*, *vmín tartani*, *vmiről elvenni*, *levenni* és végül *vmiről letenni*. Mindezen kifejezések alapja pedig az érzéki valóságban a *szemét felemeli*, *felveti vmire*, *szemét leveszi vmiről*.

Néhány példa: És ő *felemelvén szemeit* az ő tanejtványira ... (MünchK Lc 6,20 *elevatis oculis*); és ű *szemeit felemelé* mennybe (VirgK 79; hasonlóan 82); *Vesd fel szemeidet* a magas egekre (RMKT 17. sz. 11:243). — Földieket megutálják, és *elméjüket* a mennyei gondolatra *felemelik* (VirgK 30); És az ű *elméjét* Istenhez *veté* (VirgK 79); O, azért, ájtatos lélok, *emeld fel* a te *elmédet*, gondold meg ... (WeszprK 69); Miképen az szeretet az *elmét felemeli*, azon képen a gonoszság elmeríti (WinklK 368); [A király akkor legbölcsebb,] ha ... ez földiekről az mennyei dolgoknak gondolatjára *elméjét fel emelendi* (Laskay D7v); Az hová szokta volt *elméjét emelni*, Test szerént is akart oda emeltetni (RMKT 17. sz. 13:241); Akármely dologra *függesztettem elmémet*, ... úgy *tetszett*, hogy ... (BethK 1:113); Én épen arra nem *hajthattam elmémet*, hogy ... (BethK 1:47); Mert nem vonja senki jól a hegedűjét, ha az feltöltött nótán *tartja elméjét*. (HungVit III. B7r); *Elméd* rólunk ne *vedd el* (RMDE 2:459); Az én uram is halála előtt minden dologokról *le vevén elméjét*, szüntelen az Istenhez való készüllettel töltötte idejét (BethK 1:49). Ilyen rokonságban keletkezett az *elmét vmiről letenni*.

Két példa: Azért kegyelmed ez iránt, kérem, *elméjét tegye le* (NySz 3:621); [Egy iratot] akkor mindjárt oly helyre tettem volt, hogy soha reá nem akadathattam. Már *le is tettem* volt *elmémet róla*, hanem a napokban ... kezembe akadott (Rett 327).

Végül a gyakori használatban a tárgy elhagyásával maradt határozó vonzattal maga az ige: *letesz vmiről*.

2. *nem tehetek róla*. — Ez a ma már csak néhány alakban főleg mutató névmási vonzattal használatos kapcsolat a régi használatához képest erősen beszűkült. Régi szövegekben még gyakori a főnévvel való kapcsolat.

Néhány példa: Én ... ilyen méltatlan *halálomról* (!) *nem tehetek* (Laskay F5v); Az orvosok ... addig ... az beteget nem segíthetik, valamig az berekedt gyomornak *nyavalyáirul* *nem tesznek* (Drask 73r); (Isten gondoskodik az árváról.) Hogy senki nem restell veled dajkálkodni, Sőt kik fognak minden *szükségedről tenni* (RMKT 17. sz. 10:513).

Az ilyen főnévi határozók lassanként háttérbe szorultak, és általános vonzatként maradt a mutató névmás: „(Az ország szerencsétlen állapotban van,) de ha az nagy Isten minket arra rendelt, mit *tehetünk róla*?” (ZrLev 130). Az ilyen rövidült szerkezet nagyon alkalmas volt arra, hogy rímesen beleillesszkedjék valamilyen szövegbe, mint pl:

Kinek nehéz leszen, hiszem, *róla teszen* (BalB és 16. SzK 1:431); (Pauper scele-ratus mondja:) Már jámborrá nem lehetek, De én *arról* *nem tehetek* (RMDE 2:77); (A segíteni kész mondja:) Ha mikor nem kellettem, Én *arról* *nem tehettem* (Fazekas 1:112).

50. Három bizonytalan eredetű rövidülés: *fog vki mellett, kifog rajta, tart vkitől*. —

1. Az első kapcsolatról feltehető hogy főnévi tárgy valaha a *dolog volt: mellette fogja a dolgot*. Erre két példát idézhetek:

Nagyon is *mellette fogta a dolgot* (NySz 1:867); Mikor [Mihály vajda] immár bizonyos volna abban, hogy Zsigmond is *mellette fogja az dolgot*, úgy vágatta aztán le őket (= a törököket) (Szam 75).

Lehet, hogy ebből a teljesebb kapcsolatból rövidült a *mellette fog*, amelynek a régiségben számtalan példája van. Talán a rövidülésre hatással volt a *feltámad vki* mellett, *vki mellé támad*.

Néhány példa: 1580: mivel hogy nincs, ki *mellettünk fogna* (MNY 50:489); Kinek esik meg szíve rajta? ki *foga az szegények mellett?* (Magyari 112—113); 1613: Nincsen jó szomszédom, ki *mellettem fogjon* (NySz 2:728); noha az igazság kívánja tőlünk, hogy hirdessük és *fogjunk mellette* kiáltással is ... (ZrLev 27).

2. Teljesebb alakú kapcsolat példájának hiányában nehezebben magyarázható a *vmi kifog vkin*, rendszerint múlt időben *kifogott rajta* kapcsolatot.

Példái 1682 óta: [A szabadjára engedett elme] Hány *vakon fogott ki*, számát fel nem veti, nincs oly tudós számtartó (RMKT 17. sz. 11:128); *Kifogott az öröm, kifogott az árván* (Arany 2:192); (Imre imádkozni próbál:) El-elmondta félig, meg-meg ujra kezdte, Mint amely *tanulón kifogott* a lecke (Arany 3:272; több más példa az ÉrtSz-ban). A fentebbi első példát a NySz is idézi, néhány mással együtt, de egyetlen olyan példája sincs, ami ennek a rövidült kapcsolatnak eredetét magyarázhatóvá tenné.

3. Ugyancsak rövidültnek érződik a *tart vkitől, vmitől és attól tartok, hogy ...* Példái a régiségben bőven vannak, de nem találtam olyan teljesebb szerkezetet, amihez kapcsolni, ill. amiből származtatni lehetne.

Néhány példa: Kiki *tartson Istentől* (HeltFab C4a); Azonközben [Xanthus a feleségének] *szavátul is tart* vala (Laskay B3r); Ne bízzék senki a szerencsének álhatatosságába, hanem féljen és *tartson biztalanságától* (HeltFab H6); Rajtam ... az esék, régtől fogva *kitül tartva* rettegék (RMKT 17. sz. 11:346); inkább *tartok attól*, hogy ... (RMKT 17. sz. 9:228); Nincs *mitől tartanom* (KisfK 1:203).

51. Újabb rövidült kapcsolatok. — A nyelv fejlődésének természetes velejárója, hogy a gyakran használt szólások állandóan rövidülhetnek. Így a mai nyelvben is számos olyan rövidült kapcsolat él, amiről nem mindig tudjuk megmondani, hogy milyen eredeti teljesebb alakból keletkezett.

1. Ilyenek, mint *ez még valahogy megteszi*, vagy *ez aztán jól adja*, visszavezethetők eredetibb alakra, ti. *megteszi a magáét*, *a szolgálatot*, és *jól adja a szerepét*, amit régebben a *viszsaad* igével fejeztek ki.

Néhány példa a hosszabb kapcsolatra: Hehehe, az öreg Ferkó *megteszi a magáét* (KisfK 2:97); (A nótárius a diurnum = napidíj iránt érdeklődik a bírótól. Öregbíró:) *Megtesszük a megunkét*, ily állapotba' nem lehet fösvénykedni (KisfK 2:144); Si-vány (= személynév) makacs udvariassága és konok tisztelete mégiscsak *megtették a magukét* annyira, hogy Máli néni engedett valamit a merevségéből (Csathó 274); (A törökös divány maradt, ahogy volt.) Így is *megtette a szolgálatot* az oláh ifjúnak, akit inasnak fogadtam (ErdArcok 214); Szükség esetén *megteszi a fütykös is a szolgálatot* (Mikszáth 68:45).

Rövidült kapcsolatok: [Zöld Marci lova] Ugyancsak *megteszi!* (Petőfi 2:72); Meghalt ... ki? ... azt mit kérditek! Hisz a név ugysem *teszi meg* (Petőfi 1:132); Isten különös módon komponálja össze a nő arcokat, odalehel valamit, és ez a rálehelés *teszi meg* (Mikszáth 15:89).

Hasonló kettősség figyelhető meg a *jól adja* példáiban:

Somogyi ... a *szerepet* olyan jól *adta vissza*, hogy ... (Mikszáth 56:209); No ezt jól *adta* ön, biztos úr! Ezt jól csinálta ön ki! (Jókai 24:115).

2. Sokkal nehezebb kimutatni az eredetét az ilyen szólásnak, mint *ez nálunk nem járja, ez mégsem járja*. Eredete talán olyan kifejezésekben keresendő, mint: *bejárja a vidéket, a hír bejárta az egész országot, az a hír járja, nálunk az a szokás járja* és hasonlók. Ezt azonban részletes példatárral kellene hitelessé tenni.

3. Ugyancsak nehéz kimutatni a *kikapsz* típus eredetét. Használata kétféle. Lehetnek határozói, ha fenyegetést jelent: „No, ezért *kikapsz* apádtól.” De állhat magában is, ha játékban, vetélkedésben veszteséget jelent: „A fiammal szoktam sakkozni, de legtöbbször *kikapok*”; „Válogatottunk megint *kikapott*.” (Közny.)

Az eredetét illetően csak találgatni lehet. Talán gúnyos értelemben *kikapja a részt, a jussát* volt a kiindulás? A régiségben nem találtam rá példát.

4. A *megrak* 'megver' értelemben valószínűleg a *megrakja a szekeret, málhás állatot* kifejezésből rövidülhetett. A rakodás és teherhordás képzetét idézi a német *eine Tracht Prügel* 'egy sor verés'. Erre utalhatna Csokonainál: *mögrakom a bőrdet*. (Ld. a példák között.)

Példák: *Úgy megraklak, hogy megemelegeted* (Közny.); *Úgy megrakatlak, hogy soha ember nem lész* (RMDE 2:80); [Szomszéd bácsi] *Megrakott, hogy minden csontom Ropogott* (Petőfi 1:45); ... hej, ebágyából esett, majd *mögrakom a bőrdet* (CsokSzól 1:35. sz.).

5. Visszaható ige a tárgy elmaradásával magában is szólás értékűvé válik: *fogja, kapja magát* helyett *fogja, kapja*.

Néhány példa: *Fogta magát, s gyermekeitől az anyjuk jószágát ... holmi ... porciócskáival megcserélte* (Rett 382); A nagyurak *kapták magokat* hát Egymással mind rútul hajba kaptak (Petőfi 2:435). — Rövidülten: [A cica] *most kapja, hirtelen Egy iramodással a pitvarba terem* (Arany 1:131); Rózsa sem rest, *kapja, fordul egyet, térül* (Arany 3:8); *Kapta, rekettyéből egy nagy hosszú guzst font* (Arany 3:207).

Ugyanezen típusba tartozik a *kicsípi magát* 'feltűnően szépen felöltözik és kicsinosítja magát' (ÉrtSz). Valószínűleg a *kicsípve* gyakori használata tette, hogy az ige magában is állhatott. Magam gyerekkoromban csak ilyet hallottam: „A Pisti valakinek tetszeni akar, nagyon *kicsípett*.” Erre olyan jól emlékszem, hogy mikor először hallottam Pesten a *kicsípte magát* kapcsolatot, idegenül hatott, pedig ez volt az eredeti. A lányok ugyanis kicsipkedték az arcukat, hogy szép pirosak legyenek. Ehhez kapcsolódott a kiöltözködés. (Részletes magyarázat és példák TESz *kicsípi magát*).

6. Az említetteken kívül még számos olyan magányos szó, főleg ige van, amelyeknél csak sejteni lehet a teljesebb hátteret. Talán a *benne van a csávéban* lehetett az eredete a *benmarad* és *kivergődik* pregnáns értelemben álló igéknek:

[Nótárius:] Komám uram! *benmaradunk*. [Öregbíró:] Eh! majd csak valahogyan *kivergődünk* (KisfK 2:171).

52. Eufemizmus miatt rövidült szólás: *kutya baja*. — Az eufemizmusnak a frazeológia minden ágában nagy szerepe van. Ebből érthető sok kihagyásos kapcsolat, de ugyanígy frazéma értékű szinonima és sok körülírás is. Itt egyelőre a kihagyások körében maradván az eufemizmusnak azt a típusát vizsgáljuk, amikor valamilyen okból egy szó a kapcsolatból kimarad. Az ok lehet vallásos tabu, mint pl. Arany példájában: „Hogy a *nyilába* tudsz alunni délbe?” (3:149). Itt nyilván az *istennyilába* lett volna a teljes alak. De lehet a rövidítés oka egyszerűbb enyhítés, mint *mennykő* (*ménkü*) he-

lyett egyszerűen *kő*: „Kongott már a szála; nem tudták odaki, Hogy a szép nimfákat *mi a kő* hordta ki?” (CsokSzól 2:159); „Ej *mi a kő!* tyúkanyó, kend A szobában lakik itt bent?” (Petőfi 2:338).

A kapcsolat rövidülése azonban úgy is keletkezhet, hogy egy illetlen szót elhagyunk. Ilyenkor a megmaradó kapcsolat „értelmetlen” módon viszi tovább az eredeti jelentést. Ennek egyik nagyon jól magyarázható példája a *kutya baja sincs*. (Számos példa az ÉrtSz-ban.) Ezt érdemes kissé részletesebben bemutatni.

A magyarázathoz tudnunk kell, hogy régen *kutya* helyett az *eb* sokkal gyakoribb volt, és szívesen használták mint tagadó szót. Általánosak voltak az ilyen tagadások, mint:

Ebnek kellesz, nem nekem (CsokSzól 2:170. sz.); Igaz az: De *eb* *hidgye* azért (RMDE 2:127; hasonlóan 1:606); [Praedo Villicához:] Vesd le ezt. [Villica:] Miért vetném, *eb* *vesse* (RMDE 2:249); De *ag eb* volna, ki ezt jóvá nem hadnája (RMDE 1:584); *Eb*, akinek jókedve nincs, *eb*, akinek nem is lesz (CsokSzól 1:52. sz.).

A boszorkányperek vallomásai tömegével őriztek meg ilyen példákat, mint

1722: eleget kérték, hogy [a leánykának félrehúzott] száját állítsa helyére, de csak azt felelte, hogy *eb gyógyítsa* (Boszper 2:32); 1745: hivatta ..., hogy menjen hozzá, de azt izente *eb menjen* (Boszper 2:32). Más szövegekben is: *eb bánja* (Rett 316); *egy hordó bort ígért, ebnek* adott (Rett 173).

Ha pedig nagyon nyomós volt a tagadás, *ebszar* lett a tagadó szó. Ezt persze lehetett eufemisztikusan valami összecsengő szóval helyettesíteni. Amikor Aranynál a Jóka ördögé-ben Judit asszony azt kérdezi a nappal mécsvilágnál keresgélő férjétől: „No mi az *ebszemét* keres kend?”, az eredeti szót egy alliterálóval helyettesíti.

Ugyancsak tudnunk kell, hogy régen a *baj* helyett gyakran használták a *gond* szót: „Az én gyermekemnek semmi *gondja* nem lett a pestises tejtől, a pestises dajka melegében való fekvéstől” (BethK 1:28). Így ha valakiről jó keményen akarták kimondani, hogy *semmi baja*, így mondták: *ebszar gondja van*. A boszorkányperek vallomástevői nemegyszer használják ezt a kifejezést: „*Ebszar gondja* van a gyerekednek, menj haza, meggyógyul” (Boszper 1:233); „*Ebszar, kutyaszar*, semmi *biz ez*, meggyógyulsz belőle” (Boszper 1:233). De itt is van finomabb fogalmazás: „*Eb gondja, kutya gondja van a lábodnak*” (Boszper 1:235). Ezzel el is jutottunk a rövidült formához. Később az *eb* általános visszaszorulásával és a *kutya* térnyerésével állandósult és egyeduralgó lett a *kutya baja van* vagy *sincs* kapcsolat, amit még rövidebb formában is használunk; *kutya baja*. Ezt a rövidebb formát Petőfi is kedvelte:

Subában jár a juhász, *Kutyabaja* néki (2:35); [A templomba zárt kovács leereszkedett a harangkötélen,] És íme leért És *kutyabaja* (1:171); Szép magyar huszárok, Fiatal legények, *Kutya-bajuk ... vígan* Miért ne lennének? (2:440).

53. Szólás értékű magányos igék és főnevek. — 1. A mai bizalmas nyelvben számos olyan igét használunk, amelyek bizonyos helyzetben megfelelő nyomatékkal ejtve rövid mondatokként sokkal többet jelentenek, mint ami eredetileg bennük foglaltatik. Ilyenek főleg az elküldést, hártást, tiltást kifejező igék felszólító módjai, mint pl. *takarodj! pucolj! tűnj el! szűnj meg! szívódj fel! kopj le!* és hasonlók. Ezek közül a *pucolj* azért is érdekes, mert tárgyas ige, de ilyen értelemben tárgyatlanul szerepel. Az ilyen igék éppen vagy a nagyfokú indulat, vagy a nagyon tréfás szándék miatt hordoznak különös tartalmat.

A régiségben is több ilyen igénk volt, de régi szövegeink természete miatt csak ritkán szerepelnek egyedül, legtöbbször valami határozó kapcsolódik hozzájuk, ami azonban különös tartalmukat nem befolyásolja. Ilyen igék főleg a *kotorj! tágulj! tisztulj! és vakarj!* (Ez utóbbi a mai *pucolj*-nak pontos megfelelője.)

Néhány példa: *kotorj!* 'apage'; *kotorj, vakarj!* 'apage' (NySz 2:379); Ám szégyönökre *eltágulának* (NySz 3:375); Minden gonosz *táguljon* rólunk (RMKT 17. sz. 5:139); *tágulj* előlem! *tágulj innen!* *tágulj* a házamtól! (ÉrtSz); *Tisztulj, vakarj,* coki, te eb (NySz 3:683); *Tisztulj!* különben fegyverem Rossz véreddel bekeverem (Arany 3:120); Nincs itt helyed, marcona, *vakarj ki* (RMKT 17. sz. 3:284); *vakarj ki* házamból (RMKT 17. sz. 3:79); *vakarj tova* (NySz 3:978); Jobb, hogy innét ha-za *vakarodol* (RMKT 17. sz. 3:502).

Hasonlók ezekhez, de nem ennyire parancsolók a különböző biztatások, mint pl. a zenésznek szóló: *húzd rá!* vagy a beleegyezést kérő *csapj fel*. Az elsőnél a *nóta*, a másodiknál a *kéz, tenyér* maradt el, amik még egy-egy példában feltűnhetnek.

Néhány példa: [Mokány:] Csicsó! *húzd rá nótámat!* (KisfK 2:223); *Víg dalunk* az égig hasson, Van borunk! *húzd rá cigány!* (KisfK 1:133); *Húzd rá cigány,* mondom, egy *keservest*, ingyen (Arany 1:83); *Húzd rá cigány,* megittad az árát (Vör 1:560); Éljen a lyány, éljen a bor ... *húzd cigány!* (Petőfi 1:27). — [Mokány Linának:] Ha menyecském akarsz lenni, *itt kezem!* csak rajta szaporán! *csapj fel* — jer! (KisfK 2:233); (A király lóra alkudva Bartóknak:) *Csapjunk fel!* (KisfK 2:189); Bujdosva jártam a világot széltére, Mígnem katonának *csaptam föl* végtére (Petőfi 1:263).

2. Magányos főnevek természetesen ugyanúgy előfordulnak a közlésben, de ezeknek általában nincs ilyen érzelmi-indulati telítettségük. Leginkább még a parancsolóan kimondott *csönd!* lehet ilyen, de már a *vigyázat!* vagy *indulás!* *sorakozó!* *riadó!* inkább csak a pusztá közlést szolgálja. A vezényszavak (mint a *sorakozó* és *riadó* is) nem természetes úton létrejött képződményei a nyelvnek, hanem a célszerűség miatt mesterségesen bevezetett rövidítések. Ezért nemigen sorolhatók a frazeológiába.

54. Bővítő vagy helyettesítő szók. — 0. Ez a jelenség némileg érintkezik a körülírással, de nem azonos vele. Ott, amint majd később látni fogjuk, egy egész kép bonthatódik ki, itt meg egy toldalékelem kerül a szerkezetbe, s ezáltal válik szólásszerűvé. Ha pl. *eszemben sincs* helyett *eszem ágában sincs* vagy *nem láttam* helyett *színét sem láttam, nem hallottam* helyett *hírét sem hallottam* kifejezést használunk, az eredeti kapcsolatot csupán megtoldottuk egy szóval, de helyébe nem tettünk új képet. Hasonlóképp pl. a *nem mozdul* helyett *a világért sem mozdul, nem fél* helyett *cseppet sem fél*. Az ilyen bővítésnek több típusa van, némelyikre sok példa idézhető, némelyik ritkább.

1. Az érzékszervek és néhány más testrész működése általában egy-egy magányos igével fejeződik ki, mint pl. *lát, hall, beszél* stb. Ha különös nyomatékot adunk az állításnak, magát a szervet is megnevezzük: *saját szememmel láttam, kezemmel tapinthatam*. Ilyenkor a fokozás odáig mehet, hogy a lehetetlenséget is lehetőnek állítjuk: „Ez olyan világos, hogy *a vak is látja*.”

Néhány példa: *Szemével nézte* ez barát ..., hogy ... (Szam 134); Holott én méltóságom még *a vak is látja* (RMKT 17. sz. 13:163); Ki voltál hazádban, *füleink hallották*, Nálunk ki vagy mostan, *szemeink jól látják* (RMKT 17. sz. 13:17); A sze-

gény megboldogult atyámtól *fülhegyel hallottam* (CsokSzól 1:81. sz.); Ti csak azzal kérkedtek *fülünk hallatára*, Hogy ... (RMKT 17. sz. 13:163); Emlegeted földi sok jövedelmedet, *Szájaddal suhajtod kies helyeidet* (RMKT 17. sz. 13:17); Éjjel ... török ... Mit mívelt, *emberi nyelv nem mondhatja* (BalB és 16. SzK 2:321); Erre nagy útból Bandi visszaindul: Bakony erdejéhez még *képpel sem fordul* (Vör 1:428); Elmentél ... búbanat, csak eredj! *képpel sem Fordulok* utánad (Petőfi 2:166).

2. A bővítés birtokviszonnyal történhet főnevek között, mint pl. *eszem ágában sincs; vminek színét sem láttam; vminek csak híré hallottam, híré sem hallottam*. Ez utóbbinak nyomán aztán: *vmi csak hírből ismer*.

Példák: *Eszem ágába' sincs* biz a, Hogy téged nézzelek (Petőfi 1:109); Királyi paloták és belsőbb kamarák Még csak *kegyességnek színét sem mutatják* (RMKT 17. sz. 13:512—513); (Bercsényiné) mindenkor nagy méltóságban élt, és a *szükségnek csak a híré hallotta* (Mikes 72); *Betegséget és orvost csak hírből ismer* (ErdArcok 33); *Hire sem volt többé az egykori zajnak* (Petőfi 2:180); *Soha híré sem hallottam az én szüleimnek* (BalB és 16. SzK 2:169).

Az Istenre gondolva főleg két bővítő szó vált általánossá: *Isten nevében* és *Isten hírével*:

Isten nevében elkezdhetjük a munkát (közny.); Eredjetez immár haza *Isten hírével* (Szam 268); Csak siess barátom! *Isten hírével*, az idő foly (CsokSzól 2:123. sz.); adgy érte 4 garast, osztán vidd el *Isten hírével* (CsokSzól 2:123. sz.); *Isten hírével* elmehetsz — Mit gondolok veled! (Petőfi 1:109; hasonlóan 1:352; 2:75).

3. A bővítő szó lehet melléknévi jelző is, amely idővel összenőhet a jelzett szóval, pl. *a világon* helyett *a nagy világon*, amiből idővel *nagyvilág* lett. Hasonló bővített kapcsolatok: *a széles világon*, (majd más szórenddel:) *széles e világon*, *a kerek világon*. *A minden nap* helyett *minden áldott* vagy *minden istenadta nap*. Ezek a kapcsolatok fogalmilag nem mondanak többet a magányos szónál, csak némi fokozó hangulatuk van.

Néhány példa: *A nagy világon* e kívül Nincsen számodra hely (Vör 1:338); Nekem nincs senkim *a kerek világon* (Petőfi 2:534); Az ember *minden áldott nap* tanul (KisfK 2:224); (A megghiúsult reményekről:) Hogy *minden istenadta nap* Le-gyen egy-egy kedves halottunk (Petőfi 2:208).

4. Két irányban is erősen fokozó értelmű lehet a bővítés vagy helyettesítés megfelelő tartalmú szavakkal. Ha pl. az egyszerű tagadást: *nem teszek ilyet*, így fejezem ki: *a világért sem tennék ilyet*; vagy: *semmit sem ér* helyett *egy fabatkát sem ér* kifejezést használok, a bővítés, ill. helyettesítés nagyon is erős fokozást jelent. Ilyen negatív értelmű helyettesítések még: *fagaras, fapénz, fakova*.

Néhány példa: Ennek az embernek volna talentoma; de Múzsája *a világért* sem mozdul, ha kancsó nem áll előtte (KisfK 1:191); *A világért sem* az [a bűne, hogy kritizál, hanem hogy verseket ír] (Petőfi 1:425); Pusztá föld ez, ahol most járok, *Istenért* sem látni virágot (Petőfi 2:98). — Az udvar egy *kis mákszemnyit* sem aludt (Fazekas 1:170); Egy *szálat se félj* te (BalB és 16. SzK 1:585; hasonlóan a *szál*-al 1:735; 1:827); [A fogfájás mondja:] Midőn én erőmet az emberre vetem, Még eszét is *egy cseppig mind* elfelejtetem (RMKT 17. sz. 13:169); [A világgá bujdosó Mák Bandit] Szárca, réce nézik vidor bámulással: *Egy szikrát sem* félnek nehéz bundájától (Vör 1:427); *Egy szikrát sem* teketóriázott (Petőfi 2:435); Pincéjében

oly bőséggel Állott a sok jó bor, Hogy *egy gyűszűnyi sem* telt a Legnagyobb hordóból (Petőfi 2:428); Miattam akár mind hordja el a kánya: Nem ér *egy fakovát* száz falu leánya (Vör 1:462).

5. A kérdő névmások és kérdő határozószók mellé kapcsolódott bővítő szók eredetileg erős nyomatékosító elemek voltak. Közülük a *csoda* (a *kicsoda*, *micsoda* kapcsolatban) teljesen elvesztette eredeti jelentését, de ez megmaradt a névelős szerkezetekben: *ki a csoda? mi a csoda?* A nagyon gazdag lehetőségekből csak néhány példa:

Mit gondoltál, mikor ráztam a kilincset: Vajjon *ki az ördög* háborítja csened? (Petőfi 2:111); Vagy *mi az ördög* lelt? (Petőfi 2:136); *Mi ördögért* vagy úgy a búnak eredve (Petőfi 1:247); De *mi az ördögöt* csinál, *Hol a pokolba* marad az a Csokonai Vitéz Mihály? (Petőfi 1:223). Ejnye, *mi a fene* lelt engem, hogy ... (Petőfi 2:138) *Ki a mennydörgős fityfene* vágott engem fejbe hátulról? ... (Csathó 445).

6. A bővítő elemnek néha nem tudjuk magyarázatát adni. Látszólag semmit sem változtat a kapcsolat értelmén. Így pl. *baj van Köpecen* csak annyit jelent, mint *baj van*. De ez a hozzátoldás ezt a kijelentést mégis kiemeli a számtalan ilyen megállapítás köréből, mint pl. *meleg van, hideg, sötét, бүдös, este, reggel stb. van*, és ezzel a többlettel egyúttal enyhén tréfás hangulatot is ad neki, azaz szólássá avatja. (Lásd az ad 54. §-t is.) Az ilyen hozzátoldásban nagy szerepe van az összezsengésnek is, pl.: *most légy okos Domokos*. Erről azonban részletesebben később.

7. Az ilyen bővítésekkel, toldásokkal gyakran szándékosan kiforgatják a kapcsolat eredeti alakját és tréfás, humoros mondasokká alakítják. A *halvány fogalmam sincs* róla helyett mondani szokták *halvány segédfogalmam sincs*, vagy *halvány gőzöm sincs róla* (keinen blassen Dunst haben). Fiatal koromban ez utóbbit kétféleképpen szoktuk megtoldani: *halványlila gőzöm sincs*, vagy *halvány gőzekém sincs*. Az ilyen szellemességek, amilyen szeszélyesen keletkeznek, ugyanolyan gyorsan ki is kopnak a divatból.

Névszói kapcsolatok

(55—66. §)

55. Jelzős szerkezetek. Általános kérdések. — A frazeológiában a jelzős szerkezetek aránylag nem nagy számmal szerepelnek. Ez főleg abból adódik, hogy maga a kapcsolat három formában valósul meg: mint melléknévi, birtokos és határozói. Ahhoz, hogy ezeket a kapcsolatokat mint frazeológiai egységeket érzékelhessük, valami többletet kell tartalmazniuk, ami túlmegy a puszta értelmi leszűkítésen. Mert az *éles kés*, a *fakanál*, a *katona fegyvere*, a *pad a diófa alatt* típusok semmiféle frazéma jellegét nem hordoznak. Az a kérdés tehát, hogy az egyes kapcsolatokban hogyan valósul meg valamilyen sajátság, amivel kiválhatnak a szürke tömegből.

56. A melléknévi jelző. — 0. Melléknéven itt nemcsak a valóságos melléknevet értjük, hanem mindazon főneveket is (főleg anyagneveket), amelyek egy főnévnek melléknévi értékű jelzői lehetnek, akár össze, akár külön vannak írva: *aranyóra*, *vándorszínész*.

1. Amíg a jelző csak magában véve különleges, addig nem beszélhetünk igazi frazémáról. Az ilyen típus inkább a jelzők stilisztikai minősítésébe tartozik. Már Heltai-nál van erre egy érdekes példa: *bélelt ember*. Magyarázata maguk az ő példái adják:

Az emberek igen *bélelve* vadnak, rakvák tettetességgel és képmutatással (HeltFab N7a); némely ember képmutató, színtartó, *béllet* (HeltFab R3); E féle *bélet* ember nem tiszta ember, hanem fél ördeg (HeltFab M4a). Egy hasonló példa Mikszáthtól (55:86); Mert nem tudni, mire spekulál alattomos *cselszövényekkel megbélelt* lelke.

Az ilyen jelzőnek lényege, hogy egy konkrét körből átkerül vagy egy másik konkrét körbe vagy egyáltalán az átvitt síkra, mint a *bélelt ember* esetében.

Az *eresztett arany* (NySz 1:111) az ötvösök nyelvében a finomított aranyat jelenti. Ennek mintájára lett az *eresztett lator* (NySz 1:671), aminek jelentése nem valami 'szabadon bocsátott', hanem 'ravasz bűnöző'. Ugyancsak az ötvösök nyelvében volt használatos a *próbáltatott ezüst*, *hétyszer megöttezett ezüst* (KerGyül 52). Ennek mintájára lett a *hétpróbás gazember*. A kereskedelem nyelvéből való a *cégér*, de már átvitt a *cégéres lator*. Így 1592: „hiszem nem oly *cégéres latrok* vagyunk mi; *cégéres lator* életű embert szoktak kiprédikálni” (MNy 49:214). A díszes, cifrázott ostort *körmönfonták*: Ludas Matyi is egy *körmönfont ostorral* terelte a lúdait (Fazekas 1:166), ugyanitt viszont az olvasónak tetszett „a sok *körmönfont magyaros szólás* formája” (Fazekas 1:163). A *tűzről* a szikra *pattan ki*, de beszélünk *tűzről pattant menyecskeéről*, és „Tetszett a *tűzről pattant sihedernek az alku*” (Fazekas 1:174). Istenhez könyörögve „nagy sírva *menybe felkiáltunk*” (KerGyül 29), átvitt: „vétkeztem az négy *menybekeáltó* bűnökbe (VirgK 12); „1586-ban lőn nagy, *menybekiáltó drágaság*” (Rett 327; hasonlóan 328). (Valószínű, hogy a régi *menybekiáltó* és a mai *égbekiáltó* egyaránt a német *himmelschreiend* utánzata.) Mindezen esetekben a különleges maga a jelző, amely azonban a kapcsolatot mint egészet nem változtatja meg, a *lator*, *siheder bűn*, *drágaság* stb. lényegében megmarad eredeti jelentésében, csak erősen fokozódik.

2. Ugyancsak mint jelzők érdekesek az olyan melléknevek, amelyek a gyakori használatban sokat vesztek igazi jelentésükből (vagy egészen más értelmet kaptak), és sok esetben csak mint bővítő szók szerepelnek. Ilyenek: *árva*, *boldogtalan*, *nyavalyás*, *szegény*, *veszett* stb.

Néhány példa: Vasárnap reggel egy *árva* lélek sem jár az utcán (közny.); Az *bodogtalan* Fabius akar bejöni (SándK 25); 1586: Az *szegin* (= megboldogult) atyám adott volt Dobó Ferencnek két ezer forintot kölcsön interessere (MNy 58:379); Az *veszett köszvény* az urunkra jött alkalmatlankodni (Mikes 54).

57. A jelző és főnév együttes jelentése. — Igazi frazémát a jelzős szerkezet két tagja csak együtt ad. Ennek különböző típusai lehetnek, de mind megegyeznek abban, hogy együtt mást jelentenek, mint amit a tagok jelentéséből várnánk.

1. Megtörténhet, hogy a való életből vett konkrét kapcsolat valami más jelentést kap. Az *agg eb* eredetileg valóban öreg kutyát jelentett, mint pl. Pesti Gábornál: (Egy harapós kutyának egy darab tőkét kötöttek a nyakába:), „Hozzá mene egy *agg eb*, s mondá neki...” (Pesti Fab 92. sz.) Ez a kapcsolat azonban — legtöbbször összeírva — becsmélő kifejezés lett, és így együttesen mint jelző vagy értelmező is állhatott: „Egy fesvén *ageb* gazdát szolgálók” (NySz, Heltai).

A régi vallásos irodalomban az *agg ellenség* az ördögnek állandó szinonimája. (Az *agg* itt 'régi, ősi' értelemben.)

Néhány példa: (Frater Rufent az ördög kétségekkel gyötri jövőendő üdvösségét, illetően:) kisáztatik vala ő jonhában *agg elenség* (JókK 50); Látá az *agg ellenség*, pokolbeli erdőg... (MargL 27); Oly igen fél vala az szegén *agg ellenség*, az ördög (PéldK 24); az *agg ellenség* ... minden tehetségével azon incsölködik, hogy ... (WinkK 127); Tegyed azt, hogy én győzhessem meg az *ag ellenségnek* késértetit (CzechK 86; hasonlóan WeszprK 35).

Régen a *kenyeres barát* vagy *pajtás* valóban a valakivel egy kenyéren élőt jelentette, ma az eredeti jelentés elhomályosulásával a *kenyeres pajtás* a bensőséges baráti viszonyt jelöli. — A *fehércseléd* jelentette régen a nőcselédet (NySz, EMSzT), de tágabb értelemben jelentette az egész női nemet is. Ez utóbbira példa: „Ármányos had az a *fehércseléd*, összetart, ha nincs mit félteni egymástól” (KisfK 2:233). A *fehér marha* jelentése régen ’vászonárú’ volt (MNY 62:498).

A nemzetközi politikai életből jól ismert a *fehér könyv*. Ez *fehér* is meg *könyv* is, lényege azonban mégsem ez, hanem az ÉrtSz meghatározása szerint: 'vmely állam álláspontjának, eljárásának igazolására kiadott okmány gyűjteménye'.

Gyakori a képes értelemben használt jelzős kapcsolat. A bagoly éjszakai madár. Ha valaki rendszeresen sokáig fennmarad, *éjjeli bagoly* lesz. Ilyen a *fogatlan orosz-lán* 'hatalmát veszett személy'. Egy sokat utazó politikusnak lett a neve: *elszabadult rakéta* (Új Magyarország 1991. szept. 5. 5. l.). Egy régi példa: „az sok *feneketlen karakéta* (Új Magyarország 1991. szept. 5. 5. l.). Egy régi példa: „az sok *feneketlen karakéta* (Új Magyarország 1991. szept. 5. 5. l.). — Melléknévi értékű főnévvel: „ajándékban telhetetlen tisztartók” (Magyari 76). — Melléknévi értékű főnévvel: „*Hír harang*, kéllek, ne légy, hallgató és tűrő légy” (RMKT 17. sz. 3:48).

Az állásfoglalási kapcsolatok másik gyakori típusa az, amelyben tulaj-

2. Az ilyen pregnáns jelzői kapcsolatok másik gyakori típusa az, amelyben tulajdonképpen kezdettől fogva egyik tag sem áll eredeti jelentésében. Ilyenek a politikai életből jól ismert *szürke eminenciás* és *utazó nagykövet*. Gúnyos értelműek: *szerencsétlen flótás*; növények és állatok nevével alakultak: *mákvirág*, *jómadár*, *bájkúnár*, *díszpinty*, *komisz kutya*, és az üzleti életből vett gúnyos *jó firma*: „Ismerlek ... *jómadár*” (Arany 3:15). A prostituáltaknak közismert eufemisztikus elnevezései az *éjjeli lepke* vagy *pillangó* és *sarkcsillag*.

3. Ismét egy másik típust alkotnak az olyan kifejezések, amelyekben egy látszólag közömbös szó a jelzőjével már egészen más fogalmat valósít meg. Ilyen pl. ha a *fej* az *árva fejem* vagy *bús fejem*, *szegény fejem* (pars pro toto) kapcsolatban szerepel, mert ilyenkor nem a testrészt, hanem az egész személyt jelenti.

Hasonlóan állandósult jelzői kapcsolatok: *szegény pára* (állatra vonatk.), *szerencsétlen teremés, jó lélek, szegény ördög* (emberre vonatk.). (BMDE 2:261); Nehezen hihetem én el,

Példák: *bús fejemet* hát miért keseréted? (RMDE 2:201); *hogy szegény fejemet* Victoria szerethesse (tévésen: szereshesse, nyilván szeresse helyett RMDE 2:122); Az éltető lelkemtől fosztják meg *szegin fejemet* (RMDE 1:864; hasonlóan i. m., 164 és 541); — Hol a kutyátok? Kimúlt *szegény pára* (közny.); Buta is, makacs is *szegény ördög*, nem lehet vele mit kezdeni (közny.); *Mindig a halott fiát emlegeti, a jó lélek* (közny.).

4. Végül a melléknéves kapcsolatok alkalmasak tréfás képtelenségek vagy szokatlanságok kifejezésére. Ilyen volt valamikor a *nyári kesztyű*, *nyári kályha*, ma a *nyári mikulás*, *hámozott léggömb*, *halvaszületett nagymama* és hasonlók.

Régi példák: Csak együgyű nyári kesztyű kis Elekes András (RMKT 17. sz. 11:340); Melegsége ... csak annyi van, mint a nyári kályhának (CsokSz61 2:133. sz.).

58. Alaki különlegesség a jelzős szerkezetben. — Némely kapcsolatot az emel ki a megszokottak tömegéből, hogy egy alaki sajátosság a jellemzője. Ez lehet a két tag összecsengése, főleg alliterációja, de lehet pl. két tag sorrendjének felcserélése is.

1. Az alliteráló kapcsolat elég gyakori, mint pl.: *bokros bánat, esküdt ellenség, hűlt helye* vminek, *ravasz róka, sívó sólyom, tele torokkal, véres verejték* stb.

Néhány példa: *Bokros bánatok* (RMKT 17. sz. 11:380); *Amurates, ország esküdt ellensége* (RMKT 17. sz. 13:302); *Tatár kám sátorát elérték hajlékát, hát csak az hűlt helye* (RMKT 17. sz. 9:389); *Még ravasz rókát is hálóban keríthet* (RMKT 17. sz. 3:260; hasonlóan 4:435); *Mint pusztában lakó sívó sólyom* íhezvén búdos-tunk (RMKT 17. sz. 5:259); *kik tele torokkal ... azt kiáltják* (BethK 1:145; hasonlóan 214 és RMKT 17. sz. 10:421); *Minden életem epénél és méretnél keserűbb, véres veríték* (RMDE 1:727); *Én véres verétékkel imádkozván érettetek izzadtam a kertben* (RMKT 17. sz. 15A:276).

Más típus az azonos fő miatt összecsengő *szántszándékkal*. Ez inkább az ikerítés egyik fajtája, és a páros kapcsolatok közé tartozik.

2. A magyarban a mutató névmás rendszerint megelőzi a szót, amelyre vonatkozik, akkor is, ha a két szó között jelző áll. Régen tehát így mondták: *ez ilyen agyafurtságok* (NySz 1:72), és *e(z) széles világon*. Ez utóbbi kapcsolat azonban átalakult: *széles e világon* lett, aminek nyomán lett *széles e hazában* is. A két típus időben együtt is előfordulhat.

Példák: *Ez széles világ tudja, hogy ...* (RMDE 1:860); *Nincs hozzád fogható vitéz ... e széles világon* (RMDE 2:132); *Ez széles világon jóknak segítője* (RMKT 17. sz. 11:168). Ezzel szemben: *Széles e világra csendesz békesség száll* (RMKT 17. sz. 10:597); ... következnek sok paráznságok, *széles e világon* tisztátalanságok (RMKT 17. sz. 11:433); *Ha valaki széles e világon, úgy ő (= atyám) el volt látva minden lelki s testi ügyességekkel* (ErdArcok 20).

3. Hasonlóan változtathatja helyét a jelzős szerkezet előtt álló *egy* határozatlan névelő. Ez a helyváltoztatás azonban a jelző nyomósító, esetleg átvitt értelmű kiemelését jelenti: *egy meleg nap* helyett *meleg egy nap*.

Egy példa: *Hej csinálom adta! meleg egy nap volt ez* (Petőfi 1:255).

59. A birtokos jelző. — 1. A birtokviszonnyal létrejött kapcsolatból minket első-sorban azok érdekelnek, amelyek akár mint önálló szavak szerkezetei, akár mint összetett szók valami más jelentenek, mint amit a tagok összegéből várni lehetne. Ilyen azonban aránylag kevés van: *istennyila* (= villám), *szentmihálylova* (koporsó hordására való faváz), *anyámasszony katonája* (gyámoltalan ember), *vénasszonyok nyara* (kora ősz). Sokkal gyakoribbak az olyan kapcsolatok, amelyekben az egyik tag megmarad eredeti jelentésében, a másik pedig képes értelmű lesz: *vásárfia, világ csúfja*. Az utóbbiban a *csúf* maradt eredeti jelentésében.

Néhány példa: Hátra van még nekünk a *vénasszonyok nyara* (Arany 2:197); *Én is elküldöttem egy kis vásár fiát* (RMKT 17. sz. 9:182); *Víznek, tűznek fut, hogy világ csúfja ne legyen* (NySz 1:462, Faludi).

2. Sokkal gazdagabb az azonosság birtokviszonyának példatára. Ez a tárgyi valóságban is előfordulhat, de igazi területe az elvontság. Ha a *föld színe* vagy valakinek a *szeme fénye, világa* kerül szóba, lényegében a *föld* és a *szem*, amire gondolunk.

[Egy ördögös ember] sokakat közülünk immár meg is ölt, ez széles *föld színe-ről* is eltörölt (RMKT 17. sz. 4:485); *Elvevél tőle az egy kis gyermeket, kit szeme*

világa gyanánt szépen tartott (Hoffgr g4v); 1600 k.: mint az ő szeme fényének vi-
selje gondját (NytudÉrt 90:86).

(1) Az ilyen birtokviszonyok nagyon alkalmasak a képzelt azonosság, a hasonlaton túlmenő gondolati egyezés kifejezésére. Így lehet az egész emberi nem *nyáj*, a szerencse a forgandósága miatt *kerék*, a halál lehet mérges *fullánk*, a kegyelem védelmező *sisak* vagy kifogyhatatlan *tárház*. Mindezt birtokviszonnyal fejezhetjük ki, pl. a *szerencse kereke* stb.

Néhány példa: Asztalodról élteted *nyáját* emberi *családnak* (RMKT 17. sz. 5:91); *Szerencse kerekét* semminek tartaná (RMKT 17. sz. 10:438); [Születés és halál váltogatják egymást.] Az *szerencsének* így fordul *karikája* (RMKT 17. sz. 10:450; hasonlóan *kerék* 9:330; 10:141; 11:260; 11:520); Te *halálnak* mérges *fullánkját* meg győzéd és rontád (RMKT 17. sz. 7:247); Adassék fejében immár *kegyelem sisakja* (RMKT 17. sz. 5:363); Nyisd meg, én szent atyám, *kegyelmed tárházát* (RMKT 17. sz. 8:420); Majd ha dőlni készül *élted fája* (Petőfi 2:263); Boruljon rá *felejtés fátyola* (Petőfi 1:122).

(2) Az ilyen kapcsolatok közül néhány állandósulhat, és vagy mint kép a költői nyelv kelléktárába kerül, vagy a gyakori használat folytán szemléletességét veszítve a mindennapi nyelv egyszerű fordulátává lesz, és esetleg hasonló képződményeknek mintául szolgálhat. Az előbbire példa a *bánat tűre*, a latin *gladius doloris*, amely már az Ómagyar Mária-síralomban mint *bú tűre* (buthuru) fordul elő. A másik hasonló kép az *élet fonala*, amelyet el lehet vágni.

Példák: Kinek ő ... lelkét *bánatnak tűre* által járja (WinklK 41. A *tűr* magában is átvitt értelmű lehet, mint ahogy a Bibliában is Lc 2,35:te lelkedet *tűr* által folyja (MünchK); Mesd el *életemnek fonalát időmnek* (RMKT 17. sz. 1:242. Az *élet fonala* mintája lett a *beszéd fonala* képnek: elvesztette *beszéde fonalát*; hogy újra felvegyem *beszédem fonalát* ... stb.)

Az említetteken kívül természetesen a mindennapi élet szókincsében is számtalan ilyen azonosító kapcsolat keletkezett, mint a *Tisza vize*, *Buda vára*, *húsvét ünnepe* stb.: „Eljövén kedeg az *húsvétnek innepe*” (DomK 47).

(3) Az ilyen azonosító kapcsolatokat két irányból fenyegeti a stílusalanság veszélye. Az egyik az, hogy elavulhatnak, és amit még a múlt században nagyszerű költői leleménynek tekintettek, mára annyira megkopott, hogy senki sem merné tollára venni. Ilyenek: az *idő vasfoga*, az *élet tengere* és hasonlóak.

Példák: [A barátságban] Sem az *idő vasfogával*, Mindent dúló hatalmával Vá-
tozást benn' nem tehet (KisfK 1:18); az *enyészet vas keze* (KisfK 1:29); Itt *életemnek kis hajóját* A fergeteg nem hányja (KisfK 1:22); az *élet tengerén* keresztül na-
vigálni (KisfK 2:92).

A másik ilyen veszély, hogy az azonosított dolgok mindkét oldalon túlságosan is érzékletesek, tárgyszerűek és így a két képből furcsa képzavar keletkezik. Ez nagyon gyakori a régi vallásos elmélkedések, imádságok erőltetett, mesterkéltné képeiben.

Néhány példa: A te szép és drágalatos *vérödnék tintájával* én szívemben meg-
frád te szent kénodat (LázK 178—179); ... mikoron *keresztfának sajtójában* tenen
magad *idvösségnek borát*, te drágalatos szent *vérödet* kifacsarád (LázK 184); ... ha
ő *szívének szekrényében* tulajdon *akarátjának erszényét* tartandja (VirgK 33); Halá-
lomnak idején ... az én lelkemet, *testnek zsákjából* kifosztottat vigyed az ... atyának

... palotájában (LázK 31); az te tiszteletös és szentségös *méhednek temploma*, ki-
ben nyugvék az én uram és Istenöm (LázK 212).

3. Amint már e néhány példából is kitűnik, a birtokviszonyon alapuló állandó kap-
csolatok a vallásos irodalomban nagyon is otthonosak. Gyakoriak a valóságos birtok-
lást másoló elvont képek is. *Ábrahám kebele* vagy *öle*, a *pokolnak*, *halálnak*, van *tor-
ka*, *árnyéka*, *útja*, valaki lehet a *halál fia*, *foglya*; a földi lét a *siralom völgye*. Mindez
természetesen szintén latin minták másolása: *sinus Abrahae, filius mortis, vallis lacri-
marum* stb. Ugyancsak nagyon gyakori az olyan birtokviszony, amelyben a birtokos
az egyénre döntően jellemző tulajdonság, mint pl. a mai nyelvben az *alkohol rabja*, a
logika embere, régen: a *bűn szolgája*.

Pokolnak torkába s Luciper markába Kik esnek, keseregnek (RMKT 17. sz.
2:237); Ez *siralomnak völgyében* vajuszunk (NySz 2:1578); [A kis Pali] elköltözik
e *siralom völgyéből* (Mikszáth 30:6); kik setéségben és *halálnak árnyékában* ölnék
(= ülnek) DomK 5; vö.: qui in tenebris et umbra mortis sedent WinkIK 73; *halál
árnyéka* későbbi példái: RMKT 17. sz. 11:575; 11:592); hogy ő az *halálnak torká-
ban* esnék (RMKT 4:496); A *halál fia* (filius mortis) a Bibliából (2Reg 12,5) került
a magyarba először olyan bibliai helyek idézésével, ahol a szövegben nem szere-
pel, mint pl.: Sámuel holtá után szólt Saulnak, holnap *fia* lésszesz *halálnak* (RMKT
17. sz. 7:46; a Bibliában itt csak ez van: cras autem tu et filii tui *mecum eritis* 1Reg
28,19. Ezzel szemben vö. egy bejegyzést 1599-ből: Hodie sum fortis, cras ero fili-
us mortis MNy 66:480; a *halál fia* további példái: Huszti 17; HeltChr 34r; RMKT
17. sz. 8:316; 9:291); Egyéb kapcsolatok: ottan az én fejem *halál foglya* leszen
(Hoffgr h 2r); az *halálnak*, az *bűnnek* zsoldjának ... *foglya* ő (RMKT 17. sz.
9:156); *Rabja* vagyok immár a *halálnak* (BalB és 16. SzK 2:993); Én azt hiszem,
hogy *bűnnek szolgája* vagy (BalB és 16. SzK 1:773).

4. Amint régi nyelvünkben a latin minta volt az ösztönző, ugyanúgy újabb korban
a német mintával kell számolnunk. Így pl. a *felkelő nap országa* (= Japán) kifejezés
aligha jött volna létre a német *das Land der aufgehenden Sonne* minta nélkül. (Ez
különben a körülírásnak egyik klasszikus példája.)

60. A birtokviszony különleges szerepekben. — 0. Az eddig tárgyalt típusokon kí-
vül a birtokviszony olyan tartalmat fejezhet ki, amely éppen különleges volta miatt
nehezen volna besorolható az előbb említett csoportokba. Ilyenek: az *ígéret földje*,
szelek szárnyán és a *világ kincséért* sem.

1. Az *ígéret földje* látszólag olyan egyszerű kapcsolatot, mint a *siralom völgye*, csak-
hogy ez nem valami képzeletbeli föld, hanem valóságos, amit Isten a zsidóknak ígért,
és amit el is foglaltak. Maga a kifejezés Pál apostoltól való: *in terra repromissionis*
(Hebr 10,9). A magyarban: „[Isten] a zsidó népet az *ígéret földére* beszállítá” (NySz,
Heltai). Átvitt értelemben aztán mint a jólétnek, a vágyak beteljesülésének hona lett
az európai nyelvek közkincsévé. A németben pl. *Land der Verheißung* vagy *das ge-
lobte Land*.

2. Költői szépségű a *szelek szárnyán* kifejezés, amely a zsoldárokból vált közis-
mertté. Az első zsoldárhelynek (Ps 17,11): Et ascendit super Cherubim, et volavit:
volavit *super pennas ventorum* magyar megfelelője az Apor-kódexből ki lett szakítva,
Székelynél (Zsolt 14v): „És fel méne az Cherubra, és reppüle: reppüle az *szélnek*

szárnyán". Molnár Albert verses átköltésében: „Alászálla Cherubimon ülven, És az szélnék szárnyain röpölvén” (RMKT 17. sz. 6:50).

A második előfordulás (Ps 103,3), *qui ambulat super pennas ventorum*, az Apor-kódexben: „ki jársz szeleknek tollin” (108); Székelynél: „és ide tova jár az szeleknek száránán (106r); Molnár Albertnél (i. m. 239); „A szelek szárnyokon hordoznak szépen”.

3. Nagyon gyakori a birtokviszony túlzó állításokban, túlzó fogadkozásokban és igazi jelentés nélküli, csak bosszszankodó felkiáltást tartalmazó mondatrészelekben. (Ez utóbbiakról még másutt összefoglalóan is lesz szó.) A különböző típusok: a *Dárius kincsét* is elköltené; *a világ kincséért* se tenném meg; *az anyja keservét*; *az apja mindenit!* és hasonlóak.

Egy példa Aranytól: *Az apád lelkének se megyek sehoval!* (3:212). Köznyelvi példák: *az eszed tokja!* *az anyja kínját!* *az apád nemjóját!* Ilyenkor a birtokos akár el is maradhat: *az áldóját!* *a hétszázát!* *a kiskését!* *teringettét!*

4. Ugyanide tartoznak a szóismétléssel kifejezett nagyon gyakori nagyítások, túlzások, mint *csodák csodája*, *erőnek erejével*.

Példák: *Rám átkok átka* zendül (Petőfi 1:464); *Csillagok csillaga* (Petőfi 2:173); *Ó, csodáknak csodája* (ApMélt 62); *Oh, csudák csudája*, Istennek bosszúja, ki ennyi pogánynak hamar lél rontója (RMKT 17. sz. 11:596); ... *erőnek-erejével* ... támadnak ellenünk a kicsapó indulatok (NySz 1:677, Szabó Dávid); Elfogták őt az utca közepén, S elhurcolák *erőnek erejével* (Petőfi 2:538); *feleségek felesége* (Petőfi 2:310); Él-é a síron túl, vagy nem, az emberi lélek? Ezt a kérdések kérdését a mi Vitézünk fejtegeté (Fazekas 1:86; a vers címe: Csokonai Vitéz Mihály halálára); gyakran a *keservek Keservét* szenvedem (Petőfi 1:215); minden *kínok kínja* (KisfK 1:172); minden *kincsek kincse* (RMKT 17. sz. 15A:668); [Szent Istvánról:] *Ő minden magyar királyok királya* (RMKT 17. sz. 13:214); (hasonlóan 216); Én eskü s átok nélkül is örökre *Lelkem lelkében* tartalak (Petőfi 2:101); És minden *ritkaságok ritkasága* oly asszony, ki ha eggyel lakik is, sokaknak tetszeni ne vágnék! (KisfK 1:201); [Szent Ferencről:] hasonlóan az *szenteknek szentihez*, urunk Krisztushoz (VirgK 31); *Viola! tavasz első jele*, *Menj el a szépek szépéhez* (Fazekas 1:156); drágalatos *szüzeknek szüze* (VirgK 142); *Világ világa*, *virágnak virága* (Ómagyar Mária-síralom, ÓMOlv 127); (A tudós mondja:) Nem szükség [nekem lámpás], mivel én magam is a *világ világossága* vagyok (Fazekas 2:198; a *világ* itt kétértelmű lehet 'lux' vagy 'mundus').

5. A gyakori használatban a birtokos személyragos főnévnek ez a jellege elhomályosulhat. Hasonló ez a *fehérje* típushoz, de mégis újabb keletű, így a végződés funkciója esetenként életre kelhet. Ilyen a népnyelvi *apjuk* és *anyjuk*, ahogy a családok házastársak régen szólították egymást. Arany ad egy érdekes példát arra, hogy egy gyermektelen házaspárban az ilyen megszólítások milyen hangulatot keltettek:

Ha István gazda így nevezte Sárát

»Anyjok«, s ez »apjok« mondta rá viszont,

Nem egyszer vette meg e szónak árát

A felhő, mit ez arcaikra vont.

(3:165)

6. Felkiáltásokban nagyon gyakori a valódi funkció nélküli birtokjeles főnév, mint pl.: „Börtönt érdemelne a hitvány *tolvaja!*” (közny.).

Egy irodalmi példa: Istentelen *legye!* Ingerkedik velem ... Kergesd el ... (Petőfi 1:103).

61. A határozói jelző és főneve. — 1. Ez a típus nagyon kevés példát adott a frazeológiának. Maga a típus sem igen termékeny, gyakran csak a szándékos megkülönböztető, szembeállító fogalmazásból tűnik ki, hogy határozóval vagy jelzővel van-e dolgunk. Ilyen példában: „Nézd azt a *padot ott a diófa alatt*, ugye elég rozoga”, érzésem szerint határozóval van dolgunk, viszont ebben: „A verandán a bútorok még valahogy állnak, de a *pad a diófa alatt* már nagyon rozoga” inkább jelzőt érzünk. Az ilyen jellegű összetételek közül a nyelvészeknek igazában csak a *tejbekása* a példája. A konyhai nyelvből jól ismertek további ilyen kapcsolatok, mint *alma pongyolában* (palacsintatésztában kisütött almaszelet), *vese velővel* és *gomba tojással*. De ilyenekből sincs sok, mert a magyar ezeket általában melléknévi jelzővel fejezi ki: *mákos tészta*, *húsos palacsinta*, *tojásos makaróni*, *túrós rétes*.

2. Másként alakultak az igéből képzett vagy legalábbis valamilyen irányképzetet tartalmazó, vagy vonzatszerű főnevek kapcsolatai irányhatározókkal, mint pl. *vissza-tekintés a múltba*, *pillantás a jövőbe*, *út a boldogsághoz*, *elhajlás a párt vonalától*, *megbékélés a jelen helyzettel*. Ezek azonban nem adtak igazi frazémákat, legfeljebb az elvont értelmű ilyen kapcsolatok számát növelték. Leginkább frazémászerű a *versenyfutás az idővel*.

3. Átvitt értelmű, ill. képtelenséget kifejező szilárd kapcsolat a *fából vaskarika*, ami igazi frazéma lett. Ugyanilyen átvitt értelmű a *mese habbal*, de ez inkább csak a városi zsargon kifejezése.

Az értelmező

(62—64. §)

62. Az értelmező általában. — Szokványos szerepe az értelmezőnek, hogy vagy főnevek vagy tulajdonnevek és névmások közelebbi meghatározására szolgál. (A névmás ki is maradhat, ha az igéből kitűnik a személy.) Elég erre néhány tipikus példát idézni, ezek egyúttal szemléltetik az értelmező szórendi helyzetét a mondatban.

Példák: 1. főnevekkel és személynevekkel: Szíz Máriát ..., kit te *tanetványodnak*, Jánosnak ajánlál (CzechK 17); Megharaguvék az ő *atyja*, Urbán (KrisztL 13); küldöm teneked segedelmöl az én *gyermekimet*, *Izsaiást és Jeremiást* (ApMélt 9); A tatártól nagy veszélyben forog *Moldva*, ez a *vég hely* (Arany 2:199); Kapott az alkalmon *Csóri*, *eszes vajda* (Arany 3:225); ... hogy én *ellenségem*, *pokolbeli ördög* távozzék el tülem (CzechK 82); Oh *kisebbik fiam*, *életem ístápja* (RMKT 17. sz. 4:133).

2. névmásokkal: *Én*, *bínes szolgáló leányod* kérlek téged: irgalmazz én nekem (KrisztL 9); De mit beszélek heában, *nyavalyás*, ha csak az hegyek, völgyek hallgatják szót (RMDE 1:876); Emlékezzél meg szerelmes atyánk *mirőlunk*, te *árva fiadról* (DomK 144); Mit tudtok *tű*, *szegén gorombák* (ApMélt 37).

63. Az értelmező mint toldalék-mondatrész. — Az előbbi pontban idézett példákban az értelmező szervesen tagolódik a mondatba. Nagyon gyakran azonban az értelmező szinte kilóg a mondatból, és mint toldalék áll a végén. Ebben a szerepben állhat magányos vagy jelzős főnév, és (rendszerint főnevesült) melléknév. A régi nyelvben, különösen a személyes jellegű oldottabb prózában, a leggyakoribb ilyen toldalék a *nyavalyás* vagy *szegény*. Ezek a középkorban az ördögnek állandó jelzői, és valószínű, hogy a legendák és prédikációk útján váltak annyira általánossá, hogy elvesztették igazi jelentésüket és igen sokszor csak mint töltelékszók szerepelnek. (A *szegény* jelentése gyakran 'megboldogult' is lehet.) A toldalékok különben lehetnek nagyon is tartalmasak, akár dicsérők, mint pl. *a jó lélek*, *a jámbor atyafi*, de lehetnek ítélkező, erősen elítélő, becsmélő kifejezések is.

Az értelmező mint toldalék frazeológiai jelenség. Azzá teszi egyrészt a *szegény* és *nyavalyás* igen gyakori és már igazi jelentést nem közvetítő előfordulása, másrészt a jelentéssel bíró elemek állandósult helye, különleges mondatbeli szerepe, amely elválasztja őket a megszokott értelmezőtől.

Vegyes példák: Jó lelkiismeretű, szent életű ember vala *szegény* (Rett 203); fősvény vénasszony vala *szegény* (Rett 70); A holtak örökké alusznak, *szegények!* (Petőfi 2:452); Kevély ember vala *nyavalyás*, sok gyermeke ... maradt *szegénynek* (Rett 199); Anyád Hunyadon, hugod is, öcséd is fogságba vadnak *nyavalyások* (RMDE 1:629); Jó, jámbor ember vala *nyavalyás*, nem bánta ő, akármit lármázott a felesége (Rett 87); ... hogy ok nekül ne bujdosnék miattam ... *szegén nyavolás* (RMDE 1:859). — Olyan fényt űzött, mint egy fejedelem, *a semmirekellő* (Jókai 24:161); [Somai Gergely a feleségét] annyira megverte, hogy csaknem megölte *a rossz disznó* (Rett 108); Mi károd benne, *eb ágyában született?* (Rett 384). Ez a Locsperdi is, az *ebágyáról esett*. Mit tesz? (CsokSzól 1:50. sz.; hasonlóan *ebágyából esett* 1:35. sz. és 1:50. sz.); Hagyj békét, te ... *akasztófára való* (CsokSzól 1:4. sz.).

64. Az értelmező a megszólításban. — A kérdések, felszólítások, parancsok nagyon gyakran tartalmaznak egyúttal olyan elemet, amely a megszólított és megszólító közötti érzelmi viszonyt is tükrözi. Az ilyen elemek ritkábban a megszólított neve vagy névmása előtt, gyakrabban pedig mint toldalékos értelmezők ezek után állnak. Az érzelmi viszonytól vagy értékelő ítélettől függően az ilyen elemek lehetnek kedveskedők, mint *jó atyámfia*, de lehetnek gúnyosak, elítélők, becsmélők is, mint *ferelmes eb*. Az utóbbiak valószínűleg mindig is változatosabbak voltak.

1. Példák kedveskedő megszólításra: Ó Hercules, *állatoknak meg tanítója és meg ehnyítője* (Pesti Fab 184. sz.); Mi lehet, *én édes néném*, nagyobb és bőséges jutalom? (alább): kívánjuk-e, *én édes néném*, az mennyei bódogságot? (ApMélt 26); No, *én jó húgom* főlemile, jer, lássuk melikönk dicsérheti inkább az teremő Istent (VirgK 107); Jer be, *jó atyámfia*, velem (RMDE 1:810); Ne haragudjatok rám, Leánykák, *lelkem*. (Petőfi 1:215); Vica *lelkem!* hova sétálsz? (Vör 1:229); Eredj ... *édes vírem*, keresd meg az legint, mert ... (RMDE 1:879); Mi hamisad volt valaha én tőlem, *jámbor*, hogy így pártolkodol? (RMDE 1:871).

2. Néhány rosszcalló, becsmélő példa: Szent Ferenc ... mondá az asszonyállatnak: Te *szegény nyavalyás*, mire jöttél ide (VirgK 38); Mit szólasz, *balgatag* (Pesti Fab 184. sz.); [Az áros ember az utána futó Aesopushoz:] Menj hátra, *fertelmes eb!*

(Pesti Fab 19. l.); [A pórul járt farkas mondja magának:] Ki ördeg vitt erre, *ó boldond agg eb*, hogy halásszá légy (HeltFab S7a); Mit morogsz magadban, te *tik tetű*? (RMDE 1:732).

65. Szervetlen toldalék-mondatrészek. — Már az értelmezővel foglalkozva fel kellett figyelni arra, hogy bizonyos esetekben ez szinte szervetlenül csatlakozik a mondat végéhez. Még inkább áll ez olyan toldalékokra, amelyeket el lehet hagyni anélkül, hogy a közlés szegényebb lenne. Ha valami kellemetlenség ér bennünket, így szoktuk mondani: *Most aztán jól nézünk ki*, de ugyanezt így is mondják: *jól nézünk ki civilben*; Hasonlóan toldalékolható a *baj van*: *baj van Köpecen*. Gyerekkoromban sokszor hallottam a *meséljek valamit?* kérdés helyett: *mesét mondjak zöld disznóról?* De ha mesére került a sor, az sohasem a *zöld disznóról* szólt.

Az ilyen szervetlen toldalékokat nagyon gyakran az összecsengés indukálja: *Most légy okos Domokos; barátja az erénynek és a túrós lepénynek*.

Régi íróink közül Pesti Gábor kedvelte az összecsengő szavakat. Amellett, hogy meséihez háromsoros végrímes összefoglalások (Értelme) csatlakoznak, itt-ott belső rímet is alkalmaz: „Kérlek, vedd jól *eszedbe* és tedd el-be *tegzedbe*” (Pesti Fab 39. sz.); „Az róka... kérkedik vala azzal ..., hogy az ő eszének *edényébe* és *ersényébe* sok kilemb kilemb féle okosságok volnának” (Pesti Fab 120. sz.).

66. Szókapcsolatok eufemisztikus átalakítása. — 0. Formai szempontból az ilyen helyettesítések részben inkább a szótanba tartoznak, de mivel egyes szavakat szókapcsolatok is helyettesíthetnek, és tárgyilag az egész jelenség összetartozik, jobb a példákat egy csoportban tárgyalni. — Másik formai megjegyzés, hogy a helyettesítő szó gyakran összecseng a helyettesítéssel, pl. *bestye* vagy *beste lélek* helyett *pesti lélek*, *kurva* helyett *kurta* és hasonlók.

Az ilyen átalakításnak régi nyelvünkben lényegében két oka van, az egyik az egyház tiltása: Istennek nevét hiába ne vedyed, a másik pedig a sértő vagy illetlen szavak és kifejezések kerülése. Ez a két ok nem hozott egyformán gazdag termést.

1. Mivel régi szövegeink nagyobb része vallásos vonatkozású, így természetes, hogy ezekben Isten és a szentek, szent cselekmények és tárgyak nevükön neveztek. Amikor a világi tárgyú irodalom megerősödik, az olyan kifejezések, mint *az élő Istenre esküszöm*, vagy *Isten úgy segítjen*, már régen általánosan használatban vannak. Ha mégis helyettesítés történik, mint az alább idézendő példákban, az inkább tréfából, mintsem vallásos félelemből történik.

Példák a vallás köréből: *István úgy segítjen*, úgy megrakatlak, hogy soha ember nem lész (RMDE 2:80); az *istökömrre mondom* (RMDE 1:733; hasonlóan 735).

2. Egészen más a helyzet a sértő és illetlen szavakkal és kifejezésekkel. Ezeket kezdetben nem kerülik, de később egyre inkább eluralkodik az eufemizmus, és még a hivatalos nyelvben is különböző behelyettesítések szerepelnek. Kivételek az olyan dokumentumok, mint pl. a boszorkányperek jegyzőkönyvei, ahol mindent a tanúk vallomása szerint pontosan kiírnak. Régi íróink az ilyen kényes témákat, mintegy enyhítésül, *tisztességgel mondván* v. *szólva* közbevetett mondattal vezetik be (NySz 3:676).

A helyettesítések a következő tárgykörökben mozoghatnak: becsmélés és sértegetés, szemérmes testrészek, nemi élet.

Néhány példa:; [Szolgáim] kedveznek e *pesti* póroknak (HeltFab e8a); Szinte elég, ha a *pestiek* szombaton dél után és vasárnap magoknak szántnak (i. h.); hispánom ... hajtáná a *pestieket* a mindennapi dologra (i. h.). A *pesti* jelző Tinódinál is gyakori: Vannak nyelvetőkben nagy rútalmas szitkok, Mind testét, mind lelkét *pestinek* mondjátok (majd alább:) Hadnagyokat *pesti lélőknek* ne mondjátok (BalB és 16. SzK 1:343); Atyám ... gyakorta az vesszővel meg is ütögette az *valkó vidékét*, hogy tanulni nem akartam (RMDE 1:735); [A piacon forralt bort árulók tüzebe] Néha ifjak aludt szénbe puskaport rejtik, Az fellobban, *Valkó vidékét* elpörzsölílik (BalB és 16. SzK 1:318, Tinódi); [A kosok] mind megöklelék a farkast, annyéra, hogy mind el hánná a *hazugnak valót* (NySz 1:1310, Heltai); Ez az ember egy *rakás szerencsétlenség* (közny.); Köztetek egymást *kurta szelletnek* hijjátok (BalB és 16. SzK 1:343); [A] hispániai királ fia ... meg ne tudja, hogy az királ szűz leányát *megkezdetted* (Ponc 241; a latin eredetiben: *devirginaveris*); Meg bizonyítom, hogy az én kegyelmes uram leányát *megkezdetted*, és minden koron, valamikor akarod, vele hálsz (Ponc 245); ő szép tisztaságát *megszeplősíténék* (Hoffgr Bb 2r); [A királyné kíséretében levő lányokat] mind *meg szöplésíték* (HeltChr 69v); 1585: A leánya a Posztómető Mártonné fiára vallott volna *szeplestése* felől (MNY 60:499); Bánk bán feleségének *megszeplésítése* (HeltChr 52v, a lap szélén); 1564: Az szolgáló asszonembert *megpricskelték* (NytudÉrt 44:38); 1755: ... rút *csinálom* szókkal megilletni nem általkodván; 1774: ... a *csinálom* fikta szókkal egymást illetvén; 1775: az deresnek fölötte *csinálom* testivel káromlani bátorkodott (mindhárom MNY 78:128); 1767: holmi *anyja mívelésekkel* ... felebarátait illette (MNY 76:127); 1768: Erre felelt az írt Németh Panna a fatens feleségének ezen szitkokkal: *kutya, mivelem a te lelkedet*, csak te vagy ennek oka... (Boszper 2:540); Ezen pápa az maga tulajdon leányával... is *éktelenkedék* (Magyari 16); Mint *mocskosult* tőle Progne szűz öccse (= húga) is (Gyöngyösi 88); 1722: most *mocskolódik* Névery Pálné a hóhér fiával (MNY 58:107).

Páros kapcsolatok

(67—88. §)

67. Az elnevezés értelme. — Az itt következő elemzésben a páros kapcsolat fogalmát egész tágan értelmezem. A klasszikus értelmezés szerinti ikerszókon kívül ide veszem az ún. mellérendelést, mint *dúl-fúl*, a töismétlő, de egyik tagjában ragos kapcsolatot, mint *várva vár*, *nőtton nő*; két külön szónak mindkét tagban azonos ragú kapcsolatát: *hegyen-völgyön*; azonos szavaknak két különböző ragú kapcsolatát: *szemtől-szembe*, *ísről-ízsre* és végül a változatlan alakú szóismétlést: *bizony-bizony*, *lassan-lassan*. Mindegyik típusnak lehetnek alfajai.

Magának az ikerítésnek nagyon gazdag irodalma van, és legutóbb Szikszai Lajosné Nagy Irma egy egész monográfiát szentelt neki. (Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben. Bp. 1993. 185 l. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 197. sz.) Ennek körülhatárolásával tehát itt nem szükséges részletesen foglalkoznunk. Egyébként is szemhatárunk túlmege az ikerítésen.

Azt azonban nem árt megokolni, hogy a páros kapcsolatokat s köztük az ikerítéseket miért vonom be a frazeológiába. Kétségtelen, hogy a szoros értelemben vett ikerítés inkább a szótanba tartozik és mint a szóalkotás egyik sajátos módja értékelődik. De még ilyen esetben is van a jelenségnek frazeológiai oldala. A konkrét értelmű *mos* ige mellé, egészen egyéni módon, talán soha később meg nem ismétlődve, megjelenik az *os-mos* kapcsolat. 1732: (Egy javasasszony mondja: a megszugorodott lábat) „hijába *osod-mosod*, mert ha csak nékem nem fizetsz, meg nem gyógyul” (Boszper 1:939). Itt a kapcsolat többet fejez ki mint pl. a *mosogat*, mert fokozottan benne van a lekicsinylés, megvetés, sőt káröröm is. Nyugodtan vehetjük frazémának. Olyan esetben pedig, amikor mindkét tag értelmes, a kapcsolatnak szélesebb körű lehet a jelentése. A „*hegyen völgyön utaztam*” azt jelenti 'nagyon változatos vidéken', amibe befelé egy hosszabb utazás sík terepen is.

A páros kapcsolatoknak és így az ikerítésnek igazi frazeológiai értéke az elvont síkra való átvitel kezdődik. Lehet a *dib-dáb holmi* a *giz-gaz*-hoz hasonló értéktelenség, de a *dib-dáb ember* már erkölcsi értékelés. Lehet egy kapcsolat a konkrét síkon egyszerű mellérendelés, az elvont síkon már frazéma lesz. Ilyen pl. a gyakran együtt szereplő *süt-főz* vagy *szó-fon*. Ha egy leány mondja: „kezem ... jól tud *varrni, sütni, főzni*, beteget *táplálni*” (KisfK 1:66), ez egyszerű felsorolás. Ezzel szemben: „Rég ideje *szó-fon* maga titkos tervén” vagy „Régen *szőtök-fontok* homályos titokban” (Arany 4:109 és 152), az ilyen kapcsolat túl van már a közönséges mellérendelésen és éppen a két ige átvitt értelmű együttes szereplése ad a kifejezésnek különleges jelentést.

A következőkben idézendő néhány példa arról tanúskodik, hogy a ma látszólag nagyon is állandó kapcsolatok régen többféle változatot mutatnak. Számos esetben a szórend sem ugyanaz, máskor meg a két tag kötőszóval kapcsolódik egymáshoz, ami később elmaradhat, és a kapcsolat szorosabbá válhat. Végül a két tag összetett szóvá forrhat össze. Mindezeket a jelenségeket az alábbi néhány pontban régi példákkal szemléltetem.

Az anyag elrendezését illetően hangtani kritériumot választottam. A hanghatásnak rendkívül nagy szerepe van különösen az ikerítések kialakulásában, de nem kevés a mellérendelő kapcsolatokban sem, mint pl. *fúr-farag, bú-bánat*. Ezért tartottam legalcalmasabbnak az azonos és vegyes hangrendű párok szétválasztását és ezeken belül alcsoportok megkülönböztetését.

68. A nem igazi páros kapcsolat. — 0. Másrészt azonban azt is látnunk kell, hogy frazeológiai szempontból nem minden együttes szereplés tekinthető szoros kapcsolatnak, főleg akkor nem, ha a tagok pl. tartósan kötőszóval kapcsolódnak egymáshoz, vagy ha a gyakori együttes előfordulás ellenére külön-külön megőrzik eredeti jelentésüket, és az együttes nem hoz külön jelentésmódosulást, vagy éppen ha a tagok ellentétes jelentésűek. A régiségben sokszor fordul elő együtt *bor* és *búza* vagy *búza* és *bor*, *por* és *hamu*, *tunya* és *rest*, de ezekből mégsem lett pár. Az ilyen együttes szerepléseknek azonban stílusértékük mégis van, és ennek alapján belőlük típusokat lehet kijelölni. Az együtt szereplő szavak lehetnek alliterálók vagy másként összezsengők, de lehetnek egymástól teljesen elütő hangtestű rokon értelműek, mint *tunya* és *rest*, vagy egyszerűen ugyanabba a gondolatkörbe tartozók, mint *költség* és *fáradtság*, *kín* és *bűn*. De ugyanúgy lehetnek egymásnak ellentétei is, mint *Isten* és *ördög*. Áttekintésük legkönnyebben szófajok szerint történhet.

1. Együttesen szereplő igék pl: *aszik és szárad, izzad és fárad, metél és vagdal, örül, örvend és vigad, tart (= vél) és mond, tép és nyű, visz és vezérel*. A látszólagos távolságot egyes párok jelentésében (mint *tart és mond*) feloldja az átvitt értelmű használat: *vminek tart v. mond vmit*.

Néhány példa: E miatt az kívánság miatt ugyan *elaszok és elszáradok* (Drask 57r); Az ki az jóságos cselekedetekben valóba *izzad és fárad* (Drask 66r); miképpen ez szent martirt ízenként *elmetélték vagdalták* vala *el* az pogánok (MargL 19); *Örvendjete* és *vigadjatok* az mel napon én értem szenvedtek (ApMélt 25); *Örvendjete* és *vigadjatok*, mert az tű jutalmatok bőséges mennyekben (ApMélt 20); miképpen ő rólok az szent írás *tartja mondja* (MargL 44); Hajamat, szakálatam *kitépi*, *nyövik* (WeszprK 33); Az emberi okosság engemet akaratom szerint *viszen és vezérel* (Drask 66v).

2. Együttesen szereplő főnevek lehetnek alliterálók, mint *bor és búza* vagy *répa és retek*, de lehetnek egymásnak közömbös hangzásúak, mint *por és hamu*; jelentés dolgában lehetnek rokon értelműek, mint *hasonlás és visszavonás*, egy gondolatkörbe tartozók: *kín és bűn*, de lehetnek ellentétes jelentésűek is, mint *Isten és ördög, tűz és víz*.

Néhány főnévi példa: [Az idegen nép] nem hagy neked *búzát* sem *bort* (Hoffgr Gg 4v); sok *bor búzát* (Heltai CHR 36r); [Transylvania mondja:] *bor, búza s bőség* vagy on határimon (RMDE 2:210); Adjon az úristen jövőben is *bort, búzát, békességet* (Rett 408). (A *bor és búza* kapcsolata, különösen naptári versekben, még a következő helyeken: RMKT 17. sz. 3:288; 10:603; 10:619; 11:712; 11:715; 11:717). *Répát, retket* eddig rakattál volna el (RMKT 17. sz. 11:727); A háznak meg erősítésére sok *gyámolok és támasztok* kívántatnak (Drask 31v); Ez világ .. rakva *hálóval és törrel*, majdan bé kerít (RMKT 17. sz. 10:307); az ő maga között támadott *hasonlás és visszavonás* (Drask 129r); 1570: sem *költségemet* sem *fáradásomat* nem szánom *kegyelmedért* (MNyTK 121:57); mind azokat *kintől büntöl* ódoztatá (Székely 211v); Te valál, fiam, neköm mindön *örömem és vigasságom* (WeszprK 107); *ysa pur és chomuv uogmuc* (HB); *por és hamu* vagyok (CzechK 85; hasonlóan ApMélt 35); [Juliana holttestét] semmi *szín s mód* alatt el ne takarítsa (RMKT 17. sz. 11:602); Affélék *sem Istennel, sem ördeggel* nem gondolnak (HeltFab E2a); Sem *holtokban, sem éltekben* egymástól el nem szakadtak (RMKT 17. sz. 10:93); Az *tűz és az víz* meg nem gyalázhat (KerGyül 89).

3. Melléknevek és melléknévi határozók: egyik *cifrábban és ékesben* jár, hogy sem mint másik (Drask 22r); *ép s józan* elmével (BethK 2:586); Ez a Laelia Sabina ... a könvék frásában *eszes* volt és *okos* (Drask 115r); Az sem igaz, hogy mindnyájan az asszony emberek és leányok *tompák és ostoba elméjük* volnának (Drask 112v); Mert erővel veszik mennyországot, nem *tunyán, resten* (BodK 18); *tunyák és röstek* (Drask 136v; hasonlóan 149v és RMKT 17. sz. 2:267); [a csodák híre,] melyeket Úr Istennek hatalmas keze gyakorl vala *eleveneken és holtakon* (DomK 75); Sokan lesznek *ke(dig) előlsők utolsók és utolsók első*k (MünchK Mt 19,30); sem *hidegben* sem *melegben* (RMKT 17. sz. 10:93).

4. Határozószók és viszonyozók: szegényeknek és nemeseknek nagy sokaságának *előtte és jelen voltára* (MargL 102); mind az környöl állóknak *előtte* avagy *hallására* (MargL 189); *nyilván és szem látomást* (Drask 104r); Isten nem engedi az bűnt büntetlen, noha nem bünteti *tüstént, nagy hirtelen* (RMKT 17. sz. 11:609).

5. Mindezekhez megjegyzendő, hogy egyes kapcsolatok a gyakori együttes szereplés folytán mint egység nyerhetnek egy külön jelentésárnyalatot. A vallásos életben pl. az ember mint *por és hamu* az Isten nagysága és örökléte előtti mélységes megalázkodás állandó kifejezése lett.

Így, miután az igazi páros kapcsolatok köréből kiiktattuk mindazt, ami nem tartozik bele, hozzáfoghatunk ezek frazeológiai szerepének szófajonkénti részletesebb bemutatásához.

Igék párban

(69—71. §)

69. Azonos hangrendű igék (igenevek, igei főnevek) párban. —

1. Mély nyelvválású párok: *csúszik-mászik* (*úszik-mászik*), *dúl-fúl*, *fúr-farag*, *fut-fárad*, *húz-von*, *ihog-vihog*, *korog-morog*, *lót-fut*, *nyal-fal*, *nyúz-foszt*, *ront-bont*, *rúg-kapál*, *sorál-morál*, *súg-búg*, *szállás-hálás*, *szán-bán*, *told(oz)-fold(oz)*, *úszik-mászik*, *zúg-morog*, *zúgódik-morgódik*. Ugyancsak ide tartozik a *látott-hallott ember* 'sokat tapasztalt' értelemben.

Példák: az *csúszó-mászó* és szárnyas állatok (KerGyül 107); *csúszó s mászó* állatok (RMDE 2:299). (Ld. még *úszó-mászó* alatt.) Mátyás király *dúl-fúl* a csehek ellen (HeltChr 139v); *Dúl-fúl*, veszekedik búsulásában (RMKT 17. sz. 1:67; hasonlóan 4:489; 6:119; 8:304; 9:179; 9:254; 11:244; 11:487); Annál inkább *dúl-fúl* s felforr haragjában (Gyöngyösi 54); Még egyszer nyilván elveszted ez maradék *dúlókat-fúlókat* (RMKT 17. sz. 6:182); [Az eltörött hajót] az malom-mester most nagy sietséggel *faragja-fúrja* (RMKT 17. sz. 4:440); [Osztzkodás a birtokon:] Diószegi igen politikus ravasz ember lévén, valamint másokat, úgy minket is *ki-fúrt-faragott* belőle (Rett 59); addig *fúrtak-faragtak* ellene, hogy ... (Rett 289); mind szüntelen *futnak és fáradnak* (RMKT 17. sz. 10:118); addig *húzák-vonák* ízet-íztlől, ereket-értől, inakat-íntől szaggatván (WinklK 204); És nem csak *húzott-vont* minket akoron, de mostan is *húz-vonszon* minket szerelemnek miatta (CornK 71r; lat.: *attraxit, retrahit*); 1591: Nag(ysá)godnak jó volna az győri királyképére egy parancsolatot szerzeni, hogy az Nag(ysá)god jószágának hadna békét, ne *húzná vonná* (MyTK 121:15); mindaddig *húzzák-vonszák*, míg ... (Magyari 74, hasonlóan 75); Sokat *húzott-vont* éltiben, sok álnokság volt sziviben (RMKT 17. sz. 9:337); 1672: ezek *húzták-vonták* ki ez esztendőbeli summánkot is (MNy 45:212); prédálsz mindeneiket, *húzzsz-vonsz*, ölsz vagy fosztasz (RMKT 17. sz. 11:420); Engem ez világon tartnak fő tolvajnak, tudom, hogy mondanak *húzónak-vonyónak* (RMKT 17. sz. 1:363); (hasonlóan Rett 86—87); [Mars Bacchusról:] Valjon ki indétja a sok *húzást-vonyást* (RMKT 17. sz. 10:603; hasonlóan 11:380); 1666: Ilyen nagy *húzással-vonyással* egy falu sincsen mint ez a mi romlott hazánk (MNy 45:211). ... ne hogy az időnek *húzásával-vonásával* ... javaimból teljességgel kiforduljak (BethK 1:105); *korog-morog* üres hasa (RMKT 17. sz. 11:403); sok dolgokban forgott és *látott hallott* fő férfiak (Drask 160v); az eszes és *látott hallott* emberekkel (Drask 147v); *lót-fut* sok szolgálja (Gyöngyösi 67); Mint *lót-fut* a boldogság után Az ember, a dőre (Petőfi 1:523); És ez a nép egyre *lót-fut* (Petőfi

reánk kiáltása ... a szeginségnek (MNy 56:391); Mikoron az érsek látta volna az sororoknak és fratereknek nagy keserőséges *sírasokat-révásokat* ordejtásokat... (MargL 230—231); Ez szaporít köztünk ennyi *sírást, rívást* (RMKT 17. sz. 11:421); 1667: úgy *síkatuk-ríkatuk* szegényeket (MNy 45:210).

70. Vegyes hangrendű igék (igenevek, igei főnevek) párban. — E típusban két változat lehetséges. Vagy a mélyhangú tag áll elől, vagy a magashangú. Az előbbi a *hány-vet*, a másik a *csetlik-botlik* típus.

1. Az első változatba tartoznak többek között az alábbi, többségükben állandósult kapcsolatok: *ad-vesz*, *csupog-csepeg*, *forr-fő*, *forog-pereg*, *hány-vet*, *jár-kel*, *kajált-üvölt*, *szánt-vet*. A régiségben előfordulásuk nagyon változatos. A *hány-vet*, *jár-kel* igen gyakori, a *forr-fő* ritka, a *csupogva-csepegve* pedig egyéni lelemény lehet.

Néhány példa: A papságot is pénzen *adják* és pénzen *veszik* (RMDE 1:598. Az összeforrás: *ad-vesz*, külön-külön ragozással, csak később ment végbe, példák az ÉrtSz-ban.); A többinek (= juhoknak) árát nagynehezen *csupogva-csepegve* adták meg az atyjafiai (Rett 174); Az levita menván haragjában *forr s fő* (HungVit III B1r); Az kinek esze vész, vagy feje szédeleg, úgy látszik, előtte minden *forog-pereg* (RMKT 17. sz. 10:463); [A szülő asszony] kezét idestova *hányja-veti* (WinkIK 80); köszörilte fogát, tőrit *hánta s vetette* (RMKT 17. sz. 10:129); minden bínceit ... *meg hányja-vesse* (WeszprK 122); 1591: azt írtam, hogy Nag(yság)-tok jól *meghányja* vesse magában ... (MNyTK 121:16); mikor ... az régi históriákat jól *meghányom-vetem* (Magyari 94); Mit *hányod-veted* te nemességedet (RMKT 17. sz. 6:379); Egy szarvas ... *hánni-vetni* kezdé *magát* az ökrök előtt (HeltFab L2.; hasonlóan CornK 182r; RMDE 2:498); előre jól *meghányt-vetett* okokból (BethK 2:286); búdosik és *jár-kel* (GuaryK 24); [A tolvajok mondják:] kik *járunk-kelünk* atyánkfiainak jószágát elfosztogatván (VirgK 49); Veled nagy örömmel együtt *járok-kelek* (Gyöngyösi 53; hasonlóan 84 és RMKT 17. sz. 6:314; 10:14; 10:55; 11:31; 11:32; 11:269; 11:362; 11:455); Átkozott volt minden *járasom-kelésem* (RMDE 2:69; hasonlóan RMKT 17. sz. 3:90; 11:409; 11:461; BethK 1:508); *Jártodban-költödben* ezt (= a halált) el nem múlatod (RMKT 17. sz. 2:183; hasonlóan 11:506); Az asszony tanult s a deáki tudományban *jártas-költes* asszonyság (Rett 273); Annéra *kiálta-ivölte*, énekle az filemile, hogy ... (CornK 83v); *kiáltván-iveltvén* (CornK 215r); Az én dolgomtól [a jobbágy] reá érkezik a *szántás-vetésre*, de csak immel-ámmal *szánt-vet* (Rett 213); *Szántó-vető* ember soha nem gyűjt kincset (RMKT 17, sz. 10:426).

2. A vegyes hangrendű igepárok másik típusa a palatális-veláris pár. Ilyenek: *bű-völ-bájol*, *csetlik-botlik*, *él-hal*, *hímez-hámoz*, *ireg* vagy *sűrög-forog*, *öl* vagy *üt-vág*, *szó-fon*, *tekereg-facsarog*, *törík-szakad*, *tűr-tagad*, *űz-hajt* vagy *vág*, *zeng-bong*, *zűr-zavar*. E legutóbbi eredetileg *zűr-zavar* lehetett és csak később váltott át a vegyes hangrendre, ugyanúgy a főnév és melléknév is *zűr-zavar* és *zűr-zavaros*-ból *zűr-zavar* és *zűr-zavaros*. Némely kapcsolat csak igenévi alakban szerepel: *jövő-járó*.

Példák: [A dajkánál] az *bűvölés-bájolás* ... fölötté ártalmas (Drask 101r); Sok tőkéket által hágánk, Igen sokat *csetlénk-botlánk* (RMKT 17. sz. 10:216); Minden ingóbingó tővel-heggyel össze: Szegény Jóká csak úgy *csetlik-botlik* közte (Arany 3:202); Hányszor összejártam az egész vidéket, *Csetlettem-botlottam* tapasztalás végett (Arany 3:230); ... hogy örökké *élni* és *halni* akar a római szentegyháznak

engedelmében (HeltHáló 222); Veled *élünk-halunk*, tüled el nem válunk (RMKT 17. sz. 11:593); Nem is nagyon *él-hal* kaszáért, kapáért (Arany 3:270); A bikák négyen ... önnek köztek olyan szerzést tőnek, hogy *éltek-holtok* mind együtt lenne (Pesti Fab 102. sz.); Dávid csak *éltében* győzte meg bajnokát; De Czeglédi István pápisták fortélyát *éltében s holtában*; mert e szép írását fenn hadta, és ezzel nyert nagy victoriát (RMKT 17. sz. 11:293); ... úgy meg is betegedett, hogy *élet-halál* között vagyon (Rett 358); [A fejedelem környezete] ott suggorog, hazudoz, keneget, törlődik, *hímez-hámoz* (HeltFab N); Ezt semmi okból el nem tagadhatod, Sőt csak hiában *hímezod-hámozod* (RMKT 17. sz. 8:270); Nem kelletik hizelkedni, Sem *hímezni* sem *hámozni* (RMKT 17. sz. 10:93); ... ifjúkorában ... Bethlen Ádám körül *irgett-forgott* (Rett 426); ... a te házad vendégfogadó ház, és oda sok *jevéjáró* vagyon (WinkIK 110; további példákat ad a NySz); Az zsákmányon ... ne *öljük-vágjuk* egymást; (alább:) de egymást rajta (= a zsákmányon) ne *öljétek-vájjátok* (Magyari 145); Ha [a gazdag] éjjel a jó duhnán hál, nem alhatik, hanem *vájjátok* (Magyari 145); Ha [a gazdag] éjjel a jó duhnán hál, nem alhatik, hanem csak *süreg-forog* rajta (HeltFab La); Rég ideje *sző-fon* maga titkos tervén (Arany 4:109); Régen *szőtők-fontok* homályos titokban (Arany 4:152); Sok vizet által gázolánk, Sokat *tekergénk-facsargánk* (RMKT 17. sz. 10:216); *Török, szakad*, még is vígan kell ma lenni (CsokSzól 2:315. sz.); *Török* vagy *szakad*: de megmutatom azt ma, Hogy ennél a háznál én vagyok a gazda (Arany 3:203); Nem *tűröm-tagadom*, minden felől vesze (RMKT 17. sz. 9:225); Mi *tűrés-tagadás* ... (ÉrtSz, példákkal); Mégis őt az ördög arra *űzi-hajtja*, Hogy szent mondásodat csak semmiben hagyja (RMKT 17. sz. 5:357); Nosza most is *űzzük-vágjuk* mind ellenségünket (RMKT 17. sz. 11:404); *zengő-bongó* szókkal (RMKT 17. sz. 5:397); *zengő-bongó* sok szó (i. m. 398); *zengő-bongó* kiáltással (i. m. 399); ének, *zengés-bongás* (i. m. 398); Úgy *zúrták-zavarták* ezt az ő tudományokat egybe, hogy őmagok sem értik, amit mondanak (HeltHáló 18; hasonlóan 130); [A békeséget] minden rendek közt Mars *zúrja-zavarja* (RMKT 17. sz. 10:598); Fel *zúrád-zavarád* édes nemzetedet (RMKT 17. sz. 9:227); Vala ötöd napja az nagy *zúrzavarnak* (Huszi 39); *zúrzavaros* tudomány (HeltHáló 26); [Vitium mondja:] Mindenütt a népet *megzűrös-zavarom* (RMDE 2:58); Öszve akart *zúrni-zavarni* mindent (Rett 169); Lészen nagy *zúr-zavar* mindenféle nép közt (RMDE 2:56); Nagy *zúrzavar* miatt a vár ugyan mozog (RMKT 17. sz. 10:303). További bőséges példatár minden alakra (NySz 3:1272—1275).

71. Az ige kapcsolata saját származékaival. — Az ige jelentésének fokozására szolgálnak azok az ikerítésszerű kapcsolatok, amelyekben az ige saját származékaival alkot szoros egységet. Ezeknek három típusa alakult ki: *várva* (vagy *várván*) *vár*, *félten fél* és *nőtest nő*. Az alapige ilyen fokozása hasonló ahhoz, mint amit a birtokviszonynál láttunk: *csodák csodája*, *erőnek erejével*.

Az egyes típusok a régiségben nem egyformán gyakoriak. Az első kettő jóformán minden igével előfordulhat, és nagyon sok példája van. A harmadik sokkal ritkább. Az első és harmadik kombinációja a *folyvást* típus, de a NySz illet még nem idéz, az ÉrtSz Petőfitől.

Az említett szokásos páros kapcsolatokon kívül egyes írók egyéni leleménnyel is gazdagíthatják ezt a csoportot, mint pl. Mikes (159) a „*bánadalommal bánom*” kifejezéssel.

A jelentést illetően a latin megfelelők semmi kétséget nem hagynak afelől, hogy ezek a típusok valóban a cselekvés intenzitásának fokozását szolgálták. Alább a példák között a latin *desiderio desideravi*-t *kévánva-kévánám*, a *proficiebat atque cre-scebat*-ot *nevekedten-nevekedik vala* és *cruenter verberant*-ot *verést-vernek* kapcsolattal fordítják. Mivel a latinban nem volt hasonló szerkezet, ez a magyar fordítók egyéni leleménye. Ami abból is látszik, hogy némelyik fordító megelégszik a szó szerinti egyezéssel, így a *desiderio*-nak megfelelően *kévánattal* vagy *kévánsággal* is állhat.

1. Néhány példa a *várva-vár* típusra:

Nagy keserűségnek poharát *iván-isszák* (RMKT 17. sz. 10:477); Némelyik ugyan *kapva-kap* rajta (= az úri tituluson), mintha valamit hozna a konyhára (Rett 88); Hogy onnan menne el, *kérve-kérik* már azon (RMKT 17. sz. 5:370); Keresztyén ember ... bánatokat ... *keresve-keresse* (RMKT 17. sz. 10:454); *Kévánva-kévánám* veletek enni ez vacsorát (WinkIK 147; lat.: *Desiderio desideravi* Lc 22,15; *kévánattal kívántam* MünchK; *kívánsággal kívántam* JordK); [Olyan rossz soruk van,] hogy a foglyok ugyan *kívánva-kévánják* a halált (HeltHáló 208); *Kévánva-kévánták* ezt sok nemzetségek (RMKT 17. sz. 10:131); Tisztes séges állapotban és rendben voltam helyeztetve, amelynél *kívánva* is jobbat *kívánni* nem kellett (BethK 1:32); *Látván-látjuk*, és megtapasztaljuk (RMKT 17. sz. 5:426); A zilahi plebánus [akire egy reformátussá lett asszony visszatérítését bízták,] *reménykedve-reménykedett* (= rimánkodva-rimánkodott); hogy menjen el, mivel mindenből kieszi, issza (Rett 417); Ellenségeim *várva-várták*, hogy ne abszolváltssam (Rett 291); *Várván-vártam* az fölséges Urat (RMKT 17. sz. 6:105); Életének ... *várván-várt* határára juta (BethK 1:262).

2. A *félten-fél* típus esetében a mozgást jelentő igéknél új jelentésárnyalat keletkezhet. Ha a szövegkörnyezet a cselekvés végrehajtásának sürgősségére utal, a nyomaték a cselekvés fokozásáról a gyorsaságra, a cselekvés azonnali megkezdésére vagy véghezvitelére helyeződik át. Ilyen helyzet pl: „És kéré őtet, hogy semmit ne mulatna, hanem *jöten jőne*” (HeltChr 157v); „Indulj, itt vagy-e még? mi is *menten mégyünk*” (RMDE 2:529), vagy: „Julia, ha csak reá tekéntenek is, *ottan* elfordítja fejét és ... *menten megyen* másfelé” (Balassi 1:286). Ilyen példák alapján gondoltam arra, hogy a *menten* 'azonnal' határozószó a *menten-megy* kapcsolatból önállósult. (Részletesebb kifejtését bővebb példatárral máskorra hagyom.)

Maga a típus régen nagyon általános volt. A NySz nagyon sok ilyen példát tart számon, elég csak a mutatót lapozni. Részletes feldolgozásukat Kelemen József végezte el. Itt megelégedhetünk néhány példával, főleg olyanokat idézve, amelyek a NySz-ban nem szerepelnek. Ritkák a műveltető vagy okozó igéből származók, mint *fogyatton-fogyat* a *fogyton-fogy* mellett.

Példák: Jaj ím nagy gyötrelmek reánk *csúszton-csúsznak* (RMKT 17. sz. 2:143); Vétkeimtől *félten-félek* (RMKT 17. sz. 8:404, hasonlóan 427); Valaki a féle kóborlásban tanáltatik, *fogton-fogattassa*, valahol kaphatja (NySz *kóborlás* alatt, a mutatóban nincs); És napról napra *fotton-fogy* vala az ő népek (HeltChr 145r; hasonlóan Magyarai 28; *fogyatton-fogyat* Zay 105, Balassi 1:98); Az ki ez verseket renddel így formálta, annak az szerelem szívét *gyújton-gyújtja* (RMKT 17. sz. 3:153, hasonlóan 233, 237, 239); 1601: [A készülő ételt] az szénnel szépen *habarton-habard* (MNY 55:141, alább ugyancsak: *habarton-habard*); [Az ördög] *hánton-hányja*

73. Azonos hangrendű főnevek párban. — 1. Mélyhangú párok. — Ide számítódnak a valójában csak végződéseik és esetleges toldalékolásuk szerint mélyhangúak, mint *csiga-biga*, *ija-fija*, *kígyó-béka*, *szitok-átok*.

Példák: tébolyog országod, s lesz *ág-bog* (RMKT 17. sz. 11:10); igen erős vas fog, rettenetes fene, nem valami *ág-bog* (RMKT 17. sz. 11:480); a többi *ág-bogak* (RMKT 17. sz. 10:135); *ága-boga* (RMKT 17. sz. 5:126 és 234); Drága jóillatú sok fűszerszámokból, casia és themjén *ágabugacsakából* (RMKT 17. sz. 11:24); [A Szerencse] néked egyebet nem készített, hanem *bút*, *bánatot*, keserűséget (RMKT 17. sz. 6:369); Éjjel-nappal *búban-bánatban* vagyok (KerGyül 62); A *búnak*, *bánatnak* soha is részese Ne légy (RMKT 17. sz. 11:408); Elmene azért az hercög nagy *búval* és nagy *bánattal* (KerGyül 179); Mostan minden *búmat bánatomat* el vevé az én szerelmes fiam (RMDE 1:734); szívbeli *bút s bánatot* (RMKT 17. sz. 10:153); Nem üdvözül, kinek nincs *búa-bánatja* (RMKT 17. sz. 10:465; az összetételnek tekinthető, de régen össze nem írt *búbánat* példái többek között: RMDE 2:56; RMKT 17. sz. 5:377; BethK 1:74 és 149); *Hajja-hujját* kiáltunk szüntelen (RMKT 17. sz. 2:198); Töltötte idejét ... csak *hajja-hujjával*, táncsal, tombolással (RMDE 2:64); Váradrul Somlyóra jár sok *handa-banda* (RMKT 17. sz. 11:517); Deme Durkónak minden *ija-fija* boszorkány volt (Boszper 1:244); Mert nem nézi *iát*, *fiát* (RMKT 17. sz. 1:349); És egyenként mind elvesztettek vala, *iastul-fiastul* töröltek vala (RMKT 17. sz. 1:207); Láthatá a vén nap önnön *iafiát* (Arany 2:157); És vettetének egy mél verembe, ki rakva vala *kígyóval*, *békával* és sárkányokkal (BodK 12); *Kígyó* és *béka* majd töltözik velünk (RMKT 17. sz. 8:144); Ezek *kégyót-békát* kezdének kiáltani a király ellen (HeltChr 74r); kik sok *kígyó-békát* vernek a fejünkhez az Krisztusban való mi hitünkért (Magyar 21); Megírták a vádlevelet, *Kígyót-békát* raktak belé: Aló most a tömlőc felé! (Arany 1:62); *sava-borsa* (ÉrtSz konkrét és átvitt értelmű példákkal); *Szitok*, *átok* volt igyünknek kezdeti (Hoffgr P2v); *Szitok s átok* száján ugyan el-kicsorgott (RMDE 2:64); Nincsen anni hajszál az uramon az menni *szitkot*, *átkot* szólok az rossz besztýére (RMDE 1:878); igen megbántottunk ... *szitkos-átkos* voltunkkal (KerGyül 22); nem lévén tovább semmi *út* és *mód* a velem való ízetlenkedésre (BethK 1:60; *utat* és *módot* 1:83); 1675: Ke(gyelme)dnek könyörgünk azon, mutasson *utat-módot* az mű káraink megigazítására (MNY 27:75); minden *utakat-módokat* elkövet (BethK 1:363 és 409); (akármely, minden, semmi, valami) *úton-módon* (NySz 3:368). Mint neologizmus megemlíthető, nyilván a cigányzenészek nyelvéből származó *tokkal-vonóval* 'mindenestül' (közny.).

2. Magas nyelvállású párok. A főnévből származó melléknevek, mint *híres-neves*, szintén e pontban szerepelnek.

Példák: csak aféle *csig-big* marhát vététt el tőlök, amely mindjárt akkor konyhára elkölt (BethK 1:326); És sír vala mind az *feld menny* (WinkIK 79; hasonlóan 87); Határja ... mind *hegy völgy* (Kovács GTD 72); Én az egész város *hegyét-völgyét* jártam (RMDE 2:416); Csak az *hegyek*, *völgyek* hallgatják szómat (RMDE 1:876); *hegyek*, *völgyek* között (DomK 85); ki az igazaknak *hírét-nevét* elvesztöd (GuaryK 29-30); 1592: hogy az ötveseknek igaz és jámbor *hírek-nevek* meg ne gyaláztassék (MNY 52:228); [Az oroszlán mint király] jó *hír-nevet* akara magának szörzeni (HeltFab L5a); egy *híres-neves* Xantus nevő fő ember (Laskay A6v); Amaz régi és *híres-neves* Panthea asszony (Drask 14r; a felsoroltakon kívül szám-

74. Vegyes hangrendű főnevek párban. — 1. Az első tag alacsony nyelvvállású. —

Példák: *Szárazon és vizen szerencsém nem merült* (RMKT 17. sz. 14:423); És egyéb *szó-beszéd* közbe mondá neki (SimK 1; hasonlóan Ponc 165); ha ... három igaz *szót-beszédet* mondand (PéldK 26); afféle *szó és beszéd* (Drask 68v).

Példák: Kit meg nem ijeszthet soha semmi *dérdur* (RMDE 2:62; hasonlóan

(MNYTK 121:61. Lásd 76. § is); 1666: [Szappanos Albertnek] sem ejjele se nap-

pala a sok tolvaj fenyegetése miatt (MNY 45:211); Az én szerzetemnek tisztaságát ... sem *életemért* sem *halálomért* ... sem szegném meg (MargL 31); *Étel-ital* után király is leüle (Husztí 45); *Étéről-ittáról* szorgalmatoskodjál. Ha mit költesz ennek *étére-itára* ... (HungVit III, B6v); *Fű-fa* (MNY 49:419—423 sok régi példával); Ittas állapotomban proclivis voltam amaz bűnre melyben az egész világ *fülig-farkig* hever (Rett 81); ... az büszke, de *fülig-farkig* adós főbíró (Rett 102); Neked szól a lecke, te *gizgaz*, te selma (CsokSzól 1:79. sz.); hát hiszen a méltóságos úr sem *gyim gyom*, hogy lehet hát ily *limlom* (CsokSzól 2:306); ... valahogy *hipp-hopp* hirivel el ne vigye kend (CsokSzól 1:112. sz.); Nincs azoknak ottan *se híre se hamva* (Arany 3:264); 1527 k.: én *hírem* nélkül és *tanácsom* nélkül (MNY 37:206); 1558: Estvánnak ez műszer elvitelben sem *híre* sem *tanácsa* nincsen (MNY 59:360—361); 1600: ... ez dologban büntelen vagyok, sem *hírom* sem *tanácsom* ez dologban (MNY 35:263); *irk-fark* porcióska (Rett 382); koncold íz *darabra* (RMKT 17. sz. 11:610); Immár Jeruzsálemben megyek, *kint* és *halált* holott én szenvedek (RMKT 17. sz. 7:262); *perpatvar*, vetekedés, harag (GuaryK 131); 1554: [A jószág] fiaim között minden *pör patvar* nélkül egymás között meg oszlatassék (MNY 36:339; hasonlóan 1557-ben MNY 68:224; 1560-ban NytudÉrt. 25:97; 1563-ban NytudÉrt 19:9; 1565-ben MNY 30:61; 1575-ben NytudÉrt 25:78). Ezekkel a kötőszó nélküli, később is gyakran előforduló alakokkal szemben ritka a kötőszós 1586-ból: [A birtok] arra szálljon minden *per és patvar* nélkül (Károlyi Okl 3:437). [Az egyik kocsit a lovak elragadták] és nagy *sebbel* kezdik hordozni (RMDE 1:809); *sebbel-lobbal* (NySz 2:1532, *sebbel* alatt); Nagy *szégyen*, gyalázat ő reá burulának (RMKT 17. sz. 6:213); Megmérék őtet a keresztfához, mind *hosszát* s mind *szélét* (WeszprK 102); Ácsok azt a fát sohová nem tudták igazétanéja, mert annak *se széle se hossza* nem vala (RMKT 17. sz. 9:292); Dicsősége *széljét-hosszát* az kerek égnek befogta ennek (RMKT 17. sz. 5:401); Jánus ... *szemét, száját* megtörlé asszonyonknak (WinkIK 103); Megapolgatá mind ő *szemét, száját* (i. m. 105); Annyi volt már a sok dib-dáb, cifra ember, hogy *szere-száma* sem volt (Rett 304); *Téjbe* megförsztlek, *vajjal* megkenetlek! (Népb 36); *tűzzel, vassal* magának útót nyitott (RMKT 17. sz. 11:131. Lucanust fordítja, ott: *ferro ... et igni*); Letöttem terhemet ... kit sok *ügy-baj* között már csak alig bírtam (RMKT 17. sz. 11:173); nemzetünknek *ügyét s baját* hordozói (RMKT 17. sz. 11:275); Szíved minden *ügyét-baját* ítélni akarom (RMKT 17. sz. 10:473); Az te irgalmasságodnak *vége-hossza* nincsen (RMDE 1:742); *Vége-hossza* nincsen kegyelmességednek (KerGyül 55 és 165); Mert az Úré *hossza-vége*, az egész földnek kereksege (RMKT 17. sz. 6:350); 1456 k. a fabulis et rumoribus: *zanabonatol*; 1470: undique dissensiones [*zanabona*] et bella insurgunt (RMG 787); nagy *zöne bona* (HeltChr 120 v; hasonlóan 203r); minék utánna le csendesítötte volna az országbeli *zenebonnákat* (HeltChr 196r; hasonlóan 199r); 1606 [Két német úr fegyveres garázdasága,] kibül oly nagy *zenebona* támadott vala, hogy csak Isten tudja, mely nehezen szállítottuk le őket (Thurzó Lev 2:159); *Zenebonás* gondtul már megszabadultam (RMKT 17. sz. 11:567); 1773: naponkint *zenebonaságokat* folytatván (MNY 59:239); Az egész városban nagy *zurzavar* és háborúság támadott (Drask 71v); 1600 k.: Ez *szurszavarból* annál inkább ő felségéhez kívánkozom (NytudÉrt 90:86); Távoli *zur zavar* ne virradjon reánk (RMKT 17. sz. 2:85; hasonlóan 4:39; 10:27). A *zúr-zavar* alakra biztos példák Pázmány óta (NySz 3:1273).

75. Egy főnév kétféle alakja párban. — E kapcsolatnak két fő típusa van. Az egyikben a főnév egyik alakja nincs birtokviszonyban a másikkal, pl. *házzól-házra*, a másik típusban a két tagot birtokviszony kapcsolja össze, pl. *csodák-csodája, erőnek erejével*. (Ez utóbbiakról lásd a 60. pontot.) Mindkét viszonyban a cselekvés vagy történés intenzitásának fokozása ad frazeológiai értéket az állandósult kapcsolatnak. Ragos alak ragtalanul is állhat párban, pl. *kő kövön* nem maradt. A kifejezések konkrét és átvitt értelemben egyaránt szerepelhetnek.

Példák: Gúnymosoly, mely *ajkról-ajkra* jár (Petőfi 2:182); A sok bitang pénzért lelked elárulod, *Ebről ebre* marad, gyakorta dudolod (RMKT 17. sz. 13:40); Az *éten éjszaka* [Jephta] felesége csoda álmokat látott vala (BalB és 16. SzK 2:779); oly sietséggel ... mentenek nappal és *éten éccaka*, hogy ... (Szam 99); Ezen nagy gyarlóság *firul fira* maradt (RMKT 17. sz. 11:92); S volt ruhámon *foltt hátán foltt* (Petőfi 2:152); [A férfiak elnézik feleségüknek,] hogy *házzrul házra* járnak (Drask 22r); az *házzrul házra* járó és szélllyel sétáló asszonyembert ... (Drask 22v); A pápa követit viszik *helyre helyről*, úgy amint hallottunk Ezechiás felől (RMKT 17. sz. 11:223; a két tag cseréje valószínűleg a rím miatt); Mert pestis lévén, *helyből helybe* kergette az embereket (BethK 1:61); [Az én pecéireim] nem valami *helyből helybe* nyaraló cigányok (BethK 1:279); *Helyből helybe* mégyen atyafiaihoz (BethK 2:542, Bod Péter szövege); Az tolvajok ... meghallgaták *ígéről ígére* mend azokat, kiket az barátok kértenek vala őtőlők (JókK 106); Az levelet ... Joab *ígéről ígére* mind elolvasá (Hoffgr elv); miglen *ízzről-ízzre, érről-érre, ínrről-ínrra* ötet elnyojták (WinkIK 205); Szent Ignaciust és szent Jakab martirt *ízzről-ízzre* metélék (ApMél 21); Minden tetezmemet, minden inaimat *ízzről-ízzre* szaggasd (Hoffgr Ff 2v); Éhséggel öljenek, s nyilakkal löljenek, *ízzről-ízzre* vágjanak (RMKT 17. sz. 2:236); Istentől valónak *kínrről-kínra* hivatalosok (JókK 19; lat.: *de cruce ad crucem*); 1587: ... ha mind *koncrről-koncra* hánnak benneteket is (MNY 59:484; hasonlóan RMKT 17. sz. 3:457 és 11:240); inkább akarnak *koncrrul-koncra* vágatni, hogy sem mint ... (Drask 79r); *Kő kövön* nem maradt (Petőfi 1:453); Hallod, magyar, dúlhatnám házadat, S ha jelt adok, *Kő kövön kő* nem marad (Vör 1:205); Kérjük ő Felségét (= az Istent), hogy ... *naprról-napra* jobban jobban megvilágosítsa az ő szent igéjét (RMDE 1:676—677); Urak *naprról-napra* többen a leánt kérik vala (Ap 9); Nézi *rendről-rendre*: kik ülnek? kik állnak (Fazekas 2:130); *Sérelmet sérelmhöz* az te szentséges sebeidhez adának (KrizaK 17); 1543: Mikor én a te leveledet olvasom úgy tetszik, mintha teveled *szemtül-szembe* szólnék (MNY 51:360); *Szemtül-szemben* kedvet sokakhoz mutatál (RMKT 17. sz. 11:246); És *színrről színre* láták őt az emberi testben (ApMél 47); *Szirttről szirtre* lépdezzünk (KisFK 1:108); Ezen Zuhay *szórrul szóra* indulván, úgy felháborodott, hogy ... (Szam 119; értelme itt 'szóváltás').

76. Azonos határozói ragos különböző főnevek párban. — 0. Egy egész sor olyan főnévi pár van, amelyek határozórag nélkül párban vagy egyáltalán nem, vagy csak ritkán fordulnak elő. Ilyen pl. az *agyba-főbe, nyakra-főre, úton-módon*. Az utóbbi kapcsolatra van ugyan *út-mód* példa is, de ezen szinte érződik, hogy megelőzte a ragos alak.

Jelentés tekintetében a két tag lehet szinonima vagy tárgyilag egymással érintkező fogalom, mint a fenti példákban, de lehet egymással szemben álló két véglet, mint *tövel-heggyel*. Maga a kapcsolat megmaradhat a konkrét síkon mint pl. *ingben-gatyában, hegyen-völgyön, kézzel-lábbal*, de ilyenkor is gyakran általánosabb jelen-

tést kaphat a szövegből, pl.: „*hegyen-völgyön bújdosott*” (= mindenfelé); „*kézze-lábal* védekezett” (= minden erővel, minden módon).

Ezeknek a kapcsolatoknak jellegét a ragjuk határozza meg. Legcélszerűbb tehát két csoportot aszerint megkülönböztetni, hogy a két tagnak azonos vagy különböző ragja van-e, és a példákat a ragok betűrendjében felsorakoztatni.

1. Azonos ragú kapcsolatok. — A ragok lehetnek *-ba*, *-be*, *-ban*, *-ben*, *-on*, *-en*, *-ön*, *-ra*, *-re*, *-val*, *-vel*. Nem minden kapcsolat kezdettől fogva szilárd, lesz arra példa, hogy a tagok mai sorrendje valamikor a fordítottja volt, és egy-egy szó helyett szinonimája állt, pl. a mai *se égen*, *se földön* helyett valamikor *se földön*, *se mennyen* volt.

Példák: 1558: igen verték egy fő áros emberrel arcul, *agyba-fébe* egymást (MNY 63:488); A nád [gyalázást] nem érdemel azért, hogy Urunkat véle valamely rossz ember *agyba-főbe* verte (RMKT 17. sz. 11:321); [A hajótörött Apollonius mondja:] Látod én magam is mint szaladtam ... csak egy *ingbe-gatyába* (Ap 48); *Sem égen*, *sem földön* nincs több reménségünk (KerGyül 5); Nincsen *sem égen*, *sem földön*, aki az én lelkemnek gyötrelmét megenyhíthesse (BethK 1:71); Mikoron ... látnák, hogy *sem földön*, *sem mennyen* békességek nem lehetne ... (Laskay F8v); Nincs kívüllötted senki gyámolunk, *Földön sem mennyen* nincs más támaszunk (RMKT 17. sz. 11:109); De nincs *mentyén-földön*, ki segéljen engem (RMKT 17. sz. 11:63); *Menny és földön* neved terjed (i. m. 587); [Az ellenség vezére] *hegyen-völgyön*, mindenütt féljen (RMKT 17. sz. 9:381); Az ti gyermekiteket *idein*, *korán* az iskolába adjátok (Drask 110r); *lépten-nyomon* (NySz nincs, ÉrtSz több példával); 1702: Az hol járok kelek *úton* és *útfélen* (MNY 42:78); a Bereghi uramtól mutatott *mód* és *út* szerint (RMKT 17. sz. 10:285); Minden *úton-módon* azon igyekezett, hogy ... (Rett 128, 283; BethK 1:83; 1:308; 2:577); hogy engemet semmi rendetlen *úton* és *módon* meg ne háboríthassanak (BethK 1:54); Aesopust ... halálra ítélvén *nyakra-főre* aláveték egy kőszikláról (Laskay G1v); Jó lovad hátáról ... *nyakra-főre* essél (RMKT 17. sz. 3:450); Ím az Izraelnek rettentő ládája Dagon istenünköt *nyakra-főre* hánta (RMDE 2:197); Abban az időben *nyakra-főre* hánt tégedet az te kevélységed (Drask 136r); *szegre-végre* (NySz, Faludi); *szegről-végről* (NySz; ÉrtSz számos újabb példával); hát nagy lakodalmat ütöttek; *Hencidától* fogva *Boncidáig* folyt a sárga lé (CsokSzól 1:108. sz.); [Egy temetésről szólva:] az holott magam is *szegül-végül* szolgálatban voltam, a többi között keservesfogó (Rett 85; más példák a NySz-ban). — Nagyon változatos az *éjjel-nappal* kapcsolat. (Lásd a 74. § is.) A latin szövegtől függően lehet *nappal és éjjel*: *nappal és éjel* üvöltöttem te előtted (AporK 84); *Nappal és éjel* keálték te elődbe (WinkIK 160; lat.: *in die clamavi et nocte coram te* Ps 87,2). De latin szövegminta nélkül is a rím kedvéért állhat a szokásostól eltérő szórend: Az igaz házasság ... hogy cseléde (=családja) meg ne haljon *éhel*, dolgozik *nappal-éjjel* (RMKT 17. sz. 2:45). Az *éjjel-nappal* típusú szórend mellett is több változat lehetséges, így *mind éjjel és mind nappal* (CzechK 169); *mind éjjel és nappal* (PéldK 70); *éjjel és nappal* (WeszprK 40, CzechK 39; KerGyül 55, 166). Végül a leggyakoribb a kötőszó nélküli *éjjel-nappal* típus. Ebből néhány példa: Embernek három fő ellensége vagyon, kikkel *éjjel-nappal* kell vívnia (BodK 1); *Éjjel-nappal* fohászzkodással sír vala (Huszi 49); 1573: Mert az hatalmas pogányoknak is *éjjel-nappal* kezekben vagyunk, és azoknak is *éjjel-nappal* szolgálatunk és fizetségünk meg nem szakad (MNY 46:89); — Már az ilyen [rím] szép, ha csak *hellyel-közzel* és önkényt, erőlte-

tés és affektálás nélkül esik meg (CsokKözm 227); Ezön testben föltámadunk, ezön kézzel-lábbal állunk (KerGyül 109; más példák a NySz-ban); »Jaj« rebegi Jóka szörnyü léhhel-péhhel (Arany 3:212); az feljebb megírt móddal és renddel (BethK 2:587); Késő lévén már az idő, nagy sebbel-lobbal kiki haza mene (NySz 2: 1532); [A fősvény halála után] az örökös ő utánna... gazdagon él... jószágával, sippal-dobbal kéméletlen költi barátival (KerGyül 163); Hidjed nagy kedvesen ezt Dagonunk veszi, ha szívvel-lélekkel kiki ezt neki viszi (RMDE 2:194); Látom, hogy szívvel-lélekkel vagyon nagyságod az igaz tudományhoz (Magyari 21); Szerzek teneked ... kútfejeket folyván mézzel és tejjel (ApMélt 9); [Az apostolokról:] Ők lőnek az mézzel és tejjel folyó kutak (uo.); Tejjel mézzel folyó lett kövér földetek (NySz, Orczy; a Bibliában: in terram, quae fluit lacte et melle Exod 3,8; ad terram fluentem lacte et melle 3,17 és több más helyen). Láttá, mely tővel-heggyel folynak a dolgok (Rett 180); Minden ingóbingó tővel-heggyel össze: Szegény Jóka csak úgy csetlik-botlik közte (Arany 3:202); [Fortuna Mundushoz:] Én ezentől tűzzel-vassal megyek reád erős haddal (RMDE 2:231); az ellenség ... őket tűzzel, vassal elpusztítja (CsokSzól 2:318. sz.); Kik hogy neki nem engedvén, tűzzel-vassal mind elrontá (RMKT 17. sz. 10:103); Gyenge fiaimat ... tömlőcre, gályára tűzzel-vassal hajtják (RMKT 17. sz. 11:63; hasonlón 11:434); ... az ellenség majd rájuk üt, őket tűzzel, vassal elpusztítja (CsokSzól 2:318. sz.); Halandó testedet hogy megsza-bá-dítsad, örömet elállasz mind tüzet s mind vasat (RMKT 17. sz. 11:133. Ovidius következő sorának fordítása: Ut corpus redimas, patieris ferrum et ignem. A szó-rend a magyar kapcsolat állandóságát mutatja.); ügygel-bajjal (NySz 1:158).

2. Változó ragú kapcsolatok. — Az idetartozó hanyatt-homlok második tagjának nincs határozóragja. Ez olyanféle ragtalan határozó lehet, mint a „négykézláb mászik”. A jelentése eredetileg ’fejjel lefelé’, átvittven ’hirtelen, meggondolatlanul, ész nélkül’. A másik idetartozó tetőtől-talpig nagyon sokáig fordított szórenddel szerepel: talpától fogva tetéig és hasonló alakokban.

Példák: 1493 k.: Az gyámol, kire könyöklöttem, engemet hirtelen meghagya, és én hanyat-homlok földre esött vagyok (TESz; számos további középkori példa a NySz-ban); Dávid hanyatt-homlok [Saul] eleibe leesék (Hoffgr c4r); Az asszony az temetés után az koporsóra hanyatt-homlok leesék (Ponc 200); [Káin] hanyatt-homlok taszítja magát kárhozatban (RMKT 17. sz. 4:470). — Az másik tanó talpátul fogva tetéig az farkas-sebtől megemészteték (PéldK 42; hasonló szórenddel WinkIK 166, CzechK 12, 24—25, WeszprK 57; vö. NySz 3:654—655 is); tetédűl fogván talpadig te testödben egészség nem vala (CzechK 28; számos hasonló példa a NySz-ban 3:405); A tetőtől-talpig rövidült típus először Szabó Dávidnál (NySz 3:405. Egyébként bibliai eredetű kapcsolat, vö. 252,2.)

Melléknevek párban

(77—80. §)

77. Általános kérdések. — A páros főnevekhez hasonlóan a mellékneveket és melléknévi határozókat is hangrendjük szerint legcélszerűbb csoportokra osztani. Itt a tarka-barka, elegy-belegy, holt-eleven és bűjös-bájós a fő csoportok típusai. Ezeken

kívül van néhány kapcsolat, amelyekben a melléknév saját toldalékolt formájával áll párban, mint *merődön-merő, újdon-új*. A nem igazi párokat itt is meg kell különböztetnünk az igaziaktól. a *jobb* és *bal kéz* előfordulhat együtt, mint pl. „áldj meg engemet *jobb és bal* kezeden áldásával” (BethK 1:136, hasonlóan 141), de ez nem szoros pár. Ezzel szemben a *jobbra-balra tántorog* bátran vehető szoros kapcsolatnak.

78. Azonos hangrendű melléknévi párok. — 1. Mélyhangú párok. — Ennek tekintetők a mély hangrendűen toldalékolt magashangú tövek is.

Példák: [Az ispotályban a tűzvész miatt] szegény *csonka-bonkák* reménkednek (= rimázkodnak) vala, tűz alól hátokon kihordattak vala (RMKT 17. sz. 9:206); [Plutó a pokol lakóiról:] Itt kinlódnak, mind *csonka-bonka* s mind ép (RMDE 2:443); Megutálják is az ő *irdos-birdos* és rétes Istenét (HeltHáló 50); Bezeg szép *tarkabarka* pap avagy barát macskája ez (HeltHáló 34); szép *tarka-barka* padimentomokkal (HeltChr 168v).

2. Magashangú párok. —

Példák: Mennék örömmel, *édesörömet* (Petőfi 2:521); Más derekabb emberek nem voltak, hanem afféle *elegy-belegy* jött s ment (Rett 166); ... hogy adjanak számat az itt végbevitt sok *elegy-belegy* haszontalan dolgokról (Rett 151); [Illés próféta] ... vala ... Ackab királynak nagy *híres-neves* (Hoffgr f4v); Amurathes ... Macedóniában amaz *híres-neves* ... Thessalonica várost megvövé (Magyari 176; más, részben korábbi példák a NySz-ban); *lelki és testi* mi nagy ellenségink (KerGyül 16; hasonlóan 13, 121, 175; HungVit I A4r); Látod atyánk ... *lelki-testi* szükségünket (KerGyül 23; hasonlóan 34; HungVit IA4r—v); *testi* vagy *lelki* nyomorúságomnak szükségében (LázK 9); Szép háladás *mind testi és mind lelki* ajándékokról (KerGyül 87); Ha ki ... *vagy testit vagy lelkit* tud tőled kívánni, semmiben sem leszen fogyatkozás neki (KerGyül 16); ... hogy az utolsó napon egyetemben támadhassunk *testőtől és lelkőtől* az örök bódogságra (KerGyül 148. — A megszilárdult *testi-lelki* kapcsolatra példák az ÉrtSz-ban Kazinczy óta.); *Tős*, magos, gyökeres magyarországi úr (RMKT 17. sz. 9:132; itt a közbeiktatott *magos* valószínűleg csak a vermértékért, *tős-gyökeres* már Pázmány óta összeforrt kapcsolat, vö. NySz 1:1182); (Svehla éjszaka a kastélyból hadi népével kiszökött,) csak kétszáz kurvák és háromszáz *ülle-fülle* népeket hagyta benne (HeltChr 131v; más forrásokban *üllő-füllő, illő-fillő*, értelve bizonytalan, vö. NySz 3:894; a TESz nem vette fel.)

A mai nyelv naponta termeli a melléznevekkel az ikerítést. A régi *kerek válasz, kereken kimondta* vagy *megtagadta* helyett, nem régóta nagyon divatos lett a *kerek-perec* összecsengő pár: „*Kerek-perec* elutasította az ajánlatomat”. (Az ÉrtSz még nem vette fel.)

79. Vegyes hangrendű melléknévi párok. — 0. Az idetartozó melléznevek és melléknévi határozók közül csak néhánynak van igazi példatára. Többről nehéz megmondani, hogy valódi megszilárdult kapcsolat volt-e.

1. Az első tag alacsony nyelvválású. Leggazdagabb a *holt-eleven*, ami a mai *félholt*-nak felel meg, ennek is vannak változatai.

Példák: *apró-cseprő, apró-csepű* (NySz 1:101); A népét, *apraját* s mind *öregit* Mars istennek feláldozta (RMKT 17. sz. 10:103); Ha kívánod, Krisztus sebedet gyógyítja, *forró-hideg* lelés szomjúságát ótja (RMKT 17. sz. 10:438); Én pedig

beteg vagyok és *félíg megholt* (Ponc 246); mikoron frater Rikardus immár *fél-holt-eleven* volna (DomK 247); úgy miképpen *holt-eleven* a földre magát leveté (WinkIK 76, 105, 115, 208; WeszprK 33; HeltHáló 151); [Bacchus Marsról:] megvárom, hogy borban fárodtáig ígyék, négyen-öten ágyban *holt-eleven* vigyék (RMKT 17. sz. 10:601); [A vén embert] *hót-elevennek* mondhatná valaki (RMKT 17. sz. 10:518); *hólt elevenen* (HeltFab T8, H2; HeltHáló 275); *holt-elevenől* CornK 127r; lat.: *semimortuam*; DomK 265, WeszprK 98, 105); [Jézus a Szentlélek malasztját a tanítványok által] mind ez világ szerte *hosszan és szélösön* kiterjeszté (CzechK 116); Kujtorogtam *szomjan-éhen* (Petőfi 2:152).

2. Az első tag magas nyelvállású. —

Példák: *Bűjös-bájossal* számot szaporítson (RMDE 2:467); 1599: [Egy asszonyról:] És az Isten ígét babonáságra fordította, *bűjös-bájos* és varázsló (NytudÉrt 25:126); *bűvös-bájos* emberek bolondsága (Drask 99v); [A dajkák] babonások, *bűvös-bájosok* ne legyenek (Drask 101r); Mi *bűvös-bájos* hang? (Petőfi 1:361); Vagy lelkem álmiban Cseng *édesbús* emléke a lyánkának? (Petőfi 1:362); Naponkéd *éhön-szomjuhon* térsz énhozzám (WeszprK 20); *éhön-szomjuhon* (hibával: zomnihon) tére Betániában (WeszprK 16); *Éhen-szomjuhan* kínlódni (RMKT 17. sz. 10:519); annyira tetszik [a hitvita], hogy mind *étlen-itlan* elhallgatnám a jámborok beszédét (RMDE 1:674); Maga pedig szegény *fél-holtan* hagyatik (HungVít III A2v); ... azzal a *mézes-mázás* Tiptoppal (CsokSzól 2:184. sz.) [A] halál *szegént* és *boldogot* egyaránt lekaszál (RMKT 17. sz. 9:343); *Szegénynek s boldognak* mind egy az törvénye (RMKT 17. sz. 13:14); 1594: sok *ügyes-bajos* állapottal (NytudÉrt 25:105).

80. Melléknév a maga toldalékolt alakjaival párban. —

1. Az alapfok kapcsolata valamely toldalékolt alakkal nagyon ritka. Mindössze néhány példáját ismerem: *merődön-merő*; *újdón-új*, *vadon-vad*; *réges-régi*.

Példák: [A mise] *merődön merő* pénz keresés (RMKT 17. sz. 10:49); Más eszköz is van, kit szatyornak hínak, kit *merődön-merő* csak gyékénből fonnak (RMKT 17. sz. 11:318); Czeglédi Istvánnak élete vitézség vala, csak *merődön-merő* nagy epeség (RMKT 17. sz. 11:297); *ujjodon új*; *újdón-új* (NySz 3:847); (NySz 3:921, Faludi); S vállán *újdónat-új* pirosbársony mente (Petőfi 2:169); *vadon-vad*, *réges-régi*, *réges-régen* (TESz); ... hogy nem csak imilyen amolyan, hanem *valóba való* anyák lehessenek (Drask 88v).

2. A melléknév a fosztóképzős társával ugyancsak kapcsolatot létesíthet: „... olyan épület, mely nyitva van *boldog-boldogtalannak*” (Petőfi 2:141). — Az egyházi latin *in saecula saeculorum* kifejezését a régi magyarban *örökkül-örökké* vagy *örökkön-örökké* kapcsolattal adták vissza (NySz 2:1190); hasonlóan VirgK 114 valamint BalB és 16 SzK 2:593).

A melléknév és főnév sajátos kombinációja: *földetlen földig*. „Esküszik Mák Bandi ... hogy ... *Földetlen földig* megy” (Vör 1:425).

3. A ma nagyon gyakori *jobb nál-jobb*, *szebbnél-szebb* típusú kapcsolat nem látszik régeinek. A középfok végződése átmehetett más szófajra is: *semminél semmibb*.

Példák: A lakosok szorgalmatosak, kik is *szebbnél-szebb* gyümölcsösöket nevelnek (Kovács GTD 37); *Szebbnél-szebbek* voltak álmaim (Petőfi 2:202); Úgy adjon énnékem *többről több* nyavalyát ezután is érthetnem ... (BalB és 16. SzK 2:827).

Te (= Isten) nagy méltóságú úr vagy, én pedig a *semminél is semmibb* vagyok (BethK 1:116); Szolgák vagyunk, *rabszolgánál szolgálbbak* (Petőfi 2:338)

4. Nem tartozik ebbe a csoportba a *naggyal nagyobb* kapcsolat. Ez a középfokú melléknévnek és mértékhatározójának szokásos együttese, mint a *naggyal edesebb, nemesebb, szebb, több* stb. A *naggyal* helyett később a *sokkal* jött használatba. A régi *naggyal inkább* helyett ma *sokkal inkább*-at mondunk. (Vö. a példákat NySz 2:919.)

Két régi példa: És legottan *naggyal nagyobb* keserves szót bocsáta, mint annak előtte (VirgK 34); Kibül *naggyal nagyobb* érdemet venne (VirgK 90).

81. Számnévi páros kapcsolatok. — 0. A számneveket bármilyen összefüggésben párba lehet állítani. Ilyen példák, mint: „lehettek a teremben *huszan-harmincan*”, vagy „a felvonuláson részt vett talán *ezer-ezerkétszáz* ember” azonban nem tekinthetők frazémáknak, mert hiányzik belőlük az állandó együttes szereplés, az összeforrottság és az a bizonyos jelentésmódosulás, ami a számszerűséget tulajdonképpen megszüntetné. Az ilyen pároknak is van bizonyos megkötöttsége. Ha a számok hozzávetőleges becslésen alapulnak, nem jelenthetnek egymástól nagyon távoli mennyiségeket. Egy ilyen kapcsolatot, mint: *,„lehetett ott együtt *nyolcvan-tízezer* ember” nem tűr meg a nyelv, éppen mivel ilyen hozzávetőleges becslés a valóságban nem fordul elő, a *nyolcvan* és *tízezer* annyira távol állnak egymástól.

1. A számnevek közül valójában csak néhány pár alakult szilárd kapcsolattá, akár mint tő- akár mint szorzószámnév, ilyenek *egy-két, két-három, egyszer-kétszer*. Ezek tulajdonképpen elvesztették igazi számszerű jelentésüket és határozatlan számnevekké vagy határozókká váltak.

Példák: *Egy nap, két nap* ha mégis tovább élek (RMKT 17. sz. 11:172); *Egy-két* hét múlva (HeltFab V6); Nem tűrhetem, hogy hazámat *egy-két* szóval ... ne óhajtssam (RMKT 17. sz. 11:324); (Bercsényiné halálán volt:) *egy-két* szó után csak csendesen kimúlék e világból (Mikes 72); [A költő mint öreg koldus kéreget:] *Egy-két* garast, *egy-két* garast! (Petőfi 1:43); (Jancsi nyája elszéledt:) Nagy megszeppenéssel csak most vette észre, Hogy imitt-amott van *egy-kettő belőle* (Petőfi 1:236); Ha én nem írhatok is, öcsém-uram írjon nekem. Mindenkor kedves *két-három* betűje is öcsém-uramnak (BethK 1:501); [A bujdosók szegények:] A való, hogy kivált minékünk *ketten-hárman*, kik mindenkor véle bújdosunk, többünk lehetne (Mikes 45); *Négy-öt* magyar összehajol (Ady-vers címe).

A többi számnevek párban szerepelhetnek ugyan, de ilyenkor a tárgyhoz, a helyzethez igazodik a számok megválasztása, és ha nem is marad szigorúan pontos a jelentésük, a számszerűség jobban érezhető, mint a fentebbi példákban. A számok párosításában szerepet játszhat az összecsengés is, mint pl. *öt-hat*.

Néhány példa: [A zűrzavarban:] *Öt-hat* férjfi cseléd, és szintugyanannyi fejrő nép Ütköze egymáshoz (Fazekas 1:170); [A törökkel nem lehet beszélgetni:] *hatot* vagy *hetet* szól az emberhez, aztán tíz óráig is elhallgatna (Mikes 53); *hármannégyen* vagyunk, mégis meg nem állhatunk, mert az a veszett egyenletlenség csak közöttünk marad (Mikes 216); Itt a boéroknek számok igen kevés — ha *tizen* vagy *tizenketten* vannak olyanok, akiket uraknak lehetne mondani (Mikes 208).

2. A tőszámnevek kapcsolatában kialakult néhány állandósult, variálhatatlan frazéma, mint pl.: *egyet mondok, kettő lesz belőle; száz szónak is egy a vége*.

Irodalmi példák: *Egyet mondok, öcsém, kettő lesz belőle* (Petőfi 1:244); *Egyet mondok, sors, kettő lesz belőle* (Petőfi 1:356); Hanem hiszen száz szónak is Egy a vége: Legyen rajtatok, barátim, Áldás, béke (Petőfi 1:379).

3. A tőszámnemekhez hasonlóan viselkednek a szorzószámnemek is. Itt is az *egyszer-kétszer* kapcsolat jelentése 'néhányszor'. Nyomósításra szolgálnak az ilyen kapcsolatok: *nem egyszer, de százszor*; *százszor és ezerszer*, amelyekben a számszerűség már ugyancsak nem érvényesül.

Néhány példa: A róka [az oroszlánt] előszer mikoron *egyszer-kétszer* látta volna, megijed vala tőle (Pesti Fab 58. sz.); Amint *egyszer* megírtam, *százszor* is csak azt írom, hogy a császár veje ... a vezérségre céloz (Mikes 14); Ha *százszor* és *ezerszer* az én testemet halálra adnám ilyen csodálatos jószágokért (LázK 42); [Kényesi:] Oh én *háromszor* szerencsés! nem, *nem háromszor*, hanem *háromezerszer* (KisfK 2:258).

4. A határozatlan számnevek közül régen gyakori volt a tautologikus *sok számos* párosítás, ami néha még ma is hallható vagy olvasható, különösen jó kívánságokban.

Példák: Életed terjedjen *sok-számos* időkre (RMKT 17. sz. 11:410); Kívánom, Isten a méltóságos Urat ... *sok-számos* esztendeig éltesse szerencsésen! (BethK 1:300).

5. Az *egy* nyomatékosítására szolgált régen az eléje tett *egyetlen*. A két szót ma egybeírjuk, de régen külön álltak. Összeforrásukat azonban jól jellemzi, hogy a kapcsolat mint főnév is gyakori: *vkinek egyetlenegy*.

A kódexek korából a számos példa közül néhány: Atyaistennek *egyetlen* egy fia (LázK 13; hasonlóan KrizaK 52); Oh, én szerető *egyetlen* egy fiam (WinklK 215); Íme nem kedvezel a te *egyetlen* egy fiadnak (WeszprK 42); *egyetlen* egy leányom (KrisztL 7); És csak te vagy az én *egyetlen* egyem (KrisztL 15); A mi édes urunk Jézus atya Istennek *egyetlen* egye (WeszprK 69; hasonlóan 74).

6. A ma összeírt *egymás*, amely inkább csak ragozott alakban vagy viszonyzóval használatos, eredetileg két önálló szó volt, és mint jelző vagy mint főnév is szerepelhetett. Ez máig megmaradt, ha a két tag között más szó is áll.

Példák: Sem egy oldalról *másra* magát nem fordehthatta vala (MargL 173); *Egyről is másról* is már is kérdezkedik (RMKT 17. sz. 11:548); Íme *egy mástól* (eegh *mástol*) elválnok (WinklK 104); Izról izre testem *egy-mástól* elválík (RMKT 17. sz. 15A:82).

De már a kódexek korában kialakult a közvetlenül érintkező tagok teljes összeforrottsága, ami néha már akkor az összeírásban is megnyilvánult.

Példák: Soha egy fiú sem szerette így az ő anyját, egy anya is az ő fiát, mint ők *egymást* (egimast WeszprK 24); (Margit kitalálja egy soror gondolatait,) es szerével mind *egymás* után (egymasvtan) minden gondolatit megmondá (MargL 118); [Oh] én édes fiam, íme *egymástól* (eegh *mástol*) elválnok (WinklK 104).

A kapcsolatot még szorosabbá fűzték az olyan szerkezetek, mint *egymást érő* 'egymás után következő, folytonos'. Különösen Bethlen Kata alkalmazza ezt a fordulatot különböző főnevekkel, mint *kísértetek* (= megpróbáltatások), *ítéletek*, *kárvallások*, *romlások* stb.

Néhány példa: ... sok időig hányattassam az *egy-mást érő* *habok* között (1:176); *egy mást érő nehéz kísértetek*, (1:69); Reám tóduló s ugyan *egy-mást érő kárvallások* között vigasztalom vóltál (1:134 és 209).

Az összeforrott *egymás* főnevesülhetett 'holmi' értelemben, de ez ritkán fordul elő (NySz 2:700). Ezzel szemben az *egyet-mást*-ból elvont *egyetmás*, főleg többes számban *egyetmások* nagyon gyakori. Példák a NySz adatain kívül Rettegí és Bethlen Kata szövegeiből idézhetők:

Szegény Varsányi Pál *egyetmásai* olyanokra maradának, akik közül némelyek nem is ismerték (Rett 349; hasonlóan 348; *egyetmásai*ból 369); az itt található *egyetmások* (BethK 1:223); A nyomtatott *egyetmásokat* most béküldöttem (BethK 1:479; hasonlóan 1:463; *egyetmásimat*, *egyetmásimon* 1:311).

Az *egyszer-másszor* jelentése 'néha-néha' (ÉrtSz). Egy példa a régi nyelvből:

Egyszer-másszor csak néhánykor szolgál Székel Márton (RMKT 17. sz. 11:341).

7. Nem forrt ennyire össze az *egyik* és *másik*. A régiségben mint önálló tagok szerepelnek együtt, és alakjuk is változó. De ezzel már beléptünk a névmások körébe.

Példák: [A két vendég fráter közül] *egyik* tetszik vala ifjúnak, és az *másik* vénnek (VirgK); *egyik* tüled, *másik* hozzád tart (KisfK 2:247); Tü és (= ti is) *egyetők* az *mástoknak* lábokat meg mossátok (WesprK 47); monda *egyiteknek* ... annakutána *mástoknak* (LázK 14); ... mikor *egyik* közülök egyet, s *más* mást akar és kíván (Drask 38r); *Egyik* *másiknak* fia sem mondatik, sem lehet (NySz, ÉrdyK). Az összeforrás még nem történt meg. A mai nyelvben az *egyik-másik* jelentése 'néhány, némely(ik)' (ÉrtSz).

Névmások párban

(82—83. §)

82. Páros névmások és névmási tövű határozószók. — Ezt a két csoportot azért tanácsos együtt tárgyalni, mert két fontos körülmény kapcsolja őket össze, nevezetesen, hogy tövük végső elemzésben azonos és a magas és alacsony nyelvválású tagjaik azonos módon alkotnak párokat. Van közöttük több olyan kapcsolat, amely új keletűnek látszik, a régiségben legalábbis nincs példája. Ilyen pl. az *ez-az* 'többféle dolog' értelemben, erre a NySz nem hoz példákat. Itt együtt tárgyaljuk az újabb keletűnek látszó és a régiségben is jól adatolható párokat: *ez-az*, *imez-amaz*, *ilyen-olyan*, *imily-amoly*, *itt-ott*, *imitt-amott*, *ide-oda*, *imide-amoda*, *innen-onnan*, *iminnen-amonnan*, *így-úgy*, *imígy-amúgy*.

Az ilyen páros kapcsolatok nem szerepelnek mindig szoros egységben, és ilyenkor nem is tekinthetők frazémának, mert a tagok megtartják eredeti funkciójukat. Heltai-tól egy tanulságos példa: „Ha *imezt* műveljük, nem jó; ha *amazt* műveljük, az sem jó; ha *imígy* cseleköszünk, nem tetszik nekik; ha *amúgy* cseleköszünk, az sem jó; sem *ekképpen*, sem *amaképpen* jó” (HeltFab A4a). A frazeológiai érték csak ott jelenik meg, ahol a tagok együttes szereplése valami újat jelent. Ezzel alakilag együtt jár, hogy a tagok közül eltűnhet a kötőszó, szorosan egymás mellé kerülnek. A tagok mindaddig önállóak maradnak, amíg konkrétan valamire rámutatnak; a konkrétság megszűnésével jelenik meg az általánosabb jelentés, a frazéma-jelleg. Egy példapár szemléltesse a különbséget: „Itt van előtted egy tál cseresznye és egy tál meggy, ehetsz *innen* is, *onnan* is”. Ezzel szemben: „Megírta a „nagy” művét, de nem volt

benne semmi eredeti, *innen is-onnan is* úgy lopkodta össze”. Az első esetben világos utalás van a két tálra, a másikon a jelentés ’különböző helyekről’.

Az alábbi idézendő példákban mindkét típus szerepel, mert látnunk kell, hogy milyen fokozatok előzik meg a frazémaszerű szoros kapcsolatokat.

83. 1. *ez-az, imez-amaz.* —

Példák: Gondolt mindent: *ezt is azt is* (ÉrtSz); Még ebédelni sem tudtak rendesen, mert folyton eszükbe jutott *ez, az* (ÉrtSz); [Jupiter a szerelmében] szeretője kedvéért néha bikává, s néha arany essővé, s néha *imez-amazzá* tűnt (RMDE 1:860); Tudják az istenek, kinek mit kell adni, *imennek és amannak* (Pesti Fab 66. sz.); Igazán vitéz *ez*, s nem csak *amaz-imez* (RMKT 17. sz. 11:9; a fordított szórend itt az *igen néz* rím kedvéért van).

2. *ilyen-olyan, imily-amoly, imilyen-amolyan.* —

Példák: Ejnye *ilyen-olyan* kölyke! (ÉrtSz); Vedd le azt a rongyot *ilyen-olyan adta* (ÉrtSz); *imily-amoly* (NySz 2:1122); ... hogy nem csak *imilyen-amolyan*, hanem valóba való anyák lehessenek (Drask 80v); Három márjás, úgymond, párja az *ilyen-amollyan*! (Fazekas 1:167).

3. *itt-ott, itt-amott, imitt-amott.* —

Példák: *Itt-ott* búzavirág kéklett (ÉrtSz); Ha *itt-ott* éhezem, Mi baj? van, aki jól lakott (ÉrtSz, Vörösmarty); A mód nélkül való szabadság *itt amott* hol-mikor ejtett sebeket mind a két renden (NySz, Faludi) [A zsidók] hol *imitt*, hol *amott* hullának el (RMDE 1:633); Körös János ... hol *imitt*, hol *amott* kulyogtatá magát (RMKT 17. sz. 11:370); Az ispán hoppogat: erre Hoppot mond *itt, ott* meg *amott* a rengeteg erdő (Fazekas 1:169); Romba ecclesiánk *imitt is s amott is* (RMKT 17. sz. 9:139); Ezek széllel *imitt amott* az országban dög halállal holtak meg (Szam 145); ... széllel a városon *imitt amott* (Szam 72); (Jövendölés 1682-re:) A pestis is ... grassál *imitt-amott* nagy Németországba (RMKT 17. sz. 11:432); A fiam is kijövéen Szebenből *imitt-amott* töltötte az időt (Rett 320); *imitt-amott* magokat beszéltem a személyeket (CsokKözm 233).

4. *ide-oda, imide-amoda.* —

Példák: S fele *ide*, fele *oda*, Könyvét kétfelé osztotta (Vör 1:535); Az inga *ide-oda* leng (ÉrtSz, több más, különböző jelentésű példával); Gyermek *ide*, gyermek *oda*! Most a kocka el van dobva (Petőfi 2:598); (A fenyőfa mondja a nádak:) Hól *amoda*, hól *imide* hajolsz (HeltFab 08a); a bárányok minnyájan elfutának... ki *amoda*, ki *imide* (HeltFab P6); (A nád a fenyőhöz:) Ezért kell hajladoznom hól *imide*, hól *amoda* (HeltFab 18a); [A kis kosok a farkastól] megijedének, elfutának ki *imide*, ki *amoda* (HeltFab N8a; hasonlón C); 1600 k.: sem *imide* sem *amoda* ne térj hanem az ország után indulj el *imide amoda* (Szam 97); A szolgálai *imide-amoda* széjjel fognak járni (Drask 21r); A leány jó ember nélkül csak *imide-amoda* ingadoz, mint a szőlővessző karó nélkül (RMDE 2:375); ... *imide-amoda* céljában nem csapong (RMKT 17. sz. 9:132).

5. *innen-onnan, innen-amonnan, iminnen-amonnan.* —

Példák: *Énnen-onnan* hagyigálják (NySz 2:1128, ÉrdyK); Éjfél is lesz *innen-onnan* (Petőfi 2:129; igazi frazéma, jelentése ’lassanként’); ... *iminnen amonnan* kiszedeget ... (RMKT 17. sz. 13:501); Ez tatárság sok rabokat gyűjtött volt *iminnet*

amonnat, kit Erdélyből, kit Erdély kívül való helyekről (Szam 63). (Vö. még a NySz adataival 2:1128).

6. *így-ügy, imígy-amúgy, annyira-mennyire.* —

Példák: Egy házat nem lehet csak *így-ügy* összetákolni (közny.); Hogy vagytok? Megvagyunk *így-ügy* (ÉrtSz); Majd *így*, majd meg *ügy* zengett ravasz éktelen ajka (Vör 1:67); Vagy *imígy* vagy *amúgy* (RMKT 17. sz. 10:380); ... az kiket nem csak *imígy-amúgy*, hanem ugyan valóba dicsértek a régi historicusok (Drask 74r); Moy-sesnek kívánsága *imígy amúgy* betelék (Szam 86); [A rossz tanítók] *imígy-amúgy* tanítgatnak (RMKT 17. sz. 9:275); [A férj] unalomba ment volt a szegény asszony előtt, s csak *imígy-amúgy* éltek (Rett 118); S *annyira-mennyire* sok mesterségnek kitanulta A csinnyát-binnyát (Fazekas 1:167).

Határozószók párban

(84—85. §)

84. Vegyes tövű páros határozószók. — Ebbe a csoportba inkább csak önkényesen lehet begyűjteni néhány páros határozószót, amelyek közül a legtöbb helyhatározó, akár konkrét, akár átvitt értelemben. Az időhatározók ritkák. Ilyen kapcsolatok: *elől-utól*, *félig-meddig*, *ide-stova*, *innentova*, *téstova*, *tétova*, *tél-túl*, *künn-honn*, *alá-fel*, *fel-alá*; *hovatovább*, *maholnap*.

Néhány példa: *Elől-utól* nekem minden felől szívem keserűség szeldelte (BalB és 16. SzK 2:782); ... akit *elől-utól* értek, jaj volt annak (Fazekas 1:9); Mit csinálnak Magyarhonban? ... tán dolgoznak *Félig-meddig* (Vör 1:477); [A szülő aszszony] kezét *idestova* hányja veti (WinklK 82); *edestova* búdosik és futos (GuaryK 23); nagy *idestova* való rántogatással (WeszprK 67); [A házi és mezei egér] kezének félni és *idestova* futosni (Pesti Fab 9. sz.; hasonlóan 111. és 117. sz.); A telhetetlenek ... *ide s tova* kapván a más ember marháját vadásszák (HeltFab B3); Elméne az hopmester és mind addig *idestova* jára, míg megvirrada (Ponc 155); *ide s tova* széjjel (RMKT 17. sz. 11:71 és 393); De jaj, engem *ide-tova* Elvisz a Szent Mihály lova (CsokSzól 2:204. sz.); ... hogy *innentova* mindenkoron légy mi velünk (BodK 29); Im egy példát mondok, és *innentova* ne hallgassad az te mesteridet (Ponc 125); Midőn a szél fú vala, [a nádszál] ottan *té s tova* hajladoz vala a szél után (HeltFab 08); *téstova* csak búdosik (KerGyül 162; hasonlóan RMKT 17. sz. 11:30); [Egyed doctor] hogy immár predikál vala, nem úgy hántorgatá *té s tova* beszédét, mint az előtt (HeltHáló 344); [A közös ima elől megszökő fráter] kezd az imádságnak idején *tétova* búdosni (PéldK 22); [A tatár] serén gyors lován *tétova* nyargal (HungVit I, A6r); Midőn elkezd a test hajléka bomlani, repedezett fala *tétova* omlani (RMKT 17. sz. 11:626); [Az ítéletet felolvasó] *tétova* hántorgatja a beszédöket, sokat hazudván a szegény fogolyra (HeltHáló 228); 1524: ... ha valami *tétovát* tenne benne (MNY 13:123); ne *té-továzz* szíved kívánságában (RMKT 17. sz. 9:198); Akkoron kedig *tiltul* villani kezd mind Magyarországba, mind Erdélyben az Úr Istennek ígéje (HeltHáló 68); *tiltúl* gyúlt sok ledér (BalB és 16. SzK 2:776); Elmédet nem szánván kevés fáradságtul, melyeket mondani fogunk, nézd meg *téltul* (RMKT 17. sz. 10:334); Megrészegüle a lónak az ura, és a szép lóra

felülvén jargalni kezde *alá s fel* (HeltFab 44a); gyakorta ballagni *alá s fel* (RMDE 1:863, hasonlóan 1:805); 1597: Angyal ábrázatban *alá s fel* jártodban ... Énekelsz magadban (RMKT 17. sz. 3:17); [Isten] hétfőn az álló eget, kedden az budosó és *alá s fel* járó csillagokat [teremtette] Drask 145v; hasonló költőszavas példák még RMKT 17. sz. 3:36; 4:471; 11:74 és 77); ne csavarogjon *alá fel* (HeltFab H8); Akkoron az udvarban *alá fel* fútok (HeltFab K4); *alá fel jár* (Székely 45r, 66r, 194r, 196v, 216r; RMKT 17. sz. 3:153); *fel s alá* jární (Laskay B6r); Az folyó vizek partján *föl s alá* sétálsz (Drask 30v; hasonló költőszós alak még Drask 22r, 22v, 25r; RMKT 17. sz. 11:553; 11:569; 11:587). Költőszó nélküli kapcsolatot keveset találtam, a NySz-ban is csak: *föl-alá teker* (3:510, Kónyi).

Lelkem ... a rút bűnt cselekedte mind *kün s hon* (RMKT 17. sz. 11:697); ellenségid sokszor marnak *kivül s hon* (RMKT 17. sz. 11:705); Nem csak *hon*, de *kinn* is (NySz, Gyöngyösi).

Időhatározók. (Az első példa kötőszó funkciójú):

A bűn ... *hova tovább* tart, igen gyaraposzik (NySz 3:724, Bornemisza); mert a test is *hová tovább* mind erőtlenebb; (alább:) a léleknek ... csendessége *hova tovább* mind nagyobb (BethK 1:112); Hej! *ma-holnap* a magyar szó Ritka, mint a fehér holló (KisfK 1:50); Azt súgja a föld alattam, Hogy *maholnap* eltemet (Fazekas 1:103); Várom, várom lakodalmam Nehezen, No de hiszen *maholnap* már Itt leszen (Petőfi 2:164).

85. Tőismétlő, vegyesen toldalékolt páros határozószók. — Ezeknek két típusát lehet megkülönböztetni.

1. Az egyikben mindkét tag állító jellegű, maga a kapcsolat pedig fokozó értelmű. Ilyenek: *egyes-egyedül, körös-körül; örökköl v. örökkön-örökké; szerzte-szerint, szerén-szerzte, szerint-szerzte; szánt-szándékból v. szándékkal*. Nem tőismétlők, de ide vonhatók: *szerzte-szét, szerzte-széjjel* és a valószínűleg ezekből alakult *szanaszét, szanaszéjjel*.

Példák: *Egyes egyedül* voltam azon a vokson (NySz); Ó, hova legyenek hát, túrvén ennyi kínját, kivel vett *körös-körül* (RMDE 1:868; [A miseruhán] csak a peremekben *köres-környül* hetven gira finum arany vala (HeltChr 30v); (Az ördög a megszeplősített lelket a pokolba viszi,) holott kínozza őtet mind *örökköl-örökké* (BodK 20; hasonlóan KrisztL 8,25; ApMélt 40); az Istennek ígéje ... *örökkön-örökké* megmarad (RMDE 1:599); Holott ... *örökkön-örökké* léssen nagy óhajítás (RMDE 2:56); *szörte-széjelle* egész nőmös Európában (RMKT 17. sz. 11:231); Jól megmagyarázván sok *szörte-széjelle* apostolok sorsát (RMKT 17. sz. 11:231); Jól megmagyarázván sok nehézségeket, melyek a szent könyvben vannak *szerzte-széjjel* (RMKT 17. sz. 11:55; hasonlóan 11:92); *Országszersteszéjjel* savanyú borok lettek (Rett 144); [A vallásos] gyülekezet bizony helyre nem köteleztetik, hanem mind ez velágon *szerzte-szerént* vagyon (Ozorai D5v); Aesopus az egész várason kezde *szerzte-szerint* *fel s alá* jární (Laskay B6r; hasonlóan F8v); mind az országban *szerinszerzte*, mind az városokban (HeltFab Pa); mint bolondította [az ördög] a nagy királyokat *szerinszerzte* az országokban (HeltHáló 59); mikor [a ló farkához kötött holttestet] az városos *szerén-szerzte* hordoznáják (Ponc 74); Most ez világban sok féle vallás és rend *szerén-szerzte* (RMKT 17. sz. 9:270); Mint hogy a gonoszság *szerint szerzte* nyargal (HungVit III, A2v); Ez felvött utamat, *elszánt szándékomat* tovább is vezéreljed

(RMKT 17. sz. 10:595); *szántsándékból* (NySz 3:74); [A menyegző körüli pogány babonásokat] *szántszendékkal* ki akarám az én fordításomból hadni (Drask 12v); *Szántsándékkal* valaki vétkeznék (RMKT 17. sz. 5:192); *Szánt szándékkal* magát kelepében vinni (RMKT 17. sz. 11:215).

2. A másik típusban a második tag tagadólag kapcsolódik az elsőhöz, de maga az együttes nem tagadó: *unos-untalan, kés-kételen*. Az utóbbi jelentése 'akarva, nem akarva'.

Példák: Mind *unos untalan* emlékeztőt teszek ti rólatok (NySz 3:857, ÉrdyK); (Az ökrök a szarvasnak mondják, hogy az istálló nem bátorságos hely,) mert majdan mind az úr s mind az szolgálja *unos untalan* bejönnének (Pesti Fab 42. sz.); (Lydában a főembereket törvény kényszerítette,) hogy ... *késkételen* (írva: kesketelen) megházasodjanak (Drask 6v); Amely ember ... egyebek társaságától fut, annak *késkételen* (írva: késketelen) morkedvűnek(!) és kedvetlennek kell lenni (Drask 6v); *Nem ké-kételen* (írva: kae kételen) annak kell engednem, az ki kezébe vagyok? (RMDE 1:801; hasonlóan 806, 826. Több más példa NySz 2:159 és 199).

A hanghatás szerepe a szintaktikai frazeológiában

(86—89. §)

86. Általános kérdések. — Mielőtt a szintaktikai kapcsolatok vizsgálatáról áttérnénk az egész mondatok, mondatrészelemek (töredékek) és ezek keveredésének elemzésére, néhány, főleg hanghatás szempontjából érdekes jelenséggel is foglalkoznunk kell. Ilyenek a különböző funkciójú szóismétlések, az álikerszók, az összecsengés különböző fajtái, és az összecsengéses eufemizmus egy fajtája. Ezek mind szerephez juthatnak a frazeológiában, de korántsem egyforma jelentőséggel.

Az alábbi három pontban ezekkel a jelenségekkel külön-külön foglalkozunk.

87. Szóismétlés. — 0. Ennek a jelenségnek a frazeológia szempontjából nagyon változatos szerepe van. Némelyik típus több szófajban is előfordulhat, pl. a látszólagos beleegyezést jelentő ismétlés, amire azonban ellenvetés következik, mint pl.: „*hallom, hallom*, de nem értem tisztán, amit mondanak”. Ettől függetlenül azonban az egyes szófajoknak megvannak a sajátos jelenségei, ezért a tárgyalást legalkalmasabb szófajok szerint végezni.

Az itt tárgyalandó kapcsolatok nem mind egyformán frazémaszerűek, erre helyenként rá is mutatok. Nem tartanám azonban célszerűnek ezeknek kizárását a bemutatásból. A nyelv sohasem alakít szigorúan zárt kategóriákat, és nekünk látnunk kell, hogy milyen mezőben keletkeznek olyan kapcsolatok, amelyeknek frazéma színeztük lehet.

1. Ismételt igék. — Az igék ismétlése a cselekvés folytonosságát, hosszabb tartamát, esetleg megszakításait, majd újrakezdését vagy éppen intenzitását jelentheti. Gyakori az olyan látszólag sikeres cselekvés, amire ellentét következik.

Példák: *Tarts, tarts* ah vagy *tégy, tégy* mostan, drágalatos atyámfia, ah mit tethsz (LázK 259); [A fecske mondja:] nagy madarak vattok és *fel mentek mentek* az égbe (HeltFab D4a; a kiadó a második ígét nyomdahibának vette); *Keres, keres*

sze meivel, Megnéz az erdön minden fát (Petőfi 2:206); *Várom, várom* lakodalmam Nehezen (Petőfi 2:164); S akkor jött még a valódi *Haddelhadd* (Petőfi 1:45); *Lapult, lapult* a tolvaj, de végül mégis megtalálták (Közn.). Az ígékhez sorolhatók az ismétlő rövid, rendszerint kétszavas mondatok, amelyeknél a második tag tagadó kérdés is lehet; a második tagból az ige néha el is maradhat.

Példák: *Várj csak, várj*, kapsz te még ezért (közn.); O, frater Rufine foglyocská, *kinek hittél, kinek hittél?* (VirgK 21); De csodák csodája! *mit látott, mit látott!* Látta Iluskává válni a virágot (Petőfi 1:289); *Mi volt és mi nem volt* Mária szívében, Amidőn szemeit e sorokon tartá? (Petőfi 2:174); *Hol volt, hol nem volt*, volt egyszer egy király (Népmesei formula); *Hol volt, hol nem volt*, volt egyszer egy almanak-író (Vör 1:328); *Egyszer hol volt, hol nem volt*, vőlt egy török város (Fazekas 1:115); Oly sokáig tengődünk mi úgy, hogy *volt is nem is* a mienk az ország (Petőfi 2:449); *Meddig tartott, meddig nem* a lakodalom? Nem tudom. (Petőfi 2:179).

2. Az ígék ismétlése a cselekvés többszöri ismétlését vagy megszakítását jelenti.

ti. Ez a magyarnak nagyon kedvelt kifejezésbeli takarékosága.

Példák: Megy a bús vándor ... S andalgva *meg-megáll* minden fokon (KisfK 1:27); Egy bokortól más bokorhoz Fut, forgódik, *meg-megáll* (Vör 1:132); Órizem az apám nyáját, De nem hallom a kolompját, *Rá-rámegy* a zöld vetésre (Petőfi 1:61).

3. Ismételt főnevek. — Nem tartoznak ide olyan esetek, amikor a két főnév közül az egyik alany, a másik állítmány: A *gyerek gyerek*. Az igazi ismétlés vagy figyelemztető megszólítás szokott lenni, mint pl.

„*Fiam, fiam*, nagyon megbánod még ezt” (közn.); vagy amit valamilyen intenzív lelki folyamat (félelem, meglepetés, bánat, töprengés stb.) vált ki. És itt is megjelenhet a látszólagos beleegyezésre következő ellenvetés. A főnévnek jelzője is lehet.

Néhány példa: És szóla neki az feszület, és monda: *Ferenc, Ferenc, Ferenc*, menj el, és csináld meg az én házamat (VirgK 25); Ez az összezavarodott kiabálás hallatott: »*Gyilkos! Gyilkos!*« (Fazekas 2:150); *Harmat, harmat*, hol termettél (KisfK 1:67); *Sárga levél, sárga levél*, Bús utamra miért estél (KisfK 1:67); *Baj, baj!* de nem olyan nagy baj (Petőfi 2:164).

4. Ismételt melléknevek. — Itt is gyakori a látszólagos helybenhagyás ismétlése után az ellenkezés. Ugyancsak gyakori a melléknév középfokának ismétlése.

Példák: *Jó, jó*, de hol a pénz? *szép-szép*, de halljuk a lényegét (közn.); [Ezek a fák] *Jók, jók*, úgymond Matyi, apróbb Házaknak, de nem ily kastélynak (Fazekas 1:168); *Kicsiny, kicsiny* még seregünk, de... (Petőfi 2:195); Az ördög leleselkedik ember után ... *kilön külön* kísérteteknek miatta (BodK 16); Mire nem öltözől *kilen* ruhákba (BodK 25); az országnak *kölemb kölemb* reszében (MargL 57); 1576: mostan *külömb külömb* hírek júnek minden felől (MNYTK 121:63); Jelen való dolgokat sokszor meg utálunk, És *újabbat újabbat* mindaggyig szirkálunk, Míg fejönkre vele gonoszat piszkálunk (Pesti Fab 75. sz.); Idővel a császárok, ki-vált a görögök a patriarchajokat *nagyobb nagyobb* méltóságra emelik (Mikes 122).

5. Ismételt számnevek. — A párosan előforduló azonos számnevek közül csak az egy-egy használatos úgy is, hogy jelentése 'néhány', pl.: „Vasárnap reggel csak *egy-egy* embert látni az utcán”. Rendszerint azonban ez a pár is megtartja disztributív jellegét. Más párok pedig, mint *két-két* vagy *ketten-ketten* mindig is disztributív jellegűek.

butív értelemben szerepelnek. A határozatlan számok közül főleg a *sok-sok* fokozó kapcsolat gyakori. Az *ennyi és ennyi* funkciója a következő alponthban kerül tárgyalásra. A kötőszóval kapcsolódó párok, mint *száz és száz* vagy *ezer és ezer* már határozatlan jelentésűek.

Néhány példa: *Egy-egy* látogató megy csak hazafelé (Petőfi 2:309); [A barátok celláin] *egy egy* kicsin szoros ablak volt rajta (DomK 131); [A várban annyira fogott a víz,] hogy *egy-egy* icce vizet mértenek ki mindennek, napra (Szam 212, hasonlóan 126: *egy egy* ejtel búzája... *egy egy* embernek); ... hogy az ő fiai, fráteri mind velagot mia járnának eloszolván *ketten ketten* (DomK 18); *Ezer és ezer* ember tolongott a téren (közny.).

6. Ismételt névmások. — Nem frazéma az azonosító magyarázatot bevezető *az az*. A *ki ki* disztributív névmás alkalmilag környezete révén frazémás árnyalatot kaphat. A többi kapcsolat fokozó funkciójú.

Példák: Vettem a te orcádat, *az az* meghallgattalak (DomK 1178); ... ez történetnek alatta, *az az* ezen időnek alatta (MargL 93); minek előtte szenvednék, *az az* hogy ... (WeszprK 45). Hírek; *ki* igaz benne s *ki* nem (Szam 220); [Az isteneknek nincs egyéb dolguk, csak az,] hogy *kit* felmagasztaljanak, *kit* megalázzanak (Mikes 184); mikoron *ki ki* mind házához akarna menni... (WeszprK 27); *ki ki* mind az ő mielkedeti szerént... (VirgK 118); Ó, szerető fiam *mit mit* hallgatsz, mire nekem nem szólsz (WinkIK 91); ha kedég jól szóltam, *mire mire* ötsz engömet (WinkIK 168; Si autem bene, *quid* me caedis Jo 18,23; *mire csapsz* MünchK; *mit versz* JordK).

7. Párosan szereplő közelre mutató névmások, határozószók és határozatlan számnevek és kötőszóval kapcsolódva valaminek pontos megnevezését helyettesíthetik, mint pl.: „neve: *ez és ez*; szeme *ilyen és ilyen*; kora: *ennyi és ennyi*; lakik: *itt és itt*”. E kapcsolatok érdekessége, hogy nem közelre mutatnak, ahogy alapjelentésükből következnek.

Néhány példa: Imádkozzunk a bor istenéhez, S hagyjuk a világot papolnia, Hogy *ki a bort szereti, ez és ez* (Petőfi 1:196); [Az apácák közül senki] ne zugódjék, aki az ő jószágát a monostornak adta ... a többinek panaszolván, hogy *enne s enne* (= ennyi és ennyi) jószágot hozott (VirgK 128); Majd meglelsz engemet *itt s itt* (Fazekas 1:174).

8. Ismételt határozószók. — Jelentésük többféle, általában a fokozást szolgálják. Ide tartoznak a kérdő határozószók is.

Példák: *Bizony bizony* mondom tünեktek (MünchK Jo 1,51; *Amen, amen* dico vobis); *Bizony, bizony*, el nem bocsátlak Tégedet, mind addig amíg ... (BethK 1:78); Menten mégyen *előbb-előbb* vétekben, esztendeig sem jut Isten eszében (RMDE 2:78); [Az ötvös az inashoz:] Apródonként ... Műszerecskéket szerezz, És így *előbb-előbb*, Hová *feljebb-feljebb*, Jobb állapotra mehetsz (RMKT 17. sz. 13:455); *Igen igen* ritkán esik itt le a mennykő (Mikes 94); Bercsényi úr *igen igen* készül a más világra (Mikes 101); Kérjük ő Felségét (= az Istent), hogy ennek utána is napról napra *jobban jobban* megvilágosítsa az ő szent igéjét (RMDE 1:676—677); Jobbacsán vagyok. Már *keveset-keveset* a házban is járhatok (BethK 1:382); *lassan lassan* az hús az aszjú tetemekre nevedekvén... (MargL 145); [Látott egy csillagot kimenni ez klastromból,] és *lassan lassan* felmenni az égben (MargL 113); A közönséges rendbeli ... asszonyállatok ha *niha niha* háborognak az ő fér-

jekkel, nem csoda (Drask 20v); Ha szintén tréfába *niha niha* elfutunk töletek, de ... az mi szivönket ... ti nálatok hadgyuk (Drask 65v). A nemes lelkek, habár képzéseik (mint *olykor-olykor* a miénk) hibások és idélenek lehetnek is... (Fazekas 1:88); Esnek *ottan ottan* holmi tréfacskák is (RMDE 2:544); De az irigy Sátány *ottan ottan* őket bűnre ingerlette (RMKT 17. sz. 11:92; hasonlóan 11:347; 11:628; 11:705; BethK 1:96).

A leggyakrabban előforduló páros kérdő határozószók: *hova-hova? merre-merre? hogy-hogy?*

88. Álikerszók. — 0. A részismétlő, főleg vegyes hangrendű szavak között számos olyan van, amely az ikerszó benyomását kelti, de valójában nem az. Ide tartoznak az olyan képződmények, amelyeknek eredetét eddig nem tudták kétségtelenül megállapítani, mint pl. *keteputa*, *hebehurgya*. Ugyancsak ide tartoznak az egészen biztosan idegenből származó, és csak a magyarban ikerszóvá fogadott elemek, mint *etyepetye*, *kótyavetye*, *szarahora*. Ezek közül az utóbbi háromnak adatait kissé részletesebben megnézzük, mert rajtuk lehet tanulmányozni az ikerszók asszimiláló hatását és ennek frazeológiai jelentőségét.

1. *etyepetye*, *egyepetye*. — Annak ellenére, hogy a TESz elveti a latin *appetitus*, ill. az ebből származó német *Appetit* átvételét, és eredetként hangutánzó-hangfestő ikerszót tételez fel, a német eredet aligha lehet kétséges. A TESz-től idézett példában (1717-ből) Mikes Kelemen azt fejtegeti, hogy a hajóút „a főt elbódítja, a gyomrot felkeveri” és az embert hányásra készteti, ezzel szemben „a földön ... a hintó megrázza, elfárad, és jobb *etyepetyéje* vagyon az ételre”. Itt tehát kétségtelenül az étvágyról van szó. Ugyanezt a jelentést mutatja Mikes másik két helye (közülük a második átvitt értelemben). „Akkor volna valami kis érdemünk, amikor ehetnénk a megtiltott gyümölcsből, de nem eszünk, és nem akkor, midőn arra nem nagy *etyepetyénk* vagyon (90); „ma pedig épen nagy *etyepetyém* vagyon keddel beszélgetni” (10). Ilyen adatok alapján nyugodtan elfogadhatjuk a német *Appetit* átvételét és magyaros átalakítását.

2. *kótyavetye*. — Délszlávból való egész mondat *ko će veće? 'ki akar többet (adni)'*? A hadizsákmány árverezésekor kiáltott kérdés. A magyarban ikerszónak érződött, *kótya-vető* alakja is lett, ebből könnyű volt elvonni a képzelt *kótya* alapszót, amit Arany is használ.

3. *szarahora*. — Török eredetű szó, eredetileg munkacsapatot jelentett, majd, mivel ezek fegyvertelenül szolgáltak és különböző közmunkákra vezényelhették őket, kialakult a lebecsülő jelentés. A magyar fül ikerszónak érezhette.

89. Az összecsengés lehetőségei. — 0. A szóismétlések és ikerítések, valamint az álikerszók kialakulásában jelentős szerepe van a hanghatásnak. Ez még jobban érvényesül és bizonyos esetben egyedüli hatóerő szintaktikai kapcsolatok létrejöttében. Az összecsengés lehet alliteráció (a szókezdő hangok vagy szótagok azonossága), mint pl. *bokros bánat*, de lehet a szó belsejének és végének több hangra is kiterjedő azonossága, mint pl. a *nyomorúság* és *szomorúság* együttes szereplése. A frazeológia szempontjából legérdekesebbek a hanghatásra épülő tréfás, talányos behelyettesítő mondások, mint pl. ahelyett, hogy valaki munka nélkül *csavarog*, azt mondják: *a csavargárban dolgozik*.

1. Az alliteráció nagyon kedvelt stílusesszüköze mind a prózának, mind a költészetnek. A kódexirodalomban alig lehet erre példát találni, mert itt a szövegek mind latinból vannak fordítva, de az önálló magyar fogalmazványokban már a 16. századtól kezdve megjelenik ez a játékoság. Néhány példa a szavak betűrendjében:

Sok jajjaim után *bokrosul bánatom* (RMKT 17. sz. 11:295); Bánatomra *bánat bokrával* érkezék (RMKT 17. sz. 11:284); Azért kérlek *bocsáss bucsuddal* el (Ponc 240; lat.: *cum voluntate vestra*, a magyar megfelelőnek tehát mintája volt); A harc járta *javában* (Petőfi 1:189); *Kéblén kenyere, hátán háza* (Petőfi 2:206); *Kedvem kerekedett* (Petőfi 2:106); (A róka a megkergetett farkashoz:) Mi dolog, farkas uram. Amint én eszembe veszem, nem jól *költ kölesed* (HeltFab Ra); Fene bús haragos vad ... *körmét köszörüli*; (alább:) [A hóhér-kölykök] *körmöt köszörülnek* Juliana szűzre (RMKT 17. sz. 11:595); A satira *nyögve nyelő* orvosság (Fazekas 2:17); *Pezseg a pozsgás* sihederben A jó vér (Fazekas 1:174); Jer, *szeretlek szenvedéllyel* (Petőfi 2:75); Születét ennek a régi szent atyák nagy *szívek szakadva* várták (RMKT 17. sz. 11:699); *szívesen szeretvén* kedet (Mikes 90); Nem elég ... *szót szaporítani*, de cselekedettel kell bizonyítani (RMKT 17. sz. 9:201). Nagyon gyakori az alliteráció összetételekben és jelzős szerkezetekben.

Példák: aki dicsekedel ... régi *füstfogta* Nemes leveleddel (RMKT 17. sz. 2:185); A sok kincsnek a tél csak *hült helyét* leli (Petőfi 2:326); Az mélységes *tenger igaz iccével* mér minden folyó vizekre (RMKT 17. sz. 8:18); ... te nagy *kénos kórságodért* (LázK 180); az te *késérűségös kénodnak* emlékezőti (LázK 166); *kivilágos kiviradtig* tartó táncmulatság (ErdArcok 97); És ... az ő lelkét ... *viszöm az örök örömbé* (LázK 153); Egy szép kövér ló ... talált egy ... *fáradott szegény számart* elől egy szoros úton (HeltFab H4); Mit elejek szerzett *véres verejtékkel* Azt mind elcserélték az nagy henyéléssel (RMKT 17. sz. 13:196).

2. A belső összecsengésű (és esetleg rímelő) szavak némileg hasonlítanak az iker kapcsolatokhoz, de nem alkotnak annyira szoros egységet és megjelenésük is inkább a népi találékonyságtól vagy a pillanatnyi írói leleménytől függ.

Néhány példa: Mindön *nyomoróságokban* és *szomoróságokban* segít nekünk boldogságos Szűz Mária (CzechK 125); Megelegyíté az én mennyei Szent Atyám ezt az *örömet keserű ürömmel* (BethK 1:137); Azok is százhuszan *társosan s párosan* ... (RMKT 17. sz. 11:593); Nagyságos *titulus*, ha nincsen *vitulus*, nem használhat senkinek (RMKT 17. sz. 11:270).

3. Az összecsengés többféle tréfás szellemességnek lehet elindítója. A halottat kóporsóban *földbe* tették, tehát elment *Földvára deszkát árulni*, a túlhevített tej *kifut*, tehát *Futakra mén a tej*, a bátor ember *Bátorban lakik* stb. (O.Nagy MiFT³ 180).

A helynevekkel más játék is keletkezett. Van *Kishér* és van *Nagybajom* helység. Ha valakitől megkérdezik: Hogy vagy? Válaszolhat: Tudod, *Kishér Nagybjom* (= kis bér, nagy bajom). Régi mondás: Aki *Á-t* mond, mondjon *Bé-t* is. Ebből keletkezett a jelszó: Aki *árt* mond, mondjon *bért* is.

Ezekén túl az összecsengés szinte korlátlan lehetőségeket ad különböző tréfás szellemességek keletkezésének. A kevéssé hihető hírt vagy elbeszélést így fogadhatják: *hiszi a piszi*; gyerekkoromban az árulkodót így csufoltuk: *Árulkodó Judás, köll-e palas tojás*; közismert mondás: *Tudja Pál, mit kaszál*.

Néhány irodalmi példa: [Lombai Lucáról:] *Banya* ugyan, de *bánya* is, pénz**ba**nya (KisFK 2:249); (Mihálcfalván a Jósika családnak egy Benkő nevű gazdatisztje

volt.) Emlékszem, hogy valahányszor Mihálcfalvára érkeztünk, atyám első szavai ezek voltak: Domine *Benkő*, beütött a *mennykő* (ErdArcok 102); Megharagudott *Hermán* — kövér ludat *kíván* (Mikes 56); És azon légy, édes nénékám, hogy *Kelemen* ne «*kelletlen*», hanem *kellemetes* légyen nálad (Mikes 124); Non est fides in *paraszt* sicut piscis in *haraszt* (RMDE 1:661); [Gastrodes Ajaxhoz:] Nem szükség sok mázsa *por*, hanem csak sok akó *bor*. Itt nem *taraszkbul*, hanem *palaszkbul*... (RMDE 2:126); Jaj de *szerettelek*, majd *megettelek* (Csathó 161).

Pesti Gábor Fabuláinak háromsoros „Értelme” gyakran tartalmaz a közönséges rímet meghaladó összecsengést:

Kérlek, vedd jól *eszedbe* és tedd el-be *tegzedbe* ... (Pesti Fab 39. sz.)

A régi drámákban kedvelt fogás, hogy némely együgyű szereplő neveket kiforgat, idegen szavakat értelmetlenül hasonló csengésű magyarral cserél fel, stb. A humornak ez régi eszköze. (Ld. pl. KisfK: Kérők 2. felv., 1. jelenés, Ferenc és Tamás beszélgetését, ahol a *principális* mint *Princis Pál*, a *curia archívuma* mint *kuria árka*, a *procuratoria* mint *paróka torja* szerepel.)

4. Az összecsengésnek nagyon fontos szerep jut az eufemizmusban. Becsmérlő vagy illetlen szavak kerülésének egyik változata az illető szó helyettesítése egy közböbs jelentésű, de az eredetivel összecsengő szóval. Így régen a *beste lélek*-ből *pesti lélek* lett és hasonlók (Vö. 66. §). Tardi György mondja (1588): „Lám, tudjátok, hogy ... az *beste lélekkel* való morgás Utálatos Isten előtt ez szokás” (BalB és 16. SzK 2:768). Ezért kellett helyettesíteni.

Mondatok és mondatrészlegek mint frazémák

(90—141. §)

90. Elvi kérdések, különböző változatok. — Az eddig tárgyalt szókapcsolatoknak közös jellemzőjük az volt, hogy a közlés folyamatában mint előre megformálódott alakulatok vettek részt. Az ilyen egységek az állandó használatban megszilárdulnak, és a legtöbb esetben abból a körből, amelyben keletkeztek, valami módon kiválnak, elszigetelődnek. Ezt a folyamatot még az is jellemzi, hogy az elvont fogalmi síkon játszódik le. Ilyen kapcsolat volt pl. a *szót fogad* vagy *letesz vmiről*, amelyeknél a régi adatok alapján meg lehetett állapítani azt a kört, amelyből kiváltak, és a módot, ahogy szólássá szilárdultak.

Ilyen megfontolások alapján az egész mondatok és mondatrészletek között is találhatók olyanok, amelyek a gyakori használat folytán szilárd egységgé váltak, a megszokás folytán legalább árnyalatnyit veszítettek eredeti jelentésükből, és mint sztereotip fordulatok, klisék, sablonok bármikor felhasználhatók. Az eddigi frazeológiai irodalom a mondatok közül inkább csak a szóláshasonlatokat részesítette nagyobb figyelemben, nyilván azért, mert ezek között van számos olyan, amelyeknek értelmezése tárgyi magyarázatot kívánt. A frazeológia egészének történeti áttekintése azonban ennyivel nem elégedhet meg. Valójában végig kell mennünk az egyszerű és összetett mondatok minden fajtáján, és keresnünk kell azokat a típusokat, amelyek éppen megszokottságukkal valamiképpen kiválnak a mindennapi nyelvhasználat újra és újra fogalmazódó mondatai közül. Itt egyelőre nem vizsgáljuk az olyan mondatokat, amelyekben valami tárgyi érdekesség van, mint pl. *elmehetsz kukutyinba zabot hegyezni*, sem a közmondásokat és szállóigéket. Ezek későbbi fejezetekben kerülnek sorra. Itt egyelőre a mondatok nyelvtani jellegét vesszük alapul, és így haladunk rajtuk végig. Előre is jelezni kell, hogy az egyes fejezetek között nagy aránytalanságok lehetnek, és különösen a szóláshasonlatokkal kell részletesen foglalkoznunk.

Végül csak annyit, hogy a frazémaszerű mondatok mérhetetlen tömegéből a következő pontokban csak válogatott minták szerepelni.

Az egyszerű mondat

(91—93. §)

91. Kijelentő mondat. — 1. Az állandósult mondatok bizonyos állandóan ismétlődő szituációkban jelennek meg. Legjobb példái ennek a köszönési formulák. Ezek koronként változnak ugyan, de minden kornak megvannak a maga állandósult üdvözlési vagy búcsúzási szokásai: *Jó napot kívánok; Isten hozta; üdvözöllek, jó éjt kívánok; magamat ajánlom; a viszontlátásra; üdvözlöm az otthoniakat.* stb. Ezeket ma nem tekintjük ugyan a frazeológia részeinek, de mint formuláknak két irányban is érdekes a jelentésfejlődésük. Egyrészt érdemes tudni, hogy egy részük eredetileg tartalmasabb volt, így pl. a *magamat ajánlom*, vagy *ajánlom magamat*. Másrészt pedig a köszönési formulák sajátos helyzetben eredeti funkciójuktól teljesen eltérő, pregnáns szerephez juthatnak. Így a búcsúzkodásnál használt elemek valamely szándék feladását, a sikertelenséget, reménytelenséget fejezhetik ki.

Néhány példa: Néktek, édes késérőim, Az Istennél könyörgőim, *Magam ajánlom; Legyetek védőim* (RMKT 17. sz. 15A:773); Ha nem fogadják el az ajánlatomat: *jónapot*, már itt sem vagyok (közny.); (Az ép lélek élteti az embert:) Ha ezt is eladod, *Jó éjszakát*, Nincs Isten, aki le Tekintsen rád (Vör 1:539); [A bukaresti ismerősök] Szívesen fogadtak, megkínáltak dulcsászával, aztán *alászolgája*, egyik sem ajánlott senkinek, egyik sem szerzett egy megbízatást se (ErdArcok 214, Barabás Miklós).

2. A bocsánatkérésnek régen állandó formulája volt a *megkövetem* vagy *követem*. Ezt ma már nem használjuk, helyette általános a *bocsánatot kérek*, ami aztán felszólító-óhajtó alakban is szerepelhet: *bocsásson meg*. Ennek is vannak különböző tréfás változatai. Egyrészt a rövidített *bocs* (mint *köszönöm* helyett *kösz*), és francia *mille pardons!* mintájára az *ezer bocsánat!* majd a rövidített alak kombinációjával a tréfás toldás: *ezer bocs és egy anyamedve* (Hernádi 54). Gúnyos értelmű a *bocsánat, hogy élek* (Hernádi 54).

3. A kijelentő mondatok között nagyon sok az általános bölcsességet kifejező, lényegében elköptatott frázis, mint pl.: *Így van ez; ilyen az élet; kicsi a világ; az ember nem mindentudó; az asszony ingatag*, stb.

4. A kijelentő vagy óhajtó formában gúny is jelentkezhet. Ezzel a mondat jelentése éppen az ellenkezőjére fordul. A közbeszédnek ezek is állandó formulái: „*még csak az kellene*”; „*pont ez hiányzott*”; „*ennek is pont most kellett elromolnia*”; „*éppen jó kedvemben találsz*” (közny.).

Régebbi példák: *Csak ez vala héa*, hogy úgyan kezemben szeretőmet megöljed! (BalB és 16. SzK 2:536); [Sáfár:] Márta, takarodj! Te is Endre! *még csak ez hibázott* (KisfK 2:193); Ördög és boszorkány, *még csak ez volt hátra*, Hogy fejkötő el-len szögezzem ágyumat (Petőfi 2:169); Én és feleség, én és messzely bor? No hisz csupán *az kellene még!* (Petőfi 1:89); Na hiszen, *még csak az kellene!* (Csathó 369).[Bartók Vidorhoz:] Papolj bizvást — *éppen jó kedvemben leltél* (KisfK 2:210); *Éppen jókor kezdés ki velem ...* (Csathó 590).

5. Több olyan kijelentő mondat van, amely a sok használat folytán teljesen megkopott, eredeti jelentését elvesztette, és csak mint töltelékszó szerepel. Ugyanez a jelenség megismétlődik a kérdő és felszólító mondatok körében is. Kijelentő formában leggyakoribbak a *tudod, hiszen tudod, hiszen érted, látod; nem is kell magyaráznom, mondanom sem kell* stb.

Néhány példa: *Tudod*, mai időben a szép ruha többet nyom az embernél (KisfK 2224); [Öregbíró:] Magamtól, az igaz, sok kitelik, de mégis — *no tudják kendtek*, az ember nem mindentudó (KisfK 2:143); De a tiltott gyümölcs a legjobb, *tudhatod* (Petőfi 2:229). Mert, *látod*, én öreg ember vagyok (közny.).

92. Kérdő mondatok. — 1. A kérdő formát nagyon gyakran nem eredeti értelemben használjuk. Pl. találkozom egy barátommal olyan helyen, ahol nem vártam volna. Látom, ugyan, hogy nem keres semmit, mégis így kérdezem: „Hát te mit keresel itt?” Vagy látom, hogy nagyon is korlátozott irányba siet, mégis így kérdek: „Hát te merre csavarogsz itt?” Esetleg régieskedve: „Mi járatban vagy?” Ez utóbbi forma már a körülírás egyik típusa, amiről később lesz részletesen szó, amikor a „Mi szél hozott erre?” típusok szintén tárgyalásra kerülnek.

Az udvariasság is kifejlesztett bizonyos állandósult kérdéseket, amelyeket ma inkább csak tréfásan használunk: „Minek köszönhetem a megtiszteltetést, a szerencsét, a leereszkedést?” stb.

Példák: Hát *mi jót hoz* Sára néni? (Vör 1:534); *Merre oly nagy szélllel*, Ambrus gazda! (Petőfi 1:134).

2. Nagyon gyakori a kérdő alakban kifejezett tagadás, parancs vagy tiltás és csodálkozás: „Mi közöd hozzám?” „Nem takarodsz innen?” „Hogy mersz velem így beszélni?” „Hogy kerül a csizma az asztalra?”

Néhány példa: [Sáfár Mártához]: *Ki kérdezett? nincs más dolgod*, mint hallgatózni? (KisfK 2:192); *Mi gondom vagyon nekem* frater Ferenczel és teveled? (VirgK 20); Elég, hogy élsz! *mi gondod rá*: Mi volt és mi következik? ... (Petőfi 2:210); [Lina Tamáshoz:] Nem is tudom, *mi gondja kendnek arra*, mit az uraság cselekszik (KisfK 2:262); Az tudomány Istennek félelme nélkül *mit hoz* embernek és *mit használ*, úgy mint azt mondanája *semmit nem* (LázK 285; hasonlóan 288); *Mi közöd hozzám*, miért nem hagysz meghalnom? (RMKT 1:877); De *mi közöm nekem* mind ezekhez? (Mikes 208); Ami felől írt ked, bánadalommal bánom, hogy meg nem cselekedhetem: de *mit tehetünk rólla*? (Mikes 159); *Mi haszna* ohajtnom (= sóhajtnom) ennyi fájdalommat? (RMKT 17. sz. 11:424); Hajt a tíz láncsás [az ál-LudasMatyi után], de *mi haszna*, nyomába se hágnak (Fazekas 1:175).

3. A felszólító, parancsoló kérdés vonatkozhat már elhangzott felszólításra mint annak megismétlése: „Mit mondtam?” „Hányszor kell még mondanom?” „Nem mondtam százszor?” „Kinek beszélek?”

Régebbi példák: [Lombai:] Ej szedte-vette gyermekei: *mit parancsoltam?* (KisfK 2:216); [Lina Tamáshoz:] Csak menjen kend — *mit áll kend* — elmehet. (KisfK 2:257).

4. A felkiáltásnak eredetileg is a kérdő forma volt a kifejezője: „Milyen hideg van!” „Mekkorát ugrott!” E kérdő formának igazi kérdő jellege a megszokott felkiáltásokban ma már nem érzékelhető. De van sok olyan kérdő módon kifejezett felkiáltás, amelyben még a kérdés is eleven. Előfordulhat a kérdő felkiáltás mint az előző közlés helyesbítésének bevezetése: *De mit beszélek?*

Példák: Hát én bűnös *hová legyek?* (RMKT 17. sz. 15A:355); *Micsoda hadakozások nem voltak* ... egy asszonyért? (Mikes 139); [Öregbíró:] Hm! Hm! *mi nem történik* a világba? (KisfK 1:138); *Hogy a gutába* nem tud az a goromba csűrhe Békével ellegelni? (Fazekas 1:78); *Mi a tatár*, úgy veszem észre, hogy ma Fölkelni

nincsen kedve senkinek (Petőfi 1:577); *De mi a kő!* mért e hosszú Méla bámulás? (Petőfi 1:47); Egy szóval mindenütt virágos kertben jártunk. *De mit mondok?* mert nincsen olyan kert, akiben annyi sokféle virág legyen (Mikes 205).

5. A tulajdonképpeni kérdést megelőzhetik különböző bevezető formulák (amik befejezők is lehetnek.) Ilyen a kijelentő: „kérdem én”; a kérdők: „hallod-e?” „mi dolog ez?” „mit hallok?” A közbeszédben ma is egyre-másra teremnek az ilyen formulává halványodó mondatok: „Kérdem én és joggal”; „Hát ehhez mit szólsz?” Ezek közül is a *mit szólsz hozzá?* már nem igazi kérdés, hanem a csodálkozó kérdésre nyomatékosan igenlő és némileg kihívó válasz, mint pl.: „Hát ti autót vettetek?” Felelet: „Mit szólsz hozzá?”

Néhány példa: János paraszt, halász és tudatlan vala: *kérdlek téged*, hol tanulta vala az nagy titkos igéket: kezdetben vala ige ... (ApMél 43); *Most kérdezem én:* mit adott a modern kor a vallás helyett (Hernádi 328); ... kinek monda frater Egyed: *hallod-e atyámfia?* (VirgK 91); *Hallod-e*, barátom (Pesti Fab 143. sz.; hasonlóan 145., 156. sz.); *Hallod-e*, uram, azt mondják, hogy ... (Laskay C1r—v); [Az ólba menekült szarvasnak mondják az ökrök:] *Mi dolog, mi dolog*, szarvas uram? (HeltFab L3); S monda Pétörnek: Simon, alusz-e, *ez-e a dolog*, egy óráig nem vigyázhattál én velem (WeszprK 53); [Borbás bíró:] *Mi dolog az*, Antal bíró? ismeg nem tetszik-e teneked a papok házassága? (RMDE 1:591).

Az ilyen lazábban kapcsolódó bevezető mellett nagyon gyakori a főmondatként szorosan kapcsolódó kérdés is:

Mi dolog ez, ami rajtad történt? (KrisztL 15); *Mi dolog ez*, fiam, *hogy* énnekem nem szólasz? (Ponc 23); No, *mi dolog az*, *hogy* ti minduntalan én reám futtok (RMDE 1:601).

További kérdő formulák:

Mi lelt tégedet ... atyámfia (MargL 119); *hogy látá* [Fabiust a felesége] monda neki: *mi lelt?* (SándK 26); Angyali szépségű édes Julianám, *mit hallok felőled?* (RMKT 17. sz. 11:573); Egykor .. kérdi Illyésházi Bornemisza Boldizsárt, *ha jó kérdeni*, úgymond, miért megyen k(e)g(yelme)d fel az császárhoz (Szam 119); *Fiam ... ha merem* nevedet és foglalatosságodat *tudakozni* (Fazekas 2:74); *Szabad tudnom*, mi vezette nagyságodat e tájra? (KisfK 2:197); *Szabad tudnom*, kit tiszteltek házámban? (KisfK 2:195); [Mokány Linához] *Tudod-e*, *hogy* nekem tetszel? (KisfK 2:233).

6. Teljesen elkoptatott, eredeti kérdő jellegüket veszített töltelékszavak lettek a *tudod?* *érted?* *látod?*: „Mert, *tudod*, én mán nyolcvanon túl vagyok.” „Én ezt nem vagyok hajlandó elfogadni, *érted?* nem vagyok hajlandó.” Az alább következő példák némelyikében a kérdő jelleg még él, mert a megszólított szellemileg nem egyenrangú a megszólítóval, vagy sokkal fiatalabb nála, így a kérdés jogos.

Példák: [Lina Tamáshoz:] Csak menjen kend dolgára s ezentúl ne hordjon híreket — *érti kend?* (KisfK 2265); Ferkó, ha egyet rikkantok, süsd el a mozsarakat, *érted?* (KisfK 2:120); (Margit Málihoz, akiről azt hiszi, hogy valamelyik kérő elveszi:) Máli! *tudod?* aztán sírj, *érted?* zokogj, mert szokás; ha mindjárt örülnél is, ne mutasd, *érted?* (KisfK 2:103); Mekkora bajt okoztál, *látod?* (közny.).

93. Felszólító és óhajító mondatok. — 1. Vegyesen fordulnak elő kijelentő és óhajító mondatok az üdvözlésekben, a találkozáskor és búcsúzáskor szokásos módon

ismételgetett (részben kijelentő alakú) formulákban: „Isten hozta kegyelmedet”. Felelet: „N(a)g(yságo)d szolgálatjára” (RMDE 2:357); „Adjon Isten jó napot, kegyelmes uram!” Felelet: „*Isten megfogadja*, jó Balassa uram, kegyelmednek” (RMDE 1:622). Az ilyen formulákhoz hasonló hangzottak a búcsúzáskor. A mai „Isten áldjon, Isten veled, Isten hozzád” már rövidült alakjai a régen szokásban volt formuláknak, amelyek főleg a halotti búcsúztatókban maradtak fenn teljes alakjukban.

Néhány példa: *Isten viseljen* (= vezessen) nagy békével (RMDE 1:812); Elme-
gyek én, *Isten vételek maradjon* (RMKT 17. sz. 13:111); *Isten maradjon felséged-
hez* (RMDE 1:812); Menj el, *legyen Isten veled* (RMDE 1:804); *Légyen Isten ve-
led*, kedves házastársom (RMKT 17. sz. 11:121; halotti búcsúztatóban); Menj el,
édes mesterem, *Isten viseljen meg* (= vezessen vissza) békességgel, jár(j) jó szeren-
csével (RMDE 1:799); El kell mennem mostan, *légy jó egészségedben* (RMDE
2:267); *Isten adjon* neked is *jó éjt* (Ponc 133).

Az itt felsorolt példák csak a legáltalánosabb típusokat mutatják. Ezeken kívül egyes koroknak és egyéni ízlésnek megfelelően más változatok is kialakultak. Ezek azonban már inkább a stilisztikába tartoznak. A teljes mondatok idők folyamán rövidülhettek, és gyakran a köszönés csak egy mondatrészlegből, töredékből áll. Mivel hasonló rövidülés más mondatfajtákban is mutatkozik, ezzel külön fogunk később részletesen foglalkozni.

2. A köszönési formulákban megjelenő jó kívánságokon kívül nagyon gyakoriak a különböző alkalmakkor mondott, főleg hálálkodó jó kívánságok. Ezeknek is vannak állandósult formuláik. A jó kívánság kérést is előzhet meg, és ilyenkor eléggé színtelenné válhat: „*Az Isten áldjon meg, segíts rajtam.*”

Példák: Oh, én jó uram, *Isten éltesen* (Ponc 87); *Isten neked jót adjon* (Ponc 173, hasonlóan 149; RMDE 1:820); *Az Úr Isten fizesse meg az te nagy kegyelmes-
ségedet* (RMDE 1:823); *Isten adjon száz annit kegyelmednek érette!* (RMDE 1:885); (Kérés a kurjongató legényekhez, hogy csendesebben vigadjanak) *Isten
áldja meg kendteket*, Szegény édesanyám beteg (Petőfi 2:145).

3. A közvetlen kérést vagy felszólítást egy formula előzheti meg, amelyhez az igazi kérés mint főnévi igeneves szerkezet követhet: „*Légy szíves* ezt megtenni.” A mai nyelvben már csak a *szíveskedjék* és *legyen szíves* él. A régi nyelv azonban sokkal gazdagabb volt ilyen formulákban: *kegyeskedjék, méltóztassék, méltóztassék*. Ezeket ma már csak gúnyos értelemben használjuk. Régen nagyon gyakori volt a tagadva kérő forma is: *ne átaljja, ne neheztelje, ne restellje, ne sajnálja* stb. *megtenni*.

Néhány példa: *Kegyeskedjél* ezt tudomásul venni (közny., gúny); *Méltóztassál* engemet oda bé vinned (NySz 2:731); *Méltóztassál* bocsátani te angyalodat (NySz 2:732); *Ne átalj* mind holtodig igazulni (NySz 1:86); Engemet is tudósítani akaratodról *ne neheztelj* (NySz 2:949); *Ne sajnáljon* engemet tudósítani (BethK 1:370; hasonlóan 373—376).

4. A bocsánatkérésnek ugyancsak gyakori formája a felszólító mód: *Engedj meg; bocsáss meg*. Ezek a mondatok azonban gyakran csak egy ellentét bevezetői: „Már bocsásson meg a világ, de ...”.

5. Ahogy a kijelentő és kérdő mondatok közül néhány elvesztette eredeti funkcióját és inkább töltelékszónak érődik, ugyanúgy a felszólító mondatok között is vannak ilyen halványultak, mint pl. *hallja csak, halld, hidd el, lásd*.

Néhány példa: *Hallja csak*, ez a bátyja azt mondta, hogy ... (KisFK 2:214); *Halld*, kincsem, ha kell szerető, itt áll egy (KisFK 2:233); Mit én tudok, *higyétek*,

annak más fogja venni hasznát (Petőfi 2:506); [Lombai Mokányhoz:] *Lásd*, húgomat nem adom neked, nem illik hozzád (KisfK 2:223); *Lásza* kend, a sáfár egészen más ember, én úgy hallok (KisfK 2:189).

Szervetlenül csatlakozó mondatok

(94—101. §)

94. Általános kérdések. — Mielőtt áttérnénk a valódi összetett mondatokra, foglalkoznunk kell olyan mondattípusokkal, amelyekben két vagy több mondat együttesen szerepel, de ezek szintaktikailag nem kapcsolódnak szorosan egymáshoz. A közlésben elfoglalt helyük szerint lehetnek bevezető, közbevetett vagy befejező mondatok. Mivel a legtöbb ilyen mondat mindhárom helyzetben szerepelhet, ez a szempont nem látszik alkalmasnak a felosztás számára. Szintaktikailag is a laza kapcsolódás miatt csak látszólagosan jelzői, hasonlító, feltételes, határozói stb. jellegűek, éppen azért ilyen alapon sem osztályozhatók igazán. Legalkalmasabbnak látszik az érzelmi tartalom alapján való csoportosítás, azaz, hogy a szervetlenül csatlakozó mondat érzelmi-leg közömbös-e vagy tartalmaz-e valamilyen enyhe vagy erős érzelmi töltést.

E körből kivesszük az igazi feltételes mondatokat. Tárgyaljuk viszont a feltételes mondatoknak olyan fajtáit, amelyek nem tartalmaznak igazi feltételt.

95. Érzelmileg közömbös formulák. — Gyakoriak az olyan rövid mondatok, amelyeknek funkciója valamilyen közlés előkészítése vagy magyarázata. Az előbbinek tipikus példája az *úgy mond* (vagy rövidítve csak *mond*), a másíknak a *tudni illik*, (rövidítve: *tudni*) és a hozzá hasonló változatok: *tudnimiért*, *tudnimint* és ezek alakváltozatai. Az *úgy mond* gyakran a vonatkozó közlésbe ékelve is előfordulhat, és változatai lehetnek *mint* vagy *miképpen mondja*; *merem mondani*; *ne mondjam*; *hogy ne említsem*.

Néhány példa: 1. *úgy mond* és változatai: Erről szól Aranyászú Szent János, s *úgy mond* ... (ApMél 45); Azt mondják, *úgy mond*, az én szomszédaim, hogy ... (Laskay B8r); Az kérdések pedig ilyenek voltak. Micsoda, *úgy mond*, legrégiebb? (alább:) Micsoda, *úgy mond*, legszebb? (Laskay D8v); Nem úgy kell nekünk, *mond*, értenünk, ezt, hogy ... (Ozori Dd 5r); Atya Isten keáltja menyországbul: ötet hallgassátok, *mond*, ha valaki pedig mást akar ennél mondani, nem akarom hallanom (Ozori P6r—v); — És legottan, *mint* ájtatos doktorok *mondják*, jellőnek más angyal is (WeszprK 56); *miképpen* szent Bonaventura atyánk *mondja* (WeszprK 147); *merem mondanom*, hogy ... (CornK 25v; *Audeo dicere*); ... kiből jelentetik azoknak vakmerőségek, *ne mondjam*, tévelygések, kik ... (ApMél 41); (A pokolra jutott gazdag *mondja*.) Számtalan barmaim, sok mezőt befogtak, *hogy ne emlegessem!* tőlem elmaradtak (RMDE 2:62).

2. *tudni illik* és változatai: hívassátok el be Elkiás leányát, *tudni*, az Zsuzsannát (Hoffgr Bb3r); egy kérést kérek te tőled, *tudnia illik*, hogy ez lélek ne lássa a rettenetes ördögöket (BodK 35); *Ó tunni illik*, az Úristen sebhét meg és ű gyógyít meg (Ozori P7r); 1550: Ez jámbor nemes uraink és barátink előtt, *tudnia illik*, Budai Péter és Budai Márton előtt (MNY 58:490); 1600 k.: [a tavasz] 3 holnapból áll, *tudnia illik*, bűt más hóból, sz. György havából és pünkösöd havából (NytudÉrt

90:65; hasonlóan Drask 23v, 27v, 30r); Monnon (= mindketten) meghalának, Maalon *tudni mert* és Celion (BécsiK 1,5); az te választott népeid, *tudnia mint*, az zsidók (LázK 111; hasonlóan 46, 85, 93, 96, 217); Zsidóságnak egy városába, *tudnia mint*, Betlehembe (NySz, KazK, ugyanitt több más példa).

96. A legegyszerűbb csatlakozó típusok. — 1. Új téma bevezetése, vagy visszatérés az előbbihez. — Az ilyen bevezető gondolatnak két fő mondatátípusa van. (1) Az egyik a *vmire tér* igével, pl. *térjünk* ilyen vagy olyan *dologra*, *mondásra* stb. (2) A másik típus az *illet* vagy *néz* igéekkel, pl. *ami azt illeti* vagy *nézi*. Mindkét típusnak a régiségben bőséges példatára van.

(1) Példák: *Immár térjünk az istoriára*, és szóljunk... szent Damankosnak az ő utolsó betegségéről (DomK 138); *De térjünk a szentek és az angyalok dolgaira* (OzoriAa 6r; hasonlóan I2v, Q8r); *De hogy a dologra térjek*, akit elkezdtem (OzoriAa Bb 3v); *De hogy a dologhoz kezdjünk ...* (Drask 87v); *De hogy ismet a dologra térjek* (Drask 158r); *És hogy ismét ugyan azon dolgot másodszor mondjam* (Drask 148v—149r); *De hogy ismét arra az dologra térjek*, az melytől eltértem vala ... (Drask 98v; hasonlóan 39v, 149v).

(2) Példák: *az mi illeti* az négyszáz forintot, Hosszútóti uramhoz mentünk (NytudÉrt 40:217); 1585: *az mi* az Újvár beli és Vigles beli részemet *illeti* ... (MNY 58:379); 1585: *Az mi* me (= méh) dézsma dolgát *illetné* ... (MNY 59:483). — 1584: *valami* az városnak igazságát, ő törvényét *nézi*, semmiből ki nem vonszom magamat (MNY 57:101); 1589: *Az mi* pedig az háznak másik felét *nézné*, annak is külön az ő méltó árát tartozzék megadni (MNY 51:243); Ezen esztendőnek folyását *ami nézi*, ... mind az időre, mind a termésre nézve jó volt (Rett 317; hasonlóan 54, 114, 292, 383, 412); [Nagy Lajosról:] Első idejének részét *ami nézte*, Bellona asszony-nak adta és szentelte, Utolsó idejét pedig *ami nézte*, Azt egészen szentül virtusnak engedte (RMKT 17. sz. 13:284).

2. Nagyon gyakori bevezető vagy befejező sablon erősítheti meg egy állítás igaz voltát. Ilyenek: *az igaz*, *az való*, *az szent* és hasonlók.

Példák: *A való*, nehéz Zágon nélkül (Mikes 19); Azonban *egy áll*, hogy Mihálc-falván magam is igen furcsa dolgoknak voltam tanuja (ErdArcok 101); *Annyi szent*, hogy ... (Petőfi 2:444). [Luca a báróról:] *Azt meg kell neki adni*, ő különös szép ízlésű mágnás (KisFK 2:255).

97. A kényszerű cselekvést bevezető formulák. — Ha valaki olyan helyzetbe kerül, hogy csak egy valódi lehetőség áll előtte a cselekvésre, ilyenkor ma általában azt mondjuk: *nincs más választása*, vagy *nem volt más lehetősége*. De ma is mondhatjuk: *nincs mit tenni*, *mi mást tehetett volna*, stb. A régiségben is volt a kényszerű cselekvésnek általánosan használt bevezető mondata. A megfogalmazása természetesen a helyzet szerint változott, és a *tenni* ige helyett állhatott *mívelni*, a *nincs mit* helyett kérdő formában lehetett *mit van* vagy *mit volt mit tenni*. Ezek a változatok szintén gyakoriak voltak.

A mai nyelv az ilyen bevezető formulát nagyon kibővítette. Egyrészt egész skálát alakított ki különböző igék bevonásával. Így pl. *ezen nincs mit gondolkodni*, *tűnődni*, *töprengeni*; *ezzel nincs mit késlekedni*, *habozni*, *várni*, *kísérletezni* stb. Ezek ugyan-csak olyan kliséi a nyelvnek, mint a régiek voltak. Másrészt meg az állító mondatot kérdőre alakította: *mi mást tehettem volna* vagy *tehattunk volna*?

Néhány régi példa: *Nincs mit tennem ... búcsút kell vennem* (RMDE 2:54); [A gazdag a pokolban:] *Nincs mit tennem, fel kell vennem mindezeket* (RMDE 2:69); [Az ökrök a szarvasnak:] *Nincs mit tennünk*. Ha a természet így hozta állapotunkat, ugyan abban kell megmaradnunk (HeltFab L2a); Az hispaniai királynak *nem lőn mit tenni*, mert fél vala az átoktól (HeltHáló 78; hasonlóan 79; HeltChr 40r, 57v; Laskay B5r); 1666: *de mit van mit tennünk* (MNY 45:211); *nincsen mit mívelnem* (Ap 21); *Nem lőn mit mívelni* Apolloniusnak, koporsót csináltata [megholt feleségének] (Ap 106).

98. A főközlést megelőző formulák. — 1. Megelőző mentegetőzés. — Régen egyik nagyon kedvelt sablon volt a megelőző mentegetőzés a rákövetkező közlés tartalma miatt. Ez utalhatott a közlés bizalmas voltára: *köztünk mondva; szó köztünk maradjon*; de lehetett bocsánatkérés a jó ízlést sértő szavak miatt: *tisztességgel mondván v. szólván*. A mai nyelvben is itt-ott még előfordul: *tisztesség ne essék szólván*. Ennek eredetibb alakja lehetett: *a tisztességen hiba ne essék szólván*.

Néhány példa: [Mokány Vilmához:] *Köztünk mondva én bennem vajmi sok van ám, amit a kisasszony nem szeret* (KisfK 2:248); [Lombai Mokánynak:] ... más az, *köztünk szólván*, nagy bolond vagy (KisfK 2:224); *Köztünk szólván*, csak egy pinctet ittam meg, kicsit mégis a fejembe ment (KisfK 2:134); [A koldus] *tisztességgel mondván*, rakva rut fekéllyel (RMDE 2:60); Cleopatra, *tisztességgel légyen mondva*, parázna kurva volt (NySz 3:676).

2. A befejezés előkészítése. — A befejezést, összefoglalást bevezető formulák lehetnek egész mondatok, mint pl. *hogy egy sommába foglaljam*, vagy *hogy egy szóval megmondjam*, de lehetnek az ilyen mondatoknak részlegei is, mint pl.: *egy sommába vagy egy szóval; elég az (hozzá)*. Ezeken kívül hasonló értelmű, de különben nem nagyon változatos formulák is szerepelhetnek, ezekből formálódott a ma is élő *egy szó mint száz*. Az ilyen állandóan ismétlődő mondatok általában az értekező vagy vitatkozó prózára jellemzők, így példáink többsége Draskovits Jánostól való. Verses szövegekben ritkábbak.

Néhány példa a különböző típusokra: *De hogy egyik szómat másikba ne öltsem* (CsokSzól 2:295. sz.); *De hogy, az mit mondok, befejezzem ...* (Drask 82v); *hogy beszédemet elvégezzem, és az mit akarok jelenteni, egy sommába foglaljam ...* (Drask 56r); *Hogy pedig az mit eddig mondtam, egy kis sommába foglaljam ...* (Drask 51r); *És hogy egy sommába megmondjam* (Drask 140r, 175r); *Somma szerént* (Drask 59r); *Egy sommába* (Drask 115v, 122r); *hogy az egész dolgot rövideden megmondjam* (Drask 86; hasonlóan 67r); *hogy kevés szóval megmondjam* (Drask 174r; hasonlóan 140v); *És hogy egy szóval megmondjam* (Drask 22v);

Téjjel, mézzel folyó országban mi laktunk,
Mindenféle kinccsel mi is bővelkedtünk,
Egy szóval mindenkor szabadságban éltünk.
(RMKT 17. sz. 11:185)

Egy halotti búcsúztató vége felé:
Egy szóval mindentől immár búcsút vészek,
Mert Isten angyali lelkem fogni készek.
(RMKT 17. sz. 11:268)

Senkiét nem kívánta, a magáét nem hagyta: *egy szóval* jó lelkű, vallását igazán szerető, jó haza fia volt (BethK 1:46; hasonlóan 252, 435, 493); Nagy volt *egyszóval* a hű-hó! (Fazekas 1:170); *száz szónak is egy a vége* (CsokSzól 2:294. sz.); *Egy szó oly mint száz* (RMKT 17. sz. 3:199); Megmondtam már, *egy szó annyi mint száz* (CsokSzól 291. sz.); *Egy szó annyi mint száz!* férjhez kell menned (KisfK 2:91); *Elég a*, hogy a császár megbotozta a vejét (Mikes 10).

99. Érzelmileg színezett bevezető és befejező formulák. — A teljesen szenvtelen és az erős érzelmi töltésű állandósult bevezető és befejező mondatok között egy olyan sáv húzódik, amelyben valamilyen enyhébb lelki mozzanat, belső kényszer, csodálkozás, esetleg némi felháborodás színezi a nyelvi megformálást. A nagyszámú ilyen lehetőség közül itt csak néhányat emelek ki, mint amelyeknél a nagyon gyakori használat már a régi nyelvben is egyrészt állandósult alakot, másrészt halványodott jelentést eredményezhetett. Ilyenek: *nem állhatom meg, hogy ...*; *csoda, hogy ...* vagy *nem csoda, hogy ...* és *lássa (meg) az ember, ha ...* Ez utóbbiból fejlődött ki a függő kérdő mondat elmaradásával először a *lássa meg az ember*, majd a ma is használatos méltatlankodó, korholó felkiáltás: *nézze meg az ember*, és ennek inkább csodálkozó változatai: *na nézd csak*, *na nézzék csak!* Másik ágon a bevezető mondat elmaradásával keletkezett a *ha* kérdőszóval bevezetett csodálkozó felkiáltás, mint az alább következő 3. pont legutolsó példájában. Ezek a formulák a közlést rendszerint megelőzik, de lehetséges, hogy lezárják, mint az alább idézendő *várd rá*, vagy a köznapi nyelvben: „Ne bosszants engem itt, *jót mondok!*”

A különböző típusok az alábbi alpontok szerint csoportosíthatók.

(1) Bevezető formulák: *nem állhatom meg*; *nem tudja megállni*. —

Példák: Széles István kolozsvári szenátor ... egy Terézia nevű leányának dolgát *nem állhatom*, hogy ide ne írjam (Rett 205); Diószegi Ferenc ... jámbor ... természetét emlékezetnek okáért *meg nem állhatom*, hogy ide ne írjam (Rett 207); *Nem tudja megállni*, hogy egy nap ne igyék (közny.).

(2) Bevezető formulák: *csoda, hogy*; *nem csoda, hogy ...* —

Példák: Vesztég, te János, *csoda*, hogy szólhatsz (ApMélt 36); *Csoda*, hogy nem szégyenlitek, amit szóltok (ApMélt 37); *csodálatos*, mikor látjuk, hogy ... (ApMélt 53); Azért *nem csoda*, ha megrettenett ő szózatjára (JókK 45); És ez *nem csoda*, mert ... (BodK 17); *Nem csoda*, hogy egyik gyűró másikhöz hasonlatos (Ponc 186; hasonlóan 33, 236); A közönséges rendbeli és parasztikos asszony állatok ha niha niha háborognak az ő férjekkel, *nem csoda*, mert ... (Drask 20v).

(3) Bevezető formulák: *lásd meg, ha...; lássa meg v. nézze meg*. —

Példák: *Lásd meg*, keresztyén olvasó, *ha* nem megtestesült ördegek ezek (HeltHáló 146); *Ha* ezek nem lator hypocrita ördegek, *lássa meg* minden keresztyén ember (HeltHáló 227; hasonlóan 257, 260). *Lássa az ember!* mi nem történi nálam nélkül a háznál (KisfK 2:121); *Lássa meg az ember* (NyRefk 477, Vörösmartyótl); Lopod a napot, és istentelenkedel ... *Nézze meg az ember ...* (Petőfi 1:235). — Tantalus ... az önne fiú magzatát felkoncolá. (Ez *ha* nem nagy hallhatatlan dolog!) És szegint étekbe meg főzé (RMDE 1:827).

(4) Némi fenyegetést tartalmaz a régi *várd* (v. *várj*) *rá*, akár mint közbevetett, akár mint befejező mondat. Ma: *várj csak*, *megállj csak*, *na megállj* és hasonló.

Néhány példa: Osztán *várd rá csak*, majd jobban belé szólok (RMDE 1:675); [Vikárius Pál:] Gárdinál uramnak ... mindenkor meghül ebben a holnapban a feje ... [Máthé bíró:] Bizony ma a' tied is meghül, *várd rá csak* (RMDE 1:675); (Plutó a pokolra jutott gazdaghoz:) A szegény Lázárral jót miért nem tettél? *Várj*, majd torkodra forr, amit ittál s öttél (RMDE 2:65); (A fősvény mondja a majmának:) *Várj*, háládatlan, kitekerem a nyakad! (Fazekas 2:171); *Megállj csak*, majd adok én neked! (közny.); *Na megállj*, kapsz te még ezért! (közny.).

(5) A felszólító bevezető vagy befejező mondatok gyakori használatban eredeti értelmüket veszthetik és a biztatást, vigasztalást jelentő mondatok helyett a fenyegetést tartalmazókhöz csatlakozhatnak, ilyenek pl. *légy nyugodt, ne félj, ne búsulj*. A köznapi beszédben számtalanszor lehet hallani ilyen fenyegetéseket: „Ezt még visszakapod, *légy nyugodt*”; „Majd, *ne félj*, kapsz ezért apádtól” vagy „Csak sokat szemtelenkedj itt nekem, majd kapsz egy jó pofont, *ne búsulj*.” A fenyegetés lehet gúnyos értelmű kijelentés: „Fogd be nekem a szádat, *jót mondok*.”

Irodalmi példa: *Ne félj*; ha poros nadrágod, Kiporozza a káplárod (Petőfi 2:59).

(6) Az elutasítás, hárítás szintén kialakított állandó kapcsolatokat. Az 53. §-ban tárgyalt ilyen funkciójú magányos igék mellett, mint *takarodj, tisztsulj, vakarj*, főleg ilyen kapcsolatok állandósultak: *hagyj békét; menj dolgozdra; láss dolgoz után; maradj magadnak*. Ezek néha együttesen is előfordulnak. Az eredeti jelentésétől a *menj dolgozra* távolodott el leginkább az elvont sík felé. Az alábbi egyik példában a kolostor gárgyánja mondja a három híres tolvajnak: *menjetek dolgozokra* (= távozzatok innen).

Néhány régi példa: *Menj dolgozdra, frater, hagyj békét énnekem* (VirgK 20); [A gárgyán a három híres tolvajnak mondja:] Azért *menjetek dolgozokra*, ide tovább soha nem jüetek (VirgK 47); Semmi átok, jöjj el pünkösdnapi, Addig rózsám, addig *menj dolgozdra* (Vör 1:203); *Menj, láss dolgoz után* (Fazekas 1:45); *Menjetelek el, maradjatok magatoknak* (BalB és 16. SzK. 2:590); Eredj reménység, *menj, maradj magadnak* (Petőfi 1:637).

(7) A belenyugvás, ráhagyás szokásos frazémái régen: *ám járjon, hadd járjon; hadd legyen; tied legyen; Isten neki; oda se neki; se baj, hagyján; nem a világ*.

Régibb és újabb példák: [A meztelenül maradt Jovenianus:] *Hadd járjon* — itt vagyok egy vitézem énnekem ... Elmegyek, el oda, ruhát, lovat kérek (BalB és 16. SzK 2: 877); Volna bizony mit szóllanom, de *had járjon* már (RMKT 17. sz. 3:201); No *had járjék*, nincs mit tegyek (RMKT 17. sz. 3:488; No *had legyen*, nincs mit tennem 489); Mind jámborságod, s mind tudományod *tied legyen*, nekem csak aranyam legyen (RMDE 1:630); Nő, *legyen ez*, hogy [Szent Pál] szűz volt (RMDE 1:583); (A kulcsárok nem adják meg a hegedűsnek, amit az úr parancsol) *légyen Isten nekik*, hogy elhallgatják ... (BalB és 16. SzK 1:330, Tinódi); De tudom a szüret most nagyobb gondot ád; *Isten neki*; hozzá; teljen karika fád (RMKT 17. sz. 11:727); Nem kell az ilyesmin búsulni. *Oda se neki* (Csathó 555) De mindez még *se baj* (Vör 1:539); De *még hagyján*, hogy énnekem esnek (Petőfi 2:76); Hisz egy ember *nem a világ* (Petőfi 2:382); *Nem a világ* ez az egy hét (Petőfi 2:164).

100. Személyes érdekeltséggel színezett közbevetett mondatok. — 0. Ezt a típust csak általánosságban lehet közbevetettnek nevezni, mert leggyakoribb az ilyen eset. De ez a rend nem kötelező, az illető mondat állhat bevezető vagy befejező részként is. Az érzelmi telítettség sem egyforma. Némelyikben, mint *hiszem* vagy *vallom*, in-

kább intellektuális indíttatású, másokban, mint *látja az Isten*, erősebb az érzelmi nyomaték. Némelyikben a kétkedés, mentegetőzés, bocsánatkérés, hálálkodás, óvás, féltés; ismét más típusban a kérés, biztatás jut kifejezésre. Ezek a mondatok általában szintaktikailag nem kapcsolódnak szorosan a környezetükhöz. A közlésnek inkább csak stílusszínező velejárói, kihagyásuk a mondanivaló lényegén nem sokat változtatna. Éppen ezért nem is okvetlenül szükséges szintaktikai jellegük szerint csoportosítani őket. Később, az összetett mondatfajták tárgyalásánál látni fogjuk a különbséget pl. az igazi feltételes, hasonlító stb. mellékmondatok és az itt tárgyalt formula-szerűek között.

1. Hit, meggyőződés. —

Példák: Én imádságomat, *hiszem*, meghallgattad, mert én siralmomat örömmel fordítád (KerGyül 167); (Ha a törököt más oldalról is megszorítják,) *hiszem Istent*, alábbhagy istentelen maga felfuvalkodásában (ZrLev 137); Méltó dolog az, én is *megvallom*, hogy ... (Drask 145r); Ez dolog, *megvallom*, méltó siralomra (RMKT 17. sz. 11:119).

2. Kérés. —

Példák: Jaj, szánjon meg Isten, *kérem*, benneteket (RMKT 17. sz. 11:575); Elméteket, *kérlek*, oh ne fárasztatok (RMKT 17. sz. 11:574); Mond vala az község: jó mester, menj hamar, *kérünk*, a császárhoz (Ponc 196).

3. Őszintébb beszéd bevezetése. —

Példák: Mert, *hogy igazat mondjak*, nem tudom, ha ... (Drask 101r); És, *hogy nyilvánban szóljak*, megparancsolta volt azt is, hogy ... (Drask 1555r).

4. Mentegetőzés a kérdés vagy a kifejezésmód miatt. —

Példák: Hát most *ha merem kérdezni*, hogy áll az erszény? (KisFK 2:202; hasonlóan 2:87); Mert, *megkövetem a fejedelmeket, hogy így szólok*, de ... (Drask 156v); (Az udvari hízelkedőkről:) *Tisztességgel mondvá*, valamint a tetvek halottak testein nem sokáig késnek ... *hizelkedőknek* is olyan természetek (RMKT XVII. sz. 10:503—504).

5. Bizonytalan vélekedés, töprengés. —

Példa: Feltámasztaték kedeg, *ment vélem*, március havának tizenhatod napján (DomK 73).

6. Biztatás, serkentés; gúnyos biztatás. —

Példák: Ennek teljességét ím, *ládd*, miként méri (RMKT 17. sz. 11:631); (Istenről:) Renddel ennek nap, hold, *tudd* atyám, szolgálnak (RMKT 17. sz. 11:568); Mert számot kell adnod, *higgyed*, mindenekről (RMKT 17. sz. 11:653); (Időjóslás téiben:) Hogyha a csillagok tündöklők és tiszták, *Elhidd*, hogy ők ezzel hideg deret hoznak; (alább:) Ha a hód újsága hegyivel felfordul, Az idő, *elhiggyed*, akkor szélre szorul (RMKT 17. sz. 11:711); [Az üdvözültek] viadalodra, vég bajvívásodra serínyen, *hidd*, vigyáznak (RMKT 17. sz. 11:594); hasonlóan még 11:573; 11:586; 11:589). — Azt akarnád te, hogy mindeneket kifejezne az Írás, *azt várd csak* (RMDE 1:675); (A kígyó csábítását idézve:) *azt hidd csak*, Éva (RMDE 1:727); *Higgyed*, bolond; ég a Duna (Csathó 613).

7. Óvás, féltés. —

Példák: 1574: De ő felsége az én halálommal nem vall annyi kárt, mint ha az ő felsége házának (= végvárának) veszedelme történnék, *kit Isten soha ne adjon* (MNYTK 121:62); Édes lelkem, ezen álmodtál jónkra-é vagy penig (*kitől Isten oltal-*

mazzon) gonoszunkra lenni ítéled? (RMDE 2:133); Ha pedig valamikor (*melytől Isten oltalmazza* irgalmából még a maradékot is) ezen reformáta hévizi eklésia ... elfogyna ... (BethK 2:577); Ha pediglen azon kicsin reformáta ecclesia lefogyna, *melyet Isten távoztasson*, tehát ... a pénz ... szálljon a fogarasi reformata ecclesiára (BethK 2:562).

8. Hivatkozás az isteni (égi) igazságra, mindentudásra. Ma is élő mondás: *Isten látja lelkemet* (közny.).

Régebbi példák: [A császár nem öleti meg a fiát, mire a második bölcs:] Bizony mondom; hogy jól teszed, és *hiszem Istent*, hogy meg nem bánod jövődre is (Ponc 65); Mert *Isten nagyon*, ki igaz ítélő bíró (HeltFab La); Mert *igaz az Isten*, ki mikor látja, hogy ... (HeltFab B1; hasonlóan I4a—I5; N4); [Hogy nem ment válasz a levélre:] *látja Isten* nem egyéb az oka, hanem az sok számtalan gond (ZrLev 120); Mondá az szarka, *látja az nagy Isten*, hogy nem tudok hazudni (Ponc 86; hasonlóan 61); Romlásán kegyelmeteknek, *látja Isten*, nem igyekszünk (Szam 137); Én, *látja az Isten*, oly tiszta szívből kívánnék ő kegyelmének szolgálni (BethK 1:399; hasonlóan 1:269); Szép városokhoz visz a nyom, Hol megpihenhetek; Pedig *látá az ég*, Egy házat sem rakék (Vör 1:453); Úgy látszik, az úrnak nehézsége volna én reám, melyre, *tudja Isten*, soha okot nem szolgáltatottam (BethK 1:268); *Isten a megmondhatója*, Mennyit szenvedek (Vör 1:301); *jó ugyan az Isten*, s jóra fordíthatja (ZrLev 65); Hej édes szülőimék, Gazdagodjam meg csak! Akkor, *Hiszem Istennem*, Nem panaszkodnak (Petőfi 1:193).

9. Halványult emfázis. — Az előző alpontban bemutatott hivatkozás Istenre és az égre a gyakori használat folytán. vesztett igazi, hívő vallásos töltéséből és helyébe lépett a megszokottság. Így a kapcsolat *tudj' Isten* alakra rövidülhetett, és *Isten* neve helyett különböző, részben a vallásos vagy babonás körből származó szavak, mint *ördög*, *manó*, részben egészen közömbösek is megjelenhettek, mint *fene*, *kórság*, *golya*, *szósz* stb. Az alább idézendő példák közül az elsőben még némileg érződik az eredeti töltet. A többiben a kapcsolatnak már alig van mondat jellege.

Néhány példa: (A királynét csalással feleségül veszi egy udvari vitéz, a lakodalomban a király is jelen van:) Mely hasonlatos ez asszony állat az én asszony emberemhez, *Isten tudja*, mind szava, mind kezejárása olyan, mint az én feleségemnek (Ponc 188—189); Lopva mosolyognak, nem sok hangot adnak, *Tudja a jóisten* mégis jól mulatnak (Petőfi 2:309); S a szél egy darab földel! Már *tudj' Isten* hol szalad (Petőfi 2:246; hasonlóan Isten említésével még 2:213, 349, 476, 585); Szűken terem [a pénz], mert *tudja ördög* Az emberek mind százszeműek (Petőfi 2:480); Mert én utáltam ... a görögtüzet, S *tudj' a manó*, mily csábításokat (Petőfi 1:210); Szeretem én Évát ... de, *tudja a manó*: Már hiszen, no, csak nem vajdánának való! (Arany 3:256); Hol is hagytam? ... *tudja golya* ... Úgy igaz! (Petőfi 1:80); Ő (= lányom) ugyan szükében ninesen a kérőknek, *Tudj' a szósz*, melyiket is fogadjam vőmnek (Arany 3:7).

10. Hálálkodás. —

Példák: Mink, *Istennek legyen hála*, mindnyájan jó egészségbe vagyunk (MNy 51:360); Eddig még, *hála Istennek*, én rajtam az ellenség hatalmat nem vett (ZrLev 131); Magamról írhatom ..., *Istennek hála*, alkalmasint vagyok (BethK 1:366; hasonlóan 1:389; 1:392; 1:398; 1:455); Mert, *Istennek neve dicsértessék*, ... úgy viseltesd magadat ..., hogy ... (Drask Ajánlás 2—3); ... de az *szent Istennek neve dicsír-*

tessék [az ellenséget elűztük] (Szam 114); Magamról írhatom ..., hogy *Istené legyen a dicsőség*, a fejem nyílalása már megszűnt (BethK 1:356; hasonlóan 1:363; 1:380; 1:388; 1:412; 1:457).

101. Fokozottan emfatikus formulák. — 0. Az előbbi pontban felsoroltakhoz hasonlóan ezt a típust is az érzelmi mag jellemzi, itt azonban ez fokozottan érvényesül. A formula az emfatikus jelleget néha csak a további közlésből nyeri, mint pl. az alább idézendő *ne legyen az, hogy* ... esetében, de legtöbbször maga a sztereotip mondat, a hátrító kívánság, fogadkozás, rossz kívánság, fenyegetés, átok stb. megfogalmazásával erős érzelmi töltést tartalmaz. E tartalom előtérbe állításával a mondat szerkezeti tulajdonságait itt sem vesszük figyelembe. (Az ilyen mondat típusok a gyakori használatban idővel összerántódnak, rövidülnek, erről azonban később, a mondatok rövidülése és keveredése tárgyalásakor lesz részletesebben szó.)

1. Erősebb reális és irreális hátrító kívánság. —

Példák: Monda az asszony, *ne legyen az, hogy* az én királyom alatt ilyen nagy bűnt tennék (Ponc 183); [A férje sírjánál gyászoló asszony:] *Ne adja Isten*, hogy én innét halálig elmennek az ő szerelmeért (Ponc 201; hasonlóan 153, 236); Ha betegségben találnék látni kint (Kit *Isten ne adj*, hogy esnék valamint) ... (RMKT 17. sz.: 12:357); (Mártát az apja a számvevőnek ígérte) [Márta:] *Mentsen isten attól!* csúnya ember az, s azonfelül öreg (KisfK 2:190); De ... *meg ne büntesd őket, Uram*, miért ilyen szívtelenek (Csathó 329); [A császárné] kezdé ... nagy felszóval ezt ivőltetni: Oh, hogy veszék, *bátor soha ne születtem volna* (Ponc 66); jaj énnekem hogy veszék, *ne atta volna bátor Isten, hogy soha ez földre jöhettem volna* (Ponc 89); *Isten soha ne adta volna látnom* [a fiadat] (Ponc 89).

2. Bizonykodás, esküdözés.

Példák: És *igaz hittel mondom*, hogy ... (Ponc 37); Mert ha rá nem vigyázunk, *hitemre mondom*, hogy ... (RMDE 1:657); [A császár fiát akasztani viszik:] szerelmes atyámfiai ne siessetek vele, mert *hiszem én Istent*, hogy ma őtet megmenntem haláltul (Ponc 37); De *az Isten nekem biznyságom*, hogy semmit úgy nem kívánok, mint ... (ZrLev 41); *Biznyságom nekem Isten*, hogy ... (Ponc 162; hasonlóan RMKT 17. sz. 11:328; Rett 381); *Istent híjuk biznyságul*, hogy ... (Szam 137; hasonlóan 146); Azért *Istenre mondom* azt, hogy ... (SimK 12; hasonlóan RMDE 1:664); Bezzeg erős kötés ez, *Istenemre mondom* (RMDE 1:675; hasonlóan 1:656; 1:660; 1:665); [Mokány:] *Lelkemre mondom* — nem! semmit sem szólok, mert ismét ferdén ütne ki (KisfK 2:234); De *Isten látja lelkemet*, mond ked sógor valamit (CsokSzól 2:124. sz.); Én öreg ember vónék ... de *Isten látja lelkemet*, izibe eljárnám rajta (= a szép nótán) még most is a kállai kettőst (CsokSzól 2:132. sz.).

3. Fogadkozás nyomósítása. —

Példák: Az én *Istenem előtt fogadom*, hogy ... (Ponc 117); ... de mire hogy *Istenre fogadád*, hogy ... (Ponc 116); Mondá az király: *az én országomnak Koronájára fogadom*, hogy megállom, az mit fogadtam (Ponc 224—225); Én elveszlek, *eb legyek!* (CsokSzól 2:169. sz.).

4. Isten segítsége és verése mint tét. (Tréfás-gúnyos használat is előfordul).

Mert *Isten engem úgy segéljen*, inkább akarnám, hogy egy fekete szerencseny asszonyt vettem volna feleségül, hogy sem mint ezt, az kivel most östököt vonszok (Drask 69r); Az *egy élő Isten* Minden próbáimban *engem úgy segéljen*, Nem la-

kom némettel soha is egy helyben (RMKT 17. sz. 11:399); *Engem úgy segéljen a nagy Allah*, hogy ha Erdélyt porrá nem tészem (RMKT 17. sz. 10:188); *Úgy szeressen és áldjon az Isten*, hogy ... (ZrLev 115); *Fiatal is szép is a menyecske — Ugy segéljen*, kutya van a kertbe (Petőfi 1:16); *engem úgy segéljen* (CsokSzól 1:53. sz.); *Jól [esett a bor], engem úgy tartson*, mert még a lelkem is szikrát hány utána (CsokSzól 2:132. sz.); *De, utarcson!* már is megőszültem vele (Arany, Jókai ördöge); *Mert soha Isten lelkem idvességét ne adja*, ha ... (BethK 1:268); *S verjen meg engem a hatalmas Isten ...* Ha valaha ez esküt elfelejtem (Petőfi 2:68).

5. Nyomatékos kérés. —

Példák: *Azért én az Istenért kérem felségedet*, hogy ... (Szam 160); *de alázatosan és Istenért kérem Nagyságodat* (ZrLev 41).

6. Rossz kívánság, átok (gyakran tréfás szándékkal). —

Példák: (Varius szolgái mondják:) *mit szídsz, mit fenyegetsz, istenek téged elveszessenek*, nám mindönben engedünk te neköd (SándK 29); *Mondá az császár: elveszessen téged az Isten* (Ponc 78; hasonlóan 104, 112, 128, 161—162); *Mondá az császár [az első bölcsnek:] soha neked jól ne legyen semmi dolgod* (Ponc 36); *Mondá az császár [a második mesternek:] soha Isten neked jót ne adjon* (Ponc 52; hasonlóan 139, 197); [Dromo Constantinusról:] *Isten elrontsa csudálatos ...* nevével egyetemben (RMDE 2:170); *Vai, veszténé Isten azt*, az ki engem ily keserűségembe nem szán (RMDE 1:797); *Hogy anyád méhében nem vesztél el, bánom* (RMDE 2:216); *Átkozom-rossz lelkét Verje meg az Isten* (Petőfi) 2:51; *Most menj a pokolba, vigyen el az ördög!* (Petőfi 2:216); *Jó; ha nem hallgatsz rám, Üssön a mennykő beléd* (Petőfi 2:254). *De hát az a szép, az a kedves Karnyóné? Ott üsse a guta!* (CsokSzól 2:319. sz.); *Mú sai ... többet nem alkalmatlankodik. Vesszen magának* (CsokSzól 2:217. sz.).

7. Felkiáltás (kérdő alakban is).

Példák: *Oh, nagy örömembe hova legyenek* (RMDE 1:821); *Mondá a szarvas: Jaj, csak nem oda veszék* (HeltFab L3); *De jaj, veszék*, ez mind nehezb énnem az igaz Istennek haragja (RMDE 1:727); (A császárné jajgat:) *Jaj, hogy veszék*, mire jöttem ez földre (Ponc 150; hasonlóan 89, 174, 204; RMDE 1:796); *Jaj, nyavalyás fejem, mint veszék* (RMDE 1:818); *O, énnem keserűséges anyának Jah, szerelmes fiam, hova legyenek* (WeszprK 40); *Jaj, hova legyenek, hova legyenek?* (RMDE 1:801; hasonlóan 1:727). *A jaj, veszék* kapcsolat összenöveléséből lett később a *jajveszékel* ige.

8. Kérdő alakban kifejezett megvetés. —

Példák: [Kántor:] *De mit nekem a hideg!* Örzsikém szemeiben melegszen (KisFK 2:175); *Mit nekem toll, mit nekem prém*, Sarkantyú (Vör 1:398); *Mit nekem hab! mit nekem vész!* Én nem félem haragát (Petőfi 1:15).

9. Erős bosszankodás. —

Példa: *Majd hogy a guta meg nem üt* (CsokSzól 1:93. sz.).

Igazi összetett mondatok mint frazémák

(102—132. §)

102. Általános kérdések. — A 90—101. pontokban olyan formulaszerű mondatokat tárgyaltunk, amelyek szintaktikailag általában eredetileg sem kapcsolódtak szorosan a környezetükhöz, vagy a gyakori használat révén egy vagy más szó elmaradásával lettek önállóbb egységekké. Ezeket a típusokat az érzelmi töltés hiánya vagy különböző fokozata szerint csoportosítottuk. Az itt következő részben már az igazi összetett mondatokat fogjuk vizsgálni olyan szempontból, hogy vannak-e közöttük a gyakori használat folytán megszokottá váltak, közhelyszerűvé alakultak, és mint formulák nemcsak a mondatban, hanem a frazeológiába is tartoznak.

Az ilyen mondatok minősítésénél sok bizonytalanság és kétség merülhet fel, amikre az egyes típusoknál utalnunk kell. Gyakran előfordul, hogy egy sor példa azonos típusba került, pedig megfogalmazásukban némi eltérést mutatnak. Ilyen esetben a jelentést tartottam irányadónak, állandónak, és a megformálás kisebb különbségeitől, amik pl. a versmérték vagy rím kényszeréből következtek, el lehetett tekinteni.

Az egyes mondattípusok frazémának minősíthető anyagban nem egyformán gazdagok. A mellérendelő összetett típusban aránylag kevés található, nagyon gazdag ezzel szemben a különböző értelmű feltételes mondat, és leggazdagabb a hasonlító mondat a szóláshasonlataival, amelyekkel az eddigi feldolgozások mint külön kategóriával legtöbbet foglalkoztak. Így a tárgy természeténél fogva a következő egyes szakaszok különböző terjedelműek lesznek.

Előfordul, hogy tárgyalásra kerül olyan mondatfajta, amellyel már valamelyik előbbi fejezetben foglalkoztunk. Ez csak annyit jelent, hogy egy jelenséget több szempont szerint lehet vizsgálni.

Ugyancsak itt kell utalnunk arra, hogy a frazeológiai szempont gyakran eltér a stilisztika szempontjától. A stilisztikában a hasonlat szorosan összetartozik a metaforával. Itt mégis a hasonlító mellékmondatokat alkalmasabb a többi mellékmondatral együtt tárgyalni, a metaforát pedig mint alapvetően stílusjelenséget különválasztani.

103. Kapcsolatos és választó mondatok. — 1. Kapcsolatos mondatok. — Az ide tartozó mondatokat főleg a rövidség jellemzi:

Megmondtam, és vége! Ezt akarom, és punktum! Le is út, fel is út! (közny.). [Arabló.] Ha szegény utas jött, ezt mondta szívesen: »Nesze az erszényem, s áldjon meg az isten!« (Petőfi 2:73).

2. Választó mondatok. — Ebben a típusban tulajdonképpen két olyan mondatfajta van, amely a formula kialakulásának kedvez. (1) Az egyik az igazi választó típus, amire mai nyelvi példák: „No mi van? *Széna vagy szalma? bű vagy bá?*” vagy játszi rímeléssel: „*Vagy megszokik, vagy megszökik.*” Ilyen példa a régiségben is akad pl. a *fehér és fekete szembeállításával*. (A némettel való alkudozás közben 1680:) „Bizonyos választért még egy postát küldjünk, *Fejért vagy feketét* most utólsót kérjünk” (RMKT 17. sz. 11:396).

Egyéb példák: De hát hová most? *Halni vagy élni?* (Vör 1:26); *Ma vagy holnap* utánam jössz (RMKT 17. sz. 15A:786); *Most vagy soha* ronthatja ... meg ő Felsége az ottomán holdat (ZrLev 134); *Avagy most, avagy sohasem* (ZrLev 110).

(2) A másik típus nem igazi választás, mert a két dolog közül bármelyik történik, az eredmény ugyanaz: *akár akarom, akár nem; akár bűnös, akár nem*.

Példák: elmegyek meghalni, pispek vagyok, de az botot (hibával: betot), az solját, az kófiomot, az pispeksiveget *akár akarjam, akár ne*, de elhagyom (PéldK 76—77; a latinban itt *nolens sive volens* áll, aminek a magyar *akarva-akaratlan* a megfelelője); Vakon kellett engedelmeskedni, *akár tetszett, akár nem* (ErdArcok 65); Ki ez velági marhát szereti, *avagy akarja, avagy nem akarja*, félelmnek és bánatnak kinnjában esik (BodK 2); *Vagy vétközött a szegény ember, vagy nem*, de ő mindenkor bűnes (HeltFab R8; hasonlóan A8); Ottan kész a pálca, *vagy ötte meg* az eb a hájat, *avagy nem* (HeltFab N6—N6a); [Pápa:] No, *vagy igazság, vagy nem igazság* de azért ugyan mienk a papság (RMDE 1:606); 1568: az törökök rabolton rabolják a falukat, *vagy hódulatlan, csak egy kis vétékért elrabolja* (MNYTK 121:34); és az oldalcsonunktat csak kell szeretnünk, *vagy akarjuk vagy nem* (Mikes 66).

104. Ellentétes mondatok. — 1. Az ellentét formulává alakulása leginkább általános érvényű, közmondásszerű megállapításokban jöhet létre.

Példák: A komondor is füvet észik, *de meg nem emésztheti* (HeltHáló 104);

Kecske sem menne vásárra, *de ütik hátul* (NySz 1:486; MSzK k 548).

2. A másik igen gyakori változatban, az első mondat megengedő állítását vagy tagadását a második mondat az ellentétével hatástalanítja. Ennek a mai nyelvben igen sok általánosan használt formulája van. Pl. bevezető mondatok: *nem vagyok jó; nem akarok jóslásokba bocsátkozni; nem akarok rémhíreket terjeszteni; nem akarom az ördögöt a falra festeríteni; nem szokásom a dicsekvés; inni ittam ... stb.*, és erre következik a *de*-vel bevezetett ellentét.

Néhány példa: Im *soha próféta nem voltam, de meglátja na(gysá)god*, hogy igen nagy szegényt vallunk (RMDE 1:656); [Öregbíró:] Már az igaz, *nem szoktam dicsekedni, de sokat tettem* (KisfK 2:164); [Elemir Lidire célozva:] Hallja Lombai! *nem szokásom a hízelkedés, de ...* nevendéke becsületére válik (KisfK 2:221); Szegény öreg néném jó asszony, *de* kevésbé sokat beszél (KisfK 2:100); [Vilma] szegény, *de* jó házból való (KisfK 2:224); [Elemir:] E lesz a leány. *Nem elragadó szépség ugyan, de kellemes* (KisfK 2:219); *Inni ittam, de* részeg nem vagyok (közny.). [Pipával kínáltak.] Mondtam, hogy *köszönöm, de* nem élek vele (ErdArcok 187); *Ez mind jó, de* a barátságna is van határa (KisfK 1:194).

3. A harmadik ilyen típus a *nemcsak, hanem ... is* fokozó elemekkel kapcsolódó mondatpár, amely ugyancsak nagyon alkalmas egyrészt túlzásokba menő nagyítás, másrészt meg általános érvényű bölcsesség kimondására.

Példák: (Az elégedetlen nép Istentől olyan uralkodót kaphat,) ki *nem csak* a gyapjút elnyíri, *hanem* a bőredet is levonsza (HeltFab D8); *Nem csak kenyérrel él ember, de* minden ígével, ki származik Istennek szájából (MünchK Mt 4,4).

4. Becsapós ellentét. — A mai tréfás nyelvhasználatban gyakoriak az olyan megengedő típusú bevezető mondatok, amelyekre az ember valódi ellentétet várna, ezzel szemben a *de*-vel bevezetett mondat az elsőnek állítását csak fokozza. Az igazi ellentét ilyen lenne: a leány ruhája egyszerű volt, *de ízléses*, (vagy:) a leány nem szép ugyan, *de* van benne valami vonzó. Ezek helyett ilyen meglepetés jön: ruhája egyszerű volt, *de ízléstelen*; nem szép, *de* van benne valami ellenszenves. Az ilyen tréfás

szellemességek időnként felbukkannak, majd ismét eltűnnek, hogy egy újabb generáció újra elővegye őket.

Egy irodalmi példa: Meleg *ruhája nincs* ugyan, *De* mindazáltal éhezik (Petőfi 1:351).

105. Helyhatározói mellékmondatok. — Ez a típus aránylag kevés frazemaszerű állandósult kapcsolatot hozott. A mai nyelvben is használatos mondások: *ott vagyunk, ahol a part szakad; ott vagyunk, ahol a mádi zsidó*. A régi nyelvben az erkölcsi tanul-ságot néha ilyen mondattal fogalmazták meg.

Példák: [A gőgösködőt] az Isten ... meg tudja büntötni, hogy *ahol* keszeg után nyúl, *ugyan ottan* kégyót kap (HeltFab D7a); A Bibliából váltak általánosan ismertté az ilyen helyek, mint: *Valahol* lend a test, *oda* gyölekeznek a keselyők (MünchK Lc 17,37); *Hol* vagyon te kéncsed, *ott* vagyon es te szüved (MünchK Mt 6,21; hasonlóan Lc 12,34). Más irodalmi példa: Csak tessék, *arra az út, amerre a kerékvágás* (CsokSzól 2:324. sz.).

106. Időhatározói mellékmondatok. — 1. A valódi időhatározói mondat formulává alakulhat egy életre szóló ígéret, fogadkozás, fenyegetés stb. kifejezésére: „Szeretni foglak, *amíg* élek.”

Néhány régi példa: 1533: [Szolgálni kívánok] kegyelmednek ... *míg* isten *engemet ez világban éltet*, mind addiglan (MNY 37:355); *Míg a bűnös testben leszünk*, mindaddig mardossa sarkunkat [az ördög] (NySz 2:829, 2a jelentés); Galateát ... szeretem ezután is, *míg a lélek bennem marad* (RMDE 1:880).

2. Ugyancsak formulává, sőt közmondássá alakulhat az összetett mondat, ha az időmérés egy bizonyos állapot vagy cselekvés tartamára vonatkozik. Pl.: „Addig verd a vasat, *amíg meleg*”, vagy: „A lágytojást csak *addig* kell főzni, *amíg az ember elmond három miatyánkot*.”

Régi példák: [Nehéz a bőbeszédű embert] csak *addig* is hallgatni, *az míg* valaki az Apostoli hit ágazatit elmondhatná (Drask 107r); A gonoszság szerint-szerte nyargal, *Míg a Világ fennáll, soha* meg nem is hal (RMKT 17. sz. 13:96).

3. Nagyon gyakori az időhatározással kombinált feltétel. Ezek főleg tréfás, lehetetlen feltételeket tartalmazó versekben fordulnak elő. Annak ellenére, hogy maguk a feltételek változatosak lehetnek, maga a típus formulaszerű. Az *akkor ~ amikor* pár helyett állhat *akkor ~ ha* is. Pl. „Megteszem majd *akkor*, *ha a Duna fölfelé folyik*.” A régi tréfás versek tele vannak ilyen időhatározós alakban megjelenő képtelen feltételekkel.

Régi példák: De higgye el nagyságod, Bertók is dominiumot vesz *akkor a csík árából, mikor a ...* (CsokSzól 1:21. sz.); Ó, te Borgói nagy havas! ... Én bár rajtad *akkor* járjak, *Mikor* vizek vissza folynak (RMKT 17. sz. 10:217); [A takács azt kívánja,] Hogy varga vendégség *akkor* légyen, *Mikor az disznók* szépen seregesen *Szárnynon járnak az levegő égen* (RMKT 17. sz. 3:502); [Mundus Fortunához:] *Mikor az borjuk repülnek ... Akkor* mondjad, hogy fejem vagy (RMDE 2:230); *Akkor* búsúlj ... *Mikor* nyúl agárral egy helyben beszélget, Vagy bárány farkassal egy akolban béget (RMKT 17. sz. 11:411).

4. A fenyegetés is megjelenhet formulaszerű időhatározói mellékmondatához kapcsolódva.

Példák: Ne bolondozz fiú, *míg szép szerént vagy*; (alább:) Ne tréfálódj barátom, *míg szép szerént vagy* (CsokSzól 2:284. sz.).

5. Közmondások ugyancsak megjelenhetnek ilyen összetett mondat formájában.

Közismert példák: *Addig* verd a vasat, *amíg* meleg (közny.); *Addig* jár a korszó a kútra, *míg* eltörik (közny.). Irodalmi példa: ... mint az köz példabeszédben mondják: késő *akkor* beszégetni az istálló ajtaját, *mikor* immár az lovat ellopták (Drask 58r).

107. Feltételes mondatok. — 0. Számos változatuk van, de ezek közül csak néhány típusban jöttek létre olyan állandósult formulák, amelyekkel a frazeológiának is foglalkoznia kell. Ilyenek mindenekelőtt a bevezető sablonok, amelyekben már elhalványodott a feltételes jelleg. Hogy ezeket mégis itt tárgyaljuk és nem a szervesetlenül összerótt mondatok között (94. §—), annak oka az, hogy ezek a mondatok még mindig elég szervesen épülnek a közlésbe, és maguk is többféle árnyalatot képviselhetnek.

1. Ilyen pl. a saját állítás kétkedő bevezetése: *ha jól tudom, ha nem tévedek, ha emlékezetem nem csal*, stb. Ennek másfajta árnyalatai: *ha hihetünk az írónak; ha minden igaz*; vagy a beszélő társnak címezve: *ha Isten ismersz*. Gyakori a hivatkozás Isten akaratára: *ha Isten engedi; ha Isten is úgy akarja* stb. Mindezek az árnyalatok nagyon állandóknak látszanak, bár nem mindegyikre találhatók egyformán régi példák.

Néhány példa: Mert *ha* igazat akarunk *mondani* ... (Drask 154r); *Ha* Pliniusnak *hiszünk*, ez azt írja ... (Drask 92r; hasonlóan 101v Titus Liviuszal); *Ha* Blandusnak *hinni akarunk* ... (Drask 106v); *Hogyha* az régi historicusoknak *hinnünk kell* ... (Drask 142r). — 1529: *ha Isten éltet* (MNY 37:276; Hasonlóan BethK 1:383; 1:386); Azért *ha* Istennek *tetszik életem*, bizony minden tehetségem és erőmmel azon leszek, hogy ... (BethK 1:505); Már én is, *ha Istennek tetszik*, vagy hétfőn vagy kedden kiindulok Sorostély felé (BethK 1:419); 1600 k.: *ha Isten adja* ... vagy kedden kiindulok Sorostély felé (BethK 1:362); hasonlóan (1:376); *Ha Isten segéll*, ma megszabadítom ötlet haláltól (Ponc 139; hasonlóan 143; BethK 1:420; 1:430); *Ha az Isten erőt ad*, S életben megtart, majd megszolgálom (Fazekas 1:167).

2. Ugyancsak sablonná váltak az olyan fenyegetések, önátkozások, fogadkozások, amelyek mint főmondatok előzik meg vagy követik a feltételes mondatot, és bekövetkezésük a feltétel megvalósulásától vagy meg nem valósulásától függ. Gyakoriak a mai nyelvben az ilyen típusok: „*itt süllyedjek el, ha én tettem*”; „*folyjon ki a szemem, ha én loptam el*”; „*akármilyen legyen, ha nem nyerjük meg ezt a mérkőzést*”. A feltételes mondat elől is állhat. Sablonossá a főmondat vált.

Néhány régi példa, amelyek között vannak nevetségesen durvák is: *Ha* még egyszer oda megy, tehát *kitöröm a nyakát* (KisfK 2:137); *Ha* úgy nincsen, kiapadjon két látó szemem (PéldK 42, ugyanitt még két hasonló példa); *Piruljon meg orcám, hogyha* azt mivelem (Huszi 33); [Maczkó:] De megengedjen Polycarpus uramnak... [Gaude:] *Bár a számba ibrikáljon kegyelmed, ha megengeded* (RMDE 2:371; hasonlóan, még részletesebben 2:373); *Isten elveszessen, ha meg nem öletlek* (Hoffgr h4v); Monda az Mester, *többet ne éljek, ha önön nyelvél meg nem mondja* holnap az ő reá való hazugságot (Ponc 197—198); *Legyen én akármilyen, ha csúffá nem teszem* (Arany, Jókai ördöge); [A lovát dicsérő legény:] jó nagy Ma-

gyarország, És mégis *ki hagyom* mindjárt *vájatni* acéllal Mind *a két szememet*, ha csak egy lova hág is elébe (Fazekas 1:174). Ez bennem az első szerelem, *Büntessen Isten engemet*, ha nem (Petőfi 2:108).

3. Az előbbiekhöz hasonló klisék némelyikében a túlzás az irreális feltételben nyilvánul meg. A rákövetkező főmondat rendszerint nem tartalmaz különösebb nyomatékot.

Néhány régi példa: *Ha száz lelke volt volna is*, meg kellett volna halni (RMDE 1:794; ugyanez Fazekasnál *ha nélkül*:) osztán Kotródj ám, mert *száz lelked lesz*, mégis az ördög Elvisz ecsém... (1:174); *Ha egy kalán vízbe elveszthetne is*, elvesztene (RMDE 1:818); [A császár mondja:] ha az én fiamat hallanám csak egyszer szólni, *ha mindjárt meghalnék is*, nem gondolnék vele (Ponc 210); [Monyordi:] Mit üzen, uram, kigyelmed Ungvárra? [Gaude:] Nem üzenek semmit, *ha ott felejtettem volna a félszememet*, sem mennék érette (RMDE 2:365); 1632: Mikor nekem titkom van, *az ingem tudná is*, az tűzre vetném (TörtTár 1899:409); Istenemre mondom, *ha utánna vész is a fejem*, de [Varga Ferenc] oda (= a prédikáló székbe) ugyan nem áll (RMDE 1:663); Mit is mondtam a malomról ... én bizon, *Hogyha présbe csavarítanak*, sem tudom (Petőfi 1:81).

4. Sokkal állandóbb, de egyúttal kevésbé hatásos formulák az ilyenek mint: *ha törrik*, *ha szakad*; *ha bármi történik*; *ha összedől is a világ* stb.

Néhány példa: Az (= a hadnagy) eljön, bizonyosan eljön, *ha törik szakad* (KisfK 2:132); Károly el nem marad, *ha mindjárt a világ felfordul* (KisfK 2:132).

5. Fenyegtetést tartalmazó feltételnek régebben sok állandósult változata volt, amelyek ma már kevésbé használatosak, pl.: *ha kedves az életed*; ami lehetett bevezető, közbevetett, vagy befejező tag. Régebben ezt igével is kifejezhették.

Néhány példa: 1566: [A török inti a magyarokat] az hívsígre János király fiának, *ha mind el nem akarnak veszni* (Szam 255); ... és fegyveres kézzel arra készeríti őket, hogy *ha meg nem akarnak halni*, megesküdjenek Bochkay számára, hogy hívek lesznek (Szam 181); [A bíró] Szörnyen rá is parancsolt a cigányvajdára, *Hogyha életének örül*, zárt vessen szájára (Fazekas 1:120); Igazságot felelj, *ha életedet Kedvelled* (KisfK 2:47); hasonlóan 2:75); Ha gazdag útas jött, Marci így kiáltott: »Ide az erszénnyel, *ha nem kell haláloed!*« (Petőfi 2:73).

6. A feltételes mondatok kombinálódhatnak a választókkal. Ilyenkor a feltétel teljesítése vagy nem teljesítése következménnyel járhat (ami esetleg fenyegtetést tartalmaz), de a feltétel teljesítése vagy nem teljesítése az eredmény szempontjából közömbös is lehet.

Két példa: ... hogy kérjék az országot, *ha adják, jó, ha nem*, Gyulafi László hadal jü be (Szam 141); Úgyis holtig él az ember, Költeni *ha mer, ha nem mer* (Petőfi 1:56).

108. Formulaszerű egyéb határozói mondatok. — 1. A módhatározó, mértékhatórozó és következményes mondatok gyakran csak árnyalattal különböznek egymástól. Mindegyiknek vannak klisészerű állandóan használt változatai, pl.: „úgy megijedtem, hogy egy krajcár sem maradt a zsebemben”. A mai nyelvben ugyancsak számos variánssal használatos: „Úgy fél, hogy egy zabszem se férne a fenekébe”. (MSzK z 18). A mai beszélt nyelvben különösen a nagy túlzás jellemző az ilyen típusokra. A két mondat kapcsolódhat kötőszóval egymáshoz, mint pl.: *annyi van belőle, hogy Dunát*

lehetne vele rekeszteni; de csatlakozhat kötőszó nélkül is: *úgy szereti*, majd meg teszi. Jellemző sajátosságuk, hogy maga a mellékmondat állandó variálódásnak van kitéve. Így pl. ha valaki nagyon sovány, mondhatják rá: „*úgy lesoványodott, hogy csak csont és bőr*”, ... *hogy zörögnek a csontjai*; ... *hogy valóságos csontkollektió lett*. De így is mondható: ..., *hogy a bordái kiállnak*. Ez pedig így variálható: ..., *hogy a bordáit meg lehet számolni*; ..., *hogy a bordáin a gyerekek számolni tanulhatnak stb.*

A következményes mondatok főleg a túlzó fenyegetések variálásával tűnnek ki: „*Úgy pofon váglak, hogy megemlegeted*, ..., *hogy a nevedet is elfelejtetted*; ..., *hogy leröppöl a fejed*.” „Kapsz egy olyat, *hogy a mentők lepedőben visznek el*” stb.

Ezekben a mondatokban tehát nem az alak az állandó, hanem maga az a keret, ami az állandóan változó formát összetartja. Az alább következő példák között lesznek olyanok, amelyekben előfordul az *épség*, *egészség*. Ezekből formálódott ki az olyan régi szülői fenyegetés: „*Úgy összecsupellek, hogy épség nem marad rajtad*.”

Néhány régi példa: [Földvári Ferenc a gyűléseken szótlan volt] Maga házánál pedig annyit beszélt, *hogy fele is sokszor elég lett volna* (Rett 246); [Ludovicus és a királylány] *oly igen megszereték egymást, hogy az két szerelem egynek tetszik vala* (Ponc 238); [Egy ló] igen esztendő vala, *annyéra, hogy csak a csontja és bőre vala* (HeltFab Z3a); (Gúnyosan: a száraz szalmán tartott ló) *oly igen elhízék, hogy csak a bőre és a csontja lőn* (HeltFab (H4a—H5)); *Oly sovány lett, hogy csörög a bordája* (Petőfi 2:218); ... *kin annyi seb volt, hogy rostának sem volt volna jó az bőre az sok gyakdosás mia* (Szam 236); *Én úgy örülök, hogy majd kibúvok a bőrrömből* (KisfK 2:259); *Ásítok oly nagyokat, Hogy majd elnyelem magamat* (Petőfi 2:109); [Földvári Ferenc] *Igen szerelmes ember volt, majd megholt a szép asszonyért* (Rett 246); [Ludas Matyi történetén] még Marci kanász is ... *sokszor majd megütötte A guta, úgy röhögött* (Fazekas 1:163); *Én ... hegedűst hozattam a bátyámmal, s olyan táncot indítottam, hogy ami emberség* (Rett 114); (Jézust annyira verték) *hogy ... ő benne egészséget nem hagyának* (WinklK 166; non est in eo sanitas Isa 1,6); *Annyéra testbe kénzáték, ép semmi benne nem tetszett* (KerGyül 138); *Istenemnek ítéleti egészen elhatalmaztak én rajtam, úgy annyira, hogy testemnek semmi részében épség nincsen* (BethK 1:183; hasonlóan 1:87; 1:189); *Annyira is voltam én ebben, hogy a pokolnak minden kínjait láttatám szemlélni* (BethK 1:67); 1554; Orchy János ... *oly igen beteg, hogy csak az Istennek markában fekszik* (MNyTK 121:22).

2. Sokkal szerényebb keretek között mozog az ok- és célhatározó mondatok frazeológiája. Az okhatározói sablonok főleg olyankor szerepelnek, ha az okot kérdezőnek nem tudunk valódi okkal felelni: „*Miért nem sikerült a vizsgád? Mert valahogy semmi sem jött össze*.” „*Miért késtél? Mert nem jött ki a lépés*.” „*Ezt miért tetted? Mert nem tehettem mást*.”

3. A célhatározói mondatok között számos tréfás, a kérdés elől kitérő (valóban az igazi ok megnevezését kerülő) sablon van. Pl.: „*Ezt miért csináltad? Hogy legyen mit kérdezned*”; vagy: „*Hogy legyen mivel szórakoznod*.” Gyerekkoromban nagyon sokszor hallottam ezt a kitérő tréfás választ: „... azért, *hogy a rákok a vetésre ne menjenek*.” A tréfás szándék sok más sablonos formában is kifejezésre juthat: „*Csak a fejét üssétek, hogy meg ne sántuljon*.”

Példák: *Hogy kednek a kis ujjá ne fájjon*, azt igen szükséges megtudni, hogy ... (Mikes 143); *Hogy meg ne sántulnál, nyakon ütöttelek* (Vör 1:319).

4. A megengedő mondatok nagyon ritkák mint formulává alakult tréfás megnyilatkozások. —

Egy régi példa: *Noha rongyban mutogatják*, még az ebek sem ugatják (CsokSzól 2:166. sz.).

109. Vonatkozó névmással kapcsolódó mondatok mint frazémák. — 1. Az ilyen típusnak aránylag kevés frazeológiai példája van. Ezek általában hanghatásos alakulatok: *aki mer, az nyer; aki bírja, marja*. A mai nyelvben általánosan használt klisé: *ami sok, az sok*. Ez némileg más változatban régóta kimutatható. Régeinek látszik az *ami igaz, az igaz*; bibliai eredetű: *amit írtam, megírtam* (vö. az alábbi példákat). Mesék befejező mondata szokott lenni: *aki nem hiszi, járjon utána*. Elég gyakoriak az ilyen mondatokba öltöztetett bölcs mondások: *Aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet*.

Néhány régi példa: *Sok, ami sok* (RMDE 2:362); ... mert hogy azt mondják: *jó annak az halál, az ki bűnnek éri végét azzal* (RMDE 1:881); Tudom én azt, hogy *akinek gézengúz az ura, kótyonfity a szolgálja* (RMDE 2:367; vö. TESz *kótyonfitty* alatt); Isten kit mivel szeret, *nem kell igen bánni* (Pesti Fab 18. sz.); Világi tisztékben papok válogatnak, *Csak azt nem nyerik meg, az mit nem akarnak* (RMKT 17. sz. 10:412); Semmi mívet, semmi munkát nem tanul, *Azt mit hová nem tett, elvész* *mástul* (RMKT 17. sz. 3:47); *Mellyet írtam, írtam* (MüncK 106ra; Quod scripsi, scripsi Jo 18, 22); *Amit írtam, írtam* (JordK); *Az mit megírtam, megírtam* (SylvÚT); [Mokány:] Pipámért megyek, aztán *búsuljon, aki akar* (KisfK 2:244); (A búzanemesítés különös módjáról:) *aki nem hiszi, próbálja meg* (Mikes 107); Így mondják, *aki jobban tudja, mondja jobban* (Szam 96); *Akinek nem tetszik, magyarázza másképpen* (Mikes 79); *Az ki ezt tagadhatja, hát az déli napvilágot is sértésnek mondja* (Szam 65); *Tudja Pál, Mit kaszál* (Petőfi 1:80); *Szó, ami szó* (KisfK 2:215; Petőfi 1:579; 2:481); *Sok, ami sok!* megálljunk (Vör 1:508); *Tréfa, ami tréfa*, de ez Kriminális egy idő (Petőfi 2:147).

2. A feltételes mondatok között (107, 5. §) tárgyalni fenyegető tartalmúakhoz hasonlóan a vonatkozó névmással kapcsolódók között is lehetnek fenyegetők.

Példák: (Hadnagy a támadni készülőkre pisztolyt szegezve) *Aki életét szereti* — (KisfK 2:155); Megállj! kiált Szilaj Pista rája, *Mozduljon, aki halálát várja!* (Petőfi 1:549).

Hasonlító mellékmondatok

(110—132. §)

110. Általános kérdések. — A teljes mondatok közül ebből a fajtából lett a legtöbb frazeologizmusnak minősíthető típus. Nyelvészeink ezzel foglalkoztak legtöbbet. Ennek oka az, hogy az úgynevezett szóláshasonlatok között számos olyan van, amelyeknek megértéséhez részletes tárgyi magyarázat szükséges. Régi kutatóinkat tehát ez ösztönözte. Mint minden mondattípusnál, itt is meg kell különböztetnünk a közönséges hasonlító mondatokat olyanoktól, amelyek valami sajátos többletet tartalmaznak. Ez a többlet nemcsak hasonlításban foglalt nagyítás, túlzás, szokatlanság, mint pl.: „... a lesújtó hírre *fehér lett mint a fal*”; esetleg tréfás, gúnyos, a valósággal ellenkező állítás: „úgy kellett ez nekem, *mint hátamra a púp*”; „annyit ért hozzá, *mint tyúk*

az ábécéhez” stb., hanem a megszokás, a közkeletűvé válás is, amellyel egy hasonlító mondat a mindennapi nyelvnek készre formált elemévé válik, amelyet alkalmas szövegkörnyezetbe jól be lehet iktatni: fekete, *mint a korom*, repül, *mint a nyíl*; ordít *mint a sakál* v. *mintha nyúznák* stb. Ezek mind kész klisék, és beletartoznak a frazeológiába. Éppen ezért a jelen vizsgálatban a klasszikus szóláshasonlatok a fejlődésnek csak végső határán foglalnak helyet. A másik végletet, vagy ha úgy tetszik, a kezdetet az egyedi jellegű, csak pillanatnyi leleményből keletkezett, gyakran költői hasonlatok jelölik, amelyek nem lettek általánosan használt klisékké. Hogy csak egy példát említsek, Mikes leveleiben számtalanszor fordul elő a *káposzta* hasonlító mondatokban. Egy példa: Elvárlak, édes néném, úgy is szeretlek, *mint a káposztát*, ha ide jössz (26). Több levelében a nénjét úgy vagy jobban szereti, *mint a káposztát*, magát is tréfásan *káposztának* mondja stb. Ez Mikesnek egyedi leleménye, és akárhányszor fordul is elő leveleiben, ez nem tartozik a frazeológiába, mert ezen a szűk körön nem terjedt túl, a hazai irodalom meg éppen a szerző életkörülményei miatt nem vehette fel vérkeringésébe. A tárgyi és elvont fogalmak keveredése miatt viszont tréfás stíluslelemény.

Az említett két végpont között a frazémaszerű hasonlatok hosszú sorai vonulnak föl, amelyeket mind szemügyre kell vennünk.

A nyelvtani formát illetően nagy a változatosság. A hasonlóságot egy mondatral is ki lehet fejezni. Ilyenkor a háttérben potenciális hasonlat lappang, mint pl.: „vallás dolgában *ne ingadozzunk, mint a nád*”. Ehelyett az irodalmi szöveg tömörebben, metaforával ezt mondja: „Az vallásban *nád szálak ne legyünk*” (RMKT 17. sz. 5:77). Ez tehát az átstilizálás egyik lehetősége. A másik a hasonlító mondat széthúzása, megrakása olyan elemekkel, amelyekre csak a versmérték vagy rím miatt van szükség, vagy éppenséggel a hasonlathoz valami magyarázatot kell fűzni, hogy igazán érthető és hatásos lehessen. Ez is egyik példája annak, hogy a népszerűvé vált frazémák a nép ajkán állandóan formálódnak, mint valódi folklórelemek élnek.

A két mondat között a leggyakoribb kötőszó a *mint*, ennek a főmondatban különböző megfelelői lehetnek: *olyan, úgy, annyi* stb., de lehetnek más korrelatív párok is: *annyi ~ amennyi, annyira ~ amennyire* stb. Külön típust képvisel a *mintha* a nem valós összehasonlításokkal.

Az összehasonlított dolgok értelme szerint a hasonlat megmaradhat a tárgyi valóságban: *éhes, mint a fias farkas*; hulltak a *könnyei, mint a záporosó*, de lehetséges hogy konkrét dolgot hasonlítottunk elvonthoz és elvontat konkrétéhoz.

Számos szóláshasonlat közmondásszerű általános megállapítást tartalmaz: *ki mint vet, úgy arat*.

Eredetüket tekintve a hasonlatok lehetnek a népnyelvnek, a mindennapi életnek szüleményei, de lehetnek irodalmi eredetűek is. Ezek között az ókori klasszikusoktól és a Bibliából származók szinte minden európai nyelvben megtalálhatók. Legtöbb közülük eredetileg költői hasonlat volt. Ezeket később, a közmondások után tárgyaljuk.

Mindezen szempontok figyelembevételével egy olyan felosztást kapnánk, amelyben az egyes csoportok lépten nyomon kereszteznék egymást. Legalkalmasabbnak látszott tehát azt a dolgot a felosztás alapjául venni, amihez valamit hasonlítottunk. Így az osztályok maguktól adódnak. Első lesz maga az ember és tagjai, tulajdonságai stb., aztán a természet tárgyai, mint kő, növény, állat; majd emberi művek, anyagok, stb. Külön csoportot alkotnak cselekvések, történések összehasonlítása és külön csoport-

ban tárgyalhatók a tréfás, lehetetlen, gúnyos értelmű hasonlatok. Közben olyan hasonlatok is előkerülnek, amelyeknek eredetét nem tudjuk megmagyarázni. Ilyenek főleg a személyneveket is tartalmazók.

111. Hasonlítás összetett mondat nélkül. — Az összetett mondatokban kifejezett hasonlításán kívül az egymondatos hasonlítás is gyakori. Ezek nem metaforák, mert olyan elemet tartalmaznak, ami a metafora tömörségét feloldja. A régi irodalomban nagyon gyakoriak az olyan mondatok, amelyek magukban foglalják a *hasonló*, *hasonlatos* melléknevet vagy a *hasonlít* igét. Ez utóbbi tárgyhasználatú, tehát vkit *hasonlítanak* vkihez vagy vmihez és szenvedő alakban *hasonlítatnak*. Igen gyakori *-ként* raggal történő, valamint a viszonyos hasonlítás, mint *módra*, *módjára*, *gyanánt*, *képest*, *forma* és a középfok kapcsolata a *-nál*, *-nél* határozóval. Ezekén kívül számos más lehetősége van az összetett mondat helyettesítésének, így pl. „olyan öreg, mint...” helyett „egy idős vmivel”.

Vegyes példák: A részeg embert méltán szokták *hasonlítani* az *megfáradt decek* *lóhoz* (Laskay E7v); Az *veszett kockás emberek* nem ok nélkül *hasonlítatnak* a *dühös ebekhez* (Drask 178v); *hasonlatossá* lettem a *sírban fekvőkhöz*, akikről már régen el is felejtkeztenek (BethK 1:78); *Hasonló* lettem *ahhoz*, *ki a vízben kapdos habhoz* (RMKT 17. sz. 3:380); *Lágyítsd kemény kőhöz hasonló* szívüket [a magyaroknak] (RMKT 17. sz. 1:512); *Sas keselyő módra* világ határára jó hire gyarapodjék (RMKT 17. sz. 8:10); Nézd, a munkás éjszak mint nyüzsgő és zsi bong, *S dolgoz méh módjára* keskeny kasában dong (CsokSzól 2:200. sz.); [Lupuj vajda hadai közül] Némelyik *fejsze módjára* úszott az Neszter nagyára (RMKT 17. sz. 9:330; vö. úgy tud úszni, *mint az öreg fejsze*); Hullottak könnyeim zápornak *módjára* (Petőfi 1:262); És az ilyen *szent-iván-ének forma* hosszú stróphákban akarná ízlését... megmutatni (CsokSzól 2:283. sz.); Betérek *Debrecenbe Bolond Istók gyanánt* (Petőfi 1:128); Olykor lágyul szívem *lágynak képest* (RMKT 17. sz. 3:528); Mit pislogatsz *miskolci békaként* (Vör 1:698); Minem de *fejérb* volt-e az én ruhám az *hónál*, és mostan *fertelmesb* az *szuroknál* es, és *feketébb* az *hollónál* (BodK 24); Azt mondják vala, hogy *szuroknál feketébb* volnál, de mostan látom, hogy *fejérb* vagy az *hónál* (Pesti Fab 11. sz.); *temérdekb* az *orcád bőre* az *bocskor bőrnél* (RMDE 1:630); [A terhes nők] még az *üvegnél* is *gyengébbek* szoktak lenni (Drask 45v); *Gyengébb a harmatnál* bőre szép kezének (CsokSzól 1:102. sz.); Én *hajam szálánál* többen vadnak, az kik engemet ok nélkül gyűlönek (RMKT 17. sz. 6:165); A vén bolond Káryóné *egy idős a postanttal* (CsokSzól 2:133. sz.; vö.: *vén, mint az országút*). Kérlek, kedvezz nekünk gyenge edényeknek, Kik *társai* vagyunk a *nyárleveleknek* (CsokSzól 2:221. sz.; vö.: *reszket mint a nyárfalevél*).

A hasonlításnak ilyen világos kifejezéseit egész sor más metaforikus kifejezőmód helyettesítheti, amelyekben rejtetten van meg az, ami egy-egy esetben valódi hasonlításban ölt testet. Az alábbi néhány variáns megfogalmazás ezt jól szemlélteti a nád ingadozásán:

Bolondság vólt *nádhoz* bízni,
Mely fel szokott szépen nőni,
De mihelyt a szél kezd fújni,
Mindenfelé kezd *hajlani*.

(RMKT 17. sz. 3:412)

Más változat:

Én is bíztam egy nádszálhoz,
Ki elhagyott, s hajolt máshoz.
(RMKT 17. sz. 3:380)

Ehhez a valódi hasonlító mondat:

*Mint az erőtlen nád, hajladozó,
s mint az buborék, oly gyengécske.*
(RMKT 17. sz. 2:440)

Végül csak utalás a nád ingadozására metaforaként:

Az vallásban nád szálak ne legyünk.
MKT 17. sz. 5:77)

112. A hasonlítások válfajai. — Az összetett mondatlall kifejezett legegyszerűbb hasonlítások azok, amelyek bármely helyzetben újra és újra keletkeznek, és ha ismétlődnek is, az ismétlés a való életből, a pillanatnyi helyzetből adódik. És mivel az életben a szituációk állandóan változnak, az ismétlődés nem okoz megszokottságot, nem ad klisé. Egy ilyen mondat: „ez a kavics olyan, mint egy tojás” bármilyen helyzetben előfordulhat, és a hasonlítás alapja teljesen reális. Ebből nem lesz frazéma. Előfordulhat azonban, hogy valamilyen sajátos körülmény révén ez egyszerű típus is kifejezőbbé válhat. A törökországi száműzetésben élő Mikes mondja: „*jobb volna Erdélyben málét enni, mint itt búzakenyeret*” (12). A málé a szegénységet, a búzakenyér a jó módot jelképezi. A hazájába vágyódó Mikes szívesen felcserélné az elsőt a másodikkal. Hasonlóan mondja Petőfi a kenyérről:

*Itthon jobb ízű énnekem
A fekete, mint máshol a fehér.*
(1:377)

A színezetlen hasonlatok között is lehetnek árnyalati különbségek. Külön típus pl. a közbevetett hasonlat egy beszélgetésben: „amint már említettem”, vagy irodalmi példával Ponciánus históriájából: „Vala egy vitéz, kinek csak egy fia volt (*mint én* vagyok felségednek), kit igen szeret vala” (Ponc 219).

Ismét más hasonlat pusztán az összecsengés kedvéért fogalmazódhat meg: „A Sajó is oly nagy volt, hogy Sárvárt lévő malmát Cserényi István uramnak egy summában felvevén, mint az *almát* úgy elvitte” (Rett 253).

A költői kép mint hasonlat lehet egy magányos összetett mondat, mint pl.: „*Mint égő szövétnek, csak fogyatod magadat*” (RMKT 17. sz. 8:187). De lehet egész sor hasonlat, mint az ókori nagy városokról a megemlékezés egy halotti búcsúztatóban (Trója, Babylon, Jeruzsálem, Alexandria hol van?):

*Mint vízi buborék, ezek elmulának,
Mint mezei virág csak elhervadának,
Mint kéményből jött füst széllyel oszlatának.*
(RMKT 17. sz. 258)

Mindezeknek a hasonlításoknak az élethelyzet vagy a művészi cél adja meg az egyedi jelleget. Ezeken kívül azonban számos olyan hasonlítás van, amelyben a megszokottság, az előre megformáltság az uralkodó jelleg, és éppen ennek alapján kell velük foglalkozni a frazeológiában. Itt nem lehet célunk még megközelítő teljesség sem. De ez fölösleges is lenne, mert O. Nagy Gábor két mintaszerű könyve (MiFT és RMSzK) többek között ezeknek is kimerítő felsorolását adja. A következő néhány pontban olyan hasonlítások kerülnek sorra, amelyekben klišészerűen ismétlődhet az, amihez hasonlítunk valamit. Ez lehet maga az ember és ennek tagjai, életfunkciói, lehetnek az élettelen természet tárgyai, anyagai, lehetnek növények, állatok stb. Sorra kerülnek maguk a szóláshasonlatok, személyneveket, földrajzi neveket tartalmazó mondatok, amelyeknek eredetét nem is tudjuk mindig hitelesen megmagyarázni. Végül foglalkozunk a tréfás, paradox vagy gúnyosan lehetetlen hasonlatokkal.

113. Hasonlítás emberhez. — Hasonlítással egyéni foglalkozást, egyéni tulajdonságot, testrészt, annak működését stb. lehet kiemelni. Az ilyen hasonlatokról nem mindig lehet megállapítani, hogy a régiségben mennyire voltak általános használatban.

Néhány példa. 1. Hasonlítás egyénhez: [Galathea Dieneshez:] *Ki tréfás uram, mintha himvarró társam volna* (RMDE 1:870); *Ékesszólóbb, mint akármely kofa* (CsokSzól 2:156. sz.); De a dolog úgy sem kell egyiteknek is, *mint a cigánynak a szántás* (CsokSzól 1:38. sz.); *Mint a Jób kétszín ördöge* ... épen úgy jöve be ma az Isten házába (CsokSzól 2:127. sz.); [Endre] hozzám képest szegény, *mint a bőjti dudás* (KisfK 2:194); ... *iszik mint a kefekötő* (Petőfi 1:215); [Mokány Lombaihoz:] Te testesült mese (= találós kérdés), tele vagy titokkal, *mint a pap húga* (KisfK 2:244); ... szintén úgy járnának, *mint az oktalan papok*, akik könyveiket elvesztvén semmit nem tudnak (ZrLev 28); Luca kisasszony ... *úgy ül itten, mint egy elátkozott szűz*, ki az operenciás tengeren által szabadítót vár (KisfK 2:251); Szent Ferenc leesék az földre, *úgy miképen egy megholt* (VirgK 35); Elhala az asszony, *mint egy agyonütött* (BalB és 16. SzK 2:818).

2. Hasonlítás testrészhöz: Nincsen *anni hajszál* az uramon *az menni szitkot, átkot* szólok az rossz bestyére (RMDE 1:878); Hasznai pediglen Többek, *mint fejeden ... hajszál* (RMKT 17. sz. 13:86); ... fejemen *anni haj, mennyeszer* siratlak (RMKT 17. sz. 11:356); Később ugyan jó embernek is neveztek, de ez csak *úgy* illett a többihez, *mint egy hajszál a kopasz főre* (KisfK 1:196); Ezt *úgy* hiszem, *mintha a szájából hallottam volna* (Mikes 8); Polgárrend is nyelvét vesztet tartja vala, *Úgy mintha ínyekhez nyelvek ragadt volna* (BalB és 16. SzK 2:411); *mint ... az ember ő két szemét, ... [Isten] úgy oltalmazza híveit* (KerGyül 82; hasonlóan RMKT 17. sz. 11:352); Oltalmazd életem, *mint szemeid fényét* (RMKT 17. sz. 11:694; hasonlóan 11:661); *úgy* tudják azt, *mint a tíz ujjokat* (CsokSzól 2:322. sz.).

3. Hasonlítás emberi tulajdonsághoz: Csak akadoz és téveleg, *mint az vak* botorkázik, tántorog és csak botlik (RMKT 17. sz. 5:205); *Úgy* tapogass az délszínben, *mint vak* az sötétben (NySz vak alatt); (Szent Ferencet Assisiben gúnyolják,) *Ő* kegyég nagy békességgel, *mint siket és néma* nagy víg orcával elmúlik vala (= ment el mellettük) (JókK 3).

114. Hasonlítás növényekhez, termésekhez. — Az ilyen hasonlításnak több típusa van. 1. Az egyik a növény termésének bőségét, az apró termés tömegét veszi célba:

„annyi van, mint mezőn a kalász”. 2. A másik a növény vagy termés tulajdonságait: „ráncos képe, mint az aszalt szilva”, vagy a vele kapcsolatos érzelmi, hangulati elemeket: „árván maradtam, mint a szedett fa”. (Nem tartozik ide a *szidja, mint a bokrot* típus, mert ez valóságos szóláshasonlat, aminek tárgyi alapja rég feledésbe ment. Valószínű magyarázata MiFT³ 82.) A további konkrét hasonlításoknál lényegében a fenti típusokkal találkozunk.

Példák: 1. A termés sokasága: Nincs *anni kalász sz(ent)* Iván havában, sem szent Mihály havában *anni szőlő szem, amennyiszer ...* (RMDE 1:853).

2. A növénynek vagy termésének tulajdonsága: *Szerencse, mint alma*, kerekded s forgandó (RMKT 17. sz. 3:95); Engem pedig gyűlölsz, ki vagyok melletted, *Mint az ragadozó borostyán* tölj mellett (RMDE 2:188); Mert olyan vagy termetedben édes galambom, *Mint mezőn több virágok közt gyenge lilium* (RMKT 17. sz. 3:136); Gondaimtul im már *annyira* jutottam, *Hogy mint széna nyárban* ugyan elszárodtam (RMKT 17. sz. 9:162); A leány jó ember nélkül csak imide amoda ingadoz, *mint a szőlővessző karó nélkül* (RMDE 2:375); S a szegény nő elhagyatva *Úgy maradt, mint a szedett fa* (Vör 1:533); *Mint a szedett szőlő*, csak úgy maradék (RMKT 17. sz. 11:346; hasonlóan 652); *Úgy hadták Debrecent, mint az szedett szőlőt*, Takarodás után *mint az puszta mezőt* (RMKT 17. sz. 10:35); [A férj halála után] engemet az én Istenem úgy hagyta, *mint a megszedett szőlőben való kunnyót* egyedül (BethK 1:51); Óh, szép Katám! nem *reszket* úgy A *nyárfalevél*, *mint* én te-érted (CsokSzól 2:221. sz.); *Mint az nyárlevél*, én *úgy reszketek* féltemben előtéd (KerGyül 75; hasonlóan RMKT 17. sz. 3:270; 8:29; 9:249); *Mint érett gyümölcs*, Az élet fájáról *hull a fáradt ember*, Midőn órája szól (Vör 1:557); Képe *olyan, mint az aszalt szilva* (KisfK 2:191); A feje megkopaszúla, és olyan lón, *mint egy vakart tök* (HeltFab b8a); *Ugyan nem fog rajtunk Istennek mondása, Mint töknek nem ragad tövis oldalára* (BalB és 16. SzK 1:535).

3. A hasonlítás alapja lehet a termések értéke közötti nagy különbség: [A hitelezők] *úgy jártak, mint aki narancsot kölcsönöz, és baraboji* kap vissza (ErdArcok 100).

115. Hasonlítások halakhoz, hullőkhöz stb. — Ide olyan általánosan használt hasonlatok tartoznak, mint: „él, mint hal a vízben”, „szorosan vannak, mint heringek a hordóban”; „veszedelmes, mint a mérges kígyó”; „hátrafelé megy, mint a rák”. A régi íróknál és költőknél nagyon sokszor az ilyen hasonlatoknak inkább parafrázisai találhatók.

Példák: 1. [Péter püspök mondja:] *Miképpen az szép halatska az vízben ...*, itt e világon én is szintén *azonképpen* élek (RMDE 1:655; hasonlóan RMKT 17. sz. 15A:769); mit tátoysz, *mint a ponty* (RMDE 2:380); Beszédes szájak is *elnémult, mint a hal* (Vör 1:469); Mert, *mint a tonnába rakott heringek* közt sónál egyéb nincsen, kit halász ott rekeszt ..., kárhozatra akként rohan a szorongás (RMKT 17. sz. 2:201).

2. Fúsd el az kevélt csalárdot, *miképpen az mérges kígyót* (WeszprK 148); *aképpen, mint egy álnok kígyó*, ki ha szerét teheti, Farkát is utána rántja, valahová a fejét bétéheti (RMDE 2:55); Én is azért mostan *inkább* gyűlöllek, *mint a kígyó a pávát* (RMDE 1:862); *Mint kígyót ő héjiből* (= héjából, bőrből) és sok álnokságból, ments ki szegény szolgálát (RMKDT 17. sz. 8:367); Átkozott iregyek mert el-

vesztnek engem. *Mint az áspis kigyók, olyanok ellenem* (RMKT 17. sz. 3:29); *Mint basiliscus szemével* Megöl embert nezésivel (RMKT 17. sz. 3:55); *Úgy pislog béhullott szeme két tájéka, Mint a kocsonyába fagyott varasbéka* (CsokSzól 2:205. sz.).

3. *Mint a sült rák, olyan szemérmes* (Petőfi 1:138); De nem termett szíve az katonaságra, *Visszamássa, mint rák*, haza kalmárságra (RMKT 17. sz. 9:236); Igyenesen menj együgyű erkölcsben, *Hátra ne mássz, mint az rák az fővényben* (RMKT 17. sz. 3:47).

116. Hasonlítás rovarokhoz, férgekhez. — A hasonlítás alapja részben a rovarok sokasága, részben az egyes fajták tulajdonsága, szerepe lehet. A példák nem gyakoriak:

Mellettünk holmi régi elromlott épületek vannak, ahol *annyi a skorpió, mint a bolha* (Mikes 24); Nesze, mint nyúl immár az nyálam, *mintha hangyák járnának* az számban, hogy az jó lakást érzem! (RMDE 1:886); kik most ... *mint a hangyaboly* sokszor öszve gyűlnek (RMKT 17. sz. 2:203); Mert *miképen az légy*, máséra *úgy* estek (BalB és 16. SzK 1:463); ... te olyan szemtelen vagy, *Mint Kecskemétnek piacán a légy* (Petőfi 1:381); ... de ezek (= a franciskánusok) éppen *mint a herék a méhek között*, úgy élnek a népen, semmit sem dolgoznak (Rett 314); Hanem csak *úgy élnek, mint kasban a here* (CsokSzól 2:139. sz.); *Mint egy falka raj méh*, sírva nagy zengéssel foltonként feljövénék (BalB és 16. SzK 2:825); *Mint a raj méh*, úgy foly ő beszéde, De nyelvével nem egyez ő szíve, Mert méz gyanánt méreg van őbenne (RMKT 17. sz. 3:186); Szintén olyanok vattok ti, *mint a tormában esett féreg*, vagy *mint a kemencében szoruló kuvasz* (RMDE 2:366); Mert *miként szű az fát megőrli magában, Mint sáska gabonát megaratja nyárban, Úgy fogyattad te meg Erdélyt bajvívásban* (RMKT 17. sz. 13:16).

117. Hasonlítás madarakhoz. — Ez a csoport nagyon gazdag. Maga a közelebből meg nem határozott madár lehet szabad, fogságba esett, szárnyaszegett stb. Az egyes madarak a tulajdonságaik, színük, hangjuk, viselkedésük szerint szerepelnek a hasonlításokban.

A példák közül elől állnak a madarat általában említő, majd a többiek a madárnevek betűrendjében. Némelyik példa megértéséhez egy kis magyarázat szükséges, mint a *bagoly* és *fű* esetében:

Mint az törben kerített árva madár (RMKT 17. sz. 3:247); ... örvendezve szép szabadságunknak, *nem különben, mint az rekeszből kiszaladott madár* (Szam 157); *Miképpen elszalad az madárka* Az madarász töriből, *akképpen* Megszabadulánk az tört elszegvén (RMKT 17. sz. 6:295); Mezőben egy szép kis leánya jár, Szép mint virág, s *szabad mint madár* (Vör 1:469); *Mint az szárnya szegött madár, úgy vesződöm* (RMKT 17. sz. 3:427; variáns szöveg 428); (Szent Péter a borozók között:) *Mint az bagoly köztök valék*, Sok bosszúságot szenvedék (RMKT 17. sz. 9:273). Célzás a vadászcselekre, mikor a nappal kikötött baglyot a verebek mintegy csúfolódva körülveszik, és a vadász lesből lepuskázza őket. A hely különben németből van fordítva: *Wie ein eul unter den vogeln ich was*. I. m. 659); *Miképpen a darvak, szintén úgy kiáltunk* (RMKT 17. sz. 11:415); De *bolondok* vagyunk, *mint a fuak* (HeltFab 12a. A vadkacsák a lövésre felröppennek, de visszarepülnek arra a helyre,

ahol a vadász a társukat lelőtte.); Árva szüvem nálad nélkül, *Mint gerlice* társa nélkül (RMKT 3:461; hasonlóan 185 és a vers variánsaiban; vö. még Ponc 200); *Mint egy farka* *gunár*, ne csacsognátok (RMKT 17. sz. 3:78); *Mint a hatyu* ő halálát Ha megérzé ... Kiált ... (RMKT 17. sz. 15A:520); Mely *ritka* madár *fekete hatyu*, *Oly ritka* bizony igaz szerető (RMKT 17. sz. 3:137; hasonlóan 8:182 és Pesti Fab 93. sz.); [A menekülő ellenséget] Megragadta vitéz módra, *Mint kis tyukfiat az héja* (RMKT 17. sz. 9:333; hasonlóan RMDE 1:858); Gyász ruhám *mint holló* (RMKT 17. sz. 3:533); Sorsod olyan fekete, *Mint a holló, mint a holló* (Petőfi 2:56); [Mokány:] magam is úgy jártam itt, *mint egy árva holló* (KisfK 2:247); Hej ma-holnap a magyar szó *Ritka mint a fehér holló* (KisfK 1:50); [Vidor:] úgy álltam itt, *mint kappan* a jérce mellett (KisfK 2:208); Itt minálunk a világ hivalkodik, *mint a kevély páva* az ő cífraságaiban (CsokSzól 2:242. sz.); ... mikor előmben állasz *mint egy páva* (RMKT 17. sz. 3:121; hasonlóan 4:427); 4:511); (A boldogság hamar elhiszi magát:) *Mint az pávamadár* farkán csodálkozik nem tekintí rút lábát (BalB és 16. SzK 2:788); *mint egy Phoenix* hamuból ujjuván ... (RMKT 17. sz. 13:65); Tekénteted *mint rárónak*, Járásod *oly, mint pávának* (RMKT 17. sz. 3:542); Te olyan légy, *mint kézhez kötött ráró* (RMKT 17. sz. 3:44); Siet üdöm, ... *Mint sas* az prédára repül nagy sebesen (BalB és 16. SzK 2:376); Eljöve a tatár, *mint röpülő sas* (RMKT 17. sz. 11:491); mit csinálnék én a télen, hanem ha *mint a sneff*, ki az orrát a seggében dugja, s amit az egész nyáron evett, azt eszi, azzal él (RMDE 2:372); Ifjúság, *mint sólyom madár*, Akkor víg, ha szabadon jár (RMKT 17. sz. 2:265); Ritkán szólj; *mint szajkó*, ne légy oly csácsogó (RMDE 2:387); Belé vág-tok mindenben, *mint az éhezett tyuk* (RMKT 17. sz. 13:419); Ottan, ha kell, te szárnyaid alá fogadsz, *Mint fiait anya-tik*, ugyan biztatsz (BalB és 16. SzK 2:327).

118. Hasonlítás emlős állatokhoz. — A madarakéhoz hasonlóan ez a típus is nagyon gazdag. A hasonlítás alapja nem annyira az állat külseje, formája, színe, mint inkább az életmódja, magatartása, tulajdonságai.

Példák az állatnevek betűrendjében: *Mint egy bárány* senkinek nem ártottam (KerGyül 62); [Kaint meg kell mosdatni, hogy] ne menjen az áldozatra, *mint az sárban hevert disznó* (RMDE 1:737); *Miképpen* az *ebek* akkoron sántálnak, mikoron akarnak, *azonképpen* az asszonyállatok akkoron sírnak, mikoron ők akarnak (HeltFab c3); Nem gondolok rossz embernek rám szólásával, *Mint valami rühes ebnek* ugatásával (RMKT 17. sz. 3:199); Szemöldöke borzas, ... *Oly* temérdek, *mint az evetnek farka* (RMKT 17. sz. 13:465); Egyik atyafiú az másiknak vérért Kévánja meginnya *mint farkas* bárányvért (RMKT 17. sz. 9:200); Ne légy komor *mint farkas* az veremben (RMKT 17. sz. 3:45); valamint a *juh* a sóra, olyan jó szívvel ment volna (Rett 272); [Az inkvizítorok elé járulónak] Ottan így vagyton dolga, *mint a szegény juhnak*, mely a farkasok közikben esik (HeltHáló 172); Kevés számú híveim, *mintegy pásztor* nélkül maradt *juhok* (Mikes 170); Elhozá a pusztán az ő népit, Vezérlé őket *mint nyáj juhait* (RMKT 17. sz. 6:189); Az te szerelmes népedet *Mint egy nyáját* vezérletted (RMKT 17. sz. 6:184); S bajusza felállott, *mint sertéje kannak* (RMKT 17. sz. 13:58); Így az úri nevet ők *oly* mohón kapják, *Mint kecske* só után, szájokat úgy nyalják (RMKT 17. sz. 9:236); Hosszú, vén szakálok, *mint az kecskebagnak* (BalB és 16. SzK 1:435); A káposztás fazék (= Mikes maga) nem ugrándozhatik oly könnyen, *mint a vadkecske* (Mikes 44); oly

erőszakosok, *Mint a vívó kosok* (RMKT 17. sz. 13:387); Németországban annyi a typographus, *mint a kurta kutya* (CsokSzól 2:167. sz.); Az vén ember ifjak táncát házában ha érti, Feleségét, *mint jászolyban kuvasz szénát őrzi* (RMKT 17. sz. 3:308); Szintén olyanok vadatok ti, *mint ... a kemencében szorult kuvasz* (RMDE 2:236); Ekképpen játszadoznak ... a szent atyák (= az inkvizítorok) a szegény keresztyén fogollyal, nem külemben *mint a körmes macska az egerrel* (HeltHáló 131); Ne törleszkedj hozzám, *mint a macska* (Csathó 48); Ezek a boérok olyanok, *mint a medvék az idegenhez* (Mikes 207); Futosonk, búvalonk *mint nyulak* (WeszprK 142—143); Szívében inkább ijed, *mint akármely kis nyúl* (RMDE 2:448); Bátor szívek, *mint oroszlánnak* (BalB és 16. SzK 1:286); Hogy engemet el ne ragadjon, *mint éh oroszlán*, meg ne rágjon (RMKT 17. sz. 6:30); Az hitetleneknek soksága *mint éhező oroszlánok* ... várják, hogy elnyelhessenek (BethK 1:191); *Mint párját vesztett oroszlán*, rohantam egyik szobából a másikba (KisfK 1:207); Első ellenség az sátán, Ki *mint az sívó oroszlán* Utánam jár (RMKT 17. sz. 6:341); *Miként hogy ismerszik oroszlán körméről*, Így Szent Pállí Ferenc jeles elméjéről (RMKT 17. sz. 13:411); Korcsá lett, *mint az öszvér* (Vör 1:507); *Mint róka az farkát*, hányom az elmémet (RMKT 17. sz. 9:299); Álnok, *mint róka*, de az csávában megyen az agg ravasz (BalB és 16. SzK 1:755); [Ha az ember] dacoskodni kezd, és *mint a süldisznó a sertőit felhánni* ... (HeltFab F3a); Oly igen tudatlan vagyok, *mint a mi nagy számárunk* (HeltFab L8a); Mi fegyvert kezünkben nem veszünk, hanem *mint számárok* nyögünk az ösztön alatt (ZrLev 116); *Mint szarvas* kívánja hideg forráshoz jutását ..., Így kívánja fülünk hallani törvény tanítását (RMKT 17. sz. 5:362); Térdeink bőre ... *Mint tevének bőre* megvastagult vala (RMKT 17. sz. 15A:586); *Mint ürge* lukában, magyar előtt sáncban kozákság beszorula (RMKT 17. sz. 9:341); ... ha ... kiötltetnéjek, *mint az ürge az likból* (RMDE 1:728); ... légy *fürge*, *Mint a csepüből font porázon az ürge* (CsokSzól 2:326. sz.).

119. Hasonlítás egyes tárgyakhoz. — Az ilyen körben előforduló számtalan hasonlítás közül csak azok vonhatók a frazeológia körébe, amelyek mint állandó kapcsolatok széles körben használatosak, mint pl. „vág, mint a beretva”, „repül, mint a nyíl”, „hallgat, mint a sír” stb. A többi lehet vagy egyszerű, köznapi vagy költői képzettel alkotott hasonlat.

Néhány példa: Hamar fordul *mint ágyúgolyóbis* elméjek (RMKT 17. sz. 13:314); *Mint* szinte az éles *beretva*, olyan a te nyelved (RMKT 17. sz. 6:132); Hogy az szentségnek illatját beinnája, *miképpen az új cserép* (DomK 4; célzás a közmondásra: Új fazék megtartja első szagát, vö. MSzK f 364); 1600 k.: tégedet ... az te kevélségedért [Isten] az ő vaspálcájával *mint az cserepet* öszvő ront és elveszt (Nytdűrt 90:81); *Miként az cserép* öszve törettetik, *akképpen* minden megtörettetik, az igaz útról ki eltávozik (KerGyül 43); *Mint fajankók*, úgy álltak s beszéltek (Petőfi 1:121); Az ő igüi, beszédi égnek vala, *miképpen fáklyák* (DomK 3); Bercsényinéről: aki is *mint a gyertya* úgy aludt el tegnap három óra felé dél után (Mikes 72); Ehol biz úgy maradok, *mint felmagzott saláta közt az ijesztő* (CsokSzól 2:121. sz.); A vén legény a fiatal tüzes leányhoz *olyan, mint a betűzött száraz karó* a virág mellett (KisfK 2:176); Mi zokog, *mint malom a pokolban* (Vör 1:561); [A siheder] *mint a nyíl* utánnok ereszti Ráróját (Fazekas 1:174—175); Szép kis festett hajó ..., melyet három erős török úgy visz a habok hátán, *mint a nyíl* (Mikes 26); [Az igaz-

ság a társadalomban] prókátorok nélkül csak *oly, mint puska* lobbanópor nélkül (RMKT 17. sz. 13:365); Nyugodt leszek, nyugodt, *mint a sír* (KisFK 2:243); Bár szíve csikorog, *mint a rossz talyiga* (Vör 1:427).

120. Hasonlítás anyagokhoz. — A különböző anyagok nagyon különböző módon szerepelhetnek a hasonlításban. Vannak, amelyeknek tömege, sokasága imponáló: „*mint tengerben a fővény*”; némelyiknek színe: „*fehér, mint a hó*”; „*piros, mint a vér*”; „*fekete, mint a szurok, korom, (régén) aludt szén*”; egyéb tulajdonság: „*kemény, mint a gyémánt*”; „*lágý, olvad, mint a vaj, viasz*”; „*ég, mint a zsír*”; „*elillan, eltűnik, mint a kámfor*”; „*édes, mint a méz*”; „*késérű, mint az epe*” stb. Mindezek a hasonlítások az irodalmi nyelvnek is állandó elemei.

Példák az anyagnevek betűrendjében (helyenként a jelző a kiemelt elem): *Mint arany a tűzben*, Úgy megpróbáltatott Jób (RMKT 17. sz. 9:143; hasonlóan *arany és tűz* RMDE 2:135, ott nagyon körülményes fogalmazásban);

*Mennyi csillag van az égen széjjel étcacán,
Annyi jókkal áldjon Isten, szép piros rózsám,
Mennyi fővény vagyon széjjel tengernek partján,
Annyi jókkal áldjon Isten, gyönyörű rózsám.*
(RMKT 17. sz. 3:131; hasonlóan 6:373)

Számtalan Istennek nagy irgalmassága, *mint tengernek fővénye* (Hoffgr Ff 3r; hasonlóan: KerGyül 22, 56, 166; RMKT 17. sz. 3:388; 5:337; 6:373; 9:187); Minden elég, *miként a gyúlt harap* (= avar) (RMDE 2:465); Bátor *mint szedett gyöngy*, beszédem szép lenne (BalB és 16. SzK 2:375); Elolvad, *mint az hó* (RMKT 17. sz. 8:9); találta helyheztetett fejeér kenyeret ő előtte *miképpen az hó* (KrisztL 11); (A szénégető és a ruhaféhrítő:) igen félek rajta, hogy amelyet én megmosnék, azt te ismeg *oly feketévé tennéd, mint a holt szén* (Pesti Fab 53. sz.); Reszket neki kezélába, *mint a fagyos kocsonya* (CsokSzól 2:155. sz.); *Olyan az te szemed, mint az szép koraly kő* (RMKT 17. sz. 3:205); És undokul elvesztenek, *mint porba lógané* (HeltFab 08; hasonlóan R6); És annak ő csóki, *mint lépés méz jova* (RMKT 17. sz. 3:205); Az asszony (= a francia követ felesége) olyan, *mint egy darab nádméz* (= cukor) (Mikes 25); Ellenségünket ... *mint az apró port* mind elhintetjük (KerGyül 64); ... az ki énnkem ... késérűségemet eltörli és elfújja, *mint az északi szél az port* (RMDE 1:727); Pedig áldott ember Jóka, *mint a friss vaj* (Arany 2:465); Piroson szemérem Julia orcáján *Úgy áll, mint cseppent vér gyenge két ajakán* (RMKT 17. sz. 11:567); És elolvadék, *miként viasz az tűznek színe elől* (CornK 183r—v; sicut fluit cera a facie ignis, vö. Ps 67,3); Lágyíts[d] hozzánk *mint a viaszt* ő kemény szívet (KerGyül 5; hasonlóan *viasz* RMKT 17. sz. 6:160, 226; 11:374; Mikes 107).

121. Hasonlítás égitestekhez és természeti jelenségekhez. — A mai nyelvben gyakoriak az ilyen hasonlatok: „*ez úgy jött, mint derült égből a villámcsapás*”; „*úgy fújja a leckét, mint a vízfolyás*”; „*úgy jár-kel mint egy árnyék*”; „*a szerelme csak olyan volt, mint a szalmaláng*” stb. A múlt századok nyelvhasználatának is megvoltak ezekhez hasonló állandósult kliséi.

Néhány példa: Elmúltanak mindenek, *miképpen az árnyék* (BodK 7); Az én időm im elműlék, *Mint az árnyék elenyészék* (RMKT 17. sz. 6:234); *Mint az égen a szép csillagok*, Ez világon úgy járjatok (RMKT 17. sz. 8:177); ... *oly távol* vagy, *mint ég a földtől* (ZrLev 29); [A sáskák] eljöttek vala ... temérdek soksággal, *mint a felleg* (BethK 1:136); Az mi dolgunk olyan, *mint forgószél*, az írás azt mondja (KerGyül 111); Éltem, *mint füst*, elmúlt (RMKT 2:96); *Mint füst* a szélvészkor, széjjel kergettetünk (RMKT 17. sz. 2:204; tamquam fumus, qui a vento diffusus est Sap 5,15); Nincs derekas hasznok e világi jóknak, *Mint a füst és pára* hirtelen elmúlnak (RMKT 17. sz. 4:426; hasonlóan 10:125); De *mint* héven az hó, latrok hamar hullnak (BalB és 16. SzK 2:405); nyilván való dolog, *mint az napfény* (Drask 70r); [Az angyaloknak] Hat-hat szárnyok mindeniknek, *mint szelek* gyorsak (RMKT 17. sz. 5:400); *Mint sebes tűz*, fölgerjed haragja (RMKT 17. sz. 6:20); Úgy féltém, úgy rőttem, *mint egy tűztől* (RMDE 1:810); Hanem *mint a tűztől*, óvd magad ez igytől (RMKT 17. sz. 10:382); *Mint szalmának tüze* hogy állandó nem volt, Úgy kurva szerelem nem nyótt, hanem fogyott (RMKT 17. sz. 11:209); (Rákóczi fiáról 1739-ben) Elég a, hogy minden élete és dolga szegénynek ebben az országban csak olyan volt, *mint a szalmatűz* (Mikes 203).

122. Cselekvések, történések összehasonlítása. — Ennek a típusnak több változata van, közöttük szóláshasonlatok is.

1. Az egyszerű hasonlítás mellékmondatában a cselekvés vagy történés egy-egy igével kifejezve a legáltalánosabb:

Gyászban jártam lehorgadva, *Mint ki az anyját siratja* (RMKT 17. sz. 6:91); Holtról *mint nem emlékeznek*, rólam így feledkeznek (KerGyül 57); *Hasonlóvá* lettem ahhoz, *ki a vízben kapdos habhoz* (RMKT 17. sz. 3:380).

Gyakran azonban a mellékmondat nagyon részletesen kidolgozott képet tartalmazhat, amibe tréfás, humoros elemek is vegyülhetnek:

Mi olyanok vagyunk, *mint a vízbe esett ember*, akinek mindaddig kell *vergődnie* és minden ághoz *kapni*, még ki nem *szabadul*, vagy el nem *vész* (Mikes 136); Mert a szent vadászók (= az inkvizítorok) úgy cselekösznek a szegény foglyokkal, *mint a timárok a bőrekkal*, melyeket *behammaznak*, és mindaddig *áztatják* az hamosba, méglen a szér mind *elkopik* róllok: Szinte *így hammozzák* e szent vadászók a szegény foglyokat sok üdeig a büdes, szoros tömlecekben, méglen ... (HeltHáló 126); (Valaki előkelőbb nőt akar feleségül venni:) Nem tudod-é, hogy csak úgy van a te dolgod, *mint* mikor a *disznó a szentegyházhoz dörgölődik* (RMDE 2:364); A te devotiod csak olyan, *mint* mikor a *gólya a toronyban mégyen, óldalba fossa, s ott hagyja* (RMDE 2:358).

2. Az ilyen részletesebb hasonlító mondat valóságos szóláshasonlattá válhat, ha valamilyen különlegességet tartalmaz. Ez lehet valami eredménytelen, értelmetlen próbálkozás, de lehet hiábavaló, sőt káros cselekedet, ami a helyzeten nem segít, hanem a túlzásával ronthat. Néhány példa a különböző változatokra:

Oh ki nehéz madarat fogni,
Olyan, *mint szél után futni*,
Vagy hátul szerencsét fogni,
Az kit meg nem foghat senki.

(RMKT 17. sz. 3:408)

Úgy járok, mint aki pokolbul megszabadul, purgatoriumban esik (RMDE 2:371); Csak úgy van a ti dolgotok, mint akit felakasztanak, s piros csizmát vonnak a lábára (RMDE 2:361); Úgy cselekszel te, mint akinek törött szíjra vagyon szüksége, s az ökrét leütteti (RMDE 2:363); A te dőlőd olyan, mint aki eladja a szőlőt, s prőst veszen az árán (RMDE 2:368); 1625 (Eszterházi Miklós írja:) Úgy ne járjak mint az, aki a Dunát által úszta s karaján beleholt (TörtTár 1901:369; ennek változata: Mert keveset használ az hajónak, ha szinte az egész tengeren által evez is, ha az tenger partján elmerül (Drask 49r).

3. A hasonlításoknak egyik fajtája az aránymondat. Ezt az elnevezést a német grammatika Proportionalsatz (Duden Grammatik 1082. §) terminusa mintájára vezetem be. A magyarban a *minél ~ annál, amennyivel ~ annyival, amennyire ~ annyira* korrelatív párok jellemzik. Közmondásszerű rimes példája: „Minél inkább tagadja, annál jobban ragadja.” A régi nyelvben néhány ilyen szóláshasonlat erkölcsi tanulságot tartalmaz:

Légy ... alázatos: Mert mennyével feljebb hágsz: *annyével* nagyobb esel (HeltFab V4); *Mennél inkább* késik az Úristen az büntetéssel, *annál inkább* nehezen és keservesben ostromoz (RMDE 1:793).

4. Nagyon gyakori és számos állandósult kapcsolatot teremtett a *mintha* kötőszóval bevezetett hasonlító mellékmondat. A főmondat egy olyan cselekvés hatását mutatja, ami a mellékmondat értelmé szerint nem történik meg: „ordít, mintha nyúznák”; „úgy állt ott, mintha földbe gyökerezett volna a lába”; „úgy érezte magát, mintha hideg vízzel öntötték volna nyakon”; „egyszerre annyi a bajom, mintha minden összeesküdött volna ellenem”. A *mintha* helyett a mellékmondatot *mint aki* is bevezetheti: „úgy futkosott össze-vissza, *mintha* megbolondult volna”, (vagy:) „*mint akit* fejbe kőlintottak”. A gyakori használat által megszokottá vált ilyen kapcsolatok a frazeológia szerves részei lettek.

Néhány régi példa: Úgy kezd az átkozott disznó ríni, *mintha* a kést belé verték volna (HeltFab R2); (A rossz hírre válaszolva:) Nám ugyan elhülék belé, *mintha* egy cseber jeges vízzel öntöttek volna agyon (RMDE 1:656); 1575: (A török elől menekülő) *Annyira* futottak előtök, *mintha* hátokon lett volna az török (MNYTK 121:47); (Tollagi az álarcos bálban:) *Mintha* leforráztak volna, *oly* sebtén hagytam oda a törököt (KisFK 1:204); Ludovicus hogy ezt hallotta volna, *mintegy* nehéz álomból fel serkent volna (Ponc 238); Az császár, hogy ezt látta volna, *mintha* megbolondult volna (Ponc 215; statim demens factus est); Ez az ember, *mintha* ellenünk megesküdött volna, *olyan* ellenségünk (Rett 102).

123. Hasonlítással kifejezett tagadás. — Az igével szerkesztett hasonlító mellékmondatoknak egyik sajátos válfaja a hasonlítva tagadó. Ez is igazi szóláshasonlat. Sajátos jellege abban áll, hogy egy tagadást úgy fejezünk ki, hogy valami teljesen képtelen, végképpen össze nem illő dolgok összehozásával szemléltetjük a lehetetlenséget. Az egyszerű tagadó forma ilyen: „Nem tud a számár semmit a gyöngyfűzéshez” (HeltHáló 23). Ez egy hozzá nem értő emberre vonatkoztatva így is kifejezhető: „Annyit ért hozzá, mint számár a gyöngyfűzéshez.” Pontosan ilyen megfogalmazást a példáim között nem találtam ugyan, de számos hasonló régi adat bizonyítja az ilyen típus általánosságát.

Példák: *Amennyit ért hajdú a harangöntéshez*, kinek ügye nem volt, *annyit ért törvényhez* (RMKT 17. sz. 2:196); [Egyed doktor] az Úristennek ígéjéhez *ennyit tud vala, mint a lúd az zsoltárhoz* (HeltHáló 342); [A pápisták] tarka miséjek hallgatását nem általlják az emberekre bírsággal vetni: maga *annyit ért az kösség hozzá, mint a tyik az regéhez* (Magyari 61—62); Mert ők ahhoz *anneat* értnek, *mint a számár a lanthoz* (Székely 88r); ... aki csak *annyit* tud a törvényhez, *mint az ökör az ábécéhez* (Rett 291); Isten bizonyságom, hogy *annyit* sem tudnak a törvényhez, *mint a ló* (Rett 381; hasonlóan 63).

Az ilyen fokozottan színezett, de általánosan ismert hasonlatoktól meg kell különböztetni a teljesen reális, tehát pl. a magát jól ismerő beszélőre vonatkoztatott hasonlítást. Egy villamosmérnökre mondhatom: „*annyit ért a nyelvészethez, mint én a mikroelektronikához*”, vagy Mikes Kelement idézve: „A császár veje ... a vezérségre céloz, a hadakozásra pedig *olyan* alkalmas, *mint én a prókátorságra*” (Mikes 14). Ezek egyedi esetek. Természetesen van bizonyos stílusfunkciójuk, de nem tartoznak a frazeológiába.

124. Gúnyos-tréfás hasonlítás. — Ennek a típusnak több változata lehet.

1. A legegyszerűbb az összeférhetetlen vagy össze nem illő dolgoknak gúnyos összehozása. Közismert dolog, hogy a kutya és a macska nem férnek össze. Valós tehát a hasonlat a rossz házasokról, hogy úgy élnek, mint a kutya és macska, vagy egy régi példa a rossz szomszédokról: „*Mint az ebek és a macskák*, Élnek s egymást húzzák, vonszák” (RMKT 9:284). Ez a mondás annyira el volt terjedve, hogy elég volt csak az elejét idézni: „Ezek úgy élnek, mint mondják, *mint eb s a többi*” (Rett 200).

Az ilyen közismert mondást aztán könnyű volt gúnyossá alakítani: „*Mint az eb s a macska*, oly szépen alkusznak” (RMKT 17. sz. 3:231). Ugyancsak gúnyos értelmű az össze nem illő dolgok összepárosítása. Ismeretes, hogy régen a tegez a nyílvevesszők hordozására szolgált, de buzogányt nem tettek bele. Így lett a gúnyos mondás: „Igen illik hozzá, *mint az bot (=buzogány) az tegezbe*” (Magyari 41; hasonlóan HeltHáló 37).

Néhány példa: Azért úgy illetél az úri seregben, *Mint görcsös s horgas bot aranyos tegezben* (RMKT 17. sz. 13:76); Nem létezett akkor még annyi tegnapelőtti nagyságos és méltóságos úr, kin úgy áll az uraság, *mint homlokon a sarkantyú* (ErdArcok 88); Úgy állnak a házak, *oly egyenes sorba*, *Valamint a mezőn a legelő csorda* (Petőfi 2:223); Úgy áll rajta, *mint tehénen a gatyá* (közny.).

2. A gúnyos hasonlításnak egy másik típusa a lehetetlenségnek hasonlító mondat alakjában való kifejezése. Ennek is több változata lehet. A legegyszerűbb a *mint*-tel való hasonlítás. (Egy főúri temetésre nem hívtak nemeseket:) „Pedig nemesember nélkül csak olyan az afféle solemnitas, *mint a sokadalom (= vásár) ember nélkül*” (Rett 227).

A másik változatban valamely lehetetlenségnek a főmondatban *előbb*, *hamarabb* kellene bekövetkeznie, mint hogy a mellékmondatban jelzett esemény bekövetkezzék: „*Hamarabb* laknak a halak az száraz homokon, *mint az Sylvanus felől én ezt elhiggyem*” (RMDE 1:863); „Farkas bárányokkal *Előbb* fog járkálni, Nyulat agarakkal *előbb* is fogsz látni, Engem Titirussal *hogysem* hallani” (RMDE 2:187—188).

Ismét egy másik változatban a gúnyos lehetetlenséget *mintha* vezeti be: „Némely annyit állít maga felül, *mintha* füvet látna nőni, vagy a bolhát [hallaná] pütricsögni”

(NySz 1:270); „Sápadt vagyok ... Hogy ekkép komáznak énelem e fickók, *Mintha* együtt vernék a csűrhére disznót” (Petőfi 2:215).

125. Hasonlítás személynévvel. — A szóláshasonlatok egy kis részének az a jellemzője, hogy a hasonlító mellékmondatban személynevek szerepelnek, amelyekről nem tudunk semmit, vagy ha ismerjük is őket, nem tudjuk, hogy miért az adott szerepben jelennek meg. Az első típusra példa: „kapkod, mint Bernát a ménkükhöz”, a másikra: „megrázlak, mint Krisztus a vargát”. Senki sem tudja, ki volt az a Bernát, és miért pont a mennykőhöz kapkodott. Krisztusról ugyan jól tudjuk, ki volt, de hogy miért a vargát és hogyan rázta, azt senki sem tudja megmondani. Az ilyen szólások körül aztán megindulnak a találgatások és így keletkeznek a magyarázó adomák. (Így *Krisztus* és a *varga* esetére O. Nagy MiFT³ 308—312 több változatot is felsorol.) A lényeg az, hogy az ilyen szólások mégis nagyon jó stílusesszközök.

Néhány régi példa: (Ezeknek változatai nemcsak hasonlító mondatok lehetnek.)

Maszlajos, garázdás, *mint Antal Budában* (RMKT 17. sz. 2:78); Vallyon mi haszna, hogy föltámodtam, *Antal módgyára Budára* futottam? (RMKT 17. sz. 11:182); Ha ki [a bort] bővebben töltendi hasában, amé' *Antallá* lött, azt mondják, *Budában* (RMKT 17. sz. 2:85); (Rákóczi fiáról 1737-ben:) Bezzeg, néném, nyertünk mi a változásban, *mint Bertók a csíkban* (Mikes 177); (Tűzvészkor a tengerbe kellene ugrálni.) Én nyernék rajta, *mint Birtók a csíkban*, úszni sem tudok (Mikes 35); Azt tudja ked, hogy az úri asszonyokat másképpen gyógyítják, mint a közönségeseket — nyernek is rajta, *mint Birtók a csíkban* (Mikes 30); [A részegesek közül] Igen bölcsek hetedfélék, *mint Damján lova*, Részségbe vetekedik az hit dolgában, Szentírásból semmi-tudók ők józanságban (BalB és 16. SzK 1:314). *Deákné vásznánál nem jobbak* ezek is (RMKT 17. sz. 10:386; hasonlóan 3:29; 3:207; 3:216); Jár mint *Orbán* lelke (NySz 2:570); Ma nyolcad napja, hogy ... elhagya kend bennünket, *mint szent Pál az oláhokat* (Mikes 42); *Tyukodi módra* ne vond ajakidat (RMKT 17. sz. 11:70).

Meg kell különböztetni az ilyen esetektől a mondákból, legendákból, történelemből jól ismert neveket, mint a nagy erejű Sámson és Herkules, az igazságos Mátyás stb., amikor ezek tulajdonságaival, tetteivel történik az összehasonlítás. Ezek a történelmi személyekkel kapcsolatos frazémák csoportjában kerülnek sorra.

126. Hasonlítás népnévvel. — Az egyes népekre jellemző tulajdonságok, pl. bőrük színe, szokásaik, mindennapi életük stb. mind a hasonlítás alapja lehetnek. A hasonlítás gyakran humoros ellentétként jelentkezik.

Néhány régi példa: A vadászok (= inkvizítorok) nem szégyenlik az undokságot, *mint a cigányok* a lopást (HeltHáló 306); Minden esztendőnként változ az uraság, *Mint az cigányok közt* az tisztas vajdaság (RMKT 17. sz. 11:368); Közönségesen az örmény asszonyok *olyan* fejérek, *mint a cigánynék* (Mikes 53); De már én ahhoz (= a pirongatáshoz) úgy hozzá szoktam, *valamint az muszka asszonyok* a veréshez (Mikes 132); Aesopus ... *oly* fekete arculatú volt, *mint egy szerezsen* (Laskay A3v); Rátalált ő társára, *mint a tót a kására* (RMKT 17. sz. 3:419; hasonlóan kissé bővítve 3:26). A „Válogat, *mint tót* a vadkörteben” a magyarázatos hasonlítások közt fog szerepelni. 128. §).

127. Hasonlítás földrajzi névvel. — A név lehet város, tartomány, folyó, hegy stb. neve. Ide sorolhatók, de nem valódi szóláshasonlatok az egyszerű összehasonlítások, mint pl. „magas, mint a Himalája”, „sivár, mint a Szahara”, „kanyargós, mint a Tisza”. Ezeknek érdekességük legfeljebb a szokásos nagyítás. Az igazi szóláshasonlatot e típusban is az jellemzi, hogy valami különlegességet tartalmaz, amit gyakran nem értünk, és magyarázni is csak ritkán tudunk.

Néhány régi példa: Szintén csak *olyan* vagy *te, mint a bosznai kasza*, mind két felé egyaránt vág (RMDE 2:376—377; vö. ezzel alább: *szalai kasza*); legyen *bosznai kasza* (i. m. 380); [Erdélyben] a nemes asszonyoknak a szavok *olyan* állandó, *valamint a brassai havas* (Mikes 41); *S mint a hédervári bábán, Úgy figyeg rajt'* a ruha (CsokSzól 1:105. sz.); ... mert az asszonnyal (= Bercsényinével) *reá* kell az embernek *tartani magát valamint a kompódi nemesasszonynak* (Mikes 54); Tegnap ide érkezett a ketek érsekje, itt fog egynehány napot tölteni, és addig *rátartjuk magunkat valamint a kompódi nemesasszony* (Mikes 90); 1567: [A fiatal ráró] oly erköcsű, *mint az mátrai ló*, hogy nyolcad, kilenced esztendőre lészen jó (MNyTK 121.33); Most én is elmondhatnám neki, hogy *kiadtak rajta, mint a patai szűrőn* (Rett 103; ugyanott alább még egyszer); (A táncolókról:) Kezei csattognak, vesztég nem állhatnak, *mint pozsonyi hóhérnak* (RMKT 17. sz. 11:449); Úgy nem jártam mégis, *mint aki Rómában ment, és a pápát nem látta*; mert láttam a [török] császárt (Mikes 214); És olyanok *mint a szalai kasza*, mely mind elől s mind hátra fog (HeltHáló 29—30; vö. fentebb: *bosznai kasza*; a *szebeni szűcs* esetét ld. alább a magyarázatos hasonlítások között).

128. Magyarázatos hasonlítás. — Ez a típus rokon a 122. pontban tárgyalttal, de nem egészen azonos vele. Két fő változata van.

1. Az egyikben olyan hasonlatok szerepelnek, amelyeket ma röviden egy összetett mondattal fejezünk ki, mint pl. „mindig talpra esik, mint a macska”; „kicsúszik az ember kezéből, mint a csík”; „fogy, mint az égő gyertya”. Ilyeneket és ezekhez hasonlókat az irodalmi emlékek gyakran sokkal bővebb megfogalmazásban őriztek meg. A kérdés csak az, hogy már régebben is létezett-e a mai rövid, tömör forma, vagy ez csak idővel csiszolódott egyszerűvé, és így talán az irodalmi emlékek őriztek meg hiteles, részletesebb változatokat.

Néhány példa erre a típusra a mellékmondat pregnáns szavának betűrendjében:

A paraszt ember *olyan, mint a sebes árvíz*, amely valamerre mégyen, rontást csinál, úgy ez is nem tudja a mértéket és a határt semmiben (BethK 1:140); Szintén úgy tesz, *mint a cigányasszony*; másnak jó szerencsét mond, maga pokrócban jár (RMDE 2:370); Olyanok, *mint a csíkok*, akármit fogjad, mindenkoron kicsúszik markodból (HeltHáló 29); A pofád *olyan, mint a csizmatalp*, mind szemeten s mind padimentumon egyaránt jár (RMDE 2:364).

2. A másik típusban a hasonlításhoz részletes magyarázat vagy adoma fűződik. Ilyen pl. „válogat, mint tót a vadkörteben”, amihez nemcsak nálunk tartozik a magyarázó történet.

Példák: Im most szintén *úgy* vagyon dolgom, *mint az ebnek*, kinek torkán akadt az csont: el sem nyelheti, s ki sem vetheti (RMDE 1:878); Szintén *úgy* cselekszel, *mint a fácány*, mikor fejét elrejtí, a fenéki mind kinn áll (RMDE 2:368); *Olyan* ám az öreg leány, *mint a gesztenye*, ha meg nem metszik, kipattanik (RMDE 2:374); A

predicatorok *olyanok, mint* a gyertyák. Azok égnek, és világosságot adnak, és mindennek használnak, de azon közbe megemésztyődnek őmagok (HeltFab E6a); *Mint* az kakukk, ki ellopja a pacsirtának a monyát, és az övét tojja és tolja helyébe. Így lopta el az álnok ördeg az igaz Istent ... (HeltHáló 25—26); Csak olyan vagy te, *mint* a vidéki kuvasz, ha elfut, dörgölődik, ha el nem fut, pörzsölődik (RMDE 2:366); Avagy [olyanok] *mint* a macska: Akármint s akárhonneg vessed alá, mindenkoron lábára esik (HeltHáló 30); Ez világot *hasonlítom*, És csak pókhálónak mondom, Kin dongó légy által menvén, A szunyog megkötöztetvén (RMKT 17. sz. 9:277); Kegyelmed szintén *olyan, mint* a *tehénhus*, ha ösztövére nem chetem, ha kövér, megcsömörlöm belé (RMDE 2:369).

Részletesebb példák a második típusra:

(1610: Sikertelen halászat után Thurzó György a feleségének:) Úgy jártál a halászáttal, *mint* a hajdú az menyegzőre való készüléttel és házasságával, ő is noha megházasodott, de feleség nélkül maradt, és az *mint* az vőlegén heával volt, azonképpen menyasszony heával is történt az lakodalom (Thurzó Lev 2:250); *Mint* a *szebeni szőcs* mondja vólt, midőn a szép török lovat dicsírik volt előtte: Bizony szép és kellemes marha vólna, ha ködment tudna csinálni: De nem tud: Mire való ezokért? (HeltFab A6a); Királyokban válogatván, *mint* *vadalmában* (RMKT 17. sz. 11:204); *Vad körtvélyben* való válogató turkálás (NySz 2:417). Ezek a mondatok utalások a szóláshasonlatra: „Válogat, mint tót a vadkörteben”, amelyet azonban O. Nagy nem vett fel (MiFT³ és MSzK). Az adoma arról szól, hogy a tótok levizelték a vadkörte, majd később ráfanyalodva válogatni kezdték, melyik nem pisás. Hasonló anekdotáról tudunk már a 16. századból a dalmát tengerparton. A dubrovnikiak ezzel az adomával csúfolták a kattariákat, akik levizelt körtét akartak piacra vinni, majd viharba kerülve élelmük elfogyott, és kénytelenek voltak a körtét megenni, hasonló válogatás közben (Stari pisci hrvatski 7²:397).

129. Konkrét és absztrakt fogalom az összehasonlításban. — A hasonlításoknak nem éppen gyakori fajtája az olyan, amelynek két tagjában ugyanazon szó két értelemben szerepel, egyszer konkrét, másszor elvont jelentésben. A szó lehet főnév, melléknév és ige. Az *erős* melléknév pl. jelentheti embernek vagy állatnak fizikai erejét, az izomerőt, de ugyanakkor italokra, maró folyadékokra is mondható, hogy *erős*. Az ilyen *aequivocatio* az alapja a régebben sokszor hallott tréfás hasonlatnak: „erős, mint a sörecet” (hozzátéve:) „kilenc icce egy főzet”. Ilyen a *sovány* konkrét és elvont szerepe ilyen hasonlításban: „sovány, mint a hét szűk esztendő”.

Az igék közül a *bukik* ige alanya lehet a vízi madár, de lehet a készületlen vizsgáló diák is. Az igenek ez a két nagyon is különböző körben való megjelenése tréfás hasonlatként is felhasználható: „teljesen készületlenül ment a vizgára, úgy megbukott, *mint* a vöcsök”. (Itt a hasonlat hangulatához hozzájárul még az is, hogy a *vöcsök* szó kiejtésekor az ember szinte hallja a víz csobbanását.) Hasonló kétértelműsége alapul a *fizet*, *mint* a *köles* szóláshasonlat (MiFT³ 301).

Irodalmi példa: Az adót nekik, *mint* a *köles*, fizették (Petőfi 2:347).

130. „Logikátlan” hasonlatok. — Az eddigi hasonlítások mindegyikének volt valamilyen konkrét vagy képzelt alapja, az összehasonlított dolgok vagy cselekvések, történések valamiképpen összefüggtek egymással. Nyelvünkben azonban számos olyan

megrögződött szóláshasonlat van, amelynek két oldala között csak nagyon körülményes áttételezéssel lehetne valamilyen összefüggést találni. 1. Ilyenek melléknevekkel: „részeg, mint a disznó”; „buta, mint a tök”; „süket, mint az öregagyú”. A disznó ugyan nem iszik szeszes italt, de a részeg ember beleeshet a pocsolyába és sáros lesz, mint a disznó; a *tökkelütött* a buta ember egyik gyakori jelzője; az ágyúlövéstől meg lehet süketülni, vagy a nagyon süket ember még az ágyúlövést sem hallja stb. Ezek természetesen csak rögtönzött találgatások. A valóságot csakis nagyon széles körű forráskutatással lehetne megközelíteni, ha egyáltalán kideríthető.

2. Az igés hasonlítások közül általánosan ismertek: „alszik, mint a (juhász)bunda”; „iszik, mint a kefekötő”; „vigyorog, mint a fakutya”; „szidja, mint a bokrot”. Ez utóbbira Aranytól: „*Szidta, mint a bokrot*” (3:14), és „*Szidja, mint a bokrot, akármit csináljon*” (3:201).

Találgatni az áttétel útját itt is lehet: a bundán vagy bunda alatt nagyon jól lehet aludni. (A másik három szólással próbálkozó magyarázatokra ld. MiFT³ 82, 155 és 261.)

3. Van néhány olyan újabb keletű szóláshasonlatunk, amelynek a mellékmondati része kevésbé logikátlan ugyan, de sok mindenhez kapcsolódhat. Ilyen a *mint a pinty*, amit szinte bármilyen sikeres cselekvéshez mint hasonlatot hozzá lehet toldani, de jelentése valójában nincs. „Úgy belötte a gólt”, „Úgy megette azt az óriási vajaskenyert”, vagy: „Úgy megnyerte a versenyt, mint a pinty”. Hasonlók: *mint a sicc* és *mint a huzat*. Ezek pedig a gyors, sikeres cselekvéshez kapcsolódhatnak: „úgy kiszökött külföldre, mint a sicc”; „ment beléje a bor, mint a huzat”. O. Nagy Gábor (MiFT³ 392) ezeket csonka szóláshasonlatnak nevezi, mert a bevezető részből éppen az az állandó alapelem hiányzik, ami a hasonlítás alapját képezi (mint pl. reszket, mint a nyárfalevél) és a *pinty*-ről sem tudjuk igazán, hogy itt mit is jelent.

Egy példa: Fiú-e vagy lyány [a talált gyerek]? „Fiú, szomszéd uram, fiú, Olyan fiú ökelme, *mint a pinty*.” (Petőfi 2:481).

131. Játékos hasonlítások. — Az ilyen játékos, tréfálkozó hasonlatoknak főleg két típusa van.

1. Az egyikben a játékoság a túlzásban, valamely tulajdonság vagy cselekvés eltúlozásában jelentkezik. Természetes hasonlítás az, hogy valahol olyan sötét van, mint egy barlangban, alagútban, kriptában stb. De az már csak tréfa lehet, hogy valahol „Olyan sötétség volt, *mint a kos szarvában*” (Mikszáth 5:50). Ezt a tréfát azonban pestiesen még fokozni is lehetett: „Olyan sötét volt, *mint éjjel az alagútban egy néger gyomrában*”.

2. A játékoság másik típusa a szokással ellentétes hasonlat. Így természetes, hogy valami „világos, mint a nap”. De csak játék lehet, hogy valami „világos, mint a vakablak”. Ugyanígy természetes, ha valami „rövid, mint a nyúl farka”, de az már tréfa, ha a mézsáros a vargáknak azt kívánja „Hogy életek *olyan hosszú* legyen, *Mint az nyúlnak az farka egészen*” (RMKT 17. sz. 3:502).

132. A szóláshasonlatok feldolgozása a magyarban. — Az egész frazeológiának talán legjobban átkutatott jelenségei a magyarban a szóláshasonlatok. Jeles régi tudósaink közül főleg Tolnai Vilmos foglalkozott legtöbbet meghatározásukkal és elválasztásukkal a mindennapi nyelv egyszerű mondataitól. Korunkban főleg O. Nagy

Gábor érdeme, hogy két remekbe készült könyvében (MiFT és MSzK) a szóláshasonlatainkat összegyűjtötte és a magyarázatra szorulókat megmagyarázta, vagy legalább is a rájuk vonatkozó magyarázási kísérleteket kritikusan megrostálta. Ha tehát valaki valamely szóláshasonlat pontos értelmét akarja megtudni, a Magyar Szólások és Közmondások-ban találja meg. Ez a könyv azonban nem tartalmaz magyarázatokat. A szóláshasonlatok közül a következőkhöz ad a „Mi fán terem” részletes magyarázatot, ismertetve egyúttal a korábbi kutatások eredményeit és a többé-kevésbé megalapozott feltevéseket. A cikkek a könyvben kialakított betűrendben a következők:

Be van rúgva, mint az ágyú. — Vérté válik benne, mint *barátban* a lencse. — Kapkod, mint *Bernát* a ménkü után. — Szidja, mint a *bokrot*. — Bámul, mint *borjú* az új kapura. — Olyan, mint a böjti *boszorkány*. — Megy bele, mint *bőgőbe* a húszas. — Alszik, mint a *bunda*. — Részeg, mint a *csap*. — Ordít, mint a *fába* szorult féreg. — Vigyorog, mint a *fakutya*. — Vörös *fonálként* húzódik végig. — Amint *fújják*, úgy táncol. — Heten vannak, mint a *gonoszok*. — Mintha *hájjal* ke-negetnék. — Ritka, mint a fehér *holló*. — Megy, mint a *karikacsapás*. — Iszik, mint a *kefekötő*. — Okos, mint a tordai *kos*. — Fizet, mint a *köles*. — Megrázza, mint *Krisztus* a vargát. — Érzi, mint *macska* az esőt. — Kövér, mint *Márton* lúdja. — Lebeg, mint *Mohamed* koporsója. — Amilyen a *mosdó*, olyan a törülköző. — Hosszabb a *pétek*, mint a szombat. — Mint a *pinty*. — Úgy bánik vele, mint a hímes *tojással*.

Rövidült mondatok

(133—140. §)

133. Általános bevezetés. — A kerekre formált mondatokon kívül mindennapi beszédünkben számos olyan megnyilatkozás van, amely csak mondatrészleg lesz. Az ilyen nyilatkozatban az egész mondat szerves összefüggésével szemben a tagok szervesen maradnak együtt, de így is jelentést hordoznak. Az ilyen csonkulásnak több oka lehet. Az egyik az, hogy a feltehető vagy valóban kimutatható teljes mondat gyakori használat folytán annyira általánossá, közismertté vált, hogy elég csak egy részlegét kimondani, ebből már meg lehet az egészet érteni. Ilyenek régen az összerántott mondatok, mint pl. *mit tegyünk?* helyett *medgyünk?* A másik ilyen típus a kihagyásos mondat, amely ugyancsak a gyakori használatban csonkulhatott, és a csonkulással összerántás is járhatott, mint pl. *Isten bocsássa meg* helyett *Isten bocsá(j)*.

A mondat csonkulásának oka lehet továbbá a heves indulat. A beszélő az érzelmi fűtöttségtől nem tudja egészzé formálni a nyilatkozatot: *No, de nekem ilyet!?* Ebbe a körbe tartoznak a különböző biztatások, követelések, mint: *ide vele!* vagy az egyszerűen *rajta! előre! utána!* stb.

A mondat csonkulásának oka lehet az eufemizmus, amikor a beszélő nem akarja kimondani az illetlen szót, s inkább csonkán hagyja a mondatot, vagy valamilyen *majd rosszat mondok* típusú mondattal szakítja félbe. Hasonló indítékból rövidülhet szelídebbé valamilyen átkozódás, pl. *üsse meg a mennykő* helyett *üsse kő*, aminek jelentése 'nem bánom'. Ilyen csonkuláshoz vezethet a vallásos érzésből fakadó félelem Isten nevének kiejtésétől.

Végül meg kell említenünk a gyakran csonka alakban használt köszönési formulákat. Ezeket ugyan nem szokás a frazeológiában tárgyalni, de létrejöttük szerint a felsorolt csoportba tartoznak, és bizonyos helyzetben más funkciót is kaphatnak.

Mindezeket a rövidüléseket, csonkulásokat a következő néhány pontban közelebbről megvizsgáljuk és példákkal szemléltetjük.

A rövidült vagy csonkult mondatok keresztezódhetnek is egymással, ez a típus majd ugyancsak részletesebb elemzés tárgya lesz.

134. Összerántott mondatok. — A régi nyelvben nagyon gyakoriak voltak az olyan módon összerántott mondatok, hogy az eredeti mondatnak csak az eleje és vége maradt meg, a közbeeső szótágak a gyors beszédben és főleg a gyakori használat következtében kimaradtak. Így: *mit teszek?* helyett csak *mecek?* maradt; *mit tegyek?* helyett *medgyek?* stb. Az ilyen mondatok a bizonytalanság, töprengés, tanácsalanság kifejezői szoktak lenni, és igéik egyes első, esetleg második, valamint többes első személyben fordulnak elő, leginkább felszólító módban. Van olyan eset, hogy a teljes mondat és az összerántott ugyanabban a példában szerepel.

Néhány régi példa: [A kakas a szeméten gyöngyöt talál:] Bezzek szép fényes állatot találtam. De *metzek* vele? (HeltFab A6); *Meczes* vele? (RMDE 1:821); [A vendégről:] ezt mondjátok sokszor, *metzőnk* itt benn vele, ha csak egy pénze is nincsen erszényébe (Hoffgr s2r); *Megyek* (= mit tegyek) már immáron azért nálad nélkül (RMKT 17. sz. 15A:628); Jaj, mit tegyek, hová legyek, Istenem, *megyek?* (= medgyek = mit tegyek?) (RMKT 17. sz. 9:381); *medgyek*, uram (Hoffgr L2v); Szegény bűnös akkor *medgyek?* (RMKT 17. sz. 10:51); Ám akár *megyj* (= mit tégy), szabad vagy a testünkkel (RMDE 2:80); A nagy erős ítéleten, Jaj, akkor a bűnös *medgyen* (RMKT 17. sz. 15A:38); Monda Holofernes [Juditnak], *medgyünk* ha azt(!) elfogyand (Hoffgr p2v); Jaj, szerelmes öcsém, *medgyünk*, s mit csináljunk (RMDE 2:501).

135. Kihagyásos mondatok. — Ezek is a gyakori használatban alakultak ki, és többféle változatuk van.

1. A kihagyás minden érzelmi mozzanat nélkül csupán a gyakori használatból, a megszokottságból következik. Az ilyen mondat, mint: *én azt tanácsolom*, vagy: *nekem az a tanácsom*, *tőlem ez a tanács*, rövidítve ez lehet: *én a(z) tanács*.

Példák: Azért, jó barátom, *tőlem ez a tanács*.... (RMKT 17. sz. 13:569). — Az míg egészségben vagy, *én a tanács*, szedd el az lépet (Decsi 208); A szerelemnek ellent mondj, *én az tanács* (RDE 2:112); Constantinust elő se hozd, *én a' tanács* (i. m. 2:119); De *én a' tanács*... (i. m. 2:151); Ki-ki hogyha élni akarsz; *Én a tanács*, gazi nem takarsz (RMKT 17. sz. 15A:180).

2. Némileg már nyomatékosabb az olyan állítás, amelynek hiteléül az Istenre hivatkozunk: „Mert az élő *Istent* ... hívom *bizonyságul*” (Drask 122v). Az ilyen bizonykodásnak szokásosabb régi formája: *Isten bizonyságom*. És ebből alakult ki az *Isten bizony* vagy *bizony Isten* rövidült forma, de még ez is rövidülhetett *bizisten* alakra, és tréfás ferdítéssel *bizistók*-ra (ÉrtSz). Más változatok: *Istenre*, vagy *hitemre* mondom és ebből ferdítéssel: *üstökömre mondom*.

Példák: [Mokány:] rossz szokás, *isten bizony!* (KisfK 2:248); [Az asszony] nagy üvöltéssel mondá: *ihol, istenre mondom*, megjött az holt test az tengerből (Ponc

173); *Istenemre*, Ez asszony boszorkány, úgy megbűvölt-bájolt (Petőfi 2:179); [A szarka azt mondja, hogy éjjel zápor volt, az asszony viszont ezt:] *hitemre* hazud, mert ... (Ponc 85).

136. Rövidült bocsánatkérés és fogadkozás. — 1. Az „Uram, bocsásd meg” vagy „Isten bocsássa meg” kérések, legtöbbször közbevetett mondatok lerövidülhetnek *Uram bocsá* vagy *Isten bocsáss* (*bocsáj, bocsá*) állandó formulává. Régebbi írónk drámáiban egyes szereplőknek szavajárása lehet az ilyen és ezekhez hasonló mondat. (Vö. 101. §, 4).

Példák: ... olyan hangulatban, mintha — *Isten bocsássa meg* — temetésre készülnénk, nem pedig kézfogóra (Csathó 242); [Lidi:] Huh! ez a vad ember lenne enyém? inkább — *isten bocsáss!* majd klostromot szalasztottam ki (KisfK 2:215); Mindenhol rendetlenség, — ezek a katona emberek! *Isten bocsáj!* mindent széjjel hánynak (KisfK 2:98).

2. A nyomatékos fogadkozásnak, esküdőzésnek teljes formái ilyenek voltak: „a Teremtő engem úgy segéljen” vagy: „Isten engem úgy segéljen”. Ezekből a teljes mondatokból kihagyással és összerántással különböző rövidült alakok jöhettek létre, és a közhasználatban egyes személyek szavajárásává lehettek. Ezt aztán a drámaírók szívesen alkalmazták egyes alakok jellemzésére. Tréfásan elferdített változat: *Istók ugyse*.

Néhány példa: Hányadik már a pohár? ... csak Ötödik? *Teremt' ugyse!* becsülettel Működik (Petőfi 1:79); Fiatal is, szép is a menyecske — *Ugy segéljen*, kutya van a kertbe! (Petőfi 1:16); Nézd, Kuruttyó, nézd ki jó Látogatni téged? *Isten engem*, oly alak, Mint a feleséged (Petőfi 2:661); [Ferenc:] Siet is az, *engem úgy segéljen!* mert majd eldöntött (KisfK 2:95); [Bartók:] ha hazudtál, *engem úgy se!* guzsba kötöttelek (KisfK 2:210); [Mokány:] *Engem úgy se!* már a derekam is fáj a sok hajladozástól (KisfK 2:221; hasonlóan: 2:175, 189, 233, 248, 251, 264); *engem úgy tartson* (CsokSzól 2:132. sz.).

137. Csodálkozó vagy indulatos felkiáltás stb. — Ezek a különböző mondattípusok csak annyiban tartoznak össze, hogy mindegyikük a heves érzelmi motiváltság miatt könnyen csonkán maradhat és ilyen formában állandósulhat.

1. Az első típus a legkevésbé állandó, mert a felindulás különböző szituációkban következhet be, és így a nyelvi megformálás is különböző lehet. Valami váratlan, kellemetlen eseményre, hírre csodálkozás: *Még ilyet! Most mondd!* Sértő kifejezésre vagy ajánlatra: *Nekem ilyet* (mondani, vagy: ajánlani)! Kérés indulatos megtagadása: *Hogyne, majd egy frászt!*

Néhány példa: [Mohammed:] *Hah nékem ezt?* (KisfK 2:54); (Bartók felháborodva a csábító ajánlaton): *Nekem ilyen ajánlást.* (KisfK 2:194); (Lúdas Matyi anyja a vásárra készülő fiának:) Korhely! léhűtő, *majd a vásárra, pokolba!* (Fazekas 1:166).

2. A nyomatékos kérés formája lehet: *az Istenre* (*Istenért*) *kérlek*; *az Isten szerelmére* *kérlek* és hasonlók. Ezek nagyon könnyen rövidülhetnek, és a mai közbeszédben, de már a régebbi irodalmi szövegekben is leggyakrabban a rövidebb formában szerepelnek: „Az *Istenért*, mi történt veled?” „Az *Isten szerelmére*, ne vágj már ilyen keserves képet!”

Néhány régi példa a teljes és rövidült alakra: *Kérlek az nagy Istenért*, bocsáss be engemet (Ponc 62); *Az Istenért kérem kegyelmedet*, Ne temessük még el az atyafi nevet (RMKT 17. sz. 11:258); Tégedet peniglen, édes feleségem, *Kérlek az Istenért*, hogy ne sirass engem (RMKT 17. sz. 11:281). — Es az gyermek [az elhagyott szigeten] kezdte az hajósoknak ivölteni, hogy *Istenért* ne hadnák őt éhel meghalni (Ponc 222); De mi dolog vagyon, mondd meg *az Istenért* (RMDE 1:656); Hagyd el *az Istenért* az ilyen beszédet (Petőfi 1:239); Nagyságos úr! *az Isten szent Szerelmére*, mit gondol ön? (Petőfi 1:425).

3. A türelmetlen kérés parancsolásba csaphat át. Ilyenkor a kérést vagy elutasítást (*add ide, vidd el*) kifejező ige helyett a határozószó magában is állhat, és mint frazéma állandósulhat: Hol az étel? *Ide vele! El ezzel a hitvány lőrével, bort ide!*

Néhány példa: E, nem kell ám mi közöttünk csalárdkodnotok, hanem *fóra innen*, hogyha hamissak vagytok (RMDE 1:599); *Félre* ily avúlt Szóval (KisfK 2:29); Bíróné asszonyom, kend nem férfi, *ki a tanácssházból!* (KisfK 2:145); És mi mégis láncot hordunk! *Ide veled* régi kardunk. (Petőfi 2:368).

138. Biztatás, parancs, vezényszó. — A rövidült mondatoknak vagy mondatzóknak ez a fajtája annyiban tartozik a frazeológiába, amennyiben állandósult alakok, és többszavas mondatokat helyettesítenek. A *nosza* biztató szó igen gyakran áll magában, de eredetileg csak egy biztató mondat kezdő szava lehetett: „*nosza*, fogj hozzá!” „*nosza*, légy rajta!” ugyanígy a *rajta!* és az *utána!* is mondatból váltak ki, csak az ilyen mondatokat már nehéz kimutatni. A *lóra!* eredetileg katonai vezényszó volt, de átvitt értelmű biztatásként is használták. (Az egytagú ígés mondatokról az 53. pontban volt szó.)

Néhány példa: Akkor aztán, akkor újra *hajrá!* (Petőfi 2:142); Sőt inkább, *nosza*, légy *rajta!* Vágjad, üsd, ha kardod fogja (RMKT 17. sz. 11:62); *Nosza*, hozzá, mondják őmagokban (RMKT 17. 6:178); *Nosza*, hajdu! jer vadászni (KisfK 1:130); *Rajta* Miska, *rajta* az tüzes labancon (RMKT 17. sz. 11:404); *Után* kuruc, *után!* Tied a puskája... (RMKT 17. sz. 11:404); De a *Lóra! Lóra!* zajra felugrottam (Fazekas 1:29); *Lóra magyar!* Szép pálya ragyog, ha előre törekszel (KisfK 1:95).

139. Vegyes rövidült mondatok. — A 91. és 92. pontokban tárgyalt formulaszerű mondatok (szokás-mondatok) rövidített alakban is gyakran szerepelhetnek, sőt a mindennapi életben ez a valóságos alakjuk.

1. A köszönések. — A „jó napot kívánok” köszönés helyett általában csak azt mondjuk: „jó napot”. A két forma között érezhető árnyalati különbség van, az első udvarias, bárkivel lehet használni, a másik csak bizalmas vagy teljesen közömbös, különösebb tiszteletet nem igénylő személlyel. Hasonló a „jó reggelt”, „jó estét”, „jó éjt”.

A napszakra vonatkozó jó kívánság helyett régen jó egészséget is szoktak kívánni, ugyancsak egy szóval. Pl.: [Peregrinus:] *Egészséggel*, bátya, honnét jössz és ki vagy? (RMDE 2:213).

Távozáskor ugyancsak a rövidült formák a legáltalánosabbak: „Isten veled”, „Isten hozzád” és a jó kívánság: „minden jót!”

Néhány példa: Szivem, *Isten hozzád* (RMKT 17. sz. 3:534); [Öregbíró a tanács-hoz:] *Isten kendtekkell* (KisfK 2:150); [Turu] *Isten kegyelmeddel*, Mátyás deák (KisfK 2:181); Margit néni, *minden jót* (Vör 1:107).

2. A találkozások szokásos kérdéseknek már régóta van meggyökeresedett rövidült alakjuk: „hová”, „merre”, „honnan”, vagy ikerítve „hova-hova”. A kérdés megmondható valamely körülményre való célzással: „hová oly sietve?” „honnan ilyen fáradtan?”

Néhány régi példa: *El hova, el hova*, jó húgom? (HeltFab Q5a); [Mokány:] *Hová oly szaporán?* (KisfK 2:260); [Lombai Lidihez:] *Hollá, forgósziel, hová?* (KisfK 2:221); [Lombai:] *Honnan*, Antal? (KisfK 2:217).

140. Rövidült mondatok kereszteződése. — Amint a 44. pontban láthattuk, hogy a grammatikai frazémák figyelmetlenség következtében kereszteződhetnek, ugyanúgy a rövidült mondatok is ki vannak téve hasonló vegyülésnek. Az így létrejött kapcsolatokban a szavak szervesen állnak együtt, és valójában a halmaznak semmi „értelme” sincs. És mégis úgy érezzük, hogy az ilyen szólások a legmagyarosabb kifejezések, „nyelvünk virágai”. Mindenki ismeri Petőfitől ezt a két sort: „Tüzet rakott *eszemadta*, Lobogott is, amint rakta.” (1:54). Hogyan keletkezett az *eszemadta* kifejezés? Ismeretes, hogy régi nyelvünkben nagyon gyakoriak voltak az *istenadta*, *ördögadta*, *ebadta* és hasonló összetételek: „S hogy mosolyog az *istenadta* fattya!” (Vör 1:204); „Nám megmondám *tűz égette*, Hogy meg ne házasodjál” (RMKT 17. sz. 3:419). Másrészt meg ugyancsak gyakoriak voltak a kedveskedő udvarlások, mint: „*eszem a csöpp kis száját*”, „*eszem a szívét*” (ez utóbbi Kisfaludy Károlynál Mokánynak kedvenc szavajárása); Petőfinél: *Eszem* azt a gyönyörű *szemed* (1:385). Hasonló tréfás mondás: *töröm a zuzádat* (vagy:) *zuzáját* (KisfK 2:178, 179, 181). A két típus magában is változásokat szenvedhetett. Az *-adta* rész elé „értelmetlenül” más, szervesen nem kapcsolódó főnév kerülhetett: „Mondsza nekem, *kincsem-adta*...” (KisfK 1:67). Ugyanakkor az *-adta* helyét más igenév foglalhatta el, elsősorban *-teremtette*, pl. *kutya-teremtette* vagy ilyen becsmérlő és tréfás kapcsolatok, mint a következő példákban: „Vakarj vissza, *eb anyja tartotta*, mert úgy megverlek” (RMDE 1:647); „Ennye *ebugatta*” (CsokSzól 2:222. sz.); „Ej, *farkas-rúgta* fia, most lódulj!” (KisfK 2:189; hasonlóan 2:210); „Ej, *galamb-hordta* leány!” (KisfK 2:192). Nagyon kedvelt ikerítés lett a *szedte-vette*. Ezek voltak tehát az egyik oldal fejlődési lehetőségei, míg végre csak az *adta* maradt: „*Adta* finnyás közönsége! Csúnyaság, amit-mivel” (Petőfi 1:73). az ilyen igenevek többesben is állhattak: „No hisz, mondta, *teremtették* Megtanítlak *szedtevettek* Vas kesztyűbe fűtyölni!” (CsokSzól 2:143. sz.).

A másik oldalon a kedveskedő „*eszem a száját v. szívét*” mintájára gyalázkodó, becsmérlő kifejezések is keletkeztek, amiknek igéit mi inkább csak az eufemisztikus *csinálom, mívelem* behelyettesítőkből tudjuk kikövetkeztetni. Az ilyen igék kerülhettek aztán az *-adta* utótag elé. Így lett a *fékomadta* (ÉrtSz) 'bosszankodást v. tréfás felháborodást kifejező enyhe szitok', amelynek előtagjáról csak a nyelvész tudja, hogy a német *ficken* 'futuere' átvétele. Ilyen Petőfinél: „Hej *csinálom-adta!* meleg egy nap volt ez” (1:255). És ezen az úton jött létre az *eszemadta* is.

Valószínűleg költői lelemény a *mennydörgő-rázta* Kisfaludy Károly Baltafy nevű szereplőjénél (2:90, 92, 93, 94, 112, 115, 123, 125). A *mordózom-adta* valószínűleg összefügg a *mordózom* igei felkiáltással, amely Kisfaludy Károlynál a Kántor szavajárása: *Mordózom!* ez megbántat! én híres kántor vagyok (KisfK 2:167; hasonlóan 2:148, 157). Klasszikusan szervesen kapcsolatot Petőfinél: „*Lánggal égő teremtette!* Nagy a harag a szívembe” (1:51).

141. Vegyes szólásszerű felkiáltások. — A következő néhány típust különösebb magyarázat nélkül csak példákkal szemléltetem.

1. A költői nyelvben kedveltek a páros felkiáltások, mint *szedte-vette, láncos-lobogós, ördög-pokol* stb.

Néhány példa: [Lombai Elekhez és Lidihez:] *Ej szedte-vette!* hogy mertek itt ülni? (KisfK 2:252); [Mokány:] *Ej láncos lobogós ...* (KisfK 2:248); [Bartók:] *Láncos lobogós!* ugyan neki vág a fiú; de úgy kell! (KisfK 2:193); [Elemir:] *Ördög pokol!* Hogy megjártam (KisfK 2:262).

2. A felkiáltásokban gyakran szerepelnek főnevek birtokos jellel akár alany- akár tárgyesetben. Különösen az utóbbi típus nagyon kedvelt volt valamikor: *az áldóját, az irtalmát, a keservét, a nemjóját, teringettét*, stb.

Néhány példa: *Hogyne volna, mennydörgös huszárja!* (Arany 1:66); *Bánatomban le kell innom magamat Az irtalmát, ide avval a borral* (Petőfi 1:54); *Jertek barátim, van egy-két forintom, Hágjunk nyakára, a rézangyalát!* (Petőfi 1:105); *Te derék legény vagy, azt a bátor szented!* (Petőfi 1:244).

3. Végül számos felkiáltásunk szemmel láthatóan különböző mondattörzsekből állt össze. Ezek minden magyarázatnak makacsul ellenállnak. Különösen Petőfi kedveli az ilyeneket.

Néhány példa: *Eb a lelke ezüst sarkantyúja* (Rett 242); *Húzd rá, Peti, A fűzfán fűtyüldöt is, Aki megáldott!* (Petőfi 1:165); *De azért nem csüggedünk ám, aki lelke van!* (Petőfi 1:48); *Ejnye bátya, eb a lelki, mi lelte* (alább:) *Huh még azt is, aki áldja, teremti* (Petőfi 2:457); *Eb, aki adta!* (alább:) *Hej, aki adta* (Petőfi 1:291, megismételve 292); *Hát hiába voltam volna Katona? Úgy biz, aki fölmarkolta, katona — Mégpedig bakancsos voltam valaha* (Petőfi 1:79); *Hamis az anyja, megérdemlené az ilyen projectator, hogy mindenféle életnek módja tőle elvétessék* (Rett 258); *Takarodjatok innen, eb az inge léhűtői* (Jókai 8:44); *No Pofók bácsi, eb a lelkít, hány hét a világ* (CsokSzól 1:110. sz.); *Kottybelé, szilvalé!* Már el is fejejttem miről volt szó (CsokSzól 2:287. sz.).

A képes beszéd

(142—204. §)

142. A képes beszéd és a körülírás. — A frazeológiának két legtermékenyebb területe a képes beszéd és a körülírás. Ezek eredetileg stilisztikai jelenségek, de mint állandósult és gyakran különös jelentéssel bíró szókapcsolatokkal a frazeológiának is részletesen kell velük foglalkozni. A feldolgozásban a két területet ajánlatos szétválasztani, mert lényeges különbségek vannak köztük, és ezek a feldolgozás, a rendszerezés szempontjait is meghatározzák.

A képes beszéd alapja egy olyan szókapcsolat, amely a tárgyi valóság egy szektorának megragadásában jön létre, és mint összeálló kép teljes egészében áttevődik az elvont síkra és ott állandósul. A mindennapi életben az ember számtalanszor *lehajtja a fejét*. Így pl. ha alacsony ajtón lép be, ha fák között jár, ha valakinek tisztelettel köszön, ha köszönést fogad, ha a beleegyezését egy kísérő testi jellel is ki akarja fejezni stb. Mindezek az alkalmak a tárgyi valóságban gyökereznek. Ezt a *főhajtást* azonban át lehet vinni az elvont síkra: „okos érvek előtt *fejet hajtok*”. (Ezt a tényt természetesen másképpen is ki lehet fejezni, de ezt most elhagyjuk.)

A képes beszédnek tehát alapeleme, hogy a valóságban gyökerezik, a való élet egy kivágatát viszi át az elvont fogalmak világába.

A körülírás (az itteni értelmében) egy már kialakult kifejezésmódot helyettesít egy másikkal, rendszerint körülményesebbel. Ez a helyettesítő kifejezésmód igen gyakran a valóságban nem is létező képet teremt. Ha valaki megszökött, vagy egyszerűen csak váratlanul, titokban távozott, körül írva így mondhatjuk: *búcsút vett a kapufélfától*. Mikes (58) a török igazságszolgáltatásról, nevezetesen az akasztásról ezt írja: „Ha városi tolvajt fognak meg, [a kádi] arra olyan ítéletet teszen, hogy *fel* nem *akasztják*, ha fizethet neki; de ha nem, abban bizonyos lehet, hogy *meghosszabbítják a nyakát*.” Egy másik helyen (190) pedig panaszkodik, hogy a bujdosókhoz érdemes magyarok nem csatlakoznak: „egy valamire való nem jött. Akik jöttek, azok a *fára való felmagasztaltatást* kerülték el.” A mindennapi életben is számtalan ilyen körülírás fordul elő. A „*nem árulom el senkinek*” helyett mondjuk, „*senkinek nem kötöm az orrára*”. (Ez valószínűleg a németből van: jemandem etwas auf die Nase binden.) Ilyenek tehát a körülírás tipikus példái. Gyakran azonban nehéz eldönteni, hogy egy-egy állandósult kapcsolat melyik típusba tartozik. Egy ilyen felszólítást, mint *fogd be a szádat!* értelmezhetni úgy, hogy a *hallgass!* körülírása. Elöttem viszont az a kép jelenik meg,

hogy valakinek társaságban egy káromkodás vagy illetlen szó csúszik ki a száján, majd hirtelen a *szájához kap*, mintha az ilyen szavak útját el akarná zárni. Ezzel már a képes beszéd területén vagyunk. Így a határesetek minősítése kinek-kinek stílusérzékétől is függhet.

A képes beszéd nemcsak való képeken, hanem meg nem valósuló, *mintha* kötőszóval bevezetett vagy egyébként könnyen elképzelhető összefüggéseken is alapulhat. Ha valakire azt mondjuk: *ötödik kerék*, ez tiszta képzelet, mert öt keréken semmiféle szekér nem fut. A teljesen fölösleges egyén vagy tárgy szerepe tehát olyan, *mintha* a szekér alá egy *ötödik kereket* tennének.

Későbbre hagyva a körülírással való tüzetesebb foglalkozást, a következő pontokban először a képes beszéd feldolgozásának módját és a példatár elrendezését fogjuk megvitatni.

143. A képes beszéd rendszerezése. — Minthogy a képes beszéd megítélésénél legfontosabb a tárgyi alap, az egész ilyen jellegű kifejezőkészletet legcélszerűbben erről az állásponttól lehet szemlélni és rendszeresen feldolgozni. Az eddig tárgyalt összes jelenségeknél a grammatikai megformálás volt a vezérelv. Akár a szókapcsolatok, akár az egész mondatok voltak a vizsgálat tárgyai, a nyelvi oldalról közeledtünk a kérdésekhez és lényegében a nyelvtanból ismert úton haladtunk. Ezzel a szemponttal itt szakítanunk kell. A nyelvtani megformálás szempontját a tárgyi szemponttal, azzal a tárgyi alappal kell felcserélnünk, amelyen az illető frazéma keletkezett. Végig kell tehát tekintenünk először is magát az embert a maga egészében a hozzá fűződő szólásokkal, mint pl. *vkinek elevenére tapint*, majd az ember testrészeit, életfunkcióit, ruházatát, egész környezetét, a környezetében levő, szolgálatában álló tárgyakat, élőlényeket, az emberi foglalkozásokat, az embertársaihoz való viszonyát, az ember működését a társadalomban, a jogszokásokat, igazságszolgáltatást, hadakozást, szórakozást, játékot, hiedelmeket, a valláshoz és tudományhoz való viszonyát.

Ennek a roppant nagy anyagnak természetesen nem lehet teljes áttekintését adni. A szemléltetéshez rengeteg példa áll ugyan rendelkezésre, de ezeket célszerűbb válogatva idézni, helyenként csak utalva a lelőhelyekre.

A két nagy terület, a képes beszéd és körülírás, amelyeket itt nemcsak a könnyebb áttekintés kedvéért kellett szétválasztani, gyakran nem válik el olyan világosan egymástól, mint a fent említett példákban. Itt is beigazolódik, hogy a nyelv nem dolgozik mindig élesen elhatárolható kategóriákkal. Kétes esetben szerintem az a döntő, vajon a konkrét világban adódik-e olyan helyzet, amire a kérdéses elvont értelmű kapcsolatot vissza lehet vezetni.

A konkrét eredet nagyon sok esetben számos példával igazolható. Megtörténhet pl., hogy valakit *hajánál fogva* vonszolnak a földön, vagy fuldoklót *hajánál fogva* rántanak ki a vízből. És lehet egy kifogást *hajánál fogva előrángatni*. Itt tehát a szemléletbeli alap világos. Nehezebb volna azonban megmondani, hogy a *szemére* (régebben *szemébe*) *hány, vet* vkinek vmit melyik konkrét cselekvésből származik. Előfordul ugyan, hogy valakinek egy pohár bort arcába öntenek, ételt a képébe mázolnak, de esetünkben a konkrét jelentésű szók: *szem, hány, vet* elvont főnevekhez (*bűnt, vétket, szégyent*) kapcsolódva, rögtön átvonódnak az elvont síkra. A képszerűség azonban jelen van, mert ezek a kapcsolatok mégis egészen mások, mint pl. az *észrevesz*. Ez is állandó kapcsolat, de itt egyszerűen egy elvont főnév társult egy konkrét

jelentésű igével, és az egész kifejezés elvont lett. A *bűnt szemére vet (hány)* típust tehát tekinthetjük képes beszédnek.

144. Vegyes megjegyzések a képes beszédhez. — Az idézetek nem egy helyen mutatják majd, hogy a frazémák nem mindig ugyanabban az alakban szerepelnek, ahogy ma ismerjük őket. Ennek oka főként az, hogy a folyamatos használatban a kapcsolatok állandóan alakulnak. A mai *jó szemmel néz vmit* régen *jó szemmel lát* formában is szerepelt. Gyakori a versmérték és rím miatt a már megállapodottnak látszó kapcsolat fellazítása, töltelékszavakkal való bővítése. A nép száján forgó frazémák pedig, mint minden folklórjelenség, állandóan formálódnak.

A konkrétól az absztrakt síkra való áttételnél a kapcsolat egyszerűsödhet. Nagyon gyakori a birtokviszony megszűnése, ami az egyediről az általánosra való átmenetet jelenti, s ez egyúttal az átvitt jelentést is magával hozza. Így pl. *szemét veti vmire* és *szemet vet vmire*.

A képes beszédnél vannak kapcsolatok, amelyek végképp az elvont síkon rögződnek meg, mint pl. *cserben hagy*, *kiteszik a szűrét*, és vannak, amelyeknél a konkrét értelem is megmarad, mint pl. *nagy fába vágta a fejszéjét*. A két típus között annyiban van különbség, hogy az elsőt használjuk ugyan, de nem „értjük”, mert tárgyi háttere elavult, feledésbe ment; a másiknak világos a háttere, semmiféle tárgyi magyarázat nem kell hozzá.

A frazémákat valójában csak a szókapcsolatok jelentik. De mint már az egész mű elején ezt a korlátot feloldottuk, itt újra emlékeztetbe kell idézni, hogy a szókapcsolatok keletkezése közben magányos szavak is belekerülhetnek a frazeológia vonzásába. Amikor pl. arról beszélünk, hogy valaki *nem tudja zabolán tartani az indulatait*, a *zaboláz* igét és *zabolátlan* melléknevet sem zárhatjuk ki a körből. Vagy ha valaki *kockára teszi az életét*, vagyonát, a *kockáz* és *kockáztat* igéket is figyelembe kell venni.

Ugyancsak számos esetben egy szólásból csak egy töredéket, egyetlen szót használunk fel. A *kosarat ad*, ill. *kap* esetében egy sikertelen leánykérés után elmondható: „No ez *kosár* volt.” Ez aztán tovább variálható. Többszöri sikertelenség után: „egész *kosárgyűjteménye* van otthon”.

Az egyetlen szóvá zsugorodott képes kifejezéssel szemben áll a részletesen kidolgozott kép. Ez nem is tartozik a frazeológiába, mert nem állandósult kifejezésmód, hanem a költői fantáziának újabb és újabb képzettársításokat megvalósító szüleménye. Ez pedig a stilisztika tárgya. Egy régi példa Balassi Szép magyar komédiájából: (Sylvanus a Galatheával való viszonyáról szólva:) „Im, minket is *együvé köte* az szerelem fölbomolhatatlan *kötelességgel*, mely *kötelességünk* igaz, hogy azelőtt *megtárgult* volt, de azért *fel* nem bomlott, *fel* sem szakadott soha az *csomója*.” (RMDE 1:885).

Az egész ember és a testrészek

(145—157. §)

145. Szólások *ember*-rel. — 1. Az *ember* a szólásokban felértékelődhet. Nem a mindennapi, jelentéktelen, esetleg gyenge vagy gyáva egyént jelenti, hanem az erőset, derekat, bátrát, a használhatót. Általánosak az ilyen kapcsolatok: *ember kell ide*; *ember vagy öcsém*; *te vagy az én emberem*, *ember a talpán*. Tréfás régi mondóka:

„Ember kell itt karos, nem egy ilyen szaros.” Régóta ismert kapcsolat: *emberére akad* (v. *talál*): „Emberre találtok, még ma meglátjátok” (RMKT 17. sz. 10:84). Hasonlóan nyerhet a *legény* is felértékelő árnyalatot: *te vagy a legény; lássuk, ki a legény* (gyakran hozzátéve: *a csárdában*), *legény a talpán*.

Néhány példa: Lassan német, húzd meg magad, Könnyen *emberedre akadsz* (Petőfi 2:402); És hogy aztán, Majd ha *ember kell a gátra*, Gyenge-gyáván Ne maradjon senki hátra (Vör 1:477); Te vagy *a legény* Tyúkody pajtás (NySz 2:558, Thaly közl.).

2. Az emberi testnek közelebbről meg nem határozott része is szerepelhet szólásban. Ez lehet egy *érzékeny pont*, *fájó seb*, amelyből kilátszik az *eleven* hús, és ha valakinek *elevenére tapintanak*, fáj. *Régi sebeket fel lehet szaggatni*. Lehet valakinek valami *erős* vagy *gyenge oldala*, mint pl. „a matematika mindig *gyenge oldalam* volt”; „ritka diák, akinek *erős oldala* a latin”.

Irodalmi példák: Ez most füllent. Örzi tetszik neki, azért akar valami nagynak látszani, de mindjárt az *elevenre tapintok* (KisFK 2:177); [Atyámnak] *Elevenjére hatott* a főbíró szava (ErdArcok 20).

3. Az ember egészét a mindent beborító *bőre* is jelképezheti: „Ha engemet teljességgel úgy ismernének, az minemű *az én bőrömbe* vagyok...” (Drask 60v); „Maga Jókai (pedig *jobban állt bőrébe*’) A fejét utána nem igen töré be” (Arany 3:213).

(1) A pars pro toto közismert stílusalakzatként a *bőr* gyakran szerepel szólásokban: *félti, menti a bőrt; viszi az irháját; bőrével fizet érte; bőrt viszi a vásárra; nem úszsza meg ép bőrrrel* stb. A *bőr* ilyen gyakori szereplése szólásokban nyilván összefügg azzal, hogy régen gyakori büntetés volt eleven ember megnyúzása.

Néhány példa: Az hamis bírónak *bőrit székre vonták* (RMKT 17. sz. 2:85); Nem *fizeitünk* senkinek *bőrünkkel* (RMDE 2:80); *hordjuk el az irhát* (Arany 3:235).

(2) Másrészt a *bőr* mint az emberi test burka, amelyet nem lehet egyszerűen levetni, több ilyen vonatkozású szólás alapja lett: *alig v. nem fér a bőrébe(n); majd kiugrik v. kibújik a bőrből*. Célzással a kigyóra, amelyik ki tud bújni a bőrből: *nem bújhatok ki v. nem tudok kibújni a bőrből*.

Régi példák: Lám jó helyen lakik, s mégis nem nyughatik, S *nem fér el a bőriben* (RMDE 2:455); Okosságunk miatt *bőrünkben sem férünk* (RMKT 17. sz. 9:253); Így vagyon ám dolgok, kik borral megtelnek, Mert magoknak *helyet bőrrökben nem lelnek* (RMDE 2:415); E szerencsén való szörnyű örömeben *Nem férhet* egy rajkó is *a maga bőrében* (Fazekas 1:118); Ha el *nem férsz a bőrdőbe*’, majd kihúznak mi belőle! (Petőfi 2:402).

4. Az emberi lélekkel kapcsolatban számos állandó kifejezés keletkezett. Ezek azonban többnyire két elvont értelmű elem kapcsolatai, mert a lélek mint elvont fogalom az igét átviszi az elvont síkra. Ilyen pl. a *lelkére beszél vkinek*. Igaz, hogy a beszélés fizikai folyamat is, de itt a szellemi tartalma értendő. Attól függően, hogy az ige mennyire érzékletes, a képszerűségnek bizonyos halvány árnyéka megmaradhat. A *lelkére vesz vmit* pl. kevésbé képszerű, mint a *vkinek lelkére köt vmit*, mert a *vesz* a rengeteg kapcsolódása folytán sokat veszített érzékletességéből, a *köt* jobban megmaradt konkrét értelmében.

Példák: Mindezeket és ezután irandó dolgokat *kötöm* kedves Bátyám Bethlen Imre uram *lelkére* (BethK 2:560); Reménkedem (= rimáncodom) az erdélyi ... reformatum ... consiliumnak és atyai kegyes jó *lelkekre kötöm*, hogy ... (BethK 2:582).

146. A *fej*. — 0. Mint a test legösszetettebb része, az értelem székhelye, mint az egész embert szimbolizálható testrész, a *fej* nagyon gazdag frazeológiát fejlesztett maga körül. Ezek lehetnek jelzős, lehetnek alanyi, tárgyas és különböző határozós kapcsolatok. Az alább felsorolandó példák az e csoportba tartozó frazeológiának csak kis részét adják. Igen gazdag anyag található az ÉrtSz *fej* címszava alatt.

1. A *fej* magában is képviselheti az egész embert (*pars pro toto*), de gyakoriak a jelzős kapcsolatok, mint pl. az önsajnálát állandósult jelzős kifejezései: *árva*, *bús*, *szegény fejem*, esetleg kombinálva is: *szegény árva fejem*. Ezek mellett ilyen kapcsolat is van: *szegény magam*.

Példák jelző nélkül és jelzővel: Jaj, hatalmas Isten, immár *fejem* medgyen (= mit tegyen)? (RMKT 17. sz. 13:100); Szégyenvallás nélkül nem lehet *fejemnek* innét menekülése (BalB és 16. SzK 2:504); *Szegény árva feje* majd kétségben esett (RMKT 17. sz. 11:354); *Bús fejem* bujdosásra indul (RMKT 17. sz. 11:694); Ha az Isten nekem ez élettél kedvez, Ez *nyomorult fejem* holtig szölgád lesz (RMKT 17. sz. 13:102); Atyám vétkét ne büntesd én *fejemen*, Mert nem viselheti el *szegén fejem* (RMKT 17. sz. 5:417); *Szegény fejünk*, hát mi okon vitézkedik? (RMKT 17. sz. 10:502).

2. A *fej* mint testrész nagyon különböző kapcsolatokban szerepelhet, ezeket legal-
kalmasabb a mondatbeli szerep szerint csoportosítani. Mint a mondat alanya, a *fej* ilyen átvitt értelmű állandó kapcsolatokban szerepelhet: „azt sem tudom, *hol áll a fejem*”; *fáj a feje vmitől*, (régén:) *vmin*; *fő a feje vmiben*.

Néhány régi példa: Alig tudom, *hol áll a fejem* (KisfK 2:201); 1588: de *azon fáj fejünk*, hogy anni tehetségünk nincsen ... hogy még csak uti költségünknek is gondját viselhetnének (MNY 46:272); 1588: és *fáj fejünk rajta*, hogy az ... ostoradók miatt ... fejedelmünknek szolgálándó adót meg nem adhattuk (MNY 46:273); De nincs oly ál orca, mely alol ki-lássa, *nékem fejem miben fő* (RMKT 17. sz. 11:129); Mert még ilyen versekben nem *főtt az én fejem* (RMKT 17. sz. 11:532); Vitézöknek *fejök tarisznyájokban* Mindenkoron vagyon az koporsóban (BalB és 16. SzK 2:765).

3. Mint a mondat tárgya, a *fej* számos nagyon régi és nagyon állandó kapcsolatban szerepelhet. Ilyen a régi, ma már nem használatos *a fejét fogja valakihez* 'vkinél védelmet keres'. A meghódolást, udvarlást jelenti a *fejet hajt vkinek* (a *vkihez* változtat inkább 'védelmet keres'). Szorosan összefügg ezzel a *térdet-fejet hajt* ugyancsak 'meghódol' jelentésben, de ez eredeti, testi jelentésben is gyakran szerepel, pl. egy szentkép előtt *térdet-fejet hajtának*. Újabban lett általános a *fejét követelik vkinek*, pl. egy vesztes csapat edzőjének. A *fejét töri vmin* és *vmiben* idővel jelentésben szétvált. Az első 'megfejtteni igyekszik' pl. rejtvényt, titkot, a második 'vmi rosszat tervez'. Régén a *fejét töri* mintájára *elméjét töri* is lett. Végül ugyancsak régóta használatosak: *fejét falba veri*, *fejét veszti*.

Régén nagyon általános volt a *fejét szerencsére veti*. Ebben a *szerencse* a 'bizonytalan kimenetelű kockázat'. Azért is lehetett változata: *fejét veszedelmes dologra veti*.

Példák a kódexek óta: Mit tegyek én te nálad nekül, *hova fogjam fejemet* (WeszprK 107); Hova menjek nálad nekülen, *kihez fogjam én árva fejemet*, ime nem tudom (WinklK 114; hasonlóan i. m. 97, 107); [A nád a tölgyfának:] Én mindennek engedek és *fejet hajtok* (Pesti Fab 100. sz.); Jobb, ha *fejedet lehajtod*,

Földig magad megalázod (RMKT 17. sz. 10:213); mert mind az egész világ *neki fejet hajta* (Székely 57v; hasonlóan 116r—v, 190 v; RMKT 17. sz. 9:423; 11:395), 398; [Nagy Lajosnak] tizennegyedik hada lőn a bosznai urak ellen, kikkel nagy hamar *fejet hajtata* (Székely 192r; hasonlóan 196r); be mene a császárhoz Cleophas, *tér-det-fejet hajta* a császárnak és köszőne (Ponc 161); mikor [a pápisták a képeket] ölelik, csókolják, nekik *tér-det-fejet hajtának* (Magyar 33); Istennek *tér-det-fejet* hajtnak vala (RMKT 17. sz. 1:351). — *Ezekhez nagy urak fejeket hajtották* (Hoffgr K1v); Nincsen kihez romlásunkban *fejűnket hajtánunk* (Magyar 181); *Hajtották ezekhez fejeket magyarink* (RMKT 17. sz. 11:397). — [Studiosus] ... jó Principia, távozzál el tülem, Tovább én teneked nem *töröm fejem* (RMDE 2:15); Maga Jóka ... A *fejét* utána nem igen *törte be*; Nem is igen *törte*, nem is *verte falba* (Arany 3:213); Amellett [Jókai] *színdarabokon is törte a fejét* (Mikszáth 19:159); Egész Körtvélyes ezen a *tíkon törte a fejét* (Mikszáth 9:136); Ez a gyerek már megint valami *rosszban tőri a fejét* (közny.; más példák NySz 3:743); Az hizelkedők, ... csak az *bolondságban Törik elméjeket* (RMKT 17. sz. 10:504); Rózsa *fejét falba* így sem igen *verte* (Arany 3:13); [Mokány:] Nem is *verem falba fejemet*, ha ... (KisfK 2:224); Nagy dolog az, mikor a megye urai megérkeznek ilyen szegény helyre. Egy perc alatt híre megy mindenfelé. Mindenki a *fejét veszi* (Mikszáth 3:13); [Jázon] Megbeszéli okát az ü jövésének, Hogy akarja *fejét vetni szerencsének* (BalB és 16. SzK 1:296; hasonlóan 1:3906; 2:481, 497); Hogy ily *veszedelmes dologra* érettem most *fejedet vetetted* (BalB és 16. SzK. 2:502); (Bukarestben a fiatalok könnyen hozzászoktak az új öltözködéshez), de az öregebbek, akik már rég megszokták a török ruhát, nehezen *adták rá fejüket* (ErdArcok 218).

4. A *fej* mint határozó és birtokos nagyon különböző ragokkal és névutókkal ellátva létesíthet állandó kapcsolatokat. Ilyenek pl. vkinek vmi *nem fér a fejébe*; *fejébe szállt a dicsőség*, *szeget üt vmi a fejébe* (régén a *szeg-nek* jelzője is lehetett, ma már ez nem szokás); *fejével játszik*, *fejfel megy a falnak*; *beszél vkinek a fejével* (pars pro toto) 'igyekszik meggyőzni, jobb belátásra bírni'. A *feje lágya* főleg a *benőtt már v. még nem nőtt be a feje lágya*, valamint a *feje lágyára esett* kifejezésekben szerepel. Régebben a *feje* elhagyásával a *lágyára esett* is használatban volt, mint az alább idézendő példákban kitűnik.

Példák: Ez *ütött szeget a Kozsehuba fejébe* (Mikszáth (20:33); Ferinek a jacht *új szeget ütött a fejébe* (Mikszáth 21:156); Nagy *szeget ütött ez a Bence fejébe* (Arany 2:160); Egyszerűen *beszélni kell a Juliska fejével* (Csathó 369); Körmőtlen lévén ne háj nagy fára, Hogy vissza ne dülj *fejed lágyára* (RMKT 17. sz. 3:504); Az én uram olyan *lágyára esett ember* nem volt (BethK 1:55); Minthogy világi, friss jókedvű és nem *lágyára esett ember* volt, látta, hogy ... (Rett 338).

147. *haj, üstök, szakáll, bajusz*. — Valaminek a nagy számát szokás a hajszálak sokaságához hasonlítani: „Több a gondja, mint *amennyi szál haja van*” (így RMKT 17. sz. 11:265). Szókapcsolatként a régi nyelvben főleg két átvitt értelmű kifejezés élt: *hajba kap* és *üstököt von*. A mai *vmin tőri a fejét* mellett régén használatban volt a *vmin a haját tépi*. A *felborzad v. feláll, v. égnek áll a haja a rémülettől* eredetileg a valóságos testi jelenségre épült, amiben az állatok viselkedésének, a szőr borzolásának megfigyelése is szerepet játszott. Másrészt a kegyetlenkedések régi leírásában nem egy példa található arra, hogy nőket hajuknál fogva hurcolnak, földön vonszol-

nak: „Sem asszont sem leánt nem néznek vala, *Hajoknál fogva* hurcoltatják vala” (RMKT 17. sz. 1:200). Másutt: „*hajánál fogvást* a földön hurcolni” (Gyöngyösi 34). Az ilyen kép jelenik meg elvont síkon, ha érvet, kifogást, vádat *hajánál fogva rángatnak* elő. Azt, hogy valakit a legcsekélyebb baj sem ért, *egy haja szála sem görbült meg* vagy *hullt ki* képpel szoktuk nagy túlzással kifejezni. A hajszál vékonysága, gyengesége szimbolizálhatja a fenyegető veszedelmet, ha valakinek *egy hajszálon függ az élete*. A fölösleges munkát, hasztalan fáradozást régen a *kopaszt borotvál* képpel is kifejezték, hasonlóan, *mint süketnek mond mesét*.

A szakáll főleg a *szakállamra mondom* (majd ennek mintájára tréfásan *bajuszomra mondom*) kifejezésben szerepelt gyakran.

Példák: *Üstökbe ment* Jancsi csatlós a kocsissal (CsokSzól 2:329. sz.; ugyanitt *üstökbe kapott*); A magyar urak ... önnen köztetek kezdének *üsteket vonni* (HeltChr 199v); [Egy házaspárról:] Igen csudálkozom rajta, mi lehet az oka, hogy ti egymás közt háborogtok, *üstököt vonszotok* (Drask 69r); kivel most *üstököt vonszok* (i. h.); Azt kell elmondanom, hogy mi idézte fel e szent emberek egymás elleni haragját annyira, hogy ... *egymás hajába kapnak* (Mikszáth 51:190—191); Sokan praefectussal *ezen hajok tépték*, Sophoniát fegyver s tűzzel fenyegették (RMKT 17. sz. 11:607); Végre ugyan sikolt, mint gályát vonó raj, Akit halván *feláll fejemen minden haj* (Gyöngyösi 28); Kikre vigyáznak az ő szemei, Hogy *egy hajszálok el ne merjen esni* (RMKT 17. sz. 5:335); [Isten nem engedi] Hogy *hajunknak elveszhessen egy szála* (RMKT 17. sz. 13:516); Ha az Világ elragad, Csak úgy jársz, mint délceg lovon: Sok árkon lelked fárad, *maradván élted hajszálon* (RMKT 17. sz. 15A:789); Rest udvarbírákon átok nem használ, Az ki őt átkozja, *kopaszt borotvál* (BalB és 16. SzK 1:330); ... pedig *szakállamra mondom*, inkább venném feleségül a kanizsai csonka tornyot (CsokSzól 2:270. sz.); ... mert *szakállomra mondom*, hogy nem tudom, mit írjak (Mikes 99); Ezt a levelet elkezdem írni, de *bajuszomra mondom*, hogy nem tudom, mit kell írni (Mikes 106).

148. A szem. — 0. Ismét nagyon gazdag a szemmel alakult frazeológia. Ennek elrendezését is legalkalmasabb a mondatbeli szereplés szerint végezni. Tehát a *fej* frazeológiájához hasonlóan az alanyi, tárgyi és határozói szerep alapján.

1. Az alanyként szereplő *szem* nagyon sok kapcsolatban megőrzi az eredeti jelentését, de maga a kapcsolat mégis többet jelent az egyszerű testi funkcionál. A figyelő ember *csupa szem és fül*, s a *szeme megakad* vmin. A nagyon álmos embernek *majd leragad a szeme*. A nagy csodálkozástól, bámulattól *majd kiugrik a szeme*. A régen látott jó barátnak mondjuk: *kit látnak szemeim!* Ha valaminek örülök is, nem is: *egyik szemem sír, a másik nevet*. A gonosz embernek *még a szeme sem áll jól*, és a nagyon éhes embernek *kopog a szeme* az éhségtől. A szemérmetlenül hazudozó vagy csaló emberre felháborodva mondjuk: *hogy nem sül ki a szeme!*? A felsorolást bőven lehetne folytatni (vö. MSzK *szem*). Mindezekben a kapcsolatokban a *szem* jelentése még *szem előtt van*.

Vannak azonban olyan kapcsolatok, amelyeknek jelentésében a valóságos szemnek már semmi szerepe sincs. A ritka jó árunak (főleg, ha külföldi) *nagy szeme van*.

Néhány példa: (Az egér elragadja a pókok zsákmányát:) S a pókok *szeme kopant* (Petőfi 1:154); [Egy fiúcska teljesen árván maradt:] egy bécsi születésű orvos felesége olyan tökéletes szobaleányt nevelt belőle, hogy *csupa szem és fül volt*, és

szinte a gondolataimat is kitalálta (ErdArcok 220); *Légy szemfűl, és hallgass* (RMKT 17. sz. 13:385).

2. A tárgyként szereplő *szem*-nek több olyan állandó kapcsolata van, amely megmaradhat konkrét síkon (a testi szem használata), de kaphat átvitt értelmet is, különösen, ha már a lelki szemekről van szó. Ilyen ígés kapcsolatok: *szemét emeli, fordítja vmire*, (régén) *foglalja vmiben*.

Példák: És *felemelvén* szent Damankos atyánk ő *szemeit* az dormitoriumnak más részére (DomK 183); az ő *elmeének szemeit felemeli* (BodK 22); Az te irgalmas *szemeidet* mireánk *fordohad* (DomK 198); ... mikor az *szemét* az várasnak nézésében *foglalja vala* (Drask 100r).

3. A mai nyelvben általánosan használt *szemet vet vmire*, *szemet szűr* vkinek kifejezések ebben a formában nem régi keletűek. A mai nyelvben ezek nemcsak alakban, hanem jelentésben is különböznek a *szemét veti vkire*, *vmire* és a régi *szemét kiszúrja vkinek* (átv. értelemben 'feltűnik') kifejezésektől. (Ez él tovább a *majd kiszúrja a szemét* szólásban). A régi adatok tanúsága szerint a birtokviszonyban levő kifejezés egyaránt szerepelhetett mindkét jelentésben. A birtokviszony megszűnése az elvontságnak már magasabb fokát jelenti, és nem minden kapcsolatban valósult meg. — Más szemléleten alapul a *kiszúrja v. kidugja a szemét vkinek vmivel* 'kevés értékű ellenszolgáltatással elégt ki' (pl. jelentős pénzjutalom helyett dicsérő oklevéllel). — Ismét más jellegű átvitt értelem: vkinek vmi *elhomályosítja, eltakarja, beköti a szemét*.

Példák konkrét és elvont használatra: Aesopus közelb járulván megállta, kire hogy *szemét veté* az asszony ... (Laskay A8v); Jó b ... alig meri *vetni szemét* emberekre (RMKT 17. sz. 10:529); Az egyik [kicsi gyerek] oly igen *reá vetette* volt a császárra a *szemét*, hogy soha egyebüé nem nézett (Drask 180v); Jaj neköm ... nincsin imár kire *szömeimet vetnöm* (WeszprK 40); [A házasságról szólva:] És egymással minket Elégits kedvünket, Hogy senkire ne *vessük szemünket!* (RMKT 17. sz. 9:203); *szemeimet* a spectabilis úr kisasszonyára *vetettem* (KisfK 2:92); (Szélházy mondja Málira vonatkozóan:) Lassanként tudja meg, hogy *szememet* másra *vettem* (KisfK 2:106); *Rettentő szemeke*t hánya reám (Fazekas 1:45); (A római prostituáltakról:) Csudálom nem *szúrják ki* a pápa *szemét* (RMKT 17. sz. 1:233); Szép hölgyem aligha *szemet* nem *szúrt*, mert katona uraimék seregesen sétálnak ablakom alatt (KisfK 1:191); Mihelt a koronát, Sok *szem szűrő* szálkát, Szegény fejemben nyomták... (RMKT 17. sz. 8:37); Ki felebarátját szüntelenül bántja, Isten *szeme fényét* szertelen *piszkálja* (RMKT 17. sz. 10:483); Ötezer forinttal *kiszúrták a szemét* (Rett 72); Nagy neve, pompája biztat koronával. De *kiszúrja szemed* egy kolduspálcával (Fazekas 1:10); Bora nincs hordóval, kit ajándékozzon, Sem arany sem tallér, kivel *szemet dugjon* (RMKT 17. sz. 13:11); Jupiter ... Azon rága körmeit, Hogy mint *törölje ki* a vén Órállónak *szemeit* (Fazekas 1:24). Vannak is még olyanok, akik tudnának szolgálni, ha a privatum commodum *be* nem *kötné* nekik az *szemeke*t (ZrLev 28).

4. A határozóragos kapcsolatok közül a megvetés durva jele volt mindig is a *szembe köp*, ezt már régén is használták átvitt értelemben. A *port hint vkinek szemébe* régén *port rúg* volt. A *szemére hány v. vet vkinek vmit* eredetileg *szemébe* volt, csak később lett *szemére*. A ma csupán egyetlen formában élő *szemügyre vesz* kapcsolatot régén több más hasonló változat vette körül. A jó vagy rossz *szemmel néz vmit*, a fer-

de szemmel néz vkire régebben ugyancsak többféle hasonló kapcsolat közül váltak ki és lettek magányosabbakká.

Példák: A királt ... gyűlöltek, Magyar urak ugyan *szembe megpökték* (BalB és 16. SzK 2:306); *Port rúghatsz szemében az ellenségeknek* (Gyöngyösi 100); Miként tündér Világ *port hánnyon szemekbe* (RMKT 17. sz. 2:177); A király először *szömébe hányá neki az ő vétkét* (HeltChr 72r); de mit használ nekem, hogy szégyenedet *szemedbe hányom* (Ponc 62); ki elküldött, hogy az élő Istent nekünk *szemünkre hánná-vetné* (Magyari 120); mire *hánsz én szememre* ilyeneket (Ponc 47; hasonlóan 60); Sok mocskokat *hánnak egymásnak szemére* (Gyöngyösi 34); Ne *hánd szemeimre* undok vétkemet (RMKT 17. sz. 8:184); [A jó gazdaasszony] *maga szemének se mindenkoron-higgyen* (RMKT 17. sz. 13:122; Noszty ... olyan pontot keresett, ahonnan *szemügyben tarthatja* a házat és tájékát (Mikszáth 20:209); Ezt (= Tóbiást) az Salmanazar kedvelé szeretettel és ötlet meglátá *kedves szemeivel* (Hoffgr 14v); 1526 k.: megbocsáss és innen tova mind ez kediglen *láss jó szemmel*, mert én az te k(egyelmed) tisztessége ellen sem szóltam, sem szólok es (MNY 37:205); Ezért ő bátyjára bosszankodik vala, Soha még *jó szömmel látni* sem akarja (Huszt 61); Azt a gonosz életű philosophust annyira gyűlölte az egész római kösség, hogy csak rá sem *nézhetek jó szemmel* (Drask 161 r—v); Énreám is immár *gonosz szemmel néznek* (BalB és 16. SzK 1:407); Az asszony nagy haraggal ... az urára kezd *fél szemmel nézni* (Laskay A8v); *Görbe szemekkel jár az irigység* (CsokSzól 2:282. sz.); Ezen az oroszlán megharaguvék, kezd *pokol szemmel* reá (= a parasztra) *nézni* (Pesti Fab 161. sz.); igen *cigány szömmel néznek* reá (HeltHáló 102); Ottan *Caim szömmel néz a vadász* (= inkvizítor) reá (HeltHáló 205); [Lombai Lidihez:] *Ő (= a gróf) szinte nyeldekél szemeivel, hagyd magadat elnyeletni* (KisfK 2:225).

A névutós kapcsolatra példa: „Igazságodat *szemem előtt tartom*” (RMKT 17. sz. 6:277).

149. A *száj* és tartozékai. — A *száj, nyelv, íny, torok, gége, fog*, mind szerepelhetnek mint állandó kapcsolatok tagjai: *nagy szája van; befogja a száját; betömi, bedugja, betapasztja vkinek a száját; vkinek szájából veszi ki a szót; megoldódik a nyelve*. A nem őszinte ember *kétnyelvű; vkinek nyelvén van a szó*, csak nem tudja kimondani. A jó beszédű embernek *megoldódott a nyelve*, a sok beszédűnek *felvágta a nyelvét*. Az ellenség közül *nyelvet fognak*, hogy hírszerzés céljára vallomásra bírják.

A válogatós embernek semmi *nincs ínyére*, átvitt értelemben 'nincs kedvére', 'nem tetszik'. Aki régen jólétben élt, az mindenben *torkig volt*, ma átvitt értelemben az ember *torkig van vmivel*, amiből *elege van*. Kiabálhat valaki *torka szakadtából*. Régen az *ellenségnek torkában* voltak. A rosszul lenyelt ételdarab vkinek *torkán akad*, nem tudja lenyelni (átvitt értelemben is). A mérgezett ital vkinek *torkára forr* (fenyegetésként még az *anyatej* is).

A savanyú gyümölcstől *vásik a fog*, vki vmire *feni a fogát*. A két kép kereszteződéséből keletkezett: *vásik vmire a foga*. Ugyanígy *fáj vmitől a foga*, kereszteződve: *fáj vmire a foga*. A kevés étel az embernek *fél fogára sem elég*. A gőgös ember másokkal csak *foghegyről* beszél. Az *ott hagyja a fogát* a rabokkal való kegyetlen bánásmód emléke. Amelyik rabnak a váltságdíja nem érkezett meg időre, sürgetés céljából a rabnak vagy kezesének kihúzták egy-két fogát. Erre még Balassi is a levelezésében utal (Vö. O. Nagy, MiFT³ 175). Így, ha a váltságdíj meg is jött, a rab vagy ke-

zese egy-két *fogát otthagya*. Később ez a kép bővült, és nagyobb kudarcra, vereségre vagy éppen halálos szerencsétlenségre is alkalmazták.

A száj működéséhez tartozik a *köpés*. Itt főleg a *köpi* v. (régén:) *pöki a tenyerét v. markát* 'henceg, kérkedik' volt gyakori. A maga okozta megszegyenülés egyik kifejezőmódja volt, hogy a *felfelé köpő emberre visszahull a köpése*. A lealacsonyító bánásmód képszerű kifejezése: *vkinek nyakába turhát köp*.

Példák: Hallván ezt [a barát], *befogá a száját* (ApMélt 64); Az halál engem nem hagy sokáig pápálkodni, de *befogja számát* (PéldK 76); annak be kelle *fogni a száját* (HeltChr 103v); *Fogd be a szájadat*, és békét hagyj efféle kérdésnek (HeltHáló 205); És hogy meg ne hűljön gyomrod, *béfogd szádat* (RMKT 17. sz. 11:70); [A vitában] Varga Ferencnek a *száját bédugók* elannyira, hogy megnémula (RMDE 1:670); [A vitázók közül] a kettőnek *szájokat* immár *bédugták* (RMDE 1:673); (A hamis hírek terjesztőiről:) bizony sok csepű kellene ahhoz, akivel az ember *be* győzné *dugni* afféle hamis *szájokat* (TörtTár 1884:103); [Cleobulus szólt, majd] Aesopus *ki vevé szájából az beszédet*, és mondá (Laskay D7v). — *Két nyelvő* irigyenek ez a veresége (RMKT 17. sz. 11:180; vö. bibliai *bilinguis* Eccl. 6,1); *Nyelvemnek kötelit* mindjárt *megoldozom* (RMKT 2:403); Im megnyitom számát, *megoldom nyelvemet* (BalB és 16. SzK 2:418); [Xantus] inté [Aesopust] szép szóval, hogy *befalná az nyelvét*, ha szabadságot akarna nyerni (Laskay C5v); Tudós ember előtt *nyelvedet befaljad* (RMKT 17. sz. 11:646); ... pedig *nyelvem hegyin forog* (CsokSzól 2:222. sz.); [Dromo a Constantinus névre igyekszik emlékezni:] Ime csak *nyelvemen forog* (RMDE 2:170); [A magyarok nem ütköztek meg a török őrcsapattal,] De még is *nyelvet fogának* közülek (HeltChr 89r). Lásd még ad 149. § — Vettem is azt észre én is, hogy nem *ínye szerént van* atyaságodnak (CsokSzól 2:122. sz.); *Nincs inyére* semmi (Arany 3:201); Hanem volt ám neki haragos vad férje, Akinek én *sehogy sem voltam inyére* (Petőfi 1:260). — Kencsem *torkig vagyom* (RMDE 1:794); Az nagy Úristennek ő büntetésében mostan mind *torkig vagyok* (BalB és 16. SzK 2:886); 1573: mink az töröknek szintén *torkokban lakunk* (MNY 46:90); 1574: mert nyilván vagyom nagyságodnál, hogy szintén az töröknek *torkában vagyunk* (MNY 46:90); Az felesége morgolódik és csaknem *torka szakadtába kiált* (Drask 63r); mert így szól a sebes *torka szakadtában* (RMKT 17. sz. 13:101); Mit gondoltál tehát, Jora, hogy ezt főzted? *A torkodon akadt*, látom, el sem nyelhedd (RMKT 17. sz. 11:246); Zavarral egyeletett bor, Majd *torkunkra forr* (RMKT 17. sz. 11:310); Az igaz, hogy *torkára forrt* az a Kun bátorság (Petőfi 2:434. Részletes magyarázata a Függelékben 300. §). — De mennél inkább *fenik* ellenünk *fogokat*, annál közel hozzák a veszedelmet fejekre (Magyar 59—60); S csak *tereád fogok* az hóhérok *fenik* (RMKT 17. 2:189); Nem vala már, honnét uraságát várja, Eleitől fogva kire *foga fája* (RMKT 17. sz. 11:244). A *vásik a foga vmitől* és *vmire* példáit lásd 44. §, 2.); [Zsuzsit] Eléggé vígasztalnám, de csak *fél fogra nevet* (Mikes 99); Ha mi meg mernénk *fogunkat mutatni*, nem volna semmi nyavalyánk (ZrLev 18); Teleki Ferencnek ... alkalma nyílt arra, hogy kimutassa a *foga fehérét* (ErdArcok 232—233); Rómabeliek ezt felőle (= Kerme 3. hadnagy felől) megvallják, Kikkel megharcolván *fogokat ott hagyák* (RMKT 17. sz. 10:91); [Az Egyiptomból kivándorolt zsidók] Megadák az táncnak az árát, Mert sokan *fogokat ott hagyák* (RMKT 17. sz. 10:582); [Bizánc elestekor] Sok görög *ott fogát Elhagyá* zászlaját (RMKT 17. sz. 11:481); (Mihály vajda 1600-ban harcol

Miriszlónál:) Sok rác, oláh, lengyel és magyar is *ott hatta az fogát* (Szam 154). — Kik részegségekben *pökik tenyereket*, De józan korokban megvetik hiteket (RMKT 17. sz. 9:200); [A kicsapott papot] Gonosz erkölcséért jó hely bé nem veszi, Tudatlan, szemtelen, még is *magát pöki* (RMKT 17. sz. 9:349; itt *magát* helyett értelem szerint *markát* kellene); Az mely férfi az ő feleségét egyebek előtt feddi és dorgálja, szintén úgy cselekedik, mint az, ki *fölpökik az égben* és az ő maga nyálát az orcájára veszi, mikor alá pökik (Drask 72r); Atyánk örökségét pogányság elvette, *Nyakunkban torháját* az német is *pökte* (RMKT 17. sz. 9:253).

150. A fej további részei: *áll, orr, fül, arc, pofa, kép*. — Ebben a körben több olyan kapcsolat alakult ki, amelyek nagyon jól mutatják a konkrétból az elvont használatba való átvitelt. Pl. aki a szagok iránt különösen érzékeny, annak *jó orra van*, de ezt inkább átvitt értelemben használjuk, ha valaki ügyesen tud titkokat kifürkészni. Akit rendre utasítanak, *orrot kap*, valószínűleg a német *einen Nasenstüber bekommen* mintájára. Aki éber, az mindig *résen van*. Ennek eredeti alakja *résen van a füle* volt, ami nagyon jól elképzelhető a gyanakodva hallgatózó emberről, de ugyanakkor átvitt értelemben *résen van elméje* is előfordul. A gyermeknek, állatnak gyakran megfogják a fülét, hogy ne menekülhessen, a tolvajt *fülön fogják v. csípi*k. A szégyenkezés pirulással jár, a nagy szégyentől az embernek *lesül a képéről v. pofájáról a bőr*. Ha valaki nagyon megszágyenül vagy kudarcot vall, azt mondjuk: *pofára esett*. A hamis ember régiesen *ál orcával* vezet félre másokat. Ezeken kívül számos más kapcsolat keletkezett, mint az alábbi példák is mutatják.

Példák: *Fölkopik az álla*, igen megéhezik (RMKT 17. sz. 11:245); Aki penig szegény, s Két keze nem serény, *Az álla is felkopik* (RMKT 17. sz. 13:123). — [Az új gárdián] *fenn kezdé az orrát viselni* (HeltFab L8); (rövidüléssel:) *igen fenn viseled magadat* (uo.); *Felemeli orrát* a többiek felett (CsokSzól 2:232. sz.) Az csalyán, lapu, börök, torma, belendfű *orrodát tekeri* (RMKT 17. sz. 8:215); Ez annyira *megszúrta az orrát* ennek... hogy ... (Rett 291); Ott ugyan úgy *megüték az török orrát*, hogy az után nem igen ellenkezett (Szam 267); Hogy Bocskay Istvánt hordozta tanácson, Csak *orráig látott* által szeme haján (= héján) (RMKT 17. sz. 10:386); *Nézz messzebb az orrodnál* (RMKT 17. sz. 15A:789); *Törne Mors orrába borsot* ... (RMDE 1:71); ... ha eszembe jut az a sok *csíny*, melyet tanítóim s nevelőim *orra alá törtem* ... (ErdArcok 64). Gyermek is az erős részegzet lerántja, Magátul is *földet az orrával szántja* (RMKT 17. sz. 10:603); (Az *orránál fogva* vezet példái az ember és háziállat viszonya fejezetben); Szívesen cselekedtem, ha mindjárt *orrot kapok* is a kapitány úrtól (KisFK 2:115; hasonlóan 1:194; 2:180). — Most van ideje, Hogy *résen legyen fülünk* (RMDE 2:449; további példák NytudÉrt 88:131); *Elméje* Betlen Gábornak is *résen* (RMKT 17. sz. 1:402); Száz kötél szétmállik, száz rakonca pusztul; Hanem az ágyuknak a *füle sem mozdul* (Arany 3:233); az nyomorultak panaszi előtt *be nem dugja fülét* (Drask 60v); Mely kéréssem előtt *nem dugtad bé füleidet* (BethK 1:165); Majd emléközném ... egy szent emberről, ha ital közben *fület hajtánátok* (NySz 1:1361, *ital* cikkében); *Hajts le füleidet*, érts meg kérésünket (KerGyül 15); *Hajts énhozzám füleidet* (KerGyül 57; hasonlóan RMKT 17. sz. 6:78); ... *süket föltre talál* (ErdArcok 19); ... és szintelen *rágják vala* a királynak *füleit* (HeltChr 111r); [A szent evangéliom] *egyik fülén be megyen a másikon ki* (HeltFab ga); ... csakúgy *fél füllel hallgattam* reája (KisFK

1:197); azokrul *fülheggyl hallogattunk* (RMKT 17. sz. 9:97); *fülheggyl úgy hallom ...* (RMKT 17. sz. 11:285); A nagy eseményekről is *hallottam fülheggyl* valamit (ErdArcok 89). — Ritkább kapcsolatok a *fül*-lel: [Isten a bűnösöket] *Fülök rántva* inti, hogy jóra térjenek (BalB és 16. SzK 2:424); Ha [az ember] szüve másutt jár, *nem fér a fülébe*, akármely jót mondj néki (BalB és 16. SzK 2:802); Erre csak *lesütők fülünket*, látván, hogy micsoda durván bánnak velünk (Mikes 194); Szegény magyar! tulajdon Vérébe vert csapot, Hogy rajta német és tót *Két fülre kacagott* (Vör 1:508; vö. ma: *fülíg érő* szájjal nevet); [A halálról:] Ha szép könnyöggel *vered füle dobját ...* (RMKT 17. sz. 11:268). — Ki sokszor ezt néki vette (= vetette) *orcájára*, Hogy oly félénk volna, pirongatta róla (BalB és 16. SzK 2:852); ... és egyéb sok vétket *hánnak vala orcájára* (HeltChr 74v); 1595: soha nem hittem volna, hogy [Révai Ferenc] illen *álorcájú* ember legyen (Thurzó Lev 1:137); Hamis *ál orcával* sok kedvet engedni (RMKT 17. sz. 2:166); Boronkay Ferencnek cigán *ál orca mutató* társaságában (RMKT 17. sz. 2:430).

151. A nyak. — A *nyaka szakad* vagy *nyakát szakasztja* többször fordul elő konkrét értelemben, átvitt értelemben főleg mint rossz kívánság szerepel. A *kitekeri a nyakát* madarak megöléséről váltott át általános fenyegetéssé. A *nyakamat teszem rá* vagy *itt a nyakam* a bizonykodás gyakori formája. A *nyakon fog* v. *csíp* eredetileg kisebb állatok (mint pl. kutyakölyök) laza nyakbőrének megfogását jelentette, ebből lett az általánosabb, emberre is alkalmazható 'elfog, letartóztat' némileg tréfás vagy gúnyos jelentés. A *nyakra-főre* példái a páros kapcsolatok között is szerepelnek (76. §, 1.). A *nyakába veszi a várost* kapcsolat részletesebb magyarázata 43. §, 2. A *nyakába varr* kifejezésre nem találtam régi példát; a *nyakán marad* Csokonaitól idézhető.

Példák: [Orestes a mesterhez:] bár haláloamat költsed, hogy már az kocsirol *nyakam szakadt* volna (RMDE 1:799); Vaj, vagy Isten, *szakasztanád nyakát* ez gonosz embernek (RMDE 1:797); Az fejedelmeknek *nyakát szakasztatja* (RMKT 17. sz. 9:385); Eli pap ... Székibül kiesvén *megszegte ü nyakát* (RMKT 17. sz. 9:384); [A polgár] ragadá az szarkát és *kitekeré az nyakát* (Ponc 87); kész volnék még ma ezen kezemmel az *nyakadat kitekerni* (RMDE 1:807); ... ha az igazságnak gonosz-akaróim *nyakát* nem *tekerik* (Rett 290); Nem nagy hírv város Jászberény városa, És *itt van a nyakam*, hogy nem is lesz soha (Petőfi 2:345); (Katonák elszállásolása:) Félsvadront a felső járás *nyakába vetett* a főispán (Rett 237); [A kiöntött ürgét] A lyuk száján *nyakon csipték* (Petőfi 2:87); ... nem vala képes *tarkón csipni* Matyit (Fazekas 1:175); Abban az időben *nyakra-főre* hánt tégedet az te kevélységed (Drask 136r; további ilyen példák 76. §, 1.); Ihon a tislér céh hiába fárada, Mivel a sok bölcső mind *nyakán marada* (CsokSzól 2:214. sz.).

152. váll, hát, derék, oldal, far. — Ezekkel a szavakkal egy-két általánosan ismert állandó kapcsolat keletkezett. Így *vállat von* v. *vonít* a közömbösség kifejezése. A *vállára vesz* kapcsolaton alapul a *vállal* ige gyakori származékaival, mint pl. *vállalat*, *vállalkozik* stb. Régen nem volt *vállvetve*, de volt *vállakat összevet* a szoros együttműködés kifejezésére. Régen nagyon gyakori volt a *hátat ad* egyrészt 'menekül', másrészt 'elpártol' jelentésben, a mai *hátat fordít* valószínűleg a német *jemandem den Rücken kehren* v. *wenden* tükörfordítása. A ma általánosan használt *beadja a derekát* 'enged, behódol, hagyja magát meggyőzni' régebben ritka volt (NySz 1:496). A mai

kifúrja az oldalát helyett régen ugyanilyen jelentéssel a *kifakad az oldalán* volt szokásban. A *farba rúg* 'elhagy, megvet' eufemisztikus ferdítéssel gyakran *falba rúg* alakban is szerepelt. A *fart vet* 'elpártol, nem engedelmeskedik' értelmű.

Példák: No te vizócsáló, itt csak *vonasz vállat* (RMDE 2:409); [A gazda felesége hűtlen.] Ő tudja ezt bizonynyal, és csak *Vállat vonít* (Fazekas 2:130); Hidegen *vonítasz a dologra vállat* (Arany 2:189); Krisztus ... Mind ez világ terhét *vállára* vővé (KerGyül 146); [Ábel:] vajha az én szülémnek bánatját el vehetném, hidd meg, hogy az ennön magam *vállára vetném* (RMDE 1:737); Bizonynal nagy terhet *vettél fel válladra* (RMKT 17. sz. 13:33); ... mert ha apám igen bánja: *tegye a másikk vállára* (RMDE 1:732). — Rabló törökökre mikor találának, Azok gyorsan *hátat* hamar *adának* (BalB és 16. SzK 2:187); Rikoltással város népe kiüte, *hátat ada* neki Izrael népe (Hoffgr Z4r); Megijedének ezokért a Kúnok és *hátat kezdenek adni* (HeltChr 39r; hasonlóan 43v, 61v, 76r, 84v, 144v, 149v); 1584—1588: Mert kit te nem segílsz, szive s esze elvész, *hátat ad* ellenségnek (MNY 76:509 Balassitól); Ki szüntelen elfordul és *hátat vét* (RMKT 17. sz. 6:369); ... de bízvást *hátat fordítsunk* Erdélynek (Mikes 20); [Mokány:] ... annak a Lombainak nem hiszek, sokszor *hátat fordít* az igazságnak (KisFK 2:233). — ... ha ki nem mondhatnája, az *oldalán is kifakadna* (GuaryK 24); *Oldalát* a kérdés majd hogy *ki nem fúrta* (Arany 3:203). — Emlékezetre méltó szent nép állapotja, Urának hagyományát *ki farba nem rugá* (RMKT 17. sz. 5:102; hasonlóan 5:21); [Macsági Krisztina] a jámbor istenfélő gróf urat *farba rugván* ment volt egy Várad nevű deákhhoz (Rett 365); ... az urát ... *farba rugta* (Rett 341; hasonlóan 105, 132); Nagy haragja lón királynak Moldvára, István vajda *fart vetett* a királyra (BalB és 16. SzK 2:75); Főképpen Lőrinc úr néki (= a királynak) *fart vetett*, Hivatalra minap, gyűlésre nem ment (BalB és 16. SzK 2:297).

153. kéz, kar, könyök. — A mai nyelvhasználat számos ponton eltér a régítől. Egyrészt a kapcsolódások is különböznek, másrészt pedig az azonos kapcsolatnak régen több jelentése lehetett, mint pl. a *kezet fog*. Ma már csak tréfásan toldalékoltnak hat az itt a *kezem, nem disznóláb*, de Csokonai óta kimutatható, hogy valamikor a hitvány puskát vagy pisztolyt *disznóláb*-nak hívták (MiFT³ 279); a *meg van köve a keze* eredetileg a babonás hitre megy vissza, amely a boszorkányoknak *oldó-kötő* képességet tulajdonított (MiFT³ 278). A *nem tudja a bal keze, mit csinál a jobb* bibliai eredetű, és eredetileg a dicsekvés nélküli alamizsnálkodásra vonatkozott (Mt 6,3). A nagyon használható segítőtársról mondjuk: a főnökének *jobb keze*, a nagyon ügyetlen embernek viszont *két bal keze van*. A *kezet ad* régen azt jelentette 'megsegít, segítséget nyújt'. A *beadja a kezét* régi jogszokásból ered, és jelentése 'beleegyezik vmibe, vállal vmit, leköti magát' (Példái a jogszokások között). A *kezet fog* nemcsak a valószínű, üdvözlő vagy békülő kézfogást jelentette, hanem férfi és nő között az eljegyzési szertartás részét is, innen a *kézfogó*. A *kezét nyújtja vkinek* 'feleségül megy vkihez', *kezéhez vesz* jelentette a birtokbavételt v. a hatalom átvételét, a *kezére csap* a megegyezést, együttműködést. A mai *kezére jár vkinek* a segítőkézséget jelenti. A *két kézzel* mindig valami nyomósítást, fokozást jelentett, pl. *két kézzel kap vmin*, vagy *Áldja meg az Isten mind a két kezével*. Régen *bőkezű* mellett *szűkkezű* is volt, ma *szűkmarkú*. A *kar* szerepelhet kérkedő állításban, hasonlóan a *nyakamat, fejemet teszem rá kifejezéseikhez: levágatom v. vágják le az egyik karomat, ha ..., vagy: karo-*

mat teszem rá, hogy ... A karöltve konkrét jelentésben ('karonfogva') már elavult, átvitt értelemben 'szorosan együttműködve' még mindig él. (Nem tartozik ide a jó karban van. Itt a kar jelentése 'rend, mód, állapot'.)

A könyök: A sokszor hallott bölcsesség vagy vicc már a könyökömön jön ki, a törteő ember két könyékkal dolgozik. Régen rossz kívánságként mondták: hogy a könyöködön bújjon ki a lelked.

Példák: Te ke(dig) alamizsna teved ne tudja te balod mit teszen te jogod (MünchK Mt 6,3); Vagy abban semmit bal-keze ne tudna, Jobb-keze gyakorta miben fáradozna (RMKT 17. sz. 10:142; hasonlóan 13:220); ... nincs ki kezet adna nekünk A megjobbulásra (RMKT 17. sz. 11:444); (Latinus üdvözlí Aeneas küldötteit:) Jüjjon bé királytok, fogja kezömet (Husztí 70); A leánzóít [az apja] bevivé ... és kezét fogatá az András királlyal és megeskének egymással (HeltChr 62r); (Az ifjú Tóbiás és Sára kézfogója:) Raguel az leánt ottan elő hívá, jobb kezét Sárának kezével megfogá, ifjú Tóbiásnak jobb kezében adá (Hoffgr s2v—s3r); És könyörögeék neki, hogy jöten jöne Magyarországba, és kezébe vönné a királi birodalmat (HeltChr 74v); 1584: és az jószágot kezünkhöz vehessük (NytudÉrt 25:32); [Az Isten] latrot ... nem fog kézen (BalB és 16. SzK 2:374); Miért hogy a gonosz emberek ekképpen játszadoznak egymással, és egyik a másíknak kezére csap (HeltHáló 253); (A zshiványok kapitánya Jancsihoz:) Te kellesz minekünk ... kezet csapunk véled! (Petöfi 1:244); ... akik azon a tiszten két kézzel kapnak (Drask 152v); ... a fejedelemségen ... két kézzel fog kapnia (DraskMA 2); Áldja meg az isten mind a két kezével (Petöfi 1:421); Adakozásra bö kezű legyen (RMKT 17. sz. 5:148); Minden dologban igen adakozók és bö kezűek az istenek mihozzánk csak abban láttatnak szűk kezűek lenni, hogy ... (Drask 165r); ... de azért kezűnket Öszve ne dugjuk (Fazekas 1:99 = ne tétlenkedjünk). — [Ferenc:] Kapitány uram! én a jobb karomat teszem rá, hogy az egyik kérő pénzért jött hozzánk (KisfK 2:121); A két intézmény karöltve munkálkodik (ÉrtSz); hogy a könyöködön bújjon ki a lelked! (ugyanítt:) hogy a lelke a könyökén bújdosson ki (CsokSzól 2:162).

154. *tenyér, marok, ujj, köröm*. — A mai nyelvhasználat ebben a körben is több esetben eltér a régítől. Nem nagyon régi a mondás viszket a tenyerem, pénzt kapok. A vesztegetésre szánt pénzzel ma valakinek a markát kenik, régen a tenyerét kenték. A mai ember a szívét hordja a tenyerén, régen a lelkét tette a tenyerébe. Ma az ember vkít tenyerén hord, régen Isten a markán tartott vkít. A pöki a markát régen éppen úgy az üres kérkedés jellemzése volt, mint ma.

Az újat hűz vkivel helyett régen újjat von kapcsolat volt használatos (Magyarázatórá ld. MiFT³ 476). A kis újját sem éri fel vkinek ma már nem divatos, viszont régen és ma egyaránt használatos: nem az ujjamból szoptam.

A köröm-mel kapcsolatban régen a 'beleártja magát, részt követel' értelemben használták: benne van a körme. Egyéb kapcsolatok: a maga körme kopik vmitől; ajtó közé szorul a körme 'szorult helyzetbe kerül'; körmére koppint vkinek; lekap a tíz körméről; tíz körömmel harcol vmiért; körmös kézzel fog vmihez; a körmötlen ne másszék fára; körmére ég a munka (Ez utóbbihoz kiegészítő magyarázát a Függelékben 296. §, DomK 56.) Régen italozás közben a kiürített pohárból a körömhegyre cseppentették a maradékot, bizonyítékul, hogy az ivó az egész poharat kiitta.

Példák: Valamely kámzsás meg akar meneködni: Annak előtte szükség, hogy igen jól *megkenje* a vadászoknak (= inkvizítoroknak) és az cancellariában való fró-deákoknak *tenereket* (HeltHáló 252); Ábrahám, Józsué ... *tenyerekben tevék lelkeket*, édes hazájokért és nemzetségekért nagy szerencséseket próbáltanak (Magyari 132; értelme: 'veszélyeknek tették ki magukat'; vö. *markában hordozza a lelkét* NySz 2:692); Inconstantianak látám a sarkát, Amint hallom, igen *pöki a markát* (RMDE 2:86); Ily maga bizókat, *Marka-pökdöső* nyalkákat Megalázsz ily nemzetteket (RMKT 17. sz. 10:102); [A háborgó tengeren a hajó utasai] vadnak *Isten markába* (Ap 102); *Isten markában* nyugszik immár lelketek (RMKT 17. sz. 2:64). — Nem *vontok* azután császártokkal *ujjat* (RMKT 17. sz. 8:255); [A leány] Alkalmas személyű, de se szépségre se egyebekre nézve a *kisujját sem éri fel* az édesanyjának (Rett 353); 1679: Az mit írok, *nem újamból szoptam* (TörtTár 1883:412). — Ezokáért akarta ezt [Albert herceg], hogy *ben vólnának az ő körmei* Magyarországba, ha az bátyjának halála történéyk (HeltChr 192v); *Magunk körmének* kell vala itt *kopni* (RMKT 17. sz. 1:159); *Ajtó sarka közé szorítám körömöt* (RMKT 17. sz. 8:86; Csehország politikai helyzetére céloz); Meg tudja annak *körmeit koccantani* (NySz 2:414); *Le es vonszják* néha kulcsárt *körméről* (NySz 2:414); Serkenj fel hát kereszténység, Mert a *gyertya körmödre ég* (RMKT 17. sz. 10:213); *Körmöitlen lévén*, ne hágj nagy fára, Hogy vissza ne dülj fejed lágyára (RMKT 17. sz. 3:504; számos variáns itt még 513-ig); *Körömhegyig isznak* nagyobb erősségre (CsokSzól 2:163. sz.).

155. láb, térd, szár, ín, boka, talp, sarok. — E szavak közül a *láb* fejlesztett nagyon gazdag frazeológiát, ami a NySz-ban is igen jól van képviselve. Itt megelégedhetünk olyanokkal, amelyek ott nem, vagy csak kevés példával szerepelnek, mint pl. *fejtetlen láb* 'vezér nélküli tömeg'; *lábat ad vkinek* 'felbiztat, felbujt', *lábra kap* konkrét értelemben 'felkel a földről', ami az átvitt jelentés alapja; *beteszi a lábát vhova* (átv.) 'behatol'; *levesz a lábáról* (régén: *lebeszél az ináról*). Pars pro toto figura: *egy láb* 'az utolsó emberig'. *Lógatja a lábát* 'tétlenkedik'. Nagyon gyakori a *térdet hajt* és *térdet fejet hajt* konkrét és átvitt értelemben. A mai *megüti a bokáját* szólást a NySz nem hozza, van viszont régen *megüti a szárát*. Régen közismert volt a *fonja az inát*. O. Nagy (MSzK f 163) és mások szerint 'nehézkesen jár, vánszorog, vonszolja magát', ez azonban nem illik az alább idézendő példához, inkább 'nagyon igyekszik'. A *talpig ember* rövidült forma a *tetőtől talpig* típusból (vö. 76, 2 és 145. §); *ember, legény a talpán, talpára áll* konkrét és átvitt értelemben. Az *ezen a sarkon fordul* (meg) valamikor azt jelentette, hogy 'ezen áll vagy bukik, ezen dől el.' A *sarkára áll* 'erélyes lesz' a régiségből nincs kimutatva. A *hátra köti vkinek a sarkát* a régi boszorkányhiten alapuló komoly fenyegetés volt (MiFT³ 409), ma csak tréfás rosszallás kifejezése, és mai értelmezése szerint ártalmatlan fenyegetés, mert a sarok úgyis hátul van.

Példák: (Zápolya János a keresztéseket megverte:) *Az fejtetlen lábot* így leszállítá (BalB és 16. SzK 2:308); *Fejetlen lábnak* veszett tudománya mi légyen, Ha kívánod látni (RMKT 17. sz. 9:345); [Teleki Ádám] a sorostélyiakat felindította elmenem való engedetlenségre, *lábat adván nékiek*, és biztatván oly dolgokkal, amely tehetségében nem volt (BethK 1:140); Azt pedig bölcsen megítélheti Excellentiád, hogyha a *paraszi embernek lábat adnak*, mit cselekszik (BethK 1:345); Én nem *adok lábot*, Hogy a gonoszságot Üzzed szabad étellel (RMKT 17. sz. 13:380); A

bűnök a nép között ... *lábót vésznek* (RMKT 17. sz. 13:509); Felkelvén ott az föld-ről *lábra kapa* (RMKT 17. sz. 4:497); *Lábra kap* a gonosz és a jó elrestül (Petőfi 2:218); A nemzeti színjátészó társulat több helyeken már *tartós lábra kapott* (KisFK 2:129); *Jobb egy lábíg* fegyver között elesnünk (BalB és 16. SzK 2:949); ... *egy lábíg* mind el kell veszniek (Szam 102); (Báthori Zsigmondnak lengyel leányt ajánlanak feleségül) Mert ez leány után Sigmond fejedelem *egyik lábát betehetné* az lengyel birodalomba (Szam 176); Húzd rá cigány ... Ne *lógasd a lábadat* hiába (Vör 1:560); Miért engedtem magam *levenni* ebben a dologban a *lábamról*? (Csathó 240); Mely nagy hallgatásban ti mindnyájan vagytok. Talám *keresztül van téve* lábatok? (RMDE 2:60). — Ő leszen immár tenéked urad, Azért *térdet hajtván* őt uraljad (RMKT 17. sz. 6:117); Tíz tanácsok süveg vetve udvallnak asszonnak, és háromszor *térdet-fejet hajtnak* az asszonnak (BalB és 16. SzK 2:180); Ungvár értekezett örökös uráról ... S alázatossággal néki *hajtott térdet* (RMKT 17. sz. 11:90); (A bálványokról:) Esztelenség tehát ezeknek szolgálni, Előttök *fejünket, térdünk* meghajtani (RMKT 17. sz. 11:550; Nem csak *hajlottatok* beszédén meg *térdben*, Hanem *főhajtással* való engedésben (RMKT 17. sz. 13:281). (A *térdet-fejet hajt* kapcsolatra további példák a 146,3 pontban.) 1683: (A bécsi Szent István-templom tornya mondja:) Hiszem, hogy Mehmet *megüti a szarát* (RMKT 17. sz. 11:475). — 1595: Révai Ferenc erősen *fonja az inát* a letavai dologbul, de nem telik kedve az jámbornak (ThurzóLev 1:137); (Egy betegség mondja:) Bizony csak két nap alatt *ináról levésem* (RMKT 17. sz. 13:169); Híres asszonynépek ... *királyt ináról könnyen lebeszélük* (RMKT 17. sz. 10:421; vö. fentebb: *levesz a lábáról*). — Szernyű romlás után ... *talpokra* nem *állnak* földnek népi (RMKT 17. sz. 5:21); *Talpig* szegényt (= feleségedet) *gyászban* hagyád (RMKT 17. sz. 9:188).

156. szív, ér, vér. — Ezek közül különösen a *szív*-nek van nagyon kiterjedt frazeológája. Ezt a nyelvtani alak szerint taglaljuk. Mivel a *szív* átvitt értelemben szerepel, gyakran ugyanaz a kapcsolat a *lélek*-kel vagy más elvont szóval is állhat.

1. Az alanyesetben az átvitt értelmű kapcsolatok jelzősen is gyakoriak: *áldott jó szíve van, ritka jó szív; meleg, forró, hideg, fagyos szív; szegény szívem*, stb. Jelző nélkül: *van szíve hozzá, volt szíve megtenni, nincs szíve, nem volt szíve hozzá* stb. A 'nagy bánat' kifejezésére: *vérzik a szíve, majd megszakad, megreped, meghasad a szíve*. A heves érzelmet kísérő testi jelenség magában is szerepelhet átvitt értelemben: *megdobbant, ugrált, elállt a szíve*. Régi kapcsolatok: *ég a szíve vmire, fül a szíve vmihez*.

Példák: Bizony, bizony majd *ketté hasad a szíve* arra a gondolatra, hogy ... (Mikszáth 53:66); Oh, szent búzáának kenyere, édesb mindennél íze, ... *ég szívem ezekre* (RMKT 17. sz. 15A:377); Nem *fül szívem világhoz, szeszes italához* (RMKT 17. sz. 15A:377); A test minden javaival Majd elrothad, s porban dül: Megáll lélek munkáival: *Hozzá szívünk még sem fül* (RMKT 17. sz. 15A:779)

2. A tárgyaszerkezetek közül régiek a *szívet ad* 'bátorít' és *szívet vesz* 'felbátorodik' értelemben. Valamivel 'szeret foglalkozni' régen így hangzott: *szívet vmiben foglalja*; vkit vki iránt jóindulatra készíttet régen *szívét hozzá hajtja* volt. Akit szerettek, kedveltek, ahhoz *tiszta, álhatatos, egy szívet viseltek*. A bánat rágja az ember *szívét*. *Kiönti a szívet*.

Példák: Imé kiöntöttem elődbe szívemet (CsokSzól 2:290. sz.); Az szép nyereséget markunkból kibocsátván, ellenségünknek *nagyobb szívét ... adunk* (Magyari 168); Az Hunyadi János esmét *szívét vőn* (HeltChr 57v; hasonlóan 91r, 96v, 125r, 148v); Az ellenség csoportot vervén, *szívét veszen*, nekik fordul (Magyari 169; vö. ezekkel: Ebből ... *merészséget vőnek* magának a magyarok HeltChr 31r); ezért ott az Dávid király *nagy haragot vőn* (Hoffgr e3v); Reménységben *foglaljuk szívünket* (HeltFab E8); Hitetleneknek *szívét hajtsa hozzánk* (KerGyül 9); *Álhatatlan szívét hozzá nem viselnék* (RMKT 17. sz. 3:307; ugyanott alább: *Egy szívét ővele holtiglan viselnék*); Igen kevés vagyon már most olyan ... akit gondolhatnám, hogy *tiszta szívét visel hozzám* (Rett 79); [A fiam meghalt:] *kegyetlenül rájga az én szívemet* annak halálán való bánatom (Drask 164r).

3. A határozós kapcsolatok közül ma leggyakrabban: *szívén visel vmit* (régén: *szívében*), *szívén fekszik vmi*; *szívére vesz vmit*; *jó szívvel van vki iránt*; *jó szívvel vesz* (pl. ajándékot); *szíve ellen*, *szíve szerint* cselekszik. Biztatás őszinte beszédre: *tedd szívedre a kezedet*.

Példák: (A Zsuzsánnát megkívánó vének egymás előtt titkolták érzelmüket:) kiki csak *szívében tüzet visel* vala (Hoffgr Bb1v); Kezeinket *szíveinkre tevén*, valljuk be, hogy ... (ErdArcok 73).

4. Az *ér* és *vér* a szólásokban is szervesen összefüggnek. A nagy félelemtől *meghűlt ereimben a vér*; a dühtől *felforr a vér*. Ha valakinek *vérét szívják* vagy rajta *eret vágnak*, az *rossz vért szül*. A nagy igyekezetben *vért* lehet *izzadni* (régén: *vérrel*). Aki elbízta magát: *vérszemet kap*; a dühtől *vérben forog* a szeme. Valamely érzés, tudat *vérré válik* valakiben. A *vér* jelenti a közeli rokonságot is. A vérfertőzés régén *vér ellen való bűn* volt. A közeli rokonok *vér szerinti atyafiak* voltak.

Néhány példa: Lupul hadában *vér meghűlt* (RMKT 17. sz. 9:331); Ha mi boszszúság ér, *Ne forrjon fel a vér* Mindjárast az epédre (RMKT 17. sz. 13:385); Aludj, aludj, jó kedvesem, *Ne könnyezz vért* (KisfK 1:140); Megsérteni senkit se szabad. *Az rossz vért szül ...* (Csathó 580). — Be jól esik a szűk étel, ha eleve A munkás gyomrába minden *vérré leve* (CsokSzól 2:335. sz.); Nem vált benne *vérré* a szabadság; (majd alább:) Beke ... lelkes egy ember! Benne kezd már *vérbe menni* a szabadság érzete (ErdArcok 130—131); Ű vereje (= verítéke) mind *vérrel foly* vala (AporK); *Vér ellen való fertelmességben* esik leányával (NySz 3:1071); *vér szerint* is atyafiasok voltak (Drask 15r).

157. bél, has, gyomor, máj, epe, vese. A *bél* nemcsak magát az emésztőcsatorna vékony szalagját, hanem az egész emberi bensőt jelentheti, ezért is könnyen használható átvitt értelemben is. Újkeletű szólás: *lyukat beszél vkinek a hasába*. A *gyomor* régén a harag, gyűlölködés székhelye volt: *gyomorból gyűlöl*. Másrészt a *gyomor* érzékenysége, emésztőképessége átvitt értelemben fokmérője lehet az ember érzelmi reagálásának valami lelki-szellemi hatásra. *Jó gyomra van, ehhez gyomor kell, ezt nem veszi be a gyomrom, nem tetszik a gyomromnak, nem tudom megemészteni*. A *gyomor* jelentheti általában vminek belsejét, mélyét: *a föld gyomra*. A *máj* egyrészt szerepelhet a *dagad, hízik a mája* a sikertől, dicsérettől szólásban, másrészt a rosszündulatú vagy gúnyolódó egyénre, megjegyzésre illik a *rosszmájú* jelző. Ez utóbbi átvitelt aztán nem nagy szellemességgel tovább lehet variálni, mikor valakinek átvitt értelemben azt tanácsolják, hogy *vizsgáltassa meg a máját*, vagy *menjen orvoshoz a májával*. Az

epe összefüggését a haraggal és gyűlölködéssel jól mutatja Pázmány egy helye: „A haragban szívünk körül megmelegsik a vér, az *epe megmozdúl*” (NySz). Közmon-dásként hangzik: *a galambnak is van epéje*. A rosszindulatú megjegyzés *epés*.

A *vese* csak a Bibliából származó, Istenre vonatkozó *szívek és vesék vizsgálója* mondásból vált általánossá (*scrutans corda et renes Deus Ps 7,10; Ego Dominus scrutans cor et probans renes Jer 17,10 és más helyeken*).

Néhány példa: (Symakos mondja Iphisnek Jephtára vonatkoztatva:) Majd meg-értem tőle, mint *tekereg a béli* (BalB és 16. SzK 2:795); (A Mester félti Orestest, hogy rossz útra tér) Ez az, ki az én *beletem furdalja*, ettől félttem ezt is: hogy ő is boldonságba elveszti magát (RMDE 1:828); Csaplár vizes bort ad, *Gyomromban terem nád* (RMKT 17. sz. 13:402; vö. Ne igyál annyi vizet, *béka nő a hasadban!* közny.); Saul a Dávidra *haragut gyomorból* (RMKT 17. sz. 11:293); Kiviszik Ju-liát Nicomediából, Halálára siet mindenik *gyomorból* (RMKT 17. sz. 11:598); Re-ám *gyomorból haragszik* azért, hogy ... (Rett 315); Ez a Miske Imre rettenetes vakbuzgó pápista volt, *gyomorból gyűlölte* a reformátusokat (Rett 319; hasonlóan még 222, 225—226, 303, 419). Én ... az te levelednek minden részére megfelelek, az mely én feleletem ha az te *gyomrodnak nem fog tetszeni* is, de ... (Drask 102r); [A halottak] az *föld gyomrába* a férgekől rágattatnak és szaggattatnak (Drask 126v). — Csak ránézve is már *hízott Csóri mája* (Arany 3:241); Oh, a *galambnak is van epéje* (KisfK 2:260); Tudja, ki a *veséket látja*, hogy ... (NySz); Az ő *veséi-nek tanuja* az isten (NySz); Az isten *megvizsgálja a veséket* (NySz).

Az ember élete szűkebb körben

(158—164. §)

158. Az ember mozgása. — Az ember különböző elemi életfunkciói, mint a moz-gás, evés, ivás, fajfenntartás, mind nagyon vegyes frazeológiai kapcsolatokat fejlesz-tettek ki, amelyeket nagyon különböző nyelvi összefüggésekbe lehet besorolni és ennek alapján osztályozni. A mozgás körébe tartozik pl. az *izeg-mozog*, de pl. a *lót-fut* is, de ezeket a párosan szereplő igék közé soroltuk, itt legfeljebb csak utalunk rá. Ismét más jellegű a *majd kiugrik a bőrből*, ebben nincs igazi *ugrás*, jobb tehát ezt a *bőr főnévvel* kapcsolatban a hasonló, *nem fér a bőrébe, majd kibújik a bőrből* alaku-latokkal együtt kezelni. Itt tehát vagy a helyben mozgás vagy a helyváltztatás konk-rét képeinek átvitt értelmű használatában megrögződött kapcsolatokkal foglalkozunk. Ha pl. egy ifjú ember a tehetsége valamilyen jelét adja, mondhatjuk: *mozog benne valami*.

Gazdagabbak a helyváltztatással kapcsolatos kifejezések. Ezekből valóságos el-beszélést lehet összeállítani: *Életútja* elején lassan *indult*, de miután az első *buktató-kon átjutott*, a későbbi *akadályokat* már könnyen vette, egyre *magasabbra emelkedve* ragyogó *pályát futott be*, és végül *elérte* élete *célját* stb. Ezek a mai nyelv szokványos képszerű fogalmazásának mindennapi elemei. Hasonló módon használhatók az út-irány kifejezései, mint pl. *válaszút elé került v. előtt áll, utat téveszt, nyomát veszti* *vminek; átugrotta v. még nem ugrotta át az árkot; zsákutcába jutott, stb.*

Néhány példa: Az hol nyomát vesztvén, jóllehet kergeti, De hiába fárad (Gyöngyösi 29); Talán azt hiszitek, hogy utam-vesztetten, Szándékomon kívül csak idetévedtem (Arany 2:184); Azzal utat vesz a sokaság közt megint (Arany 2:186); Azért azt ne gondold, hogy immár által szekted az árkot. (HeltFab I2).

159. *Étel, evés.* — Az igen gazdag frazeológiát nagyon nehéz célszerűen elrendezni, mert az étel elkészítése, az ízesítés és evés gyakran egybefolyik. A legegyszerűbb étel a kenyér, ezzel alakult a nehéz kenyér 'vesződéses munka' és a nem kenyérem kapcsolat 'nem szokásom, nem tulajdonságom' jelentésben. A bikkfa-pogácsa az 'iskolai botítás', az aranypogácsa 'aranypénz', a pap sajája pedig 'jó alkalom, szerencsés eset' (O. Nagy MiFT³ nem vette fel). A megissza a levét 'meglakol érte', de eredetileg a 'lében főtt hús elfogyasztása után, kénytelenségből a levét is meg kell inni'; a sokszor megtárgyalt téma lerágott csont; a kelletlenül végzendő feladat: átrágni magát egy kásahegyen. Nem pontosan érthető a csapja a csikot a lencsével (MiFT³ 436). Az erjedésnek indult tej forraláskor összemegy. Az aludt tej a köcsögben nem fenéki tejfel, átvitt értelmű használata gyakori. Bibliai eredetű a tejjel mézzel folyó ország (Exod 3,8 és 17 stb.), amelyből tovább fejlődött a tejjel mézzel folyó beszéd, szó. Van aki tétlenül várja, hogy a sült galamb a szájába repüljön. Akit a felesége megcsal, annak fazekában más is főzi a koncát. A kislát átvitt értelme származhat a tűzfegyver használatából (191. §), de származhat a sütés-főzés nyelvéből is. (Itt ilyen példák.) Nem tartozik ide a valakin sül 'vkire rábizonyítják'. Lehet, hogy ez a tüzes vassal való bélyegzés, sütés emléke. Az ételeket ma fűszerezik, régen trágyázták; az étel megnehezítésének kifejezése volt az étek trágyázása epével és örömmel, ami szintén bibliai mondás (Jer 9, 15). A kínált ételből nem illik mohón és sokat venni, hanem csak: emberséggel kalánnal (CsokKözm 226), azaz mértéktartással, átvitt értelemben is. Aki esztét veszti, lehet, hogy bolondgombát evett. Az étkezés befejezése után felvették az abroszt.

(A vásik a foga vmitől [később:] valamire vegyült szólás, ezt lásd 44, 2. §.)

Példák: Mivelünk kell enned egy kenyeret, és sőt (RMDE 2:66); Oh magyarok istene, add jelit, Ha a kenyértörés elközelít (Petőfi 2:342); Hazudni nem illik, sose volt kenyérem (Arany 3:307); [A Rector a parasztyerekről:] A korbácsütések néki nem kedvesek. Bikkfa pogácsák is igen keservesek (RMDE 2:535); Sok bikkfa pogácsát vajazatlan enni (RMDE 2:537); Tudod-e, az szakmári arany pogácsák helyében valamint s valahogy mást kellene keresnünk Detrekőben is (RMDE 1:630); Fottig kellene az ellenséget a nyereségkor vágni, nem minden nap pap sajája, s azért az alkalmatosságot nem kellene elmúlatni (Magyar 168); [Hantsok:] Bezzeg jól vala a minap dolgom éjjel. [Gaude:] S hát jól, de nem mindenkor pap sajája (RMDE 2:373—374; hasonlóan mindenkor-ral RMKT 17. sz. 2:42; minden nappal RMKT 17. sz. 10:209); Az én fazekamban koncát más is főzi (RMKT 17. sz. 3:158); Kik az rebelliot mind együtt főztétek, Levét feltálalván, hús nélkül eszitek (RMKT 17. sz. 10:386); ... hogy mit Isten reánk mért, itassa meg mi ellenségeinkkel (Rett 329); [Gastrosdes:] De látván hízlekedő beszédemnek kedves voltát, igen csapom az csikot az lencsével, csak hogy jól tarthassam testemet (RMDE 2:130); (A Pannoniából jöttől:) A csikot lencsével igen tudod csapni, Praelatusok előtt híven forgolódni (RMKT 17. sz. 13:19); Mostan pedig semmi disputátiora való materiát nem adok ki, mert vélem, hogy elég csontot hoznak azok (= az unitáriusok),

csak győzzük *rágni* (RMDE 1:658); De azt az iszonyú »*kásahegyet*« Keresztül enni, amíg tud csak egyet! (Arany 3:172); Azt gondolták, *fenéig tejjel* vagyok (CsokSzól 1:72. sz.); Arany színű fényes haja, *Tejjel mézzel* folyó szava (RMKT 17. sz. 3:55); [Az „örökös vőlegény” többször akart nőülni,] de a vége mindig az lett, hogy két héttel az esküvő előtt »*összement*« a parti (Mikszáth 31:29, az *összement* a *tej* mintájára); Mire feltetszik a hajnal, *Kisül* a kalács is, gyúrva tejjel, vajjal (Arany 3:11); (Birtokperben egyezkedés készül:) Úgy egyeztünk, hogy Szebenbe menjünk. Már én ezt is elpróbálom, ha *valami sülné* belőle (BethK 1:381); Minden gyalogembert annak gondol Jókai, Mig utóbb *kisül*, hogy a remény csalóka (Arany 3:205); Ezen disturbium okának kikeresésére generalis Siskovics bejött, megvállik, *kin sülni* (Rett 147). Az *sült galamb pedig nem repül* szájához (RMKT 17. sz. 3:156; ugyanitt több szövegvariánsban hasonlóan); [A számat] miért ne tántanám? Hátha csak *sült galamb repül belé* talán? (Arany 3:237); *Epével, s üroömmel étked trágyáztatik* (RMKT 17. sz. 2:199; a Bibliában: Ecce ego cibabo eos *absinthio*, et potabo eos *felle* Jer 23, 15 és hasonlóan 9, 15); Légyen hála! észrevettem, Hogy *bolond gombákat* ettem (CsokSzól 1:24. sz.); ... és megsugá, hogy hamar *vetetné fel az abroszt* (Ponc 189).

160. ivás, ital, ivóedény. — Az ivásnak a konkrét síkon is szép számmal vannak állandósult kapcsolatai: *Iszik, mint a gödény, mint a kefekötő; leissza magát a sárga földig, az asztal alá iszik vkit; pertut iszik vkivel.*

Az átvitt értelmű kapcsolat: *előre iszik a medve bőrére.* Gyakran az ivóedénnyel együtt is szerepel az ital, aminek neve a szoros kapcsolat folytán gyakran ki sincs téve. *Keserű pohár; betelt a pohár, kicsordul a pohár; múltjék el tőlem e pohár v. (régén:) kehely; (régén:) falra teszi a poharat 'felhagy az ivással'.* További kapcsolatok: *Borba fojtja a bánatát; Borban az igazság; Jó bornak nem kell cégér;* (A hordóból fogyó bor) *seprőjére jut* (átvitt értelemben:) 'az élet a vége felé közeledik'. A *borseprő* hasonlítható volt az *alacsonyabb néposztályokhoz.*

A víz mint ital kevésbé szerepel kapcsolatokban: Van, aki a *vízet csak mosdásra használja; vizet csak kereszteléskor látott.* A *boros víztől nád nő az ember orrában.* Közismertek: *Vihar egy pohár vízben; Úgy gyűlöli, hogy megfojtaná egy pohár v. kanál vízben.* Egyéb folyadékokkal kapcsolatban: *vki minden lében v. (régén:) tejjben kanál.*

Az evés és ivás, az éhség és szomjúság gyakran együtt is szerepel állandó kapcsolatban: *éhezi v. szomjazza az igazságot v. Isten ígését stb.*

Példák: Vedd el a *kelyhet* én töllem (MünchK Mc 14, 36; transfer calicem hunc a me); vegyed el ez *pohárt* én töllem (JordK); vedd el én töllem ez *pohárt* (Sylvester). Teneked is, hajdú, *megtelik pohárod,* Mások miatt leszen neked is romlásod (RMKT 17. sz. 10:35); 1673 Alsólendva: *falra tévén a pohárt* (MGSz 5:101; értelme: 'felhagyva az italozással'); (A magyar haza régi fénye elmúlt) Kinek már *seprején* ez vigasztalása, Hogy elei sorsa nem így vólt valaha (RMKT 17. sz. 13:481); Úgy is életem már *sepreire jutott* (KisFK 2:6); (A szegény néppel törődni kell:) Nem gondoljátok-é, hogy bort a hordóba: Hogy mind meg ne vesszen, a *sepreje* tartja (RMKT 17. sz. 13:490); A *boros víz nádat terömt* orromban (BalB és 16. SzK 1:331); Az kik nyughatatlanok és minden *tejjben kalának* szoktak lenni (Drask 152v); Az én lelkem *éhezte szoméhozta* Istennek *ígését* (VirgK 10); *Igazságot nem éheztem* (VirgK 13).

161. Születés, elmúlás. Ebben a két nagy tárgykörben igen gazdag körülíró frazeológia fejlődött ki, ez azonban majd későbbi fejezetekben kerül sorra. Itt csak néhány olyan kifejezést említünk, amelyek közvetlenül a testi folyamatok, állapotok megjelöléséről lehetnek át az elvont síkra is. Ilyen átvitelek konkrétól konkrétre is történhetnek, mint pl. *viharral terhes* sötét felhők. A leggyakoribb és legmegállapodottabb kifejezések ilyenek: *magot fog*, *méhében hordoz vmit*, *terhes vmivel*, *bábáskodik vmi körül*, *ez nehéz szülés lesz v. volt*, *a fürdővízzel a gyereket is kiönti*, *az anyatejjel szívta magába*; (régén:) *nem egy dajkát szoptak* ('nem egy természetűek'); *maga szopta az anyját* 'erős, jól megtermett' (Eredetileg olyan borjú, amelyiknek szopós korában nem fejték az anyját.); úgy meglakol, hogy még az *anyatej is keserű lesz neki*; *szájába rág* (ebből tovább fejlesztve: *fülébe rág*).

Az elmúlásra vonatkozóan: *magva szakad*.

Példák: 1581: ... ezt is szokták sokszor cselekedni, Hogy mely *magot fogtak*, akarják rontani (MNY 68:84); *Magot ne foghatna* öccse leánya (Huszt 85); Szörnyet *hordoz méhében* a haragtól viselő titok (Arany 3:118); *Nehéz szülés lesz*, amíg ezt aláírják (Hernádi 293); ... akik a folyóirat *születésénél bábáskodtak* (Hernádi 44); És *idétlen szülnék* hivatnék ez okkal (RMKT 17. sz. 13:259); Nem *szítta be az anyja téjével* Az mennyei és idvességre való bölcsességet (RMKT 17. sz. 5:195); Oh, miért *tejével édes Anyámnak* Nem *szoptam* Szent nevét Szűz Máriának (RMKT 17. sz. 15A:517); Jakabnak elméje, Károlynak erkölce *Nem egy dajkát szoptak volt* (RMKT 17. sz. 8:57); Akkor hánytassuk aztán nemesi jussunkat ... mikor meg fogjuk *keserűlni anyánk tejét* (CsokSzól 1:10. sz.); Annak az embernek *dajkája rágott falatokat tett az gyermek szájában*, mikor immár az csöcsstül elválasztotta volt (Drask 95v); 1609: Az árvai udvarbírónak megírtam, mihez tartsa magát. Úgy veszem eszembe, hogy ő nekik *az kását is meg kellenék* elsőben *rágni*, és úgy *rakni szájokban*, még úgy sem tudnák elnelni (Thurzó Lev 2:245); ... de ott (= a Szentíráásban) ám ugyan *szánkba rágattatik*, mint kellessék cselekednünk (Magyar 138); Nézz Jézus mennyből ránk. S itt is táplálj *lelki dajkánk* (RMKT 17. sz. 15A:314); (Szent Józsefről:) Jézus *száraz dajkája*, Szűznek szűz mátkája (RMKT 17. sz. 15A:114; hasonlóan 578). — 16. sz. k.: ... ha ő neki törtinnék *magva szakadni* (MNY 58:490); 1574: ... hogyha énnekem holtom törtínik, *magom szakad* (NytudÉrt 25:56); hogy ... az keselyőknek *magva* ne szakadna (Laskay F7r); 1588: mert szegen megholt bíró urunknak sem *szakadt* mindenestül fogva *nemzet-sége* (MNY 49:496); S ugyan ezért jöttél te az én házomhoz, hogy ... egyetlen egyemet ... megöljed, ... *magvamat szakasszad* (Hoffgr g4v); ... kinek oztán Herodes *szakasztá magvát* (Székely 77r; hasonlóan 205r; Magyar 70; Drask 11r).

162. Ruházat, lábbeli stb. — A mai nyelv sokkal gazdagabb az e csoportba tartozó szólásokban, mint a régi volt, a régiségből néhány feledésbe is ment. Néhány kapcsolat meg tulajdonképpen a körülírások közé tartozik. Régén a tiszteletadás konkrét és átvitt értelmű kifejezése volt a *süveget vet* 'leveszi a kalapját' értelemben, Ennek a mai *kalapot emel* felel meg. A *feltette az Orbán süvegét* 'lerészegedett' ma már nem használatos. Magyarázó adomák keletkeztek ugyan körülötte, de eredete valójában ismeretlen. Akihez semmi közöm, az *se ingem, se gallérom*. Amit titkolni akarok, azt *(el)palástolom* (régén: *köntösözöm* is). Amit feledni akarok, arra *fátyolt borítok*. Van

házasság, ahol az asszony uralkodik, ő viseli a nadrágot v. kalapot. Ide tartozik a *ráncha szed* 'megfegyvermez' (eredetileg ráncha szedi a gatyát, MiFT³ 397).

Régi népszokást idéz a *kiteszik a szűrét*; a nem kívánt leánykérőnek szokták az ott-hagyott szűrét kiakasztani a tornácra (MiFT³ 451). Az összeveszés kifejezése volt: *egybe hordják a gubát*. Babonás hitre vezethető vissza a *megköti a csomót*, az oldás és kötés boszorkányos képesség hite alapján. Bizonytalan eredetű a *megtanít kesztyűbe dudálni* (MiFT³ 273).

Az akadály, nehézség felismerésére mondjuk: *tudja, hol szorít a cipő*. Akire valami kellemetlenség, megrovás, büntetés vár, annak *szorul v. (régén:) szoros a kapcája*. Ebből rövidült a fenyegetés: *szorulsz még, várj csak*. Újabb keletűek: *még gyermekcipőben jár és mi is ugyanabban a cipőben járunk*. A nagyon zsúfolt helyiségbe, vagy kicsi autóba csak *cipőkanállal lehet bejutni, beférni*.

A testi fogyatékoságot pótló eszközök közül legáltalánosabbak a *mankó* (régén: *istáp*) és a *szemüveg*. Az önálló gondolkodásra nem termettnek jó a *szellemi mankó*; régén általános volt *vénségünk istápjá* (NySz), mai nyelven *támasza*. Az optimista *rózsaszínű szemüvegen át látja a világot*. A labdarúgó mérkőzés hevében sokszor elhangzik: *szemüveget a bírónak* (= a bíró nem lát jól). Ez tipikus példája a közvetett szólásnak, amikből konkrét és átvitt értelemben nagyon sok keletkezett. Pl. ha valaki *rosszmájú* megjegyzést tesz, mondhatják neki: *vizsgáltassa meg a máját vagy menjen orvoshoz a májával*.

Régi példák: 1580: Az Varga Gergely ... *süveget vete* és köszönni akar vala (NytudÉrt 44:38); [Veritas:] Láttam érdemes, előkelő haza fiát, hogy *süveg vetve* járt a görög után (RMDE 2:212; görög = gazdag kereskedő); (A magányos halott-ról:) *Süveg vetve* ötlet senki nem késéri (RMKT 17. sz. 4:509); Sok könyörög neked, előtted *süvegel* (BalB és 16. SzK 2:380); (Heródesre vonatk.:) Vig lakás közben nincs, ki emlétse Isten tisztosságát, Már az király is régén *föltötte az Orbán süvegét* ... Tekénts meg ember, *részeg királynak* lásd nagy bolondságát (RMKT 17. sz. 9:179); Az ember az *elmúltra fátyolt terít* (KisfK 1:211); [A jövőendő titkait tudni vágyó ember] eleitől fogva az azokat *fedező fátyol* alá is alá kívánt tekintgetni (Fazekas 2:187); Vétkem *palást alá* kebelbe nem *dugtam* (BalB és 16. SzK 2:416); De ez (= az asszony) *ránchaszedte* volt gróf uramat, igen éles, nagy nyelvű, nagy haragú, magát férfi módon viselő, kemény asszony lévén (Rett 156); Hogy ha veszek feleséget, *Szoros ráncha szedhessem* (CsokSzól 2:257. sz.); Nem új practica volt ez, ... régén volt ennek *csomója megköve* (RMKT 17. sz. 1:405); *Kitennék az szűröm*, ha nem forgódhatnám (RMKT 17. sz. 3:250); *Szűrét* Czibak úrnak ki nem *tettük volna* (Arany 3:234); (Dienes inti Credulust, hogy ne járjon Júlia után:) légy a nélkül, mert bizony *egyben hordjuk az gubát* (RMDE 1:857). — Azért azt jóvalom, ugyan készen legyünk, Ha *szorul a kapca*, magunkért ki tegyünk (RMDE 2:524); Hát te, beteges Szászváros, A te *kapcád* igen *szoros* (RMKT 17. sz. 10:202); *Szoros* lévén a *kapcája*, Seregének zászlótartója Lött, vi téze és hadnagya (RMKT 17. sz. 10:95); Jaj néktek is képmutatók ... Mert *szoros kapcára* juttok (RMKT 17. sz. 7: 368).

163. A ház és berendezése. — A szilárdság, tartósság szimbóluma a Biblia szerint a *kőszirten rakott ház* (Mt 7,24), a romlandóságé és enyészeté a *fővenyre épített* (Mt 7,26). A pásztornépek azonban sátrakban laktak, és ha költözniök kellett, felszedték

sátraikat, szedték a sátorfájukat és nyájaikkal tovább vonultak. Az épített háznak konyhája is volt, és élni csak olyan foglalkozásból lehetett, ami hozott valamit a konyhára. Az ajtót és kaput retesz zárja, aminek mintájára az erkölcsös középkori ember az érzékeit is retesz alatt tartotta. A közeledő ősszel a szüret már az ajtó előtt áll. A szegényt az ember nem teszi ki az ablakba. Az edények, eszközök polcon állnak vagy szegen függenek. Aki nem vigyáz, két szék között a pad alá vagy (régen) a földre esik. Nem gondos a háziasszony, ha a szemetet a szőnyeg alá söpri.

A lakás felszereléséhez tartozó különböző tárgyak közül az óra, a lepedő, a zsák ugyancsak szerepelnek frazeológias kapcsolatban: tudjuk, hányat ütött az óra; ráterítik a vizes lepedőt (különböző magyarázataira ld. MiFT³ 332); meglegte zsák a foltját. A fazekat v. cserepet tör 'valamilyen illetlenséget követ el'. (Magyarázata: 289. §).

A ház közvetlen környezetére vonatkozó szólások: Mindenki söpörjön a maga háza előtt, ha azt akarja, hogy szó ne érje a ház elejét.

Az itt hevenyészve összeállított szólásokon kívül a ház vagy részei természetesen más kapcsolatokban is előfordulnak. Közismert pl. búcsút vesz a kapufélfától. Ez azonban már nem igazi képes beszéd, mert nem a valóságban előforduló helyzeten alapul, hanem egy cselekvésnek (hirtelen távozásnak, szökésnek) tréfás körülírása. (Ezekről később.)

Néhány régi és új példa: Tudom, hogy az ilyen vigasztalás csak fövenyre van építve (Mikes 160; célzás a bibliai helyre: similis erit viro stulto, qui aedificavit domum suam super arenam Mt 7,26; ki alkotta ő házát fövényen MünchK); Ez nyergel, az lovat fog, amaz sátrát szedi (Arany 4:169); Azt írom hírl, hogy mi itt ismét felszedjük a sátorfát egynehány nap múlva (Mikes 131); Főlszedtem sátorfám és világnak mentem (Petőfi 2:105; hasonlóan összeszedtem-mel 1:102); nem lakom egy portán azokkal (Gyöngyösi 105; átv. 'nem tartok az erkölcstelennel'); Aki bordélyból jött, A tisztákkal együtt Nem lakhatik egy portán (RMKT 17. sz. 13:386); (Bellona istenasszony Ursus kapitányt pártfogolta:) Mikor mást elhagyott, ezzel volt egy portán (RMKT 17. sz. 13:210); 1600 k.: az szüret az ajtónk előtt levén ... (NytudÉrt 90:78); Őt érzékenységeket retesz alatt tartsuk (PéldK 51); Olyan választ írtam, hogy nem tette az ablakba (Rett 368); Az cifraság nem hoz semmit az konyhára (RMKT 17. sz. 11:332); Némelyik ugyan kapva-kap rajta (= az úri tituluson), mintha valamit hozna a konyhára (Rett 88); Két szék közt a földre valahogy ne essünk (RMKT 17. sz. 11:402); Félő, hogy én két szék között az földön maradok (Szam 90); Két szék között végre a földön maradhatsz (RMKT 17. sz. 3:439); Tudod-é? hogy szita s rosta szegen függ (RMDE 2:370); [Várja a hívást,] mert tiszta jó szívvel elmentem volna hogyha csak rostával is hordoztam volna konyhájára vizet (BethK 1:492). — Nem az én asztalom (Hernádi 42; hasonlóan 253; a pincérek nyelvéből 'nem az én feladatom, munkaköröm'); Szőnyegre kerül, szőnyegen forog (Hernádi 293); Szőnyeg alá söpri a problémákat. Mindenki söpörjön a maga háza előtt. — Tudjuk hányat vert az óra. Tudjuk ám! Petőfi (1:46); Így akarják a nyakunkba vetni a vizes lepedőt (Rett 179); (Electra mondja Chrysothemisnek:) Meglegte zsák foltját (RMDE 1:801); Anna csupa affektáció és fantasztaság, a fiú meg korhely, duhaj, akit köröztet a pesti rendőrség. Ha egymásra lelnek: zsák a foltját ... (Csathó 476). Bánod bíró, bánod, hogy lányoddal hálók, Regvel inkább bánod, ha fazekat török (BalB és 16. SzK 1:522. Magyarázata 289. §).

164. Háztartás (sütés, főzés, tisztálkodás). — A *tűz és füst* elég gazdag frazeológiai mezőt fejlesztett maga körül. A *szikra* mint a tűz kezdete, legkisebb eleme átvitt értelemben jelenthet valami nagyon kevés szellemi vagy érzelmi értéket, amely aztán *lángot foghat, lánggra lobbanhat*. Tüzet gyúlékony anyagokkal, szalmával, száraz fával raknak, és ha valami már *tüzet fogott*, azt tovább lehet *szítani*, és hogy jobban égjen, *olajat lehet rá önteni*. Aztán tűzre kerül a *sütnivaló*. Ha a tűz a tűzhelynél messzebbre terjed, tűzvész keletkezhet, ilyenkor *félreverik a harangokat*.

A tűznek néha *nagyobb a füstje, mint a lángja*. A *füst* régen jelentette a tűzhelyet, az otthont, a családot, az egész háztartást, azért ha valakivel valami hivatalos dolgot kellett intézni, azt először *füstén* (= otthonában) kellett *keresni*. Az adót is *füstönként* vetették ki. Ami a tűzben elég, az *füstté válik, füstbe megy*, azaz semmivé lesz. Ez egyike leggyakrabban használt szólásainknak (NytudÉrt 88:129). Ha több dolgot egyszerre el lehet intézni, azt *egy füst alatt* v. *egy füstön* v. *egy füsttel* elvégzik (újabbban: *egy piszokkal*). A mai technika megoldotta a tűz szabályozását, a tüzelő anyaggal való takarékoskodást. Így a gázlángot *takarékra* lehet *állítani*, az emberre vonatkozóan pedig a munkát, a törekvést fékezni. Világításra régen főleg *gyertya* szolgált, ami nagyon hamar fogyott, és fogyása nagyon hasonló volt az emberi élet múlásához.

A mosáshoz hamus *lúgot*, fejmosáshoz *korpát* használtak, így lehetett valakit *korpázni* ('feddeni'), vkinek *fejét megmosni*, a szennyes ruhát *szapulni*. Vallásos felfogás szerint Krisztus vére az emberiség *bűneit elmosta*.

Akik egy sorsban osztoztak, azok *ugyanazon fürdőben fürödtek*. Akit nagyon kényeztettek, azt *tejben-vajban fürösztyötték*, az *tejben-vajban* fürdött; akinek rosszat akartak, az alá *forrózt öntöttek*. Magában áll egy gúnyos-tréfás újabban keletkezett mondás: *Most itt állok megfürödve*. Ez eredetileg a tisztálkodni nem nagyon szerető emberre vonatkozott, aki valami ünnepélyes alkalomra mégis megfürdött, de az alkalom elmaradt, és szinte bánkodik, hogy hiába fáradt. Ez a jelentés azonban idővel feledésbe ment, és az ÉrtSz is csak így értelmezi: „kisebb jelentőségű dologgal, vállalkozással kapcs(olatban) reményében megcsalatkozva szánalmasan pórul jár, hoppon marad”. Ezzel kapcsolatos az újabb keletű: *jól befürödtünk*. — A *szerecsenmosdatás* hiábavaló, eredménytelen és fölösleges kísérlet vki hibáinak, mulasztásainak szépítgetésére, mentegetésére' (ÉrtSzt).

Régi és mai példák: A Krisztuson fundált apostoloknak hitin vagyok; melyhez nem férhet az *eretnekségnek* csak legkisebbik *szikrácskája* is (BethK 1:93); bizony még *szikrája* sem maradott szívemben az *anyai szeretetnek* (BethK 1:94); De Titusnak szüve vagyon nagy lángba, Mert *szerелеm tüze* őtet *gyullasztja* (BalB és 16. SzK 2:562); Diószegi Mátyás ... az újítókkaal *egy tűznél fűtözött* (RMKT 17. sz. 9:348); Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak, *Egy üszögöt fűnak*, együtt gyújtogatnak (RMKT 17. sz. 9:349); Mert ki-ki mind az ő *fazaka mellé szíta* (Székely 159v); Elhiheti hát akárki, hogy nem a magam, hanem a köz igazság *fazeka mellé szítok* (CsokKözm 231); Megaludt gyertyát is *más ember tűzénél* Nem kévánt *gyujtani*, hogy úgy lásson ennél (RMKT 17. sz. 10:119); *olajt a tűzben ötteni* (KrisztL 20; itt konkrét értelmű); [Ádámnak sok a bánata, gondja:] De nem szükség ezeket Évának jelentenem, és az *tűzhöz olajt adnom* (RMDE 1:730); ... s az a félész még *olajat öntött rá*, házának meggyaláztatását emlegette (CsokSzól 2:219. sz.); Újabb *olaj omlik* az által *tűzében* (Gyöngyösi 84); [Lombai:] Forr a keverék! most csak *olajt a tűzre* (KisFK 2:237); Meggondolta még idejekorán, hogy felesle-

ges a tűzre olajat önteni (Csathó 594). — [Tűzvészkor:] A falusiak úgy elaludtak
völt, hogy ámbár az *harangokat* eleget *verték félre*, senki fel nem serkent reá
(BethK 1:159); Nem kell mindjárt *félre verni a harangokat*; *megkondult a vészha-
rang* (közny.);

Meddig alszol még, hazám,
Míg rád nem gyul a ház,
Mindig, míg a félrevert
Harang föl nem lármáz?
(Petőfi 2:211)

Addig az adóst sohol meg ne tartóztathassák, míg *fistén* meg nem *keresik* (NySz 1:1045); föl is vötték a vármegyéket *mind füstönkint* (Szam 155); A *füstbe* megy legrégebb adatai hazai latin szövegben: in fumum transire (1529) és in fumum abi-
re (1531 NytudÉrt 88:129). A későbbi nagyon gazdag adattárból válogatva, 1547: minden morhám és házam jevedelme *fistiben megyen* (MNy 67:491); 1603: rácok-
nak deszpotjok és többi *füstben lett* (RMKT 17. sz. 1:188); *Füstben ment* minden *fáradtságunk* (ZrLev 58; hasonlóan 21); Még is fél, retteg, hogy ... mindene *füstbe megyen* (CsokSzól 1:82. sz.); Mert a szépszó s leánykegy Vajmi hamar *füstbe megy* (KisfK 1:43); *Füstbement* terv (Petőfi 1:96, költeménycím); Reménye *füstbe szállt* (CsokSzól 1:82. sz.); Sok szóbeszéddel így az alku meglett, *Egy füstön* a ló és gyermek-csere (Arany 3:165); *Egy füsttel* végbemegy mindkét dolog (Arany 3:155); Ön is *rak a tűzre rossz fát* Bácsikám (Petőfi 1:47); Sok *gonoszat forral* most is pártos elme (RMKT 17. sz. 10:395); (A bibliai Jób mondja:) Egészséges, marhás így nevelhet rajtam, De ha *ebben főne*, mást mondana rólam (BalB és 16. SzK 2:381); [Vidor:] Ott kinn a nap annyira süt, hogy akinek *sütni valója* van, ár-
nyékot keres (KisfK 2:194—195). — *Állítsd magad takarékra* (Hernádi 258, *rab-
lógazdálkodás* alatt); Az igazi házasság nem öli meg a szerelmet, csak *takarékra állítja a lángját* (Hernádi 282); 1738 (Rákóczi fiáról:) ma annyira elnehezedék, hogy a *gyertya* már vége felé volt (Mikes 199). — [A kalocsai érsek] szintelen *korpázza* vala a királyt, hogy nem jól cselekednék (HeltChr 163r); [Sylvanus Briseidának:] Kirlek, ha lehet, ne *korpázz*, jó asszonom, mert nem állhatja az fejem az *hív lugot* (RMDE 1:869); (A jó gazdasszonyról:) Nem ér ez szükségét, Nem kap vereséget, Nem érdemel *korpázást* (RMKT 17. sz. 13:123); Prédikációkor hogy *őket szapulták*, Lelköket hogy tisztán tartanák, fogadták (RMKT 17. sz. 9:219); Kezdte összeszidni Prakovszkyt ... *megszapulván* minden szennyesét (Mikszáth 8:103); [Baltafy:] Eh! *megmosom* [Károlyt], ha megjön, rossz gyermek (KisfK 2:121); Tudom egy *csöpp véred* oly igen drága, Hogy mind ez világnak *vétkét el-
mossa* (RMDE 2:199); Üdvöz légy Jézusnak miltóságos szent vére ... Ezen *vérrel mosassék el* büneimnek fekélye (RMDE 2:198); Nem egyedül vagyunk, hanem egyéb emberek is ugyan azon *föredében ferednek* mivelünk (HeltFab E8); *tejben-
vajban fürdik*; *tejbe(n)-vajba(n) fürösz*t v. *fürdet* vkit (ÉrtSz 6:562); 1601: *Forró*t akartak volna *önteni* alám és hiremben, nevemben, tisztességemben megalázni és kisebbiteni (Thurzó Lev 2:8); Állj tovább, hogy *alám* ne *öntsed forródat* (RMKT 17. sz. 2:176; hasonlóan 8:78); Így csak *forró*t alád *önt*, Aki világnak most hiszesz (RMKT 17. sz. 15A); Táplált biztatással, de árultatással *forró*t alánk *hevétett* (RMKT 17. sz. 10:245); (Nagy Sándorról:) *Forró* vizet halál ugyan alá *onta*

(RMKT 17. sz. 11:630). — Természeti ellen soha semmiképpen egy török sem szelidül, Míképpen szerecsen, hogy az *förödőben szappannal nem feirül* (RMKT 17. sz. 1:362).

Az ember és a természet kapcsolata

(165—177. §)

165. Általános kérdések. — A frazeológia feldolgozásának különböző területeit szemlélve a képes beszéd kapcsolatait magával az emberrel kezdtük, majd az ember tagjainak szereplésével, az ember életfunkcióival és legközelebbi tartozékaival, mint ruházat, lakás és az ezekhez tartozó cselekvésekkel folytattuk. Ezzel az emberrel való közvetlen foglalkozást le is zárhatjuk és belekezdhetünk a földi világ különböző rétegeinek vizsgálatába, ahogy ezek az embert körülveszik, ahogy az ember ezeket felhasználja. Az élettelen és élő természet nem egyformán van képviselve a frazeológiában. Míg az ásványok (kőzetek, ércek) és a belőlük formált vagy kiolvasztott anyagok, (mint arany, ezüst, réz, vas, ólom stb.) aránylag keveset szerepelnek frazémákban, a növények, állatok, különösen pedig a háziállatok és ezek között is elsősorban a ló körül igen gazdag frazeológiai csoportok fejlődtek ki.

Ezért a következő néhány fejezet nagyon különböző terjedelmű lesz, annak ellenére, hogy a gazdag példatárat nem lehetett teljes egészében felvonultatni. A lóval foglalkozó részt az anyag sokrétűsége miatt külön kisebb fejezetekre kellett bontani.

166. Az ásványok. — 1. A kőzetek, mint maga a legközönségesebb *kő*, de főleg a márvány és gránit a szilárdság, tartósság jelképei lehetnek. A márványnál ehhez még a dísz, pompa is hozzájárul. Valami nagy eseményt *márványba*, *gránitba* kell vésni. Ugyanakkor a *kő* jelentheti az érzéketlenséget is. Költői képnek igen gyakori, hogy valakinek *szíve helyén kő van*, vagy a sok könny még *a követ is meglágyítaná*. Másrészt az ember az ijedségtől *kővé válhat* v. *meredhet*. Az erkölcsi botlást hasonlítani lehet a *kő* okozta botláshoz, amiből többszöri áttétellel és más értelmezéssel a *botránykő* származott. Ezek a költői nyelv leleményeiből váltak frazémákká, irodalmi fizük máig megmaradt.

Igazi szólás viszont: *nagy kő esett le a szívemről* 'nagy gondtól szabadultam meg'. Aki valamilyen talányos dolgot megfejtett, az megtalálta a *bölcsék követ*. Az elszántan valamilyen célra törekvő *minden követ* megmozgat. Ebből tréfásan a széncsata sikere: *bányászaink minden követ megmozgattak*.

A Bibliából származik: *az vesse rá az első követ, aki bűn nélkül van*.

A babonaság, régi hiedelem korát idézi: *egy követ fúnak*. (elferdítve: *fúrnak, forral*; magyarázatát adja O. Nagy Gábor MiFT³ 297.) Jelentése 'valami rosszban egyet értenek'. A hiedelem szerint a kígyók időnként körbe gyűlve szájukból tajtékot fújnak, ami kővé keményedik.

Néhány példa: Arcán a szétrezent ideg Futtába' mind *kővé jeged*, Halálos az szín, melyet ölt (Arany 3:113); ösztönszerűen éreztem, hogy [nagyanyámnak,] ezen angyali jóságú nőnek halálával *egy kő mozdult ki* éltem alapjából (ErdArcok 55); [Erkölcsei botlás után] eltökéllettem teljességgel magamban, hogy efféle *kőbe*

meg nem botlanám és lábomat meg nem ütém (Drask 66); Mert rettegi vala Etele gyanúját, Hogy Buda részén a követ együtt fűjék Ő és az idegen többi fejedelmek (Arany 4:202); ... igen fűjék (!) ugyan ellenünk a követ (Magyari 60); Tudd-e Magyarország, miben légyen dolgod? Az mely követ fujol, az léssen ostorod (RMKT 17. sz. 10:372); Ki már sok ideje kigyó követ forral (!) (RMKT 17. sz. 8:257).

2. A kőzetekből nyert fémek, mint arany, ezüst, réz, vas, ólom először is a kohón mennek keresztül, majd a nemesfémek (arany, ezüst) többszöri olvasztással (próbával) tisztulnak salakjuktól. Ez az eljárás nagyon alkalmas volt arra, hogy átvigyék az ember lelki tisztulásának szemléltetésére. Így a hétszer próbált, eresztett az ember jelzője is lehet. Az 'igazi, valódi' értelem aztán átmehetett „negatív hősré” is: eresztett lator (nem 'szabadon bocsátott', hanem 'hamisítatlan') és hétpróbás gazember (Részletesebben 290. §). Az arany nagy értéke miatt becses ajándék, nagy túlzással aranyhegyeket lehet ígérni.

Néhány régi példa: Mások is kezeket vetik e sajtóra, E kohot melegen tartják közhaszonra (RMKT 17. sz. 13:495); Éljen szép arany, melyet próbált Isten tüze! (RMKT 17. sz. 13:502, Petróczi Katáról); Mint az eresztött aranyat és hétszer tisztult ezüstöt, melyet tűzben éggettenek ... (KerGyül 54); (Aesopus megbocsát fogadott fiának, aki őt hamisan vádolta) gondolván, hogy a világon oly eresztett lator ember nem lehetne, akinek ilyen jótétemény által meg nem kellene jámborodni (Laskay E3r—v); [Az asszonyokat] nagy ígéretekkel hitegetitek és csaknem merő aranyhegyeket ígérték nekik (Drask 57r).

167. A növényvilág. — E pontban egyelőre főleg a magától tenyésző növény körül kialakult kifejezőkészséggel foglalkozunk, a növénytermesztés terminológiája majd a mezőgazdaság és kertészkedés tárgykörében kerül sorra.

A csíráképes növényi mag megfogamzik, kicsírázik, sarjad, szárba szökken, elágazik, esetleg bokorrá, fává fejlődik, virágot hajt, gyümölcsöt hoz stb. Közben gyökeret ver, gyökerét mélyre eresztí, gyökereivel megkapaszkodik, vagy a gyökere elhal; a gyökértelenül álló törzsnek elfogynak életmedvei és kiszárad. Mindezek a konkrét folyamatok nagyon jól felhasználhatók az emberi életmenet különböző megnyilvánulásainak szemléltetésére. Mindez szinte szóról szóra elmondható egy emberi életpályáról. Ezek az átvitelek azonban csak egyszerű stílusjelenségek és nem is tartoznak igazán a frazeológiába. De ezek között keletkeznek a szólások, amelyek a közönséges átvitelhez képest mindig valami többletet tartalmaznak, mint pl. a kákán is csomót keres; vmi nem terem minden bokorban; falra borsót hány; jó rendben van v. nincs rendben a szénája; fáktól nem látja az erdőt; a fák nem nőnek az égig; maga alatt vágja a fát és hasonlók. A fában levő görcs volt a mintája a „te kis görcs”-nek.

Néhány példa: A leányka lenge nád, Hajlik tőled és hozzád (Vör 1:298); (Rákóczi fiáról): Már a nádszál kezd vastagodni, és nehezebben hajol (Mikes 130); Kákán göcsöt s gáncsot mindenben nem keres (RMKT 17. sz. 13:476); Ne félj, mert jó rendben vagyon szénája (RMDE 2:129); Hogy jó rendben hagyjuk az ország szénáját (Petőfi 2:359); 1600 k.: Ha ki penig feslett erkölcsűt intene: tehát olyan volna, mint az, ha az falra hánná az borsót (Nytudért 90:76); Mint a falra hánná fövetlen borsódat (RMKT 17. sz. 2:191); Borsót falra hánni, Az szélhez kapdosni, Az kegyetlent mi haszon untatni (RMKT 17. sz. 3:284); (A gutaütést doktor hiába gyógyítja:) Mert csak olyan, ha borsót hányna fel a falra (RMKT 17. sz.

13:172); ... de akár a száraz *falra* marokkal *Borsót* hintett volna (Fazekas 1:165); *nem minden bokorban terem* olyan felséges és híres neves fejedelem (HeltChr 83v); Itt állok én *gyökértelen törzs*, Szabad polgár előbb, bolyongó Árnyék most (KisfK 2:8); *Fát vágsz, jó lélek, ten kicsi fészked alatt* (Vör 1:332).

168. Rovarak, csúszómászók, hullók, madarak. — Az állatvilággal kapcsolatban olyan sok szólás keletkezett, hogy ezeket célszerű kisebb csoportokra osztani.

A rovarok közül az ember közvetlen közelében élő, az embert bosszantó *légy* a szemtelenség jelképe lett: *szemtelen, mint a piaci légy*. Ősszel a legyek a hideg elől a lakásba húzódva már csak bágyadoznak: *olyan bágyadt vagyok, mint az őszi légy*; a tétlenkedő ember legfeljebb a *legyeket csapkodja, fogdossa*; az igazi jámbor a *legynek sem árt*. A házasságon kívül teherbe esett nő *bekapta a legyet* (célozva a legyek után kapkodó kutyára).

A szeszélyes embernek *bogara van*, és időnként *szúnyogból elefántot csinál*. A méhek társadalma dolgozókra és dologtalan *hereméhek*re oszlik, könnyen alkalmazható kép az emberi társadalomra. Rosszul jár, aki *darázsfészekbe nyúl*, hasonló történik azzal, aki veszélyes ügybe avatkozik.

A hízelkedőre valamikor azt mondták: *csapja a csíkot a lencsével* (MiFT³ 436), vagyis a háziasszonynak azzal akar kedvében járni, hogy mohón eszi a főztjét. A mohóságból aztán könnyen lett elbizakodottság, mint az alább idézendő példában. A halogató, lassan mozgó vagy visszakozó ember *ráklábon jár* vagy *rák módon mászik, rákon nyargal*. Az összeesküvők, fondorkodók *kígyókövet fújnak* v. *egy követ fújnak*. (Magyarázata a 166. §-ban.); *Nehéz a dér a békának* 'az embernek rosszul esik, ha gyengéire figyelmeztetik' (MiFT³ 320). A rágalmozó *kígyót-békát* kiált embertársára (Példái a páros kapcsolatok között a 73. §-ban). Az anyagilag teljesen levezített emberről ma nagyon divatos szólás: *a béka feneké alatt van*, (vagy még jobban túlozva:) *a béka fenekét tűzoltó létrával keresi*. A kígyó vedléskor *kibújik a régi bőréből*, az ember ezt nem tudja megtenni: *nem bújhatok ki a bőrómból*. A *krokodilkönnyeket sír* 'részvétet színlel' abból a régi hiedelemből származik, hogy a krokodil az áldozata odacsalogatása és elfogyasztása közben könnyeket hullat.

Ahogy a madarak valahová befészkelik magukat, *fészket raknak* vagy régiesen *fészket vernek*, ugyanúgy az ember lelkében is a jó vagy rossz tulajdonságok *fészket verhetnek*. A *kakukkról* közismert, hogy tojását idegen fészekbe szereti rakni és a kikelő *kakukkfí* a kisebb fiókákat kitúrja saját fészkekből. A *saját fészkébe piszkít* olyan egyénre vonatkozik, aki családját vagy nemzetét igaztalanul rossz hírbe hozza. A már megtollasodott fiókát *szárnyra bocsátják*, ez *szárnyra kel*. Ez a kép nagyon jól illik az életbe kilépő fiatalokra. A *lúd* ügyetlenül mozog a *jégen*, és könnyen *elesik*; ezt a képet nagyon jól lehet alkalmazni valamilyen véletlen kudarc szemléltetésére. A *ludat* a puha pehelytollaiért elevenen is *melleszteni* szokták, de a kapzsi és elbizakodott ember még *meg sem fogta, máris melleszteni* szeretné, hasonlóan ahhoz, aki *előre iszik a medve bőrére*.

Amit ma a *lővő tesz vkit* (MiFT³ 337) jelent, azt régen *lúddá tesz* is jelentette. Lehet hogy ez utóbbi forma az előbbiből romlott, talán a *lúv* tájnyelvi alakon keresztül. A lusta ember a *sült galambot várja*. A *pulyka* a mérges természetéről híres. Az embert is időnként *elfutja* v. *előnti a pulykaméreg*. A *tyúk* butasága gyakran szerepel emberre vonatkoztatva. A *strucc* homokba dugja a fejét, így próbál elbújni az üldözői elől.

Emberre átvíve: 'nem akarja látni a veszélyt'. A befogott vadmadárnak meg szokták nyírni a szárnyát, hogy el ne repülhessen: Felrepülne, messze szállna ... Csakhogy *el van metszve szárnya* (Arany 1:13). Ez a kép alkalmazható elvont fogalmakra, mint gondolat, képzelet, szerencse, stb., aminek valami *szárnyát szegi*.

Példák: [Lúdas Matyi] Nyáron a *legyet* a szárán *csapkodta* napestig (Fazekas 1:165); Pedig áldott ember Jóka, mint a friss vaj: *A légynek sem ártott*, mióta két-ágú (Arany 3:201); Egyébkor lusta mélabú temet, *Mely elefántnak néz szűnyognyi bajt* (Arany 3:170); ... ha egynehány *haszontalan here* a jó *méheket* kirekeszti az ország adminisztrációjából (ZrLev 27); De *darázs-fészekbe* találtam nyúlra (Fazekas 2:123); Miért bántja a papokat? *Darázs-fészeket ne piszkálj* (CsokKözm 233). — (A török ellen hadba indulók már Esztergom, Buda, Nándorfehérvár könnyű elfoglalásáról ábrándoztak) úgy *csapjuk vala a csíkot az lencsével* (Magyari 167); Az segítségre *ráklábon megyünk* (Magyari 168); [Constantinus:] Menj elől, jó atyám-fia Pelyde, ... im mi is nyomodban lészünk. [Pelydes:] Bátor, csak *rák módon* ne *másszatok* (RMDE 2:147); [Mokány:] ha már házasságba kaptam, *rákon* nem akarok *nyargalni* (KisFK 2:224); [Az új tant hirdetők közül:] Elsőben Váradon fekszik ennek háрма, Az várban negyedik *kigyók követ fujja* (RMKT 17. sz. 9:347); (A megújhódó magyar nemzet mint a kígyó) *Lehánnya régi bőrét* S pusztán, de ifjan áll (Vör 1:508); Jól tudom a párlúgot a koszos sajnálja, *A béka is a deret oly nehezen állja* (RMKT 17. sz. 13:413); Ott a *krokodil* a sásban *Sírja sátán-könnyeit* (Petőfi 2:185). — Mert az hol az nemes és eszes természet *fészket vert* magának, ott az gazdagság mérték nélkül vagyon (Drask 61v); Rút mocsok s gaz *fészket* ne *verjen* lelkünkben (RMKT 17. sz. 7:353); Immár *szárnyam alól* téged *kibocsátlak* (RMKT 17. sz. 11:262); [Az öreg varjú a fiát] *szárnyára bocsátá* (Ponc 226); ... az mig azokat a fiacskákat, az kik még az fészekben vannak *szárnyokra* nem *bocsátják* (Drask 93r); Kegyesen neveltek, hogy Istennek éljek, *szárnyomra bocsátván*, hogy mástól ne féljek (RMKT 17. sz. 9:359); Egy becsületes háznál neveltettem, Tisztességesen mig csak *szárnyamra* nem *keltem* (Fazekas 1:120); Igen félek, hogy ezuttal *megesik a lud a jégen* (RMDE 1:662; értelme itt: én veszték a hitvitában); Így *teszem luddá* a botor ellenséget (Arany 3:218); Lesben a vadással *Sült galambra vársz* (Vör 1:395); *Még meg sem fogtad*, s Kendi már *mellyesztet* (RMKT 17. sz. 1:414); *Még markodban sem fogtad*, addig *mellyesztet*, vagy perzseled (RMDE 1:665); De gyöngyöm, *nincs eszed*; Egy *tyúknak több lehet*, Ha jól *kikérdezed* (Vör 1:368); Ott van a *strucc*, a *homokba Dugta* ostoba *fejét* (Petőfi 2:185); Az szerencsének *meg van nyírva a szárnya*, nem röpködhet (ZrLev 33).

169. Vadon élő állatok. — A *nyúl* a félénkségéről és gyors futásáról híres. Emberre is szokták mondani: *gyáva nyúl, nyúl szívű*; a gyáván megfutamodó *felhúzza, felrántja a nyúl cipőt*, vagy (régiben:) *felkötö a nyulak bocskorát* (ÉrtSz). Ezek azonban már tárgyi alap nélküli körülírások. (Ezeket később.) Aki a titkolózó embert vallomásra tudja bírni, az *kiugratja a nyulát a bokorból*. De *nem minden bokorban fekszik nyúl* (NySz). A trefás szerepváltásban: a *nyúl űzi az agarat*.

Az *őz* főleg költői hasonlatokban él, mint a félénkség, ártatlan nézés, szelídség megtestesítője, a könnyed, kecses, libbenő járás mintája.

A ragadozók közül főleg a nálunk is előforduló fajtákkal alakultak szólások. Ilyenek a *farkas* és a *róka*. Az előbbi a kegyetlenség, vérszomjasság, a másik a *ravaszság*

megtestesítője. (A róka eredeti neve *ravasz* volt, ez csak később vált melléknévvé.) A társával marakodó, a prédára támadó ragadozó kimutatja a foga fehérét és feni vagy köszörüli a fogát. A zsákmánytól azonban elváhat a foga, hasonlóan mint az embernek a savanyú gyümölcstől, ami vásítja, (régiesen:) váslalja a fogat. Így aztán egy vegyült szólás is keletkezett: *vásik a foga vmire*, és ezt tovább ferdítve *fáj a foga vmire*.

Az állatvilágból ezek a képek nagyon könnyen alkalmazhatók az emberre, sőt elvont fogalomra is. Nemcsak az *irigy ember fenheti a fogát* embertársára, hanem a *halál is az emberre*. Az *éhség farkasszemet nézhet az emberrel*.

A rókát prémjéért vadászták. A nagyon kapzsi, kíméletlenül zsaroló emberre mondják: *egy rókáról két bőrt szeretne lenyúzni*. A *vén rókának sok a lyuka*, de *bőre* a végén mégis *csávába kerül*. A régi nyelvben a *hány*, *okád* igék helyett gyakran a *rókát nyúz*, v. *szaggat* kifejezést használták. Ebből maradt mai napig a *rókázik* és *rókázás*.

A *majom* játékos kedvű, utánzásra hajlamos állat. Gyerekkoromban sokszor hallottam a mondókát: *utánozás majomszokás*. A játékos emberben *majomvér* is van, így a régi hiedelem.

Néhány példa: Itten van ám az, hogy a *nyúl űzi az agarat* (RMDE 2:262); (Rettegi mostohaapja, mihelyt az anyját elvette,) mindjárt kimutatta a fogafehérét (Rett 60); Soha még testület *ki* nem mutatta annyira *foga fehérét*, mint a fővárosi tanácsban egypár faragatlan ostoba burger (Mikszáth 51:183); [A komondor] *fogat* kezdé *reá* (= a másik kutyára) *fenni* (HeltFab B7a); *Fogat fentél*, tudod, éltedben mindenre (RMDE 2:65); Sok irigye vagyon, *ki reá fogat fent* (RMKT 17. sz. 4:515; hasonlóan 5:357; 11:275 és 323; Magyarai 59—60); Régen *fente rám is fogait az halál* (RMKT 17. sz. 11:362); Nincs itt oly *fogafent*, *ki* ne tudná ezent (RMKT 17. sz. 11:495); *Kire* csak heában minden ellensége *Köszörülte fogát* (RMKT 17. sz. 10:129); Vaj *ki* sok helynek *váslalta meg fogát* az Ezékiel mondása csak az mi földünkön is (Magyarai 43; vö. Ez 12, 16 és 6,12 kard, éhség, dögvész sokakat pusztít); Kicsirázott eb agyara az magyar cipóra, *De megváslik foga bele*, leszen még oly óra (RMKT 17. sz. 11:403); *De viszont Atilla Tantalus módjára Szomjuhozik, kíván, s vásik foga koncra* (RMKT 17. sz. 10:96; más példákra lásd 44,2. §). — Az arany kirepül Fejed felett, *Vad éhség néz veled Farkasszemet* (Vör 1:537); Ott űlt merőbben a szobornál, *S farkasszemet nézett az éjjel* (Petőfi 2:541); [A farkas] tudja, hogy nem menekedhetik, és hogy a *csávába* vagyon az *ő bőrének* a helye (HeltFab K5). — Bátor és okos, *ravasz elméjű* ez Antippás (=Herodes) vala, Melyért Urunk is *rókának* ütet méltán mondott vala (RMKT 17. sz. 9:177; Heródesre így mondja Jézus: Lc 13,32: *Ite et dicite vulpi illi „Menjetek és mondjátok a ravasznak”* MünchK). Nagy *sok lika* vagyon erdőn *az ravasznak* (BalB és 16. SzK 1:284); De az mit palástolt oly igen eszesen, Azt a *nagy agg rókát* kimutatá éppen (RMKT 17. sz. 13:289); [A részegek közül] Tíz-nyolcadik az jó borban mind addig iszik, *Rókát szaggat*, száját törli, ű esmég iszik (BalB és 16. SzK 1:316). — Az *majomnak* természeti igen *játékos*, Mit mástul lát, azt műveli oly igen okos, *Ő vérében aki részes* olyan *játékos* (BalB és 16. SzK 1:313).

170. Háziállatok (a ló kivételével). — A *kutya* régen nem volt olyan becsben, mint ma. Házörzésre és vadászatra használták, de nem kényeztették. Húsége, engedelmesége, békétűrése, meghunyászkodása a büntetésben inkább megvetést, mint megbe-

csülést szerzett. Ezért alakult ki a számos megvető, becsmérő kifejezés az *eb* és *kutya* szóval. Az *agg eb* emberre alkalmazva különösen megvető volt. Két egyformán hitvány emberre, akik esetleg barátságot tartottak, mondhatták *egyik kutya, másik eb*. A kutya semmi látható hasznot nem hajtott, *kutyából nem lett szalonna*. Ugyanakkor a kutya hűsége közmondásos lett: *hű, mint egy kutya*.

Eredetileg nagyon súlyos sértés volt az *ebadta, kutyateremtette*, de idővel mint minden ilyen becsmélés a sok használatban vesztett élességéből.

A kutya *behúzza a farkát* 'meghunyaszkodik', *csóválja a farkát* 'hízeleg', *elméri a farkát* 'elbízta magát'.

A kutyát láncra vagy pórázra kötik. Emlékezetes a második világháború utáni politikai zsargonból az *imperialisták láncos kutyája* (a jugoszláv államfő szovjet gúnyneve). A kutya *pórázon fut*, de gyakran *elrágja a szíjat* és elszabadul. A vadászkutyák (kopók) falkáját csoportosan, *egy pórázon* vezetik. Többféle értelme van a *kutya van a kertben* kifejezésnek (MSzK k2122); 'vmi baj van; szeretőt tart az asszony; vki a közelben leselekedik'. A felületes munkát csak úgy, *kutyafuttában* végzik.

A kutya és macska általában nem férnek össze, gyakran veszekednek, így a gyűlölködő házaspárok könnyen át lehetett vinni, hogy *kutya-macska barátságban* élnek. A macska különben a hízelgés, simulás, játékoság megtestesítője is lett, amit aztán nőre is alkalmazni lehetett: *doromboló cica*. A macska mint egerésző ma már inkább csak vidéken szerepel. A szólásokban még él ennek emléke: *játszik, mint macska az egérrel; nincs itthon a macska, cincognak az egerek*. Külön említést érdemel a vásári *zsákbamacska* mint titok, amiből vagy valami érdekes meglepetés várható, vagy valami kiábrándító semmiség sül ki. Az őszinte ember *nem árul zsákbamacskát*.

A haszonállatok közül a tehén, juh, kecske, disznó számos szólásban szerepelnek. Ha valakinek nem ismerjük a származását, nem tudjuk, *ki fia-borja*. A kapzsi ember még az *ökör alatt is borjat* keresne és a juhnak nemcsak a *gyapját nyírja*, hanem a *bőrét is szeretné lenyúzni*. Az ügyetlen a *szarva között keresi a tőgyét*.

A kecske *nem menne a vásárra, de hátul ütik*. A közönséges kecskéről *nem nyírnak gyapját*, okos ember azt nem kísérli meg. A *kecskebakok* szívesen *összeöklelnek*. A döfős állatok *szarvat emelnek*, a nagyon veszélyesnek *befűrészelik*, (képletesen) *letörik a szarvát*, tulajdonképpen csak a szarva végét. Az igásállatok *rugdalóznak az ösztön* (= szúrkáló bot) *ellen*, de hiába.

A bikának még borjú korában *karikát húznak az orrába* és később bátorságosan *orránál fogva* vezetik. A disznónak, hogy a legelőt fel ne túrja, az *orrába drótkarikát fűznek*, ami a túráskor fájdalmat okoz. A *disznó* főleg a piszkosságával vonja magára a figyelmet, pocsolóba belefekszik, sárba beletúr, piszkos lábával a vályúba is belelép, amiből eszik. A *disznó* lehet melléknévi értelmű is mint becsmélés. A magát összesároló gyerekre mondják: *hogy nézel ki, te malac*. A sikamlós (erotikus vonatkozású) tréfák *malacviccek* néven ismertek, sőt legújabb keletkezésű az erotikus filmetek vetítő *malacmozi* elnevezés.

A *szamár* az ostobaság és makacsság megtestesítője.

Az egyébként levágásra szánt állatfajból egyet-egyét kiválasztanak szaporításra, ez *megmarad* magnak. Átvéve, az asztalnál el nem fogyott ételre is szokták mondani: *nem baj, megmarad magnak*.

Néhány régi példa: De most oly ifjaknak csúfságokra juttam, Kiknek az atyjokra *ebemet sem bíztam* (BalB és 16. SzK 2:412); *Pórázon hordoztam* nyakok nagy

uraknak (RMKT 17. sz. 11:583); Nem szoktam én affélék közt lakozni, ... Vélek társalkodni s *egy pórázon futni* (RMDE 2:52; hasonlóan RMKT 17. sz. 11:195 és 13:233); *egy pórázon folynak* (RMKT 17. sz. 10:381); Ha az természetnek s szerencsének sorsa Király választásban *egy pórádon folyna*, Szapolly János köztök első helyen fogna (RMKT 17. sz. 13:321); *Megrágtá az eb a szíjat* (írva: szilyat) (RMDE 1:661); [Veritas:] Úgy teszik az törvényt, mint akarják, mert *megrágja az eb az száját* (!) (RMDE 2:211); Rózsa fejét falba így sem igen verte, De a lány sejté, hogy *kutya van a kertbe* (Arany 3:13); S ez még nagyobb munka, ezt egy lélekzettel *Úgy kutyafuttában* nem végezhetni el (Petőfi 2:222); Itt a fejedelemnek jó szállást adtak, de mi *eből* vagyunk szállva (Mikes); Másnap a szabó a rossz lőrétől ... egész nap *eből* volt, szörnyen hánykolódott (ErdArcok 212, Barabás); De akármint mondjon a szegény *egér*, azért ugyan a feje a *macskáknak* hegyes *körmei* közet forog (HeltHáló 138); Ugyan igen nagy csoda, ha valaki az ő (= inkvizítorok) *körmekből* bántatlan ... elszaladhat (HeltHáló 142); Hiszem ismerünk, kicsoda és honnét való vagy, *ki tehene borja fia* vagy (RMDE 1:627); De fel nem találtad romlásunknak okát, Mert a *tölgye között keresed a szarvát* (RMKT 17. sz. 10:376; az eredeti kép megfordítása valószínűleg a rím kedvéért); A pásztorok (= a keleti keresztény egyház papjai) nem csak őrzik a juhokat, hanem megárendállják őket, és ha *meg* nem is *nyúzzák* is, de jól *megnyírják* (Mikes 144); Viseltél tisztet is; de nem úgy, mint sokak, Kiknek *csak* gyapja kell a szegény juhoknak (RMKT 17. sz. 13:482) ..., de el hidd, soha nem megyek vásárolni *kecskétől gyapját* (RMDE 2:367). — Igaz legyen bátor, *szarvat* nem emelek (BalB és 16. SzK 2:378); *Szarvat ne emeljete*k, Ily fönn ne beszéljetek (RMKT 17. sz. 6:180. Bibliai hely: *Nolite extollere in altum cornu vestrum* Ps 74,6; itt Szenczi Molnár Albert verses parafrázisa. Az Apork-ben: Ne akarjátok *felmagasztalnotok magassan tü szarvatokat*.) — (Hunyadi János is vesztett csatát,) De nem *törék szarva meg* dücsösségének (RMKT 17. sz. 13:307); A gonosz szerencse orvosa lelkünknek, Mert *letöri szarvát* a vakmerőségnek (RMKT 17. sz. 13:485); [A parasztok] fenyegetőzni is nem irtóztak, de az Isten megszegyeníté őket, *szarvokat* is alkalmasint *letöré* (Rett 305). — [Ha panaszkodunk,] olyankor mintegy *rúgódozunk* [Isten] akarátja ellen (Mikes 141). — [János király mondta:] a *két nagy bakot* bocsátom immár *öszve*: aki nyerheti, megvállik (HeltHáló 68); *megfüzeték a bak árát* (HeltChr 3r; hasonlóan 46r, 53r, 101r); (Az írás módja legyen változatos,) Ne csak mindig *egy bakot* *nyúzzon* (RMKT 17. sz. 13:383). — *Karikát vetek orrodban mint egy bialnak*, és máshova hojsozogatlak (HeltFab T3a); ha özvegy asszonyt véssz ... téged csak *az orrodnál fogva hordoz* (RMDE 2:508); Ne is gondolja azt ökegyelme, hogy *az orromnál fogva hordoz*, mint azelőtt ifjúságomban háromszor hordozott (Rett 172); *Orrnál fogva* senki engem nem cibál (Petőfi 1:80); Félek rajta, hogy [Varga Ferenc] ma ... püspök urunknak a *sértés fonalát az orrában* ne vonja (RMDE 1:664); *Disznó* forró idő ... (Petőfi 1:104). — Minnyájan *tudatlan számarok* valának (HeltHáló 81); [Sáfár:] Oh én *világ számar*a — mint nyakamra szóltam! (KisfK 2:209). — Nékem *magnak* kellenek a *sértések* (BethK 1:288).

171. A ló mint a képes beszéd egyik fő alakja. — Az állatvilágban alig van még egy lény, amely annyira összekapcsolódott volna az emberrel, mint a ló. Akár mint tehervonó, akár mint hátas, békés munkában és hadakozásban. Ez főleg abból követ-

kezik, hogy a ló eleven természetű, ellentétben a tehénnel, ökörrrel vagy számmal. A délceg (deceg) lovat először meg kell szelídíteni, az ember szolgálatára tanítani, s azután is állandóan fékezni, irányítani kell. Így a lóval való bánásban az egyes szokásoknak és fogásoknak egész rendszere alakult ki, aminek nyelvi készletét nagyon könnyen át lehetett vinni az elvont síkra. A *zabola*, *fék*, *gyeplő*, *kantárszár*, a ló *szája* (mint az irányítás fő pontja), a *nyereg*, *kengyel*, *sarkantyú* a velük alakult igés kapcsolatokkal együtt nagyon alkalmasak voltak egyes lelki folyamatok képszerű megfogalmazására, mint pl. *az ifjúságot zabolán kell tartani*. Ezen túl magával a ló szóval számos szólás keletkezett, mint pl. *lóra ültet* átvitt értelemben, mint ma, *lovat ad valaki alá*, Vagy *elragadja a ló* ugyancsak átvitt értelemben.

Mindezeket a kapcsolatokat a következő néhány pontban példákkal szemléltetjük.

172. lóra ül és ültet. — A régi nyelvben a *lóra ül* mellett használatos volt, mint ma is, a *ló hátára ül*. Emellett nagyon gyakran használták a *lovára fordul*, *felfordul*, és *lóra, paripára ragad* kifejezéseket. — A *felül* magában is a hadba készülődést, hadbamenést jelenthette, a *felültet* pedig a hadbamenés parancsát. Ez utóbbinak átvitt jelentése lehetett 'felbujt, felzaklat, fellázít' (vö. 176. §). A mai *felül vkinek, vminek* 'engedi magát félrevezetni' és *felültet vkit* 'félrevezet, becsap' szemmel láthatóan nincs közvetlen kapcsolatban a régi kifejezésekkel, hanem a német *jemandem v. einer Sache aufsitzen*, ill. *jemanden aufsitzen lassen*. E német kifejezések gyökere viszont ugyancsak a hadrakelésbe nyúlik vissza.

Néhány régi példa: *Üljön hamar hátára főlovának* (BalB és 16. SzK 2:749); *Mind lóra kap*, aki csak ülhet (Fazekas 1:173); *Lovamra fordullik* mind abrak árval (BalB és 16. SzK 1:521); Nagy gyorsan Titus *lovára fordula* (BalB és 16. SzK 1:630; hasonlóan 623 és 791); Gyorsan ő jó *lovakra felfordulnak* (BalB és 16. SzK 1:322); Homonnai *paripára ragada* (i. m. 2:758). — Az török ... fenyeget, ... maga mellé citál s hiteget, Ha nem mennek, *föl nem ülnek*, tűz benne éget (RMKT 17. sz. 11:497); Nem kell [a német ellen] minden aprolékból és bosszúságból mindjárt *felülnünk* (HeltChr 151r); Trombitákat fútat, *felülteti hadát* (RMDE 2:483); 1599: Mert az fenyegetés fejedelmeket illet, az kik nagy haddal és hadi szerszámmal, dobokkal, zászlókkal *ültetnek fel* (NytudÉrt 25:85); Lobognak a zászlók, hadakat is gyűjtet, Káplánt prédikátort egyaránt *fölültet* (RMKT 17. sz. 11:418); Minnekutána amaz ... commissio ... a székelyeknek *felültetésére* bement volna, ... Gyergyóval a fegyvert felvétették (Rett 160); Mindenfelé azt beszélük, hogy reformátusok *ültették volna fel* a románokat, hogy az uniónak renúnciáljanak (Rett 117—118).

173. A ló és zabolája. — Ezzel a szóval a következő kifejezések voltak használatban: *lóra zabolát vet*, *lovat zaboláz*, a ló a *zabolát felveszi*; *lovat zabolán tart*, *hordoz*; a lovas *megrántja a zabolát*. A lónak időnként *megeresztik a zabláját*, avagy a lovat *szabad zablára eresztik*.

Mindezen kifejezések az ember és ló mindennapi érintkezésén alapulnak, de már a régiségben is főleg átvitt értelemben szerepelnek. Megtörténhetett azonban, hogy büntetésből embereknek, foglyoknak száját is *zablával* ajzották fel, szájukba, mint a lovaknak, *zabolát* vetettek. A ló *felveszi a zablát*, erre konkrét értelmű régi példa van. A *megzaboláz* nem szókapcsolat ugyan, de ebből a tárgykörből nem maradhat ki,

mint a *zabola* és *zabolátlan* sem. Az átvitt jelentés általában erkölcsi vonatkozású, az érintett dolog lehet maga az egyén, de lehet egy nép is. Nagyon gyakori a *nyelv*, az *elme*, *akarat*, *kívánság* és általában az erkölcs megzabolázása. — A *zabolából* vagy *zaboláról* *itat* átvitt értelme valószínűleg 'szigorúan tart, fegyelmez'.

Néhány példa: [Az engedetlen, folyton éneklő foglyokhoz az inkvizítorok] Ot-tan az hengért hozzák oda, az *zabolát vet* szegényeknek *szájába*, és felajozza azo-kat vele (HeltHáló 190); Az te *áladra* én *zabolát vetek* (Hoffgr H2v); (Az ördög mondja:) *Zabolát vetettem* *szájokban* sokaknak (RMKT 17. sz. 11:583); Én *szá-jamra zabolát vetöttem* (RMKT 17. sz. 6:103); (Attiláról:) *Zabolát vete* ő *Mediola-numnak* (RMKT 17. sz. 13:193); Kit mondjunk szabad embernek? A bölcsét, *ter-mészetinek* ki *zabolát vét* (RMKT 17. sz. 11:145); (Jézusról:) Amikor számár-ra ül-tél, *Testünknek zablát vetettél* (RMKT 17. sz. 15A:263); Mert mi vallásunknak szabados folása *zabolában vetvén* vagyon meggátolva (RMKT 17. sz. 9:231); *meg* nem *zaboláztván* az ü *nyelvét* ... (VirgK 40); iregim (= irigyeim) *szájokat megzabo-láztad* (RMKT 17. sz. 2:52); A rossz *testedet* már *zabolázd meg* (RMKT 17. sz. 15A:230); *Zabolázd meg pogányokat* (RMKT 17. sz. 1:85); Az *ifjúságot meg* kell *zabolázni* (KisfK 2:137); *Zaboláztassa meg* (Nagyság) *god vad és félelem nélkül való szabad akaratjokat* [a katonáknak] (RMKT 17. sz. 2:419); ... ha *meg tudtam volna zabolázni* az én *kívánságomat* (Pesti Fab 67. sz.; hasonlóan Drask 64r, 138r); [Béldi Ferenc] egyformasága és csendessége észrevétlenül *zabolázta indulatossá-gomat* (ErdArcok 132). — (A ló az ember segítségével legyőzte a szarvast,) de maga *készerítették* az embernek mindenkoron kötele alatt lenni, *zablát felvenni*, és az embert nyergestől hátán viselni (Pesti Fab 45. sz.); látá a számár, hát a lónak *zablát* kell *szájába venni*, embert hátán viselni (Pesti Fab 77. sz.). — Megmene-kedhetem ... az én age[b] férjemtül, ki *zabolán* akar *vala tartani* (RMDE 1:794); [A gonosz példákön nevelődött ifjúságot] öreg korban osztán senki nem *tarthatja zablán* (RMKT 17. sz. 9:276); *Nyelvedet zablán hordozzad* (Laskay E 6r); Ha ki *szívét zablán* akarja *hordozni*, e szép könyv jó uton mindenkor vezeti (RMKT 17. sz. 10:367); [Elmédet] jobb *zabolán hordoznod* (RMKT 17. sz. 11:128); Látom, *szágodában* bocsáttád lovadat, *Megrántja* az Isten hamar nap *zabládat* (RMKT 17. sz. 9:140). — Édes atyámat *meg* nem böcsüllöttem, csak *szabad zablára* magam *eresztettem* (RMKT 17. sz. 11:442); Megesmérem ebben is az én Istenemnek sújto-ló kezeit ... aki *megeresztette* az álnok embernek *zaboláját*, hogy a maga indulatja után járhatna (BethK 1:86). — Isten ... az igazakat *zabolából itatja*; Héli ... [a fiait] rosszul nevelte, és *zaboláról nem itatta*. (Mindkét példa NySz 1:1633, Pázmány-tól.)

174. A ló *szája*. — Hasonlóan a zablához a ló *szájával* is számos állandósult kife-jezés alakult. Ezeknél természetesen mindig hozzá kell értenünk a megfelelő szerszámot mint a *zabla*, *gyeplőszár*, *fék*. A kifejezések a következők: Lovat *száján tart*, *visel*; vmilyen irányban *tartja a ló száját*. A jó lovas nem *rántja meg a lova száját*. Ha a lovas vagy kocsis irányt akar változtatni, a ló *száját fordítja, téríti*, ha fékezni akar, a ló *száját visszavonsza*. Ha a lovat *szájára bocsátják, eresztik*, akkor *szájára ered*, szabadon *szá-ján nyargal*. A következő példákban a konkrét és átvitt jelentés vegyesen szerepel.

Néhány példa az egyes típusokra. — Keveset használunk vele, ha szintén az lo-vat a fékkel *száján tartjuk* is, ha az sarkantyúzástul *meg* nem *szűnünk* (Drask 183);

(Marcus Aurelius a kvádok ellen vonulva) azon vala pedig immár, hogy ... egy római fő fejedelmet hadna nálok, aki őket *szájokon tartaná* (DraskMA 5); Ki előttök vagy az szolgáló rendnek, *szájokon tarts[d]* őket (Szam 106); Csatold láncra az ördögöt, *tarts[d]* *száján* a poklos dögöt (RMKT 17. sz. 8:131); (A szerelmes férfit nem szabad elbizakodottá tenni,) hanem *száján* kell *viseldegelni* jó reminsigel (RMDE 1:863); Valakik megkazdagulni akartok ... Az *vad lovat száján nem hordoztátok*, Mert *ű hordoz titeket*, meglátjátok! (BalB és 16. SzK 1:775); 1738 (Vidinből): (A vezér nem fogadja a bujdosó magyarokat), hanem csak *tartsuk a ló száját* a szálló helyünkre (Mikes 194); Hol megállapodik, [lova] *fékít rándítja*, Erős kézzel hirtelen megállítja (RMKT 17. sz. 13:370); Félti pej kancáját, nem *rántja meg száját* (RMKT 17. sz. 1:388). — Az kóborló rossz katonák ... a *ló száját megfordíták*, az urakat csak ott hagyák (RMKT 17. sz. 10:223); [Teleki Mihály] *ló száját fordította* ... német pártra állá (RMKT 17. sz. 13:63); Megfordítám a vitorlát, *eltérítém a ló száját* (RMKT 17. sz. 10:213); (A költő más tárgyra tér:) Itt *lovunk száját meg kell téríteni* (RMKT 17. sz. 1:405); Talám nem késel még, *téríts[d]* a *ló száját* (RMKT 17. sz. 3:439); *Téríts[d]* a *ló száját*, takarodjál vissza (RMKT 17. sz. 9:11); Midőn az némettel ütközni köll vala, vármegye zászlaját te megtartod (= visszatarthatod) vala, *lovadnak is száját visszavonszod* vala (RMKT 17. sz. 11:185). — Az lovat is nem jó *szájára bocsátni*, fékemplőn, zabolán kell őtet hordozni (RMKT 17. sz. 3:441); [Az asszonyok] kevesben vékeznek, ha valamennyire *szájokra bocsátandják* (BalB és 16. SzK 2:490); Miért hogy szegin ő nem *bocsátott szádra* ... elvesztéd szegint (RMDE 1:806; hasonlóan 1:609); (A fiatal Mátyás király neheztelt Szilágyi Mihályra, mert) nem mindenben *szájára bocsátá* (HeltChr 123r); engem gyermek koromba *szájamra bocsátottál*, és mindenekben kedvemmet töltötted (Drask 135r; hasonlóan 144v, 145r, 151r, 170v); 1653: *szájára eresztett* délceg ló (NySz 3:17); Úr Isten ... fedd meg vakmerőségeket, kezéd *szájokra ne eressze* (RMKT 17. sz. 6:92); Az mint eszembe veszem, olyha *szádra erettél* es-még (RMDE 1:805). — Állj bosszút az pogányokon, ne *jargalljanak szájokon* (RMKT 17. sz. 6:346); Ne legyetek olyak, mint az öszvérek és a lovak, kiknek nincsen értelmek, kiknek *zabolát vetnek szájokra*, hogy ne *jargalhassanak szájokra*. (RMKT 17. sz. 6:83. Ps 31,9 Molnár Albert átköltésében. A befejező kép nincs az eredetiben.)

175. A *ló* szerszáma és egyéb kellékei. — Nem annyira gyakoriak, mint a *zabla* kapcsolatai, az egyéb szerszámmal keletkezettek. A fejhez tartozók, mint *fék*, *gyeplő*, *kantárszár*, és egyebek, mint *hám*, *nyereg*, *kengyel*, *sarkantyú*, *ostor* mind szerepelhetnek képes jelentéssel különböző kapcsolatokban. A példák tetszés szerint szaporíthatók lennének. A költői nyelvben a lovas és ló viselkedését részletező széles képpel lehet szemléltetni, és az egészet elvont síkra átvinni, mint az alább idézendő Petőfi-versben.

Néhány példa: Az lovak is, hogy az *zabolához* szokjanak, még kicsin korokba *fékét vonsznak* fejekbe (Drask 39v); *Hám, fék, zabla s ostor* délceg lovat megtör (RMKT 17. sz. 2:94); Igaz, kezemben volt a *fékemlő szára* (RMKT 17. sz. 2:147); Az mostanyi királyt pap tartja *fékszárnál*, arra húzzák vonszák, mit érsek prédikál (RMKT 17. sz. 10:412); [Ember a Religiónak mondja:] Mire tartasz *zabolás féket*? [Religio feleli:] Szívnek tiltom kényességét (RMKT 17. sz. 6:367); [A gúnyvers

szerzője szól:] Kende Gáborné megbocsáss énnékem, hogy Gábor *orrát szorongatja fékém* (RMKT 17. sz. 10:389); [A régi táblabírói osztály] önmaga dobá el az ősök csendes szokásait, s *szabad fékre ereszté ... szenvedélyes vágyait* (ErdArcok 27); (Amikor Báthori Zsigmondtól „absolutus princeps” lett, Giczi mondta:) *kezében adátok az gyeplőt*, de bizon megbánjátok (Szam 161); Izgatván ezzel Boltont, *gyeplőjét eresztvén* (RMKT 17. sz. 9:345); *Szabad gyeplőt ereszt* minden haragjának (CsokSzól 1:96); [Az őrangyala mindenkinek] megsugja miként kelljen *ereszteni gyeplűjét*, s mic sodás útra bocsátani (Fazekas 1:138—139); Aki a tűréshez ért, *bészedi gyeplőjét* heves kívánságinak (NySz 3:822 Faludi); [A haldokló magyar háziasszony körül] a rend nincs felbontva, még mind kezében a *kormány gyeplője* (ErdArcok 21); Felesége tartotta az *ország gyeplőszárát* (Pet 2:397); az ő kívánságokra nem *bocsátanak* annyira *reá a gyeplőt* (Drask 137r);

Rövidre fogtam a *kantárszárat*,
Régóta fut a lovam, kifáradt,
Szájában tajtékos a *zabola*,
Sarkantyútól véres az oldala.
(Pet 1:624)

Ne higgy az asszonyállatnak beszédének, mert higgyed ott áll az *nyereg* (RMDE 1:733); Hallom nimelyek felől, hogy a *nyerget rakták hátokon föllyül* (RMKT 17. sz. 3:45; hasonlóan 48 és 49); (Az urak nehezteltek Mátyásra) Csaknem ugyan szemében pirongatják, Hogy az *nyerget a hátára felrakták*, Hogy annyira adá magát asszonnak (BalB és 16. SzK 2:256). — Mert pogány nemzettel azon *kengyelt nyomtok*, s régi atyátnak nyomdokán nem jártok (RMKT 17. sz. 11:188). — Az *lelki sarkantyúval* testét ösztönözni (RMKT 17. sz. 4:506); Ha [a férfi] tunya és röst, ti őket jól meg ösztökélték, és *sarkantyúzzátok* (Drask 62r).

176. A *ló* különböző szólásokban. — Az itt következő néhány szólás és közmondásszerű kapcsolat csupán töredéke annak a gazdag nyelvkincsnek amely a lóval alakult. O. Nagy (MSzK) majdnem kétszáz példát sorol fel, és valószínű, hogy ez sem teljes gyűjtemény. Az én példáim inkább csak azt akarják szemléltetni, hogy a régi írók, főleg költők hogy illesztették szövegeikbe a készen kapott anyagot, s közben maguk is hogyan járultak hozzá egyes változatok kialakításához. A példák azonban azt is tanúsítják, hogy a ma állandósultnak érzett kapcsolatok régen nem voltak ennyire merevek. A mai *kirúg a hámból* helyett mondhatták: *kihág a hámból*, vagy *hámfán kívül tapod*. A mai *lovat ad valaki(k) alá* (társadalmi mozgalmakra is célozva) régen *lóra (fel)ültet* vagy egyszerűen *felültet* formában szerepelt (vö. 172. §). Ugyanígyen célzatú lehetett az *elragadja a ló* átvitt értelemben.

A *lová tesz* a régi babonás hitből származik, hogy a boszorkány az embert *lová tudta változtatni* (MiFT³ 337); de erre anyagomban példát nem találtam. Van viszont *lúddá tesz* (vö. 168. §), ami esetleg a tájnyelvi *lúvá tesz*-ből származhatott. Nem lehet megállapítani pontos értelmét a *megnyargalja a szent László lovát* szólásnak.

Példák: (Luther nem szakadt el teljesen a pápától) *Lova fülét tartja* ma is a pápának (RMKT 17. sz. 13:28); Luther *fülét tartja* az pápa lovának, Calvinus az *far-kán* csügg, függ csitkájának (i. m. 29); *Búsuljon a ló!* (Arany 3:187); *Anyja hasá-*

ból kilopnák a csikót (Arany 3:220); Aki maga eszén akar mind csak futni, végre az árokban, mint *vak ló*, fog esni (RMKT 17. sz. 3:438); Ha elsorolhatnám őket illően, *egy vak lóért nem adnám* (Arany 3:219); Nincs az a *rihes ló*, aki egy görbe fát ne találjon, akihez dörgölődjék (RMDE 2:366); Mert nektek a *nyergetek* is jobban fut, mint másnak a *lova* (RMDE 2:362); De az kik az *hámfán* kívül tapodnak, azok tülem im ilyen taníttatnak (RMKT 17. sz. 3:45); Ha az szekeres ló a *hám-ból el-kihág*, követi az inát vérbeli pirosság (RMKT 17. sz. 10:301); Ő ugyan nem igen *rúgja a hámfát* (CsokSzól 1:99. sz.). — (Gaude az Erdélyből nősülni akaróhoz:) De ugyan ki ördög hát az, aki tégedet annyira felindított, *a lóra felültetett?* (RMDE 2:364); [Aeacus Plutóról:] De vallyon s ki *ültette* mostan olyan *lóra* (i. m. 447); Ő *ültete lóra* engem, jámbor urat (RMKT 17. sz. 9:223); még Fagarashoz tartozó kevéssé embereimet is annyira *felültették*, hogy máig *sem akarnak* illendőképen *engedelmeskedni* (BethK 1:345); [Isten] sok latrot *felültet* vagy ha tetszik levét (BalB és 16. SzK 2:422). — [A pört] szabadjára sem kell ugyan bocsátani, mert *elragadná a ló* (Magyari 77); [A zsidók] mihelt meghíznak vala, ottan az *ló őket elkapja vala*, Bálványimádásra ... hamar térülnek vala (BalB és 16. SzK 2:776); Oly igen féltem az török császárt, *meg ne nyargalná szent László lovát* (KerGyül 45). Bogáti Pál is mindenből jubiláltatott. Bezzeg *meghányta* őtet is az erdélyi gyermeklő. Azt gondolta, mikor Magyarországról bejött, hogy éppen a nyakára ül Erdélynek (Rett 103); Ő (= Isten) tudja, mindennek mi vagyon szívében, *nem áll ebben lóhalál*, Ő perel meg értünk... (BalB és 16. SzK 2:795); (A cigánykaraván vén, kehes lováról:) Mert bizony már régen lehete, Hogy gabancuk a *csikófogakat Elhullatta* (Petőfi 1:94).

177. Az ember és a természeti erők és jelenségek. — A *csillagok járása* régi hiedelem szerint befolyásolja az ember sorsát. Az elemek és az ember viszonya ősidőktől fogva számtalan megfogalmazásban öltött testet. A *szél, vihar, eső, jégverés, villámcsapás, hó, dér, fagy, jég, olvadás, árvíz, forróság, aszály* — mindez és a velük kapcsolatos jelenségek, mint *felhő, köd, pára, dara, kása* stb. nagyon sok szókapcsolat keletkezésének lett alapja, amelyeknek nagy része az elvont síkra is átkerülhetett. Ilyenek, mint: *tudja, honnan fúj a szél, derült égből villámcsapás, jön még békára (később: kutyára) dér, jégre visz vkit; sok víz folyt le azóta; tengerbe vizet hord és számtalan hasonló állandósult kapcsolat az embert részint mint csupán elviselőjét, részint mint aktív szereplőjét mutatja a természeti erők működésének.*

Nagyon sokféle nyelvi kép alakult ki abból, hogy az ember a természeti erőket igyekezett megfékezni vagy a maga szolgálatába állítani. Ezek azonban nem mindig engedelmeskednek. Az ember a *rohanó árt gáttal tereli*, de ez gyakran *átszakítja a gátat*; a *szelet vitorlába fogja*, de a nagy szél szétszaggatja a vitorlát és felborítja a csónakot. A *viharos tengeren a hajó hánykódik*, amit jól lehet alkalmazni az emberi élet változatos folyására, szerencsés és szerencsétlen fordulataira. Ahogy a hajó *révbe jut* vagy *partot ér* ugyanúgy az ember élete is nyugodt állapotba juthat. Akik *egy hajóban utaznak* vagy *eveznek*, ugyanazon sorsban osztoznak. A képeket szinte vég nélkül lehetne folytatni. Mindezek azonban inkább a stílus, mint a frazeológia jelenségei, de ezek között terem a frazéma.

Néhány példa: Győzőnek nem lenni lehetetlen annak, Kinek a *csillagok segítségét adnak* (RMKT 17. sz. 13:237); Boldogjabbul *költ fel hajnal csillagod*

(RMKT 17. sz. 13:211); Szerencsétlen *napja* magyarnak *lemenván*, Élete végéhez László közelítvén, *Új estvéli csillag*, András feljövén ... (RMKT 17. sz. 13:271); Rövid időn András kezde világolni, *Estvéli csillagból reggelivé lenni*, *Kedves napot* Magyarországra felhozni (uo.); A *kétes csillag* mily sorsot küld le hazánkra... (Vör 1:401). — Majd meglássuk — uram, mit ígért volt, tudja-e most is, Vagy már *szélnek eredt*, a hazug, álnok ige? (Vör 1:33); No ... nyilván látom, mely sok reménségek *vitettenek el az széltül* (RMDE 2:163); Tudom én szived bibéjét, *Tudom, a szél honnan fú* (Petőfi 1:58); [Mokány Lucának rendreutasító beszédére:] Uccu! *megegedt a zápor* (KisfK 2:251); (Általában az emberi élet múlására vonatkoztatva:) De azóta *sok víz folyt le* már előttem (Arany 4:155); Szegény atyánk! ha ő úgy nem bizik Az emberekben: *jégre nem viszik* (Petőfi 1:124). — *Ember kell a gátra* (CsokSzól 1:87. sz.); ... ott cserkésze, Hogy neki *gátat tégyen* (CsokSzól 1:88. sz.); A ti *szívetekben habozó* (= hullámozó) sok *gondolatok* miatt semmi nyugodalmatok nem lévén ... (Drask 128r); E világi élet egy *szélvészes háborús tenger*, melyen magam is már régen a sok próbák és *örvények között hajókézom* (BethK 1:176; hasonló képek még: 69, 86, 176, 190); amíg szent felségednek tetszik a csendes *révpartra* engemet *kivinni* (BethK 1:191); 1584: mert mind egy *hajóban evezünk* azokkal (MNy 55:545); Emberi találmánt ők is követnek, az többivel egy *hajóban eveznek* (RMKT 17. sz. 5:219; némileg más formában RMDE 2:130).

Az ember ősi foglalkozásai, mesterségek

(178—182. §)

178. Vadászat, madarászat. — Mindkét foglalkozásból elég sok szókapcsolat került át az elvont síkra.

1. Nem lehet mindig eldönteni, hogy a *nyomon követ*, *nyomába lép*, *nyomában jár* és hasonló a vad üldözését vagy az egyik embernek a másik után járását, a másiknak *nyomába hágását* jelentette-e. Bizonyos azonban, hogy olyan kapcsolatok, amelyekben *nyúl*, *háló* vagy *tőr* szerepelnek, a vadászat tárgyköréből valók: *hálót hány*, *vet*; *hálóba akad*; *tőrbe csal*, *ejt*, *akaszt*; *tőrbe hág*, *esik*, *akad*, *reked*. Állandósult szólások: *Bottal ütheti a nyomát*; a *medvét fog* eredete nem világos (vö. MNy 51:487—489); *majmot fogat vkivel* 'lerészegít vkit', (MSzK m 234 *majmot fog* 'berüg').

Néhány példa: [Az örökkévalóságról elmélkedve] *Nyomában sem léptél* ily sokat olvasván, az örök időnek határit nyulászván (RMKT 17. sz. 9:327); Szerrenyei Péter ... az váradiakkal *egy nyomon* forgódik (RMKT 17. sz. 9:439); ... a *nyúlnak a nyomát bottal* sem *üthette* (CsokSzól 1:29. sz.); *Hálót hántok* [nekem], de még eddig mind elkerültem (RMKT 17. sz. 3:203); 1603: Illyésházi eszébe vévén, hogy *hálót vetettenek* neki ... titkon ... Lengyelországba rándul be (Szam 110); Az kik életemre törnek ... *hálót vetettek* titkon (RMKT 17. sz. 6:101); ... valaki az Isten ígéje tisztelőinek *hálót vet* (Magyari 60); Egy irigyem ... azon jár, hogy *hálójában ejtsen* (RMKT 17. sz. 3:186); Napom s óráim az előtt ez vala, hogy szerelmem *akadhass hálóban* (RMKT 17. sz. 3:185); [Júdás mondja:] Halálom óráján *ördögnek hálóján* akarattal *maradék* (RMKT 17. sz. 15A:256); [Lidi:] *Ím ez volt hálóm*, az urak *beakadtak* (KisfK 2:123); Testi rossz kísértet Hiában *tört vetett* (RMKT 17. sz. 15A:215); *Tőrbe csalják* fejemet (RMKT 17. sz. 2:96); Hogy min-

ket ne ejtsen tőrben Kísírtet gyarló testünkben (RMKT 17. sz. 15A:212); Nem engedted ... az ördögnek, hogy engemet tőriben ejthessen (BethK 1:134; hasonlóan 208); Mert engemet végre tőrben akasztál (RMKT 17. sz. 3:17); Kegyetlen az halál, ... tőribe kelletik hágnotok (RMKT 17. sz. 10:309; hasonlóan 13:206); Azon tőrben magam estem, az kit kerültem (RMKT 17. sz. 2:111); Saul Dávid kergetője, ám végre béesik tőrbe, lón veszedelme (RMKT 17. sz. 8:129); Így a pap nyáj előtt hogyha egyet botlik, A sátán tőrben ezer juh is ötlík (RMKT 17. sz. 15A:374); Ójuk ez napon, hogy gonoszságon ördög tőrben lábunk ne akadjon (RMKT 17. sz. 5:80); Azt sem tudjuk, hol akadunk az halálos tőrben (RMKT 17. sz. 8:179); Jó, hogy eljöttél onnét te is, és ott tőrben nem rekedtél (Gyöngy 21); Már most belehozám magam a kelepcébe (ErdArcok 117); Aztán elillan a nyúl, S üthetjük bottal a nyomát (Petőfi 2:489).

2. A madarászatból csak néhány kapcsolat került ki, mint a mézes madzag, mézzel kent lép, lépes vessző, lépre csal. Természetesen itt is szerepel a tőr és háló. A lábszíz a vadászsólyom kelléke, átvitt értelemben lehet a fogva tartó szerelem szimbóluma. Átvitt értelmű egész mondattal fejezhető ki a sikertelen próbálkozás (főleg házassági szándék): elrepült a madárka, vagy más kézre került a madár. Állandósult szólások: úgy örül, hogy verebet lehetne vele fogatni; még meg sem fogta, már mellestzi (értelme mint: előre iszik a medve bőrére).

Néhány példa: [Az inkvizítorok mondják:] Ingyen se gondold, hogy [holnap] olyan kényokkal kezdünk hozzád, mint ma: Ugyan csak mézes madzag volt a mai. (HeltHáló 151); [Gaude:] Mézes madzagot sodornak a szájára (RMDE 2:262); Az buzgó lélek ... nem hajt világnok mézes madzagára (RMKT 17. sz. 11:543); De méreg lappang itt a mézzel kent lépen (Gyöngyösi 73); Sokszor mizes buzát hintnek a galambnak, s alá lépvesszőt csalárdsággal raknak (RMKT 17. sz. 3:150); Lépre csalnál, és elkapnál, igen jól érzem (RMKT 17. sz. 3:21); [Az álnokság] kecsgetetett engem színes hazugsággal, Miként a madarat édesgető síppal, Hogy tőrbe kerítsen csalárd hálójával (RMKT 17. sz. 11:261); [Engem fiatal koromban] Az kegyetlen Clotho keríté hálójában (RMKT 17. sz. 9:149); Cupido ... lábszíját avagy inkább láncát reám vetette (RMDE 2:111); Nem kellene csúfolni a keserűségben lévőket, mondván: hogy más kézre kerül a madár (Mikes 73; Zsuzsit Bercesényi fogja feleségül venni; ugyanerre vonatkozik itt: rend szerint a szegény fogja meg a madarat, és gazdag eszi meg); Megörült — kész volna verebet is fogni (Arany 3:203); Verebet nem fogván, már is melyesztetted (RMKT 17. sz. 10:384).

179. Halászat. — Az egyik legősibb módszer a zavaros vízben való halfogás. Ennek szemléletes leírását adja Mikes 1721. szept. 9-én kelt levelében: „A ház mellett egy tó lévén, abban vagy húszig való bialokat hajtottak, és azokkal felkevertették a tót, és a sárból a kezekkel vonták ki az emberek a sok halat. Nem lehetett úszni a szegény halaknak a sáros vízben. Török halászat!” (Mikes 57). Ennek a módszernek képei mentek át az elvont síkra, mint pl. a zavarosban halászik vagy próbál halászni; vizet zavar(ít), nem sok vizet zavar. Halászni természetesen hálóval is lehet, de mivel ezt vad- és madárfogásra is használják, nem lehet mindig eldönteni, melyik területről származnak pl. a hálójába kerít, hálóra hajt (NySz 1:1291) kifejezések. A mondás: háló előtt halat fogni (NySz 1:1292) annyit jelent, mint előre örülni annak, ami még nem a mienk, hasonló, mint a lúdról és verébről: még meg sem fogtad, már mellestted, vagy előre

iszik a medve bőrére. (A lúdra vö. 168. §, a verébre 178. §). A horog ismét csak a halászat nyelvéből származhat: *a horgot vízbe veti; horogra akad, horogra kerít.*

Példák: Kevés *halat fog*, bár *vizet zavarjon* (RMDE 2:465); Könnyen *halászhattunk az zavaros vízben* (RMKT 17. sz. 11:396); 1604: [Básta mondása szerint, ha a magyarok összegyülekeznek] és pártot ütnek, *nagy vizet zavarhatnak* (Szam 103); Mi itt csak fülelünk és várjuk, mely felől *zavarják a vizet*, hogy mi is valamit *foghatnánk* (Mikes 151; a bujdosó magyarok háborúra számítanak, mint a következő példa is mutatja); mindenütt a nagy békesség és csendesség; nekünk pedig *zavaros vízben kellene halásznunk* (Mikes 96); Talán ép' erre várnak az összeesküvők, *zavarosban akarván halat fogdosni ők* (Arany 4:186); 1542 (latin levélben): de az *vizet zavarítottuk meg* (HédervOkl 2:135); ... és hol módját találjátok, mint a jezsuiták *vizet zavartok* (RMDE 2:215); Ország-őrző nemes Bihar, mikor akar, *vizet zavar* (RMKT 17. sz. 10:198); [Székely Dávidot Bécsbe küldik hivatalnoknak:] Elhiszem, oda is azért küldik, hogy ne igen *zavarja a vizet* tudományával (Rett 379); Annyi bizonyos, hogy [Jósika] Istvánnak egyik fivérét Jánosnak nevezték, de aki *nem sok vizet zavart* (ErdArcok 48—49); Engem ajánlással német nem szelídít, lépés beszédével *horogra nem kerít* (RMKT 17. sz. 11:390); Jó volna, ha a szép prédat *Horgára keríthetné* (CsokSzól 1:115. sz. = megszerezhetné a szép fiatal lányt).

180. Pásztorkodás, földművelés, ősi szerszámok. —

1. A pásztorérettel kapcsolatos metaforák és frazémák nagyon gazdagon vannak képviselve már a Bibliában. A hívők összessége mint *nyáj*, és vezetőjük mint *pásztor* a legismertebb ilyen átvitel. A *jó pásztor* megkeresi az *eltévedt bárányt*, megvédi nyáját a farkastól, a gyenge (*lány* v. *lány?*) *pásztor* előtt a farkas *gyapjat okádik* (NySz 2:1245). Ahogy a *pásztor* a nyáját *legelteti*, úgy *legelteti* Isten az embereket *szent igéjével*. *Pásztor nélkül a juhok eltévelyednek*. Az hívők összetartozásának jelképe az *egy akol, egy pásztor* stb.

Néhány példa: Ugy akarja, hogy mindenek ő hozzá *gyűljenek*, és *pásztoroknak* ismerjék őtet (NySz 2:1245); *Eltévelyöttek*, mint az *juhok* az kiknek *nincsen pásztorok* (NySz 2:1245); ... kik te népeid és *juhaid* vagyunk, kiket *legeltetsz* te *szent igédvel* (KerGyül 84; hasonlóan 12 és RMKT 17. sz. 5:427); *Tévelyegnek* Isten ismeretében, *Legeltetnek* hamis biztatásokban (RMKT 17. sz. 5:219).

2. A mezei munka egyes szakaszai nagyon alkalmasak voltak, hogy átkerüljenek az elvont síkra. Az igába fogott állat mintájára a legyőzött ellenség megalázására kezdték az igába fogást alkalmazni, *rajta szántani*, majd ezt a képet átvitt értelemben is használták. Az engedetlen állat az *ösztön ellen rugdalózott*, de maga látta kárát. A jobbágyok a szántást robotmunkában sokszor úgy végezték, hogy akiknek nem volt elég igásállatuk, ketten fogtak össze, ez az összefogás volt a *cimbora* (románon keresztül a szlávból jött). Az ilyen gazdák tehát *cimborában* szántottak avagy *cimboráltak*, *cimboráztak*. Ezt aztán átvitt értelemben is nagyon gyakran használták a közös munkára, vállalkozásra.

Régen a gabonát sarlóval aratták, csak a füvet kaszálták. Sajátos szerszám volt a kétélű *szalai* vagy *bosznai kasza*, amellyel *kétfelé* lehetett kaszálni. A rét *lekaszálása* emlékeztetett a halálra, a learatott gabona egyelőre *asztagban* állt, majd cséplés után a *pelyvát* elválasztották a *magtól*. Mindezek a kapcsolatok átvitt értelemben is szerepelhettek.

Néhány példa: (Lucius Papyrius fogságba vitte a samniumbelieket,) azoknak *nyakokra barom igát tött*, és kettőnként őket egybe kötözte, *szántott rajtok*, és mint a barmokat *öszönnel ösztönözte* (Drask 45r); [Ki felebarátját bántja,] *öszön ellen rúgván* maga fejét vágja (RMKT 17. sz. 10:484); (Akinék ősei Scitiából jöttek,) elég ez az *öszön* egy nagy léleknek (ZrLev 110). — Erejeket mind elvette, az *igát nyakokban tette* (RMKT 17. sz. 10:102); Oh, Cypria *édes igája*, Hogy kell *nyakam* adnom alája (CsokSzól 2:119. sz.); (Egy római férfit és asszonyt megbüntettek, mert a feleség nem akarta engedni a férjét hadba vonulni) És azért is cselekedték, hogy annak utána csak egy asszonyállat se kérkedhetnék véle, hogy az ura *nyakán szánt* (Drask 20v); Féülünk erejétől, hogy ne *szántson rajtunk* (RMDE 2:193); De Rómának hogy valaki parancsolt, ezideig senki *nyakon* (= nyakán) nem *szántott* (Husztli 77); Te benned bízunkban egymást vigasztaljuk, tudván, hogy ellened senki nem *szánt rajtunk* (RMKT 17. sz. 5:39); Nem jön oly szomorán fel a nap, hogy *hátán* az jámbornak *szánthasson* (RMKT 17. sz. 11:130). — *Ösze cimboráltak* Philostennel ketten (RMDE 2:317; hasonlóan Drask 33r, 58v, 181v); Keczei Györggyel soha vásárt nem indítok, sem egyéb dologban vele nem *cimborálok* (Rett 173); Ez rút eretnecség ... pogányval ... sűrön *cimborázott* (RMKT 17. sz. 11:194). — [Akik a földön szenvednek,] az idvösségnek és az nagy érdömnek *magvát himtik és vetik*, hogy haláloknak idején ezt nagy vigassággal *megarassák* (GuaryK 51); Be *fenn* kezdél *aratni*, majd alább fogsz maradni (RMDE 2:258). — És eképpen *két* (hibával: *kél*) *felől kaszál* vala (HeltChr 15r); Az után az szegén Pálfi is elhala, eleget *két felé* es szegin *kaszála* (RMKT 17. sz. 1:230); Gondolj a világon mindenféle rendet, ki *hamisan kaszál*, s ki *vág igaz rendet* (RMKT 17. sz. 3:197); mert jól látom, hogy az *kasza* így *fogja* jobban (RMDE 1:739); (A 69 éves Bercsényiről:) maga is veszi észre, hogy nemsokára *lekaszálják a szénát* (Mikes 71 = eljön a halál); A leszen a szegény fogolynak pöresse, és az *forgatja* minden volta képpen a *kaszát* ellene (HeltHáló 135); Annnyira *forgatá az ördögnek kaszáját*, hogy ... (HeltHáló 77); (Ne legyünk bosszúállók, mert) Istennek ítéletiből *visszaforodul a kasza*: és ahol mi másnak akarnánk ártani, ... ott mi magunknak *tészünk kárt* (HeltFab N4); De én látám hogy nem mehet véghez [a gyilkos terv], gyorsan *megfordítám az kaszát*, elárulom társaimat (RMDE 1:625); Addig forgatták az piléles ledérek az ő *szallai kaszájokat*, hogy még a fejedelmek és királyok [is] *féltek* tőlek (HeltHáló 67); Ágoston ... sok könyvet írt az Háromságról, melyekben erősen *kaszál a szallai kaszával* (HeltHáló 36); Csámpások a lábszárak, *kétféle kaszálnak* (Fazekas 1:117). — (A fiatalabb lányt nem adják férjhez az idősebb előtt) Én ... azt feleltem, hogy jól teszi, mert úgy láttatnék az *asztagot a feneke felől* megkezdeni (Rett 73); Nesze *kalongyád eldőlt*, hordd haza (RMKT 17. sz. 11:716). — Nem *csépel* ez szérün *senki szalmájában* (RMKT 17. sz. 13:476); Azt végezém magamban, hogy az hitván *pelyvát és gatz* elválasztván, az *tiszta gabonát* venném elő (Drask 112r); [Mokány Lidihez:] Kis lelkem, nem csuklott? éppen magát *rostatlunk* (KisfK 2:214); Mert aki egyéb jószágokat (= erényeket) gyejt alázatosság nélkül, *polyvát bocsát az szélre* (WeszprK 136).

181. Kertészkedés, szőlészet, favágás. — E foglalkozások közül főleg az *olt*, *gyomlál*, *plántál*, *sajtol*, *vág*, *fejsze* szavakkal alakultak állandó szókapcsolatok, amelyeket nagyon könnyű volt átvinni az elvont síkra; ilyenek a *szívünkbe oltott szeretet*,

a vétkeket kigyomlálja, a gyümölcs nem esik messze a fájától, vkiből kisajtol vmit, nagy fába vágja a fejszét, nyélbe üt valamit. Erdőirtásnál a hegyoldalon épített vályúszerű vizes csatornán eregették le a farönköket; ezt a képet át lehetett vinni egy megkezdett vállalkozás véghezvitelére: *amint váluján elindult*, úgy ment végbe.

Néhány példa: ... az mi ifjúságunk és tudatlanságunk miatt, amelyet a természet belénk oltott (Drask 163v); a mi hazánknak szívünkbe oltatott szeretetét soha semmi messze való tartományok onnat ki nem gyomlálhatják (Drask 126v); Lycurgus király ... mind az vétkeket kigyomlálta abbul az országbul, s mind az jóságos cselekedeteket azoknak szívekbe beoltotta (Drask 29v); messze esék ez az ifjú az bölcs emberek jó oktatásától (Drask 155v); (Forgács úr ok nélkül elhagyta a bujdosókat:) De kiki a maga kádjáról dézmál (Mikes 57); (Zrínyi senkit sem szokott befektetni,) de ... az nagyságodhoz és hazájához való affectio kisajtolja szájából az igazat (ZrLev 30); 1635: lassú atyafi ... ez, mindazáltal préssel is satolunk valamit ki belőle (TörtTár 1900:284); Dobó Ferenc ... jobbágyasajtoló, kegyetlen ember volt (Szam 122); Nagy fának állottál, azt mikor levágod, akkor ... leszen boldogságod (RMKT 17. sz. 9:222); ... igen nagy fába vágná fejszét (HeltChr 49r); [Pelydes Constantinusról:] bizony elég nagy fában vágta fejszét (RMDE 2:146); Ez egyszer ugyancsak nagy fába vágta a fejszét a derék Gönczy Pál (Mikszáth 63:14; hasonlóan 51:181); Nagy fáról mesélvén s gyöngye kis fejszéről (Arany 3:34); ... melyet ... végben viztek nem sokára, az mint indult váluján (RMDE 2:217). Tisza Kálmán ... mindent elkövetett, hogy az új lapot nyélbe üthessék (Mikszáth 19: 33); Szóval úgy nyélbe üti ő a dolgot, hogy ... (Mikszáth 20:112).

182. Mesterségek. — 1. A régi céhes rendszerből származik a mesterremek és ennek egész frazeológiai köre: mester remeket készít, csinál, bead. A remek eredeti jelentése 'darab', ami a régi adatokból pontosan kitűnik, mint pl. „kér egy remek kenyeret”, a „kutya ellopott egy remek húst” stb. Mai jelentését a mesterremek (német *Meisterstück*) összetételből úgy nyerte, hogy magába szívtá a mester jelentését és idővel egyedül is mint a mesteri hozzáértés bizonyítéka szerepelt: „Aki ... remek által céhben fel nem szabadíttatott” (NySz 2:1399). A remekel eredeti jelentése 'darabokra vagdal' volt, idővel kapta a mai 'kitűnő munkát végez' jelentést.

Néhány példa: 1563: Vannak oly városok, kiknek céhek vagyon, kiben mester remeket is csinálnak (MNY 50:490); 1575: mi közöttünk egy ifjú legény csinálá mester remeket (MNY 53:261); 1575: Miért hogy nem adnak napot Hannes Selernek az mester remek megcsinálására (MNY 53:261); 1681: Mihelyt Doctorságod remekjét beadád, lelkedet azonnal Istennek ajánlád (RMKT 17. sz. 11:44).

2. Az egyes mesterségek közül szinte mindegyiknek nyelvből kerültek kifejezések a köznyelvbe. A fazekas kezétől kap a sár formát. Az ötvös próbakőn vizsgálja a nemesfémeket, s az aranyat, ezüstöt tűzben tisztítja. A timár cserlében, csávában „gyártja” (azaz kezeli) a bőrt, amit véletlenül néha a cserben hagy. A varga vagy kárpitos rámára vonja, húzza, rántja a bőrt. A koplaló ember meghúzza a nadrágszíjat (régén:) megrántja a bogariát. A takács fon és sző. Akiknek természete egyezik, azokat egy bordában szőtték. A szabó varr és foltoz. A ruhára díszül hímet varrnak. A kádár a hordónak feneket kerít, de ezt a felrakandó kazalnál is elvégzik, így az átvitt értelmű kifejezés: nagy feneket kerít vminek mindkét területről származhat. A kiszáradt hordó dugába dőlhet.

A molnár a *magá malmára hajtja a vizet*, az őrlendőt *felönti a garatra*, amit át lehetett vinni a bőséges italozásra, lerészegedésre. Aki haszontalan dolgot végez, az *puszta malomban hegedül*.

Több mesterséghez használnak éles szerszámot, amely *jól fog*. Az életlen szerszám *nem fog*. Ezt át lehetett vinni lelki síkra: *nem fog rajta a szép szó* vagy *dorgálás*. A *nem fog* mint frazéma vonzat nélkül magában is állhat, ilyenkor jelentése 'nem használ'. — Faragás közben a vigyázatlannak *beletörhet a bicskája* a kemény fába, átvéve: 'a próbálkozás kudarcba fullad' v. 'kádba vész', 'veszélybe sodor'. —

Néhány példa: Minnyájan olyanok vagyunk, mint a sár a *fazekas kezében* (NySz 1:776, Pázmánytól); (Kolozsvár pusztulása tűzvészről:) Ez romlása, pusztulása néki léssen jóvára, mert hűségét, erős hitit *próbakőre* így *vonsza* (RMKT 17. sz. 9:351); Isten is az jókat *meg szokta koholni*, az nyavalya között mint *tűzben próbálni* (RMKT 17. sz. 8:400); Az te *kohodból költ* sok szólás formája, Három persónaknak egy essentiaja, Az Jesus Christusnak duplex naturája, És ugyan ezennek incarnatioja (RMKT 17. sz. 13:22); (Gál bíró beszél:) Úgy tetszik, Péter uram, hogy szinte az *csávában esél* (RMDE 1:668); (A majom mondja a farkasnak és rókanak:) *egy csávába* vagytok méltók (HeltFab G4); Mind az egész nyájnak nem egyszer s mind *vonják a csávára* a bőrit (RMKT 17. sz. 8:96); (Tertius Graecus mondja:) Kereskedő embernek nincsen jobb Erdélynél, mert vérit vészik az aszszonynak, mégsem hal meg, de ugyan *kigyártják az bőroket* (RMDE 2:215); [Miles mondja:] Tudom *cserben* nem *hagy* majd engem a bátor (RMDE 2:399); Mostani szerencsénk ha *cserben* nem *hadna* (RMKT 17. sz. 9:141); Aztán *cserbe hagyott*, Szépen odább állott (Petőfi 1:50); Ágyút, poggyászt *cserben hagyva*, ... menekült a két császári vezér a Vág felé (Jókai 41:333); Sisamnes ... hamisságáért le vonyatván bőrért, Cambyses megnyuzatta, az *ítélő székre* Sisamnesnek *bőre* tőle *vonatott* vala (RMKT 17. sz. 8:22); Énekek énekét rövid magyarázatra, a prédikálásnak *vonád rámájára* (RMKT 17. sz. 11:55); Szentírás *rámájára vonatott* félke-resztyén (RMKT 17. sz. 11:17; vö. MSzK r50); ... tartván, hogy *rámára huzatik* (BethK 1:490); [Ifjú Székely Ádám] *religiójára nézve semmi*, naturalista vagy éppen atheus. Megvállik, mikor *rámára rántják* (Rett 270); *Megrántja* rajtatok majd a *bogariát*, Meg is átkozzátok anyátoknak fiát (RMKT 17. sz. 8:255); S ha még tovább *fonnám e fonalat*, Szívem repedne a nagy sok kín alatt (Petőfi 1:125); ... ki az ő *bordájukban* nem *szótt* volna (ZrLev 28; értelme: nem szótt lenne); Az evangéliomot is ez (= Telephorus pápa) *varrá a misébe* (Székely 99r); Az epistolát es az evangéliomot a *miséhez varrá* (Székely 112v); Csak az bántá ... hogy darabból sose tud egészet, csak épen a *nyakába varrt* személyt (Arany 3:190); az *kereszttséghez* kenetet, nyaláb gyertyát, sőt és kereszthányást *foldoztanak* (Magyari 38); Ahogy regében hallá, *himet* belőle *varr* (Arany 4:170); Magamat hagytam utoljára, s ennek oka van, mert magamról igen kevés *himet* tudok *varrni* (ErdArcok 64). — Óh *dugába dült* remények (CsokSzól 1:46. sz.);

De annyi »Első ének« várt reám,
Annyi *kerített óriás »fenek«*
Hogy, melyekben semmit sem haladtam,
Ezt még azok közt is utóbbra hagytam.
(Arany 3:171)

(A szélmalom működésére tréfásan utalva Gastrodes mondja Ajaxnak:) Süvöcs (= süvölts) kopasz, hadd *forogjon az malom* (RMDE 2:127); Héj, kár gyalázni a bort! Hiszen ha a *garadra Felöntök* én, ki nálam Az ég alatt vitézebb? (Fazekas 1:76). — Mikor *szava nem fogna* Gisippusnak ... Felállta az Titus ... (BalB és 16. SzK 2:570); Semmit *rajtok nem fog* lám az én beszédem (BalB és 16. SzK 1:466; hasonlóan *beszéd* 2:468; *ígéret* 1:907; *könyörgés* 2:726; *szégyenség* 1:482; *veszély* 2:360; *Istennek ostroma* 1:498). — *Semmit nem fog* sok adófizetésünk (RMKT 17. sz. 1:59); Híják urunkat ebédre Radnótra, Hogy az *nem foga*, az után Újvárbá (RMKT 17. sz. 1:409); (Kun Lászlónak a kun-barátságba) *benntörött bicskája* (Petőfi 2:434); Ez a másik meg annyira önző, hogy abba fog *beletörni a kése* (Csathó 306).

3. Az orvoslást itt csak mint mesterséget említjük, a babonával kapcsolatos orvoslás később kerül sorra (vö. 202. §). Az orvosság volt az *ír*, ezt szelencében tartották, s nagy baj volt, ha az *ír és szelence együtt odalett*. A *sebeket íres ruhával* kötözték. Az orvos a betegen *eret vágott*, de volt, hogy valamilyen okból a *fejét megfúrta*. (Ez utóbbi történhetett olyan céllal, hogy az áldozatot mesterségesen révült állapotba hozzák.) Mindezek az eredetileg orvosi kifejezések átvitt értelemben is használatosak voltak, mint pl. *ír vkinek lelki sebeire*, vagy: ez nagy *érvágás* volt neki; *agyafúrt ember* stb.

Példák: 1609: Itt az hitetlen áruló ... úgy felzavarta vala az dolgot, hogy ... *írünk és szelencénk* oda lenne, ha itt nem volnék (Thurzó Lev 2:244); Ezekkel a *beszédekkel* ... *kenegetik* az jámbor ... bírák a szegény ártatlan foglyot, és evvel az *íres ruhákkal* ügyekeznek *bekötni* az ártatlan fogolynak az ő sebeit (HeltHáló 240); [Frater György:] Ha felséged nem teszen róla, mű is nyilván *más írrel kötjük* (HeltHáló 75 = más eszközhöz nyúlunk); Elharapták szegénnek az orrát, immár a *helyét csókolják* meg (HeltHáló 279); ... kedves öcsém-uram ... kívánja tudni, mint esett az *érvágás*. Én rajtam épen ma *vágtak eret* (BethK 1:474); Doctor Baligha uram kedves menyem-asszony *érvágatásáról* írt kedves öcsém-uramnak (uo.); (Chrysothemis az anyjának, Clytemnestrának felébredt lelkiismeretére célozva:) egyébként nem volt neki szokása, hogy szegin atyámnak áldoztatna, de, vélem, *furják* most neki az *fejét* (RMDE 1:800).

Ember és társadalom

(183—187. §)

183. A fejezet tartalma. — Ez a cím mindent összefoglal, ami az emberre mint társas lényre vonatkozhat. Elsősorban tehát ide tartozik az ember élete a családban, rokonságban, baráti körben. De ugyanúgy beletartozik az ember kapcsolata a távolabbi külvilággal, mint a közlekedés, kereskedés, valamint részvétele a különböző szervezetekben. Itt tárgyaljuk különböző intézmények működésének közvetlen hatását az emberre, mint pénzügy, adózás, jogszolgáltatás, büntetés stb. Hosszabb fejezet foglalkozik a katonasággal, hadakozással, és ismét külön fejezetek tárgya a szórakozás, mint játékok, versenyzés, zene, tánc, népszokások; végül a néphit és tételes vallás.

Mindezeknek a kapcsolatoknak régen is megvolt és ma is megvan a sajátos szókincse és kifejezőkészlete. Ebből sok minden átkerült más területekre, tehát képes értelmű lett. Ha pl. egy bármilyen vállalkozást sikertelennek látunk, rámondjuk: „becsukhatjuk a boltot” vagy „lehúzhatjuk a redőnyt”. Az ilyen világos kép magyarázatra nem szorul. Gyakran azonban maga az egykori szokás rég megszűnt, és feledésbe is ment, de átvitt értelmű használata megmaradt. Ilyenkor némi történeti magyarázat szükséges. Ha pl. valakiről azt mondjuk, hogy „töri a németet” vagy éppen „kerékbe töri”, ez a régi büntető bíraskodásból maradt kifejezés, amikor a gonosztevőt „kerékre ítéltették”, azaz testét megtörték és egy magas póznára tűzött kerék küllői közé fűzték.

Mindezen bonyolult viszonyoknak és eljárásoknak állandósult kifejezőkészletét és ennek átvitelét más síkra a következő pontokban vizsgáljuk.

184. Család, rokonság, barátság, szolgálati viszony. — A lányok a férjhezmenés előtt *pártát* viseltek, a férjes nők *főkötőt*. Volt, aki *pártában maradt*. Amikor ma egy labdarúgó veszélyes helyzetben *hazaadja a labdát*, vagyis saját kapusához juttatja, hogy az messzire kirúghassa, bizonyára nem gondol arra, hogy a *hazaad* ige valamikor a férjhezadást jelentette. A mai *férjhez ad* helyett pedig a leányt régen *férjnek adták*, de ő *férjhez ment*. A férjhezmenést megelőzte a *kézfogás* és *jegyváltás*. Megtörténhetett, hogy ha valamelyik főúr vagy fejedelem távolabbi vidékről vagy idegen országból akart feleséget hozni magának, a megbízottját küldte el, aki az *ura képében fogott kezet* és *esküdött meg* a lánnyal. A leánykérés azonban azzal is járhat, hogy a kérőt elutasítják, *kosarat kap* (Magyarázata MiFT³ 293).

Az eladó leányt dicsérni szokás, de a túlságos dicséret gyanakvást kelthet, a *menyasszony túl szép* lesz.

A gyermekszülés fájdalmára emlékeztet a nagyon bonyolult ügy szerencsés elintézését jelentő, ma nagyon gyakran használt kifejezés: *ez nehéz szülés volt*. A keltetésnél radikálisabb intézkedőre mondják: *a fürdővízzel a gyereket is kiönti*. (Ez valószínűleg a német *das Kind mit dem Bade ausschütten* fordítása.) Az *anyatej* édessége közmondásos, éppen azért régen egyik legsúlyosabb átkozódás volt, ha valakinek azt kívánták: „még amit anyádból szoptál is *készerűen forrjon a torkodra*”. A gyermek (és állatok kicsinyei) felnevelésének igéje a *feltart* volt. A jólelkű ember az idegen gyermeket is mint sajátját *tartotta fel*.

A vér szerinti rokonság jelzője a mai napig az *édes: édesanya, édesapa, édes gyermek, édes testvér*, az egyik vér szerinti rokon a másikkal *édes egy*. Ez a jelző más szoros érzelmi kapcsolatnak is jelzője lett: *édes párom, édes hazám, édes anyanyelvünk*.

Eredetileg csak a nem vér szerinti *anya* volt a *mostoha* (a szlávból átvéve), de jelentését tágitva melléknévvé vált és *apa* és *gyerek* jelzőjeként is szerepelhetett. A népmesék tele vannak a *gonosz mostoha* alakjával, így képes értelemben a *mostoha bánásmód* és *mostoha sors* kapcsolatok állandósultak. Határozós kifejezésként nagyon gyakori, hogy a *társadalom* vagy még elvontabban a *sors* nagyon *mostohán bánt valakivel*.

A mai *kötve hiszem* eredetileg teljesebb értelmű kifejezés volt: *kötve higgyed komádat*. A *köt* igének itt sajátos jogi jelentése van, ti. valaki *(le)köti magát* valamilyen értékre vagy akár fejére (= életére), azaz pénzével vagy akár életével felel azért, amit vállal. A mondás értelme tehát az, hogy a rokonnak is csak akkor lehet hinni, ha lekötötte magát (MiFT³ 304).

A régi társadalmi korlátok a barátkozást csak egyenrangúak között engedték. Nagyon vigyáztak arra, hogy egy alacsonyabb rangú a magasabb rangúval ne bizalmaskodjék, őt társának ne tekintse, *társául ne vegye*.

Néhány példa: 1594: ... az míg Annók *pártában leszen* ... (NytudÉrt 25:129); 1602: leányomat szent György napjának előtte *haza nem adom* (Thurzó Lev 2:52); [Dobó Ferenc] ez Priny leant *adta volt férnek Székely Györgynek* (Szam 122); ha ... leányát *férnek akarja* ... *adni* (Drask 38r); Mondá az pap: ki *adja* ez asszont ez *vitéznek*; mondá az királ: én *adom* az én *vitézemnek feleségül* ... (alább:) *adlak* téged az papnak előtte *feleségül* az én *szolgámnak és vitézemnek* (Ponc 192); Olyan asszont is nem méltó *férhez adni*, az ki vereséget szüntelen érdemli (RMKT 17. sz. 10:511); én velem *gyűrőt váltottál* (ApMélt 19); Az én anyám nénje leánya, Topina Getulicussal ... *gyűrőt váltta* (Drask 103v); Demetrius (a zendemiri vajda lányát akarja feleségül venni:) egy igen fű urat küldött volt ki az vajdához, ki által az leánnyal *kezet fogjon*, és az fejedelem képébe megesküdjék (Szam 238). — ... ugyan ezen két sororok *tartották vala fel* ezen klostromban az szül disznókat (MargL 86; hasonlóan 218). — [Attila] Budát kedig, az ő atyafiát *társul* *vevé* mellé a birodalomba (HeltChr 14r); ... *reá tarts[d]* magadat, sőt kevés ember találtassék itt az udvarban, mely veled beszélvén *társsá vá fogadhasson* (RMDE 2:124); [Istennek] szent ígését *társsá vöttük* (= lenéztük), semmit nem épülünk (Hoffgr Hh 2r); Ne játsszál *szolgádval*, mert *társul veszen* (Decsi 259, lat.: Familiaris dominus fatuum nutrit servum); [Vicarius Pál:] Nám ugyan *társul vől* bennünköt, Bíró uram. [Gál bíró:] De Istenemre mondom, csak *szolgáim* sem lésztek, nem hogy *társaim lennétek*, mert hamisak vadtok (RMDE 1:669); (A halál mondja a latornak: Istent) Aze-lőtt nem *szolgáltatok*: *Tréfás társtok*, azt *tudjátok* (= úgy *gondoljátok*) RMDE 2:75).

185. Kapcsolattartás, látogatás. — A kapcsolattartás legegyszerűbb formája, hogy az emberek egymást felkeresik, látogatják. A *látogat* ige eredeti jelentése 'alaposan megnéz, vizsgál, kémlel'. A baráti látogatás azonban általában ajándékozással járt, és így a *látogat* nagyon korán a 'megajándékoz' jelentést kapta. Kódexeinkben számtalan példa van arra, hogy Isten valami *jóval látogat meg* valakit, de ugyanakkor az embert büntetésből vagy próbára téve, *betegséggel, szerencsétlenséggel is meglátogathatja*. Így az ige új vonzatával egészen új jelentéskör is kialakult. (Vö. 25, 6. §).

Néhány példa az eredeti és későbbi használatra: megkimlé éjjel és *meglátogatá* az víz felől való bástyákat (HeltChr 148r); Ez Illarion apát méne *meglátogatni* némő nemő pispeket (PéldK 39); [Tóbiás a fogságban] atyafiait igen *látogatja* (Hoffgr r1v); (Isten három ízben szokta meglátogatni az alázatosokat:) Elesztéb szokta *meglátogatnia* ez velágba az szent alázatosokat, *adván* nekik bévségös malsztot (GuaryK 58; hasonlóan 59); Az Isten minket *ép elmével látogatott* (NySz 2:540); Az mi az itt való dolgot illeti, minden *jó szerencsével látogatott* Isten (Szam 154); Az istentelenek ez világon iszonyú *büntetésekkel meglátogattnak* Istentől (NySz 2:541).

186. Közlekedés járművel. *Szekér, tengely, kerék*. — Az ember mozgása és gyalogos helyváltoztatása (158. §), a ló mint közlekedési eszköz (171—176. §), a szarvasmarha mint igás állat (180. §) számos frazeológiai kapcsolatnak lett alapja. Ha nem is

ennyire gazdag és változatos, de a járműves közlekedés is igen jelentős képes értelmű kapcsolatokat fejlesztett. A jelen fejezetben csak magát a járművet és részeit vesszük szemügyre. A *lőháton* mintájára *szekérháton* is lehetett utazni. A *szekér elakadhat a sárban, belesüllyedhet a sárba*. Ha az utat eltévesztették, a *szekeret meg kell téríteni* (mint ahogy a ló száját is *megtérítik*), azaz vissza kell fordítani, vagy irányt kell változtatni. Ezek a kapcsolatok mind alkalmasak arra, hogy képes értelemben is szerepeljenek. Valószínűleg képes értelmű lehetett személyre vonatkoztatva a *taligába fog*, de igazi értelmét az alább idézendő példából nem lehet megállapítani.

A szekérnek egyik legfontosabb része a tengely. Régen ezt hájjal kenték, másképp csikorgott (*sírt*) és gyorsan el is kopott. A hűtlen kocsis azonban eladta a háját és az árát elitta. A tengely és a kerék *síraták a hájat*.

A kerék forgása, egy-egy részének felülre majd alulra kerülése nagyon alkalmas volt a szerencse (fortuna) változandóságának szemléltetésére: egyszer fent, másszor lent. A *szerencse kereke* állandó kép lett.

Ha dombról lefelé halad a szekér, legalább egy *kereket be* kell kötni, másképp rászaladna a lovakra. A domb alján viszont *ki* kell *oldani* a *kereket*, hogy a szekér gyorsan tudjon haladni. Ez a kép ismét nagyon alkalmas volt egyrészt a hátráltatás, akadályozás, másrészt a gyors menekülés szemléltetésére. Így lehet valaki valaminek a *kerékkötője*. A megoldás mint szólás kezdetben még határozott névelővel és igekötővel szerepel: *megoldja a kereket*, később általánosabbra váltva lett: *kereket old*. Ez utóbbi kép aztán némi képzavarral tovább fejlődhetett, és a *nyelv kerekét megoldja* eléggé mesterkéltné kifejezéshez is vezetett.

Néhány példa: Az föld népe között lőn nagy futamás, *Szekérháton* messze földre búdosás (BalB és 16. SzK 2:745; hasonlóan 746); *Szekered sárban marad* (RMKT 17. sz. 9:140); Nemrégen jött vala oly hírönk, hogy már *meg* nem *süllyed* többé a *szekerünk* (i. m. 141); [Mokány:] Ne neked! *elsüllyedt a szekér* (KisFK 2:214); Ezokáért *megtérítvén szekereket*, [az inkvizítorok] megmásolák minden tanácsokat (HeltHáló 283); Azt mondják, hogy Szebenben *talyigába fogták* Dorotea asszonyt (BethK 1:374); Az *én tengelyemen forduljon kereke* minden bírodalomnak (RMKT 17. sz. 8:95); *Kerekét* hogy *kenje*, mert elfogyott *hája* (RMKT 17. sz. 11:244); Földi, a *kerékagy síratja a hájat* (Arany 1:11); *Ód meg* hamar a *kereket*, hánd le a lóról a terhet (RMKT 17. sz. 10:227); Ugron András ..., mikor volt szaladás, ... a *kereket* *otta*, ne érje más (RMKT 17. sz. 10:239); ... vitéz Juhgéce: Erre Csimaz horgolt, szörnyen fenekedett; Jó, hogy *eloldhatta* mégis a *kereket* (Arany 3:224); *Nyelvünk kerekinek*, kérönk, *megoldója*, Feltett szándékinknak légy igazgatója (RMKT 17. sz. 11:614). — [Fortuna Mundushoz:] Nem látod-e ez *kereket*? Rád *fordítom*, s el kell veszned (RMDE 2:230); Mert nem illik az bölcs emberhez, hogy azt a dolgot a *szerencse kerekére* vesse, az mit egyességgel és békességgel véghez vihet (Drask 141r); ... látván *fordulni* az *szerencse kerekét* (RMKT 17. sz. 8:51); Jó *szerencsémnek* már *elfordult kereke* (i. m. 8:218); Nem játszik, sem tréfál ebben az *szerencse*, boldog az, kinek jól *fordult kereke* (RMKT 17. sz. 3:441); Másnak társaságát ezerszer megbánja, élete *szerencsén* *forog* óránként (RMKT 17. sz. 10:599); [A vezért letették] és a kalmakánt *tevék a kerékre*, hogy ott üljön, amég lehet (Mikes 185); Az *szerencse együtt* (= egy helyen) sokat nem lakik; ha *ma* ü nagysága *vagyon felül*, nem bizonyos arrul, csak *holnap* is mint *fordulhat dolga* (Szam 161).

187. Adásvétel, vásár. — Az áru megmérése, értékének megállapítása, az érték szerinti fizetés könnyen átvihető volt az embernek érdemek szerint való jutalmazására vagy büntetésére. Az alku, a nyereséges vagy veszteséges vétel, ha valaki *megfizeti valaminek az árát* vagy *drága árát fizet* valamiért, továbbá a vásár szabályozása (idegen kereskedőknek csak a jeladás után volt szabad árulni), mindez alapja lehetett a metaforikus beszédnek, mint pl. *szabad a vásár*, 'mindenki tehet, amit akar'. Az *eső után köpönyeg* szólásban foglalt értelem több változatban is megfogalmazódott, így: „akkor jön, mikor már *meglett a vásár*”.

Tréfásan a kereskedelemből vett valós fogalmakat elvontakkal is lehetett keverni, ahogy pl. Mikes nemegyszer teszi leveleiben, amikor *két fontnyi egészség, két font szeretet* és hasonló kapcsolatokkal kelt tréfás-humoros hatást.

Az adásvétellel szorosan összefügg a vagyonygyűjtés, takarékoság, zsugorgatás: *fogához veri a garast, élére rakja a pénzt*.

A teljes értéktelenség kifejezésére főleg a *fa* előtagú összetételek szolgáltak: *fabatka* (eredetileg-bapka), *fagaras*, *fapénz*, *fakova*, *fakard*. „Nem ér egy *fabatkát*”.

A mai nyelvben a kereskedelemmel kapcsolatban ugyancsak számos szólás él, mint pl. „ezzel nagyon *rossz boltot* csináltam”, „ez nekem *nem bolt*”, „*becsukhatjuk a boltot*”, „*lehúzzhatjuk a redőnyt*”, „nem tud *vmit eladni*” (tervet, ötletet; nincs vele sike-re), „*viszik mint a cukrot*” stb.

Néhány régi példa: Engem [Isten] *igaz fontba* és *dolgomat vesse*, Tökéletes-ségem, akarom, mértéklje (BalB és 16. SzK 2:41); (Debrecen város viszontagságairól:) *Igaz vallásodért már fontban tétettél* (RMKT 17. sz. 10:30); Bűneimért úgy ne *fizess, amint érdemlettem* (RMKT 17. sz. 15A:187); Nagy engedetlenségednek *Megadod az árát* ennek (RMKT 17. sz. 10:233); A farkas, mely természete ellen bort kezd innya, és *bőrével füzete érötte* (HeltFab Xa); *Megfizettek a bőrökkel* (RMKT 17. sz. 9:334); ... *bőretökkel füzettek* (HeltFab D7a); [Róka a farkashoz:] Eredj el immár agg eb: Úgy tetszik, hogy *megfűzted a lúd árát* (HeltFab T2); Nemes János ... nagy pompájú és gőgű emberré lett. De ugyan *megadá az árát*, mert majd többet szállott alá, mint amennyire felhágott volt (Rett 407). — *Vásárt tudakozzák, Mikor szabadítják, S harangszót ugyan lesik* (RMKT 17. sz. 13:89); *Ihon a vásár! kész az alku* (NySz 1:65); [Gaude:] *megesik addig a vásár* (RMDE 2:357); (Matius János meg akarta támadni Rácz Györgyöt, de lebeszélte róla) és így *az vásár elmúlék* (Szam 232); Te is akkor jössz, mikor immár *meglőtt az vásár* (Decsi 179; lat.: *Machinas post bellum affers*); (A halász és a halacska:) Mondá neki a halász: Én *reménséget árrom nem veszek* (Pesti Fab 83. sz.); Veletek egy kis *számadásom van!* (Petőfi 1:552); Soha *macskát zsákban nem tudtam árulni* (RMKT 17. sz. 2:176); Csakhogy *zsákban is nem árúlok macskát* (RMKT 17. sz. 13:357); — Legalább *két fontni egészséggel* többet kívánok kednek és azon kérem, hogy legalább *száz drámmal* jobbítsa meg ked a hozzám való szeretetét (Mikes 13); De megszorítanám még *két font szeretettel* a többit, ha tudnám, hogy jó gondja vagyon az egészségre (Mikes 10). — Kegyelmes asszonyom, fősvénységet hagyj el, Nem sok az gyermek, *pénzt ne rakj össze éllel* (RMKT 17. sz. 13:37). — (Bartók a mellét veri:) Itt verjen igazán, különben az egész férfi *nem ér egy farkadot* (KisfK 2:193).

Katonaság, hadakozás

(188—194. §)

188. A tárgykör bősége. — Ebben a tárgykörben rendkívül gazdag frazeológia alakult ki. Ezt célszerűbb részterületekre bontva tárgyalni. Ilyenek (1) a hadrakelés (felülés) és táborba szállás, (2) a derék ütközetet megelőző csatározás, esetleg párviadal, (3) a fegyverek használata; (4) a nyílt ütközet és várvívás, (5) győzelem, zsákmány, (6) általános katonai dolgok mint sereggyűjtés, katonafogás vagy katonasors, fegyelem, büntetés stb.

Mindezen részterületeken kialakult, a konkrét tárgyakat és folyamatokat megragadó szókapcsolatok átmehettek az elvont síkra is. A következő néhány pontban idézett példákban vegyesen lesznek konkrét és elvont kifejezések.

189. Hadrakelés, táborozás. — A hadakozás kezdete a fegyverbe szólítás, a kard jelképes felkötése, a felülés, táborba szállás. A tábor megerősítése azért volt fontos, mert minden harcnak kiinduló helye volt, és harc után oda vissza lehetett térni. Mind ezeknek a cselekvéssorozatoknak kialakult a frazeológiája.

Néhány példa: Eretnekek ellen *kiálthatsz ad armát* (= fegyverre) (RMKT 17. sz. 11:43); *Úgy kötötte üfelsége az kardot oldalára fel* (Szam 156); *Cyrus ... felkötö Szablyáját ... felülleti hadát* (RMDE 2:483); *készüljenek és üljenek fel* (Szam 226); [Báthori Zsigmond fejedelem] ... nagy készülettel *felülvén* ... ment Lippára (Szam 123); Ellenségünk *föülte*, rútul megszégyenült, Mert vóltál fejedelmünk (RMKT 17. sz. 2:127); Az magyar nemesség, noha az császár üzent, parancsolta, de *nem ültek fel az erdéliek ellen* (Szam 43); (A gazdag püspökségeket azért alapították,) hogy régenten tartoztanak a *török ellen felülni* (Mikes 92); A vármegyék *felültették* a nemességet, a városok fegyverbe öltöztették a polgárőrséget (Jókai 58:5); akkor estve sem *tábort* semmit nem *járhatánk*, mert késen szállottunk le (Szam 265); *Táborindításra* jelek volt az Úrtól s mind *megszállítására* (RMKT 17. sz. 5:151); Végezék azt, hogy térjünk vissza, *szálljunk táborban* (Szam 265); [A tatár hán népe] megfutamodék, *koslatni* kezdte mind a *tábor körül* (Szam 147); [Lombai mondja Eleknek:] Elek! ... *üss tábor* a szép özvegy körül, s *vívd meg* mind azon fortéllal, mellyel ti katonák az asszonyokat rontjátok (KisfK 2:227).

190. Csatazás stb. — A *csata* (délszláv *četa*) eredeti jelentése 'csapat', a *csatára megy, csatából jön* és hasonló kapcsolatokból fejlődött a 'harc' jelentés. A *nyelvet fog* jelentése 'az ellenség közül valakit elfog, akitől az ellenségről értesüléseket szerezhet'.

Példák: Visszatérőben reájok talált az *csata* (Szam 233); Bethlen Farkas [és mások] Fogaras felé *csatára menének* (Szam 233); Rácz György beszálla Segesvárnak az alsó városában, onnat kezdte *kicsatázni* (Szam 233). — [Király Albert] vigyázott mint generális arra is, hogy valaki széllel ne lézegjen, hogy *nyelvet közülünk* ne *fogjanak* (Szam 263); *Elöljáróban* bocsátták Lippai Balázst, *kapott az nyelvet*, kitül végére menvén az gyulai törökök állapotjának ... (Szam 71). — *Strázsát állatni, nyelvet fogni*, bizonyos *kímeke*t untalan *bocsátani* (RMDE 2:126); Ha azért nem írtál, hogy engem kevésre böcsüllesz, ime *bajra híllak* (Drask 163r); [A verekedés-

ben a német] kapitány uram is *nem vette tréfára a dolgot*, hanem a spádét a földbe felütötte, és *pardont mondott* (BethK 1:371).

191. Nyílt harc. — A konkrét síkról az elvontra itt is könnyű az átvitel. *Kisüti az ágyút, puskát és kisüt valamit, érti a hatvágást, a pajsz* mint a védelem szimbóluma.

Példák: *Hamar kell az törökkel bánni* (Szam 269); Ezeknek *inokban* vagy az dandár (Szam 130); M (Az ellenséget több felől kell megtámadni:) *Körül venni* az ellenséget, az mennyire lehetne, és egyszersmind az egész hadnak egy roppanással *közikbe öklelni* mindenik csoportnak (Szam 131); Reday Ferenc is [a tatárokat] meglátván, az ú katonáival ú is *nem várván meg az súllyát*, elfut (Szam 72); [Moyses emberét] *levágják*, és Moysést kezdik *érdekni* ... [Moyses] egy oláhot, ki közelben *érdeki* volt, úgy *üti agyon*, hogy ... (Szam 72); *Érti a hat-vágást* Judit asszony nyelvvél (Arany 3:201); Mert [Isten] most is *kivonva* tartja éles *kardját*, *meghúzta kézját*, és *elarányozta nyilát*, még most is kinyújtva tartja karját, s félő, hogy el ne vágjon véle (Magyari 59); Az vízben állottunk mi, az *golóbis fent járt*, de az *nyilat fellövődötték*, mind az nyakunkban, lovunkban hullott (Szam 269); (Sikertelen vitatkozás jellemzése:) Amint eszemben veszem, igen rossz, pusztá, *nyíl nélkül való idegből lövöldözünk* (RMDE 1:662); Akkoron [a törökök] mindjárt *kisütők* egyszersmind a sok *álgukat* ... az magyarokra (HeltChr 208r); és *ki kezdék az álgukat sitni* az lengyelekre (i. m. 190v); Bocskay... az székelyyekkel jó idein *kisütteti* az *puskákot* (Szam 154); Ha ő (= az ég) *dörögni* kezd, én is *kisütöm* az *bozából csinált puskát* (RMDE 1:735); Xanthus [a kérdésekre] semmi jó módjával nem tud vala felelni, hanem csak az mi *nyelvére jű vala*, azt azontúl *kisüti vala* (Laskay C1v); Az kínban az érsek ottan *kisütté*, Egy tömlő oszporát hogy császár küldé (BalB és 16. SzK 2:95); Jól megfelelt, nem gondoltam volna, hogy abbul a tök főből olyan dolog *süljön ki* (RMDE 2:499); Mert az ilyen *ki* csak titőletek *sül* (RMKT 17. sz. 13:469); Távozz tőlem csábító ... Nálam *el* nem *sül* Fajtalan mesterséged (Fazekas 1:126); [Öregbíró:] Kovácsmester! ha a *dolog elsül*, komája lesznek kendnek (KisfK 2:151); De sok ostobaságot tudtok fecsegni. Egyszer *elsül a fejetek* (Csathó 499); (Biztatás a kétes kimenetelű hitvitára:) bár csak papirossal *fojtsátok meg a puskát*, s úgy *lőjjetek véle*, de mégis ugyan csak *pukkan*, s *meg* is *ijeszti* az embert (RMDE 1:662). — (Lajos király kéri a pápát és más királyokat) Ohajtva kéri, mostan megsegítsék, *Keresztyénség paizsát* ne vesszessék (BalB és 16. SzK 2:311).

192. Várvívás. — Ha a várat *megszállták*, lehet, hogy a védők az első felhívásra *megadták*. Ha nem, akkor hozzá kezdtek az ostromhoz, a várat *vitatták, törették*. Időközben a védők meggondolhatták magukat és *szót adtak ki*. Ha a falon rés keletkezett, a *törést* védeni kellett, *helyt* kellett állni. Sok várat mocsár vett körül, az ostromlóknak meg kellett *állni a sarat*. Ha az ostrom sikertelen maradt, a megszállók *elálltak* a vár mellől. Mindezen műveleteknek kialakult kifejezőkészlete átmehetett az elvont síkra, és ott tovább fejlődött.

Példák: Makray István ... az szamosújváriakat szollicitálta, hogy *megadják a várat*, az benn valók ... *szóval tartották* (Szam 162); (Szakmár ostrománál) *szót adtak* onnat belől (Szam 135); midőn Mátyás király Újhelyt (= Bécsújhelyet) *vitatta* (Zay 83); Ki midőn negyven nap *vitatta* vóna [Nándorfehérvárt] (Zay 111); [Zimonyt a]

császár erősen vitatta és terette éjjel-nappal (Zay 99); De ha valaki szintén arra akarná vitatni a szent Ágoston mondását (Ozorai S 6v; hasonlóan P3v, Y3v—4r); Bezuhan a kapu az első lövésre, De bezzeg nincs ember, aki álljon résen (Arany 3:261); De légy ember, ahol ember kell a résre (Arany 3:218); Öreg vagy a résre, félénk erőtlen (Arany 3:41); igen nehéz időben szólítá ki az Isten, midőn a törésen kevesen állának (BethK 1:138); [A várat a török] ingován felül földig törte vala (RMKT 17. sz. 1:135); (Sok katona megszökött,) Kilencen végig az sárt csak megállák (RMKT 17. sz. 1:155); Későn pillantók a sárt megállani szokták (RMKT 17. sz. 13:422); (Hogy kell a végvárat védelmezni) Mint kell állani annak minden sarát (BalB és 16. SzK 1:362); De magad megpróbáld, Hogy a sárt ott megálld, Ahol viaskodnod kell (RMKT 17. sz. 13:380); [Lidi:] Ferenc! Férfiú kend? [Ferenc:] Eh megállom én a sarat, bátran benézek az ágyú torkába (KisfK 2:115); Fogadását minden tartozik, hogy megállja (BalB és 16. SzK 2:807); Nám az Isten hagyja, hogy fogadást tegyünk s néki is álljunk annak (BalB és 16. SzK 2:811); Ütközzél és álld meg énvelem az ügyet (i. m. 2:419); (Új irodalmi jelszó:) »minden válfaj jó, kivéve az unalmast« Ez esetben is helyét állja a Csiky darabja (Mikszáth 56:208); [A király városát] erősen megszállották, ... de ottan megrettenének ..., város mellől elállának (RMKT 17. sz. 6:123); Krisztus hiti mellől el nem állani (NySz, ÉrdyK); A sok akadály láttán végül elállt a szándékától (közny.). — Kik voltak vezéri az amazonoknak, S örök egri nevet kik nyertek magoknak. (CsokSzól 1:55. sz.).

193. Győzelem, zsákmány. — A megvert ellenségből talán hírmondó sem maradt. A felszabadított várból örömet lőttek. A foglyokon és zsákmányon árveréssel, régi szóval kótyavetyével osztottak. Ez a szerb *ko će veće* 'ki akar többet (adni)' árverező mondat átvétele, amiből nálunk az *elkótyavetyél* ige lett.

Néhány példa: [A csatázók az ellenségből] ötöt elevenen hozának el benne, fejet is vőttek, az többi hír mondani Meggyesbe szaladott be (Szam 233); Lőttek örömet az várból erőssen (Szam 236; hasonlóan 123; 129); Mikor valami nyereség volt, minden prédát nekik engedtem (Szam 39); Minden ragadománt túlök elvőttek (Szam 227); Azok jó nyeresiggel járván ... kótyavetyét hántanak (Szam 71).

194. Katonasors, fegyelem, büntetés, leszerelés. — Az általános hadkötelezettség bevezetése előtt a katonákat verbuválták, szedték, fogták, néha kötéllel is fogták. A legény felcsapott, elfogadta a pénzt, kötélnek állt. A katonaságnál kemény fegyelem uralkodott. A lármára fegyverbe kellett állni, indulásra készülni. A lármát csap és vakláрма azonban a régiségben nem szerepel, az előbbi a német *Alarm schlagen*, az utóbbi a német *blinder Alarm* fordítása. — Az engedetlen katonát kegyetlenül megbüntették, aki feljebbvalójára fegyvert fogott, életével lakolt, vagy mint régen mondták, fejével érte meg. A katona háború idején sok helyen megfordult, sok mindent próbált, sok viszontagságot állt ki. A kisebb bajokkal nem igen törődött, az mind csak katonadolog volt. Végül a több évig tartó szolgálat után megkapta az elbocsátó levelet, az obsitot (német *Abschied*). Ma már főként átvitt értelemben használjuk a katonanyelvől származó ilyen kifejezéseket: átesett a tűzkeresztségen; ez valóságos vesszőfutás volt; leteszem a fegyvert, stb.

Példák: Ha *megütöm a mértéket*, lobogó zászlótok alá ... fogadjatok bé engemet (CsokSzól 203. sz.); *Fölcsapok én katonának*, hahaha! (Petőfi 2:59); A harmadik [fiam], Leo is *szagolt* egy kis *puskaport* (ErdArcok 51); [Körmösdy:] Mindjárt saj-dítottam, hogy *vak lárma* a dolog (KisfK 2:171); Ez igen jó vitéz ember vala, *látott, hallott, próbált*, és *sok csatákon forgott* (Szam 231); Hadam népét úgy viseltem, hogy *fenyétékben tartottam* (Szam 39); [Aki a felettesét] megsebesíti vagy megöli, *fejével éri meg* (Szam 240); (A szerelmi hűtlenség példáinak felsorolása után:) Eztet ti csak *katona dolognak* lenni ítéletek (RMDE 2:141).

Jog, bíraskodás, közigazgatás, pénzügy

(195—197. §)

195. Magánjog, pénzügy, adózás. — E három terület szorosan érintkezik egymással, és frazeológiájuk is egymásba nyúlik.

1. A leggyakoribb régi kapcsolat a *kezet bead*, amelynek kétféle jelentése lehet. Egyrészt *kézbeadással* egy jogi ügyletet megerősít, érvényessé tesz, másrészt pedig, nőre vonatkoztatva házasságba beleegyeznek, a későbbi *kezt nyújtja valakinek* előzménye. Átvitt értelemben engedelmisséget fogad valakinek. Hasonló jogi formula a *köti v. kötelezi magát valamire*, azaz mai nyelven *kötelezettséget vállal*. Ha valaki valamiért az életével kezeskedett, akkor *fejét kötötte bele*. Ebből a kötésből keletkezett a *kötve higgyed komádát* figyelmeztetés, ti. hogy a rokonnak vagy jó barátoknak is csak akkor lehet hinni, ha valami biztosítékot ad. Ez a kifejezés végül leegyszerűsödött a *kötve hiszem* alakra. A jogügyletnek egyik hitelesítő módja volt a *bepecsétlés*. Ez aztán átvitt értelemben Isten ígéretére is vonatkozhatott, de jelenthette egyszerűen valaki szavainak emlékezetbe vésését. Ugyanide tartozik a *felfogad, megfogad vmit, fogadást fogad* vminek teljesítésére. A fogadás történhet *hitre*, de történhet valamilyen értékes *marhára, házra*, stb. — A *felfogad*-hoz hasonló kötelezettséget jelentett a *reáfelel*. Ennek jogi vonatkozása azonban idővel teljesen elhalványodott és enyhe kérdés lett belőle. — Ha osztozkodásnál a sorsra bízták a döntést, akkor *nyilat vontak* vagy *húztak*. Ezt is lehetett átvitt értelemben használni pl. két hatalom közötti osztozkodásnál.

Példák: Vön ő tőlek szent Damankos atyánk *kézi engedelmisséget*, az az: *beadák* mind az ő *kezeket*, hogy ... (DomK 101); Ihón fogjad, *beadom jobb kezemet* (RMKT 17. sz. 8:289); *Kezem* is már *béadva*, szegény fejem hódolva, tiéd vagyok, édes lelkem, ne tarts már fogva (RMKT 17. sz. 3:298); Kik is a méltóságos aszszonyt mindnyájan nekünk való *kezek beadásával* nemcsak simpliciter assecuráltak, sőt evincáltak is (BethK 1:109); Nagy adósságomat ... Várjad szent fiadtól ... Mert ő *kezes érettem* (RMKT 17. sz. 11:170). — 1559: [A szerződő felek] *köték* mi előttünk *magokat* ilyen módon, hogy... (MNy 59:93); ... hogy Székesfejérvár megvétele ha mirajtunk múlt el, *arra kötjük magunkat*, hogy mi jancsárok megvesszük (Szam 56; ugyanitt még egyszer hasonlóan); ... mert *enmagamat kötelezem*, hogyha ... (JókK 119); *Kötelezél* engemet *megtérésre* (PéldK 3); Az szentírás nem tiltja a házasságot ..., de nem *kötelez reája* (SándK 32); [Az olaszok] *megkötelezék* adó *adásra magokat* (HeltChr 25v); Kara Musztafa Basa *fejét kötötte bele*, hogy... (Szam 54); *fejemre kötöm magamat*, hogy... (Ponc 197); Nem hiába mondták a

régiek: *Kötvé higgyed komádat* (HeltFab 7a; hasonlóan K3, e6); *Azért csak kötvé higgyük, Mint rossz kománkat éltünkben* (RMKT 17. sz. 15A: 789. A csalárd Világra vonatk.); *Kötvé higgy az asszonynak* (KisfK 1:191); »Eh!« kiált a bírő — »azt én kötvé hiszem.« (Arany 3:274). *Pecséltölt kötésére* Úrnak emlékezvén (RMKT 17. sz. 5:103); [Éva mondja Ádámnak:] *Bepecsétlöm a te édes beszédedet az én szívemnek belső részeiben* (RMDE 1:728—729). — *Józsásnak az Isten nagy ajándék gyanánt fogadá, hogy ...* (Ozorai Z4r); Nagy erős *hitre fogadván* (Zay 121); *Nagy morhában sokan föl merték volna fogadni, hogy ...* (Drask 153v); ... melyet merne *fogadni az ő háza vesztében* (Laskay C2r); És amit *fogada*, beteljesítette (ApMélt 19); *fogadást fogada* Istennek, *hogy ...* (CornK 215r); Mondá az vitéz: *fogadást fogadék*, *hogy* életemben egyébbel nem laktám náladnál (Ponc 209). — Te hazugságodért megkékül a hátad, *arra reá felelek* (BalB és 16. SzK 2:881); Ezt meg kell fogni, s meg is kell kínozni, *rá felelek*, megmondja (RMKt 17. sz. 15A:257). — *Mikor nyilat akartunk vonni...* (Rett 349); Az török s franc (= francia) Európa felett *nyilat vonnak* (= sorsolással osztzkodnak) (RMKT 17. sz. 11:433). — *Magam is élvén a gyanúperrel*, egy más levelet készítettem (CsokSzól 1:94. sz.); *Éltem mindjárt a gyanúperrel* (i. h.).

2. A pénzügyletek és pénzbírságok egyik leggyakoribb kifejezése volt: *duplával fizet meg vmit* vagy *duplával adja meg az árát*, amit aztán átvitt értelemben is használtak. (Egyszerűbb formában is szerepelt: *megadja az árát*.) A kifejezés a latin jogi nyelv mintájára alakult. Pénzügyletek vagy pénzbüntetést tartalmazó bírói ítéletek általában egy záradékot tartalmaztak, amely szerint, aki nem teljesíti időre a vállalt vagy a bíróságtól kiszabott fizetést, annak büntetésül az eredeti összeg kétszeresét kell megfizetnie. Az alapösszeg volt a *principalis pecunia*, a kétszerese pedig *eius dupla* (Nyr 90:91).

Más hasonló eredetű kifejezések: *érdeme szerint megfizet vkinek, megfizeti a kölcsönt*. A gazdagsággal való kérkedés, vetélkedés kifejezése volt régen: *erszényt mér*.

A hitelben történt vásárlást vagy fogyasztást *felrótták*, ez tehát *rovásra* történt, és előfordulhatott, hogy valakinek már nagyon *sok volt a rovásán*. Tréfásan lehetett mondani, hogy *rőjja fel a kapufélfára*, ami azt jelentette: jól jegyezze meg. A gyakran hazugságon ért emberre mondták: *rovásra hazudik*. Könnyen anyagi romlást szenvedhetett, ha valaki *valakiért jótállt*. Ezt is jól lehetett képes értelemben használni. Ugyancsak átvitt értelmű: *kézpénznek vesz valamit* (vö. német: etwas für bare Münze nehmen) v. *aprópénzzel fizet ki vkit*.

3. A pénzügy körébe tartozott az *adózás* is. Így az átvitt értelmű fenyegetést: *ennek megadod az árát, ezért megfizetsz*, így is fogalmazták: *ezért adózol v. megadózol*. A veszteséget így is fejezhették ki: *megadta az adót*. Az adószedés régi emléke a *dézs-mál*, azaz beszedi a *tizedet* (lat. decima pars). A vám köréből valók: *kiveszi a vámot*; amit a *réven* nyer, elveszti a *vámon*.

Ugyancsak szólások keletkeztek az *erszény* és *bagaria* (bőrből készült pénzes zacskó) szavakkal: *erszényt mérni* 'gazdagsággal vetélkedni', *összehúzni a bagariát* 'takarékoskodni, pénzsűkében lenni'.

Néhány példa a 2. és 3. alpontra: ... *hogy ... László király Amurathesszel tött ... frigyét Julianus kardinál felbontá, duplával fizették meg* (Magyari 177); De rómaiak ezt megpróbálták, az *árát duplán megadák* (RMKT 17. sz. 10:86); [Sylvanus Dieneshez a juhokról:] *Meglásd, hogy im estvére kelve ... egy héja se legyen, mert bizon elhidd, te adod meg az árát* (RMDE 1:875); (Egy rabot illetéktelenek pén-

zért elbocsátottak:) ha megkaphatom, az kik dolga, *megfizetek* én is nekiek *éremek szerint* (Szam 155); Ha valaha [az érzéketlen Galatheának] *megfőzetem az kölcsönt*, talám nem lesz ilyen kegyetlen hozzám (RMDE 1:875); Rám pergelt a kisasszony, de *visszaadom a kölcsönt* (CsokSzól 2:161. sz.); De tán neki (= Trenknek) most is fáj, Hogy [a papok] *a kölcsönt visszamérték* (CsokKözm 233); [Kisbíró:] A bort *rovásra* hozzam? vagy pénzt ad öregbíró uram? [Öregbíró:] *Rovásra*, csak siess (KisFK 2:144); [Öregbíró a kovácshoz:] Hogy bátor legyen kend, hát a *helység rovására* egy meszely pálinkát megihatik (KisFK 2:150); *Róvja fel a kapufélfájára* (Fazekas 1:167); Jó öreg fiú, aki azért úszott el, mert mindenkiért *jótállt* (Mikszáth 21:41); Amit megálmodott, *kézpénznek vette* (ÉrtSz); Ment az úrfi, mivelhogy őt Lidi Csak így *apró pénzzel* fizette ki (Petőfi 1:545); [Hajnalfi:] *Ezért* kendtek *megadóznak*, azt fogadom (KisFK 2:163); [Lidi:] Várj, te rossz Elek! azért *adózol* (KisFK 2:236); [Lina Elemirhez:] gyöngék valánk, *adóztunk is érte* (KisFK 2:264); [A portyázó törökök] az *adót* ott is igen *megadák* ... Mert a békét elevenen elfogák (BalB és 16. SzK 2:196); Melyből most a kevély, a fősvény *dézmát vészen* (CsokSzól 1:45. sz.); Itt a pestis *megdézsmálta* a városiakat (Mikes 71). — 1648 (Majthényi Mihály írja): Ha kegyelmednek úgy tetszik ..., kezdjük el a pört, ám *mérjünk erszényt* (TörtTár 1897:170); S ha még azt sem kérdik, hogy van-e gázsia, Csak *szoruljon össze* a jó *bagaria* (CsokSzól 1:15. sz.; vö. O. Nagy MiFT³ 68. Eredetileg a bagaria bőrből készült pénzes zacskó.)

196. Polgári pereskedés, büntető eljárás. —

1. Kisebb jelentőségű peres ügyeket maga a falu bírása is el tudott intézni. A feleket *falú füstire* bocsátották, az ügy a *falú füstin* intéződött el. (MNy 51:449—450). Egyébként a per a *szék* elé került, *széket ültek* felette. A sajátos terminológia állandó kifejezései voltak: *perbe száll* v. *megy vkivel*, *ok-adásra kér vkit*. Vkit bizonyságul (= tanúnak) lehetett *hívni*. A bírótól megkívánták, hogy elfogulatlanul, *személyválogatás nélkül* ítéljen. Mindezek a szakkifejezések átvitt értelemben is szerepelhettek, különösen gyakori volt Isten mint bíró és mint *bizonyág*. Az *él a gyanúperrel* kifejezésre ld. MiFT³ 204. Ez eredetileg a bírói elfogultság gyanúját jelentette.

Néhány példa: (1584-ben egy szidalmazási ügyben:) mivel hogy *füstin* még nem volt, Nagy Lukács könyörgött az uraimnak, hogy *füstire* bocsátnák, azért az uraim *füstire* bocsáták, hogy először *füstin* legyen *törvényük* (MNy 51:450); [Isten] veled *perbe szálla* (BalB és 16. SzK 2:400); [Jób mondja:] Isten nem is ember, mint én, hogy *vetődjem*, Vele *perbe menjek*, s *ok-adásra* kérdejem, *Bírót* sem *foghatok*, ki *me glássa ügyem* (BalB és 16. SzK 2:376); [Jób mondja:] Csak tudnám az Istent szemben hol lelhetném? *Széki eleiben perem* hol *vethetném?* (i. m. 2:402); ... Aki így szól azoknak, akik *széket ülnek* (RMKT 17. sz. 13:167); Az halhatatlan *istene ket hívom bizonyágul*, hogy ... (Drask 178r; hasonlóan 109v); Kik *nem válogatnak szöme lt* az *törvényben* (BalB és 16. SzK 1:462; hasonlóan 1:893); *Személyválogatást nem néz* az Üristen (BalB és 16. SzK 2:584; hasonlóan 586, 588, 592); [A megréftált abbé] Soha nem tudta a dolgot rám sütni; de élt a *gyanúperrel* és meg nem bocsátotta (ErdArcok 67); Magam is *élvén a gyanúperrel*, egy más levelet *készítettem* (CsokSzól 1:94. sz.).

2. Büntetőjog. — A mai joggyakorlat talán egyetlen más részében sem különbözik annyira a régitől, mint a büntetőjogban. A nyomozás, vallatás, ítélezés, a büntetés

különböző nemei mind akkora változáson mentek keresztül, hogy hozzájuk kapcsolódó szakkifejezéseket és ezek átvitt értelmű használatát csak magyarázatokkal tudjuk megérteni. Anélkül, hogy itt a technikai részletekbe bocsátkoznánk, röviden áttekintjük a nyomozástól a halálbüntetésig vezető utat. 1656-ból maradt fenn egy jelentés, amely lopott lovak nyomainak követéséről szól, itt előfordulnak a *nyomon követ* és *nyoma veszett* kifejezések (MGSz 5:161). Ha a bűnöst nem tudták mindjárt elfogni, körözést adtak ki ellene, *levelessé tették*. Az ilyen *leveles* gonosztevőt bárki elfoghatta. Megtörténhetett, hogy a vád hamis volt, az illetőre csak *ráfogtak* valamit. Az elfogott bűnöst *tömlőre vetették, törvényre idézték és törvényt láttak rá*. A vádlott vallhatta önként, *szép szerével*, de ha nem vallott, kínozhatták. A kínvallatásnak legismertebb módja volt a *csigázás*. A vádlottat hátra kötött kezeinél fogva csigán felhúzták, lábaira esetleg súlyt is akasztottak. A csigázás mellett a vádlottat tüzes fogóval is csipkedhették. A halálos büntetés végrehajtása előtt vagy közben a vádlottat különböző módon kínozhatták, *karóba húzták, kerékbe törték, a fejébe szegeket vertek, végül felakasztották vagy fejét vették*. Elrettentésül aztán a testet négyfelé vághatták, *felnegyelték* és különböző helyeken a darabokat kiakasztották.

Bizonytalan a *megtanít kesztyűbe dudálni* kifejezés összefüggése a kínvallatás régi módszereivel. (Vö. MiFT³ 273).

A boszorkánysággal vádolt asszonyok ellen a vizsgálatnak, tanúkihallgatásnak és ítéletnek külön menete volt.

Mindezen eljárásoknak ma már bőséges irodalma van. (O. Nagy Gábor MiFT³ passim). Itt csak néhány, jórészt már átvitt értelmű irodalmi idézet következik.

Példák: *Leveles* anyának *leveles* fiai (RMKT 17. sz. 11:191); És sok gonoszt *reám fognak* (RMKT 17. sz. 6:91); Bizony kegyelmeteket az Isten megveri, ha holtom után *reám* valamit *fog* (BethK 1:50); *Óreája fogjátok* és bizonyítsátok, Hogy az nagy Úristent ő megkáromlotta (Hoffgr i3r); Ne *idézd törvényre*, ne *vettesd tömlőre* bűneimért lelkemet (RMKT 17. sz. 11:170); (Jézus keresztfeszítésének részletező leírásában:) ... és mind az ízők, tetemek, forgó csontok helyekből kimenének, mint egy *megcsigázott embernek* (WeszprK 103); Az Hoffkirkir registro-mában, kiket *meg akart csigáztatni*, ezek voltak (Szam 173); törvéntelen *csigázzák őket* (Magyar 76); Tolvajnak mondjanak [engem a másvilágon], s *csigára vonjanak* mind az csillagos égig [csak egyszer legyen vége a szenvedésnek] (RMKT 17. sz. 2:236); Ámbátor verjenek, s *kerékben törjenek* (i. h.); Nem hisszük el oktatásid, *Másra csigázzuk* mondásid (RMKT 17. sz. 15A:425); Hogy rajta senki ne *Csigázza az eszét*, Megfejtsem röviden E találós mesét (Petőfi 1:131); Nem gyerekség ám ez; vakmerő a próba, Mely ha rosszul üt ki, *húzatlak karóba* (Arany 3:210); Az több fogságban mellettünk levő nemességet, *patkószegeket vevén fejekben*, iszonyú halállal rekkentették el (Szam 242); [János úrnak] *szeget ütött a fejébe*, vajon nem tesz-e lépéseket Lángainé ... a végrendelet megsemmisítése végett (Jókai 12:222); Unokaöccse *ver szöveget* Megőszült *fejébe* (Petőfi 1:295); ... ha pedig [a feleség] szóval az ő férje híré-t-nevét megkisebbiti, gyakorta *fejével lakol érte és életével* (Drask 20r); [Az eretnekek] *fejekben hordozzák* készen a *sentenciát* (HeltHáló 73); Behozatták a kocsist. Tökéletes *akasztófacímer* (Jókai 38:166); Kinek loptál te ma? Magadnak vagy másnak? Ha magadnak, akkor *akasztófa* vagy, ha másnak, akkor *számár* vagy (Jókai 66:183). — S ki megbosszant, legyen az akárki, *Megtanítom kesztyűbe' dudálni* (Petőfi 1:120).

197. Hatóság, hivatali méltóság. — Ebben a tárgykörben aránylag kevés olyan kapcsolat keletkezett, amely a szakmai körön túl átvitt értelemben mint frazéma meg-
rögződött. Régen általánosan használták a lelkiismeretfurdalásra: *furdalja* vagy *meg-
támadta a kishíró, magában hordozza a kishírót*. A másik ilyen, de kevésbé ismert
mondás volt: *nemcsak Budán tesznek bírót*, amit vallási vonatkozásban úgy értelmez-
tek, hogy nemcsak Rómától lehet megkapni az igaz papi méltóságot. Közismert ha-
sonlat: *sorba megy, mint a falusi bíróság*.

A hivatal működésének szimbóluma a *zöld asztal* lett. Aki régen a hivatali pályán
előrement, az végül a *zöld asztal mellé* ülhetett. A *zöld asztal mellett*, azaz hivatali
formaságok között a dolgokat sokkal körülményesebben lehetett intézni, mint *fehér
asztal mellett*, azaz fesztelen baráti beszélgetésben.

Néhány példa: Mondják, hogy [a püspök] két esztendeig sem mondott misét,
sem nem communiált, talám *a kishíró támadta volt meg* (Rett 233; további példák
a NySz-ban 1:236—237); Minem *csak Budán tesznek bírót*, hogy minden ember-
nek Rómába kelljen-e menni az igaz papságot felvenni? (RMDE 1:592); ... ha
vallásom nem tett vólna akadályt, ... eléb ültem vólna a *zöld asztalhoz*, mint excel-
lenciád (BethK 1:37; Bethlen Kata második férje, Teleki József mondta).

Szórakozás

(198—201. §)

198. Szerencsejáték (*kocka* és *kártya*). — 0. A két szerencsejáték, a *kocka* és *kár-
tya* már a régi nyelvben is elég gazdag kifejezőkészletet alakított ki. Újabb korban,
miután a kockázás erősen háttérbe szorult, és a kártyázásnak nagyon sok változata
jött divatba, szinte naponta keletkeznek újabb és újabb szólásszerű kapcsolatok.

1. A *kocka* körül régebben a leggyakoribb kifejezések voltak: *kockával játszik;
kockára tesz, vet, hány* vmit; *fordul, forog, esik, dől a kocka; vakot vet, hoz a kocka*
(ha az egyetlen pontot mutató oldala van felül). Végül a *kockáz* ige kapcsolatai: *koc-
káz valamivel, kockáztat, elkockáz valamit*. Ezt mind jól lehetett alkalmazni a sors, a
szerencse változásaira.

A *kockára vet* mintájára keletkezett a már elvontabb *szerencsére, próbára, veszede-
lemre vet*. (A *szerencse* itt természetesen a jó és rossz kimenetelt egyformán jelenti.) Hogy
az elvont kifejezések összefüggnek a kockajátékkal, bizonyítja az is, hogy a *próbára* és
kockára vet egymás mellett is előfordulnak (mint az alább idézendő egyik példában).

Példák: Amaz jó szerencsés régi Policrátes *kockájával én játszom* (RMKT 17.
sz. 8:55); [Bánffy Dienes Bécsben] rettenetes költségeket *tett kockára* s egyéb ha-
szontalan vásárlásokra (Rett 94); [Nincs olyan ember,] aki az ő tisztességét és jó
hírért-nevét baráti kedvéért *kockára* akarná *vetni* (Drask 168v); Ne *vetnéd kockára*
a szegény lelkedet (RMKT 17. sz. 9:229); Megszegém hűségemet, *kockára hany-
tam* éltetmet (KisfK 2:23); De a hazát könnyelműen *Kockára ki ne tedd* (Vör
1:447); *Jól fordul a kocka*, szerencsénk is pördül (RMKT 17. sz. 10:245); A sze-
gény Bogátinak valóban *rosszul fordult a kocka* (Rett 132); Már most, mihelyt
fogja észrevenni, hogy *a kocka más oldalára fordul*, mindjárt mégyen Prussiába
(Rett 190); Nem *forog* hát rajtam most az *kocka* (RMKT 17. sz. 3:80); De látom,

hogy különben esett a kocka, hogysem mint én kívánom vala (Drask 159v); Tudom, *jumra esett* nekem ez a kocka (RMKT 17. sz. 3:440); ... ha rosszul esik vetett kocka ..., holtig búsulást hoz az ember szívére (RMKT 17. sz. 3:441); Mert senki se' tudja *hadi kocka döntét* (Arany 4:106); *vak a kockában* 'Tesserae monas' (Kassai SzK 90); Az tanácsadásban *vakot vete* az *kockám* (RMKT 17. sz. 8:39); [Lupuj vajdának] sokszor *vét vakot kockája* (RMKT 17. sz. 9:92); Nem Isten az oka, hogy *vakot a kocka gerdíte* romlásunkra (RMKT 17. sz. 10:246); Mert az hol nem gondolhatja, *vakot hoz az álnok kocka* (RMKT 17. sz. 11:372); [Kendinek] Kornissal együtt tanácsok elfogyott, féltik a *kockát*, hogy ne *hozzon vakot* (RMKT 17. sz. 1:410); 1753: *vakra fordult* állapotja (MNY 10:138); Megfordult a játék, több a *vak a hatnál*, többet nyom egy lator latban tíz jámbornál (NySz, *játék* alatt, Faludi). — Nem utolsó nekem az nagy keserőség, hogy így *kockáz rajtam* vakmérő zsellérség (RMKT 17. sz. 11:195); A férfi ... épít, munkál, gyűjt, *kockáz életével* (KisfK 1:74); Én házasságom által úgy is minden nyugalمامat *elkockáztván*, mindenféle *kockajátéktól* cordicitus (= szívemből) iszonyodom (KisfK 1:199); De becsületemet értők *nem kockáztatom* (KisfK 2:194). 1566: *szerencsére vet* (MNY 62:229); 1577: *fejét szerencsére veti* (MNY 67:490); Az Alexander pedig nagy sok dologra és *szerencsére veti vala* magát (Ponc 239); Jött eszesen s óva, *szerencsére* soha mert *fejét nem vetette* (RMKT 17. sz. 10:246); Az [asszonyok,] kik széjjel nyargalnak, híreket-neveket igen nagy *szerencsére és veszedelemre* vetik (Drask 27r); Mondják, nehéz az katona kenyér, mert nem tudja, ki vesz, ki nyér, *fejét próbára veti* (RMKT 17. sz. 3:364; hasonlóan 362 és 363 a variáns szövegekben); Ilyen nagy *próbára*, életet *kockára*, ki volna az, ki *vetné* (RMKT 17. sz. 10:23).

2. A kártyajátékban régen sokkal kevesebb kapcsolat alakult ki. A régi nyelvben *van kártyára vet*, nagyon gyakori a *tromffal üt és megtromfol*, sőt a *tromfot tromffal üt* is (NySz). Az újabb nyelvben keletkeztek: *belelát vkinek a kártyájába*, *nem enged belenézni a kártyáiba*; *keveri a kártyát*; *vettem a lapot, rosszul jár a lap, egy lapra tesz fel mindent; adja a bankot* stb.

A kártya egyik figurája volt a *tökfilkó* (ma: *tök alsó*), amelyből gúnynév keletkezett. Szinonimája a szlávból átvett *kolop*, amelyet ugyancsak használtak gúnynévként.

Néhány példa: Valaki ezeket (= hit, tisztességes hír) *kártyára vetette*, ne kérj attul tanácsot (RMKT 17. sz. 8:47); (A fiak a szülők szeretetlenségét hasonlóval viszonozzák:) az ő szülejek hozzá való szeretetét *tromffal ütik* (Drask 87v); (Lucius Papyrius megverte az ellenséget, és) az rajtok esett gyalázatot is hasonló *tromffal ütötte* (Drask 44v); S így amit a vadász urfi szólott, Minden szóra *kapott* egy jó *tromfot* (Petőfi 1:546); Hidd el, *megtromfolja* még ezt az igazság (RMDE 2:319); Pimasz körökbé *Makfkilkózn*i jársz (Vör 1:395); Pedig nem volt s nincs s nem leszén Oly *tökfilkó*, mint én vagyok! (Petőfi 2:186); Nagy Tamás [= az alispán] sohasem árulta el senkinek a megyei politikát. Ő *osztott, emelt és ütött!* a *kártyáiba* sohasem engedett *belenézni* senkit (Mikszáth 35:22); [Anna tartózkodó volt.] Lehetetlen volt *belelát*ni a *kártyájába* (Csathó 616; hasonlóan 381).

3. A szerencsejátékoknak mindig *tétje* volt. A játékosoknak mindig valamit *fel* vagy *le* kellett *tenniük*, maguk elé *kitenniük*, ami a nyerőnek biztosítékul szolgált. Ebből származott a *kitesz magáért* szólás (MiFT³ 402).

Maga a *játék* szó a mai nyelvben több átvitt értelmű frazémában szerepel, mint pl. ilyen *játékba* nem megyek *bele*, ez veszélyes *játék*, nem *babra* *megy a játék* és hasonlók.

A nem versenyszerű ügyes mutatványok voltak: *cigánykereket hány, tótágast áll, bukfcencet vet, bakot ugrik*, stb.

Ugyanúgy a *tréfa* vagy *szórakozás* is megtermette a mai nyelvben a maga kapcsolatait: becsület dolgában *nem ismerem a tréfát*; *ez nem tréfadolog*; *tréfán kívül*; *félre téve a tréfát*; *ugye tréfálsz?* légy szíves, *ne szórakozzál velem*; *szórakozhatsz a nagynénikéddel*, de nem velem. Valóban tréfás kiforgatás, ha valakire azt mondják, hogy *humorban nem ismeri a tréfát*.

Az állami szerencsejáték sorshúzása volt a *lutri*. Ennek közismert kifejezései: „*ez tiszta lutri*”; „*nagy lutri az egész*”; gúnyosan: „*kihúzta a lutrit*” (= bajba keveredett); (gyerekek fenyegetés): „*vigyázz, mert kihúzod a lutrit*” (= verést kapsz).

Néhány példa: (A gyerekeknek meg kell tiltani a szerencsejátékot) ha szintén kicsin dolog is az, amit *játékra föltesznek*; (alább:) aki gyermek korában efféle *játékra* egy gombostűt *le mér tenni*, szabadon félhetünk rajta, hogy nagy korában mind mentejét, dolmányát *le ne tegye* (Drask 178v); *Kitészek magamért* valamit tehetek (RMDE 2:529); Azért azt jóvalom, ugyan készen légyünk, Ha szorul a kapca, *magunkért kitegyünk* (RMDE 2:524); (Az öreg Wass Miklósról:) Mindamellet, hogy az öreg gróf erszényeért ... az ember egy fekte bankót sem adott volna ..., *uriasan ki tudott magáért tenni*, mikor akarta (ErdArcok 86; hasonlóan 97); [A temetésen] harmadik orator Borosnyai uram ..., hatalmas actor, *ki is tett magáért* valósággal (Rett 211). — *Tótágast áll* a természet [a siket lantos hangjaitól] (Vör 1:217); Ez rossz világ nem is más, hanem csak *játékos lapta*: *Kit felfút* kevély fúvás (RMKT. 18. sz. 15A:788); (Súlyemelőink egyik gyenge szereplése után vezetőjük mondta:) Így csak *labdaszedők leszünk* (közny.).

199. Versenyzés. — 0. A versenyszerű játékok régen két célt szolgáltak. Egyrészt erőmutogatással szórakoztattak, másrészt meg játékos gyakorlatokként komolyabb feladatokra készítettek elő.

1. Az első típusba tartozott a *kőhányás*, ami a mai súlylökésnek felelt meg. Ebben a lényeg az volt, hogy ki tud messzebbre elhajítani egy súlyos követ. Hasonlóan szórakoztató erőmutatvány volt az *ujjhúzás* (vagy régen *-vonás*), ami abból állt, hogy a két versenyző egymással szemben asztalhoz ült és középső ujjukat horogszerűen összeakasztva, egymást próbálták a helyéből elhúzni. Mindkét eredeti kifejezést lehetett átvitt értelemben is használni: *követ vet vkivel, ujjat húz* (régen: *von*) *vkivel*. Valószínűleg a *követés* szokásából eredt, hogy a versenyzés legtágabb jelentésű igéi voltak a *vetődik, vetekedik*, amik aztán jelenthették a vitatkozást, pörlekedést is.

Néhány példa: Te vitéz ifjú, *jer, vessünk most követ!* Mindnyájan vitézek *elvet-ték* az követ; Legutolszor *vette* vén Bankó leánya. Vitézeknél tovább egy singnyivel *hajtá* (BalB és 16. SzK 2:101); Hol most Mátyás király erős dandárral, aki csaknem *követ vetett* Nagy Sándorral? (RMKT 17. sz. 2:182); Hát te, nyomorult Szászsebes. A tatárral *követ* ne *vess* (RMKT 17. sz. 10:203); Rígi jó vitéz eleid olyanok voltak, hogy világbíró Sándorral *követ* is *hántak* (RMKT 17. sz. 10:307); ... az előttök járó emberekkel való *vetekedések*ből és *kőhányások*ból (Drask 148v; NySz 1:1312). — [A zsidó nemzet] sok népekkel *ujjat vont* és harcolt (RMDE 2:10); Régen az ember ... a kincsért, aranyért nem *vont ujjat* mással (RMDE 2:481); Oktalan elméjű goromba elector, az császárral *ujjat vonni* merő lator (RMKT 17. sz. 9:140); Mert atyafiak is mind egymásra vadnak, a hatalmasb a sze-

génnyel *ujjat vonsznak* (RMKT 17. sz. 9:295). — De Istennel szólni, *vetődni* erdek (BalB és 16. SzK 2:382); Nem illik, hogy tovább *atyámmal vetődjél* (BalB és 16. SzK 2:829); Ti hogy mertek szólni gonoszt az Istenre ... Véletek-e, hogy *megvetődhetek vele* (BalB és 16. SzK 2:383); Végre kezd *vetekődni* magában (BalB és 16. SzK 2:564); Szóljunk Jephtáról ... egy pappal *vetélkedéséről* (i. m. 2:776; hasonlóan *vetekedés* i. m. 2:416).

2. A másik típus volt a céllovás. Ennek igen gazdag frazeológiája alakult ki. Célba löni lehetett nyíllal vagy puskával (golóbissal). A *tárgy*, amire lőttek, eredetileg pajzs volt, de ezt céltáblának is *fel* lehetett *tenni*. Ez volt a *feltett cél*. Ha a lövedék *célt tévesztett* vagy, aki *túllőtt a célon*, azt régen úgy mondták: *kihág a célból*, ill. *elő a cél mellett*. Az elvont értelmű használat a régiségben nagyon gazdagon van képviselve.

Ugyancsak katonai célt szolgáltak, a kopja hajítását gyakorolták a vitézek, mikor *rudat hánytak*, azaz kopja helyett tompa, vasvég nélküli rudakat hajtottak. Ennek azonban nem volt átvitt értelmű használata. Vitézlő szolgál *rudat hánnak* vala (BalB és 16. SzK 2:232).

A versenyzés kifejezéseként használt *célt feltesz*-ből származott a *célul tesz ki* *vmít* és a *feltett szándék*. Ez aztán tovább vezetett a *feltesz valakivel* 'versenyre kel, vitába kezd vkivel' kapcsolathoz.

Néhány példa: Nyilaidnak hamis *tárgyat* nem téssen (RMKT 17. sz. 11:652); [Béla magyarok 4. hadnagya] Maga testét ... ellenségnek ... *tárgyúl* közben vette, *tette célul*, így esett el nagy boldogúl (RMKT 17. sz. 10:95); Jer, *lőjünk a célhoz* zálogért mindnyájan (BalB és 16. SzK 2:101); Mert abban az időben szintén úgy *hagyigáltanak* azok *parittyából* a *célhoz* az miképpen mostan *lövöldöznek nyilakkal és golyóbisokkal* (Drask 147r); [A janicsárok] *feltött céljoktul*, erős lövésektől semmit is nem szüntenek (RMKT 17. sz. 10:182); Mintegy *célt* *kitevél* minket nyilaidnak (RMKT 17. sz. 13:537); Ha valaki az emberek szováának *célul teszi ki* az ő tisztességét ..., száz nyíl közül alig találkozik egy, az ki az *célbe* *meg* *ne* *akadon* (Drask 27v); Az özvegyeknek állapotjok hozza azt magával, hogy más embereknek mintegy *célul kitéssenek* (BethK 1:126); Az Úr ... engem *célul vett*, Engem kémélletlen *nyilaival lőtet* (BalB és 16. SzK 2:389); *Feltött szándékban* az Isten segéljen (RMKT 17. sz. 11:178); Az volt *feltött szándékom*, hogy ... (BethK 1:268); Láss a *feltött munkához* (RMKT 17. sz. 11:352); Gyakorta az ti okoskodástok *kihág a célból* (Drask 131v); Ha szintén egyszer a *célt megtalálják is*, de oztán ... az *cél mellett* *lőnek el* (Drask 156v). — Kicsiny tacsó oroszánban nem kaphat, ... Az szolga ne játsszék az ő urával ... Szegény ember *ne tegyen fel királlyal*, Király se játsszék Isten haragjával (RMKT 17. sz. 8:29); Nem volt módod benne, *uraddal feltettél* (RMKT 17. sz. 9:227); Ha már pór és paraszt *nemessel föltehet* (RMKT 17. sz. 11:375); (Mars Bacchusról:) Azt vélj, hogy borral nem bír vas, sem fegyver, Sem *föltenni* azzal császár, királ nem mer (RMKT 17. sz. 10:603).

3. A futó- vagy lovaglőversenyben ugyancsak *cél* volt az elérendő pont: „Sokak, kik *célban futnak*” (NySz, DebrK). Az ilyen verseny győztese *pályát* nyert. Ez eredetileg valami díszes, arannyal szőtt szöveterab, esetleg köntös volt, aztán a szó átment magának a versenynek, ill. a befutott távnak jelölésére. Átvitt értelemben az ember egész életútját jelenthette. A másik versenydíj volt a *pálma*, ami ugyancsak gyakran szerepelt átvitt értelemben.

Néhány példa: Örökkévalóság, kit *célul kell futnod*, Azért jól fuss (RMKT 17. sz. 15A:785); Mert ki *célon túl mégyen*, annak azt mondják: Hó! (RMKT 17. sz. 13:415); [A kocsiversenyen] még az gyermek is kiáltotta, hogy az Agamemnon királ fia, az vitéz görög Orestes *első pályát* elvőtte volna (RMDE 1:809); [A vitézek] Mondának mindjárt: „Jertek, *fussunk pályát* (BalB és 16. SzK 2:101); A megtért bűnösnek nincs pokolra útja, a *hívek pályáját* ha igazán *futja* (RMKT 17. sz. 4:432); Sokan vannak... akik az *palatinusság pályáját futják* (ZrLev 31); *Pályafutásomnak* hasznát csak vehetném (RMKT 17. sz. 3:93); Deákság *palmáját* ki akarja *nyerni*, illő azért annak seregünkbe lépni (RMDE 2:536).

4. A régi lovagi vetélkedés vagy életre-halálra menő küzdelem emlékét sok más kifejezés őrzi, amelyek azonban nem mind közvetlen magyar szóhasználatból keletkeztek. Ilyen pl. *odadobja a kesztyűt vkinek* 'kihív párbajra'; *felveszi a kesztyűt* 'elfogadja a kihívást'. Ezek a német *jemandem den Handschuh hinwerfen*, ill. *den Handschuh aufnehmen* fordításai. Ugyanilyen a *lándzsát tör vki mellett*. Ez pedig ugyancsak a német *für jemanden die Lanze brechen* tükörfekjezése. Hasonlóan: *levet a nyeregből* német *jemanden aus dem Sattel heben*. (Ezekről bővebben a 275. §-ban).

Példák: Zsomborynak egy *kesztűt küldöttem*. Azonnal megértette, mit akarok, s rögtön magyarázatot kívánt (ErdArcok 108—109); Vagy valami vetélytársam, Ki miattam kosarat hord, Kit *lehánytam a nyeregből*, És szemébe rugtam a port? (Petőfi 2:160).

5. A modern kor versenysportjai, beleértve a sakkot is, számtalan új átvitt értelmű kifejezést hoztak életre. A lóversenyből származik: egy *lőhosszal győzött, rossz lóra tettünk; futottak még* stb.; a labdarúgásból: *nem rúghat labdába, visszaadom a labdát, öngólt vét, lesöpri a pályáról, könnyű a pálya széléről bekiabálni*. A birkózás és boksolás műkifejezései: *nem tartoznak egy súlycsoportba* (testileg és szellemileg is érthető); *vkít két vállra fektet; övön aluli ütés; padlóra küld, bedobja a törülközőt* (= feladja a küzdelmet). A gátfutás- és lovaglásból: *simán veszi az akadályokat*. A távfutás vagy motorverseny szava: *leköröz valakit, a futó mellbedobással győz*.

A sakkozó *időzavarba, lépéskényszerbe kerül, borítékolja a soron levő lépését* stb., stb.

200. Zene, tánc. — A füttyszó és ének a régi nyelvben alig mutat kapcsolatokat. Az *úgy táncol, ahogy füttyülnek* újabb keletű lehet. A *füttyülök rá* pedig egész biztosan a német *ich pfeife darauf* szó szerinti fordítása. A *hattyúdál* sem régi. A NySz idézi Pázmánytól a: „*Hattyú éneke* halál elől járója” példát (*ének* alatt, hasonló példák *hattyú* alatt is), a fogalmat tehát jól ismerték, de átvitt értelemben, úgy látszik, még nem használták.

A hangszeres zenéből főleg a hegedű és a lant körül fejlődtek átvitt értelmű kapcsolatok is. A *húrt összeigazítani* annyit jelentett, mint valakivel egyezsége jutni. Van, aki *mindig csak ugyanazt a nótát fújja*, van aki más *húrokat kezd pengetni*. Az egy *húron pendülnek* számos régi példából ismeretes (NySz *húr* és *pendül* alatt).

Régen a *nótát* vagy *táncot* nem *húzták*, hanem *vonták* (ahogy a hegedűnek még ma is *vonó*-ja van). A *hegedül* igével egy furcsa régi szólás alakult: (*puszta*) *malomban hegedül* 'hiábavaló munkát végez' (NySz és MSzK m335). *Elrántják a nótáját* vagy *elhegedülték rajta a Szent Dávid nótáját* újabbnak látszik, jelentése 'alaposan elverik' (MSzK n282 és d33).

A táncsal kapcsolatban: *ahogy fújják, úgy kell táncolni. A baráttánc a 'türelmes-ség, béketűrés' körülírása volt. A régi nyelvben nincs nyoma a vkit megtáncoltat 'megleckéztet, megbüntet, megver' kifejezésnek, Fazekas óta idézhető. Közmondás: Nincs itthon v. alszik a macska, táncolnak az egerek. A kállai kettős eltáncolása valamikor fiatalos virtus volt.*

Néhány régi példa: 1677: Teleki urammal is, úgy látom, már jobban kezdjük az *húrt összeigazítani* (Monfrók 18:94); Minap kezemben vöm muzsikámot, *elpendítém keserves nótámat* (RMKT 17. sz. 3:226); Más haragot színlel, makacsabb *húrt penget* (Arany 4:11); Én velem egy *húron pendül* a szép bába (RMDE 2:404); (A sáfár a lányát) a vén számvevőnek szánta, mivel az *egy húron pendül vele* (KisfK 2:209; Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak ... *egy húron indultak, egy nótát dúdolnak*, mind együtt *sipolnak, táncolnak, tombolnak* (RMKT 17. sz. 9:349); *Vongyad az hegedűt, pendíts[d] az lantot* (RMKT 17. sz. 3:78); Engedjünk már utat a hegedűsnek, hadd *vonjon szép nótát az násznépnek* (RMKT 17. sz. 3:69; hasonlóan 3:222, 224; 4:407; 10:217; Nyr 78:97); *Pendíts[d] meg te az hegedűt, vonj egy szép táncot* (RMKT 17. sz. 3:291); Már *elvonták volna a menyasszony táncát* (Mikes 14); *Vonassad az ifjak táncát* (RMKT 17. sz. 3:229); *Vonassad a lengyel táncot* (i. m. 228); *Hegedűs, három most a tánc* (i. h.); *Három a tánc!* monda s egyre Hegedűlt, — *Hegedűlt a bottal* hátam közepén (Petőfi 1:45); Itt csak a *barát táncot kell járni* (= türelmesnek lenni), más nótát nem fúnak (NySz 3:422, Mikes), Hja öcsém, velem a sors *furcsa táncot jár* (Petőfi 1:47); Lehet gondolni, hogy Kázmét a *szokott nótán* ismét jól *megtáncoltaták* (Fazekas 2:148, 'a szokott módon megbüntették'); *Megtáncoltatjuk mi ezt a gonosz népet* (Petőfi 1:252); *Nem táncoltatod te többé ezt a népet* (Petőfi 2427). — Én öreg ember vónék, ... de ... *eljárnam rajta* (= a szép nótán) még most is a *kállai kettőst* (CsokSzól 2:132).

201. Népszokások. — Ebből az igen gazdag termésből csak néhány kapcsolatot választunk ki: *pünkösdi király, április bolondja, ebrúdon kivet, választócsontot eltör, kosarat ad.*

Az alább idézendő egyik példából kitűnik, hogy a pünkösdi királynak szalmából volt a koronája. A legrégebb adata 1528-ban latin szövegben fordul elő. (A népszokásra MiFT³ 285—287).

Az áprilisi tréfa legrégebb magyarországi adata ugyancsak latin szövegben maradt fenn 1702-ből. (A népszokásra MiFT³ 65—66). — Az *ebrúdon kivet* vagy *kiebrudal* kifejezés abból a szokásból származik, hogy faluhelyen az udvarra nyíló konyhaajtó előtt két ember egy dorongot tart keresztbe, és a konyhából kikergetett kutyát, amikor éppen átugrik rajta, hirtelen kivetí vele az udvarra (MiFT³ 128). — Szárnyas állat mellében egy elég vékony kétágú csont van, amelyet sok helyen *sarkantyú*-nak, másutt *választó csont*-nak neveznek. Az utóbbi név onnan ered, hogy ketten a villás csont egy-egy végét megfogják, gondolnak valamit, és a végeket maguk felé húzva, a csontot eltörik. Amelyiknek kezében az ép rész marad, az a nyertes, annak kívánsága teljesül. (Gyerekkoromban magam is többször törtem ilyen csontot valamelyik nővéremmel.) Az alább idézendő példában egy ajándék megnyeréséről van szó.

A legtöbb változatban adatolható a *kosarat ad* és *kosarat kap* szólás. (Eredetét részletesen magyarázza MiFT³ 293—295.) Jelentése 'kérőt v. kérést elutasít' ill. 'elutasításban van része'.

Példák: 1528: *regem elevare punkesthyensem* (és alább:) in elevatione *Regis pynkesthyensis* (EgyhtEml 1:419; vö. még NytudÉrt 88:130—131); 1683 (Thököli Imréről:)

Ha az Isten meg nem adja nagy diadalmad,
Most tenéked minden látja szolma koronád.
Az *pünkösdi király* ládd-e mint játszik,
Mondják, hogy az tők is estve virágzik.

(RMKT 17. sz. 11:498)

Pinkesdi királok tülünk eleniszik (RMKT 17. sz. 8:256); *Pünkösdi királyság* nem sokáig tart (RMKT 17. sz. 10:384). — 1702: *1-ma aprilis* (Károlyi Okl 5:512). — [Tisztességesebb a jövőnyt be sem engedni] Hogy sem *rudon vetteté* néd ki (RMKT 17. sz. 8:153); [Puk Mihály a] vitézeinek ily parancsot ada: Hogy a cigányokat *ebrudon kivessék* (Arany 3:265). — 1606: Ma vettem meg az ajándékot, az mellett (= amelyet) nyertél volt rajtam Létaván az *kappanból való csontnak eltörésén* (ThurzóLev 2:154). — ... olyan szüzeknek, Kik *kosarat adván* magok kérőjöknek ... (CsokSzól 2:158); [Luca:] Kedveseim! engem ez a báró úr megkért, én ... *kosarat adok neki* (KisfK 2:266); [Lombai Vilmához:] Tehát *kosárral ereszt el?* [Vilma:] Amint tetszik (KisfK 2:242); *Kosár!* — villant eszébe hirtelen a leánynak. — Ez most *kosarat kapott* (Csathó 429).

Hitvilág

(202—204. §)

202. Hiedelmek, babonák. — A felvilágosodás hatása talán egy szellemi téren sem ért el akkora sikert, mint a babonás hiedelmeknek kitörlésével az értelmiségi réteg tudatából. A népi tudatban ezek a hiedelmek sokkal mélyebben gyökereztek, s részben a vallással is, különösen az ördöghittel összefonódtak. Ennek nyomai tehát ebben a társadalmi rétegben, különösen a nők körében részben még ma is élnek. A hivatalos körök és a műveltebb rétegek azonban megszabadultak ettől a nagyon is nyomasztó lelki tehertől. A 18. század közepe táján még javában folytak a boszorkányperek, és a kihallgatási jegyzőkönyvek hajmeresztő képtelenségeket örökítettek meg mint dokumentált és elhitt valóságot. De Mária Terézia és II. József intézkedései ennek hivatalos részről véget vetettek. Az észnek ezt a győzelmét 1819-ben Fazekas Mihály így ünnepelte (1:98):

A boszorkány, a levegői sárkány
Tátos és tündér, kik ostobáknak
A setétbenn ült babonás világban
Bábjai voltak;
Szent hevétől a szabad értelemnek
Mind elolvadtak, valamint az ablak
Zúzmarázból egy hideg éjszakán nőtt
Cifra virági

A babonás hiedelmek szóhasználata ezzel korántsem szűnt meg, csak értelme, egész hangulata átalakult, tréfássá vált. Amiért egykor valakit perbe lehetett fogni, hogy pl. valakit megigézett, az most már tréfás enyeltéssé vált. Számos ilyen vonatkozású szólásunk megértéséhez már művelődéstörténeti magyarázat kell, mint pl. *lővő tesz, hátra köti a sarkát, minden hájjal megkent* stb. Mindezek bőséges és hiteles magyarázatokkal megtalálhatók O. Nagy Gábornál (MiFT³ passim).

Itt mutatóba csak néhány régi példát idézünk. Ilyenek: valakinek *feljő, felragyog* vagy *leáldozik a csillaga*; *jó órában legyen mondva*; valami *jó* vagy *rossz* (régén: *gonosz*) *órában történik*; *szemmel vernek, bolonddá tesznek* valakit; *csörög a szarka, vendég jön*; *egy követ fújnak*. (Ez utóbbinak magyarázatát adja a 166. §; példái ott és a 168. §-ban.)

Példák: Itt mi délután egy órakor egy csillagot láttunk ... Azt nem mondhatjuk, hogy talám a *mi csillagunk* jött már *fel* egyszer; mert a csillagok is elfelejtkeztek már mi rólunk (Mikes 143); [Szegedi Lőrinc ajánlása Báthori Miklósnak:] Tudom, hogy nagyságok régen ... megértette ... hogy sem történetből, szerencséből, avagy penig az mint szoktak szólani *gonosz órá*tul ne legyen. (RMDE:1:785). (Tollagi éjszaka, báli álarcban hazafelé tartva egy asszonnyal találkozik:) Az asszony felém tartván lámpását, elszörnyed, keresztet vet, s ezen szavakkal: *minden jó lélek dicseri az Istent!* fut, amint csak tudott (KisfK 1:208); (A nyíladozó kökörcs féltése az erős naptól:) nehogy a fogas fény *megverje szemével* (Fazekas 1:66); Én beléptem, ő rámnézett, Aligha *meg* nem *igézett!* (Petőfi 1:54); Én azt vélem, hogy ez (= Aesopus) akárkit is gyorsan *bolonddá tehetne* (Laskay B6r); Nos, fiúk, nem *szólt a szarka* Házfödélteken? Vagy ki álmodá meg, hogy ma *Vendégtek* lesznek? (Petőfi 47); Ilyen váratlanul haza mi vetett? *Szarka* nem *jelenté* megérkezésedet (Petőfi 2:230); *Kígyó módra* sokan *fúnak követ* ellenem (RMKT 17. sz. 3:199); Azt hiszik, hogy velők én egy *követ fújok* (Petőfi 2:215).

203. Isten, hit, üdvösség stb. — Ismét csak néhány példát lehet kiragadni ebből a nagyon is gazdag körből.

1. Az istenhitből származó szókapcsolatok és egész mondatok frazéma értékű csoportja már más vonatkozásban bőségesen szerepelt. A fokozottan emfatikus formulák (101. §) tele vannak Isten emlegetésével.

Ugyancsak szokásban volt, és részben még ma is szokás találkozaskor, búcsúzáskor, valamely munka vagy vállalkozás megkezdésekor Isten nevét említeni. Ezek közül több állandó kapcsolat eléggé elhalványodott. Ilyenek: *Isten hozott*; *mehetsz Isten hírével*, *Isten áldomásával*; *Isten nevében elkezdhetjük*, stb.

Néhány régi példa: 1551: Ebben csak az *Úr Isten választ közöttünk* (PodmOkI 4:365); 1538: *Isten biznásom*, hogy egyik sem ment én híremmel; (alább:) de *Isten biznásom*, hogy én azt (= a költséget) nem kémélem (LevtKözl 1:144); 1605: Az hajdúságnál, az mint lehetne, szép szóval kellenék törekedni, ne pusztítának, és ne égetnének jószágunkat; ha használ, jó, ha nem, *Isten neki*. (Thurzó Lev 2:140); *Isten se mentsen meg* az akasztófától (RMKT 17. sz. 11:247); Monda az császár: menjetek el *Isten hírével* (Ponc 131); De *Isten hírével* igyekezzünk arra, hogy ... (RMKT 17. sz. 11:329); Menjete el immár *Isten áldomásával* (Ponc 193; hasonlóan 135); Nesze *istenneben* (= Isten nevében) az gyűrő, tedd ujjodba (Ponc 185).

2. A hit dolgában döntő volt, hogy mi *elég* és mi *nem elég* az üdvösségre. A középkori teológiát főleg az foglalkoztatta, hogy az emberben milyen erényeknek kell meglenni, hogy elnyerhesse az üdvösséget. Alázatosság és szeretet nélkül a többi erény hatástalan maradt. A reformáció korának pedig egyik fő teológiai kérdése volt, hogy Jézus megváltó kereszthalála után az ember saját érdeméből elnyerheti-e az üdvösséget. A végkövetkeztetés az lett, hogy bűneink elegendők ugyan ahhoz, hogy elkárhozzunk, de jótetteink Krisztus érdeme nélkül nem elegendők arra, hogy üdvözüljünk. (Részletesebben 299. §). Ebből a teológiai elvből marad a ma már átvitt értelmű szólás: *nem elég az üdvösségre* (ma inkább: *üdvösséghez*). Egyéb ide kapcsolható átvitt értelmű szólás: *kitér a hitéből* 'nagyon felbosszankodik'.

Néhány példa: Ha valamely embörbe ez szent alázatosság és az szent szeretet nem lezend, *semmit* egyéb jószág (= erény) *nem használ neki örök idvösségére* (GuaryK 63); (Az ember nem tudja tökéletesen teljesíteni Isten parancsait, így Jézus érdeme nélkül nem üdvözülhet.) Egy beszéddel azért: a mi bűnünk a mi *kárhazonkra elég*, a mi jótéteményünk pedig *nem elég ah mi üdvösségönkre* (Ozorai 11r). — Megint megbuktál a szigorlaton. Hát apád *kitér a hitéből*, ha ezt megtudja (közny.).

3. A vallásos gyakorlat, imádkozás, gyónás, áldozás, búcsújárás, szentek tisztelete ugyancsak több szólásnak lett alapja, mint pl. *vkinek nevét imáiba foglalja* (átv. 'nagyon hálás vkinek'); valamit *csak az imádság tart*. *Megvallom bűnömet; szánombánom bűneimet* (átv.); *magához veszi az Urat* ('megáldozik'); itt *valóságos búcsújárás van* (egy nagyon látogatott helyen). (Csak részben tartozik ide: *lassan páter a kereszttel*, ez a hadakozásra is vonatkozik, amikor a sereg előtt egy pap keresztet vitt. Részletes magyarázata a Függelékben 289. §).

A szentek tisztelete és ábrázolása hagyományából származnak: *Szent Iván éneke*, *Márton lúdja* (Szent Márton napjára hízlalt liba); *fancsali feszület*, *faképnél hagy* és hasonlók.

Példák: Hallottam, hogy igen hosszú a *szent Iván éneke*, hogy az ördög azt meg kezdvén, el nem végezhetette, hanem megfulladott rajta (HeltHáló 39); Süle a *Szent Márton lúdja* (RMKT 17. sz. 10:217); [Mokány:] ha [a leány] rossz, *ott hagyjuk a faképnél*. [Vilma:] Én pedig az ilyes kérdésekkel a *faképhez utasítom* (KisfK 2:233).

4. Végül a vallással kapcsolatos néhány olyan kifejezés, amely ma már nem él, vagy amelyeknek jelentését ma már nem lehet megállapítani. Ilyenek pl. *cseri barát törvényben szól* ('alamizsnát kér'); a *sebeni kép*; *Péter lepedőjébe esik*. Ez utóbbinak valószínű értelme: 'áttér a katolikus hitre'.

Példák: 1532 (Báthory István Nádasdy Tamásnak:) Immár hadd szóljak *cseri barát törvényben*, hozjam alamizsnára az vígit (LevtKözl 1:139; azt kéri, hogy Németországból hozzon neki egy páncélt); Ennek, ha jóformán megtekénti kedves öcsém-uram a két lábait, a *sebeni képhez* hasonlóknak találja (BethK 1:476); Kemény Ádám uram pápistaságát látom. Éppen a római anyaszentegyházban való bizony ő. Eddig is a *Péter lepedőjében* kellett volna bécsnie (BethK 1:470).

5. A Bibliából származó elemekkel külön nagyobb fejezet foglalkozik (248—265. §).

204. Az ördög. — A mai nyelvben is élő számtalan átvitt értelmű, gyakran nagyon is enyhévé halványult kapcsolat az *ördöggel* a középkori vallásos felfogás szerint nagyon is reális szemléletben gyökerezett. Ha valakire azt mondták: *vigyen el az ördög*, vagy: *talán az ördög bújt beléd*, vagy: *ördöge van*, ez mind azon a hiten alapult, hogy valakit valóban elvihet az ördög, valakibe belebújhat, valakivel egyezsége léphet. Mindezekre a régi nyelvből számos példa idézhető. Különösen a szentek legendái vannak tele ilyen részletekkel.

Az ördög gyakori emlegetése azonban azt hozta magával, hogy a szó a mindennapi beszédben számos kapcsolatban szerepelt, használati köre egyre szélesedett és plasztikussága, érzékletessége egyre halványodott. Így végül is egyes kifejezésekben egyszerű grammatikai segédszó lett, mint a *csoda*, *fene*, *nyavalya*, *manó*. Ilyen kifejezés, mint: *hogy az ördögbe* nem jelentett már többet, mint *hogy a csodába* v. *fenébe*. Az *ördögadta* is eredetileg súlyos becsmélés volt, mint az *ebadta*, de végül inkább enyelgő kifejezés lett belőle.

Példák eredeti és halványult jelentésre: Hallottam, hogy a régi papok mondták, hogy mikor a misével az *ördögöt el* nem *űzhették*, tehát tymiën illattal fogtának hozzá (RMDE 1:568); Vallom ... hogy a *pokolbéli ördög*, a mű ellenségünk az Istennek utát igen eltévesztette és előttünk bévágta volt (RMDE 1:677); Te nem vagy vitéz, hanem *pokolbeli ördög* (Ponc 175); *Mellyik ördeg* tanyított tüteket ezekre? Bizony nem valami köz avagy *paraszi ördeg* (HeltHáló 19—20); ... és legottan *ördög búvík* beléje (= Júdásba; WeszprK 49); *Ördög bújjék* az uradba, Te pedig menj a pokolba (Petőfi 2:145); ... Csáky László, az mely leányát németnek, és *lelkét ördögnek adja* (ZrLev 31); Azért hagyá az Úristen, hogy ez barátot az *ördegek* alván elvinnék. *Elvívék* ez barátot az *ördegek*, és harmad napig tarták ő nálók (PéldK 31); Csak tüktököt *vitt el az Ördög* az igaz tudomány mellől (RMDE 1:673); (Síró gyermekhez az anyja:) Vau, síró gonosz né fia. *Vigyen el az ördeg* (HeltFab f7a); *Ördög vigye el* a vérszopó kegyetlen árulót (HeltFab f8); ... de *ördeg vigye el* az gonosz lator katonát (Ponc 121); ... *Ördeg vigye el* az sült répát! (RMDE 1:886. — [A farkas szeretné a juhok húsát.] De *tudja az ördeg*, ennyi sok pásztorok és nagy kommandorok vadnak környüle, hogy senki hozzá nem fér (HeltFab Ya); *Tudja az ördög*, honnét hozta a varjú az orrában (RMDE 2:371); *Ördeg győzi* ezeknek kedvekre cselekedni (HeltFab A4a); [Kain] az ő egyögyű öccsét utálja *mint az ördög* (RMDE 1:728); *Ki ördeg vitt reá*, hogy kívántad a hintót? (HeltFab R2a; hasonlóan Ponc 63, 174, 175); Hogy láták az legényök [a bekormozott Fabiust], mondanak: *mi ördög* ez, ki reánk jó (SándK 25); *Mi ördög* lelte a szomszédot (HeltFab b8a; hasonlóan HeltHáló 209, RMDE 1:601); Monda az oroszlán: *Mi ördeget csinál* [az emberke a hegyen]? (HeltFab Z5); *Hol ördögbe* vagy az ti pispektők? (RMDE 1:606); Ó bolond lator, ó kába lator: *Hova ördögbe* tötted volt eszedet (HeltFab S3—S3a); (A lusta ember mondja:) *Lám ördögül* *vayon dolgozom*. Nem csoda, hogy elszegényedtem (HeltFab X5a). — Pannoniából jött amaz *ördögadta*, *Ördögadta lelkű* Luciper fajzatja (RMKT 17. sz. 13:18).

A körülírás

(205—218. §)

205. Általános kérdések. — 1. Ez a megjelölés itt nem a hagyományos stilisztikai értelemben szerepel. Itt összefoglalóan jelenti mindazon frazeológiai kapcsolatokat, vagy frazéma értékű magányos szokat, amelyek ugyanannak a tartalomnak szokásos kifejezését valamilyen változattal helyettesítik. Ilyen lehet pl., ha *eszemben sincs* helyett egy bővítő szóval *eszem ágában sincs*-et mondok; vagy *kérését nem hallgatták meg* helyett *kérése süket fülekre talált; ellopták helyett lába kelt*.

Az ilyen körülírások látszólag hasonlóan a képes beszéd fejezetében tárgyalt kifejezésekhez. A különbség azonban lényeges. A körülírás a képes beszédétől annyiban különbözik, hogy nem mint a tárgyi valóságban természetes nyelvhasználattal kialakult kép megy át az elvont síkra, hanem lényege egy önkényesen, mesterségesen alkotott kép, amely egy egyszerűbb kifejezésmódot helyettesít. Ennek főleg két típusa gyakori. Az egyik típusban a helyettesítő kifejezés tartalma a valóságban elő sem fordul, mint pl. *ellopták helyett lába kelt* vagy *meghalt helyett Földváron deszkát árul*. Ugyanígy a *fölöslegesnek* érzett ember *ötödik kerék*. A másik típusban egy mellékes körülményre fordítjuk figyelmünket, és ezt állítva előtérbe fogalmazzuk meg a helyettesítő szólást. Ez a kiemelt körülmény lehet teljesen jelentéktelen kísérő jelenség. Így pl. a gyereket váró asszony domború hasa a szoknyáját elől kissé fölemeli. Ez teljesen jelentéktelen kísérő körülmény, és mégis régen egy nő terhes voltát így is kifejezhetnék: *rövidebb lett elől a szoknyája*. Ha valakit felakasztanak, a lényeg az, hogy az életétől megfosztják, teljességgel jelentéktelen, hogy a talpa nem érinti a földet, mert ez a faágon kapaszkodó gyereknél is így van. Mégis a régi körülírás így szólt: *talpa alatt elfúj a szél*. A kiemelt körülmény azonban kinek-kinek meggyőződése szerint lehet nagyon jelentős is. Így pl. a halállal kapcsolatos vallási gondolkörben *Isten, lélek, másvilág, öröklét, üdvösség*, stb. mind olyan fogalmak, amelyekkel régóta általánosan használatos körülírások keletkeztek, mint pl. *Isten magához szólította, vagy lelkét visszaadta Teremtőjének*.

2. A körülírást nagyon különböző stíluscélra lehet felhasználni. Nagyon gyakori a tréfás, gúnyos célzat, de nagyon gyakori a szépítő, kímélő szándék, amely különösen egy fájdalmas, gyászos esemény hatását igyekszik enyhíteni. Megjegyzendő, hogy a gyakori használat folytán ezek is veszíthetnek eredeti értékükből. Ma már pl. egy kedvenc öreg kutyára is lehet mondani, hogy *jobbélre szenderült*.

3. A körülírás (az itteni értelmezés szerint) nemcsak szókapcsolatot helyettesíthet szókapcsolattal, hanem magányos szót is magányos (esetleg összetett) szóval. Ha valaki pl. *feleségem* helyett *oldalbordám*-at mond, ezzel a helyettesítéssel a bibliai elbeszélést idézi fel, amely szerint Isten Évát Ádámnak egyik oldalbordájából (costa) teremtetten. Éppen ezért az alább következő részletesebb tárgyalásban számos olyan példa lesz, amelyben a helyettesített elem egy-egy magányos szó, mint pl. *Isten* helyett *mennyei Atyánk*, *ember* helyett *Ádám fia*, *ördög* helyett *agg ellenség*, stb.

Mivel a körülírásban is gyakran szerepel képes kifejezés, néha alig dönthető el, hogy egy kapcsolatot melyik csoportba soroljunk. Világos a döntés, ha a körülírás olyan kifejezéssel történik, amely (a valóság látszatát keltheti, de) a tárgyi világban nem fordul elő, mint pl. *felakasztották* helyett *meghosszabbították a nyakát*. (Itt természetesen a tréfás-gúnyos hatás is a körülírás mellett vall.) De a *kereket oldott* már nem ennyire egyértelmű. A lejtő aljára ért szekérnek valóban kioldják a bekötött kerekét, hogy könnyen haladhasson, mégis úgy érezzük, hogy ez a kifejezés az *elmene-kült* igének körülírása. Itt ugyanis nem az elvont síkra való átvitel történt, hanem a konkrét helyváltoztatás igéjének helyettesítése egy ugyancsak konkrét jelentésű szókapcsolattal.

4. A körülírás nagyon változatos, alakilag és tartalmilag egyaránt, kezdve a szinonimáktól és legegyszerűbb bővítő szóktól egészen a részletesen kidolgozott költői képig, mint amilyen pl. Balassi Szép magyar comoediájában a „tíz év múlt el azóta” mondat igazi manierista átköltése: „Azulta penig, miolta Angelica ez világbul kimúlt, az olta immár tízszer rekesztette be erős faggyal az szép forrásokat az erős tél, s az jó nyár is meg annyiszor szabadította meg folyásokat” (RMDE 1:855).

A körülírás különböző formáinak elrendezésében egészen más szempontnak kell érvényesülnie, mint a képes beszéd feldolgozásában. Ott az egyes kifejezések a valóság talaján keletkeztek, és úgy mentek át az elvont síkra, a legalkalmasabb volt tehát a valóság összefüggései nyomán haladni. A körülírásnál maga a körülíró kifejezés csak kivételesen alapul a valóságon, itt tehát szempontot kellett változtatni és magukat a körülírt dolgokat (személyeket, más lényeket, tulajdonságokat, állapotokat, cselekvéseket, történéseket stb.) kellett kiindulásul venni. Ezért ennek a résznek elrendezése lényegesen nehezebb volt, és helyenként esetleg vitára is okot adhat.

206. Bővítő szók és szókapcsolatok. (Lásd az 54. §-t is.) — 1. A körülírás egyik legegyszerűbb formája az olyan kifejezés, amelyben egyik taghoz olyan szó kapcsolódik, amely mintegy kibővíti az eredeti kapcsolatot, és egyúttal valami módon fokozza vagy gyengíti a hatását. Ilyenek pl. *eszemben sincs* helyett *eszem ágában sincs*; *nem elég* helyett *fél fogamra sem elég*; *valamit hallottam* helyett *valamit fülhegygel hallottam*; *nem hallottam róla* helyett *hírét sem hallottam*; *nem láttam* helyett *színét sem láttam*; *nem nyúltam hozzá* v. *nem bántottam* helyett *egy ujjal sem nyúltam hozzá*.

Ebbe a csoportba tartoznak a főnévvel bővült kérdő névmások és kérdő határozószók. Ezeknek legelvontabb, már semmi főnévi tulajdonságot sem érzékeltető példái a *kicsoda*, *micsoda*, mint pl. a *Ki kicsoda?* könyvcímbe. De ide kell sorolni a *ki* az *ördög*, *ki a fene*, *mi a rossebnek*, *hová az ördögbe*, *hová a nyavalyába*, *hol a pokolban*, *honnan a fenéből* stb. általánosan ismert és használt bővítéseket. (Ezekre ld. még Hadrovics: Magy. tört. jelentéstan 151. §.)

Néhány példa: (Herkulesről:) Noha őnálánál erősb vitéz nem volt ez föld kerek-ségében (BalB és 16. SzK 2:469); Schonnan egy kukk hang sem felel (Fazekas 1:169); ... de Apollonius egy szálat sem térüle (BalB és 16. SzK 2:733); Az este is felhős, fekete, *Nincs* a csillagoknak *híre se* (Petőfi 2:98); ... annak [a levélnek] ed-dig *semmi hírt sem hallottam* (BethK 1:107); ... *híred sem hallja* az ember (Petőfi 2:136; hasonlóan 2:44).

2. Az előző pontban tárgyaltakhoz tartoznak még az olyan körülírások, amelyek az eredeti kifejezést olyan szerkezettel helyettesítik, amelynek jelentése lényegében ugyanaz, de különböző érzelmi, hangulati elemeket tartalmazhat. Ilyen pl. *elfutott* helyett *futásra vette a dolgot*; *megnéz* helyett *szemügyre vesz*; *gondolkodni kezd* helyett *gondolkodóba esik*; *megtudakol* helyett *végére jár*; *amerre menni akar* helyett *amerre kedve tartja*; *milyen dolog a ...?* helyett *mi fán terem?* stb. Ugyanígy: *miért jöttél megint ide?* helyett: *mi az ördög hozott ide már megint?* Ide sorolhatók az ún. terpeszkedő kifejezések, mint *elintézik* helyett *elintézés* nyer stb. De ezek színtelenek.

Néhány példa: A szigetek felé kénytelenítették *venni útonkat* (Mikes 47); A vén császár ... nagy okosan *tréfára fordítá a dolgot* (Mikes 84); Végre az ispán *Nem veszi a dolgot tréfának* (Fazekas 1:169); [A Tisza] Rakoncátlan legény, nincsen semmi módja, *Merre kedve tartja*, arra van az útja (Petőfi 2:222); Tudjátok: *melyik fán terem*, Milyen madár a szerelem? (Petőfi 2:207). — Ne csinálj lármát, mert megtudják, hogy *itt teker a manó* (CsokSzól 2:197. sz.).

3. Ebbe a csoportba lehet sorolni több olyan kifejezésünket, amelyekben a szerkezetbővítés már bőbeszédűségbe megy át, és a stílust vontatottá, élettelené teszi. Ilyenek pl. *annak a véleményének adott kifejezést, hogy ...* (vö. német *Ausdruck verleihen*).

207. Ember, férfi, nő körülírásai. — Eredetileg *a teremtés koronája* az egész emberi nemet jelentette (vö. der Mensch ist die Krone der Schöpfung). Ezt azonban ma főleg a nők tréfásan vagy éppen gúnyolódva csak a férfiakra értik. Ezenkívül az *ember* nevet alkalmilag sok mindennel lehet helyettesíteni, mint pl. *Isten teremtménye*, *Ádám fia*, *felebarátunk*, *embertársunk*.

A férfiak az *erősebb nem*-et alkotják. A nőtlen férfinek régen *rideglegény* volt a neve. A nős férfi *családos* vagy *cselédes ember* v. *gazda* lett, *a ház ura*. A férfi a nőnek *ura és parancsolója*. A *férfi* név helyett állhat *szakáll* is, mint nőknél a *konty*.

A különböző férfifoglalkozások nevei a rájuk legjellemzőbb szerszámmal, eszközzel, a hozzájuk tartozó állattal voltak helyettesíthetők. Így a régiségben *kapás* helyett *kapa*, *kopjás katona* helyett *kopja*, *lovás katona* helyett *ló*, *írnok* helyett *penna*, *kovács* helyett *kalapács*. Ezek nem mind állandósult helyettesítések. Az *írnok* vagy *kancellista* helyett *vármegye pennája* Kisfaludy Károlynak egyéni leleménye, mint ahogyan a *helység kalapácsa* Petőfié. Deák *a haza bölcse* volt, Kossuth *a turini remete*.

A népek közül különösen a cigányokat szokták körülíró módon emlegetni. A régi *Amorr népe* talán a bibliai *amoritákra* utal (Amorhaei Num 21,21). Vörösmarty *a füst barna fia*-ként említi őket, Arany a cigány nőket tréfás paradoxonnal *barna fehérnek* nevezi (3:224).

A szerzetesek közül ilyen módon nyerték nevüket Szent Ferenc *kistestvérei* (ordo minorum fratrum), a jezsuitákat gúnyosan *sánta Ignác fia*-nak nevezték.

A nőket úgy emlegetik, mint *Éva lányai*, a *gyengébb nem*, a *szépnem* v. *szebbik nem*. Hasonló összefoglaló nevek a *fehérnép* és *fehércseléd* (itt *cseléd* = *család*), amiket személyre vonatkoztatva is használnak. A hajadon leány szimbóluma a *párta*, a férjes asszonyé a *főkötő* vagy *konty*. *Zsidó nő* helyett lehet *Hebron rózsája*. A feleség az *oldalborda* vagy (régén) *oldalcsont*, célzással a Bibliára. Az úrhatnám asszonyt régén *Simon bírónak* nevezték. (Ez a német *Siemann* 'férrias nő' átvétele.) A házárstos feleség lehet *fúria*, *hárpia* vagy *boszorkány*, vagy akár *Xanthippe* (Szókratész cívódó felesége nevéből).

Néhány példa: [A megbántást] nehezen felejtethi el az *Ádám fia* (HeltFab F4); Gyalázatos bor! illet iddógál Magyar hazánkban *ifju s agg szakáll* (Vör 1:469); Atyám, ki három esztendeig vármegye *pennája* volt, azaz cancellista, most érdemes notárius (KisFK 1:175); (A kalmároknak vigyázniok kell a tolvajokra:) De legkiváltképpen Amaz álnok népen Kivántatik vigyázás, Ki az *Amorr népe* ... Nála nem bűn a lopás (RMKT 17. sz. 13:93); A *füst barna fiai* (Vör 1:201); Hát a sok fekete *sánta Ignác fia* mit mível egyebet? Épségünket vjíja ... (RMKT 17. sz. 10:379). — ... nekem nagyon tetszik a szép *Hebron rózsája* (Csathó 375); 1592: Ajánlván magamat, szívemet és mindenemet mint az én édes, *óldalambúl kivett csontbúl való* egyetlen egy testemnek és véremnek (Thurzó Lev 1:16); Ádám ... könnyen engedelmeskedék a feleséginek; de jaj! ki nem szeretné az olyan szép *oldalcsontot*? (Mikes 84; hasonlóan 66, 139); Öcsémuram, vigyázzon magára, Vagy inkább az *oldalbordájára* (Petőfi 1:16); A gotnári bort *konty alatt* is kényesen és gyönyörűséggel megcsemegegethetik (Mikes 208); Ne gondol(j) vele, bár *Simon bírónak* mondjanak, csak legyen neked kedvedre (RMDE 1:795); 1670—1704 k.: Oly rut az, hol *Simon bíró* jár elől (Nyr 78:98); Csak a *Simon bíró* hajtáná ott a lovat (RMDE 2:364).

208. A vallási szféra személyei és helyei. — Rendkívül gazdag a személyesnek képzelt vallási lények körül kialakult körülíró megjelölés. Isten a *világ teremője*, a *mennyei atyánk*, *seregek ura*, stb. Jézus *Isten fia*, *Megváltó*, *Üdvözítő*, az ítéletnapon *Igazságos Bíró* stb. Mária *Boldogságos Szűzanya*, *Magyarország Patronája*, *Nagyszonyunk* stb. Mindezen jól ismert és gyakran ismételt körülírások mellett egyéni leleményből számos hasonló keletkezett, amelyek azonban nem váltak az egész nép nyelvi kincsévé, mint alább Mikes néhány példáján látni fogjuk.

Külön érdemes megemlíteni a Mária-kultusz sajátos képvilágát. Már a középkori litániaszerű imák is, (de különösen a lorettói litánia) olyan képsorokat tartalmaznak, amelyek nem mehettek át az általános nyelvhasználatba, mert részben nem is igen tudjuk, mit is akarnak jelenteni, mint pl. *titkos értelmű rózsá*, részben pedig annyira általános jelentésűek, mint pl. *örömnünknek oka*, hogy csak a litániában való szereplésük miatt lehet őket Máriára vonatkoztatni. Ezek valójában nem is körülírások, hanem nagyon különböző formában kifejezett művészi jelzők és értelmezők.

A vallásos felfogás szerint Isten a mennyekben lakozik, az ég a *sátora*, a villám *Isten nyila*, de ez lehet átvitt értelemben Isten csapása is.

Az ártó szerepű személynek képzelt vallási lény, az *ördög* ugyancsak számos kifejezéssel volt helyettesíthető, mint pl. *gonosz lélek*, *csábító*, *agg ellenség*, tréfásan: *körmös angyal*. A *pokol* a kárhozat helye stb.

Néhány példa: *Aki minket teremtett*, annak legyen meg akaratja rajtunk (Mikes 199); (Az igaz keresztényeket sokan üldözik,) de az, *ki az magasságban lakozik*,

csak neveti és csúfolja az ő haszontalan végzéseket (Magyari 60; *qui habitat in coelis* Ps 2,4); Mit vizsgálom én a jövődöt? Hagyjuk ezt a *jövendő urára* (Mikes 36); ... de talán egyik sem leszen úgy, amint gondolom. Azért hagyjuk *arra a nagy cselédes gazdára* (= családapára = Istenre Mikes 215); Ki érti, ismeri az felvont egeket, *Úr satora* alatt terjedt fellegeket (BalB és 16. SzK 2:426); Szörnyen zengett az ég, hullt az *istennyi* (Petőfi 1:242); Mert Isten engedte, tőlem ne tartsanak, *Isten nyilaitól* nagy sebekben látnak (BalB és 16. SzK 2:413). — Mert kísáztatik (= háborog) vala ő jonhában *agg ellenség*, JókK50, *hostis antiquus*); Vigyék el a *körmös angyalok* (Petőfi 2:373).

209. Állatok, tárgyak, anyagok körülírása. — 1. Az állatvilág körülírása aránylag kevés példával szerepel a régiségben, az is inkább alkalmi költői invenció, mint a közbeszéd műve. A madarak *kis tollas nép*, a disznók *makkot evő állatok*, a békák *mocsáros nép* és hasonlók.

Néhány példa: A *kis tollas nép* zengését Hallom már a berkekben (Fazekas 1:57); (Az iszapfürdő:) azt tudom, hogy úgy jöttünk ki, mint az olyan *állatok*, kik *makkot esznek* (Mikes 132); A *mocsáros nép* kuruttyol (Fazekas 1:101).

2. A használati tárgyak, szerszámok, építmények, anyagok ugyancsak ritkán szerepelnek körülírva. *Fegyver* helyett állhat *őlfé készség*, *sátor* helyett *vászon ház*, sír helyett *halottak lakhelye*, *hajó* helyett *vízi hintó* stb. Ezek azonban alkalmi költői lelemények. Az igazi frazeológiai körülírás akkor érvényesül, amikor ezzel tréfás-humoros hangulatot lehet belevinni az amúgy kellemetlen képzeteket keltő vagy teljesen semleges tárgyba. Így a (büntető) *bot* helyett állhat *bikkfa pogácsa*, lábbilincs helyett *csetneki* vagy *morvai nadrág*. A mai nyelvben a *gaty*a lehet *nemzeti ruhadarab* (Hernádi). Az arany pénzdarab régi beceneve *veres rókácska* volt, a 19. században pedig *sárga csikó*. (Az utóbbira ÉrtSz *csikó* alatt.) Akinek elfogyott a pénze, annak a *lapos guta* megütötte az *erszényét*. A mai nyelvben az 500 forintos bankjegyet Ady Endre arcképével hamarosan megjelenése után *költő-pénz*-nek nevezték el. A fém húszforintost, amíg valódi értéke volt, különösen a gyerekek *nagybecskerek*-nek becézték, ugyanígy volt a tízforintos érme *kisbecskerek*. — A bor a *hordó vére*.

Néhány példa: A rút idők ... a *vászon házaikat* meglyuggatták (Mikes 112); Ottan ássa a hiéna a *halottak lakhelyét* (Petőfi 2:185); Tudom, hogy ... hozzánk kirugaszkodik a *tengeri lovakon* (Mikes 35; 'evezős csónak'); ... és hét órakor reggel mi is abban a nagy *vízi hintóban* ülünk (Mikes 46); Mely *lába* csizmákat viselt, Mostan nagy *vasakat* zerget; (a következő strófában:) *Csetneki nadrág* az *szárán*, Örömit bura fordítván (RMKT 17. sz. 9:334); Amit régen hallunk, azzal is fenyíté, *Morvai nadrágban* hogy *felöltöztetne*, Azaz: mindnyájunkat *vasakban veretne* (RMKT 17. sz. 11:217). — Az kinél sok *veres rókácskák* vannak, Mindeneknél becsületi nagy annak (RMKT 17. sz. 6:372); *Lapos gutta* megütötte bornyú bőr *iszákját* (RMKT 17. sz. 11:403); Mindenféle költségek *megalapított erszényemet* (KisfK 1:174); Mit ér az embernek, ha van reménye, S azonban *üressel tele az erszénye* (CsokSzól 2:327. sz.). — Talán el is fogyott már a *hordók vére* (Petőfi 2:361).

210. Testi és lelki tulajdonságok, állapotok körülírása. — Alacsony és magas termet, testi hiba, szépség és csúnyaság, betegség és egészség, fiatalság és öregedés, okosság és butaság, ügyesség és gyámoltalanság, ártatlanság és ravaszság, bátorság és

gyávaság, jókedv és csüggedés mindig nagyon alkalmasak voltak arra, hogy különböző körülíró kifejezések keletkezzenek körülöttük. Szép nőre mondjuk, hogy *az Isten jókedvében teremtette*; a csúnyácskával *mostohán bánt a természet*. Az okos elől állt, a buta hátul állt, mikor az észet osztogatták. A beteg az ágyat nyomja v. őrzi, az egészségesnek *vidáman csörgedezik a vér az ereiben*. A jó étvágyú a *papucsszeget is megenné*; az étvágytalan csak *turkál az ételben*. A bátor nem *ijed meg v. nem fél az árnyékától*; a gyáva *felhúzza a nyúlcipőt*. A szomorúnak *lóg a feje*; a vidámmal *verebet lehetne fogatni*. A kedvetlen, nyűgös ember *bal lábbal kelt fel*. Régen a gőgös ember *fennhéjázott*. Akinek az életben nem volt szerencséje, az *leányágra jutott* (az örökség nagyobb része a *fiúágot* illette). A fősvény *élére verte a garast* (ma inkább: *fogához*). A lusta *öszetett kézzel ül és lógatja a lábát*; a szorgalmasnak *ég a keze alatt a munka*. Akinek rossz volt a lelkiismerete, azt a *kisbíró fúrta*; a gyengeelméjűnek *lába szárába szállt az esze*, stb. Ilyen és ezekhez hasonló körülírásokkal a régi nyelv tele van, ha a megfogalmazás nem is mindig egyezik a maival.

Néhány példa: Milyen alacsony ember, *alig látszik ki a földből!* (közny.); Zsuzsára tévedt a tekintete. No! — gondolta. — Ez bizony szebb is lehetne! *Ki se lehet az én leányaimmal egy napon mondani...* (Csathó 379); Igaz, hogy ily leány *nem Minden bokrban nő* (Petőfi 2:204); A kis Zsuzsinak *igen fősvényen osztogatták a szépséget* (Mikes 33); A *princessz nagyon mostohán lett kistaffirozva a természetől* (Jókai 31:444); *Káposztás kertbe néz a derék Laboda* (Arany 3:251; Arany jegyzete: *Bandsal*); Általláthattam, hogy *jól foly az ereken a vér*; mert a ked levelén eleget nevettem (Mikes 87); A *sóhajítás tartja bennem Még az életet* (Vör 1:301); [Bercsényi úrnak] nincsen olyan rész a testiben, amelyben *valami kis épség volna* (Mikes 101); 1666: [Az asszony] Ura otthon létekor az *ágyát őrzi*, Bugyogós korsóját párnában röjti (Msn 17:21); Hogyha a közsvény *búcsút akarna tőle venni* (Mikes 1); Mi ketten a Ferkóval ... már mi *általestünk a határhalmom* (KisfK 2:93—94; 'nem vagyunk fiatalok'); ... én *kenyeremnek javát* megettem (CsokSzól 2:140. sz.); A *hamut mamunak ejti* (CsokSzól 1:100); Nem véltem, hogy olyan gyenge szíved lenne ... amely *az árnyéktól is megijedne* (Gyöngyösi 91); *Nem ijedünk higgyétök, meg árnyéktul* (BalB és 16. SzK 2:741); *Árnyékától vitéz nem szokott ijedni* (RMKT 17. sz. 10:432; hasonlóan Arany 3:251); De mivel bátor szíve, *nem fél árnyékától* ... (RMKT 17. sz. 10:138; hasonlóan 11:189); Bátorságomat nem volt hol *experialhasam*, mindazonáltal ... *magam szelétől nem ijednék meg* most is (Rett 79); Vigyázz, földi! bizony *rálépsz a fejedre* ... Mi ördögért vagy úgy a bűnnek eredve? (Petőfi 1:247); Eh, a *sírás nem kenyerem!* (Petőfi 1:52); Jupiter igen *fenn héjázott* (ezért kapta az eget, Neptunus a tengereket, Pluto a poklot) (RMDE 2:441); Szép dolog ... tudományt keresni És az által mások felett *fenn héjazni* (RMDE 2:500); (Rákóczi fiáról 1737-ben:) Nekem csak *istenfizessét sem mondott* azért, hogy jószágára, cselédire viseltem gondot (Mikes 177—178); [A világ rosszul bánik velem,] jelenti, hogy *benne vagyok leány-ág*, darabosul mert javából ki tagad (RMKT 17. sz. 11:347); Ha nem *verem is előre a pénzt*, legalább könyökig se kell vájkálnom zsebemben, hogy valamit lelhessek (KisfK 2:232); Az emberek *összvetett kézzel ülnének* teljes életekben (CsokSzól 2:152. sz.) Nehezen felejtí, kit az *kis bíró fúr* (RMKT 17. sz. 11:207); Az én *eszem nem hasogatja az áert*, mint a kedé (Mikes 148); *Szárában szállott* immár szegénynek az esze (NySz 1:706, ész, szólások); Meghala ... Teleki Zsuzsánna, minekutána *elméjében is megbontakozott* volna (Rett 143).

211. Cselekvések helyváltoztatás nélkül. — Ebben a csoportban szerepelnek mindazon igék, amelyek az ember testi életmegnyilvánulásait jelentik, mint alszik, horkol, beszél (keveset, sokat, hiába), eszik, néz, pihen, helyben mozog, dolgozik, utánózik stb. Továbbá: csínytet, helytelenül, illetlenül viselkedik; saját környezetét hozza bajba, rossz hírbe; lop, veszteget, költekezik, stb. Mindezeket a cselekvéseket, állapotokat, magatartásokat nagyon különböző módon lehet körülírni. A régi nyelv ilyen tekintetben nem volt kevésbé találékony, mint a mai.

Néhány régi példa: Bő nedvesség miatt megdül, mint a búza, Csak úgy horkol aztán, *a bőrt egyre húzza* (Arany 3:231); Annyira is hízott, hogy ... *a szót is nehezen teszi* a nyakában lévő kövérség miá (Rett 351); Mindezekből el lehet ítélni, hogy *nem kopik a nyelvem a beszédben* (Mikes 207); Hízlekedő szókkal *filed* sem *kenem* (BalB és 16. SzK 2:223); ... látván, hogy csak a *biztatással tartanak*, újon-tában szorgalmaztatni kezdé kérését (Mikes 81); (Kain mondja Évának:) Anyám-kám, *ugyanazon bakot nyúzza ő* (RMDE 1:732 'ugyanazt ismételteti'); ... mér-ges szódat, káromló rút *szádat* nem tudod-é *bé-fogni* (RMKT 17. sz. 15A:259); *Számat* csak *befogom*, rá lakatot vetek (BalB és 16. SzK 2:432); Elfáradtam volt inteni, *Mint falra borsót hinteni* (RMKT 17. sz. 2:62 'hiába beszél'); Sokkal jobb arra, ha nem tész szót, Mert mintha *falra hánnád* csak a *borsót* (RMDE 2:66); (Rekonstruált szöveg:) *Hiában hányják az borsót az falra*, Mert egy sem ragad rá-ja. (Eredeti: *Hiiaban hanak az borsot az fara*, Mert eg sem lagat laia. RMKT 17. sz. 10:266 és 700); *Én azonban vizet hordok a Dunába* (Petőfi 2:236); *Pusztá malom-ban hegedülsz* (RMDE 2:119 'hiába beszél'); Tizenkét óraker asztalhoz ülünk, és *törvényt teszünk a tyúkokra* (Mikes 52 'enni kezdünk'); Vannak olyanok [a vendéglátók között,] ahol [a vendégeknek] *a fogok meg nem zsírosodott volna* (Mikes 89); Soha pohárt addig elébb ne adjad, *Míg fenekét bor italtól meglátod* (RMKT 17. sz. 3:275; vö. 'a pohár fenekére nézett'); 1679 (a kőszegi ifjak tánc- és mulat-sági szabályai:) *Az ki rókát nyúz az szobában d. 40.* (Győri TRF 3:287 'aki a szo-bában hány, büntetést fizet'); [Pauper sceleratus:] *Sok róka nyúzást elúntam* (RMDE 2:76 'hányást, okádást'); *Fejir spanyor viasz csepege orráról* (RMKT 17. sz. 11:370 'folyt az orra'); Ha [a körmök] *fejérek s kerekék: nem öltöznek gyász-ban* (RMKT 17. sz. 13:436 'a körmök nem piszkosak'); Ha én *nézek a domicella szemei közé*, csak egészen mást látok én azokban, mint mikor *uramöcsém veszi oculata alá* (Jókai 38:20); 1613: Némely vice-ispányok otthon *lógatják lábokat*, és semmire nem viselnek gondot (Thurzó Lev 2:304 'tétlenkednek'); *Isten drága napját Egyre lopni kár* (Petőfi 2:250); *Lopod a napot*, és istentelenkedel (Petőfi 1:235); Ne várjad ... a *sült galambokat* az égből *szájadba* (HeltFab X7); Ülésben jámbor légy ... A lábod se *űzze a fazékaskodást* (RMKT 17. sz. 11:71 'lábodat ne mozgasd, mint a korongot rúgó fazekas'); *Ne légy te majom természetű*, hogy te is mindjárt *kövessed* [a különös képességű embert] (HeltFab a2); (Holubár dicsek-szik:) *Esküszöm! ma porba fürdik És az égre háttal néz* (KisfK 1:126 'orra esik'); [Gaude:] *Rossz fát tettél a tűzre* (RMDE 2:359); ... igenis szid, gyaláz bennünket, Hogy úgy *rútítottunk a magunk fészünknek* (RMKT 17. sz. 10:403); *Jószágotat őrizd az enyves kezektől* (NySz 1:649); Mert ottan (= mindjárt) megértik a szent-atyák (= inkvizítorok), hogy [a valakiért közbenjárónak] *megkenték a tenyerét* (HeltHáló 254); Jertek, barátim, van egy-két forintom, *Hágjunk nyakára*, a rézan-gyalát! (Petőfi 1:105).

212. Helyváltoztatás (átvitt értelemben is). — Aki indulni, költözni akar, *felszedi a sátorfáját* vagy (régén) *a fűrjhálót*. Ha sietve távozik, *felhúzza a nyúlcpőit*. Aki szökik, csak *a kapufélfától vesz búcsút*, és *megy toronyiránt*; aki menekül, *futásra* vagy *illára veszi a dolgot*, *odább áll a löccsel*. Aki lassan halad, vagy visszajön, (átvitt értelemben visszazokzik), *az rák lábón jár* vagy *nyargal*.

Az átvitt értelmű helyváltoztatás az előbb említetteken kívül lehet anyagi gyarapodás: *Isten felvitte a dolgát*, vagy ezzel együtt társadalmi emelkedés: *felkapaszkodott az uborkafára*.

Néhány példa: *Szedd a sátorfádat* (közny.); Túl a zömök kalmuk *hordja sátorfáit* (CsokSzól 2:263. sz.); (A fiatal oroszán törbe akadt, az emberke korholja:) Az aggeb lator apád szinte így járt volna, ha *fel nem szögte volna a fűr hálót*, és más földre nem ment volna lakni (HeltFab Z7a); Mikor pedig a füstölőt eléhozzák, már az arra való, hogy *el kell vakarodni a háztól* (Mikes 6); A nép pedig azonnal *Elhordta magát* (Petőfi 1:154); [Az elbocsátott inast] rögtön fölkerterm, hogy legyen szíves *véglegesen behúzni maga után az ajtót* (ErdArcok 220); (A temetésre hívott mester) Aztán a pálcát hón' alá fogá S azt nézte, *merre a torony hegye* (Arany 3:152); [Az árus ember] Azt is kitanúlta, *utját merre tartja* a sebbel folyó Moenus (= Majna folyó) (RMKT 17. sz. 13:94); 1606: Ha [a porkoláb] nem akar szolgálni, erővel nem tartom a jámbort, de *kapu fától nem illenék, hogy búcsúzzék*, és úgy menne el (Thurzó Lev 2:143); Én ... arra gondoltam, hogy korán reggel *a kapufélfától véve búcsút*, utazom el (ErdArcok 231); Azért mikor az őrzőket elhagyjuk, Város *kapujátul is búcsút* vegyünk (RMKT 17. sz. 8:325); Egy jó reggel *a kapufélfától* *vevék búcsút*, s eljövék haza (Rett 63); Nornenstein princre megharagudtak a hívei, a princ *búcsút vett a kapufélfától* (Jókai 31:306); Ha megbecsül [a feleségem], minden övé — különben *isten hozzád kapufa!* (KisfK 2:214); (A szarvas mondja a fiának:) mihelyen [az ebek ugatását] hallom, *futamásra kell dolgomat vennem* (Pesti Fab 165. sz.); ... nem akartam *futásra venni dolgomat* (HeltChr 52v; hasonlóan 61r); Vala hogy a bak meglátá a farkast, és *illára vevé a dolgot* (HeltFab R6; hasonlóan HeltChr 34v); Melyet észrevéven Griem, *illára vette a dolgot* s Helvéciáig meg sem állott (Rett 406); Ott sokat én nem udvarlék, de a *löccsel elébb állék* (RMDE 2:71); Ha látom pedig, hogy lóbőr a szekernye, szép módjával felcühödvén, *tovább állok a löccsel* (RMDE 2:136); Én *Ungot Berket feljártam* (CsokSzól 2:323. sz.); E miát a dolgok csak *rák lábán másznak* (RMKT 11:422); [Mokány:] Ha már házasodásba kaptam, *rákon* nem akarok *nyargalni* (KisFk 2:224).

213. Szellemi és lelki folyamatok körülírása. — 1. A legegyszerűbb ilyen körülírás az, amelyben megismétlődik az egyszerű kifejezés szava, de bele van ágyazva egy szintaktikai kapcsolatba. Olyan jellegű kifejezés ez, mint a konkrét síkon *elfut* helyett *futásra veszi a dolgot*. Ilyen a régiségben *kérdez* helyett *kérdőre kifakad*; ma is: *könyörög* helyett *könyörgőre veszi a dolgot*; *megfontol* helyett *fontolóra vesz*; *nem köszönöm* meg helyett *nincs köszönet benne*; *ne gyászolj* helyett *régén tedd szegre a gyászt*; *tréfának tekint* helyett *tréfára veszi a dolgot* stb.

Néhány példa: Adj értelmet, mert *kérdőre kifakadok* (RMKT 17. sz. 12:128); ... *könyörgésre vevé a dolgot* (HeltChr 25r); s *fontolóra vette* lelkem, Amit e hon végbevitt (Petőfi 1:311); Végre megtörtént a Rég várt viszontlátás! *Nincs köszönet*

benne (Petőfi 2:629); *Tedd szegre gyászod s gondodat* (Vör 1:344); *amaz sem veszi tréfára a dolgot* (Rett 325); Szaladj és igess, ne vedd tréfára, Mert közel, látod, az magyar kopjája (RMKT 17. sz. 9:249); Az én kérésemet mindenkor csak tréfára vetted (Drask 56v); *tréfára üti a dolgot* (NySz 3:904).

2. A másik ilyen típusból hiányzik ugyan a közös elem mint összekötő kapocs, de az értelemből érezzük, hogy a két kifejezés mégis összetartozik, mint pl. a régi *megtudakoz* helyett *végére jár* vagy *megy*; *nem ért* helyett *nem fér a fejébe*; *nem hallgat meg* helyett *bedugja a fülét*; *nem mond igazat* helyett *a fehéret feketének mondja*; *nem kellesz* helyett *maradj* vagy *légy magadnak*; *nem gyászol vkit* helyett (régén) *ruháját nem veti festőbe érte*; *bosszankodnék* helyett *még a sírjában is megfordulna* stb.

Néhány példa: Mert *nagy tenger* az a titok, melyet te fejedbe forgatsz, kinek *végére* soha nem *mehetsz* (HeltHáló 34); Annak okáért akarának ez dolognak, ez csudának *végére menni* (PéldK 40); Annira *végére mene* ez dolognak, hogy ... (Ponc 243); ... de miérthogy soha énnekem *fejembe nem fér* (Szam 248); Az én könyörgésem előtt az úr *bé* nem *dugta fülét* (BethK 1:136); *Feketének mondasz fejért* is ezennel (RMKT 17. sz. 13:40); A *szunyogból* *tevét* akarsz *csinálni* (RMDE 1:817); Nem kell már énnékem más több szarándokság, Éltetmet megúntam: *légy magadnak Világ* (RMKT 17. 10:43); *Légy magadnak világ*, már tőled megváltam (RMKT 17. sz. 11:304); *Csak maradj magadnak*, biztatóm valál, Hittem szép szavadnak, mégis megcsalál (Csokonai, Reményhez); (Az utódok nélkül elhunytat nem gyászolják:) *Ruhájok festőbe nem vetik érette* (RMKT 17. sz. 4:509); Bosszúságában bizony *megfordul koporsójában* (ErdArcok 20).

3. Végül a harmadik típusban a helyettesítő szerkezet valóságos szólás, mint például *hiteget, biztat, áztat vkit* helyett (régén) *karón varjút mutat vkinek*.

Néhány példa: Szolgát szép beszéddel s hideg reménységgel ura gyakran eláztat, Mondván: lesz oly idő, hogy még *kezére jó varjú*, *karón kit mutat* (RMKT 17. sz. 10:381); [Gaude:] Úgy látom én azt, hogy te ennek a szegény embernek is *karó hegyén tar varjút mutat*sz (RMDE 2:367—368); [Egy megnyerendő pörre célozva:] De *mutat nagyságod karó hegyén varjat*, Mert az még, azt érem, másképpen fordulhat (RMKT 17. sz. 11:211).

214. Történés körülírása. — Jó és rossz fordulat, siker, kudarc; büntetés. Nagyon gyakori a tréfás megfogalmazás.

Néhány példa: 1. Kedvező sors: Reméli, hogy *úgy fordul dolga*, *amint kívánja* (Mikes 95); Áldom a szerencsét, mely engemet *azon karba helyeztetett*, hogy jót tehettek veletek (KisfK 2:131); *megfogta az Isten lábát* (közny.); Csakhogy a hideg nem rázta szegény szolgát, Látva hogy *felvitte Isten az ő dolgát* (Szam 2:193); Lám, csak jó az *Isten*, jót ád, Hogy *fölvitte a kend dolgát* (Petőfi 2:338); *Annak felvitte Isten a dolgát* (Csathó 612); Ez az ember guberniális consiliariusságot (= kormányzói tanácsosi rangot) is ért volt, és ugyan *felhágott az uborkafára* (Rett 283—284).

2. Balszerencse: De félek, *csöbörbül vederbe* ne *hágjak* (RMKT 17. sz. 11:208); ... látja, hogy minden szerencsém, jószágom *jégre van építve* (Mikes 113); (A javítóvizsgára készülő diák tréfásan) *nyári egyetemre jár* (Nyr 104:152); ... ő is elsüti puskáját. De elhullatván kováját, *Csütörtököt kiálta* (CsokSzól 2:44. sz.); Vagy volna *elsz...va kalapácsom nyele* (CsokSzól 2:131. sz.).

3. Büntetés: ... ökelmét ... majd a *hűvösre tesszük* (CsokSzól 1:116. sz.); [A bűnöző] *rács mögé kerül* (közny.); *csetneki v. morvai nadrágba öltöztet* ('lábbilincsbe veret' ld. 209,2. §); ... *ötvent vágnak rá* (Fazekas 1:167); 1712.; az attázó, teremptettéző lölköknék ... az *farára rakatá az sofa gerendákat* (MNY 69:494); ... legkisebb dologért a *száz pálcát megolvassnák rajtok* (Mikes 97); ... hej, ebágyábul esett, majd *mögrakom a bőrödet* (CsokSzól 1:35. sz.); majd *megtanítlak kesztyűbe dudálni* (CsokSzól 2:143. sz.); Vé, bolond oroszlány: *Úgy tetszik megadták koszoródat* (HeltFab H2a 'nagy bajt szenvedtél'); [Crudelitas a pórokhoz:] *De koszorútokat úgy megkötöttem*, Hogy adótokat is feljebb vetettem (RMDE 2:80); No ne pattogj! mert ha elővonatlak, *Tíz körmödről ismét el-lerántatlak* (RMDE 2:80); *Rántsátok le a hús körméről* (CsokSzól 2:164); Hordjad [a fát]! Mert ezennel úgy *kékül meg a hátod* (RMDE 1:559); Félek rajta, hogy [Varga Ferenc engem] a *subafa alá ne vonjon* (RMDE 1:664; talán 'megver', átv. 'hitvitában legyőz'; vö. *subafáz* MTsz; MSZK nem hozza; hasonló értelmű a következő példa is ugyancsak Varga Ferencről:) Mondom, hiszem én te néked György uram, hogy e lassan, lassan, lassan münköt a *suba fa alá vonszon* (RMDE 1:669).

215. Szülés, születés. — A születés és halál egyaránt nagy frazeológiai kört fejlesztett ki, ezekkel külön érdemes foglalkozni. A szülést megelőző nemi kapcsolat körülírásairól az eufemizmusok körében lesz bővebben szó, itt csak a terhesség, szülés és születés körülírásai kerülnek sorra.

Az állapotos nőnek *elől rövidebb lett a szoknyája*. A szül ige leggyakoribb körülírása *világra hoz*. A terhességgel kapcsolatos a *leteszi a terhét*. Abból a szemléletből, hogy a szülés a tehertől való megszabadulás, kifejlődött a *megszabadul*-nak vonzatos kapcsolata: *egy fiúgyermekkel* (vagy *leánygyermekkel*) *szabadult meg*. A korai (idő előtti) szüléssel kapcsolatos az *idétlen* melléknév, amelynek eredeti jelentése 'koraszülött' volt, majd ebből lett a 'nem egészen épelméjű' jelentés.

A gyermek *világra jön, meglátja a napvilágot*. Valamely bonyolult ügy megoldására mondják: *ez nehéz szülés volt*. A *köldökszinór* jelképe az anyától való lelki függőségnek, távolabbi kapcsolatban a mester és tanítvány viszonyának. A *fürdővízzel a gyereket is kiönti* valószínűleg német *das Kind mit dem Bade ausschütten* tükörfordítása. A szülés tárgyköréből lett divatos átvitt értelmű jelző az *elvetélt*, mint pl. *elvetélt gondolat, terv, próbálkozás, írásmű*, stb.

Néhány példa az egész tárgykörből: Már neki *kurtábbodott elől a szoknyája* (CsokSzól 2:296); ű gyermekét sérem nélkül *szül és hozá ez világra* (VirgK 32); ... az anyád ... midőn tégedet a *világra hozna* ... (NySz 1:1269); De én nem oly kalmárt értek, ki csak ott járt, Hól *köldökét elhadta*, hanem ... (RMKT 17. sz. 13:86); Jó kutató lenne, de még nagyon függ az egykori mesterétől; *el kellene már vágni a köldökszinórt* (közny.); Királyné, Ríka asszony hogy már *megszabadult* Egy szép fiúval ... (Arany 4:184).

216. A természetes halál kifejezései. — Régi nyelvünkben a leggazdagabb körülíró frazeológia a halálhoz kapcsolódik. Ennek oka nyilván az, hogy középkori irodalmi emlékeink kevés kivétellel vallásos tárgyúak és a vallás mindig is nagyon sokat foglalkozott a halállal, mint a földi élet befejezésével és a túlvilági élet kezdetével. A halálra való felkészülés, a halál pillanatának rémülete, az ekkor jelentkező ördögi

kísértés, az üdvösségre vagy kárhozatra jutás bizonytalansága, mind olyan mozzanatok, amelyek a halált a hívő ember számára az egyszerű természetes elmúlásból nyüzsgő képzetek tömegévé alakítják. Magának a halálnak személyes elképzelése, hogy eljön, az ajtón kopogtat, az embert lekaszája és elviszi, mindez sok részlettel gazdagította ezt a tarka képzetsszövevényt. Ehhez járult még Isten szerepe a halálban, az elképzelés, hogy Isten az embert kiszólítja a világból, magához veszi, az ember a lelkét visszaadja Istennek, stb. A halottnak felkötik az állát, elbúcsúztatják, koporsóba helyezik, a koporsót lezárják, Szent Mihály lovára emelik és sírba teszik. Mindezek az elképzelések és való történések a nyelvben igen mély és tartós nyomokat hagytak, amelyek még ma is az imákban, elmélkedésekben, prédikációkban elevenen élnek.

Ezen kívül külön kifejezéscsoportot eredményezett a „komázás” a halállal, a halál ijedelmének elütése tréfával, mint pl. *fűbe harapott, alulról szagolja az ibolyát, letette a kanalat, feldobta a talpát*, stb.

Példák: 1. maga a halál fogalma és költői körülírásai: *Az életnek végezet*i előtt, avagy *halála* előtt (CornK 28v, ante *finem vitae*); Úgy kell, hogy ebben esmerjétek meg az ti *kimenéstöket és haláltokat* (PéldK 67); Kit nem felejtetek *koporsómnak bezártáig* (RMKT 17. sz. 3:241); A *koporsóm zártáig* Könyvem meg nem apad (RMKT 17. sz. 15A:182).

2. Készülés a halálra, haldoklás: Es ez *velágon* uralkodnék, és immár az *ű lábát tartanája az más velágba* (VirgK 88); Bercsényi úr igen *készül a más világra* (Mikes 101); A *halál fölötted kegyetlen kaszával áll* (RMKT 17. sz. 15A:812); ... mivelhogy ennek a jó palatinusunknak halála immár az *ajtáját kolompozza* (ZrLev 27); Föld színű sárga orca a beesett szemmel, A *mindenek útjára búcsúzik* ezennel (RMKT 17. sz. 13:423); Mikor *jutand tested mindenek utára* (RMKT 17. sz. 13:271).

3. Megfutja a pályát, célt ér, búcsút vesz, elvégzi, leteszi életét, kibocsátja, visszaadja lelkét, elnyugszik (Istenben, Úrban): *Pályafutásomnak végére* jutottam (RMKT 17. sz. 11:173; hasonlóan 11:279, 599, 647); Már idvezült Uram *elfutott céljáig* (RMKT 11:297; hasonlóan 632); Mert majd *búcsút veszek az árnyékvilágtul*, Immár *kiköltözöm* romlott *sátorombul* (RMKT 17. sz. 9:196; hasonlóan 3:229; 4:427; 10:594); *Sátorát letettem* romlandó *testemnek* (RMKT 17. sz. 15A:802); [A halál megmenti] *lelkem testnek fogságából* RMKT 17. sz. 15A:810); ... és ez szent regulában *végezé el életét* (VirgK 104); Kiontván véretek, *letevén éltetek* ... (RMKT 17. sz. 11:593); Szerelmedért *éltem örömmel leteszem* (RMKT 17. sz. 11:571); *Kibocsátotta az ő lelkét* (WeszprK 110); es *kibocsátá az ő bódog, ártatlan lelkét* (DomK 146; hasonlóan KrisztL 46, MargL 179); Az ő keseredett anyja keze között *lelkét el-kibocsátá* (BalB és 16. SzK 2:552); *Megadá az Úristennek az ő ártatlan lelkét* (PéldK 60; hasonlóan SándK 28, VirgK 106); 1138 (Rákóczi fiának haldoklása:) Amidőn az imádságot elkezdé, az *Istennek adá lelkét* (Mikes 199); mikoron [a tökéletes szentek] *elnyugosznak és elaloszna* az halálnak miatta ... (GuaryK 56); Nem sok napoknak utánna Regmaldus mester *elnyugovék Úristenben* (DomK 42); Legottan *elnyugvék* békességgel *Úrban* (VirgK 109; hasonlóan MargL 97, DomK 22, 253, 270; PéldK 18, 64); Amit Álmos sejtett, nem sejtette rosszul, Mert azon a helyen *Istenben boldogult* (Petőfi 2:350).

4. Isten kihívja, kiszólítja, kiveszi e világból, boldogságra viszi: Őket *e világból* bár *kihijja Isten*, De mindazonáltal szép hírek fenn lészen (RMKT 17. sz. 11:294);

Én Istenem magához szólított, mennyégben lesz bérem (RMKT 17. sz. 11:465); Örömet mégyen, ha Isten kiszóltja e világból (Mikes 115); Ha Isten engemet e világból kiszóltana (BethK 1:65; hasonlóan 55, 327, 343, 454, 504, 510, 559, 560; árnyékvilágból 1:7, 17); 1584: ... hogy az ő fiát ... az Úristen ez világból kivitte volna ... (NyttudÉrt 25:32; hasonlóan HeltHáló 230; Drask 166r; Szam 248; Mikes 161); A mi jó Sibrik apánkot ... az Isten magához vevé (Mikes 167; hasonlóan BethK); [A megkínzott fogoly nőt] az Úr Isten a mennyei boldogságnak örömére és nyugodalmára vivé (HeltHáló 275); Sokat kívánczozott szegény (= Bercsényiné) a mulandó hazájába, de az Isten az örökös hazájába vitte (Mikes 72).

5. Tréfás megfogalmazások: Hát azért csak iddógálunk, Míg fel nem kötik az állunk (Petőfi 1:57); Azért készen légy igen korán, Hogy vigan ülj Szent Mihály lován (RMKT 17. sz. 15A:813); Három izben volt már félig holt ... De az ördög sosem vitte El; Oly rossz, hogy az ördögnek sem Kell (Petőfi 1:152); Egyszer az Isten megkönnyebbíti ágyszalmáját (CsokSzól 1:3. sz.); Pilátushoz vacsorára (CsokSzól 2:243. sz.).

217. Az erőszakos halál kifejezései. — 1. Az egyszerű, nem részletezett módon történő megölésnek néhány körülíró kifejezése keletkezett: *kiveszt, kifogyat, kivégez e világból* (amiknek lehet rövidült alakja is mint *elveszít, kivégez*, vö. 46. §); a *másvilágra küld, eltesz láb alól*, stb. (Ezekon kívül a magányos igének sokféle szinonimája lehet, mint *agyonüt, leszúr, levág, lemészárol, lekaszabol, meggyilkol*, stb.)

Néhány példa: Méltók volnának arra, hogy ugyan ez világból kivesztenék őket (HeltHáló 224); Miképpen végezteték ki az édes Jézus ez világból (WeszprK 81); (Egy gazdag kereskedő elvesztette a vagyonát,) az azon való szívbeli gyötrelmem ötöt csakhamar kivégezte (Fazekas 2:74); [Ezt] azért cselekszi, hogy engemet hamarébb ez világból kifogyathasson (BethK 1:96); [Marcus Antonius] mindenkor tartott attól, hogy Kleopatra egy kis itallal a más világra ne küldje (Mikes 149); ... hogy testvérjét s ennek házastársát küldené a másviágra (Fazekas 2:183); ... bizony eltéteti láb alól (Rett 418).

2. Az erőszakos halálnekem közül régen az akasztás volt az, amelyhez a legtöbb körülíró kifejezés fűződött. Ez nyilván azért történt, mert a bűnöst látványos készülettel vitték az akasztófához, és a halál előtt esetleg megkínózták, *kerékbe törték*, a halál beállta után elrettentésül a testet még napokig függni, „száradni” hagyták. Így az akasztófa, a kötél, a lógás, száradás mind egy-egy momentum volt, amihez szólás kapcsolódhatott. Végül az akasztás mint a bűnöző méltó büntetése a népben megelégedést és megkönnyebbülést váltott ki, és így a tréfás-gúnyos megfogalmazást is elindíthatta.

A lefejezés vagy nyakazás nyelvileg korántsem volt ilyen termékeny. Az elítéltnék *fejét vették*, ha többen voltak, *fejüket szedették*.

Néhány példa: Jövendő háborúságra semmi okot ne adjatok ... mert valaki le-szen kezdője ... egy *istráng szálát meg nem kiméllek tüle* (Szam 106); Kende Gábort ha igazán ítélnék, Kender abrakkal torkát megtisztelnék (RMKT 17. sz. 10:388 'felakasztanak'); a furcsa megfogalmazást az összecsengés lehetősége inspirálta). [A törököknél] ha városi tolvajt fognak meg, a [kádi] arra olyan ítéletet tesz, hogy *fel* nem akasztják, ha fizethet neki; de ha nem, abban bizonyos lehet, hogy *meghosszabbítják a nyakát* (Mikes 58); *Magasztaljon* Isten téged is oly fára,

Mely az földből kiáll éppen három ágra (RMKT 17. sz. 10:385); (A bujdosókhoz nem csatlakoztak érdemes magyarok.) Akik jöttek, azok a fára való felmagasztaltatást kerülték el (Mikes 190); Mikor Assverus ama gonosz Hámánt *Felmagasztaltá*, mint kegyetlen pogányt ... (RMKT 17. sz. 13:360); A szomszédasszony ott vala [a vén tolvaj] *Fölmagasztaltatásán*, Látá, midőn a mester *Hurkot kötött nyakán* (Petőfi 2:483); De *nyakravalója* lett a *Hóhér kötele* (Petőfi 1:375). — 1541: [a gyilkost] de bizon *megszáraztanám*, ha kezembe akadna (MNY 51:359); Hej zsi-ványság ... Lesz belőled ... *Száraz fának száradó gyümölcse* (Petőfi 1:438); A directorral már nem beszélhetnek, *Hát talpa alját szél fújja szegénnek* (RMKT 17. sz. 1:428); Mert ha törvényed elé kél, *Talpad alatt elfű a szél* (RMKT 17. sz. 10:209); Vigyázz, *kötél szegi még nyakadat ... Lábod alatt tüskét kerget a szél* (Vör 1:234); Hordja el a szélvész Ősz szakállodat, *Tüske csiklandozza Lógó talpadat* (Vör 1:256).

3. A tűzfegyverek elterjedésével bővült a gyilkolás frazeológiája. A bűnözők gyakran bosszúból egymást *lövik szitává*. Ennek megfelelője régen is megvolt. Valakit úgy össze lehetett szurkálni, hogy a *bőre rostának sem lett volna jó*. (Szam 236).

4. Régen a halál gondolatkörébe tartozott, ma már azonban egészen tréfássá vált a *kihúzza* vagy *kirántja valaki alól a gyékényt*. A szólás onnan származik, hogy régészeti leletekkel bizonyíthatóan valamikor a halottakat gyékényre nyújtóztatták ki és gyakran gyékénybe burkolva is temették el (O. Nagy MiFT³ 207). Idővel a szólás értelme általánosabbá vált és jelentése 'vkit tönkretesz, (leleplezéssel) vkinek árt', mint a következő két példában.

[Kun László] *Ottokár alól e Háborúban a gyékényt kihúzta* (Petőfi 2:435); Némely író azt hiszi, nem tudják, honnan puskázik, s sokat tart magáról, míg a *gyékényt elrántják alóla* (ErdArcok 122).

218. A szókapcsolatos eufemizmus. — Régi szemérmertlenség és szemérmesség. Általános kérdések. — A körülírásnak sajátos faja az eufemizmusból származik. A régi nyelv nem volt nagyon finnyás, általában nevén nevezte a dolgokat. Ha valaki *hazudott*, nem széptárggatték kíméletes megfogalmazással, mint ma, hogy *nem egészen mondott igazat, nyilatkozata nem fedte teljesen a valóságot*, hanem kerekén kimondták: [nem lehet hinni annak,] aki *ennyiszor*, ily nyilvánvaló dologban, ilyen bátorsággal *hazud* (NySz 1:1378). Különösen a hitvitázó ellenfelek vádolták szívesen egymást hazugsággal.

A *lopás* hasonló módon csak később jelenik meg körülírva, mint pl. 1713: Jóságodat őrizd az *enyves kezektől* (NySz 1:649, Kisviczay) vagy Aranynál: Lehet, hogy [a cigányok] kissé *hír ne'kül rakodtak* (3:160). A *lába kel* kifejezés még hiányzik a Nyelvtörténeti Szótárból.

A szeméremsértő és általában illetlen szavak kimondása vagy leírása sem okozott különösebb megütközést. Különösen a feslett erkölcsöket ostromozó írásokba került sok ilyen kifejezés, de azért e téren nagyon sok burkolt, enyhítő-széptárggató körülírás vagy összecsengésre épülő tréfás ferdítés is keletkezett. Az idegenből fordított szövegeknél az enyhítést külön megokolják. A bírósági jegyzőkönyvek sok vaskos durvaságot őriztek meg, de az irodalmi művek általában szemérmesebbek. Egy 1677-ben kiadott (eredetileg Comeniustól származó) illetlen (Praecepta morum) az illetlen szavak szemérmes kimondására így oktat:

Ha néha kellett valami illetlen
 Dolgot kimondanod, te szemérmesen
 Bocsánatot kívánj, megkövesd rendesen
 Az jelenvalókat, s úgy szólj nagy tisztessen.
 (RMKT 17. sz. 11:73)

Az egyszavas illetlenségek elkerülésére használt ugyancsak egyszavas helyettesítők inkább a szójelentés tanba tartoznak. Itt elsősorban a szókapcsolatokkal foglalkozunk, bár nagyon sokszor, mint ahogy a frazeológiai folyamatok eddigi bemutatása is szemléltette, az egyszavas és többszavas frazeologizmusok gyakran a jelentésük alapján keveredhetnek. Ha pl. valaki *ingben-gatyában* helyett *ingben-glóriában*-t mond, csak az egyik szót cserélte fel, de az egész kifejezést tette „szalonképessé”. Ez utóbbi szépítő kifejezés egész hitelesen vallásos eredetű. Reviczky Gyula „Imakönyvem” című versének kezdete így hangzik:

Aranykötésű imakönyvet
 Hagyott rám örökölni anyám,
 Kis Jézus *ingben, glóriában*
 Van a könyv első oldalán.
 (Az adatot Kiss Lajosnak
 köszönöm.)

219. Az illetlent helyettesítő kifejezések. — 1. Testrészek neveinek helyettesítései.

Példák: (A majom a róka farkának felét kéri,) hogy lenne neki is mivel befedezni az *ő hátulsó feleit*; (alább:) a majomnak *hátulsó részeit* (Pesti Fab 41. sz.); (Egy ember oly beteg lett,) hogy az *ő térdei* az *ő* melléhez és az *ő* sarkai az *ő* utolsó *ülő feléhez* ragadtak volna (MargL 139); [Egy asszonynak] az *ő* térdei *ő* melléhez szorulnak vala. Ezenképpen az *ülő* (evle) *felén* az földön vonsza vala magát (MargL 194—195); (A róka mondja a majomnak:) undokul vagon az *alfeled* (HeltFab K7a); [A majom a rókának:] Kérlek jó atyámfia, add a felét a farkadnak énnekem, hadd fedjem be az *alfelemet* (i. m. K8); [A leszakított hársfaágat] ki süvegére teszi, ki (tisztességgel mondván) az *alfelét megtörli* vele (HeltFab E6); A szamárr ... neki menvén az *utoljával*, megrúgá az oroszánt (HeltFab C6); (Egy férfi mondja a feleségének:) Kelj fel Rebecca. *Emeld fel a nehezedet* (HeltFab X4a).

A nemi szervek általános megnevezései voltak: *szemérmes test*, *szemérem test*, *szégyenlő test* (NySz 3:601). A penis lehet *férfi-test*, tréfásan *fabalta* (NySz 1:774). A női szeméremtest helyettesítője a *füge*. A *fügét mutat* még Arany Jánosnál is előfordul: Visszanézett [Csóri] egyszer és *fügét mutatott* (3:266). Korábban Orczynál (NySz 1:1033); Sok *füge köntös alatt*, Judás csók, csalfa dicséret (KisfK 1:89); Mily jól esik majd: ha fogat Vicsorgat énrám a hideg, Hahá! mily jólesik: *fügét Mutatni* őkegyelminek (Petőfi 1:436).

2. A nemi érintkezés körülíró igéi voltak a gyalázkodásként is használt *csinálom*, *mívelem* és a leggyakoribb szókapcsolat *egybeszűri* v. *összeszűri valakivel a levét*. Az érintkezés eredményeként: *vkinek megnöveli a hasát*, *vkinek gyereket csinál* stb.

Példák: [A macska a kakasnak:] Ocsmán és undok állat vagy, és bujaságodnak nincs vége. Nem gondolsz sem anyáddal, sem nyenyéddel, sem hugoddal: Hanem

által még a dologban (HeltFab a5); Talán még ked azt a szokást sem tudja, hogy ha egy török két *csötörtököt elmulat*, azért a feleségének szabad panaszt tenni ellene a bíró előtt? (Mikes 43); Bánffi Julia ... többi között Bánffi Györgynél is temporizált, mely idő alatt *egybeszűrén a levet, gyermeket csináltatott* magának (Rett 240; hasonlóan *egybeszűr* 236, 269, 357); Dobra Anis .. egy szolgájával a *levet összeszűrén* ... beszökött Moldovába (Rett 111; hasonlóan 205, 284, 320, 341, 356, 398); [Bánffi Mihály] egy tisztességes ifjúleány frajjának *megnevelte a hasát* (Rett 378).

A ragályos nemi betegségek közül Csokonai Dorottyájában (4. könyv) van egy tréfás utalás a *vérhajra*, aminek régi neve *francu* volt. Gergő lakáj egy *francia* pázsíróról beszél, aki a szobalányok, frizérozók, dajkák körében *új módít* terjeszt:

*Ragados a módi, kivált ha francia.
Pedig a magyarnak árt az ő módija.
Most ugyan még kinn jár a cselédszobában:
De hátha kedvre kap benn is a szálában.*

3. Anyagcsere és a vele kapcsolatos dolgok. — A ma általánosan ismert *berezel a nadrágjába* helyett régen *rezet hány(at)* vagy *elhányja a rezet* volt használatos. Egyéb körülírások: *nadrágjába bocsát, hasat könnyít, elhányja a nemjét, elejti a bűdöset*. Aki a *természet sípját* nem tudja tartani, az *szelet bocsát, szalaszt egyet, hazugnak valót*.

Néhány példa: (A templomból azért űzik ki az ebeket,) mert ... ők az *rezet elhányván* az templomban, melyet ki kell söpörni (MesésK 22); Sok az gatyájában csaknem *hányat rezet*, Mikor fülünkben csöng az török nevezet (RMDE 2:399); Ő maga fél felé (= félre) méne *hasat könnyíteni* (Ponc 174; ut ventrem purgaret); (Az akasztásra vitt ember a tréfás kedvű hercegnek:) Úgy megijesztettek ezek engem, hogy a *nadrágba kellett bocsátanom* féltemben (Mikes 137; a herceg megmenti az akasztófától); [A farkas a kost] oda a helyre vivé, ahol az űzéskor *elhánta vala a nemjét*; (alább:) elvivé őtet a második helyre, ahol *elejtötte a bűdöset* (HeltFab Z); [A kosok a farkast] szarvak közibe szoríták annyéra, hogy mind *elhánná a hazugnak valót* (HeltFab T6a); Salátával élj vagy mályvával, mert színed olyan szinte mintha *vastag menne tőled* (RMKT 17. sz. 10:338, hasonlóan 348); Melyik mesterség az legtisztább? ... A fazékgyártóé, mert hogyha *szükségére kelletik menni*, megmossa először a kezeit (MesésK 35); Egy farkas ... reggel ... az álom után *nagyot szalasztta egyet, hazugnak valót* (HeltFab T3a); Jól lakom ma, mert jó reggel ágyambul felkelvén és huzódozván *jüvendöl meg hasacska*m (RMDE 2:127); [A menyasszony] tánc közben örömben ... egy kis *szelet* talált *bocsátani* (Mikes 86); A *természet sípját* te szorosan tartsad, Hogy miatta a hét szégyent meg ne valljad (RMKT 17. sz. 11:72).

Közhmondások

(220—245. §)

220. Általános kérdések. — 0. A közhmondásokat általában el szokták választani a frazeológiától és a velük foglalkozó tudománynak is külön neve van: paroemiologia, a görög *paroimia* 'közhmondás' alapszóval alkotott összetétel. Ez a különválasztás megokolt akkor, ha a közhmondásokat magukban, esetleg szótárszerű összeállításban felsorakoztatva, valódi éltető elemükből, a nagyobb szövegösszefüggésből kiragadva szemléljük. Így valóban egy-egy közhmondás zárt egység, kész formás kis beszédmű, amihez semmit sem kell hozzátenni, de amiből ugyancsak semmit sem kell elvenni.

Ha azonban szövegeket, különösen régi szövegeket olvasva találkozunk közhmondásokkal, lépten-nyomon érezzük, hogy ezek nem idegen testek, nem is annyira zárt, végleges formájúak, ahogy ma ismerjük őket, és gyakran nem is teljes alakjukban, hanem csak töredékükkel, esetleg csak rájuk vonatkozó utalással, célzással szerepelnek a közlésben. Ehhez járul még, hogy ugyanazt a tartalmat számos különböző képpel lehet kifejezni. Mindezeket a lehetőségeket, mondhatni a közhmondás életviszonyait itt egy kissé részletesebben megvizsgáljuk. A következő magyarázatokban és a további paragrafusokban idézendő példák is mind szövegekből, nem gyűjteményekből valók.

Végül számos olyan bölcs mondással találkozunk, amelyeket nem tekinthetünk közhmondásnak, egyrészt azért, mert csak nagyon szűk körben ismertek, másrészt meg a formájuk, megfogalmazásuk körülményes, kis értekezéssé terebélyesedő.

1. A közhmondások szervesen beépülnek a szövegbe. Beszerkesztésük rendszerint valamilyen megszokott formulával történik. Ilyenek mindenekelőtt a bölcsre, főleg Salamonra való hivatkozás: Ezért *mondja a bölcs*: ... Azért *mondja Salamon*: ... — Nagyon gyakori a régiekre való hivatkozás is: Azért *mondották a régiek*, hogy ...; így *szóltak a régi magyarok*; innég *mondották a régi jámborok*; igazat *mondottanak a régi jámborok*; régi *mondás ez*; igazán *mondották régen*; bölcsen tanálták *régen mondani*. — Maga a *mondás* vagy *beszéd* jelzővel szokott szerepelni: szép *mondás*, igen helyös *mondás*, közönséges *mondás*, köz *beszéd*, közhmondás, régi közhmondás; példabeszéd, régi példabeszéd; magyar *mondja közpéldában*. Naptári prognosztikonból való: A *paraszrok tartják*: hogyha [Boldogasszony havában] fénlík Vince, Azon esztendőben megtelik a pince (RMKT 17. sz. 11:724). Ezeken kívül a közhmondás egyszerű *mint* hasonlító kötőszóval is kapcsolható: *mint ahogy mondják* ...; úgy járt, mint ...; félek, úgy ne járjak, mint ...

Kevésbé gyakori a közmondáshoz utólag fűzött magyarázat az igazi jelentéséről. Így pl. „a kényes ügyről jobb nem beszélni” tartalmat a következő képpel lehetett szemléltetni: „Az kamoraszéket mentül inkább izgatják, attul inkább bűdös”. Ehhez a magyarázat: „Az ti dolgotok szintén olyan: mindent elhallgass!” (RMDE 1:631).

2. A közmondások alakjának változatosságára elég lesz két példa. Az egyik: „Nem felejtí kígý farka vágását” (MSzK k 1108). Részletes történetét Heltai Gáspár fabulája is megörökítette a következő módon: (A meggazdagodott szegény ember a kígyót már nem szerette,) Sőt megszidogató a kígyót, és hozzávága egy szekercével, és *levágá a kígyó farkának a végét*; (alább:) (A kígyó mondja a bocsánatkérésre) Megbocsáthatom vétködöt, ha a *farkamra* nem néznék. De ha arra nézek, ottan eszembe jút, és soha *el nem felejthetem* (HeltFab F2); Más fogalmazásban: Kígyó, ha *elvágtott farkát megtekinti*, Az bosszúságot ismeg *megemlíti*, És haragját vele el-felemelíti (Pesti Fab 172. sz.); *Kurtakígyónak* nincs gonosz *farka vágásánál* (RMKT 17. sz. 8:243); (A pör befejezése után a vesztes fél bosszút állhat:) Ha ugyan nagyságod nyertesebben járhat, *Kígyó farkvágásért* méltán megmordulhat (RMKT 17. sz. 11:211); *Farka vágását a kígyó sem felejtí* (Arany 3:13).

A másik példa mai formájában: „Más kárán tanul az okos” és ennek ellentéte: „Kárán tanul a bolond” (MSzK k 302, 301): Igen jó, mikor ember eszébe veheti magát, és a *más ember kárán és veszedelmén kezd tanulni* (HeltFab B5a, hasonlóan N7a); *Mások kárán jól tanulván* ki magát filti... (RMKT 17. sz. 3:21); Mert ki *másról*, s nem magáról *Tanul*, az jár minden dolgában jól (RMKT 17. sz. 3:67); Vaj ki *boldog* az, ki az *más kárán tud tanolni* (Magyari 51); *Boldog* az, ki *tanul más ember kárából* (RMKT 17. sz. 11:181); De kevesen vannak *más emberek kárán Tanulók* (RMKT 17. sz. 13:235); Tudj *más kárán tanulni* (RMKT 17. sz. 10:382); *Más kárán* vagy hasznán *tanúságot vehet* (BethK 2:552, Bod Péter szövege); Így jár az, valaki *nem tanul másoktól* RMKT 17. sz. 13:270); Úgy kell bolond agebnek, ki nem akar *kárával is tanólni* (HeltFab T6a); *ne tanuljon ember maga kárán* (RMKT 17. sz. 11:88); Igazán mondották Régen hogy *bolondnak kár szokta nyitni fület* (RMKT 17. sz. 8:96); *Kár nyitja fület*, ki így cselekedik, Vasárnap ki leánynezní vakarodik, Az szép ruha által restre találkozik (BalB és 16. SzK 2:969).

Mit nyer hát; ki mindent megvét oktanalul?

Ótet is megveti minden: s *kárán tanul*. —

A kevélység csupán a *bolondnak* gondja.

Úgy van! mert a kevély a világ *bolondja*.

(CsokKözm 227)

3. Végül a bölcs magyarázat (fejtegetés) és közmondás között a különbséget három olyan példa szemléltetheti, amelyek tartalmuk szerint közmondásokká alakulhatnának, de megfogalmazásuk nagyon is széteső: „Ha két kapa vagy on, az egyiket tegyék a szegre, a másikkal menjenek kapálni. Addig még ez elvásik és elkopik a kapálásnak miatta, addig a másik is megemészttetik a rozsdától” (HeltFab K5—K5a); „Az fölgyulladott tüzet nem úgy oltjuk el, ha több asszú fát rakunk reá, hanem ha bővön fogunk vizet reá önteni” (Drask 182v); „Nincs oly súlyos, bár ugyan keserves dolog is e világon, melyet az időnek hosszú volta, naprul napra meg ne enyhítsen, és végtére a feledékenységbe ne hozza” (RMDE 2:150).

A közmondás lényegét természetesen nemcsak a rövid (gyakran verses) megfogalmazás teszi, hanem az általános elterjedtség is. Régi irodalmunkban számtalanszor bölcs gondolatot, általános igazságot frappánsan megfogalmazó mondatok bukkannak föl, mégpedig akár egymás utáni több variánsban, amelyeket azonban nem lehet a közmondások közé sorolni, mert az írónak alkalmi szüleményei. Ezekről a nép mit sem tud. Egy példa:

Így semmi oltás nincs fa-megsértés nélkül,
Semmi gyűrű gyöngyöt nem fog verő nélkül,
Bár jó föld legyen is, magot bé vas nélkül
Nem vészen, hanem ha vas ellen felfeszül.
(RMKT 17. sz. 13:336)

4. A közmondások természetrajzához tartozik, hogy ugyanazt a gondolatot, általános érvényű igazságot nagyon különböző képekkel lehet szemléltetni. Ma is élő, sokat emlegetett közmondásunk *eső után (késő a) köpönyeg*. Ugyanezt a gondolatot a múltban még a következő megfogalmazásokban is kifejezték:

Sebesült agynak késő ír a sisak.
Későn kötöd fene-ette sebeidet.
Késő akkor beszegezni az istálló ajtaját, mikor a lovat ellopták.
Késő hegy alatt abrakolni a lovat.
Elvégzett dolognak nem kell tanács.
Te is akkor jössz, mikor immár meglett a vásár.

5. A közmondások éppen közismertségük miatt, egyes részleteikben felhasználhatók mint szólások. Az ilyen felhasználás tulajdonképpen utalás, hivatkozás, célzás valami olyanra, amit mindenki tud. Ha pl. a múltban egy orvos hálapénz helyett egy szokványos Lenin-szobrot kapott, nyugodtan rámondhatta: „ez amolyan *ajándék ló*”, mert mindenki ismeri a közmondást: „Ajándék lónak ne nézd a fogát.” De ugyanilyen a fentebb idézett „*eső után köpönyeg*” is.

A közmondás és szólás annyira rokonok lehetnek, hogy gyakran ugyanabban a tárgykörben nehéz eldönteni, hogy melyik volt előbb. Ismeretes, hogy a mai *átlát a szitán* a régi nyelvben *általlát a rostán* formában élt. Ez igazi szólás. De ha eléje egy általánosító mondatot teszünk, kész a közmondás: „Igen vak az, ki *rosta által nem lát*” (NySz, Decsítő).

221. Betűrendes kis közmondástár. — Az itt következő 23 pontban betűrendben felsorolom azokat a közmondásokat, amelyeket szövegeimben találtam. Néhány közöttük nem szerepel O. Nagy Gábor hatalmas művében (MSzK), mások meg mint variánsok a megfogalmazás, a szövegbeépülés szempontjából lehetnek érdekesek. Kész gyűjteményekből, mint a Nyelvtörténeti Szótár, csak magyarázatként vettem át példákat. Teljesen fölöslegesnek tartottam ugyanis, hogy amit az előttem járók gyűjtöttek, és célszerűen elrendeztek, behordjam egy amúgy is csak áttekintésnek szánt munkába.

A betűrend számára mindenütt azt a szót emeltem ki, amely megítélésem szerint az illető közmondás kulcsszava. A többi szóra az egész munka végén a szómutató utal.

A közmondások szövegét nem „tisztítottam meg” a hozzájuk tapadó néhány bevezető vagy befejező szótól. Ezek éppen arra hivatottak, hogy a szövegbe épülést szemléltessék. Számos helyen két, esetleg három közmondás is együtt szerepel a szövegben. Ezeket, ha külön-külön is értelmes egységet alkotnak, szétválasztottam, és a maguk helyére iktattam. Ilyen pl. „Bolondnak szokták a fejét megnyírni és kappannak szokták a taraját elmetszeni.” Itt az elsőt a *bolond*, a másodikat *kappan* címszó alá soroltam.

222. A, Á —.

(1) *Ádám*: Mind egy *Ádám* fiai vagyunk, és egy tésztából költünk (HeltFab G4. MSzK 0).

(2) *agy*: Sebesített *agynak* késő ír a sisak (RMKT 17. sz. 8:45; hasonlóan 35. Vö. eső után késő a köpönyeg MSzK e 568).

(3) *ajándék*: ... de itt mondhatni el, hogy nem kell az *ajándékot* tekinteni, hanem azt, aki küldötte (Mikes 9. MSzK 0).

(4) *alma*: [Gaude a megesett leányról:] Az anyja is olyan volt annak, nem esik az *alma* messze a fájától (RMDE 2:375); Régi közmondás ez: az *alma* fájától Nem eshetik messze szép termő ágától (RMKT 17. sz. 11:558); (Rákóczi fiáról, Józsefről 1737-ben:) ... de amint észre kezdem venni, igen messze esett *alma* fájától (Mikes 176. Vö. MSzK a 317).

(5) *általút*: *Általut* akar jární, kerítőbe emberkedik (Pesti Fab 76. sz. Hasonló MSzK a 350).

(6) *anya*: [Gaude:] Hallottad-é, hogy keserves *anyának* szaros a gyermeke (RMDE 2:367. Vö. MSzK a 454); Ezt ládd: az *anyának* keserű az gyermek [halála], akármely lator legyen is (RMDE 1:810. MSzK 0).

(7) *arany*: Nem mind *arany* az, ami fénlík (RMDE 2:367); Nem mind *arany*, ami fénylik (KisfK 1:167. Vö. MSzK a 570); 1621: Mikor embernek lelkiismereti valakit nem kárhoztat, hiában akkor akárki mit fecsegjen is: Tiszta *aranyat* nem fogja a rozsdá (TörtTár 1884:103. Vö. MSzK a 569); Mert a tiszta aranyat a tüzes kemence próbálja meg (Drask 159v. Vö. MSzK a 563).

(8) *árok*: Az példabeszédben azt szokták mondani, Hogyha ki másoknak *árkot* akar ásni, Maga nyaka szakad belé, el köll hinni (RMKT 17. sz. 9:139. MSzK 0. Változatait lásd *verem* alatt).

(9) *ártány*: Azért mondták a régiek, hogy nemcsak az *ártány*, hanem még az eme disznó is szép makkot tud találni (HeltFab D5. MSzK 0).

(10) *áspis*: Nem lelsz *áspisban* soha lépes mézet (RMKT 17. sz. 4:504. MSzK 0).

(11) *asszony*: [Gaude:] Aki jámbor *asszonyt* nem talál, kurvával kell annak táncolni (RMDE 2:265. MSzK 0).

(12) *asszonyállat*: [Káin:] Valahol az *asszonyállat* vagyon, ott minden gonoszság vagyon (RMDE 1:733. MSzK 0).

223. B —.

(1) *bagoly*: Nincs *bagolynak* sólyom fia (RMKT 17. sz. 8:152. Vö. MSzK b 82 és b 74).

(2) *baj*: Ha az embert egy *baj* éri, a többi sincs messze (KisfK 1:166. Hasonló MSzK b 103 és b 108).

(3) *ballag*: Lassan *ballagva* tovább eljutsz vala (RMKT 17. sz. 1:414. Vö. MSzK I 231 *lassan járj*).

(4) *bárány*: Tied leszen a *bárány*, akár kicsoda volt a kos (HeltFab b6a; hasonlóan:) övé leszen a *bárány*, de más volt a kos (HeltFab c. Azonos jelentéssel MSzK b 686, de *bárány* és kos helyett *borjú* és *bika*).

(5) *bárdolás*: Ha sok a *bárdolás*, esik sok forgácsa (RMKT 17. sz. 13:351. Hasonlóan MSzK f 832).

(6) *bársony*: Mert nem lehet *bársony* az ebbőrből (RMKT 17. sz. 3:232. MSzK 0).

(7) *béka*: Nehéz a *békának* az dér (RMDE 1:802. Hasonló MSzK b 498 és 510).

(8) *beszéd*: Régi mondás ez, hogy az ember hamarabb talál magának nyavalyát *beszéddel*, hogynem mint eséssel (HeltFab Qa. MSzK 0).

(9) *bízik*: Ubi bene, ibi patria, Ahol *bízik*, ott hízik (RMDE 2:372. Vö. MSzK b 764); Az ki az Istenben *bízik*, soha meg nem csalatkozik (RMDE 2:232).

(10) *bocskor*: Feleded szépöcsém a közmondást: «*bocskorban* kezdeni s csizmában végezni...» (ErdArcok 20. Némileg hasonló MSzK b 790); Akkor szeret táncolni, mikor a *bocskor* tág (RMKT 17. sz. 13:414. MSzK 0).

(11) *bokor*: De nem alyitom, *bokorbul*, amiként szokták mondani, ugrik ki a nyúl (RMDE 2:175. Némileg hasonló MSzK b 857 és 859).

(12) *boldog* (Rákóczi fiáról az atyja halála után:) A francia példabeszéd bé nem tölt rajta, amely azt mondja: hogy *boldog* fiú az, akinek az atyja elkárhozott — értvén az olyan atyát, aki sok hamis keresettel való jószágot hágy a fiára; mert ő szegény az igazán való keresetből is igen keveset hagyott (Mikes 171); *Boldognak* halála előtt ne mondassék Az emberek közül, bár ne ítéltsék (RMKT 17. sz. 11:619. MSzK 0); Míg az ember *boldog* nem volt, Addig meg nem halhat (Petőfi 2:266).

(13) *bolond*: *Bolond* ember az, aki száz forintért pöröl, mert annak keresetire még elkölt százat (RMDE 2:381. MSzK 0); *Bolond*, ki családik harmadszor nem vélve (RMKT 17. sz. 11:394. MSzK 0); Gyakorta egy *bolond* olyat kérd, hogy hatvan papnak is megvicсорodik az foga belé (RMDE 1:741. Hasonló MSzK b 951); *Bolondnak* szokták a fejét megnyírni (RMDE 1:592. MSzK 0); Tudod-é, hogy *bolondnak* fapénz is jó? Ha elveszti is, nem bánkodik utána (RMDE 2:361. Vö.: MSzK b 916).

(14) *bor*: A jó *bort* sem töltik mosatlan pohárban (RMKT 17. 3:438. MSzK 0).

(15) *bors*: Nem mind *bors* az, amit a kalmár kutyája fingik (RMDE 2:368. Hasonló MSzK k 136).

(16) *borsó*: Kőfalra a *borsót* csak hijában hányom (RMKT 17. sz. 3:438); Csak hejában-hejában hányod az *borsót* az falra (RMDE 1:860. Vö. MSzK f 159).

(17) *bot*: Nehéz ... a *botbul* beretvát csinálni (RMDE 2:272); Az *botból* nem lesz beretva (RMKT 17. sz. 8:152. Vö. MSzK b 1158); 1540 (Zrínyi János:) *Bottal* kell hozzá kezdeni, a keresztet hátra kell hadni (LevtKözl 1:147. Ez a példa arra mutat, hogy a „lassan páter a kereszttel” szólást tévesen vonatkoztatják a búcsúsokra, mint MiFT³ 461. Részletes magyarázat a 298. §-ban.)

(18) *bölcs*: *Bölcshez* illik, mindenben hogy el ne eredjen, És kiről nem tehet, békével szenvedjen (Pesti Fab 167. sz. MSzK 0). Az *bölcs*, kinck orrát egyszer kár tekeri, Azt az hazudozó másszor hálóra nehezen keríti (Pesti Fab 156. sz. Nem igazi közmondás).

(19) *bölcselkedik*: Minden, ki igen *bölcselkedik*, esztét eltéveszti (Pesti Fab 67. sz. MSzK 0).

(20) *Buda*: 1600 k.: Messze *Buda* sántának (NytudÉrt 90:86. Vö. MSzK b 1279).

(21) *búza*: Ritka tiszta *búza*, melyben konkol nincsen (RMKT 17. sz. 3:338. Vö. MSzK b 1341); Hiában és ugyan lehetetlen sőt ízetlen ... zöldkorában az *búzá*t aratni (RMDE 2:151. MSzK 0).

224. C, Cs. —

(1) *cégér*: *Cégért* az jó bornak, se az szép leánynak nem kell [kitenni] Mert maga jó volta őt ajánlja másnak, És *cégéreztet*i az szép ifijaknak. (RMKT 17. sz. 11:560. Vö. MSzK b 1024).

(2) *cél*: Azt a *célt*, amelyre fáradsággal jutunk méltó megböcsülni (RMDE 2:406. MSzK 0).

(3) *cigányló*: [Gaude:] Sok aranybul csinált nyerget tesznek fel a *cigányló*ra (RMDE 2:366. MSzK 0).

(4) *citrom*: Gratianus azt mondja, hogy mihent a *citromból* a levit kifacsarják, elvetik (Mikes 181); És csak úgy bánnak az emberrel, valamint a *citrommal*, amelyből a levét kifacsarják, azután elvetik (Mikes 41. Mint szólást vö. MSzK c 162).

(5) *császár*: Fennálva kell a jó *császárnak* meghalni (RMKT 17. sz. 13:481. MSzK 0).

(6) *cserél*: Legboldogabb embernek álítom lenni, Ki magát máson nem kívánja *cserélni* (RMKT 17. sz. 10:458. MSzK 0).

(7) *csupor*: Kicsin *csupor*, hamar felforr Szigeti Sámuel RMKT 17. sz. 11:340. Vö. MSzK cs 429; *fazék* f 367).

225. D —.

(1) *dicséret*: Rossz ember *dicséreti* s kurva gyaláztatja mindegy (RMDE 2:382. MSzK 0).

(2) *dió*: Mert ha egy néhány *dió* vagyon az zsákban, nagyobbban zerögnek, ha fel veszed a zsákot, hogy nem mint ha teli vólna (HeltFab O2a. MSzK 0).

(3) *diófa*: Nux, asinus, mulier, familia non faciunt fructum nisi vapulent. A *diufa*, számár, gonosz asszonember és házi nép nem terempt gyümöcset veretlen (HeltFab a8a. Vö. MSzK d 164).

(4) *disznó*: Aranyperec nem illik a *disznó* orrára (RMKT 17. sz. 11:246. Vö. MSzK d 227); Közönséges példabeszéddel gyakorta szokták vala mondani, hogy nem illenék az *disznóknak* adni az gyömbért (Laskay E8v); Nem jó *disznónak* a gyömbér, makk neme (RMDE 1:630; hasonlóan 1:741; 2:135; 2:363. Vö. MSzK d 224); Mígnem utoljára *disznót* győz a sok lúd (Arany 3:246. Vö. MSzK l 878).

(5) *dolgozik*: Aki nem dolgozik, nem kell enni adni (RMKT 17. sz. 4:438. Vö. MSzK d 282).

(6) *dongólégy*: Könnyű megtudni *dongólegyet* szaváról (RMKT 17. sz. 9:345. MSzK 0).

(7) *Duna*: 1625: Úgy ne járjak mint az, aki a *Dunát* által úszta, s a karaján beholt (TörtTár 1901:369. Ez nem közmondás, de vö. változatát közmondás formában *tenger* alatt).

226. E, É —.

(1) *eb*: Az *eb* is morog, de csak sövént rág (RMDE 2:359. Hasonló MSzK e 77); *Eb* vólt olyan fiú, ki torkát anyjának megmetszi (RMKT 17. sz. 11:189. MSzK 0); Kit

nem ismer, *eb* is azt ugatja (RMKT 17. sz. 13:355); Hol kedves a vendég, *ebe* sem éhezik (Arany 2:193); Mert félénk *eb* mindég ugat Petőfi (2:163. Hasonló MSzK e77); *Sánta ebnek* Bécset nehéz megjárni (RMKT 17. sz. 11:498, Thököli Imrére vonatk.); Az *ebre* ez után nem bízzák a hájat (RMKT 17. sz. 8:255, hasonlóan 302. Vö. MSzK e137); Dühös nevet költenek az *ebnek*, csak hogy megölhessék (HeltFab A7a—A8); Amely *ebet* agyon akarják verni, dühös nevét holtig kótik (RMDE 2:374);

De hallottál-e egy példabeszédet,
Melyet az község gyakran emlegetett;
Mikor akarod megölni *öbedőt*,
Költöd elsőben, hogy megveszekedett.
(RMKT 17. sz. 1:441)

18. sz. eleje: Igaz valóban az az proverbium, hogy az mely *ebet* agyon akarnak verni, dühös nevét költik (MNY 45:208. Hasonlóan *kutya* változattal is, ld. ott. Vö. MSzK e 87); Hallottam, hogy idővel *ebnek* foga kopik (RMDE 1:856. MSzK 0); Hallottad-é, hogy nem illeti az *ebet* hintó szekér, nem a te rendedben való az [, akit feleségül akarsz venni] (RMDE 2:364. MSzK 0); Nem néz *gubás ebet* vont arany köpönyeg (RMKT 17. sz. 11:247. MSzK 0); Akármint perzseld az *ebet*, nem lesz szalonna benne (RMDE 1:740. MSzK 0, de *kutya* alatt k 2300); Az *ebet* az szőrén szokták megismerni, Régi magyar mondás, és nem hagy hazudni (RMKT 17. sz. 11:188. Vö. MSzK e 127); Hallod-e, az ki *ebül* keresi, *ebül* veszi hasznát (RMDE 1:827); *Ebül* gyűtetett szerdeknek *Ebül* kell veszni mindennek (RMKT 17. sz. 9:328. Vö. MSzK e 120).

(2)*ebbőr*: Mert nem lehet bársony *ebbőrbül* (RMKT 17. sz. 3:234. MSzK 0).

(3) *ebszar*: Két *ebszarnak* egy a bűzi (Teleki Mihály levelezése 4:630. MSzK 0).

(4) *ebugatás*: Sok kiáltás, *ebugatás* égben nem hallik (RMKT 17. sz. 3:201. Megközelítően MSzK e 177).

(5) *edény*: Tört *edinnek* nehéz a fazékgyártóval romlásán perlődnie (RMKT 17. sz. 5:270. MSzK 0); Aki nagyobb *edénnyel* megyen az kútra, több vizet meríthet (ApMél 60. MSzK 0).

(6) *édes*: A keserű után *édesebb* az *édes* is (CsokKözm 233); *Édes* keserűvel jó. Emészd meg immár az gyenge lakást (RMDE 1:824. Megközelítően MSzK e197. Amely ember sok *édest* nyal, keserűt is fal).

(7) *ég* 'ardet': Örömet látjuk felebarátunk házát *égve*, csak legyen annyi hasznunk benne, hogy annál melegedhessünk fél óráig (ZrLev 116).

(8) *egér*: Merész *egér* az, aki a macskának fülében fészket mer hordani (RMDE 2:362. MSzK 0); Kurva az anyja annak az *egérnek*, akinek csak egy lyuka vagyon (RMDE 2:367. Vö. MSzK e 253); Mikor a macska előjön, mindgyárt elfutnak az *egerek* (RMDE 2:375. Ellenkező értelemhez vö. MSzK m 82).

(9) *egy*: *Egyen* kezdetik el az tíz (RMKT 17. sz. 9:337. Csak jelentése szerint vö. Főtől árad a víz MSzK f 855).

(10) *elhiszi magát*: Jól mondják közbeszéddel: Aki veszni akar, *elhidgye magát* (HeltFab 51); Köz példabeszédben szokták azt mondani: *Hidd el magad*, szégyent ha akarsz vallani (RMKT 17. sz. 11:243. Vö. MSzK e 420 és sz 435; bibliai eredetű: contritionem praecedat superbia, et ante ruinam exaltatur spiritus Prov 16, 18).

(11) *ellenség*: Ezért mondja a bölcs: *Ellenségednek* soha ne higgy (HeltFab K2a. MSzK 0); Ha akarod, hogy valaki *ellenséged* legyen ... tégy jól vele szegénységébe. Annak utána kérd meg adósságodat rajta: Ottan halálos *ellenséged* (HeltFab G8a—H. MSzK e 429 rövidebb változat).

(12) *elvégez*: (1657 Az Eödföffy-javak udvarbírájának utasításában:) Valamit ma *elvégezhet*, holnapra ne halassza (MGSz 6:37. Vö. MSzK m 2); *Elvégzett* dolognak nem kell tanács (RMDE 1:621. Tartalmilag vö. MSzK e 668. Lásd még 220,4 § a jelen munkában.)

(13) *ember*: Mert minden *ember ember*: de nem minden *ember* jámbor (HeltFab N7a és e6. Hasonlóan MSzK e 513); terem az *ember* (CsokKözm 227. Vö. MSzK e 531).

(14) *eperj*: Megtanultam én azt, hogy dicsért *eperjre* soha nem kell kosárral menni (RMDE 2:366); És egy küs *eperjért*, Mely sem elég, sem ért, Nagy kosárral ne menjek (RMKT 17. sz. 13:401. Vö. MSzK e 564); Nem tudod-e, hogy nem jó számárnak *eperj*. (MSzK 0).

(15) *erős*: Aki *erősebb*, a hatalmasabb (Mikes 35. Vö. MSzK e 612 és e 606).

(16) *eső* (1636 Eszterházy Pál levelében:) De elmúlt *esőnek* nem kell köpönyeg (TörtTár 1884:504. Hasonlóan Szam 222. Vö. MSzK e 668. Lásd még 220,4 § a jelen munkában); Hanem mit prédikálok? késő *Eső* után a köpönyeg (Petőfi 1:92); Ez már csak olyan volt, mint mikor az ember *eső* után veszi fel a köpönyeget (Csathó 492).

(17) *ész*:

Ugyanis kit Isten meg akar büntetni,
Elsőben is *észtil* meg szokta fosztani,
Régi magyar mondás, el is kell azt hinni.
(RMKT 17. sz. 11:190. Vö. MSzK I 68)

Vén embernél az *ész*, idő hoz tudománt (BalB és 16. SzK 2:381, MSzK 0).

(18) *eszes*: Ugyanis *eszes* ember az, ki gonosz szándékját jóra fordítja (RMDE 1:877. MSzK 0).

(19) *eszik*: Tudod, az ki mit *eszik*, iszik is reá. (RMDE 2:14. Vö. MSzK e 74. Értelme: 'Aki vétkezett, lakol érte').

(20) *esztendő*: Mert tudó dolog, hogy az *esztendő*k még az követ, vasat is elfogyatják (RMDE 1:855. MSzK 0; csak némileg hasonló i 5).

(21) *evez*: Elveszti életét, valaki ellene *evezend* a vizeknek (BalB és 16. SzK 2:522).

227. F —.

(1) *fa*: Gyükerezett *fákat* fergeteg nem bántja (RMKT 17. sz. 10:427. MSzK 0); Legnagyobb égett *fa* füstben hamuban fér (RMKT 17. sz. 10:427. MSzK 0); Azért mondták a régiek: Malo nodo malus querendus est cuneus: A gonosz göcses *fát* ha meg akarod hasítani, tehát sulyok és vasék kell hozzá (HeltFab a 8a. Hasonló MSzK g 365).

(2) *fakó*: És úgy teljesedik be a közmondás: Vonszon *fakó*, de ismeg vonsszák *fakót* (HeltFab O 7a. Vö. MSzK f 138).

(3) *fark*: Nem szükség hosszú *fark* efféle kecskének (Hoffgr r3v. MSzK 0).

(4) *farkas*: Az vizet a *farkas*, látod, felzavarta, de bárány lakol érte (RMKT 17. sz. 10:23. Aesopus tanmeséje); Nem kell a *farkasnak* erdőt mutatni, megtanálja anélkül

is (RMDE 2:153. Vö. MSzK f 271); Akármit mondasz és prédikálsz a farkasnak: ő mind éltig csak báránt mond (HeltFab a5a. Hasonló tartalommal MSzK f 275); farkasra nem jó báránt bízni (RMDE 2:261. Szólásként MSzK f 254).

(5) *fazék*: Az új *fazék* sokáig eltartja a szagot, így a gyermek is a jó tudományt (RMKT 17. sz. 11:19. Vö. MSzK f 364).

(6) *fazekas*: A *fazakas* akaróján kell járni a fazéknak (Mikes 12. MSzK 0).

(7) *fejsze*: A kölcsen adott *fejszének* jó, ha csak a nyele megfordul (HeltFab G8a. Hasonló tartalommal MSzK f 530 és mint szólas f 523).

(8) *félénk*: *Félénknél*, hogy bátor legyen, nem fog semmi intés (Pesti Fab 165. sz. Nem igazi közmondás).

(9) *feleség*: Mert akkor látszik meg a jó *feleség*, amikor az ura beteg (Mikes 99. MSzK 0); Jó *feleség* fényes férje sugarával (BethK 2:542, Bod Péter szövege. MSzK 0).

(10) *felfuvalkodás*: Minden *felfuvalkodásnak* követője az kisebbség és gyalázat (RMDE 2:127. Nem igazi közmondás).

(11) *fennhéjáz*: Akik *fenn-heaznak*, eséstől féljenek (RMKT 17. sz. 2:180); Veszedelemes dolog igen *fenn hejazni*, mert a magos helyről nagyot szoktak esni (RMKT 17. sz. 3:439); Szép dolog, úgy vagyon, tudományt keresni, és az által mások felett *fenn héjazni* (RMDE 2:500. Némileg hasonló: Magasról nagyobb lehet esni MSzK m 190).

(12) *fog*: Nem volt több tíz tallérnál az egész ház költségére. De aki a *fogat* adta, ennünk is ad (Mikes 176. Nem igazi közmondás).

(13) *fonal*: Nincs oly vékony sodrott fonal, ki való, ha az verőfényre (uereőfönre) ne kelljen (RMDE 1:871. Valószínűleg romlott szöveg, folytatása *titok* címszónál).

(14) *forrás*: Ha a *forrásból* jót iszunk, azután annak hátot fordítunk (Mikes 41. Vö. MSzK f 849).

(15) *fő*: *Főtől* árad a víz (RMDE 2:155); *Főtől* árad az derék víz, Egyen kezdetik el az tíz (RMKT 17. sz. 9:337. Vö. MSzK f 855).

(16) *főz*:

Hej be csipős a csalány.

Kesereg a szép leány;

Ha kesereg jól teszi,

Amint *főzte*, úgy eszi.

(KisfK 1:55. Vö. MSzK f941)

(17) *fű*: Mert ott, hol *fű* nincsen, héjába kaszálnak (Pesti Fab 69. sz. MSzK 0).

(18) *füstölög*: Mely ház leginkább *füstölög*, oda száll az utas (KisfK 2:177. MSzK 0).

228. G, Gy —

(1) *gabona*: Mikor érik az *gabona*, szükség az aratás (RMDE 2:144. MSzK 0).

(2) *ganéj*: Ismeg [kérdették:] miről zsiroidik igen a szántóföld? Feleltének: a *ganéj*, melyet a gazda sarujával reája hord. Ennél azt jelentették, hogy ha a gazda gyakorta a szántóföldre megyen, és hozzá lát, miképpen a béresek szá[n]tnak, mint vetik be a földet, és mint boronálják be, tehát nyilván jó gabonája leszen (HeltFab 251. Vö. MSzK g 52; hasonló értelmű f 911).

(3) *gárgyán*: [A régi római kettős császárságról:] Mert az miképpen a magyarok közt példabeszédben mondják... két *gárgyán* sem uralkodhatik egy klastromba, és oly igen nem szenved az fejedelemség társot, hogy ... (DraskMA 3); Nem láttam még én egy klastromban is két *gvárdiánt* (RMDE 2:370. Vö. MSzK k 1269).

(4) *gazda*: Elhalasztani azt, amit az *gazda* parancsol, a gazda asszonnak szidalmával vagyon (RMDE 1:738. Nem igazi közmondás); Miért hogy szabad az *gazda* s gazda asszony házánál, én ellened nem törekedem (Laskay B7r. Vö. MSzK g 181); Bolond *gazdának* hideg a kemencéje (RMDE 2:367. MSzK 0).

(5) *gombház*: Ne aggódjál rajta, azt gondold, hogy *gombház*, Példabeszéd mondja, ha leszakad, lesz más (Vör 1:461. Vö. MSzK g 303).

(6) *gond*: Az Istennek olyan *gondja* vagyon egy szegényre, valamint egy királyra (Mikes 77. MSzK 0).

(7) *gonosz*: Az két *gonosz* közül szükség az kisebbet mindenkor választani (BalB és 16. SzK 2:526. Szólásként *rossz* alatt MSzK r 264); Az meglőtt *gonosznak* nincs jobb orvossága, mint az elfelejtése (BalB és 16. SzK 2:697. MSzK 0); Az *gonosszal* gyűtött kazdagság jutalma (higgyed) az hamisságnak (BalB és 16. SzK 2:531. MSzK 0); *Gonoszt gonosszal* ne füzesd (HeltFab M5. MSzK 0).

(8) *görcs*: Erős *görcshöz* erős ék kell (Magyar 92. Vö.: Hasonló MSzK g 365 és szólásként g362. Vö. még fentebb *fa* alatt).

(9) *grádics*: Ne hági tönnen kívánságodból a felső *garádicsra*: együld (= mert né-tán) alá esel onnég, és megtörik az orrod (HeltFab P7a. Nem igazi közmondás).

(10) *gyámol*: Nincs nyomorultabb *gyámola* szűkölködő asszonynál ez világon (RMDE 2:118. MSzK 0).

(11) *gyertya*: A meggyújtott *gyertyát* nem kell csudálni, ha fogy (Mikes 160. Vö. MSzK gy124); Nem kell *gyertyát* gyújtani a déli világnak (RMKT 17. sz. 11:560. MSzK 0).

(12) *gyöngy*: A drága *gyöngyöket* nem hányják a sárban (RMKT 17. sz. 3:438. Némileg hasonló MSzK gy 171).

(13) *gyümölcs*: ... az *gyümölcs* nem esik messze fájától (BalB és 16. SzK 2:184. Vö. *alma* alatt MSzK a 317); Hamar érő *gyümölcs* nem szokott megérni (RMKT 17. sz. 10:430. MSzK 0); A *fa* a *gyümölcséből* esmértetik meg, micsoda légyen (BethK 1:153. Vö. MSzK gy 204); Ugyan lehetetlen sőt izetlen az zöld és éretlen *gyümölcs*et ideje előtt leszödni és leszaggatni (RMDE 2:151. Nem igazi közmondás).

229. H —.

(1) *hab* (régí jelentése 'hullám'): Esztelenség *habok* ellen evezni BalB és 16. SzK 2:225. Mint szólást vö. *ár ellen úszik* (MSzK a 534).

(2) *hág*: Amennyével feljebb akar *hágni*, annál nagyobb esik alá (HeltFab c4a. Hasonlóan MSzK h 28).

(3) *haj*: Hosszú *hajhoz*, látom, hogy rövid az eszed RMKT 17. sz. 11:212); Az asszonyi állatoknak hosszú az *hajok*, de igen rövid az eszek (HeltFab c2a—c3); Mert némely asszonynak hosszú *haja* szála, De van tök agyában, rövid elme nála (RMDE 2:540); (Lorántffy Zsuzsanna ellen gúnyversben:) Már a hit szekerit egy kancaló rántja, Az konty alatt nagy *haj* s rövid elme hajtja (RMKT 17. sz. 9:216. Az egészszel vö.: MSzK h 51).

(4) *hajdú*: Mit ért az *hajdú* az harangöntéshez? (RMDE 2:358); *Hajdúnak* mi közi az harangöntéshez? (RMKT 17. sz. 10:129. A kérdő forma itt tagadást jelent, az értelmé tehát közmondásszerű. Vö. MSzK h 68 szólásként).

(5) *halál*: *Halál* ellen nincs orvosság (RMKT 17. sz. 8:203 és 15A:835. Vö. MSzK h152):

(6) *haldokló*: *Haldoklónak* jobb mint hólnak az orvosság (RMKT 17. sz. 10:454. MSzK 0. Bibliai eredetű mondás: Ante languorem adhibe medicinam Eccli 18, 20).

(7) *háló*: A nagy hal nagy lyukat szakaszt a *hálón*, hogy a kicsinyek által bújhasanak rajta (RMDE 2360. MSzK 0).

(8) *hamis*: Emberre nem jó *hamis* szót mondani, Mert fog önnön fején az megtelni (BalB és 16. SzK 2:614. MSzK 0).

(9) *hangya*: Azért mondják ezt közbeszéddel: et formica suam habet iram. Kicsin a *hangya*, de meg tud azért bussulni (HeltFab C3. Hasonlóan MSzK h 264); Azért mondja Salamon: Te rest, menjél a *hangyához*, és tanólj bölcsességet tőle (HeltFab 06. MSzK 0).

(10) *harang*: Nagy *harang* üttetlen egy forintot sem ér (RMKT 17. sz. 10:427. MSzK 0).

(11) *hárs*: Akkoron kell az *hársat* hámtani, mikoron hámlik (HeltChr 199v; hasonlóan RMKT 17. sz. 2:43; Jókai 38:104); Az *hársat* is akkor kell hántani, Mikor kezd foszlani (RMKT 17. sz. 3:283); (Egy 1823-ból való tankönyv közmondásai között:) Addig hámozd a *hársfát*, míg hámlik (Nyr 110: 307. Vö. MSzK h 341).

(12) *hatalmasság*: Mert a *hatalmasság* ellen nincsen orvosság (HeltFab B5. MSzK 0).

(13) *hazudik*: Innég támadott a közmondás: Hadd *hazudjon* varga Bereck, azért ugyan jó talpat szab (HeltFab N5a. MSzK 0).

(14) *hazudozó*: *Hazudozóknak* szavát soha nem kell hinni (Pesti Fab 181. sz. Bölcs, de nem közmondás. MSzK 0).

(15) *hazugság*: A *hazugsággal* által mehetni az országon, de nem jöhetni vissza (HeltFab b3a. Hasonló MSzK h 575).

(16) *hiba*: Ritka szerelmes, melyben *hiba* nincsen (RMKT 17. sz. 3:338. MSzK 0).

(17) *hibázik*: Aki nem *hibázik*, angyal az; aki hibáját meg nem ismeri, gazember az (CsokKözm 227; MSzK 0).

(18) *hisz*: Ezért mondták a régiek: Qui facile credit, facile decipitur: Aki hamar *hiszen*, kész megcsalt ember az (HeltFab e2. Vö. MSzK h 756 és 779).

(19) *holnapi*: Mely *holnapi* naptul fél, soha nem él az mai napot (RMDE 2:125. MSzK 0).

(20) *horog*: Az *horgon* vagon az eledel, kire az halakot csalogatják (RMDE 1:863. MSzK 0).

(21) *húr*: Ha igen megvonszod az *húrt*, elszakad (Magyar 77. Megközelítően MSzK h 935, 941, 944).

(22) *hús*: Más az, hogy ólcsó *húsnak* híg a leve (RMDE 2:368. Vö. MSzK h 973).

(23) *hűség*: De azt nem tartom, amit Forgács, hogy a *hűség* csak a kutyához illik (Mikes 109. MSzK 0).

(24) *hüvely*: Egy *hüvelyben* sem tér két hegyestér (RMDE 2:370. Vö. MSzK t 676 *éles tör*); Két ellenkező tört nem tehetsz egy *hüvelyben* (RMKT 17. sz. 8:86); Két szablya sem fér egy *hivelbe* (DraskMA3. Vö. MSzK k 340 *két kard*); Nem elég sok késnek egy *hively* (RMDE 2:443).

230. I —.

(1) *ideg*: Mert a megvont fíjnak *idege* nem késik (RMKT 17. sz. 13:287. MSzK 0. Némileg hasonló i 130).

(2) *idő*: Az gyűlésünk elhaladott ... valamennyire; ha tovább haladna is, én nem bánnám, mert sokra tanít az *üdő*, az hova eszünk mostan nem ér (ZrLev 47. Csak értelmileg rokon MSzK i 44 *idővel gyarapodik az ész*); Embernek nagy bölcsesség *időhöz* szabni magát (RMDE 1:816. Szólás formájában MSzK i 27).

(3) *ifjú*: Nagy bölcsen tanálták régenten mondani, *Ifjú* bolonddal testvér szokott lenni (RMKT 17. sz. 10:573. Hasonlóan MSzK f 701 és i 73).

(4) *igaz, igazság*: És ebből költ ama régi közmondás: Obsequium amicos, Veritas odium parit. Üss csak a kezére (= csapj csak a markába a beleegyezés jeléül), ottan barátod leszen, de ha megmondod az *igazat*: ottan beterik a fejed (HeltFab Na. Vö. a további példákkal is MSzK i 88); Arra mondják, hogy *igazmondónak* gyakorta feje törik (RMDE 1:818); Mondhatsz *igazat*, betörik a fejed (RMKT 17. 10:301); Mert valaki *igazságot* szóll ... annak feje bétörik (RMKT 17. sz. 9:276): S betöréd fejemet, mert *igazat* szóltam (Arany 2:164).

(5) *illik*: Ezt az vegye reá, kihez ez a szó *illik* (RMKT 17. sz. 1:185. Értelemszerűen MSzK i 198 *kinek nem inge* ...).

(6) *ing*: Meg sem gondoltam volt, Hogy testhez közelb volt Az *imeg* az köntösnél (RMKT 17. sz. 8:63. Vö. MSzK i 202).

(7) *ingen*: Mert *ingen* a Krisztus koporsóját sem őrizék (Petőfi 2:487. Vö. MSzK k 1541).

(8) *irigy*: De sokkal inkább akarom, hogy *irégyim*, hogy sem szánakozóim legyenek (RMDE 2:136. Vö. MSzK i 242).

(9) *ismerős*: *Ismerőst* jobb két bűnnel elvenni, hogy nem mint mást eggye[l] elvenni, kell attól félni (RMKT 17. sz. 3:51. Vö. MSzK b 1378 és i 257).

(10) *Isten*: Mert *Istené* a tanács (HeltFab D4a. MSzK 0). Boldog *Isten*! be nem bottal szoktad verni az embert (Rett 143. Vö. MSzK i 377); az *Isten* nem siet, nem késik, mégis elérkezik, s nem is bottal szokta verni az embert (Rett 95. Vö. MSzK i 376); Magyarul is szépen szoktuk mondani, hogy az *Isten* sem siet, sem késik (RMDE 1:626, hasonlóan 797 és 802. Vö.: MSzK i 376); Mert késik ugyan az *Isten* sokszor, de azzal el nem halad a büntetés (BethK 1:487. Vö. MSzK i 376); De azért nem kell kétségbe esni — jól tudja az *Isten*, mi hasznos nekünk (Mikes 22. MSzK i 411 csak némileg hasonlít).

(11) *istenek*:

Az *istenek* embert akkoron segítnek,
És nehéz terhekhez olykor közelítnek,
Mikoron ő magok is azon emelítnek.

(Pesti Fab 112. sz. A szekérével sárba ragadt paraszt Hercules istennek könyörög, hogy segítsen rajta. Az égi szózat biztatja, hogy csapkodja meg a lovait, és maga is tolja a szekérét. A mese „értelme” a fenti vers, ez nyilván a „Segíts magadon, az Isten is megsegít” parafrázisa. Vö. MSzK i 408).

231. J —.

(1) *jámbor*: Aki *jámbor* és jól tévé, az megáldotik az Úrtól (HeltFab G8a. MSzK 0).

(2) *jég*: Nem hallottad-é, hogy valaki az asszonyiállat szavának hiszen, hogy az *gyégre* fondálja házát? (HeltFab C2a. Szólásként MSzK j 58).

(3) *jó*: Mert *jóért jót* ember mostan ritkán veszen (Pesti Fab 6. sz.); Ha valaki felől *jót* nem tudunk mondani, gonoszt se mondjunk (WeszprK 72. MSzK 0).

(4) *jótett, jótétel*: *Jótett* helyében, az mint szokták mondani, soha *jót* ne várj (RMDE 2:140); Azért igazán szokták ezt mondani: *Jótétel* helyébe mást ne várj (HeltFab B6a) Heltainál ugyanez a közmondás változó bevezetéssel több helyen: Igazat mondottanak a régi jámborok: *Jótétel* helyébe mást ne várj (E6); A régi eszes magyarok meglátták az hálaadatlan világnak otrombaságát. Azért ezt mondták közbeszéddel: ... (G8a); Ugyanebből ez hálaadatlanságból támadott a közmondás: ... (Q4a). Vö. MSzK j 166).

(5) *juh*: Egy szakács sok *juhoktól* sem fél; egy farkas sok *juhot* ölhet meg (Magyari 172. MSzK 0).

232. K —.

(1) *kakuk*: Kevés egy *kakuk* egy nagy erdőben (ZrLev 117. MSzK 0. Zrínyi itt a magányos küzdelemre céloz, amit hazája érdekében folytat).

(2) *kamaraszék*: Az *kamoraszéket* mentül inkább izgatják, attul inkább bűdös (RMDE 1:631. Hasonló MSzK sz 260 *szar*).

(3) *kappan*: Bolondnak szokták a fejét megnyírni, és *kappannak* szokták a taraját elmentszeni (RMDE 1:592. MSzK 0).

(4) *kapta*: Megnézd a lábodnak *kaptáját*, ne kívánj nagyobb sarut (HeltFab C5a. MSzK 0).

(5) *kar*¹: A sok *kar* sokat vág (KisfK 2:76. Némileg hasonló MSzK k 1053 *kéz*).

(6) *kar*²: Az embernek akarata Nem jár mindenkor egy *karba* (RMKT 17. sz. 9:35. MSzK 0).

(7) *kár*: Az ember ... úgy tegyen jól más emberrel, hogy magát *kárba* ne ejtse (HeltFab B7a. MSzK 0); Más *kárán* tanul az okos. (Változatainak példáit ld. 220,2. §); 1591: Mert könnyebben szenved ember a *kárt*, mikor többen is *kárt* vallonak (MNyTK 121:15).

(8) *kard*: *Karddal* ki követ vág, *kardját* sértegeti (RMKT 17. sz. 10:483. MSzK 0).

(9) *kása*: *Kása* is akkor jó, ha trágyás (RMKT 17. sz. 3:232); Már kinek ... száját Égette *kása* ajakát, Fúja azután tarlóját (helyesen: tarhóját = aludttejét) (RMKt 17. sz. 8:340. Változatai főként mint szólások 2:85; 4:511 és 682; 9:382; 10:398; 11:246. Vö. MSzK k 426); A *kása* hogy meg ne égessen, megfűttam (Mikes 78); No de míg másnak fúja *kásáját*, Meg ne égesse a maga száját (Petőfi 1:16).

(10) *kecske*: Hja, a söt vén *kecske* is megnyalja (Petőfi 1:17. Vö. MSzK k 549); *Kecske* sem menne vásárra, de ütik hátul (NySz *kecske*, közmondások között; hasonlóan MSzK k 548).

(11) *kelevény*: *Kelevénnek* szükség megfakadni s folni (RMKT 17. sz. 10:496. Hasonló MSzK k 593).

(12) *kenyér*: Fekete *kenyér* mostan többet ér, Hogy nem sült kappan, kit tegnap láttam (RMKT 17. 3:221. Hasonlóan *veréb*, *tűzok*, *galamb* változattal MSzK v359).

(13) *kevés*: Aki *keveset* főz, hamar feltálatja (RMDE 2:368. Vö. MSzK f 942); *Ke-vest* szólj, és örömet vesztég hallgass (HeltFab 142. MSzK 0).

(14) *kéz*: Hiszen tudod, egyik *kéz* a másikat mossa (KisfK 2:136. Vö.: MSzK k 1041); Mert mint Salomon mondja: a rest *kéz* szegénységet nemz (HeltFab 05a;

Prov 10,4 Egestatem operata est manus remissa. Némileg hasonló MSzK k 1051); A reszkető kézbe nem illik kard nyilván (RMKT 17. sz. 10:129. MSzK 0); Legelőbb azt nézi: kinek van nagy körme, S kinek keze inkább maga felé görbe (Arany 3:255. Tartalmilag hasonló MSzK k 1043).

(15) *kezet*: Régi példabeszéd: „nehéz minden kezdet” (Petőfi 2:220. Vö. MSzK k 1060).

(16) *kígyó*: Akit egyszer a kígyó megcsíp, még a gilisztátul is fél (RMDE 2:357. Vö. MSzK k 1104); *Kígyó* nem felejtí farka vágását (Példáit ld. 220.2. §); Valaki az kígyót fulánkjáról, a csigát nyáláról megismerheti (ZrLev 28. MSzK 0); Ez az halni készült kígyók természete, Láb alatt járnak, hogy fejek légyen törve (RMKT 17. sz. 13:328. MSzK 0).

(17) *koldus*: Nem lehet, *koldusbú* én Cresust állítsak (RMKT 17. sz. 11:511. MSzK 0).

(18) *komondor*: 1600 k. Ami[n]t példabeszédben is szoktuk mondani, az régi *komondor* nehezen szokik az helyhez (NytudÉrt 90:70. MSzK 0).

(19) *konc*: De igen nehéz a benyelt *koncot* a gyomorból kivonni (Székely 233r. Hasonló MSzK k 1474 és e 134 *eb* *szájából*; f 281 *farkas szájából*).

(20) *konyha*: Aki az étekben szokott válogatni ... A maga *konyháján* hogyha kezd főzetni, A korpa ciberét is végre az megeszi (RMKT 17. sz. 3:438. MSzK 0).

(21) *kormány*: Jó *kormánnyal* szokott a jó hajó folyni (RMDE 2:334. MSzK 0).

(22) *kóró*: Csak azt bánom, hogy a virágból most minden órán *kóró* leszen, és a *kórót* nem szokták a fűző mellé tenni (Mikes 137. Nem igazi közmondás).

(23) *kosz*: Az kin mennil több *kosz* vagyon, Nagyobb viszketése vagyon (RMDE 2:23. Hasonlóan MSzK k1618 *koszos*).

(24) *kő*: Amely *kőben* egyszer megüti az lábát, Másszor elkerüli, ne lássa fájdalmát (RMKT 17. sz. 11:331. MSzK 0).

(25) *kölcsönkenyér*: Oly háznál nem kell maradni bérért ... Hol bőrd levonszák a *kölcsönkenyérért* (Pesti Fab 57. sz. Csak távolról érintkezik MSzK k 1715).

(26) *köszvény*: Azt nem igazán mondják, hogy gazdagot keres a *köszvény*; mert úgy a mi urunkra reá sem nézett volna (Mikes 32. Vö.: MSzK k 1843).

(27) *köp*: Mert ki az égre *pököd*, maga képét szokja *leköpni* (CsokKözm 232; MSzK 0).

(28) *kutya*: Immár kapálj kutya, néked is lesz (RMDE 2:378. Vö: MSzK k 2006 *kutya helyett kurta*); Én félek, úgy ne járjunk szegény magyarokul, mint amaz rossz *kutya*, kit ha másképpen el nem veszhetnek, azt fogják reá, hogy megdühödött, s azonnal agyonverik (Rett 164. Vö.: MSzK k 2275. Ld. még 226. § *eb* alatt); A *kutyából* nem lesz szalonna (CsokKözm 229 és 234. Vö. MSzK k 2300).

(29) *kutyavásár*: Egyszer esett, mondják, *kutyavásár* Budán (Arany 3:217. Vö. MSzK b 1277).

(30) *kuvasz*: Coki ki *kuvasz* a miséről (RMDE 2:359. MSzK 0. A MesésK 22 szerint a misemondó azért űzi ki az ebeket a templomból, mert „offerát nem adnak”, viszont „a rezet elhánván a templomban”, azt ki kell söpörni).

233. L —.

(1) *lassan*: Ne fuvalkodjál fel: *Lassan* járnak messze (HeltFab 76. Vö. MSzK l 231).

(2) *láthatatlan*: Mert tudod, *láthatatlan* eladó marhának az árán nehéz megalkudni (RMDE 2:145. MSzK 0). Ugyanennek a közmondásnak részletező felbontása: „Igen balgatag és ostoba ember az, aki minekelőtte meglátná, micsoda vétek legyen abba a lóba, amelyet veszen, annak előtte megfizeti az árát” (Drask 146v).

(3) *leány*: Kérkedékeny *leányok* megesnek hamarébb (Huszt 59. Vö. MSzK 1 194); Hallod-é, hogy kérett *leány* táncban fingik (RMDE 2:365. MSzK 0).

(4) *lépcső*: A nagy *lépcső* nagy lépteket kíván (KisfK 2:56. MSzK 0).

(5) *ló*: Ahol *ló* szűk pediglen, ott a szamár is jó (RMKT 17. sz. 13:415. Vö. MSzK 1 732); Ezért mondták a régiek: Micsodától hízik igen a *ló*? Feleltének: A családos embernek szömétől, az az, ha ő maga látja szüntelen, mint bánnak a szolgálak a *lovakkal* (HeltFab h3a—h4. Magyarázó felbontása a közmondásnak: Gazda szeme hizlalja a jószágot. Vö. MSzK g 168); Túros a *ló*, de jó hámos (RMKT 17. sz. 10:204. MSzK 0); Generosi equi non curant latratus canum. Az úton eljár a jó *ló*. Keveset gondol avval, hogy ugatják az ebek. (HeltFab N5a. MSzK 0); [Barcsai Jánosnak] deáksága s esze is lett volna, de hijába való embernek a jó hat hámos *ló*, ha kocsisa nincs hozzája való (Rett 118. Hasonlóan MSzK 1 770); Nem az eben áll a kövér *ló* halála (RMDE 1:670. MSzK 0); Mit ér az fa zöld levél nélkül? Száz *ló* is minemő az serin (= sörény) nélkül? (RMDE 1:860. MSzK 0); Nehéz agg *lóból* borostát (helyesen: poroszkát), a botbul beretvát csinálni (RMDE 2:272. Vö. MSzK 1 768); Hallottam, hogy idővel ... deceg *lónak* is háta túrosodik (RMDE 1:856. Csak megközelítően MSzK 1 754); Mén *lónak* nem árt kanca rugás (RMKT 17. sz. 3:283. Vö. MSzK k 190); Bolondság embernek *lova* veszedelme után türes istállóját bézárlani (RMDE 2:150); Mert az mint az köz példabeszédben mondják: késő akkor beszegezni az istálló ajtaját, mikor immár az *lovat* ellopták (Drask 58r. Vö. MSzK i 261); Gyermekek urat, fehér *lovat* nehéz embernek szolgálni, mert egyikét ésszel, másikat szappannal nem győződ (RMDE 2:369. MSzK 0); Az szabad akaratból futó *lovat* nem kell sarkantyúzni, mint Liviusnál ezt könnyen megtalálhatod (Magyari 77. Vö. MSzK 1 704, hasonlóan 746); Túros hátú *lovat* gyöngyös bársony nyereg Nem illet (RMKT 17. sz. 10:384. Hasonlóan MSzK 1 771).

(6) *lovagol*: Jobb rosszúl *lovagolni*, mint kevélyen gyalogolni (KisfK 1:173. MSzK 0).

234. M —.

(1) *ma*: 1654 (Udvarbíró utasításából:) Valamit *ma* elvégezhet, holnapra ne halassza (MGsZ 6:37); Ami *ma* meglehet, ne halaszd holnapra (KisfK 2:94. Vö. MSzK m 2).

(2) *macska*: Körmötlén *macskának* nehéz hágni fára (RMKT 17. sz. 11:246; hasonlóan 11:498. Vö. MSzK m 86); (Varga Ferenc a kiabálva beszélését így okolja meg:) Ugyan így szoktam én beszélni, hogy mindenen meghallják, mert ne[m] jó zsákban *macskát* árulni (RMDE 1:665. Vö. MSzK zs 33); Félnék *macskának* kis eger is sokat árt (RMKT 17. sz. 8:222. MSzK 0. Ld. még *eger* alatt 226. §).

(3) *madár*: Rossz *madár*, mely maga fészket megrúftja, Rút lélek, kurvafi, ki nemzetét szólja, Híré, nevét, tisztét nyelvével mocskolja (RMKT 17. sz. 11:246. Vö. MSzK m 125; *kutya* k 2329); Aki *madarat* akar lőni, nem pengeti kezét (RMDE 2363); *Madarat* nem dobbal, nem üvöltve fognak (Arany 4:106. Vö. MSzK d 253).

(4) *maga*: Ezt pedig jó tudnod, ha nem szép mondás-e: Ki *magáé* lehet, az ne legyen másé (RMKT 17. sz. 9:379. Megközelítően MSzK m 188).

(5) *magas*: Mert ki *magasban* hág, ha esnie történik, nehezen esik (BodK 14. Vö. MSzK m 190).

(6) *malom*: Igen rossz *malom* az, akire ostorral csapják a vizet (RMDE 2:260. MSzK 0); Puszta *malomban* nem jó hegedülni (RMKT 17. sz. 5:415); Csak hejában hegedőlsz az *malomban* (RMDE 1:860. Vö. szólásként MSzK m 335); Törvényben ez példa beszéd: Mit *malomban* vissz (= viszel), azt őrhedd (= őrlheted) (RMKT 17. 9:277. MSzK 0).

(7) *marha*: Irtózik vad *marha* szokatlan járomtól (RMKT 17. sz. 10:428. MSzK 0).

(8) *márványkő*: Mi lehet keminibb az *márvánkőnél*, s mi lehet viszont lágyabb az víznél, mégis ládd-e, hogy ugyan vígre is meglíkasztja az kemin márvánkövet az lágy víznek gyakorta való csepegése (RMDE 1:856. Vö. MSzK cs 118).

(9) *másé*: Aki *másit* szomjuhozza, Magait az megutálja (RMDE 2:231. Hasonló MSzK m 463).

(10) *Mátyás király*: Igen igaz ám az magyar közpélda, *Mátyás király* mióta megholt volna, Az igazság megholt Magyarországra (BalB és 16. SzK 2:254); Igön helyös mondás, megholt *Mátyás király*, Nem kell az igazság, pápista hitre állj (RMKT 17. sz. 11:231); Elkölt az igazság, megholt *Mátyás király* (RMKT 17. sz. 2:18 és jegyzet 275); Megholt *Mátyás*, elkölt az igazság RMKT 17. sz. 10:301; 13:35. Vö. MSzK m 496); *Mátyás király*, *Mátyás kovács*, mindenik *Mátyás*: azért különbség vagyon a két *Mátyás* közet (HeltFab D; hasonlóan a2 és RMDE 2:132, hasonlóan 372. MSzK 0).

(11) *mennykő*: De hiszem nem mindenkor esik le a *menkő*, mikor az ég dörög (RMDE 2:360. MSzK 0); A *mennykő* is inkább üti a tornyokat, Hogy sem mint a sással földött kalibákat (RMKT 17. sz. 2:180. MSzK 0).

(12) *mérték*: [Az oroszlának] vénségének idején neki is ugyanolyan *mértékkel* mérének az vadak, mellyel ő mért vala azelőtt (Pesti Fab 12. sz. Hasonlóan HeltFab 14a—I5. Vö. MSzK m 686; Ld. Biblia Mt 7,2; Mc 4,24; Lc 6,38).

(13) *mester*: Azért senki *mesterré* ne tegye magát, minek előtte ki nem szolgálta az apród esztendőt (HeltFab P4a. Értelemszerűen MSzK m 711); Akármely igen ravasz és álnok légy, azért ugyan megtalálod *mesteredet* (HeltFab F5a. Szólásként MSzK m 702 *mesterére* akad).

(14) *mesterség*: Tanólj előszer, és úgy foggy annak utána a *mesterséghez* (HeltFab Y7. MSzK 0).

(15) *messziről jött*: *Messzéről* jötnnek szabad hazudni (RMKDe 2:506. Vö. MSzK m 757).

(16) *munka*: Hasznos *munkának*, amiként mondják, nincsen fáradsága (RMDE 2:176. Vö. MSzK m 954).

235. N, Ny —.

(1) *néma*: *Néma* gyermeknek anyja sem érti szavát (RMDE 1:857; hasonlóan RMKT 17. sz. 13:171); 1637: Az mint a magyarok mondják: *némának* az anyja sem érti szavát (SárospFüz 5:184. Vö. MSzK gy104 és n 201).

(2) *nemakarás*: *Nemakarásnak* nyögés a vége (Mikes 195. MSzK 0).

(3) *nemesség*: Igaz *nemességet* nem adhat a pénz (BalB és 16. SzK 2:228).

(4) *nyár*: Aki pedig *nyáron* nem gyűjt, télben bánkodik utána (RMDE 2:373); Mert ki *nyárban* nem keres, Télben a hasa üres (RMKT 17. sz. 3:420. Vö. MSzK ny 86).

(5) *nyereg*: Csak bizony nem lehet egy seggel két *nyeret* ülni (RMDE 2:369. Vö. Szótlásként MSzK ny 183).

(6) *nyertes*: Inter duos litigantes az harmadik lesz *nyertes* (RMDE 2:361. MSzK 0).

(7) *nyúl*: Ha ki *nyulat* akar lőni, ne üssön ahhoz dobót (RMDE 2:363. Madár-ra is vonatk. d 253).

236. O, Ö —.

(1) *ocsmány*: Senki az *ocsmányból* mosottat nem tehet (BalB és 16. SzK 2:384).

(2) *okos*: Az *okos* onnan vesz, ahol sok van (KisfK 2:189. MSzK 0).

(3) *oroszlán*: Nem lehet ... selemszállal ... hogy *oroszlánt* fojtsak (RMKT 17. sz. 11:511. MSzK 0).

(4) *ölyv*: Veszedelemes *ölyvvel* lenni kis galambnak (RMKT 17. sz. 11:553. MSzK 0).

(5) *ördög*: Mi nem mind *ördög* az, az kit falra írnak (RMKT 17. sz. 11:328. Megközelítően MSzK ö 192 és 193); 1532: Mindaha hallottam, hogy valaki *ördögnek* szolgál, kinnal fizet érte (LevtKözl 1:139—140. Vö. MSzK ö 187).

(6) *öszön*: Mint az ökör, ha járomba fogatik, Az *öszön* ellen nem rugódozhatik (RMKT 17. sz. 8:34. Bibliai mondás: durum est tibi contra stimulum calcitrare Act 9, 5; ismételve 26, 14. Vö. MSzK ö 275 és 276. Ld. még 264. §).

(7) *özönvíz*: Egyszer volt *özönvíz*, mióta a világ (Arany 3:217. MSzK 0).

237. P —.

(1) *pap*: Minek beszélnek hát kemetek olyan sok hiába valót? Elég egy *pap* egy templomba (CsokKözm 228. Vö. MSzK p 155 'egyszerre csak egy beszéljen'). (Vö. *pilis* alatt is.)

(2) *paradicsom*: Jól mondják azt, hogy Franciaország az asszonyok *paradicsoma*, és a lovak purgatóriuma; Törökország pedig a lovak *paradicsoma*, és az asszonyok purgatóriuma (Mikes 22. MSzK 0).

(3) *parasztír*: Nehéz *parasztírral* mély sebet kötözni (BalB és 16. SzK 2:799. Megközelítően MSzK p 164).

(4) *pásztor*: Nézd már, lágy *pásztor* előtt gyapjat szarik a farkas (RMDE 2:374); Ha *pásztor* aluszik, Farkas gyapjat szarik (RMKT 17. sz. 8:46. Vö. MSzK p 292); Mikoron a *pásztort* meg hagyom verni, eltékozlatnak a johok (WeszprK 50. Vö. MSzK p 295).

(5) *pénz*: Felesége *pénzét*, még kezében nincsen, soha ne tegye addig erszényében (RMDE 2:360. MSzK 0). Rossz *pénz* el nem vesz (ErdArcok 53); A rossz *pénznek* nehéz elveszni a háztul (RMDE 2:383. Vö. MSzK p 489).

(6) *pilis*: Nem a *pilis* a papság, mert lám a szárcsának is *pilise* vagyon, de azért ugyan nem *pap* (RMDE 1:606. MSzK 0).

(7) *pokol*: Egy *pokolba* mind elfér mind a hamis bíró, mind a hamis tanúk (HeltFab B2a. MSzK 0).

(8) *pokróc*: Tovább ne nyújtóznál *pokrócod* végénél (RMKT 17. sz. 9:11. Vö. MSzK t 18 *takaró*).

(9) *puska*: Egy példabeszédben mondják a magyarok, Nincsen olyan rossz *puska* ... Hogy fogását ne leld (RMKT 17. sz. 13:82. Hasonlóan MSzK p 870).

238. R —.

(1) *rab*: *Rab* sarcát ... még kezében nincsen, soha ne tegye addig erszényében (RMDE 2:360. MSzK 0).

(2) *rántás*: Ha a *rántás* megég, kozmás lesz az étel (KisfK 2:90. MSzK 0).

(3) *ravasz* (= róka): Az agg *ravasz*nak is a csávéban megtalálják a bőrét (HeltFab F5a. Vö. MSzK r 204 *róka*).

(4) *restség*: Hidd el, hogy az *restség* az ördög párnája (RMKT 17. sz. 4:437. Vö. MSzK e 115).

(5) *róka*: Okos *róka* tört találván farkát pördíti (RMKT 17. sz. 3:21. MSzK 0); *Ravasz* az *róka*, farkát rejtegeti, De az csávéban kelletik kerülni (RMKT 17. sz. 1:413. Megközelítően MSzK r 204).

(6) *Róma*: Nem épült egy nap meg még maga is *Róma* (RMKT 17. sz. 13:492. MSzK 0).

(7) *rosta*: Vak az, amely *rosta* által nem lát (RMDE 2:145. Vö. MSzK e 141 *vak eb, szita*; r 258).

(8) *rossz*: Így oztán két *rossz* közt valasszunk kisebbet, És két hatalmasb közt uraljunk erősbet (RMKT 17. sz. 11:397. Szólásként MSzK r 264).

(9) *ruha*: Tanuld meg, hogy *ruha* nem teszi az embert (KisfK 2:183. Vö. MSzK r 347).

239. S —.

(1) *saru*: Sok *saru* vagyon a varga mesternél, de nem mindenik illik lábadhoz, ki kicsin, ki nagy (HeltFab a2. MSzK 0).

(2) *sas*: Nehéz rugódozni *sas* ellen bagolynak (RMKT 17. sz. 9:228. MSzK 0).

(3) *sás*: Idejében kell a *sást* kaszálni (RMKT. 17. sz. 3:283. MSzK 0).

(4) *siet*: Az miel *sietni* kell, nem kell azt halogatni (RMDE 1:823. Némileg hasonló MSzK s 237).

(5) *sisak*: Gyenge fejen *sisak* nem sokáig lehet (RMKT 17. sz. 13:209. MSzK 0).

(6) *skorpió*: Azért mondja a bölcs, hogy jobb az embernek *skorpiókkal* együtt lakni, hogy nem mint efféle álnak latoremberekkel (HeltFab P5. MSzK 0).

(7) *sok*: Minden, ki igen bölcselkedik, eszét eltéveszti, És ki *sokat* kíván, a keveset is elveszti (Pesti Fab 67. sz. Némileg hasonló MSzK s 326 és 331).

(8) *süket*: No nehéz *süketnek* mesét beszélni (RMKT 17. sz. 5:415. Szólásként MSzK s 435).

(9) *süveg*: Lám sok főnek sok *süvege* vagyon, s mégis egyik a másiknak nem teheti fel kedve szerint (RMDE 2:360. Megközelítően MSzK f 545 *fej*, k 115 *kalap*. Lásd fentebb *saru* alatt).

240. Sz —.

(1) *száj*: Nó nem jó más ember *szájával* ennyi (HeltFab X5a. Vö. MSzK sz 81).

(2) *szálfa*: Más az, hogy *szálfa* nem erdő, Talyiga nem szekér, una hirundo non facit ver (RMDE 2:367. Vö. MSzK sz 129).

(3) *szálka*: *Szálkát* ő szemében nézed, Gerendát meg nem tekintéd (RMKT 17. sz. 11:323); Szemedben gerenda, s *szálkát* nem szenvedted (RMKT 17. sz. 11:246. Bibliai mondás, Mt 7,3 és 4. Vö. MSzK sz 130, 131).

(4) *számár*: De az tunya *számár* rest sarkantyú nélkül, Tudom, hogy ellehet bársony nyereg nélkül (RMKT 17. sz. 1:327); Azt mondják, nem illet vörös nyereg *szá-*

márt (RMKT 17. sz. 8:222); ... ugyan minek *Szamáron* a bársony nyereg? (Petőfi 2:589); Arany perec nem illik a disznó orrára, Sem bársony nyereg a *számár* hátára (RMKT 17. sz. 11:246); (Tréfás ellentétként:) A *számár* hátára bársony nyereg felfér (RMKT 17. sz. 11:378. Mindezekkel vö. MSzK sz 212); Nem illik arany lánc a *számár* nyakában (RMKT 17. sz. 3:438. MSzK 0); Aki a *számárat* megrúgja, maga is hasonló számár (RMDE 2:382. MSzK 0).

(5) *számárbőgte*: Ámde *számár bőgtét* a mennyországba ki hallja? (CsokKözm 228. Vö. MSzK sz 218 *számárbőgés*).

(6) *számárrívás*: *Számárrívás* szélvészt akar jelenteni (RMKT 17. sz. 9:141. Vö. MSzK sz 206).

(7) *szárcsa*: Nem a pilis a papság, mert lám a *szárcsának* is pilise vagy, de azért ugyan nem pap (RMDE 1:606. MSzK 0).

(8) *szarka*: Úgy akarja *szarka*, Hosszú légyen farka, Tollával is akkor szép, ha tarka (RMKT 17. sz. 3:284. MSzK 0).

(9) *szebben*: (Nem kell hinni a hízelkedőnek:) legyen eszekben Nagyságodnak az az olasz mondás: az ki neked *szöbben* szól hogysem azelőtt, avagy immár megcsalt, avagy meg akar csalni (ZrLev 40).

(10) *szeg*: *Szöget*, tudod, *szöggel* kell kiverni (RMDE 2:131). (A már ittas kisbíró a korsókhöz szalad, iszik:) *Szeget szeggel!* jó magyar közmondás (KisfK 2:146. Vö. MSzK sz 341).

(11) *szegény*: Rend szerint a *szegény* fogja meg a madarat, és gazdag eszi meg (Mikes 73. Vö. MSzK sz 409).

(12) *szégyen*: *Szégyen*, de hasznos a futás (RMKT 17. sz. 9:328); Mondják, hogy *szégyen* a futás, De jobb, hogy te csak ahhoz láss (RMKT 17. sz. 10:227); Kik az hasznos futást *szégyenlik* vala (RMKT 17. sz. 1:73. Mindezekkel vö. MSzK f 973; 1649; Vallva jó a *szégyen* (TörtTár 1897:172. MSzK 0).

(13) *szekér*: (1585-ben a török portára 3000 aranyat küldtek, mivel tudják,) „hogy az *szekér* kenve jár jobban” (PetrReg. 1. rész II. köt. 97. Vö. MSzK sz 471).

(14) *szél*: *Szélhez* kapdosni, az kegyetlent mi haszon untatni (RMKT 17. sz. 3:284. MSzK 0).

(15) *szemérem*: Soha én az futást nem szégyenlettem: *Szemérem* volt, de hasznos volt az nekem (BalB és 16. SzK 1:825. Ld. *szégyen* alatt).

(16) *szemes*: Oh, barátom! *szemesé* a játék, vaké az alamizsna (KisfK 2:195. Vö. MSzK sz 675).

(17) *szerénység*: De a szerénységnek is van határa (KisfK 2:236. MSzK 0).

(18) *szikra*: Amaz kicsin *szikrát* hamarébb megolthad, Hogy sem a gyulladást, ki már nagy lángot ád (RMKT 17. sz. 10:128. Értelemszerűen vö. MSzK sz 910).

(19) *szó*: Ki maga *szavait* neveti, nem eszes (RMKT 17. sz. 11:71. MSzK 0); Kár a *szóért*; de hiába, *Szóból* ért a magyar ember (Vör 1:476. Vö. MSzK sz 1078).

(20) *szőlő*: Megérvén a *szőlő*, kelletik a szűrés (RMDE 2:144. MSzK 0); Mert *szőlőt* nem szednek macska tövisről (BalB és 16. SzK 1:449. MSzK 0).

(21) *szűz*: Aki mást sérteni igyekszik ... bár ne higgye, hogy ő is *szűzen* maradjon (HeltFab 91. MSzK 0).

(22) *szüzesség*: Aki egyszer elvesztette szüzességét, soha azt meg nem találhatja (RMDE 2:173. Vö. MSzK sz 1327).

241. T, Ty —.

(1) *tál*: Aki maga néz a *tálba*, Azt az étel nem táplálja (Vör 1:532. MSzK 0).

(2) *taliga*: *talyiga* nem szekér, una hirundo non facit ver (RMDE 2:367. Vö. MSzK t 48).

(3) *tanács*: Vaj ki nehéz a meglőtt dolgot visszavonni, avagy a lőtt dolog után *tanácsot* találni (HeltFab a4. MSzK 0); Egészséges levén, betegnek vaj mely könnyű *tanácsot* adni (RMDE 2:112. MSzK 0).

(4) *tánc*: Be könnyű Katát *táncra* vinni! (ErdArcok 108 Jósika. Vö. MSzK k 465).

(5) *táncol*: Csak amint vonják, úgy kell *táncolnunk* (Mikes 17. Vö. MSzK t 114 *fütyül*).

(6) *társalkodik*: Mondom én, mint vagy: az ki mivől *társalkodik*, olyanná lesz! Ha számmal, számmá (RMDE 1:875. MSzK 0).

(7) *tehén*: Akinek tehene nincsen, ne fogadjon az csordást (RMDE 2:358. MSzK 0).

(8) *tehénhús*: A *tehén*- és borjúhús nem fő meg egyaránt (HeltFab c. MSzK 0).

(9) *tenger*: Mert keveset használ az hajónak, ha szinte az egész *tengeren* általevez is, ha az *tenger* partján elmerül (Drask 49r. Változatát ld. *Duna* alatt).

(10) *természet*: A *természetet* bátor ugyan bottal kergessed, Még sem teheted, hogy őt elveszessed, És hogy mit megszokott, abból kivehessed (Pesti Fab 50. sz. MSzK 0. Közismert latin mondás: expallas naturam furca, tamen usque recurret).

(11) *test*: Ahol a *test*, oda méltán a sasok gyülekeznek. (RMKT 17. sz. 7:76. Bibliai mondás Mt 24, 28: Ubi cumque fuerit corpus, illic congregabuntur et aquilae. MSzK 0).

(12) *tészta*: Mind ... egy *tésztából* költünk (HeltFab G4. Vö. mint szólást MSzK t 387).

(13) *tiszt*: A *tiszt* megpróbálja az embert. Magistratus virum monstrat (HeltFab D. Megközelítően MSzK t 465).

(14) *tök*: Mondják, hogy az *tök* is estve virágzik (RMKT 17. sz. 11:498. Itt Thököli Imrere vonatk. Vö. mint szólást MSzK t 629); Kőfalra a borsót csak hijában hányom, *Tökre* a bojtortján mert nem ragad, látom (RMKT 17. sz. 3:438. Vö. mint szólást MSzK t 641).

(15) *tromf*: Tudod tro[n]fot tronffal, Hallgatást hallgatással Köll ütni, hasomlót hasomlóval (RMKT 17. sz. 8:339. Vö.: MSzK t 735).

(16) *tud*: Amit az ember nem *tud*, abban ne produkálja magát (KisfK 1:207. Nem igazi közmondás).

(17) *tűz*: Azt mondják ... az én szomszédaim, hogy az mely *tűz* őket nem égeti, annak békét hadnak, meg sem oltják (Laskay B8r. Némileg hasonló mint szólás MSzK t 852); Akármely nagy *tűz* elaluszik, ha annak eledelt nem adnak (Mikes 109. Hasonló, de ellentétes MSzK t 889); Ha *tűzben* öntetik olaj kövérség, Annyival inkább gerjed az melegség (RMKT 17. sz. 8:30. Vö. szólásként MSzK o 68).

(18) *tyúk*: Valamely *tyúk* sokat kotag, Keveset tojik, nyilván tudják (RMDE 2:230. Vö. MSzK ty 31); Az ki élni akar *tyúknak* tojásával, Ne gondoljon annak kodácsolásával (RMKT 17. sz. 10:510. MSzK 0).

242. U —.

(1) *ujj*: Mennél többet adsz az mohón kívánónak, annál többet kíván, nyútsz neki *ujjodat*, s az kezedet kívánja (Magyari 51. Szólásként MSzK u 29 és k 1238 *kisujj*).

(2) *úr*: 1682 (Apaffy Mihály udvarának rendtartásából:) Régi és erejében is tartott, sőt ma is emlékezetes mondás az: híva jőjj, kérve szólj, *uradat* társul ne vedd (MGsZ 5:498. MSzK 0); Mert két *úrnak* hogy szolgálnál, soha nem teheted (KerGyül 164. Vö.: MSzK u 96); Azért szokták mondani közbeszédde: Nem jó az *urakkal* cseresznet enni, mert ottan lövélezni kezdnek a magokkal (HeltFab B4a; hasonlóan N6a; RMKT 17. sz. 1:99); Mert egy tálból eszik cseresznyét *urával*, Az homlokát pattantják hamar a magvával (RMDE 2:447. Vö. MSzK u 97).

(3) *uraság*: Nem hiában mondják: Hogy *uraság* erkölcsöt szokott váltani (RMDE 2:161. MSzK 0).

(4) *út*: Nincsen semmi jobb, mint az igaz *úton* járni (Mikes 177. Hasonló MSzK u 146).

(5) *utolja*: Minden dolognak ... az *utolját* jól meg kell rostálnunk (RMDE 2:143. MSzK 0).

243. V —

(1) *vágás*: Az sok *vágással* dől le az nagy fa (RMDE 1:861. Hasonló MSzK v 24).

(2) *vak*: A *vak* is talál egyszer egy patkót (RMDE 2:371. Mint szólás MSzK v 47); Ártatlanságok még a *vak* is látja (RMKT 17. 13:355); Hic certe in herba latitabat angvis, Könnyen által látta azt még csak a *vak* is (RMKT 17. sz. 11:217. Mint szólás MSzK v 37).

(3) *vám*: Harmincadon amit nyerél, A *vámon* mindent el vesztél (RMKT 17. sz. 10:211. Mint szólás MSzK r 156 rév).

(4) *várakozás*: Nincs nagyobb dolog, hallottam, *várakozásnál*. (RMDE 2:123. Vö. MSzK v 128).

(5) *varjú*: Valaki *varjút* akar lőni, ne pengesse az íjnek idegét előtte (HeltFab L8. Vö. MSzK v 166).

(6) *vásár*: Két emberen áll a *vásár* — szabad kérni, szabad tartani. (CsokKözm 228. MSzK 0).

(7) *vér*: Most is bátyáimhoz hozzájok van szivem Mert az *vír* víz nem lesz a természet ellen (RMKT 17. sz. 11:285. Vö. MSzK v 339); Nem lehetne azért az víz soha *vérré* (RMKT 17. sz. 10:150. MSzK 0).

(8) *verem*: Az ki más alá *vermet* ás, Maga esik belé, nem más, Arról tanít az Szent Írás (RMKT 17. sz. 9:93. Prov 26, 27: Qui fodit foveam, incidet in eam); Mindenkori azt hallottam ... Hogy ki másnak *vermet* ásna, Maga nyaka abban szakadna (RMDE 2:231. Vö. MSzK v 369. A régiségben számos változata van, szólássá rövidülve is); Bezzeg kitölt rajta szegényen, hogy aki másnak *vermet* ás, idővel maga is beleesik (Rett 115). Bővített formájában: más ember lovának ás *vermet* és a maga lovának nyaka szakad (szegigik) belé. (Ilyen példák: PestiFab 54. sz.; HeltFab B, H3, S4).

(9) *veszekedés*: Azt mondják, hogy a barátságban egy kis *veszekedés* olyan jó, mint az étekben a bors (Mikes 143. Vö. MSzK b362).

(10) *vessző*: Az apró *vesszőket* könnyebben kiirthadd, Hogy sem a nagy erdőt, nagy fákat pusztíthadd (RMKT 17. sz. 10:128. MSzK 0).

(11) *vet*: Olyan magot arat, az minemőt *vetett* (RMDE 1:875); Aki mint *vetett*, úgy arat (Fazekas 2:39); Hiszen minden ember úgy arat amint *vet* (Petőfi 2:179); Ki mint *vet*, úgy arat (KisFK 2:189. Vö. MSzK v 408 és hasonló m 167 *mag*). Erősen fellazít-

va: ... latrok úgy aratnak Az valamely bűnnel *vetnek*, boronálnak (BalB és 16. SzK 2:364).

(12) *világ*: Hisz egy pár ló nem mind a *világ* (KisFK 2:189. Szólásként MSzK v 457).

(13) *visz-hoz*: De megkövetem, azt szokták mondani, hogy aki oda nem *viszen*, bizony nem is *hoz* onnan (CsokKözm 232. MSzK 0).

A közmondások nyelvi sorsa

(244—245. §)

244. Közmondások szövegromlása, keveredése. — Régi szövegek olvasása közben az ember gyakran találkozik olyan közmondásszerű bölcsességekkel, amelyek valósággal meghökkentik, mert olyan dolgok szerepelnek bennük együtt, amelyek jelentésüknél fogva sehogy sem illenek össze. Ilyenkor némi gondolkodás és utánkeresés rávezeti az embert, hogy vagy szövegromlás történt, azaz egy szót hasonló hangzásúval, de egészen más értelművel cseréltek fel, vagy kereszteződés, azaz két közmondás összekeveredett. Mindkét típusra lehet példákat idézni.

Összecsempő szavak felcserélése: A *tarhó* jelentése 'aludt tej', ezt összecserélik a *tarló*-val: „Kinek a kása megégeti száját, Távul is megfujja másszor az *tarlóját*” (RMKT 17. sz. 11:331. A jegyzet szerint az eredetiben *sarlóját* áll). A helyes alak: „S még a *tarhóját* is már velem fújtatja” (RMKT 17. sz. 2:177). — A *poroszk* és *boros*-*ta* összecsempőse okozta a következő képtelenséget: „Nehéz az agg lóból *borostát*, a botból beretvát csinálni” (RMDE 2:272). Helyesen: „Agg lóból nehéz *poroszkát* csinálni” (NySz 2:1317 több szövegből). A *poroszkálás* a lónak olyan jármódja, amikor egy-egy oldalon az első és hátsó lábát egyszerre emeli. Erre a lovat fiatal korában tanítják. — A *fa* és *fal* összetévesztése: „Ha nincs körmöd, miért hágsz az *falra*?” (RMKT 17. sz. 3:284). A megoldás a következő közmondásban van: „Körmöten macskának nehéz hágni *fára*” (RMKT 17. sz. 11:246; hasonlóan 11:498 *fát* hágni). „*Agg ebet* sem illet festett hintó szekér” (RMKT XVII. sz. 11:377). „Nem hallottad-e közmondásba: *Agg ebet* nem illeti a hintó szekér” (HeltFab R2a). Valószínű, hogy Heltainál maradt fenn a helyes alak is: „Azt mondják közbeszéddel: A *gebét* nem illeti a hintószekér” (HeltFab C8a).

Közmondások keveredése: „*Disznót* bársony nyereg mert nem is illet”. (RMKT 17. sz. 11:499). Itt nyilván a *számár* vagy a *túros hátú ló* helyébe került a *disznó*.

245. Közmondások tréfás ferdítése. — Ahogy egyes szólásoknak kialakultak tréfás változatai, ugyanúgy a közmondások között is van néhány, amelyek némi átalakítással tréfás értelmet kaphatnak. Az ilyen változatok csak általánosan használt, jól ismert közmondásokból alakulva válhatnak tréfássá, és ha igazán szellemesek, nagyon népszerűek lehetnek. Valószínűleg Karinthy Frigyesztől származik a következő két bölcsesség: „Ki korán kel, az egész nap álmos; aki másnak vermet ás, az napszámos”. Ezekben a humoros hatást az kelti, hogy a megváltoztatott rész nagyon is igazat mond, csak éppen nem a várakozásnak megfelelően. Hasonló tréfás ferdítés: Amit ma megtehetsz, az ráér holnap is (Hernádi 192).

A tréfás ferdítésnek a tartalmi ötleten kívül tulajdonképpen két nyelvi eszköze lehet. Az egyik összecsengő szavak behelyettesítése, a másik pedig egy szónak kétféle értelemben való használata (aequivocatio). Az elsőre példa: „Aki Á-t mond, mondjon Bé-t is.” Az árák inflációs emelkedése, és a bérek reálértékének csökkenése adta az ötletet: „Aki árt mond, mondjon bért is.” Vagy: „Amit ma megehetsz, ne halaszd holnapra.” A másik típusra példa: Egy feltűnően rövidlátó asszonyra mondta valaki: „A vak tyúk is talált férjet.”

Az ilyen tréfás ferdítések naponta teremnek, de ha nem igazán szellemesek, gyorsan elhasználnának, olyan közhelyekké válnának, amiket már senki sem mer a szájára venni. Így lassanként feledésbe merülnek.

Irodalmi idézetek, utalások, célzások

(246—274. §)

A közmondások

246. Általános kérdések. — A szilárd szókapcsolatok vagy ismételt, megszokottá vált egész mondatok között számos olyan van, amely nem föltétlenül szólás vagy közmondás, de mégis nyelvünknek azon eszközei közé tartozik, amelyeken érződik az előre megformáltság, amelyek mint készre faragott idomok illeszkednek a közlés épületébe. Ezek az apró beszédművek irodalmi úton kerültek nyelvünkbe. Forrásaik az általánosan ismert, templomban hallott, ismételt, iskolában hallott, olvasott, kívülről tanult szövegek, amelyeknek egy-egy töredéke a legszélesebb rétegekhez is eljutott. Gyakran nem is szövegszerű idézet, hanem csak utalás emlékeztet a forrásra.

Az ilyen irodalmi eredetű elemeknek forrásai minden európai nyelvben szinte azonosak: a Biblia, a klasszikus görög és római irodalom, a világirodalom nagyjainak művei és a saját nemzeti irodalom. A magyar mindezekből a forrásokból bőségesen merített. Ez az anyag olyan terjedelmes, hogy egy-egy részterülete is egy-egy monográfiát érdemelne. A jelen bemutatás csak szemelvényes lehet. Lényegében azzal az anyaggal foglalkozom, ami a források olvasása közben elem került. Mivel olvasmányaim zöme a 19. századot megelőző időkből származik, a bemutatott anyag is ezekre a korokra jellemző irodalmi érdeklődést mutat. Előtérben áll a Biblia és a görög-római irodalom, kevésbé jelentősek az egyes nemzeti irodalmakból származó elemek. A következő pontok ezt az anyagot mutatják be.

A Biblia

(247—265. §)

247. A bibliai helyek különböző jellege. — 1. Bibliai eredetű képeink, szólásaink és közmondásaink között számos olyan van, amelyekről a mai átlagos műveltségű magyar egyáltalán nem érzi a bibliai jelleget. Kinek jutna eszébe egy ilyen költői képnek, mint pl. *szelek szárnyán*, eredetét a Bibliában keresni, pedig onnan való (Ps 103, 4): *qui ambulas super pennas ventorum*). Az Apork (108) ezt még *szeleknek tollin*-nal fordítja. Székelynél (106r) már *szeleknek szárnyán* van, hasonlóan Molnár Albertnél: „Az *szelek szárnyokon* hordoznak szépen” (RMKT 17. sz. 6:239). Így ke-

rül tovább a már nem fordítás jellegű vallásos költészetbe: „... *szelek szárnyán* járó Uroknak így szólnak” (RMKT 17. sz. 2:213). Herczeg Ferenc 1905-ben megjelent adriai útirajzainak a „Szelek szárnyán” címet adta. (Az adatot Kiss Lajosnak köszönöm.)

Ugyancsak aligha jutna ma valakinek eszébe, hogy a közmondást „aki másnak vermet ás, maga esik bele” bibliai eredetűnek tartsa, pedig a bibliában nem kevesebb, mint hat helyen fordul elő (Prov. 26, 27; Ps 7, 16 csak értelemszerűen; Ps 56, 7, más számozás szerint 57, 7; Eccl 10, 8; Eccl 27, 29. A legutóbbi hely: Et qui foveam fodit, incidet in eam).

Éppen mivel az említett képek, szólások, közmondások nem idéznek fel bibliai emlékeket, ezeket a többi hasonló képződmény közé soroltam, utalva a bibliai eredetre. A következőkben a bibliai könyvek sorrendjében csak olyan helyekre utalok, amelyeknek bibliai eredetét ma is érezzük, mint pl. *az élet fája, bábeli zűrzavar, matuzsálemi kor, ebben Tamás vagyok* stb.

2. A bibliai eredetű nyelvkincssel kapcsolatban még meg kell jegyeznünk, hogy nem mindent vettünk át közvetlenül a Bibliából, és sok minden ott nem is szerepel olyan formában, ahogy ma használjuk. A közvetítő irodalom és nyelv a német volt. Áll ez különösen a 19. században felbukkanó elemekre, amelyeknél a német előzmény pontosan kimutatható. Egy ilyen tipikus példa, ha „bűnbakot keresnek” vagy valakit „bűnbaknak tesznek meg”. Az Ószövetségben (Lev 16, 21—22) Áronnak egy kecskebak fejére kellett tennie mindkét kezét, és rárakni Izrael népének minden bűnét, azután a bakot kivezették a pusztába és eleresztették, hogy minden gonoszságot magával vigyen. Ebben a jelenetben a bak egyszerűen csak mint *hircus* szerepel, de nincs semmiféle * *hircus peccatorum, delictorum* vagy *iniquitatum* közelebbi megjelölése. A német irodalomban bukkan föl a Sündenbock 1798-ban Goethe egy levelében. Mi a németből szó szerint lefordítottuk. Nálunk 1863-ban jelenik meg a *bűnbak* (TESz és az ott felsorolt irodalom).

Ugyancsak nem közvetlenül a Bibliából jött a *Ponciustól Pilátusig* jól ismert magyar szólás. Pontius Pilatus egy személy két névvel. Lukács evangéliumában (23, 1—11) az elfogott Jézust először Pilátushoz viszik, aki Heródeshez küldi, majd ez újra visszaküldi Pilátusnak. Ebből az ide-oda küldözésből lett a németben *jemanden von Pontius zu Pilatus schicken*, amit aztán a magyar is átvett. A német variáns *von Pontius zu Pilatus laufen* ugyancsak átvitt a magyarba: *szaladgál Ponciustól Pilátusig*. (A németben eredetileg *von Herodes zu Pilatus schicken* volt, ami megfelel a Bibliának. (Büchm 60, GW 908, 909. sz.).

Már hangalakjával is elárulja a német közvetítést a *hióbhír*. A régi magyarban a kérdéses bibliai személy a Vulgátának megfelelően mindig csak Jób alakban szerepel (Jób könyve). A *hióbhír* a német *Hiobsbotschaft, Hiobspost* fordítása.

A következő pontokban a Vulgata sorrendjében haladva tárgyaljuk a régi irodalomban megjelenő bibliai reminiscenciákat. Itt természetesen csak az általánosan ismert kifejezések szerepelnek, és elmarad a rengeteg alkalmi bibliai idézet, amikkel a régi szerzők gondolataik hitelességét igyekeznek bizonyítani.

248. Mózes 1. könyve (Genesis). — Ez a világ teremtésétől a zsidóknak Egyiptomból való kivonulásáig történt eseményeket mondja el. E korszakból nagyon sok bibliai reminiscencia került nyelvünkbe. Itt csak néhány régi példa következik.

1. A *paradicsom* magában szimbólummá vált, de számos jelzős kapcsolat is megszilárdult. Ilyenek a *tudás fája* (*lignum scientiae boni et mali*), a *tiltott gyümölcs* (Gen 2, 16—17).

Néhány példa: Akkor volna valami kis érdemünk, amikor ehetnénk a *megtiltott gyümölcsből*, de nem eszünk (Mikes 90); Ezt okozta nekünk az *Ádám almája* (Mikes 84).

Isten Ádámra álmot bocsátott, kivette egyik bordáját, és ebből alkotta Évát (Gen 2, 21). Innen a feleségnek *oldalborda* vagy régen *oldalcsont* neve.

2. Ádám és Éva fiai voltak Káin és Ábel. Káin féltékenységből megölte öccsét. Neve a gonoszság szimbóluma lett: „*kajáni lélekkel*” (RMKT 17. sz. 9:388. Vö. Lőrincze: A kaján Káin és egyebek. ÉdAny 173—175). „Elárulni [a rokont] ingyen véteknek sem tartják, Mert a *vérgyűlölő Káin* utát nyomják” (RMKT 17. sz. 13:487); „Szemedből is kinéz a *Káin-irigység*” (RMDE 2:315). Ábel vére felkiáltott Istenhez: *vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra* (Gen 4, 10). Ebből származott az *égbekiáltó* jelző, amelynek közvetlen mintája a német *himmelschreiend* lehetett. „De maradt még a népeknek vére Annyi, ami *fölkiált az égre*” (Petőfi 2:578).

3. Noé Isten parancsára bárkát épít, ebben családjával és minden állatfajból egy-egy párral átvészeli a vízözönt (Gen 6, 14—). „A *Noé bárkájában* nem volt ennyiféle nemzetség” (Mikes 49).

Példák: (A vízözön így kezdődött:) Esőre megnyílnak az *ég csatornái* (RMKT 17. sz. 11:729; Gen 7, 11 et *cataractae coeli* apertae sunt); Végére megnyílt a *felhők csatornája*” (Petőfi 1:242); Nem tudom, ha a *Noé bárkájából* írom-e ezt a levelet, vagy Drinápolyból; mert itt mindenütt olyan nagy árvíz vagy, hogy ... azt gondolnók, hogy esmét *özönvíz* leszen (Mikes 16); Ha mind esőcseppé változnék [a sok gazember], Negyven nap, negyven éjjel esnék, Támadna egy új *vízözön* (Petőfi 1:470).

A vízözön elmúltával a bárkából kibocsátott galamb olajfaággal a csőrében tért vissza (Gen 8, 11); „Kiküldözéd, mint *Galambját Nőé*, a reményeket” (Petőfi 1:341).

4. Matuzsálem még késő öreg korában is gyermekeket nemzett, és 969 évig élt (Gen 5, 25—27). Innen származott a régen nagyon gyakori jó kívánság: „éljen meg *matuzsálemi kort*”.

Néhány példa: Az ígért esztendő ... Ádám s *Matuzsálem* az, kik betöltötték (RMKT 17. sz. 5:361); (Halotti búcsúztatóban a halott mondja a visszamaradot-taknak:) Az *Mathuzsaelnek Hosszú életének* Koronáját bírjátok (RMKT 17. sz. 9:152); A gyermekeknek pedig mindeniknek addig kellene élni, mint *Mathuzsálemnek* (Mikes 31); Miért kívánni hosszú életet, mivel *Mathuzsálem* megholt — és miért vágnai a nagy tisztségekre, mivel Mehemet vezért letevék az elmúlt holnap-ban (Mikes 218); Én részemről csak el nem feledem, Legyen bár *Matuzsálem-életem* (Petőfi 1:122).

5. Ádám utódai Sennaar földjén égig erő tornyot akarnak építeni, de Isten összea-varja nyelvüket (Gen 11, 1—9).

Példák: Ezzel az Christussal nem elégszik pápa, Ez felől az igaz tudományt za-varja, *Babilont építi* itt is és csinálja, Az fráson kívül jár, azt úgy toldozza (RMKT 17. sz. 13:26); [Mokány Lombaihoz:] Pajtás! oda benn *Bábel tornya* készül, minden pár más nyelvet papol (KisfK 2:244).

6. Isten megígéri Ábrahámnak és utódainak Kánaán földjét (Gen 12, 7). Innen az *ígéret földje* vagy *ígért föld* és *kánaán* mint a bőség és jólét szimbóluma.

Példák: A zsidó népet az *ígéret földére* beszállítá (NySz, Heltai); (Az 1310. évnél:) Ez esztendőbe a pápa keresztes hadat támaszta a keresztyénsig között, kivél akarja vala az *ígéretnek földét* az pogányoktól megszabadítani (Székely 188r; ld. alább is 249. §); Itt Ááron vesszeje zöldül *Ígért földnek* teje pözsdül (RMKT 17. sz. 15A:411); A franciák földje gyönyörű tartomány, Egész *paradicsom*, egész kis *Kánaán* (Petőfi 1:251).

Amikor Ábrahám a fiát Izsákot hajlandó volna feláldozni, Isten megakadályozza, és Ábrahámnak számtalan utódot ígér (Gen 22, 17): „Mogsokasítom a te nemzetidet miképpen *égnek csillagit* és *tengernek fövenyét*” (VirgK 5).

7. Jákob álmában édig erő létrát lát, amelyen angyalok le-föl járnak (Gen 28, 12). „Vajha Salamonnak pálmára hághatnék, *Jákob lajtorjája* nálam találtatnék” (RMKT 17. sz. 11:166). E bibliai hely félreértéséből vagy szándékos ferdítéséből származik a *leiterjakab*, a német *Jakobs Leiter* nyomán (Tóth Béla: Szájrul szájra 228).

József megfejtí a fáraó álmát a hét kövér és hét sovány tehénről, valamint a hét teli és hét aszott, sovány kalászról. Ezek a bőségnek és az éhínségnek jövőendő hét-hét esztendejét jelentik (Gen 41, 2—4 és 29—30).

Az hét búzafejek,
Kik voltak teljesek,
Mire tanítanának
Hét bő esztendőket
Mindenben bőséget
Néki predikálnának.

Viszont a meg-fonnyatt,
Hevségtől elszáradt
Búzafejek jelentik,
Hogy *hét szűk esztendő*,
Mindent eltökítő
Idő ismét érkezik.

(RMKT 17. sz. 9:213).

Jákob megáldotta fiait (Gen 49, főleg 28): „*Jákob* nem *adott* több *áldást* a *tizenkét fiára*, mint mostanában szoktak adni csak egy emberre” (Mikes 31).

249. Mózes 2. könyve (Exodus). — 1. Isten megígéri Mózesnek, hogy a zsidókat Egyiptomból *tejjel-mézszel folyó* földre vezérli (Exod 3, 8 in terram, quae fluit lacte et melle). Ez eredetileg Kánaán földjét jelentette, de nálunk számtalanszor Magyarországra vonatkoztatták.

Példák az eredeti és magyar vonatkozásra: [Kánaán földje] Mely mondatik vala az ő bőségejért, Nagy kövérségejért, *tejjel mézzel folyonia* (BalB és 16. SzK 1:385); Vitéz Józsuének sok harc ada földet, *Tejjel mézzel folyó drága, szép, nemes helt* (RMKT 17. sz. 2:20). — [Isten minket] Pogánságból Szkitiából kihoza, *Téjjel mézzel folyó földre* szállíta (BalB és 16. SzK 2:738); [Keve vezér a szarvast úzte,] An-

nak kergetésével oly helyre jutott, Hogy *téjjel és mézzel folyó földet* kapott (RMKT 17. sz. 13:180); *Tejjel-mézzel folyó* híres Magyarország (RMKT 17. sz. 10:382; a 17. sz. költészetében ugyancsak Magyarországra vonatkoztatva 11:105, 185, 193, 516; 13:180); Ezt a *tejjel-mézzel folyó dús Kánaánt* ... a nagy Árpád szerezte (Petőfi 2:348).

2. A pusztában vándorló zsidók előtt Isten nappal ködoszlopként, éjszaka tűoszlopként jár (Exod 13, 21 *in columna nubis; in columna ignis*): „Itt várjuk, hogy hová fog bennünket vezetni a *felleg*, valamint az *izraélitákat a pusztában*” (Mikes 35).

A pusztában vándorló zsidók *mannát* találnak (Exod 16, 14—15).

Példák: Mint *manna az égből*, áldás rád származzék” (RMKT 17. sz. 11:505); Istenem szőlőiből gerezdet áítok, Ezzel *mennyei mannát* egyszersmind kívánok (RMKT 17. sz. 15A:377).

3. Amíg Mózes a hegyen Istennel beszél, a zsidók aranyból egy borjúképmást öntenek és azt imádják (Exod 32, 4—20). Ez az *aranyborjú* később a pénz, a gazdagság jelképe lett, régen azonban átvitt értelemben 'vkinek a bálványa' jelentésben is használták.

Egy példa: Ezek mind bálványozók és az *aranyborjút imádják*, és ezeknek Istenek nem hazájuk java, nem szabadsága: hanem mindezek felett az érsek (ZrLev 28; Zrínyi itt Lippay Györgyre céloz).

250. Mózes 3. könyve (Leviticus). — Izrael bűneit egy kecskebakra halmozzák, ezt aztán egy ember kivezeti a pusztába és elereszti (Lev 16, 21—22). Innen származik a *bűnbak* elnevezés átvitt értelmű használata. De maga a szó a Bibliában így nem fordul elő. A magyarban a német *Sündenbock* fordítása, első magyar adata 1863-ból (TESz). Más példa Keménytől: „Mint *bűnbak* magára vette azon vádat, hogy reakcionárius” (ÉrtSz. Vö. még 247, 2. §).

A bűnbakkal kapcsolatos szertartásnak más héber forrásokból származó változatát egy szombatos énekünk őrizte meg (RMKT 17. sz. 5:381 és a jegyzet 574). E változat szerint két bak közül egyet sorsolással választanak ki Izrael bűnbocsánata számára. Ennek szarvára egy piros selyemdarabot kötnek, és felviszik Azael hegyére. Ha ott a piros selyem kifehéredik, annyit jelent, hogy Isten megbocsátotta Izrael bűneit. A bakot letaszítják a szikláról, hogy vele együtt a bűnök is megsemmisüljenek, Izraelbe vissza ne térjenek.

251. Mózes 4. könyve (Numeri). — Mózeset Isten figyelmezteti, hogy Kánaán lakóit *űzzék szét és pusztítsák el*, másként ezek a *szemükben mint szálkák* (tüskék) és oldalukban mint lándzsák maradnak (Num 33, 52 és 55 *erunt vobis quasi clavi in oculis, et lanceae in lateribus*. A lat. *clavus* tulajdonképpen 'szeg'). Erre a helyre vezethető vissza a *szálka vkinek a szemében* magyar és *Dorn im Auge* német mondás (GW⁴ 608. sz.). A hasonlat azonban más megfogalmazásban az Újszövetségben is visszatér, így Mt 7, 3—4. (Ld. ott 260. §).

252. Mózes 5. könyve (Deuteronomium). — 1. „Nyomtató *ökörnek* ne kösd be a száját” (Deut 25,4 *Non ligabis os bovis terentis in area fruges tuas*). Az általánosan elterjedt, de ma már a nyomtató *lóra* vonatkozó közmondásban a régi magyarban is *ökör* szerepelt: 1583: „Ne kösd be az *nyomtató ökörnek* száját” (NySz 2:1601 *nyom-*

tat alatt Félegyházitól). Hasonlóan nyomtató ökö Molnár Albert bibliafordításában, ld. uo.) Ezzel szemben vö. MSzK I (betű) 776: Nyomtató lónak nem kötik be a száját. Valószínű, hogy az átváltás a magyarban azért történt, mert nálunk főleg lovakkal nyomtattak.

2. A törvény megtartójára szálljon minden áldás, a törvény áthágójára viszont minden átok, többek között borítsa gyógyíthatatlan fekély talpától egészen feje tetejéig (Deut 28, 35 *a planta pedis usque ad verticem*). Ugyanígy borították a sebek a békétűró Jóbót (Jób 2, 7). Ez a bibliai hely a gyakori használat folytán nálunk átalakult és rövidült, míg végre csak a talpig maradt belőle. Az eredeti szórend még a kódexekben megvan.

Néhány példa: A másik tanó talpátul fogva tetéig az farkas-sebtől megemészte-ték (PéldK 42); lábaidnak talpátul fogva az te fejednek teteiglen nem volt tebenned egészség (KrizaK 21; azonos szórenddel, de rontva LázK 176; rövidítve LázK 165).

A másik típusban a testrészek fordított sorrendben szerepelnek. Ebben a német *vom Scheitel bis zur Sohle* kifejezés is szerepet játszhatott s ugyanebben a típusban jelentkezik a birtokviszonytól függetlenül alak.

Néhány példa: Emléközzél, hogy az te fejednek tetejétől mind az te lábaidnak talpáiglan te magadat ... az kénnek vizében elmerejtéd (KrizaK 41); fejétől fogva lábáig alá (VirgK 104); tetédtől fogva mind talpadig (KrizaK 45); Nincs tetétől fogva talpig Jézusban épség (RMKT 17. sz. 15A:220; hasonlóan 275); [Lúdas Matyi] Vág egy jó tölgyfa husángot, S azzal [Döbrögit] tarkótól talpig meghányja keményen (Fazekas 1:169).

Végül az eredeti kifejezésből csak talpig maradt, ami főnevek vagy jelzők előtt nyomósítóként állhat.

Két példa: Talpig ember, akit én említék (Vör 1:262); Van énnekem egy kedves cimborám, Talpig derék, becsületes fiú (Petőfi 1:313).

253. Bírák könyve (Liber iudicum). — Debora asszony a zsidók egyetlen női bíróját (Jud 4, 4 *Erat autem Dehborā prophetis uxor Lapidoth, quae iudicabat populum in illo tempore*). — „A zsidóknak volt egy asszony bírójok — volt-e jobb bírójok annál?” (Mikes 33).

A menekülő ellenséges Sisarát Jahel asszony befogadja sátrába, de miután álomba merül, megöli (Jud 4, 15—21). — „Nem jut-é eszedben, Sisara mint jára, Az kit Jahel asszony házában fogada” (RMKT 17. sz. 2:165); „Sisera nagy hadát rontottad ez éjen” (RMKT 17. sz. 5:245). Innen származik a *siserahad* (ld. TESz és az ottani irodalom).

A bírák közül egyik legkiemelkedőbb Gedeon volt, akinek Isten különböző csodás jelekkel adta tudtára különös kegyét. (Jud 6, 11—). — „Az magyar nemzetnek S a körösztýénségnek én vagyok Gedeona” (RMKT 17. sz. 8:58, Bethlen Gábor szájába adva).

A Bírák könyvének legnépszerűbb alakja a nagy erejű Sámson, aki egyrészt bámulatos tetteiért, másrészt meg tragikus sorsáért számos költői mű hőse lett. (Története a Bibliában születésétől haláláig Jud. 13, 24—16, 31).

Néhány példa: 1520 k.: Sámsonnak alejtá az pór önnön magát, Látod nagy haragját, nem tiszteli urát (BalB és 16. SzK 1:283); Egy pogán asszonnak szerelme

Sámsonnak elméjét megvakítá (BalB és 16. SzK 2:456; célzás Dalila árulására); A poéta állkapcáját Leszakítom fegyveremnek, S ellenségimert mint Sámson, E szá- márcsonttal verem meg! (Petőfi 2:160).

254. Ruth könyve. — A férje és fiai halála után Betlehembe visszatérő Noémi kéri az asszonyokat, ne nevezzék őt Noéminek, azaz szépnek, hanem Marának azaz keserűnek (Ruth 1, 20). — „Már férjemtől és gyermekeimtől így megfosztatván... az én uram familiája..., mintha én azzal gonosztévő lettem volna, hogy a Náomiból az Isten Márává tett, szívét egészen megfordítá ellenem” (BethK 1:51).

255. Királyok könyve (Liber 1. 2. 3. 4. Regum). — 1. Dávid, a pásztorfiú, parity- tyából röptett kővel leterítette az óriási termetű filiszteust, Góliáthot (1Reg 17, 49—51). — „Jól meghallhattátok az ő törvényt, Dávid Góliáttal mint járt ígyében” (BalB és 16. SzK 1:327).

2. Náthán próféta egy példabeszéddel Dávid királyt arra a kijelentésre készíti, hogy a halál fia az a gazdag ember, aki a szegénynek bárányát elvette, hogy megvendégelhesen egy jövevényt (2Reg 12, 5 *filius mortis est vir, qui fecit hoc*). — Innen került a halál fia olyan bibliai helyek magyar idézésébe is, amelyekben eredetileg nem volt, majd lett igazi közhellyé a magyar irodalomban.

Példák: Az te szódnak, vitéz, hogyha nem lész ura, az én kezem miatt lész halálnak fia (BalB és 16. SzK 1:559; további példáit ld. az 59, 3 §-ban. Vö. még Babits Mihály regényét: A halál fiai).

3. Salamon király két asszony között egy gyermek ügyében úgy dönt, hogy a gyermeket annak az asszonynak ítéli, aki inkább hajlandó a gyermeket a másik asszonynak odaengedni, mintsem szétvágva kettőjük között megosztani (3Reg 3, 16—28). Innen a salamoni ítélet: „A fejedelem salamoni ítélete döntött” (ÉrtSz, Jókai). A magyart azonban valószínűleg megelőzte a német *salomonisches Urteil*.

4. Jezabel, Achab király felesége hamis tanúkkal vádoltatta és megölette Nabothot, hogy férje megszerezhesse Naboth szőlőjét (3Reg 21).

Példák: (Gizella királynőre vonatk.): Ez hamis Jézabel kívánsága hozta, ... Péternek adatnék királyi korona (RMKT 17. sz. 13: 229); Bogáti Pált ... a mostohafiai ölették meg azért a méltatlan bosszúságért, hogy azon pusztát hamis úton-módon, mint Achab a Nabot szőlőjét, tőlök elvette (Rett 283).

5. Illés prófétát forgósél tüzes szekéren az égbe ragadja (4Reg 2, 11).

Példák: Hanem ragattatik el úgy, mint régenten, Elias módjára, szekéren mént éppen (RMKT 17. sz. 13: 241); Lelkem Illés próféta, a mennybe száll a dicsőség lángszekerén (Petőfi 1:413);

Az Úr Illésként elviszi mind
Kiket nagyon sujt és szeret:
Tüzes, gyors szíveket ad nekik,
Ezek a tüzes szekerek.

(Ady: Az Illés szekeren)

256. Jób könyve. — Jóbnak egymás után a legszörnyűbb híreket hozzák: Az ellenség megölte szolgáit, elragadta állatait, fiaira és leányaira a vihar rádöntötte a házat,

ahol lakomáztak (Job 1, 14–19). — Ezek voltak a *hióbhírek*. Itt egészen feltűnő a német *Hiobsbotschaft* és *Hiobspost* hatása, mint a következő példákban is látható:

Mindennap első kézből kaptam meg a *hióbhíreket* (ÉrtSz, Jókai); (Jósika ezredét Galficiába vezénylik:) Itt életemnek egy újabb szenvedés- és nélkülözésteljes szakaszába lépek át, melynek följegyzése a jövő kötetbe jó, míg majd a darabosa is megérkezik a *Hiob-postán* (ErdArcok 111, Jósika).

Ugyancsak Jób könyvéből származik a bölcsesség, hogy *Isten kezéből a jót és rosszat* egyformán el kell fogadnunk (Job 2, 10 si *bona* suscepimus de manu Dei, *mala* quare non suscipiamus?) — 1584: „Ha az *jót* elvöttük Istentől, az *gonoszt* miért ne vennük” (NySz 3:1114, *elvesz* alatt).

257. A zsoltárok (Liber Psalmorum). — 1. Isten a hitetlenekkel úgy bánik, mint ahogy a szél elhordja a *port*. (Ps 1, 4 tamquam *pulvis*, quem projicit ventus a facie terrae). — „A Dávid az első Psalmusba azt mondja, hogy mint a szél hányja széllel az *apró port*, aképpen hányja el Isten efféléket, mint te vagy” (RMDE 1:626).

2. Miként a *szomjas szavass* kívánczik a *forrásra* (Ps 41, 2 Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum: ita desiderat anima mea ad te Deus). — „Mint *szomjú szarvas* kíván hideg forrást... (RMKT 17. sz. 2:25); „... mint a *szomjú szarvas* a hideg forrásra” (Mikes 132).

3. A jól ismert közmondásunk, *aki másnak vermet ás, maga esik bele*, a Bibliában több helyen előfordul, így a zsoltárok között is: *foderunt ante faciem meam foveam: et inciderunt in eam* (Ps 56, 7). Ez a kép aztán nagyon változatos formában illeszkedett be a régi magyar versekbe, gyakran rövidítve is.

Néhány példa: Átkozottak, kik így bíznak csak az emberben, Hamis hitben, mert mélyebben *esnek veremben* (RMKT 17. sz. 11:205); erőszakkal *más alatt vermet ás* (RMKT 17. sz. 13:363); Irigy halál hasznos eszköznek *vermet ás* (RMKT 17. sz. 13:478); Nemes bizalommal László Budán termett. Ássák a zsványok ... *Alája a vermet* (Petőfi 2:408).

4. A *síralom völgye* (Ps 83, 7 in *valle lacrymarum*). —

És az én nyájasságom ez *síralmak völgyében* legyen neked kellemetős (KrizaK); Egész predikációt csinálhatnak a *síralomnak völgyében* lévő változó életünkről (Mikes 221); Mely nagy örömmel kívánnám e *síralomnak völgyéből* kiköltözni (BethK 1:73); Ha még tetszik Szent Felségednek, hogy e *síralomnak völgyében* sátorozzak, könnyörülj én rajtam (BethK 1:198).

5. *Szelek szárnyán*. Ezt a ma nagyon költőien hangzó s kissé már el is koptatott kifejezést a Bibliából vettük. Dávid Istent dicsőítő szavai közt mondja: *qui ambulans super pennas ventorum* (Ps 103, 3). Ezt az Apork (108) még *szelek tollin* kapcsolattal adja vissza, később azonban általánossá válik a *szelek* v. *szélnek* szárnyán.

Néhány példa: (Teleki Mihályról:) Dáciában jöve, sebes *szélnek szárnyán* (RMKT 17. sz. 13:55); ...az *szelek szárnyán* (RMKT 17. sz. 13:180); S a csalfa délibáb *Szélszárnnyon* elrepül... (Vör 21:495); Megindult a felhő könnyű *szélnek szárnyán* (Petőfi 1:242).

6. Az *eltévedt* (*elveszett*) *juh* (Ps 118, 176 Erravi, sicut ovis, quae periit).

Példák: Mindenektől elhagyattam, S mint *tévedt juh* megbágyadtam (RMDE 2:232); ... mi, kik mint egy *eltévelyedett juhok* pásztor nélkül... (Szam 155); A bűnösök olyak, mint az *eltévedett juhok* (NySz 3:658 Molnár Alberttől).

7. Áll, *mint Sion hegye* (Ps 124, 1—2 Qui confidunt in Domino, *sicut mons Sion*: non commovebitur in aeternum, qui habitat in Jerusalem). — (Csak a régi Bibliafordításokból tudom idézni, az ApokK-ből hiányzik:) Akik biznak az urba, indulhatatlanok lesznek, *mint az Zionnak hegye*, ki meg nem indul, de áll mindörökké (SzékZsolt 136r, itt Ps 125, 1); Az kik bíznak az Úr Istenben ... *Mint az Sion hegye megállnak*, Nem ingadoznak (RMKT 17. sz. 6: 295, Molnár Albert ford., itt ugyan-csak Ps 125, 1. Vö: MSzK s 263).

258. Prédikátor-könyv (Ecclesiastes). — *Minden csak hiúság*. (Eccl 1, 2—3. *Vanitatum vanitas*, et omnia vanitas. Quid habet amplius homo de universo labore suo, quo laborat sub sole?) — „S hogy a bölcs mondását Salamonnak igazlani tessél: »Csak hiúság s álom mindened a nap alatt«” (KisfK 1:78). — A Prédikátor-könyvet a hagyomány nem hitelesen tulajdonítja Salamonnak, Dávid király fiának (BiblKislex³ 187). A magyar irodalomban főleg Kölcsey „Vanitatum vanitas” című versével vált közzismertté a mondás.

259. A próféták. — 1. A mai közhasználatú *szerecsenmosdatás* a hiábavaló fáradozás szemléltetésére Jeremiás prófétának egy helyére megy vissza: Meg tudja-e változtatni az etiópai a bőrét (= a bőre színét) vagy a párdac a foltjait (Jer 12, 23 Si mutare potest *Aethiops pellem* suam, aut *pardus varietates* suas). E bibliai hely semmi utalást nem tartalmaz a *mosás* vagy *mosdatás* műveletére. A magyar kifejezés nem is közvetlenül innen származik, hanem a német *Mohrenwäsche* (GW⁴ 744. sz.) fordítása. Magának a kifejezésnek a magyarban némileg módosult a jelentése. A bibliai hely ugyanis eredetileg azt jelentette, hogy nem lehet valakinek megörögzött szokásain változtatni, amit a további szöveg is bizonyít: tudnátok-e ti jót cselekedni, mikor a gonoszat tanultátok (et vos poteritis benefacere, cum didiceritis malum)? A mai magyarban viszont a *szerecsenmosdatás* inkább egy vétkes egyén ártatlanságának hiábavaló bizonygatását jelenti.

2. Dániel könyvében három ifjú, Sidrach, Misach és Abdenago nem hajlandó Nabuchodonosor király isteneit tisztelni, ezért tüzes kemencébe vetik őket, de a tűz nem árt nekik (Dan 3, 19—). Ezt a szokásosnál hétszer tüzesebbre fűtött kemencét jól lehetett a pokol hevénének szemléltetésére használni. — „Ah csak festett tűz Pokolhoz *Babylon kemencéje*; Csak játék Pokol kínjához Tüzes vas serpenyője” (RMKT 17. sz. 15A:831).

3. Háborús időben ekevasból kardot, kapából lándzsát kell kovácsolni (Joel 3, 10 Concidite *aratra* vestra in *gladios*, et *ligones* vestros in *lanceas*). — „Nosza vitéz, fend meg most éles törödet, *Szántó vasaidból csinálj fegyvereket*” (RMKT 17. sz. 13: 189). — Békeidőben az ellenkezője történik, a fegyverekből békés eszközöket kovácsolnak (Izaiás 2, 4 és hasonlóan Micheas 4, 3).

4. Jónás Isten parancsa elől menekülve a tengeren viharba kerül, a hajósok engesztelésül a vízbe vetik, de Isten rendelkezéséből egy nagy hal elnyeli, és három nap múlva a partra veti (Prophetia Jonae 1—2). — „Reménylem, hogy nem járt ked úgy, mint *Jónás*, és nem lesz szükséges, hogy valamely *hal gyomrába* küldjem kednek ezt a levelemet” (Mikes 27). A Jónás-történet költői feldolgozása irodalmunkban régen Batizi Andrástól (1541), modern korban Babits Mihálytól: Jónás körtyve 1939.

260. Máté evangéliuma (Evangelium secundum Matthaeum). — 1. Aki jobb arcodat megüti, nyújtsd neki a másikat is (Mt 5, 39 si quis te percusserit in *dexteram maxillam* tuam, praebe illi et alteram). — „Nehéz ... az *jobb* felől *arcúl csapónak* a *balt* is odafordítani” (BethK 1:80).

2. *Egyenlő mértékkel mérni* (Mt 7, 2; Me 4, 24; Lc 6, 39 in qua *mensura mensi fueritis, remetietur vobis*). — Régi magyar példáit ld. a 234. (12) pontban.

3. *Más szemében a szálkát ...* (Mt 7, 3—5 Quid autem vides *festucam* in oculo fratris tui: et *trabem* in oculo tuo non vides...). „Szemedben pedig te látsz nagy *gerendát*, Midőn én szememben hasogatsz küs *szálkát*” (RMKT 17. sz. 13: 104); „Házi gerendáddal *szálka* hibákra nevensz” (Vör 1:405); „Nagy *szálka* vagy szememben, kis leány!” (Vör 1:444).

4. A hamis próféták *báránybőrbe öltözött farkasok*. (Mt 7, 15 Attendite a falsis prophetis, qui veniunt ad vos in *vestimentis ovium*, intrinsecus autem sunt lupi rapaces). — „Az *farkas* is szokott szelid *juh bőrében* Öltözni gyakorta, ez Isten könyvében Le van téve nyilván” (RMKT 17. sz. 11: 187); „Őjja ember magát most ravasz rókáktul, *Báránybürben* járó s maró *farkasoktul*” (RMKT 17. sz. 11:561).

5. Búza közé *konkolyt hint*. — Példabeszéd a szántóvetőről, akinek búzájába az ellensége *konkolyt* hintett (Mt 13, 24—30 ... qui seminavit bonum semen..., venit inimicus ejus, et superseminavit *zizamia in medio tritici*). — „Királyi *gabonát* s szerencsét úgy hiszik, Rossz, ha e gonosz *konkollyal* elegyedik” (RMKT 17. sz. 13: 252); „Itt Gyulától ... mint tiszta *búzá*k közt való *konkolytól*, Kezdődék háború az Erdély országból” (RMKT 17. sz. 13: 217); „Míg Friderich otthon új *konkolyt* nem *hinte*” (RMKT 17. sz. 13:264); „S hogy kell *konkolyt hinteni* Két szerető szívnek *Tisztabúzája közé*” (Petőfi 1:179).

6. *Vakok és vakok vezetői* (Mt 15, 14 Sinite illos: *caeci sunt et duces caecorum*). — „... Ők *vakoknak* vezéri” (RMKT 17. sz. 5:205); „*Vakok és* mindenkor *vakok vezetői*” (RMKT 17. sz. 10:479); 1670: „Itt is csak a *vak* vezeti a *világtalant*” (NySz 3: 1185 *világtalan* alatt); „*Vak* vezetésén *vakot*, esnek a veremben” (RMKT 17. sz. 15A:374). (Vö. Lc 6, 39; itt 262 §.)

7. *Halált kóstol*. (Mt 16, 28 ... qui non *gustabunt mortem*, donec videant Filium hominis venientem in regno suo). — „Mert kész vagyok a *halált megkóstolnom*” (BalB és 16. SzK 2:224; hasonlóan 228, 1001); „Elégedjél meg egy *halálommal*, ne hagyj minden nap *ezerszer halált kóstolnom*” (RMDE 1:881). — Ebből a bibliai helyből aztán olyan kifejezések is alakultak, amelyekben a halál helyett más szó áll, mint pl.: „Sok *nyomorúságot* noha immár láttam, sokat meg is *kóstoltam*” (BalB és 16. SzK 2:819); „De nem bűnöd felett [Istennek] *ostorát kóstolod*, Tehát vakmerőség ellene csacsognod” (BalB és 16. SzK 2:424).

8. *Sokan vannak a hivatalosak ...* (Mt 22, 14 *Multi enim sunt vocati, pauci vero electi*) — „Igen sokan *hivattatnak*: De kevesen *választatnak*” (RMKT 17. sz. 9: 220).

9. *Sáfárkodás a talentumokkal*. A hosszú útra távozó úr az első szolgájának öt talentumot, a másodiknak kettőt, a harmadiknak egyet adott. Az első kettő a pénzt megduplázta, a harmadik elásta. Az úr az első kettőt megjutalmazta, a harmadikat megbüntette (Mt 25, 14—27. A régi magyarban talentum jelentésben gyakran *gíra* szerepel.) — Geleji Katona István írja a maga könyvéről:

Egy *talentumra* ez elég
Bérszolgáltatott nyereség:
Az *öt girákról* adjonak
Egyebek *ötöt* uroknak.
(RMKT 17. sz. 9:239);

(Egy másik könyv szerzőjéről:) „Nem maradt nála amaz *lelki gira* Rejtekben, kiadta másoknak hasznára” (RMKT 17. sz. 11:425); „Amely *talentumot* Urunk néked adott, Azzal kereskedtél vötték is hasznodot” (RMKT 17. sz. 10: 321. Hasonló célzások még a *talentumra*: RMKT 17. sz. 5:308; 10:294; 11:175; 11:177; BethK 1:134).

10. *Júdás-csók* (Mt 26, 48 *Quemcumque osculatus fuero, ipse est, tenete eum*). — „(Szepesi Pál véleménye a német uralomról:). Azaz: országunkban ő hadát elosztja, De közülünk ki-ki szabályját leoldja, Mely álnok szándékját karunk határozza, *Júdás-csókjaival* késértse s akassza” (RMKT 17. sz. 11:392); „Látom, mi *Júdásink*, kik hozzátok mentek, Nem mernek, örömet de visszajönnének” (RMKT 17. sz. 11:328); „Sok füge köntös alatt, *Júdás-csók* csalfa dícséret” (KisFK 1:89).

11. *Mosom kezeimet*. (Mt 27, 24 Pilatus ... *accepta aqua, lavit manus coram populo, dicens: Innocens ego sum a sanguine justis hujus*). — A kézmosás az ártatlanság jele. — „*Mint Pilatus* vízben, Boldvay csak színben *kezeit mosdogálja*” (RMKT 17. sz. 1:24); „*Hiába mossátok kezeiteket* Ti Poncius Pilátusok” (Petőfi 2:414). — A kézmosás mint az ártatlanság kifejezése a Biblia több helyén is szerepel, így Ps 25, 6.

261. Márk evangéliuma (*Evangelium secundum Marcum*). — Ki tudjátok-e *inni a kelyhet*, melyet én iszom? (Mc 10, 38 *potestis bibere calicem, quem ego bibo ...?* Hasonlóan Mt 20, 22—23, J 18, 11) — „Meg kell *innom poháromat*” (RMKT 17. sz. 6:356).

262. Lukács evangéliuma (*Evangelium secundum Lucam*) —

1. Az *ősz Simeon* a templomban karjára veszi a kisdéd Jézust (Lc 2, 25—32). — (Ráköczi egy 107 éves örményt fogad:) „Nénékám, az *evangyeliumi Simeonnak* ma adott a fejedelem audienciát. De ha szinte maga nem volt is, legalább az *öccse*” (Mikes 130).

2. Zakariásnak, Keresztelő szent János apjának megoldódik a nyelve (Lc 1, 64 *Apertus est autem illico os ejus, et lingua ejus*). — (A bibliai történet utánköltésében:) „Imé néma lesz s meg lésszen kötve szólása nyelvédnek; (majd alább:) Zachariásnak *megoldatának kötelei nyelvének*” (RMKT 17. sz. 9:173).

3. *Vak vezet világtalant* (Lc 6, 39 *Numquid potest caecus caecum ducere? nonne ambo in foveam cadunt?*). — „Mert az, ki *vaktól* vezettetik, mindketten az *veremben esnek*” (Magyar 135). Vö. Mt 15, 14; itt 260 §.

4. *Zörgessetek és megnyitattik nektek* (Lc 11, 9 *pulsate, et aperietur vobis*). — „Gerjezd fel az én szívemet ..., hogy szüntelenül zörgessek a kegyelemnek ajtaján mind addig, amíg ...” (BethK 1:187); „[Jóvoltod] arra bátorít engemet, hogy továbbra is ... zörgessek ... a te kegyelmednek ajtaján” (BethK 1:204).

5. A *tékozló fiú* (Lc 15, 11—32). — (Isten a megtérő bűnösöket visszafogadja:) „De ha azok *megtérnek Tékozló fiúval*, szintén úgy befogadja szíbeli vigszággal” (RMDE 2:24. Az egész darab a tékozló fiú történetének drámai feldolgozása).

6. Az elbocsátott sáfár töprengése: Mit tegyek? *Kapálni nem tudok, koldulni szégyenlek*. (Lc 16, 3 *Quid faciam ...? fodere non valeo, mendicare erubescio*). —

„[Gastrodes a hízelkedésről:] Én evvel keresem kinyeremet, *kapálni nem tudok*, csépelni restelek, *koldulást áltaom*” (RMDE 2:217).

7. A szegény Lázár a gazdag ajtajánál (Lc 16, 20). — „S mint egy Lázárt, szent Istenünk, te nagy irgalmadból, Ez világi *dús* gazdagnak ékes ajtajából, végy fel hozzád” (RMKT 17. sz. 5:264); „Időm tölt nyavalyákkal, Beteg voltam az *Lázárral*” (RMKT 17. sz. 9:258).

8. *Ma velem leszel a paradicsomban* (Lc 23, 43 Jézus így szólt a kereszten mellette függő megtérő latorhoz: *Hodie mecum eris in paradiso*). — (Rákóczi haláláról:) „Amicsoda életet élt, és amicsoda halála volt, hiszem, hogy megmondották néki: *«Ma velem léssz a Paradicsomban!»*” (Mikes 162).

263. János evangéliuma (Evangelium secundum Joannem). — 1. Az *élő víz*. (Jo 4, 14 *Sed aqua, quam ego dabo ei, fiet in eo fons aquae salientis, in vitam aeternam*). — „[Az Istenség] A lelki életnek kútfeje és tava, Kinek *élő vize* ki nem apad soha” (RMKT 17. sz. 2:211).

2. A számariai asszony „férje” (Jo 4, 16—18). — „A mi papjaink azt mondják, hogy Eszterházy úrnak vagyon a házassága, valamint a *Samaritana asszonynak*, aki-nek azt mondá a Krisztus: hídd ide az *uradot*; az asszony megvallá, hogy nem volna ura, mert akivel akkor lakott, nem vala valóságos ura” (Mikes 56).

3. *Bethsaida tava* (Jo 5, 2—8 *Probatina piscina, quae cognominatur Hebraice Bethsaida*). (Egy török iszapfürdőről:) „Gondolom, hogy a jeruzsálemi piscina tisztább volt még akkor is, mikor az angyal felzavarta” (Mikes 132; hasonlóan 216, de itt „Siloé tója”).

4. *Amit írtam, megírtam* (Jo 19, 22 *Respondit Pilatus: Quod scripsi, scripsi*). — „*Amit megírtam, megírtam*” (WinklK 210); „Mondtam, amit mondtam, s *írtam, amit írtam*, ha akarod érteni” (RMKT 17. sz. 10:382).

5. Tamás apostol nem akarja hinni Jézus feltámadását. Csak akkor hisz, ha sebeit kezével megtapinthatja. (Jo 20, 24—29). Innen a *hitetlen Tamás* vagy *Tamás* vagyok *benne*. A régi nyelvben számos hivatkozás.

Néhány példa: Most midőn Urunk... feltámadott volna, Ő csak *nem hiszi, hanem hogyha látja* (RMKT 17. sz. 15A:700); 1616: Kivátnatnék, ha jól informálja ő kegyelme, de *Tamás* vagyok (MNy 79:249); *Tamás* vagyok én *abban* (RMDE 2:359); (A hajó még vár,) az urunknak szándéka lévén Franciaországba való visszamene-telre, de *abban Tamás* vagyok (Mikes 26, hasonlóan 187); [Lombai Mokányhoz:] *Tamás* vagyok *benne*, fog-e [Lidi téged] boldogíthatni (KisfK 2:224); Aki *Tamás* a *dologban*, És akarja tudni jobban, Menjen oda, üssön tanyát (Arany 1:20).

264. Az Apostolok cselekedetei (Actus apostolorum). —

1. *Pálfordulás*. A keresztényeket üldöző Saulus a Damaszkuszba vivő úton csoda folytán megtér, és mint Paulus az új hit buzgó terjesztője lesz (Act 9). — A *pálfordulás* nem közvetlenül erre a bibliai helyre megy vissza, hanem a régi latin nyelvű naptárokból szereplő *conversio Pauli* (jan. 25.) megjelenésre. Ennek több régi magyar megfelelője van. Így:

S. Pál megfordolatja napja (MünchK naptári rész. Nyíri kiad. 79); *Szent Pál apostolnak megfordulatja* napjának epistolája (NySz, ÉrdyK); *Szent Pál megfordulása* napja (NySz, DomK); A *megfordulásban* keresztölteték Pálnak (NySz, ÉrdyK). A mai nyelvben pl.: Politikai szélkakasok *pálfordulásai*. (ÉrtSz).

2. A *damaszkuszi út*. Ugyanerre a bibliai helyre megy vissza a politikai életben gyakran hangoztatott *damaszkuszi út*, célzasként az előző rendszerben fontos szerepet játszott egyének sürgős megtérésére: „Nagy a tolongás a *damaszkuszi úton*” (közny.).

3. Az *ösztön* (= szúrkáló bot) *ellen rugdalózó* igavonó állatról vett kép a Sault érő égi csodában is megjelenik: *Durum est tibi contra stimulum calcitrare* (Act 9, 5; ismételve 26, 14). Egyik régi magyar példája 236 (6) Zrínyi Miklós egyik magyar nyelvű levelébe illesztette a latin mondatot: „*contra stimulum calcitramus*” (ZrLev 115 ‘az ösztön ellen rugdalózunk’). Gyakori az átvitel a szerelemre: „Az *szerelmet* bennem nem titkolhatom, Nem is illik az *ellen rugódoznom*” (BalB és 16. SzK 2:223). Az újabb biblikritika megállapítása szerint a „*Durum est tibi contra stimulum calcitrare*” mondat eredetileg nem volt a szövegben, ezért az újabb fordításokból hiányzik (GW⁴ 149—150 l.).

265. Egyéb bibliai könyvek. — 1. A *hetedik mennyország*. Pál apostol a korinthusiakhoz írt második levelében (12, 2) a maga csodás megtérésére utalva egy emberről szól, aki a *harmadik égbe ragadtatott* (*raptum hujusmodi usque ad tertium coelum*). Ez a hely csak azt tanúsítja, hogy a kereszténységben is lehetséges volt a mennyei boldogság fogalmának fokozása. A *hetedik ég* vagy *hetedik mennyország* azonban a babilóniai és mohamedán vallásos felfogásból származik „amely a mennyországot hét egymás fölé boltozott égnek képzelte” (ÉrtSz 3:231a). Átvitt értelemben a legnagyobb elképzelhető boldogság. (Ld. GW⁴ 728 sz.) — „Jött egy parancs, mely az egész ezredet elragadtatásba hozta, s engemet legalább a *hetedik égig* emelt” (ErdArcok 109, Jósika); hasonló példa *ég*-gel Jókaitól ÉrtSz i. h.); a *hetedik mennyországban* jár (ÉrtSz i. h.).

2. A Jelenések Könyvében (Apocalypsis) a kút füstjéből *sáskák* jönnek a földre (Apoc 9, 3 *Et de fumo putei exierunt locustae in terram.*) Ezt a képet használja a régi magyar költő, hogy a képes értelmű Sion várát támadók kudarcát szemléltesse. Aki homlokával akarja a követ rontani, betöri a fejét.

Fején tölt ez nyilván *sáskák seregének*,
Kik *mélység kútjának füstiből* jövének,
Mert Sion várára hogy rútol törének,
Veszének alatta, s rútol töretének.

(RMKT 17. sz. 11:290)

A klasszikus ókor

(266—270. §)

266. Általános tájékozódás. — Hasonlóan a Bibliához, a klasszikus ókor, a görög és római mitológia és mondavilág, valamint a görög és római irodalom és történelem számos elemét őrizte meg régi irodalmunk. Ezek lehetnek szólások, hasonlatok, közmondások vagy egyszerűen csak utalások, célzások. A bibliai helyekkel összehasonlítva azonban felhasználásukban jelentős különbség mutatkozik. A Bibliából származó elemeknél gyakran maguk a kölcsönzők jelölik meg a pontos helyet, a klasszikus ókori vonatkozásoknál az ilyen idézés nagyon ritka. Az utalások általánosságokban

maradnak, mint pl. *Árgus száz szeme*, *Tantalus kínjai*. Kivételek az irodalmi művek egyes helyeire való utalások, mint pl. Homerosnál a *nestori kor*, Aesopusnál az *árnyék után kapó komondor*. Ezért az alábbi összeállításban nem mindig történik pontos utalás a forrásra, hanem helyenként megelégedhetünk némi kiegészítő magyarázattal.

A klasszikus ókor reminiscenciáival mai nyelvünk is tele van. A ma szokásos alak azonban nagyon sok esetben már német közvetítéssel honosodott meg, ahogy ez a bibliai elemekkel is történt. Ennek az egész folyamatnak megrajzolása azonban nagyon részletes filológiai munkát igényelt volna, amire itt természetesen nem vállalkozhattam. Az alább idézendő néhány példa inkább csak a különböző módokat akarja szemléltetni, ahogy régi íróink ezeket az elemeket kezelték.

267. Görög-római irodalom, mitológia, monda és történelem. — 1. *Százszemű Árgus*; *Árgus-szemekkel figyel*. — Juno, Jupiter főisten felesége a szépséges Iot, akibe férje szerelmes lett, tehénné változtatta és melléje őrzőül a százszemű Argust tette. Ezt azonban Mercurius Jupiter utasítására sípszóval elaltatta és megölte. A név először Aischylosnál jelentkezik (Büchm²⁵ 83). Magyar adatok a 16. sz. óta.

Példák: (A szolga nem veszi észre az istállóban elrejtőzött szarvast.) Akkoron az ökrek kezzil egy ... monda neki: Nem nagy dolog, ha ez vakondak szabású szolgálótól megmenekedél, de ha az úr ő maga bejevend, ki *oly szemes, mint egy Argus*, akkoron válik meg dolgod (Pesti Fab 42. sz.; Heltainál L2—L4a ugyanez a mese, de Argus említése nélkül); Merkurius, az nagy Jupiter követe sipolással *Argust* álomra ereszté, Noha *száz volt szeme*, De mégis a sípszó elszerűtette (RMKT 17. sz. 3:260 és a jegyzet 626); Az *Argusnak* vala *száz szeme* fejében (RMKT 17. sz. 9:18—19. Az egész monda részletes leírása. Juno a megölt Argus szeméit egy páva farkára illesztette.).

2. *Mercurius* az istenek követe, hírvivője. — (Tollagi mondja:) „[Lépfalvi] engem tapasztalatlant választá szerelme *Merkúrjának*” (KisfK 1:182).

3. Venus Istennő szerelme a gyönyörű ifjú *Adonis*. — „Helységünk *Adonisát* megismerni kívánván...” (KisfK 1:213).

4. *Herkules*, a fáradságos munkákat végző nagy erejű hős. — „Ma a [török] vezér tollason, fegyveresen, *valamint egy Herkules*, a hadakkal megindult ismét *Sophia felé*” (Mikes 20); „[II. István király] gyermek korban léven *herkulesi* erős, Királyi voltában nem lón ilyen tehetős” (RMKT 17. sz. 13: 247. — *Herkules* felesége, *Deianeira* a megölt kentaurnak, *Nessusnak* vérével mérgezett inget adott férjére, amitől ez olyan kínokat szenvedett, hogy máglyán égettette el magát. Innen a *Nessus-ing* vagy *Dejaníra-köntös*: „A multnak fekete Emlékezete — Mint *Dejaníraköntös* — rajta van Letéphetetlenül, minduntalan” (Petőfi 1:230).

5. *Prometheus* az istenektől ellopott tüzet az embereknek ajándékozta, ezért Zeus egy sziklához láncolta, ahol egy keselyű szaggatta a mindig megújuló máját. Az egész világirodalomban gyakori téma. Nálunk: „Mintha újra hallanók a pusztán... A keselynek szárnya csattogását, *Prometheusz halhatatlan kínját*” (Vör 1:561); „Ott fekszik, mint egy új *Prometheus*, Évezred óta a bilincsre-vert nép” (Petőfi 2:195).

6. *Tantalusi kínok*. — A monda szerint (Odyssea XI. 593—600) *Tantalus* a gonosztetteiért az alvilágban úgy bűnhődött, hogy az álláig erő vízben szomjazott, és a feje felett lógó gyümölcsöket a szél elfújta, ha utánuk nyúlt. — (A békés természetű Buda és a nagyravágyó Attila szembeállításával)

De viszont Attila *Tantalus módgyára*
Szomjuhozik, kíván, s vásik foga koncra,
Nem tölt még meg telhetetlen gyomra,
Vágyódik szüntelen nagyobbról nagyobbra.
(RMKT 17. sz. 10:96.)

7. *Midas*, Phrygia mondai királya, amit megfogott, arannyá változott. — (Sokan olyat kívánnak, aminek beteljesülését később megbánják. Ezt az egyik aesopusi mesehez fűzött bölcsességet Pesti — a Midas név említése nélkül — a következő példával szemlélteti:) „Ugyan lött dolga egyszer egy királynak. Ki azon kérte volt Jupiter istent, hogy valamit illetve, mind aranná lenne. De megbáná annak utána, mert az kenyér és egyéb eledel is arannyá leszen vala, mikor illeti vala, és végre éhhez kelle meghalni” (Pesti Fab 94. sz.); „Régi *Midas király éhhez-halásra* jutott” (RMKT 17. sz. 8:21).

8. A trójai mondakörre céloz az *aranyalma* odaítélése. A monda szerint Peleus és Thetis lakodalmán a vizsály istennője, Eris (lat. Discordia) a vendégek közé egy aranyalmát dob ezzel a felirattal: „adassék a legszebbnek”. A jelenlevő istenasszonyok, Hera (lat. Juno), Athene (lat. Minerva) és Aphrodite (lat. Venus) az ítéletért Paris trójai királyfihoz fordulnak. Ennek Aphrodite a világ legszebb asszonyát ígéri, és így kapja meg az *aranyalmát*. Ebből származott a trójai háború. — (Vilma Linát Lidihez hasonlítva:) „Ha igaz bírák szemeim, neked adnám a *arany almát*” (KisfK 2:240).

9. Homeros alakjai közül a legöregebb és legbölcsebb görög, *Nestor* vált nálunk igazán népszerűvé a *nesztori vénség* vagy *nesztori napok* célzással. — (Jó kívánságként:) „... mindenekben a jó egészséget Bírja, míg ér végre *nesztori vénséget!*” (RMKT 17. sz. 11:409); (hasonlóan:) „*Nesztori napokra* napjait számlálja” (RMKT 17. sz. 11: 410); „Egy elmúlt kornak régi katonája, Mint *Nestor* nektek nem beszélek én” (Petőfi 1:556).

268. Aesopus és Phaedrus alakjai. — 0. Az aesopusi tanítómesék nálunk a 16. század óta nagyon népszerűek voltak. Főleg a két fordítás, Pesti Gáboré (1536) és Heltai Gáspáré (1566) segítették elterjedésüket. Ehhez járult még, hogy Laskay János 1592-ben magyarul megjelentetett egy Aesopus-életrajzot. A mesék közül azok lettek valóban népszerűek, melyeknek tanulságát különösebb magyarázat nélkül meg lehetett érteni, és főleg gúnyos értelemben valakire alkalmazni. Ezek között leg többet emlegetik a kutyát, amelyik a szájában egy darab hússal folyón úszott át, meglátva a vízben a hús árnyékát, utána kapott, és a maga koncát is elejtette. A következő néhány példa az említett két régi magyar gyűjteményben található darabokra utal vissza.

1. A *felfuvalkodott béka*. — Az ökör nagy alakját elérni kívánó béka addig fújja fel magát, míg szétreped. Pestinél és Heltainál egyaránt a 31. sz. fabula. Maga a kifejezés Heltainál a 31. fabula „Értelme” részében fordul elő: [Aki Isten adományát magának kezdi tulajdonítani,] „szinte úgy kezd járni, mint a *felfuvalkodott béka*”.

2. A *farkasok és juhok békekötése* — A farkasok ráveszik a juhokat, hogy kössenek békét úgy, hogy a juhok kezesekül megkapják a farkaskölyköket, a farkasok pedig a juhokat őrző komondorokat. Egy idő múlva a farkaskölykök lármát csapnak, mire a farkasok megtámadják és megszaggatják az őrzők nélkül maradt juhokat. (Pesti 38.

sz., Heltai 39. sz.) — „Farkas is, amidőn juhászt akar csalni, Tudjuk, mint kívánt vélek megalkudni, Őrző eb juhoktól veretessék messzi, Ne legyen ezekért kinek megmordulni” (RMKT 17. sz. 10:402).

3. *Kígyó nem felejtí farka vágását.* Pestinél 172. sz. (Némileg hasonló 26. sz. is.) Heltainál 25. sz. — Példáit ld. a közmondások között a 220, 2. §-ban.

4. *Kígyót melenget a keblén.* (Pesti Fab 7. sz.) Egy paraszt egy megdermedt kígyót talál, hazaviszi és a tűzhely mellé teszi. A melegtől a kígyó feléled és „a házat betölti vala rívásával”, mire a paraszt bottal kezdi verni. A mesében nincs arról szó, hogy *kebelében melengeti.* (Heltainál hiányzik maga a mese is.)

Néhány példa: Azért minden ember, kiki mind meglássa, Hogy ő *kebelében kígyóját* ne tartsa (BalB és 16. SzK. 1:576); Magatok féltre ne mérgelődjete, *Kebletekben kígyót* hogy ne neveljete (RMKT 17. sz. 13: 186); *Kígyót meleg kebledben* Ne nevelj, hogy mérgében Testedre mérgit ne öntse (RMKT 17. sz. 10:95); Veszede eszedben, *kígyó kebeledben* (RMKT 17. sz. 1:361); Érzette azt szívem, *kígyót kebelemben* Fogadok, s viperát nevelem méheben (RMKT 17. sz. 11:188).

A kifejezés valószínűleg nem közvetlenül a mese alapján, hanem német közvetítéssel (eine Schlange am Busen nähren, (Büchm²⁵, 332) honosodott meg nálunk.

5. *Az árnyék után kapó* telhetetlen *eb.* (Pestinél 4. sz., a szereplő: *eb*; Heltainál 5. sz., szintén *eb*; a mesére célzó későbbi szövegekben a szereplő: *eb, komondor, kuvasz*). Tartalmára ld. fentebb a 0. alponban mondottakat. A mese nagyon alkalmas a nagyravágás okozta bűnhődés szemléltetésére.

Néhány példa: Szintén úgy jársz, mint az *Aesopus ebe*, az *árnyékhoz kapdos* (RMDE 2:368); Lupuly most úgy jára, mint *Esopus ebe, konc árnyékához kapa* (RMKT 17. sz. 9:342; hasonló módon *eb* szereplővel 9:141; 9:222; 11:204); Lupuj vajda most úgy jára, mint *Aesopus komondora*, Ki *konc árnyékához kapa*, Gyomra üresen marada (RMKT 17. sz. 9:89; hasonlóan *komondor*-ral 10:213; 10:225); Egy *kuvaszt* hallom, hogy volt *Esopusnak*, Midőn egy *koncot* vettek (= vetettek) volna annak, *Konc árnyékát* látva, futamodék arra, *Árnyékához kapván*, kárt tón a hasának (RMKT 17. sz. 10:85).

Az utóbbi idézet jól mutatja, miként alakul át a közszájon a csak hallomásból ismert mese; a lényeg, a tükörképet mutató víz már el is maradt.

6. *Savanyú a szőlő.* — A róka nem tudja elérni a szép szőlőfürtöket, így hát „örömét bánatra fordítja és mondá: Ez *szőlőfejek* még meg nem értenek, hanem igen *savanyúak* és fogvaslálók”. (Pestinél 174. sz., Heltainál nincs.) — (Zsuzsi a megözvegyült Bercsenyhez ment feleségül, Mikes nőtlén maradt:) „Csak azt mondhatom, valamint az *Aesopus rókája*, aki el *nem érhetvén* a *szőlőt*, azt mondotta: *nem ért még meg*” (Mikes 78); (A nős Petőfi a gúnyolódó nőtlén barátaihoz:) *Savanyú a szőlő*, ugyebár? (2:182).

269. Ókori városok, *Spárta* és *Sybaris*. — A két város közül az első egyszerű életmódjáról, szigorú erkölceiről, a másik az élvezeteket kereső, kényelmes életéről lett híres.

Példák: Igen sokat köszönhetek azon szigorú *spártai nevelésnek* is, melyben részesültem (ErdArcok 43, Jósika); Régenten Siciliában volt egy görög város, amelyet *Sybaris* városának neveztek. Ott a lakosok olyan *torkosok* valának, hogy ..., és olyan nagy *kényességben* éltenek, hogy ... (Mikes 88).

Még Berzsenyiné is visszaeseng a „*rút sybarita váz*”.

270. Híres ókori uralkodók. — 1. Nagy Sándor regényes életrajzának már a középkorban volt magyar nyelvű változata. Erre a máig fennmaradó délszláv (szerb és horvát) változatokból lehet következtetni. Ezek ugyanis olyan elemeket tartalmaznak, amelyeket csak magyar közvetítőszöveg alapján lehet megérteni. (Részletes elemzését ld. MTA I. Oszt. Közleményei 16:235—293.) Nagy Sándornak a magyarban a középkor óta állandó jelzője a „világbíró”, amely közvetlenül a görög *kosmokrator*-ra megy vissza.

Néhány példa: 1530—1531: Aristotiles írja *világ bíró Sándornak* (NySz 1:238, ÉrsK); Azt hiszed-e, hogy *világ-bíró Sándor* bődög állapotban vólt (NySz i. h. Pázmány); Ha én régi dolgokkal akarom az időt tölteni, a *Nagy Sándor históriáját* olvasom (Mikes 54); Nagy Sándor ... *a világot akarta bírni* és egy kevés idő múlva ő is csak úgy halt meg, valamint egy koldus (Mikes 89); 1756: *Világbíró Sándor* birodalma terebélyes, magos cédrushoz Hasonlittatik (Nysz 3:574 *terebélyes* alatt, Bíró Márton); Régen szándékozunk, hogy a nagy felségű *világ bíró szultánhoz* emberünket küldjük (NySz 1:238); Mikor a *világ bíró szerelemnek* győzhetetlen nagy hatalmát érzitek magatokon (RMDE 1:847).

A *világbíró* jelző közismertségére jellemző, hogy nemcsak más személyre, hanem elvont fogalomra is átvitték: *világbíró szerelem* RMDE 1:847.

Nagy Sándor nevéhez kapcsolódik Gordius frígiai király szekerén mestéri módon összekötött csomó szétvágása (kibogozás helyett). A monda régi magyar változata Forró Pálnak Curtius-fordításában 1619-ből: „Azon városban (= Gordiumban) az *Gordiusnak bajos csomóját* szablyával *elvagdalja*” (NySz 1:448). Innen származik egy nehéz ügy egyszerű megoldására a mondás: *kettévágja a csomót*: „... eddig *ketté* volna *vágva a csomó*” (CsokSzól 1:91. sz.).

2. A mesés gazdagságú uralkodók, mint Dárius (Darieos Kodomannos, akit Nagy Sándor legyőzött) és Krózus (Kroisos, Lydia királya, akit Cyrus legyőzött K. e. 6. sz.) néha együtt is szerepelnek. Ezekhez társul Erdélyben Trajánus (római császár K. u. 98—117. Alatta érte el a Római Birodalom legnagyobb kiterjedését, miután meghódította Dáciát.)

Példák: *Dariusnak kéncsét* mind előhozák, az Sándor kezébe a kéncsét adák (NySz 2:310, RMKT 4:115); Bár akárki bírjon *Darius kencsével*, Nem leszek érette hozzá gyűlölséggel (RMKT 17. sz. 3:92); Bírj bár hatalommal, *Dárus kincsel*... (KisfK 1:9); Kincsem vetélkedett *Dárus kincsel* (Petőfi 1:252); Tekénts a részeg embert, *gazdagjabb Cresusnál* (RMKT 17. sz. 9:431); Áldja meg az Isten *krézusi kincsekkel*, Bírjon mint *Dárus* számos ezerekkel! (RMKT 17. sz. 11:410); *Cresus király gazdagságán*... Nem cserélném meg... Menyországnak nagy örömet (RMKT 17. sz. 15A:811); A gyermekim részéről is [a Telekiek] úgy gondolkodtak, hogy a *Trájánus kincse* mind nálam vagyon (BethK 1:57).

271. Néhány középkori emlék. — 1. A középkorból egyrészt a keresztény vallásos élet elemei kerülhettek be a mindennapi életnek a vallási vonatkozástól független szóláskincsébe. Ilyen pl. a latin gyónási formulában szereplő *mea culpa* 'én vétkem', amelyet bármilyen hibás cselekedet vagy mulasztás alkalmával, inkább tréfás, mint komoly, megbánó szándékkal idézni lehet, mint a következő példában: „Az *én vétkem*, az *én vétkem*, és az *én nagy vétkem*, hogy már egynehány levelire nem feleltem kednek” (Mikes 73).

2. A különböző legendák, történetek, leírások, krónikák stb., sokszor csak töredékesen, számos elemüket hagyták nyelvünkben. Egy ilyen mesés történet szólt János pap indiai országáról, amelyet Valkai András verselt meg magyarul és adott ki 1573-ban. Ebben többek között a törvénykezésről is szó esik (BalB és 16. sz. költ. 1:893):

Nem válogatnak semmi szövényeket,
Isten szerint tesznek ők törvényeket.

Majd alább:

Pörbeli dolgok egyebek kik esnek,
Mint írása megvaygon a törvénynek,
Mindeneket érdem szerint büntetnek,
Ami igaz folyása a törvénynek.

Ezután következik az egyes büntetések felsorolása: számkivetés, ostorozás, veszőzés, tömlőcözés, „rút alá s fel hordozás”. Az ilyen leírás mély nyomot hagyhatott az olvasóban. — (A törökországi Rákóczi-emigrációban az összezártság miatt egyenetlenség, irigység támad azok között, akiknek pedig egyenlő a sora.) „Itt tisztségeket, jószágokat sem osztogatnak... hanem csak az a különbség lehet, hogy egyiknek jobb egészsége vaygon — a másika többet ehetik, ihatik, — a harmadiknak jobb lába lévén, többet sétálhat a tengerparton. Ha már ezek méltók az egyenetlenségre és az irigységre, vigyük a *János pap ítélőszéke* eleiben, hadd ítélje meg (Mikes 148).

3. A kora középkorból Attilának (+453) ugyanolyan legendás híre maradt fenn, mint a fentebb említett néhány ókori uralkodónak. A nevéhez kapcsolódó *Isten ostora* nem magyar ötlet. Megelőzte a latin *flagellum Dei* és párhuzamos vele a német *Gottesgeißel*.

Példák: [Attila] Szent Farkas gárgyántól hogy megismérteték, *Isten ostorának* tőle nevezteték (RMKT 17. sz. 13:192); Én vagyok Attila... Az nagy *Úristennek* rettentő *ostora* (i. n. 197).

4. Régi fróink említenek egy Alphonsus uralkodót, ez valószínűleg X. vagy Bölcs Alfonz spanyol király (uralkodott 1254—1284.), aki hadakozásban és a kultúra fejlesztésében egyaránt kitűnt.

Példák: Ugyanis, mint a puplikán fiaihoz, olyan, az mint az *Alphonsus király* címere jelenti, a jó fejedelem az alatta valókhöz (Magyari 156); [A szerzetesek jóvedelmét] fordítsuk országunk ótalmára, mint *Alphonsus* cselekedék az templom kincseivel az kösség könnyebbségéjért” (Magyari 161).

E néhány kiragadott példa csak mutatvány lehet a számos középkori vonatkozás közül, amelyeket (mint annyi mást) érdemes volna feldolgozni egy külön monográfiában.

Újkori frazémakincs

(272—274. §)

272. Magyar és idegen irodalmi idézetek, közigék, szállóigék. — Általános kérdések. — Itt különbséget teszek a közszájon forgó egyszerű irodalmi idézet és szállóige között. A régebbi magyar irodalomból számos olyan szó szerinti verses vagy prózai idézet vagy akár csak célzás maradt emlékezetünkben, amelyeknek az új szövegbe illesztéskor nagyon különböző szerep juthat. Lehet pl., hogy az idézet minden változ-

tatás nélkül beleillik az új szövegbe, mint pl.: „mond, és marad nyugodtan”, vagy: „beszélhetsz, jó vitéz, senki sem hallgat rád”. Ezeket nagyon jól fel lehet használni tréfás vagy gúnyos célzásokra. Az első pl. egy önkritikát gyakorló, de lemondani mégsem akaró politikusra, a másodikat egy nagy hévvel, de hatástalanul szónoklóra. Ugyanígy egy levitézlett politikus „eljátszotta kis játékait”. Ezek mellett azonban számos olyan irodalmi eredetű mondás is van, amelyek némi átalakítással simulnak bele a szólások rendszerébe, mint pl. „otthagytott csapat-papot”. Petőfinél ugyanis ez áll: „Csapot, papot, mindent felejtett Csokonai Vitéz Mihály” (1:223).

Az említett típusokat nem nevezném szállóigéknek, hanem csupán szólásszerű irodalmi idézeteknek, nevük talán *közige* lehetne. Az első típusnak ugyanis nagyon személyre szabott, egyedi esetre vonatkozó értelme van, a második meg annyira beszélt nyelvi lett, hogy egyáltalán nem érezzük rajta az irodalmi eredetet. Mindkét típusra azért tartanám alkalmasnak a *közige* elnevezést, mert rövid, benne van az elterjedtség képzete, és az *ige* itt nem mint mondattani szakszó (szófaji megjelölés) szerepel, hanem általánosabban, mint mondás, és ezenkívül eddig használatban nem volt, stilisztikailag semleges, ami jól illik a típus jellegéhez.

Szállóigéknek inkább azt a típust nevezném, amelyben valamely általánosabb érvényű gondolat jut kifejezésre, legtöbbször buzdító vagy tiltó formában, mint pl.: „Hass, alkoss, gyarapíts” vagy „Ne bánts a magyart!” stb.

A közigéknek és szállóigéknek nem kell feltétlenül irodalmi eredetűnek lenniük.

Napjainkban különösen a politikai viccek csattanói válhatnak nagyon népszerűvé. Egy ilyen pl. az „eszi, nem eszi, nem kap mást”. Egy idős hölgy bécsi útjáról visszatérőben nagyobb mennyiségű nyers kávé csempész át a határon... A vámos felfedezi: Hát ez mi? — Kérem, ez kanárieledel. — De kérem, ezt a kanári nem eszi! — *Eszi, nem eszi, nem kap mást.* — A másik a nemrég múlt rendszerben egy találós kérdés volt. Mi a hasonlóság a szocializmus és a feleség között? Válasz: *Ez van, ezt kell szeretni!*

A legkülönbözőbb idézetek, utalások, közigék és szállóigék két nagy gyűjteményben állnak rendelkezésre. A régebbi Tóth Bélától (Tóth Kálmán drámaíró fiától) Száj-rul-szájra címen jelent meg (Bp. 1895), az újabb Békés István műve: Napjaink szállóigéi (1. kiad. 1968; 2. kiad. két kötetben 1977). E két művet a következő két pontban kissé részletesebben ismertetem.

273. Tóth Béla gyűjtése. — A Száj-rul-szájra jellegét illetően Tóth Béla a Bevezetésben (XII. l.) maga utal német, francia, angol, olasz mintáira. Ezek közül azonban kétségtelenül legtöbbet forgatta a német Georg Büchmann Geflügelte Worte c. munkáját. Ennek első kiadása 1864-ben jelent meg, és még a szerző életében, 1882-ig tizenhárom kiadást ért meg. Azóta többen gyarapították, tökéletesítették. A birtokomban levő példány (Zolnai Béla hagyatékából) mint 25. kiadás 1912-ben Bogdan Rieger átdolgozásában jelent meg (688 l.). A későbbi kiadások rövidítették, könnyebbé tették, inkább az átlagolvasó igényeihez igazították, így sok értékes adatot kihagytak belőle. Büchmann máig igazi fogalom a német filológiában.

Tóth Bélának az idegen történelem és idegen irodalmak vonatkozásában főleg Büchmann volt a forrása. Ezek a részek tehát nem önálló eredmények. Ezzel szemben nagyon értékes összeállítások a magyar történelmi (1—128. l.) és a magyar irodalmi rész (175—238. l.). Különösen érdekesek a 19. századi magyar politikai életben keletkezett kis beszédművek. Ezeknek eredetét a szerző az egyéni forráskutatásain kívül a

barátoktól, szíves közlőktől szerzett értesülések alapján is igyekszik minél hitelesebben bemutatni. Az egész munka egyúttal igen élvezetes olvasmány is.

Tóth Béla gyűjtéséből kitűnik, hogy az idézetek nagyon is különböző életűek. Vannak, amelyek szinte örökre érvényesek maradnak, mint pl. Kossuthtól: „Leborulok a nemzet nagysága előtt”, vagy Madáchtól: „Mondottam, ember, küzdj, és bízva bízzál”. Ezzel szemben számos olyat idéz, amelyek rég feledésbe mentek, mert feledésbe ment maga a történeti mozzanat vagy anekdota, amely életre hívta őket, vagy éppen az az írásmű, amelyből vétettek. Ki emlékszik ma már pl. arra, mik voltak azok a „terebesi verebek” (107) vagy hogy eredetileg meteorológiai jelentésekből származott, majd közszájra került: „Fiume mellett a tenger csöndes”, ami arra célzott, hogy „valaki rendkívül fontos események idejében mellékes, potom, dibdáb dolgokrul beszél vagy ír” (233). Vagy egy irodalmi példa. Ki ismeri ma ennek a mondásnak eredetét és rejtett értelmét: „Rózsi, megvetlek” (211). Ezt Szigligeti Csikós c. darabjában a kikoszorózott kántor mondja, és rejtett értelme körülbelül az, mint az aesopusi fabulára célzó „savanyú a szőlő”-nek (Vö. 268 §.)

De Tóth Béla gyűjtéséből az is kitűnik, hogy nem minden válik közigévé vagy szállóigévé feltétlenül a maga korában. Eljöhethet egy idő, amikor egy egyébként átlagosnak tűnő mondat, pl. egy jól ismert, iskolában tanult, esetleg sokat szavalt költeménynek egy sora kitűnő aktuális célzássá válhat. A fentebb említett „mond, és maradj nyugodtan” Czuczor Gergelynél Hunyadira vonatkozik, aki a személyét illető hírekre nyugodt marad, míg csak a török betörését nem hozzák hírül. Ezt a mondást kitűnően lehetett alkalmazni a politikusra, aki bűnbánó önkritikát gyakorol, de vezető szerepéről nem hajlandó lemondani. Tóth Bélánál ennek még nincs nyoma. Ugyancsak nem említi a „beszélhetsz jó vitéz, senki sem hallgat rád” versrészletet sem, ami ugyancsak a közelmúltban nyerte aktualitását. Egy egyszerű verskezdet Aranynál „Szilágyi Erzsébet levelét megírta”. Ennek a maga korában nincs különösebb mellékértelme. De amikor a szovjet diplomata, Edvard Sevardnadze világpolitikai feltűnést keltően lemondott külügyminiszeri posztjáról, ezt egyik újságunk ilyen címmel hozta: „Sevardnadze levelét megírta” (Magyar Nemzet 1991. júl. 5. 2. l.). Egy másik hírlap a Duna szlovák elterelését népdallal kombinálta: „Terelgeti nyáját... (Oberhauser úr a Dunáját.)” (Új Magyarország 1991. szept. 5. 11. l.)

Tóth Béla másik munkája, Szállóigék lexikona (1906) az előbbihez viszonyítva szerényebb igényű. Részletes magyarázatok nélküli betűrendes gyűjtemény.

274. Békés István gyűjtése. — A legújabb korig viszi a szállóigék gyűjtését Békés István műve: Napjaink szállóigéi (Bp. 1968 egy kötetben, 2. kiad. 1977. két kötetben). A szerző rendkívül széles körű anyaggyűjtést végzett. A Bibliától kezdve a modern reklámszövegekig minden elképzelhető forrásból merített. Az egyes tételekhez részletes magyarázatot fűz, helyenként utalva a közismertté válás körülményeire. Ezt különösen a korunkhoz hazai és nemzetközi szakirodalmat használ. Egyik fő forrása Büchmann klasszikus műve. Terminológiai újítása, hogy a német *geflügelte Worte* szó szerinti fordításaként használja a *szárnyas szavak* kifejezést, de emellett megvan nála a Tóth Béla óta közismert *szállóige* terminus is. Irodalmi forrásokon kívül számos területről szóban szerzett ismereteket különböző szakemberektől, akiknek baráti segítségükért köszönetet mond. A teljességre törekvő mű hosszú ideig nélkülözhetetlen kézikönyv marad.

Lefordított vagy idegen alakban meghonosodott elemek

(275—286. §)

275. A beszélt nyelv útján átvett tükör-frazémák. — 0. A latin nyelv mellett első-sorban a német volt az, amely nyelvünkre a legnagyobb hatást gyakorolta. E hatásnak igazi jelentőségét a szóalkotásban főleg a számtalan összetétel mutatja, amelyeknek tömege napjainkban is növekedik. A ma sokat hallott *piacgazdaság* pl. nem más, mint a német *Marktwirtschaft* szó szerinti fordítása.

A frazémák között is számos német eredetű van, de ezeknek biztos kimutatása sok esetben csak részletes filológiai elemzéssel volna lehetséges. Gyakran fennáll ugyanis a veszély, hogy valamire könnyen rámondjuk az idegen eredetet, holott a közös tárgyi alapból, szemléleti hasonlóságból egymástól függetlenül is kialakulhattak egyező frazémák.

Az alábbi néhány példa nagyon különböző okokból minősíthető idegen eredetűnek.

1. Kétségtelenül nyelvi tény az idegen származás bizonyítéka a *fütyülök rá* kapcsolatban. Ennek megfelelője a német *ich pfeife darauf*. Ez még nem volna bizonyíték. De a németben a *pfeifen* ige itt a vele összecsengő durva *scheißen*-nek enyhítő helyettesítése. Mivel pedig a két megfelelő magyar ige (*fütyül* és *szarik*) között az összecsengés nincs meg, a fordítás nyilvánvaló.

Példák: Ezeknek én hiába ugatok. *Fütyülnek rá* (Hernádi 318); és a bor vidám hevében *Fütyöntek rád*, zord világ! (Petőfi 1:7).

2. A konkrét szemléleti háttér hiánya a magyarban bizonyossá teszi, hogy a *bakot lő* ugyancsak németből való szó szerinti fordítás. Eredetije: *einen Bock schießen*. A német szólas valószínűleg onnan származik, hogy a 16. századi német lövészegyesületekben a hibás lövést *Bock*-nak mondták. (Magyarázata MiFT³ 70).

Példák: [Nótárius:] Ad animam megjártuk! [Kántor:] Úgy van, *bakot lőttünk* (KisFK 2:170); [Bartók] *bakot lőttem*, még pedig nagyot (KisFK 2:210).

A *baklövés* gyakran becéző formában mint *baki* is használatos, főleg 'szótévesztés, hibás kiejtés' értelemben: „Elnézést a *bakiért!*” Ebből aztán ige is fejlődött: „Ez a bemondónó sokat *bakizik*, de olyan kedvesen csinálja” (közny.).

3. Ugyancsak a konkrét háttér hiánya miatt bizonyul idegenben termettnek a *vkinek az orrára köt vmit*, igen gyakran tagadó formában: *nem kötöm az orrodra*. Semmi

nyoma sincs annak, hogy a magyarban valaha is ilyen szokás élt volna. Pontos megfelelője a német *jemandem etwas auf die Nase binden*.

Példák: Felelt Lidi: Hogy van-e szeretőm? Azt én *senki orrára nem kötöm*. (Petőfi 1:545); Itt már az is *orrára köttetik* a nyájas olvasónak, hogy ... (Petőfi 1:193).

4. Magányosan áll Heltainál, későbbi folytatás nélkül *a hosszú padra von* 'halogat' kifejezés: „Az szent atyák *a hosszú padra* kezdék *vonni* a dolgot” (HeltHáló 264). Ez a német *auf die lange Bank schieben* fordítása. Tekintve, hogy Heltainak anyanyelve igazában a német volt, a fordítás kétségtelen. (Lásd 294. § is.)

5. Már Heltai előtt latin szövegbe ágyazva, később Heltainál is megjelenik a népszerűvé vált *gazda nélkül vet számot* 'téved, csalódik' értelemben. Német eredetije közismert: *die Rechnung ohne den Wirt machen*. (Részletes magyarázata a Függelékben, 292. §).

6. Egyedülálló szólásnak látszik egy 1673-ból való versben a *székében hagy*. Szituációja a következő: Epicura és Epicurus név alatt egy unokahúg és egy püspök nagybácsi szerelmi viszonya. Epicurus panaszkodik: „Nem az én kedvemért jött ő Szepességben, Hanem válogasson ifjú legényekben, Engemet azonban csalhasson mindenben, Gyorsabbra ha talál, *hagyhasson székemben*” (RMKT 17. sz. 11:209). A szólás megfelel a német *sitzen lassen* 'faképnél hagy, hűtlenül elhagy' értelmének. A Szepességről lévén szó, a német minta nagyon is valószínű.

7. *Lándzsát tör valaki mellett*. — O. Nagy Gábor joggal nevezi ezt a szólásunkat „irodalmi ízü”-nek, azaz nem a népnyelvben keletkezettnek. Mintája a német *für jemanden eine Lanze brechen*. Részletesebb magyarázatát ld. a Függelékben, 297. §.)

8. A Bibliából ugyancsak több elem került nyelvünkbe német megfogalmazás fordításaként. Ilyenek a *bűnbak* (magyarázatát ld. 250 §), *hióhír* (vö. 256 §) és *sze-recsenmosdatás* (vö. 259, 1 §).

9. *Utcahosszal előbbre* van vkinél. — „Norvégia és Finnország... Zökkenőmentesebben értek be... a modern XX. századi polgári társadalomba és államba. S tartanak ma *utcahosszal előrébb*, mint Magyarország” (Magyar Nemzet, 1992. júl. 27. Gazdaság c. melléklet VIII. l.). Ennek pontos mintája az angol *streets ahead* (Collins 889. sz.). Ez azonban már jól elő volt készítve a lóversenyekből jól ismert kifejezésekkel: *fejhosszal, lóhosszal megelőz*.

Idegen alakban átvett szókapcsolatok és mondatok

(276—284 §)

276. Általános kérdések. — Az idegenből fordítással átvett számos frazéma mellett régebbi nyelvhasználatunkban nagyon gyakoriak voltak az eredeti alakban átvett elemek is. Ezeknek egyik érdekessége az, hogy maguk az egyes szavak általában nem kerültek át a magyarba, a szókapcsolat azonban a gyakori ismétléssel, különböző helyzetekre való alkalmazással annyira meghonosodott, hogy végül is szinte mindenki megérti. Áll ez különösen a német átvételekre, amelyek megértéséhez semmiféle klasszikus műveltség sem kellett. Szinte mindegy, ha azt mondom: „No, *mondd már*, mit nyerek ezzel?” Vagy: „Na, *sag' schon*.”

Mint minden ilyen nyelvi képződmény, az idézetek is erősen alá vannak vetve a divatnak. Olyan korban, amikor az irodalmi műveltség alapja a görög és latin tudása, a „deákság” volt, természetes, hogy nagyon sokan éltek ilyen idézetekkel, amelyek közül számos tartósan meg is maradt. Ma viszont, mikor a klasszikus műveltség egyre hátrább szorul, és emléke jóformán csak az öregekben él még, a klasszikus idézeteket is egyre kevesebben ismerik és még kevesebben használják.

A német hatás az újkor óta folyamatosan tart, és ha a második világháború után egy időre meg is torpant, legújabbán újra erősödni kezd. A hatás azonban nem annyira a lefordíthatatlanul hagyott átvételekben, mint inkább a szó szerinti fordításokban nyilvánkozik meg.

Francia, olasz és angol idézetek részben német közvetítéssel kerültek hozzánk. Ahogy régebben a német volt, ma az angol a legkedveltebb idegen nyelv. A szlávból alig néhány kapcsolat honosodott meg nálunk.

Mindezekből válogatott példák az alábbi pontokban kerülnek sorra.

277. Görög idézetek. — Görög eredetiben ismertté vált idézet alig egy-kettő van nálunk forgalomban. Ilyenek: *panta rhei* 'minden folyik' azaz 'minden mozgásban van', Herakleitos (K. e. 544—483) filozófiájának formulaszerű elve.

politikon dzōon 'politikus állat'. Értelme: az ember természettől fogva 'társas lény'. Aristoteles (K. e. 384—322) állambölcséletének egyik megállapítása.

heuréka! 'megtaláltam'. Archimedes (K. e. 3. sz.) felkiáltása, amikor egy királyi korona aranytartalmának vizsgálataánál felfedezte a fajsúlyt.

gnothi seauton 'ismerd meg magadat'. Delphoiban az Apolló-templom felirata volt. Cicero őrizte meg, latin fordítása *nosce te*, később bővítve *nosce te ipsum*.

kalokagathia ('jó és szép' =) 'erkölcsösség és szépség' az ókori görög eszmény volt.

A legtöbb görög szállóige azonban latin fordításban vált ismertté, ezek a latinok között szerepelnek.

Latin idézetek

(278—279 §)

278. Általános kérdések. — A latinnak természetesen hasonlíthatatlanul korábban kezdődött a hatása és sokkal is intenzívebb volt, mint a görögé. A latin nálunk nemcsak írott, hanem beszélt nyelv is volt. Nemcsak magyarok és nem magyarok közötti érintkezésben használták, hanem magyarok egymás között is. A jogi élet, a közigazgatás, a politika magyar nyelve erősen keverve volt latin szavakkal, félmondatot kitevő kifejezésekkel, sőt egész mondatokkal. Olyan egyének, akik családi levelezésükben kristálytiszt magyar nyelvet használnak, mihelyt hivatalos tárgyra fordítják a szót, azonnal megrakják írásukat latin kifejezésekkel. Jogi ügyben ez érthető azon igekezetből, hogy nyilatkozatuknak minél inkább hiteles formát és jogi tekintélyt adjanak. Elég lesz szemléltetésül a költő Zrínyi Miklós 1659-ben egy peres ügyre vonatkozóan Győr vármegye rendeihez intézett leveléből néhány sort idézni (ZrLev 87): „Elhittem, Kegye!metek közt is találkoznak hasonló vagy más törvéntelenségek, melyeknek orvoslását Kegye!metek ezen uton fogja keresni. Kegye!meteket nagy

szeretettel kérem, tudván azt, az elmúlt gyűlésben is voltak némely követ atyafiainak oly *instructioja*, hogy az fölyöl említett II. *Articulus Anni 1630 propter raritatem celebrationis Judiciorum Octavaliū ad plures gradus cum exolutione remediorum extendáltassék*, de *propter privata interesse* némelyek *operatioja* által csak abban maradt, bocsássa oly *instructioval* követit, hogy ...”

Ilyen körülmények között természetes, hogy nyelvünk tele lett latin szóval és kifejezéssel. (Ezek mindmáig nincsenek rendszeresen feldolgozva.)

Mindemellett érdekes az, hogy a régi magyar irodalomban nem nagyon volt divatban klasszikus latin íróktól származó idézetekkel élni. Inkább csak a 18. század második felétől a rendszeressé váló sajtó, a politikai szónoklat, a publicisztikai viták, a kulturális kezdeményezések szellemi erőfeszítései között szűrődött be a magyar közéleti nyelvbe számos latin elem. Ezeknek azonban már nem igen tartották nyilván az eredetét. Felhasználták őket mint valami jó ütőkártyákat, de nem volt olyan szerepük, olyan reminiscenciaszerű mellékértékük, modern szóval konnotációjuk, mint pl. a bibliai vonatkozású kifejezéseknek. A meghonosodott elemeknek már senki sem kereste az eredetét, de soknak nem is kereshette, mert a mindennapi beszélt nyelvből származtak. Ki tudta volna megmondani pl., honnan van a *nota bene* 'jól jegyezd meg v. megjegyzendő'? Aranyánál: *nótabéne* (3:158). Vagy az *eo ipso* (eredetileg) 'önmagában', (majd) 'maga által'; 'magától értetődően'.

Nagy szerepe volt a klasszikus iskolának is, ahol nemcsak a prózai latin fogalmazást, hanem a verselést is megkívánták. Múlt századi költőink közül nem egy kezdte működését latin versekkel. Emellett nagy divatja volt egykor a magyar iskolákban a makaróni, magyar—latin vegyes nyelvű verselésnek, aminek klasszikus példája Petőfitől a „Diligenter frequentáltam iskoláim egykoron...” kezdetű (1:113 Deákpályám) verse.

A számtalan idézet közül itt megelégedhetünk néhány legismertebbnek említésével, a többi megtalálható a közkezen forgó gyűjteményekben (Büchmann, Tóth Béla, GW = Geflügelte Worte). A klasszikus korból fennmaradt idézeteken kívül a középkorban, és az újkori, tovább fejlődött, ún. tudós latinságban is keletkeztek szállóigék. Ezek is, főleg a magyar vonatkozásúak, beletartoznak e csoportba. Ide vesszük azokat a görög eredetűeket is, amelyek latin fordításban terjedtek el.

279. A latin idézetanyag. — 1. Ókori példák.

ab ovo eredetileg 'nagyon messziről kezdve' magyarosan: 'Ádámtól Évától kezdve', később 'már eleve'. Arra a mondai tojásra céloz, amelyből Helena kelt ki, aki az egész trójai háború okozója volt.

ars longa, vita brevis, vagy fordítva *vita brevis, ars longa* 'az élet rövid, a művészet hosszú' Hippokratésztől származó, de általában latinul idézett mondás (Büchm²⁵ 345, Tóth 247).

aurea mediocritas 'arany középút' Horatiustól származik, Berzsenyinéél „jámbor-ság és középszerű”. Eredetileg a „túl sok” és „túl kevés” között levő kiegyensúlyozottságot, a lélek harmóniáját jelentette. Később a „középszerűség” lebecsülő képzetét érezték bele (Büchm²⁵ 380, Tóth 270).

ceterum censeo a mondottak összefoglalása és az eredeti gondolat ismétlése értelmében: 'egyébként úgy vélem', vagy 'egyébként megismétlem'. Eredeti alakban: *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam* 'egyébként úgy vélem, Karthagót el kell

pusztítani'. Az idősebb Cato a szenátusi beszédeit ezzel a mondattal szokta zárni. (Büchm²⁵ 435).

cum grano salis 'egy szemernyi sóval'. Eredetileg Pliniusnál egy ellenmérleghez adalékként említve, később a sót mint 'egy csipetnyi szellemességet' értelmezték (Büchm²⁵ 400—401).

curriculum vitae 'életpálya'. Cicerónál eredetileg csak az életnek a természet által kimért rövid lefutását jelentette. A mai értelme később alakult ki (Büchm²⁵ 363).

in medias res 'közvetlenül a tárgyra térni' (hosszas bevezetés nélkül). Horatius Homerost dicséri ezzel, hogy a trójai háborút nem *ab ovo* kezdi (Büchm²⁵ 389).

nervus rerum a görög eredetű hosszabb mondás jelentése ez volt 'a gazdagság békében örömet szerez, háborúban a tettek mozgató ereje' ebből rövidült a pénzre vonatkoztatva a mai értelem: 'mindennek veleje' (Büchm²⁵ 352—353).

post festum (nálunk *post festa* alakban is). Görög eredetű, jelentése 'ünnep után' (ti. érkezik, vagyis akkor, amikor már elmúlt, amiért valaki jött) (Büchm²⁵ 347). Megfelel az *eső után köpönyeg* jelentésének.

sapienti sat 'az értőnek elég ennyi'. Plautustól származik (Büchm²⁵ 356).

sine ira et studio 'indulat és részrehajlás nélkül'. Tacitus szándéka volt az *Annales* írásakor (Büchm²⁵ 406).

summa summarum 'végeredményben', 'mindent egybevéve'. Plautustól származik (Büchm²⁵ 356).

2. Középkori és újkori latin idézetek. —

ad maiorem Dei gloriam 'Isten nagyobb dicsőségére' Nagy Szent Gergely pápa először 593 és 594-ben írt művében (Büchm²⁵ 440). Később gyakran ismételték.

cogito ergo sum 'gondolkodom, tehát vagyok' Descartes mint a filozófus legbiztosabb felismerését fogalmazza meg (Büchm²⁵ 424).

dies irae, dies illa 'a harag napja', vagy régi verses fordításban: „Napja Isten haragjának”. Az utolsó ítéletről szóló himnusz kezdősora. Bibliai eredetű (Sophonias 1, 15 *dies irae, dies illa*), de a katolikus gyászszertartásban felhangzó himnusz által vált általánosan ismertté (Büchm²⁵ 39). (Vö. még Békés² 61.)

errare humanum est 'tévedni emberi dolog'. Szent Jeromostól származik, bár maga a gondolat régebbi (Büchm²⁵ 411).

gradus ad Parnassum 'lépcső a Parnassusra'. Egy 17. századi jezsuitától írt poétikai segédkönyv címe (Büchm²⁵ 424). Azóta több ilyen bevezető segédműnek.

Roma locuta est, causa finita est. 'Róma nyilatkozott, az ügy be van fejezve' (Büchm²⁵ 412). Szent Ágostontól származik. Nálunk általában a két *est* elhagyásával idézik.

sub rosa 'titokban' (szó szerint 'rózsa alatt'). Eredete bizonytalan, részletes magyarázata Tóth Béla 311. — „Talán jobb lesz in aeternum (= örökké) *Sub rosa* maradnia” (Petőfi 1:113).

sub specie aeternitatis 'az örökkévalóság szemszögéből'. Spinozától származik (Büchm²⁵ 424).

tempora mutantur 'változnak az idők'. Folytatását kétféle szórenddel szokták idézni: *nos et mutamur in illis* vagy *et nos ...* A szerzetessé lett I. Lothar német—római császártól származik (Büchm²⁵ 488). Tréfás ferdítéssel régebben az elhízársra hajlamos nőre mondták „*tompota mutantur*”.

3. A hazai latinságból mint beszélt nyelvből számos szó és szókapcsolat került át a magyarba. Ilyenek pl. a megszólító *amice* (az *amicus* vocativusa 'barátom') vagy az *audiat* 'hallja!'. Kisfaludy Károlynak „A pártütők” c. vígjátékában a nótárius szavazása „ad animam” 'lelkemre (mondom)', pl.: „*Ad animam* megjártuk!” [Kántor:] „Úgy van, bakot lőttünk” (2:170).

Történeti feljegyzéseinkből közismertté vált sok részlet. Ezek közül időrendben haladva néhány legjellemzőbb:

magnum aldamas 'nagy ivás' Anonymus Gestájában (cap. 16.) fordul elő ilyen formában. A második előfordulás *aldumas* alakban (cap. 22.) jelző nélkül (Tóth 1; Juhász László kiadásában 13. és 18. l.).

de strigis, quae non sunt. A hiteles szövegrész Kálmán király törvényeiből: *De strigis vero, quae non sunt, ne ulla questio fiat*. Tóth Béla (10) értelmezésében: „A lidércek ellen pedig, minthogy nincsenek, semminemű kereset ne legyen”.

misera plebs contribuens 'a szegény adózó nép'. A hagyomány szerint már Werbőczy Tripartitumában szerepelt ez a kitétel, de Tóth Béla kimutatta, hogy ott nincs meg. Büchm²⁵ (424) a Corpus Iuris Hungarici 1751. évi kiadásából idézi: „... miseram ... contribuentem plebem gravantes exactiones” 'a szegény adózó népet terhelő követelések' kifejezést, és utal arra, hogy a *misera plebs* már Horatiusnál megvan.

Ugocsa non coronat 'Ugocsa nem koronáz meg (idegen származású királyt)'. Eredetének körülményei és időpontja ismeretlenek, de 1635-ben már mint ismert szállóigét említik (Tóth 29).

Sors bona, nihil aliud 'jó szerencse kell, semmi más'. A költő Zrínyi Miklós jel-száva volt, amely írásában többször szerepel, többek között az Adriai tengernek Syrenaia címlapja melletti hajós képen az árbocot körülengő szalagon. (Vö. Tóth 34 is).

Vitam et sanguinem 'életünket és vérünket'. Az egykori tudósítások alapján ennyi hitelesíthető az 1741 szept. 11-én a pozsonyi országgyűlésben lefolyt eseményből, amikor Mária Terézia, nemrég trónra lépett királynőnek a magyar rendek lelkesen segítségüket ajánlották. A később forgalomba került toldalékok nem hitelesek (Tóth 52—54).

extra Hungariam non est vita. 'Magyarországon kívül nincs élet'. Teljes alakjába tartozik még: *si est vita, non est ita* 'ha van is élet, nem olyan az'. Eredetét Mária Terézia korára teszik, de volt, aki a törökkorban kereste. Tóth Béla (58—59) a különböző feltevéseket megrostálva sem jutott tovább. Újabban Tarnai Andor foglalkozott vele részletesen, és az egész forrásanyag figyelembevételével széles alapokon rajzolta meg a szállóige egész múltját.

280. Német elemek. — 1. A modern nyelvek közül a legnagyobb hatást a magyarra nemcsak a számtalan meghonosodott német szó mutatja, hanem a változatlan formában átvett, azaz le nem fordított mindennapi kifejezés és kisebb számban a németül idézett szállóige is.

Egyes szavak, amelyek különben nem honosodtak meg annyira, hogy az irodalmi nyelvben polgárjogot nyertek volna, gyakran bukkannak fel íróinknál. Jókai és Mikszáth szívesen használnak ilyen szavakat gúnyos-humoros stíluscéllal. Maga Arany is (3:230) a humor kedvéért megenged ilyet: „És *rittig!* ahová ő a körmét tette, Állott egy magas hegy a várnak felette.” Ez a német *richtig* magyaros kiejtéssel.

2. A régi német katonai nyelvből származik az örkiáltás: *berdó?* (ném. *Wer da?* 'Ki az?'). A szóeleji *w ~ b* megfelelésre vö. magy. *bognár* < ném. (hazai népi bajor) *wagner, wogner*; az *a ~ ó* megfelelésre pedig magy. *gróf* < ném. (hazai korai úfn.) *grof*, irod. ném. *Graf*. (Mollay NémMagy 201 és 294).

Két példa: Az belső kapuban felszóval kérdik, hogy *Berdo* (Szam 235); (Orso-vát elfoglalták a törökök.) Most már nem *berdót*, hanem Allát kiáltanak benne (Mikes 193).

Régi íróinknál gyakran használt szókapcsolat volt a *Simon bíró* 'úrhatnám, férfias asszony' jelentésben. Ez a hasonló jelentésű német *sie Mann* átvétele, megtoldva a magyar *bíró* 'uralkodó' taggal.

Néhány példa: Az jámbor férjeknek nincsen becsületek, Mert az új menyeknek nincsen fejedelmek; Ingenmajdan *Simon bíró* leszen benne (BalB és 16. SzK 1:431); Olly rút, az hol *Simon bíró* jár elől (RMKT 17. sz. 3.45); Széillyel járván szemlél, mind jót, gonoszt ítél mindenről *Simon bíró* (RMKT 17. sz. 8:302); Isten oltalmaz engem ártalmas Feneketlen kastól vagy *Simon bírótól* (RMKT 17. sz. 2:42); Ha valamely férfi házába a rómaiak között, (az mint a magyarok mondják) *Simon bíró hajtotta az lovat*, azt mondták neki, hogy Achaibeli életet él (Drask 18r); *Simon hajtja vala elől a lovakat* (RMKT 17. sz. 9:223).

3. A jelen vagy a közelmúlt nyelvében gyakoriak a német, csak a kiejtésben magyarosított szókapcsolatok, mint a *kisztihand* köszönés (*küsse die Hand* 'kezét csókolom'), gyakran megtoldott tréfás formában: *csókolom a kisztihandját*. Ilyen az érdeklődő *wie geht's?* 'Hogy van', amiből a magyar *vigéc* lett. Továbbá *fix und fertig* 'teljesen kész'; *mirnix dirnix* < ném. *mir nichts, dir nichts* 'hirtelen, váratlanul, csak úgy, tekintet nélkül mindenre'; *ohne weiteres* 'minden további nélkül', *sag' schon* 'nem érdekel' (szó szerinti fordítása is használatos 'na, mondd már!'); *Mädchen für alles* 'mindenes cseléd-lány'; átvitt értelemben 'mindenre alkalmas, minden munkát szívesen végző egyén'; *Unsereiner* 'magunkféle, magunkfajta, hasonszörű (ember)' (A példákra ld. Bakos').

4. A német szállóigék legnagyobb részét lefordították magyarra. Németül csak egynehányat emlegetünk. Így pl. Kanttól közismert a *kategorischer Imperativ* (Büchm²⁵ 118. Tóth 336). Kant szerint ez az erkölcsiség parancsa. Ugyancsak Kant megfogalmazása a *Ding an sich* 'a magánvaló' (Tóth 227). Goethétől a Faust második részének befejezésében fordul elő *Das Ewig-Weibliche* 'az örök asszonyi' (Büchm²⁵ 160, Tóth 337). A szájhagyomány ugyancsak Goethenek tulajdonítja a közvetlenül halála előtt mondott szavakat: *mehr Licht* 'több fényt!', amiket később átvitt értelemben *több világosságot!* lelki-szellemi térre vittek át. (Büchm²⁵ 513, Tóth 166).

Irodalomtörténeti korszakot (kb. 1770—1785) jelöl a *Sturm und Drang*. Ezt a címet Christoph Kaufmann ajánlotta Klinger egyik drámájának. A dráma címe később népszerű szállóige lett (Büchm²⁵ 165, Ladendorf 308, Tóth 338).

Karl Maria von Weber (1786—1826) briliáns zongoradarabjának címe, *Aufforderung zum Tanz*, eredetiben is gyakran hallható nálunk, fordítása: 'felhívás a keringő-re'. Átvitt jelentése Tóth Béla (342) értelmezésében 'nem egészen nyílt közeledés, békülésre hajlandóság ellenséges részről'. Ma azonban inkább 'nő részéről közeledésre biztatás férfinek'.

Richard Wagner (1813—1883) 1850-ben írta *Das Kunstwerk der Zukunft* c. munkáját. Ennek nyomán terjedt el általánosan a *Zukunftsmusik* műszó, amely azonban már korábban kialakult. Magyar fordítása 'a jövő zenéje', ma átvitt értelemben

'messzire tekintő, a közeli jövőben alig megvalósítható, inkább ábrándos terv'. (Büchm²⁵ 242, Tóth 344).

A német hatalom keleti irányú terjeszkedését jellemző szállóige lett a *Drang nach Osten*. Későbbi időből származik, ugyancsak a német terjeszkedésre utaló *Lebensraum* 'élettér' fogalom és ezzel együtt számos új politikai jelszó.

Az állam és egyház ellentétére utaló, az egyház hatalmát korlátozni kívánó politikai jelszó lett a *Kulturkampf* 'kulturharc', amelyet a neves pathologus és politikus Rudolf Virchow (1821—1902) egy választási programmal 1873-ban tett népszerűvé, bár maga a szó már 1840 óta kimutatható (Büchm²⁵ 540, Ladendorf 181, Tóth 171).

281. Francia elemek. — 1. A hétköznapi nyelvben néhány kifejezés lefordítatlanul rögződött meg nálunk. Ilyen pl. a *faute de mieux* 'jobb híján', az *en passant* 'mellesleg; csak úgy mellékesen, közbevetőleg (megjegyezve)'; *par excellence* 1. (mint határozó) 'kiváltképpen, különösképpen'; 'a legnagyobb mértékben, a legteljesebben'; 2. (jelzőként) 'valódi, igazi, szoros értelemben vett' (Bakos³).

A németen keresztül jött hozzánk az *aló* (fr. *allons!* 'menjünk' és az *alómars* (fr. *allons, marche!* 'indulás!'). Ezek eredetileg vezényszavak voltak (TESz). —

Megírták a vádlevelet,
Kígyót-békát raktak belé,
Aló most a tömlöc felé!

(Arany 1:62)

Ugyancsak a német alakban jött hozzánk a *smafu* 'semmi, csekélység', ami a franciában eredetileg durva becsmélés volt *je m'en fous*, de az ausztriai németben (*schmafu*) eredeti durvaságából némileg veszve 'aljas, alávaló' jelentéssel mint melléknév és 'gazember szélhámos' jelentésben (*Schmafu*) mint főnév terjedt el (TESz). A magyarban főleg ez *nekem smafu* 'fütyülök rá' típusú mondatokban használatos.

2. Hasonlóan a német szállóigékhez, a franciák is leginkább fordításban terjedtek el nálunk. Ilyenek pl. *hol van a tavalyi hó?*; *evés közben jön meg az étvágy*; *gondolkodom, tehát vagyok* stb. Műveltebb körökben azonban ugyanezek a mondások eredetiben szájról szájra jártak. Ez csak ma szokatlan nekünk, miután a majdnem félszázados elszigeteltségünkben a nyugati nyelvek tudása a nagyközönség körében nagyon is megritkult.

Franciául is szokták idézni többek között a következő mondásokat:

C'est la guerre 'ez a háború', azaz 'a háborúban nem lehet kíméletre számítani'. Tóth Béla (134) e francia mondást értelmileg a régi latin *Vae victis!* 'Jaj a legyőzötteknek!' Liviusnál is feljegyzett felkiáltással hozza kapcsolatba, amely a rómaiakat legyőző Brennus gallus vezér szájából hangzott el.

Mais où sont les neiges d'antan? 'De hol van a tavalyi hó?' Ez François Villon (1431—1484) egyik balladájának refrainje (Tóth 309).

L'appétit vient en mangeant 'evés közben jön meg az étvágy', François Rabelais Gargantua c. művéből (Tóth 309).

Chronique scandaleuse 'botránykrónika'. XI. Lajos francia király (1461—1483) lovászmesterének és asztalnokának műve (eredetileg egész más címen) a király uralkodásáról. A fenti, tartalmához egyáltalán nem illő címet 1611-ben a művet újra kiadó könyvárustól kapta (Tóth 310).

Je pense, donc je suis 'gondolkodom, tehát vagyok'. A megfogalmazást René Descartes (1596—1650) 1637-ben tette híressé, de ezzel rokon gondolat már az ókor óta megtalálható a filozófusoknál. Nálunk sokkal ismertebb latin változata: *cogito, ergo sum* (Tóth 299).

L'État c'est moi 'az állam én vagyok'. XIV. Lajos francia király (uralk. 1643—1715) százába adja a hagyomány, de ezt többször megcáfolták (Tóth 148, részletesebben Büchm²⁵ 456).

juste milieu 'helyes közép'. Blaise Pascal (1623—1662) „Gondolatok a vallásról” c. munkájában fordul elő, majd Lajos Fülöp francia király (uralk. 1830—1848) tette meg politikája alapelveként (Büchm²⁵ 275, Tóth 314).

embarras de richesse 'a bőség zavara' egy 18. századi vígjáték címe (Büchm²⁵ 276, Tóth 315). Változatát idézik *embaras du choix* 'nehéz a választás' formában is.

Le style c'est l'homme 'a stílus az ember'. A francia zoológus és botanikus George Buffon (1707—1788) 1753-ban akadémiai székfoglalójában azt fejtegette, hogy a tudományos munka anyaga, a feltárt ismeretek az emberen kívül vannak, viszont a megfogalmazás, a „stílus az ember maga”, vagy későbbi változatban „magától az embertől való” (Büchm²⁵ 280, Tóth 317).

Laisser faire, laisser passer 'a dolgokat hagyni kell maguktól menni'. A fiziokraták jelszava volt, ami szerint az államnak nem kell beleavatkoznia a közgazdaság dolgaiba. (Büchm²⁵ 457, Tóth 315).

Noblesse oblige. 'A nemesség kötelez.' Pierre Marc Gaston duc de Lévis (1764—1830) egyik művében többek között arról elmélkedik, hogy az előkelő családok gyermekeit a társadalom azért tiszteli, mert bennük az elődök érdemeinek nyomait keresi, ezért a „nemesség kötelez” (Büchm²⁵ 283, röviden Tóth 320).

Cherchez la femme 'keresd a nőt', vagyis 'valamely zavaros ügy általában nő miatt keletkezik'. Az idősebb Dumas (1802—1870) egyik drámájában egy rendőrtisztnak szállóigévé lett mondása (Büchm²⁵ 289, Tóth 287).

L'art pour l'art 'művészet a művészetért'. Victor Cousin (1792—1867) francia filozófus fogalmazta meg 1836-ban a gondolatot, hogy miként a vallás és erkölcsiség önmagukért vannak, éppen úgy a művészetnek is önmagáért kell lennie, és nem szabad semminek szolgálatába állítani (Büchm²⁵ 287).

fin de siècle 'századvég'. A múlt század utolsó évtizedeinek enervált, tartás nélküli és minden hagyományostól elforduló nemzedékének jellemzését összefoglaló jelszó. Eredetileg egy 1888-ban írt vígjáték címe volt (Büchm²⁵ 293, Ladendorf 82).

282. Olasz elemek. — Annak ellenére, hogy szókinszünkben elég szép számmal találhatók olasz jövevényszavak, a mindennapi beszédben többtagú olasz kifejezések nincsenek. Amik látszólag ilyenek, azok is, mint látni fogjuk, vagy mint irodalmi idézetek, vagy mint szállóigék terjedtek el.

Dante (1262—1321) Divina Commediájában a Pokol (Inferno) kapuján levő feliratnak utolsó mondata: *Lasciate ogni speranza voi ch' entrate!* 'hagyjatok fel minden reménnyel, akik beléptek'.

Ókori eredetű, de nálunk olasz alakban szokták idézni a semmittevés dicséretét: *il dolce far niente* 'édes semmittevés' (Büchm²⁵ 407, Tóth 288). Egy példa a fordításra: „És így csendesen teldegelnek napjai az édes semmitse tevés közt” (ErdArcok 33).

Galileo Galilei (1564—1642) szájába adja a hagyomány a híres *eppur si muove* 'és mégis mozog a föld' mondást. Miután kénytelen volt megtagadni a föld mozgásának tanát, a vizsgálat után állítólag toppantott e mondáshoz. Ez azonban a 18. századból származó hagyomány (Büchm²⁵ 447, Tóth 140).

A 16. század közepétől mutatható ki az irodalomból, de lehet, hogy egy sokkal régebbi közmondásra megy vissza *se non è vero, è ben trovato* 'ha nem is igaz, de jól van kigondolva' (Büchm²⁵ 315, Tóth 304).

tempi passati 'az az idő elmúlt' v., 'régmúlt idők!' II. Józseftől jegyezték fel, hogy amikor Velencében a doge-palotát megtekintette, többek között egy képet látott, amely I. Frigyes császárt ábrázolta, amint 1177-ben Sándor pápa előtt leborulva elnyeri az egyházi átok alól való feloldozást. József császár ekkor mondta volna: „az az idő elmúlt”. (Büchm²⁵ 506, Tóth 163).

Verdinek Rigoletto c., 1851-ben bemutatott operájából vált híressé az egyik ária kezdete: *La donna è mobile* 'Az asszony ingatag' (Büchm²⁵ 375, Tóth 305).

A két világháború közötti időben az olasz szabadidő-mozgalom révén vált közhímmé a *dopo lavoro* 'munka után', amely azonban politikai színezete miatt később hamarosan feledésbe is ment.

Napjainkban vált szállóigévé egy olasz film címe: *dolce vita* 'édes élet' vagyis 'szórakozásban és élvezetekben töltött élet'.

283. Angol elemek. — Az angolnak a régi Magyarországon nem volt igazi divatja. Amint Országh László kitűnő történeti áttekintéséből (NytudÉrt. 93. sz.) kiviláglik, a reformkor előtt alig jött át egy-két szó. A reformkortól aztán lassanként fokozódik a hatás, de inkább csak egyes szavak honosodnak meg. Shakespeare klasszikus magyar fordításai révén, a darabjaiból népszerűvé vált szállóigék is inkább magyar formában terjednek, mint pl. *temetni jöttem Caesart, nem dicsérni*, vagy: *helyes a bőgés, oroszlán*. Később Coopertől: *az utolsó mohikán* (Országh AngEl 40) stb.

Az eredeti angol idézetek, akár irodalmi művekből származnak, akár egyéb eredetű szállóigék, csak azoknak körében voltak használatosak, akik jól tudtak angolul, és így a magasabb társadalmi rétegekben is öntudatlanul és szándéktalanul szinte egy elit szektát alkottak. E körön túl angol mondás csak akkor terjedt, ha nagyon általános jelentésű volt, amit a mindennapi életben bármikor lehetett alkalmazni, mint pl. *time is money* 'az idő pénz'. vagy *all right* 'minden rendben van'.

Az ismertebbek közül álljon itt néhány mutatóban. (A magyar értelmezések Bakos³ szerint.)

last (but) not least 'utoljára, de nem utolsósorban'. Rendszerint egy felsorolás vagy hosszabb elmefuttatás záradékaként használják. Shakespeare-től (Brüchm²⁵ 304, Tóth 329, Országh AngEl 88).

my house is my castle 'az én házam az én váram'. Sir Edward Coke-től (1551—1633) származik, az eredetinek némi módosításával (Büchm²⁵ 294, Tóth 325, Országh AngEl 20).

God, save the King 'Isten, óvd meg a királyt'. Az 1605-ben keletkezett népies dalból lett nemzeti himnusz. Ha az uralkodó királynő, mint ma, a *King* helyett *Queen* áll (Büchm²⁵ 306, Tóth 30).

time is money 'az idő pénz'. Ebben a formában 1748 óta mutatható ki, de az idő értékére már az ógörögök is rámutattak (Büchm²⁵ 351, Tóth 251, Országh AngEl 40).

the right man in the right place 'megfelelő ember a megfelelő helyen', vagy tanács formájában 'a megfelelő embert a megfelelő helyre'. Austen Henry Layard (1817—1894) 1855-ben elhangzott beszédéből (Büchm²⁵ 483, Ország AngEl 133, 136).

struggle for life 'a létért való küzdelem'. Darwinnak 1859-ben megjelent, a fajok keletkezéséről szóló művéből (Büchm²⁵ 312, Tóth 332, Ország AngEl 87, itt: 'lét-harc').

splendid isolation 'előkelő elszigetelődés'. Az angolszász országok külpolitikájának jellemzésére alkotta William Laurie kanadai államférfi 1896-ban. Nálunk művészi, írói zárkózottság jellemzésére is szokták használni (Bakos³, Ország AngEl 44).

gentlemen's agreement 'az adott szóra épülő (államközi) megegyezés' más meghatározás szerint: 'úriembert kötelező megállapodás, pl. két állam között'. Az Egyesült Államokban a múlt század nyolcvanas éveitől használatban (Bakos³, Ország AngEl 107).

284. Szláv elemek. — A szláv nyelvekből a népi érintkezés útján jöttek át szókapcsolatok. A legismertebb ilyen a *kótyavetye*, amelynek történetét az emlékekben jól lehet követni. Eredete a szerb, ill. horvát *ko će veće?* 'ki fog (v. ki akar) többet (adni)?' Ez árverezésen szokásos kérdés volt. Nálunk a 16. és 17. században a harcon szerzett zsákmány eladásánál szerepelt (TESz, Hadrovics: Magyar történeti jelentés 80).

Hasonlóan a délszlávból és ezzel párhuzamosan a szlovákból származott a *potom*, amely egy viszonyzó és mutató névmás kapcsolata volt: *po tom* 'azután, majd, később'. Eredetileg a hitelbe kért áruhoz kapcsolódott: 'majd aztán (meghozom az árát)' értelemben. Ebből fejlődtek ki később a 'nagyon kevés, nagyon olcsó', 'ingyen' stb. jelentések (TESz), és olyan szókapcsolatok mint *potom olcsón*, *potom pénzért*, *potom áron*.

A régi Monarchiában a Magyar Államvasutak kocsiablakainál figyelmeztetett a felirat: *Kihajolni veszélyes*. Ennek akkori horvát fordítása ugyancsak szerepelt az ablakoknál: *Opasno je van se nagnuti*. Ezt a mondatot sok magyar inkább csak tréfából megtanulta. Lett némileg rímelő fordítása is: *Ablakon a pofádat ne dugd ki*. Majd tovább víve a tréfát, párbeszédet szerkesztettek belőle, mintha kérdezné a vevő: *Opasnoje van?* — Nincs kérem. — *Se nagnuti?* — Az sincs. A két világháború között mint cserkészsnóta is divatban volt. (A jugoszláv vasutakon a figyelmeztetés később tegező formára váltott. *Ne nagingi se kroz prozor!* 'Ne hajolj ki az ablakon!').

Orosz részről néhány szó, mint *szamovár* vagy *trojka* már régebben átjött. A második világháború után az orosz megszállással a hatás fokozódott, de ekkor is inkább csak egyes szavakra vagy szócsonkokból összerakott mozaikszavakra korlátozódott, mint *szovjet*, *komszomol*, *kolhoz* és hasonlók. A kényszermunkára elvittek köréből származik egy igazi szókapcsolat, a rontott nyelvi formában nálunk megrögződött *málenki robot* (helyesen: *málen'kaja rabota*) 'egy kis munka', amiből esetleg több éves munkatábori sínylődés lehetett.

A legújabb reformmozgalom a Szovjetunióban két egyszavas varázsigét hozott forgalomba, ezek a *glasnost* és a *perestrojka*. Mindkettő átkerült nemcsak a magyarba, hanem talán a világ minden nyelvébe. Egyik sem új alkotás. A *glasnost* eredeti jelentése 'közismertség, köztudottság', a mai használatát talán úgy lehetne körülírni, hogy az állampolgároknak joguk legyen folyamatosan értesülni mindarról, ami poli-

itikai, társadalmi, gazdasági stb. téren történik vagy terveződik. A *perestrojka* még régebbi szó (1704-ben már szótározva). Eredeti jelentése 'átépítés, átalakítás'. Régóta szellemi térre átvive is használták. Mai értelemben az egész Szovjetunió politikai, gazdasági, társadalmi stb. átstrukturálásának szándéka és terve.

285. Frazeológiai segédkönyvek. — Az idegen nyelvek oktatásában a magasabb szintű nyelvtudás elérésére a tanárnak és tanítványának egyaránt szüksége van frazeológiai segédkönyvre. Ezen túlmenően az idegen nyelvekkel foglalkozó magyar előadók önálló frazeológiai kutatásokat is végeznek választott nyelvük területén. E munkák számbavétele már csak azért is szükséges, mert a magyar nyelvtudomány színvonaláról is tanúskodnak. A Kiegészítések csoportjában az ad 285 § adja a szükséges bibliográfiát.

286. A frazeológia esztétikai értékelése. — A frazeológiának az a része, amelyet az itteni felosztásunk szerint nyelvtaninak neveztünk, lényegében esztétikai szempontból semleges. Ebben is vannak természetesen elavult vagy elavulóban levő kapcsolatok, amelyek használata a stílusnak bizonyos ódon színezetet adhat, mint pl. *kap vmin* vagy *nem hajt vmire*, de ez nem magában a kapcsolat természetében rejlik, hanem az idő múlásával függ össze, amely minden nyelvi jelenségen éreztetheti hatását.

Egészen más természetű a képes beszéd, a körülírás, a szóláshasonlatok, valamint a megmagyarázhatatlan szólások tömege, amelyek között nagyon sok rikító színű stíluselem is van. A szólások, amelyeket Baróti Szabó Dávid óta oly szívesen nevezünk a „magyarság virágai”-nak, sem nálunk, sem a nyugati irodalmakban nem örvendtek mindig osztatlan kedveltségnek. Egy nép gondolkodása minél inkább hozzászokik az elvont fogalmakkal való operáláshoz, nyelvében a képszerű megfogalmazások annál inkább háttérbe szorulnak és annál inkább az egyszerű gondolkozású emberek birtoka maradnak. A 18. század racionalizmusára jellemző módon az akkori angol irodalomban az idiomatizmusokat olyan vulgarizmusoknak tartották, amelyek a logikával és a józan ésszel ellenkeznek. Joseph Addison (1672—1719) a prózájában használta őket, de a költészetben kerülendőnek ítélte. Samuel Johnson (ismertebb néven Dr. Johnson 1709—1784), író és nagyon népszerű szótáríró szerette volna az idiomatizmusokat eltörölni. Szótárát (megj. 1755) igyekezett megtisztítani a „mindennapi nyelv barbarizmusaitól, szabados idiómáktól, szabálytalan szerkezetektől”. (Ld. Collins XI.)

Az idiomatizmusok igazi értékét a nemzeti romantika fedezte fel. A népköltészet, népszokások, a népi anyagi kultúra megbecsülése természetes módon hozta magával a népi szólásformák gyűjtését is. Ezeknek nagyon sok eleme bevonult a műköltészetbe.

A régi magyar irodalomban az érdeklődés inkább a bölcs mondások, mint a nyelvi fordulatok iránt nyilvánult meg. Baranyai Decsi János (1598) és Kis-Viczay Péter (1713) gyűjteményei (Adagia) a görög és latin bölcs mondások magyar értelmezését végezték „amennyire lehetséges volt”. Az igazi népi szóláskincs a különböző műfajú irodalmi művekben, elsősorban a drámában és a vitatkozó iratokban őrződött meg. Érdekes megfigyelni, hogy a drámában milyen szereplők szájából hangzanak idiomatikus fordulatok. Balassi Bálint Szép magyar komédiájában Dienes, az egyszerű juhász mondja a legzamatosabb szólásokat, amint pl. „egybe hordjuk a gubát” (=

összeveszünk) vagy: „Silvanus inkább szereti Juliát, mint az héja a tikfiat” (Actus I, Scena III).

Szegedi Lőrinc Theophaniájában (1575) Kaintól hallunk ilyen kiszólásokat: „Megjött Antal Budáról” vagy „Gyakorta egy bolond olyat kérd, hogy hatvan papnak is megvicsorodik a foga belé” (RMDE 1:741).

Az életviszonyok változásával együtt jár a gondolkodásmód megváltozása. Ami régen színes képes beszéd volt, már nem illik bele a megváltozott élethelyzetbe. Nagyon furcsán hangzanék pl., ha a kedves tévébemondónő az esti hírek beolvasása közben a szokásos „váltunk témát” helyett ezt mondaná: „lovunk száját itt meg kell téríteni”, ahogy az egy régi elbeszélő költeményben olyan zamatosan hangzik.

Az új viszonyok új képes beszédet termelnek, s így lesz a politikai változás szállóigéje: „Vigyázz, Malvin, jön a kanyar!” (Békés² 1:365).

Függelék

(Részletesebb szólásmagyarázatok 287—301. §)

Munka közben néhány olyan szólással találkoztam, amelyeknek magyarázata körülmenyesebb bizonyítást kíván. Ezekkel eddig vagy nem foglalkoztak részletesebben, mint pl. *ráforrt a gégédre, nem elég az üdvösségre*; vagy foglalkoztak ugyan velük, de a hiteles forrásvizsgálat helyett megelégedtek egy magyarázó konstrukcióval, mint pl. *lassan páter a kereszttel*. Az ilyen szólások részletes tárgyalása a főszövegben megtörte volna az előadás folyamatosságát, és így célszerűbbnek tartottam ezeket mint külön kis cikkeket munkám végén összegyűjtve bemutatni. A következő néhány paragrafusban (287—301.) a pregnáns szavak betűrendjében sorakoznak.

287. *eben gubát cserél*. — Utoljára O. Nagy Gábor (Mi fán terem?³ 130—131) foglalta össze e szólásunknak sokféle magyarázatát. Ezek közül valójában egyik sem megnyugtató. Amint az lenni szokott, e körül is adomás történetek keletkeztek, de a nem adomaszerű magyarázatok sem igazán meggyőzők. Én nem akarom itt kétségeimet részletesen előadni, nem is tudok egy minden kétséget kizáró változattal előállni, csak arra akarom felhívni a figyelmet, hogy az *eben gubát cserél* aligha lehet eredeti alak, hanem többszöri kereszteződésen, rontáson keresztül nyerte mai formáját. Jelentése tulajdonképpen: 'értelmetlen csere' (egyenértékű dolgok cseréje). Az *eben* jelentése = *ebért*, mint ahogy a régiségben több hasonló példát lehet találni az *-n* ragos alak ilyen használatára: „Száz *pártán* nem adnék egy kontyot, Száz *koszorun* sem adnék egy főköttöt” (RMKT 17. sz. 3:80); „Égi jókat váltott a múlandó *kincsen*” (RMKT 17. sz. 2:213). A *guba* szót O. Nagy itt 'kutya' jelentésűnek veszi. A szólás mai értelme tehát 'kutyáért kutyát cserél'.

Eredetileg azonban a szólás értelme nem ez volt. A régiségben több olyan szólásunk van, amelyek az itt címben írtá emlékeztetnek, ezek azonban nem egyenértékű, hanem éppen nagyon is különböző értékű dolgok cseréjéről szólnak. Két ilyen latin szólás már Decsi Jánosnál (Adagia) is szerepel. Így (3:5:9:8 = 217. l.) *Pro cane malo suum reposcis*. (Szó szerint: 'Egy rossz *kutyáért* *disznót* kérsz'.) Magyar megfelelője: „Meg lenne benne, ha *ebért tinót* adnék”. A másik helyen (2:4:2:7 = 110. l.) *Tribus minis insumptis duodecim imputat* (fordítása: '*három* elköltött pénzért *tizenkettőt* számítt fel'). Ugyanitt (111. l.), egy másik latin mondás: *Pileum donat, ut pallium*

recipiat (fordítása: 'Süveget ajándékoz, hogy mentét kapjon vissza'). Mindkét itteni latin mondást Decsi egy magyarhoz adja: „Jól tart, de bizony meg veszi az árrát”.

Az idézett latin és magyar mondásokban az aránytalan értékű cserének két képszerű megfogalmazása van: az egyikben *kutyáért dísznót* vagy *tinót*, a másikban *süvegért (kalapért) mentét* (esetleg *köpenyt* vagy éppen *gubát*) szeretne kapni. Ezek alapján nem hiszek abban, hogy az „eben gubát cserél”-ben a *guba* jelentése eredetileg 'kutya' lett volna. Ez csak későbbi magyarázat, amikor a mondás eredeti jelentése már elhomályosult, és az aránytalan csere helyébe az értelmetlen csere képe lépett. Inkább azt gondolom, hogy kétféle megfogalmazás kereszteződött, és így került össze az *eb* és a *guba*. A *gubás eb* 'bozontos kutya' volt. „Ollybá tartom rossz embernek reámszólását, mint szeméten *gubás ebnek* ugatását” (NySz 1:1125, Thaly közlése); „*Gubás ebnek* borzas szőri, rám tátva szája” (RMKT 17. sz. 3:202). Így magát a *guba* szót kezdték 'kutya' értelemben venni, és a régi, eredetileg aránytalan értékű cserének kialakult 'értelmetlen csere' jelentése.

Ez is természetesen csak feltevés, amit több régi adattal kellene igazolni, de megvan az az előnye, hogy Decsi 1598-ból származó adataiból indul ki.

Ami magát a címben szereplő mondást illeti, ez nem látszik réginek. Mindenesetre feltűnő, hogy az EMSZT a gazdagon adatolt *eb* címszó alatt egyetlen ilyen példát sem idéz.

A *gubával* különben alakult egy másik, ugyancsak az aránytalan cserével összefüggő szólás. Az összecsengő *suba* értékesebb volt, mint a paraszti *guba*. Az utolsó ítéletben azonban az érték ellenkezőjére fordul:

A' Nyuszt-, hiúz-párduc-bőrrel bétet *suba*

Meg-homálosodik, s fénylik *bojtos guba*.

(RMKT 17. sz. 2:194)

Ugyancsak erről az értékkülönbségről tanúskodik a következő adat. (Nagyon tévednek egyesek:)

Alitván az *gubát*, s az bársony friss *subát*

mind egy bordában szóttnek,

S ím e rossz tót kását, s az nemes pikátát,

azon egy sóban főttnek.

(RMKT XVII 8:303)

Így az egyenlőtlen értékű cseretárgyakkal végzett veszteséges cserének kialakulhatott egy *subán gubát cserél* változata is. Ezt egy 1661 táján írt, Apafi Mihálynak szóló vers őrizte meg:

Ne hagyj el Erdély országát,

Mint jó fiú édes anyját,

Meg becsüld mint arany almát,

Ne cserélj te *subán gubát*.

(RMKT 17. sz. 10:219)

Ez a változat is bizonyítja, hogy a közzsájon forgó mondások nagyon is ki voltak téve a variálásnak.

Mi lehetett tehát az *eben gubát* cserél eredeti alakja? A Decsinél található, fentebb említett *Pro cane malo suem poscim* mondásból indulok ki. Ennek magyar megfelelője „Meg lenne benne, ha *ebért tinót* adnék”. Csakhogy a *sus* értelme nem *tinó*, hanem *anyadisznó*. Ez utóbbinak a régiségben 1690 óta kimutatható, a népnyelvben eléggé elterjedt szinonimája a *göbe*. Én tehát úgy gondolom, hogy a latin *canis malus* és *sus* összekapcsolódása a magyarban eredetileg „*eben göbét* (szeretne kapni)” lehetett, és csak később olyan területen, ahol a *göbe* szó ismeretlen volt, lett helyette az eléggé összezsengő *guba*, és ezzel együtt a szólásnak ’értelmetlen csere’ jelentése.

Ez a magyarázat meggyőzőbb lenne, ha találni lehetne egy olyan régi példát, amelyben a *göbe* szerepel, de ilyen egyelőre nincs. Előnye viszont az, hogy a legrégebb, az egyenlőtlen értékű dolgok cseréjére utaló mondásból és nem pusztá konst-rukcióból indul ki.

288. *édes mindegy*. — Ez a kapcsolat a mai nyelvben általánosan használt. Jelentése ’teljesen mindegy’. Pl.: „nekem az *édes mindegy*, hogy az adómat előre vonják le, vagy utólag fizetem” (közny.). Ennek ellenére mint frazeológiai egységet az ÉrtSz sem *édes*, sem *mindegy* alatt nem mutatja ki. Az *édes*-sel alkotott hasonlóan állandó kapcsolat az *édes kevés*. Ennek létrejötte nyilván az összezsengésnek köszönhető, és talán az *édes mindegy* példája is hatott rá.

Az *édes mindegy* esetében rá tudunk mutatni egy eredeti kapcsolatra, amely az alapja lehetett. A rokonsági nevek elé tett *édes* jelző a ’valódi’ a ’vér szerinti’, ’nem mostoha’ meghatározást jelenti, mint pl. *édesanya*, *édesapa*, *édes testvér*. A régi nyelvben a ’valakivel édes testvér’ fogalomra használták a *valakivel édes* egy kapcsolatot is. Erre több példa található Draskovich Jánosnak 1610-ben kiadott Guevarafordításában. Így: „Annius Verus ..., *mellyel édes egy* volt Galeria Faustina asszony” (DraskMA 1); „Cornelius Scipio ... amaz *Scipioval*, az mely Carthago városát az földre törette vala, *édes egy* vala” (Drask 81r); „Én azt ítélem, hogy az te leányodat még arra se merjed bízni, *akivel édes egy*” (Drask 34r).

A népnyelvben az *édes*-egy ugyanilyen jelentésben különösen Erdélyben követhető (MTsz, ÚMTsz). Átvitt értelemben az *édes*-egy jelentheti a szoros érzelmi összetartozást.

A régi adatok és a népnyelv tanúsága szerint az *édes*-egy eléggé el volt terjedve, hogy mintája lehessen az *édes mindegy* kapcsolatnak. Az ilyen tréfás megtoldás a frazeológia történetében közismert jelenség.

289. *eltörött a mécses és cserepet tör*. — Ezt a két szólásunkat O. Nagy Gábor (Mi fán terem?³, 347) összekapcsolja. Véleményem szerint a két szólásnak nincs köze egymáshoz.

Az *eltörött a mécses* (vagy *kis csupor*) kifejezést akkor szokták használni, ha kisgyerek valami nem nagy dolog miatt elkezd sírni, és ezt egy kis tréfával el lehet ütni. A mondás alapja egyszerű hasonlóság. Ahogy a valamilyen kemény tárgyhoz odakoccantott, megrepedt cserépmécsesből vagy csuporból szivárogni kezd az olaj, ill. a tej, ugyanúgy szivárognak a könnyek a gyerek szeméből. Az ilyen nem nagy jelentőségű sírást más tréfás mondással is el lehet intézni, pl. *itatja az egereket, legörbült a*

szája és hasonlóké. A lényeg itt az, hogy a gyerek maga semmi olyat nem követett el, ami miatt megrovást vagy büntetést érdemelne.

Egészen más az alapja a *cserepet* vagy *fazekat tör* mondásnak. Ezt nem is mondták gyerekekre, legalább is ilyen régi példát nem találtam, hanem mindig felnőttekre, aki valami helytelenséget, csínytet követett el, és ezzel neheztelést vont magára. A legrégebbi adat 1583-ból való: „Wokythewith János *fazekat tört*, udvarnál háborgott, kiben ha az én kicsiny tekintetem nem lett volna, nem jól esett volna dolga” (PetrReg 92—93). A további adatok mint *cserepet tör*, *cseréptörés* a 17. és 18. századból valók (O. Nagy, i. m. 348.).

A szólás eredetét én az ókorban kerestem, és a latin *tesseram frangere* kifejezéssel hoztam kapcsolatba. (Részletes magyarázatát lásd: Annales Univ. Sc. Bp. Sectio linguistica 10:131—133.) Röviden összefoglalva, a latin kifejezésnek az a tárgyi alapja, hogy a *tessera hospitalis* jelentette azt a kettétört tárgyat, amelyet a vendégbarátságot kötő két fél kicserélt, és így az összeilleszthető két darab mintegy személyi igazolvánnyul szolgált. Ha az egyik fél a maga darabját eltörte vagy elvesztette, ezzel egyúttal eljátszotta a vendégbarátság jogát. Átvitt értelemben aztán a kifejezést akkor is használták, ha valaki helytelen, bántó viselkedéssel megsértette, eljátszotta a vendégjogot. Plautus *Cistellaria* c. darabjában (2. felv., 1. jelenet) szerepel egy könnyelmű, megbízhatatlan fiatalember, akinek ezt mondják: „Hic apud nos iam, Alcesimarche, *confregisti tesseram*”. Forcellini szótára a helyhez megjegyzi: „h(oc) e(st) hospitii ius violasti”, azaz ‘megsértetted a vendégjogot’.

Van-e közvetlen összefüggés a *tesseram frangere* és *cserepet tör* kifejezések között? A feltevés nem lehetetlen. Humanistáink a latin irodalomból könnyen átvehettek egy ilyen szólást, ami aztán a magyarba is átkerülhetett. Ehhez azonban bizonyítékok kellenének, pl. a humanistáink levelezésében egy-egy példa ennek a kifejezésnek használatára. Talán A magyarországi latinság szótára, ha eljut a *tessera* szóig, erre is választ ad.

A *cserepet tör* és a fenti példában szereplő *fazekat tör* kapcsolata természetes. A cserépedényt gyakran mondják egyszerűen *cserép*-nek. A behelyettesítés mint ilyen esetekben szokásos variáns magyarázható.

290. eresztett lator és hétpróbás gazember. — Az első szókapcsolat nem valami elbocsátott, szabad lábra helyezett bűnözőt jelentett, hanem ugyanúgy átvitt értelemben volt használatos, mint a *hétpróbás gazember*. Eredete az ötvösség körébe nyúlik vissza. Itt az olvasztással tisztított aranynak, a színaranynak egyik neve volt *eresztett arany*. A fogalomra a hazai latinságból már Anonymus idézhető, akinél a 11. fejezetben *aurum coctum* szerepel. A Kievből Vladimir felé vonuló Álmos előtt a ladoméri vezér a várost megnyitja és többek között száz márka *színaranyat* ajándékozik neki: *centum marcas auri cocti*. (P. magister, Gesta Hung., Juhász László kiad.; a *színarany* Pais Dezső fordításából véve, vö. Pais MagyAn 36.) Az *eresztett arany* régi előfordulásait be kell állítanunk abba a tárgykörbe, ahol a kapcsolat keletkezett. Régi nyelvünkben számos példa található arra, hogy az aranyat tűzzel tisztítják, próbálják. Eből metaforával lesz a gyakran ismétlődő kép, hogy az embert a bajok, a viszontagságok próbálják meg.

Néhány példa az eredeti jelentésre: *Tisztul az arany is tűznek erejével* (RMKT 17. sz. 2:19); *Aranyat az tűzben szokták megpróbálni* (RMKT 17. sz. 8:400); *Mert a tiszta aranyat a tüzes kemence próbálja meg* (Drask 159v).

Példák hasonlatokra és átvitt jelentésre: Az miként az igaz *arany tűzben*, hasonlóképpen barátság is ... és ... szeretet ... külömb és ismég külömbéle *szerencsének* folyásin *próbáltat meg* (RMDE 2:135); Mint *arany a tűzben*, Úgy *megpróbáltatott* Jób (RMKT 17. sz. 9:143); Igaz husvétnek báránya; Váltásunk *próbált aranya* (RMKT 17. sz. 15A:396); Erkölcsöm ... [Isten] ... Tiszta finum, *próbált arany*nak találja (BalB és 16. SzK 2:403; vö. a Bibliában Jób 23, 10).

Az *eresztett arany* kifejezésére a NySz (1:111) példáin kívül még: „Mint az *eresztött aranyat* és hétszer tisztult ezüstöt, melyet *tűzben égettenek*” (KerGyül 54). Ez volna tehát az *eresztett lator* egyik mintája. Az *eresztett* jelentése itt ’tökéletes, nagyon ügyes’ és hasonlók, amit ma ’minden hájjal megkent’-nek neveznénk.

Az *eresztett lator* kapcsolat a régiségben egyelőre két példából ismert. Az egyik Laskay János Aesopus-életrajzában szerepel. Aesopus az őt hamisan vádoló fogadott fiának megbocsátott, „és ismétlen hozzája fogadá, gondolván, hogy ez világon oly *eresztett lator* ember nem lehetne, akinek ilyen jó tétemény által meg nem kellene jámborodni” (E3r-v). A másik példát egy 1594-re tehető csonka nyomtatványból a NySz (1:671) idézi: „Ne bizzál édes-beszédő emberben, tiszta *eresztett lator* ő dolgában” (FortSzer. M4b; a nyomtatvány rokonságára l. RMNy 1:628—629, 747. sz.). Az itt szereplő *édes-beszédő* jelző figyelmeztet, hogy az *eresztett lator* másik mintája az *eresztett méz* lehetett (NySz 1:671), bár ennek példái csak Faluditól és Kresznericstől valók.

A *hétpróbás gazember* (ÉrtSz) eredeti képe az ezüstművességben keresendő. Az aranyhoz hasonlóan az ezüstöt is olvasztással tisztították. Az ezüsthöz a hétszeri próba volt az igazi.

Két példa: „Mint az *eresztött aranyat* és *hétszer tisztult ezüstöt*, melyet *tűzben égettenek*” (KerGyül 54); „Az istennek szent ígéje, tiszta minden ő beszéde, mint az *próbáltatott ezüst*, *hétszer megöttezett ezüst*” (KerGyül 52).

Ez a kép ment át aztán az elvont síkra, mint az ’igazi, hamisítatlan’ fogalom metaforikus párja.

291. füle botját se mozdítja. — O. Nagy Gábor (NiFT³ 187—189) joggal utasítja el azt a feltevést, mintha a fenti szólásban a *botját* helyett eredetileg *bojtját* lett volna. Erre a feltevésre ugyanis semmiféle adat sem található. Az ő nagyon valószínű magyarázata szerint két kapcsolat keveredéséből keletkezett egy harmadik. Az egyik a füllel: *fülét (sem) hajtja valamire*, a másik pedig a bottal: *botja fejét sem hajtja rá*. Mindkettőnek jelentése ’nem törődik vele, fel sem veszi’ stb., és mindkettőnek a régiségből megbízható adatai idézhetők. Ehhez a nagyon is valószínű magyarázathoz még egy kiegészítés kívánkozik, ami a keveredést valószínűleg elősegítette. A régiségben ugyanis van *fül dohja* vagy *füle dohja* kapcsolat. Az első alakot a NySz (1:515) Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediájából (megj. 1655-ben) idézi: „A fülben legbelöl egy bőrcske vagyon, mely *fül dohjának* hivatnak.” Értelmezése a NySz-ban ’tympanum auris’, ill. ’Ohrtrommel’. Hogy ez Apáczaitól nem valami tudományos kényszermegoldás volt, mutatja egy 1674-ből való költői adat, egy halotti búcsúztatóból: (A halál nem ismer kíméletet,)

Ha szép könyörgéssel vered *füle dobját*,

Hajtani akarod hozzád a kősziklát.

(RMKT 17. sz. 11:268)

A *dobját* és *botját* eléggé összezsengenek ahhoz, hogy a fentebb említett szóláskeveredésben a *füle dobját*-nak is szerepet tulajdoníthassunk. (Lásd az ad 291 §-t is.)

292. gazda nélkül vet számot. — O. Nagy Gábor (MiFT³ 425—426) nagyon szemléletesen magyarázza a *számot vet* kifejezés eredetét abból az időből, amikor a számlálást még apró tárgyak (kavicsok, kukoricaszemek, pénzdarabok) bizonyos szabály szerinti rakosgatásával, ide-oda vetésével végezték. Hiányzik azonban nála a címmül itt szereplő szólásunk, de fel van véve másik művében, a Magyar szólások és közmondások-ban (MSzK g 151). Margalitsnál két helyen is szerepel. Egyszer *gazda* alatt M (= Szenci Molnár Albert) jelzéssel: *Gazda nélkül számot vet*. Másodszor *számol* alatt: *Gazda nélkül vet számot* M jelzéssel. Ugyanitt más megfogalmazások: *Kocsmáros nélkül csinálja a számadást* (Német) S (= Sirisaka) jelzéssel; *Nem jó gazda nélkül számolni*. KV (= Kis-Viczay) jelzéssel.

A régi adatokban a kapcsolat mint szólás és közmondás vegyesen szerepel. A legrégebbi adatok a következők: 1532 (Brodarics István szerémi püspöknek Nádasdy Tamáshoz írt latin nyelvű levelében): *Alioquin gazda nekwl vetewnk zamoth* (TörtTár 1908:290); 1570: [A katolikusok a magyarországi papi méltóságokat már előre szétszótották,] Mert készen immár *számot vetettne* volt, *De a gazda nélkül* (HeltHáló 361); 1648: De csak hiaban effelöl minékünk beszélgetnünk, és amint mondgyák, *Gazda nélkül számot vetnünk* (RMDE 2:153); *De jo Uram, Gazda nélkül vetsy számot* (i. m. 162).

A különböző időkből származó adatok azt mutatják, hogy a szólás, ill. a közmondás általánosan el volt terjedve. Érdekes itt is, hogy előbb jelenik meg a szólás, mint a közmondás, akárcsak az *átlát a rostán* esetében. Több hasonló eset valószínűvé teszi, hogy a szólás keletkezése általában megelőzi a közmondását. A szólás már régóta forgalomban van, amikor egy eléje tett állító mondat általános érvényt ad neki, és ezzel elindul a közmondás élete. Előfordulhat tehát, hogy amit ma a közmondás töredékének érzünk, az volt az eredeti mag, amely körül a közmondás létrejött.

Nyelvi magyarázatként annyit érdemes megemlíteni, hogy a *gazda* jelentése itt 'kocsmáros, fogadó', ahogy azt a Margalitsnál (*számol* alatt) idézett változat is mutatja. A szólás tehát a kocsmában fogyasztott étel-ital megfizetésére vonatkozik. A *gazda* szónak ilyen jelentését sem a NySz sem a TESz külön nem jelzi, de az ÉrtSz igen (1b). Példáit könnyű találni régi szövegekben. Így miután a Tékozló fiú (Baranyai Pálnak 1545-ben írt históriájában) sok mulatozással minden pénzét elköltötte, végül: „Levoná róla ruháját az *gazda*, Miért hogy fizetni nem vala jószágá”. (BalB és 16. SzK 1:515) Itt nem parasztgazdáról, hanem kocsmárosról van szó, mert a fiút csak később fogadja fel egy „pór” disznópásztornak. Egy másik példa 1687-ből az irgalmas szamaritánus történetében szerepel. Itt a vendégfogadó tulajdonosát nevezik *gazdá*-nak. A szamaritánus szállást keres:

Gyorsan mutatának egy vendég-fogadót,
Az nyugodalomra alkalmas és jót,
Az *gazdát* köszöntvén monda néki ily szót...
(RMKT 17. sz. 13:110)

A *gazda* szó ezen a helyen még hatszor szerepel ugyanilyen értelemben.

Ami a szólás eredetét illeti, valószínű, hogy a németből származik. Itt közismert a *die Rechnung ohne den Wirt machen* szólás. Magyarázata: 'ohne Erfolg handeln, weil

man sich des Einverständnisses der letztlich maßgeblichen Person nicht versichert hat' (Duden Stilwb *Rechnung* alatt). Hasonlóan, de mondat formában: *er hat die Rechnung ohne den Wirt gemacht*, magyarázata: 'hat sich getäuscht' (WuW *Rechnung* alatt). A 16. században a német hatás már elég erős volt nálunk ahhoz, hogy egy szólás átvételével számolhassunk.

293. heten vannak, mint a gonoszok. — Ennek a szólásnak magyarázatához O. Nagy Gábor (MiFT³ 199–201) meggyőzően fűzi hozzá a hetes szám misztikus jellegével kapcsolatos példákat. Megfelelkezik azonban két evangéliumi helyről, ahol a *hét* szám éppen a *gonosz lelkekkel* kapcsolatos. Máténál (12, 45) az emberből eltávozott gonosz lélek (*fertezetes szellet* MünchK) nem találja nyugtát, magához vesz „egyéb *hét szelleteket*” és visszatér velük az elhagyott emberbe. A másik ilyen hely Lukácsnál van (8, 2), ahol Mária Magdolnából *hét démon* távozott; a MünchK szerint Jézus vetett ki belőle „*hét ördögöt*”). Ezek a bibliai helyek eléggé ismertek voltak ahhoz, hogy ezek is segítsék a *hét ördög* képzetének megörögződését a néphitben és frazeológiában egyaránt. Hogy ez nem pusztá feltevés, bizonyítja a Domonkos-kódex egy helye (108), ahol egy ördögös asszony gyógyításáról van szó. Ez az ördögös nő szent Domonkos prédikációját állandó „lator, lator” közbekiáltásokkal zavarta, mire a szent „némölj meg, némölj meg”-gel válaszolt. Végül az asszonyban levő ördög kiáltott: „Nem űsz ki minket innét, mert miénk ez; sem ki nem megyünk. *Heten vagyunk*, kik ezenképpen és ezenképpen mentünk be; és kezdé mindenik kiugatni az módot, miképpen belement”. Végül Szent Domonkos mégis kiűzi az ördögöket és meggyógyítja az asszonyt.

294. hosszú padra von. — Egyetlen példája Heltai Háló c. művében fordul elő. Ebben a spanyolországi inkvizícióval foglalkozó, latinból fordított könyvben többek között egy angol üzletemberről van szó, akinek áruit Spanyolországban az inkvizítorok lefoglalták, és ezért egy prokurátort küldött az áruk visszaszerzésére. „A szent atyák a *hosszú padra* kezdék *vonni* a dolgot, és meghagyák néki, hogy szószólót keresne magának, és írásba foglalná minden dolgait és kívánságait” (HeltHáló 264). Végül is sok huzavona után az áruk az inkvizítorok kezén maradtak.

Maga a kifejezés a német *etwas auf die lange Bank schieben*-nek majdnem pontos fordítása. Ennek jelentése 'nicht gleich erledigen, aufschieben' (Duden Stilwb, hasonlóan WuW). Az eredetileg német (erdélyi szász) anyanyelvű Heltainak könnyen tollára jöhetett ez a kifejezés, de az is lehetséges, hogy fordításánál a latin szöveg mellett német változatot is figyelembe vett. Ilyen szempontból érdemes volna az egész Hálót végigvizsgálni.

295. illa berek, nádak, erek! — Ezt a szólásunkat O. Nagy Gábor (MiFT³ 243) helyesen vezeti vissza eredetibb formájába: *Illa berek, nád a kert!* Amit azonban magyarázatként hozzáfűz, ti. 'fuss a berek felé, mert nádból van a kerítés', az már tévedés. Szerintem a helyes értelmezés itt, némileg részletesebben megvilágítva, a következő: 'fuss, a *kert* helyett legyen a *nád* a búvóhelyed'. Ennek igazolására a következő mozzanatokra kell figyelemmel lennünk.

A *kert* mint búvóhely. — A *kert* jelentése itt nem 'kerítés' hanem 'Garten'. Természetesen nem a gondosan ápoltság virágos vagy veteményes kertre kell gondolnunk, ha-

nem fákkal, bokrokkal beültetett nagyobb területre, amelyen gazdasági épületek is állottak. (Elég a NySz és Oklsz adataira gondolni.) Ilyen volt a régi *major-kert*. Veszedelem idején ilyen kertben nagyon is alkalmas búvóhelyet lehetett találni. Egy példa 1679-ből: (átvonuló török csapatok elől mindenki menekül,) „Körös János uram megfutá pályáját, Igen *futamodá az kerteknek útját*, ... Hol imitt, hol amott kullyogtatá magát” (RMKT 17. sz. 11:370).

Kert helyett a bokor is szolgálhat búvóhelyül: [A részegesek csak italozás közben bátrak,] Józanulván ha rákelnek, *bokrot keresnek* (BalB és 16. SzK 1:313); Elvesztettem lovam fékét *Bokroknak* is látom szükét (RMDE 2:73 = nincs hova menekülnöm).

A nádkerítés. — O. Nagy Gábor főleg ott téved, amikor a nádkerítést könnyen áttörhetőnek gondolja. Falun ma is kerítésnek a többretegű nádsor alsó végét beássák a földbe, fent pedig két oldalt a kerítéslábakhoz kötött vízszintes hosszú rudakkal fogják össze. Régen sem igen történhetett másképp. A nádkerítés egykori leírása (1675) éppen a szilárdságát, tartósságát dicséri:

*A nád kertet sem kell erőltetni,
Mert aki sövényét nádból jól keríti,
Se szél, se a barom, könnyen le nem döjti.*
(RMKT 17. sz. 11:320)

Az ilyen kerítést tehát menekülés közben nehezen lehetett volna áttörni. De egyébként sem volt tanácsos a nádkerítésnek csak úgy nekirontani, mert a törött, hasadt nádszál olyan éles, mint a legélesebb kés, a vigyázatlan embert, (főleg a kezét) összevagdálja.

A nád mint búvóhely. — Hogy szólásunkban a *nád* nem a kerítés nádja, hanem a 'nadas' mint jó búvóhely, arra ugyancsak a régiségből idézhetők példák. Először is Ilosvai Toldijából: „Az réten és *nádon* Miklós *budosik* vala” (NySz 2:911); továbbá 1603 (Székesfehérvár veszése):

Hajdúk magokban aztot elvégezők,
Hogy az *bózót* az nyakokban vegyék,
...
Zázlók s Hadnagyok hagyván *nádat* *búják*.
(RMKT 17. sz. 1:155)

Szamosközy feljegyzései között egy 1605-bn kelt levél részlete: „üljünk be, szerelmes barátom, az *nád közepibe*” (Szam 180). Ugyancsak nála egy ismeretlen szerzőnek a szamoskereshti ütközetről (1596) szóló beszámolójában: „ki... az szőlőben futott be... ki ismét alá futott az *nádra*, az török előtt gyalog által jött” (Szam 268). Ismét egy másik hely ugyanattól a tudósítótól: „én eljövék az fegyveresek után, azok egy rút *nadas helyen* neki menének az sárnak” (Szam 271). Ezekből a példákból világos, hogy a *nád* és *nadas* ilyen tárgyi környezetben ugyanazt jelenti. Hogy a *nadas* harcolás közben jó búvóhelynek bizonyult, más példák is mutatják. Így Szigetvár védői közül: „Huszonötön csak bennök (= közülük) maradának, Kik az *nadasra* kiszaladtak vala” (BalB és 16. SzK 1:859); [Tót Mihály a hajdúkkal] „Nagy hertelen

éjjel meg vissza-feltére, Az nádason, rétön mind el-felcsellege” (BalB és 16. SzK 1:335, Tinódi). S végül a szólásunkat is magába foglaló példa 1675-ből:

Ellenségeid téged hogy majd meg-kerítnék,
Ha mondják: *Nád a kert, szaladj, illa berék,*
Lábaid a *nád* közt menedéket lelnek.

(RMKT 17. sz. 11:319)

Az elmondottak alapján aligha lehet kétséges, hogy szólásunkban a *nád a kert* rész úgy értelmezendő, hogy 'a kert helyett a nádas szolgál búvóhelyül'.

296. körmére ég a dolog. — O. Nagy Gábor (MiFT³ 303) ezt az átvitt értelmű mondást konkrét alapból kiindulva a következő módon magyarázza: „A szemléletnek az az alapja, hogy ha kézben tartott, lánggal égő világító eszköz, különösen gyertya ... fényénél dolgozik az ember, sietnie kell, hogy meg ne égesse a kezét, azaz a szó szoros értelmében a körmére ne égjen a gyertya ...” További körülményként említi, hogy a szerzetesek, ha sötétben akartak olvasni, apró viaszgyertyát ragasztottak a körmükre, és ha nem siettek, a gyertya megégethette a körmüket. A már átvitt jelentés legrégibb adatát 1565-ből Melius Péternek „Az két Samuel könyveinek ... fordítása” c. művéből idézte Szily Kálmán: „szinte *körmökre égött*” (MNy 14:152). Hogy O. Nagy Gábor helyesen vezeti vissza e mondásunkat az eredeti képre, a *gyertya égésére*, arra egy régi vers is tanú lehet. Nyéki Vörös Mátyásnak a Test és Lélek vetélkedéséről szóló Dialogus-ában (megj. 1623-ban és később többször) a Lélek veti szemére a Testnek: „De igen *körmödre égett most a gyertya*” (RMKT 17. sz. 2:145). Hogy pedig a mondás eredete valóban a kolostori gyertya melletti imádkozásra megy vissza, azt Szent Domonkos legendájából az eddigi magyarázatokban még figyelembe nem vett részlet is igazolja (DomK 56). Amikor Szent Domonkos Bolognában éjszaka gyertyavilágnál valamilyen írást olvasott, megjelent neki az ördög majom képében, és játékosan utánozni kezdte. „Tahát parancsolá neki szent Damankos atyánk, hogy az gyergyát kezébe tartsa. Mikoron az gyergyában igen kevés volna, és az ördeg el akarná vetni, parancsolá neki szent Damankos atyánk, hogy mindaddig tartsa míg-nem mind *megég*. Tahát *kezdé az gyergyának lángja égetni az ördeg kezét* és kezdé igen ordejtani. Szent Damankos atyánk megvervén az ördeget az ő istápjával, hagyá elmenni”. Lehet hogy ez a kis történet a szent legendájának közismertsége folytán szintén hozzájárult a szólás elterjedéséhez. Az eredeti képet aztán átvihették a sürgősen végzendő feladatokra.

297. lándzsát tör valaki mellett. — Kertész Manó (Szokmond 130—131) határozottan kimondja, hogy „a német nyelvből kaptuk ezt a szólást”, és eredetijét is idézi: *für jemanden eine Lanze brechen, eine Lanze einlegen*. O. Nagy Gábor (MiFT³ 326—327) ezt a magyarázatot elfogadja. Véleményem szerint tökéletesen igazuk van. De mindkettőjük magyarázatában a vitézi vetélkezésnek két különböző korban kialakult szokása és szertartása eléggé egybeesődik. Az egyik a középkori udvari szórakoztató bajvívás, a latin *hastiludium* vagy *torneamentum*, a másik a török időkben szokásos bajvívás, amikor magyar és török vitézek katonás becsvágyból hívták ki egymást párviadalra. A középkori szokásra utal a Toldi szerelmében Arany: „Hogy *törének*

láncsát a szép Piroskáért?” Ez azonban Arany rekonstrukciója. A régi magyarban ugyanis semmi nyoma annak, hogy a vitézek *valakiért*, szívük hölgyéért vívtak volna, amiből az átvitt jelentésnek is ki kellett volna alakulnia. A 16. és 17. századi adatok, amelyekre Kertész és O. Nagy hivatkoznak, teljesen más tárgyi alapból valók. A magyar—török harcok idején már nem volt igazi udvar, a bajvivó vitézek nem is *valakiért*, hanem egyéni erőmutogatásból, a vitézi becsületért szálltak szembe egymással. És ezekben a párharokban sohasem a *lándzsa*, hanem a *kopja* és a *kelevéz*, vagy egyszerűen a *fa* (valószínűleg vashegy nélküli rúd) volt a fegyver. Ennek megfelelően magának a viadalnak elnevezése *kelevéz-törés*, *kopja-törés* vagy *kopja-rontás* volt. A Kertésztől idézett példákhoz néhányat tudok adni: „Az jó katona legény kész menni csatára, Bátorsággal megyen lován *kopja-rontásra*” (RMKT 17. sz. 3:314); „Gyorsan vén barátta ő *kopiát tört* vala” (BalB és 16. SzK 2:250); „Először *kópia törni* jövének; (alább:) Készülének vitézek ütközetre, Fejenként sebes *kopiatörésre*” (BalB és 16. SzK 2:186).

A mai *lándzsát tör valaki mellett* tehát nem leszámazottja a régi magyar bajvivás szókapcsolatainak, ahogy ezt már Kertész és O. Nagy is inkább csak ösztönösen érezték és megfogalmazták. A vitathatatlan német eredet mellett két érv szól, az egyik a *valakiért* határozószó, amelyre a magyar régiségből nincs utalás, a másik maga a *lándzsa* amely a régi bajvivások említésében ugyancsak nem szerepel.

298. *lassan páter a kereszttel.* — Ennek a szólásunknak értelmezését M. Horváth Endre (MNY 29:112) adta, akitől O. Nagy Gábor (MiFT³ 461) átvette. Mindketten a *lassan a testtel* szólásból indulnak ki, és ezt a temetési menet elejének szóló figyelmeztetesként magyarázzák. Ehhez mintegy bizonyító változatként adják hozzá a *lassan páter a kereszttel* szólást, amelyet viszont a búcsújárók menetére vonatkoztatnak. O. Nagynál szó szerint: „Ez utóbbi szólás esetében azonban valószínűleg nem a gyász kíséretből, hanem a búcsúsok menetéből elhangzó figyelmeztetés a kifejezés eredete. A gyalogos búcsújárók élén szokott ugyanis keresztet vivő páter, barát, azaz szerzetes haladni”. Ez a magyarázat nagyon valószínűnek látszik, de helytelen tárgyi feltevésen alapul. A búcsújárók előtt keresztet is vihettek ugyan, de legfeltűnőbb kegytárgyuk nem a kereszt, hanem a zászló szokott lenni, amelyet nem a pap, hanem egy markos parasztember a vállán függő csőszzerű kantáros zászlótartóba támasztva vitt. Csulák Mihály (Nyr 98:360) erről részletes tárgyi információt ad: „körmenetek, egyházi ünnepek alkalmával régebben szabályozott rendje volt annak, hogy melyik zászlót, kegytárgyat melyik szakma képviselői vigyék. (A leghatalmasabb zászlót pl. csizmadia-zászlónak hívták.)”

Féltetve most a temetési menetből származó *lassan a testtel* szólás ügyét, a címben jelzett *lassan páter a kereszttel* kapcsolatot kell eredeti tárgykörébe állítanunk.

Ismeretes az, hogy régen a hadseregben nagyon gyakoriak voltak a világi papok és szerzetesek, akik a katonákat harcra buzdították. Egy régi vers 1681-ből mondja: „Loboknak a zászlók, hadakat is gyűjtet, *Káplánt, prédikátort egyaránt fölülte*” (RMKT 17. sz. 11:418). Hogy ez valóban így szokott lenni, bizonyítja Heltai Hálójának egy nagyon jellemző részlete. Ez a mű fordítás ugyan, de magyar vonatkozású helyei is vannak: „Ezért gyűltenek volt ennyi *papok, barátok* minden felől Maximilianus császár *táborában*, mikoron az vén törek császár vitatja és vészi vala Szigetet és Gyulát. Mert akkoron egynyihány ezren voltanak *barátok és papok a táborban*, és

minden napon *keresztel jártanak* az ora pro nobissal ...” (HeltHáló 360). A legfőbb bizonyíték azonban Zrínyi János Nálasdy Tamáshoz 1540-ben írt levelének az a része, ahol arról szól, hogy az ellenségre buzogánnyal kell támadni: „bottal (= buzogánnyal) kell hozzá kezdeni, *a keresztet hátra kell hadni*” (LevtKözl 1:147).

Az idézett hadi vonatkozású helyek egymást kiegészítve eléggé bizonyítják, hogy a *lassan páter a kereszttel* szólás eredetét a hadviselés körében kell keresnünk.

Idővel a már kialakult szólást a búcsúsokra is lehetett vonatkoztatni. Erre utalnak O. Nagynál (MSzK k 810) a lassítást kérő szöveghez csatlakozó olyan toldalékok, hogy egyik vagy másik menetelő a szükségét végezhesse. Az ilyen tréfás hozzátoldások a szólások körében gyakorlatok.

299. nem elég az üdvösségre. — Ennek az enyhén gúnyos értelmű szólásunknak ma már senki sem érzi vallásos hátterét, pedig valamikor a reformáció korában súlyos teológiai kérdés volt, és heves szellemi harc dúlt körülötte. Tudtommal ezt a vallási hátteret nálunk eddig még senki sem vizsgálta tüzetesebben. Az ÉrtSz felvette a szólást („nem elég az *üdvösséghez*” változattal együtt), és jelentését így határozta meg: 'a cél, az ügy szempontjából édeskevény v. nem kielégítő'. Ugyancsak az ÉrtSz idézi a *szükséges az üdvösségre* változatot is. O. Nagy Gábor a *Mi fán terem?* szólásai között nem tárgyalja, de felvette a Magyar szólások és közmondások közé (MSzK ü 1) '(jóval) kevesebb, mint amennyi kellene; édeskevény' értelmezéssel és *gúny* minősítéssel. Feltűnő, hogy a NySz, amely pedig nagyon is számon tartja az állandósult, szólasszerű kapcsolatokat, sem az *elég*, sem az *üdvösség* alatt semmi ilyenre nem utal. Úgy látszik a reformáció és ellenreformáció korában ez még nagyon is élő kérdés volt, még nem alakult át képes értelmű szólássá, és így a szótár gyűjtői sem figyeltek rá. Az EMSzT (2. köt.) az *elég* címszó alatt ugyancsak nem közöl ilyen példát. Érthető, mert anyagát egészen más tárgykörökből meríti.

Az üdvözülés kérdése természetesen a középkori teológusokat is foglalkoztatta, de egészen más szempontból. Itt előtérben az ember egyéni érdemszerzése állt, és a főcél az volt, hogy az egyén minél tökéletesebben bírja az erényeket, amelyek az örök üdvösségre érdemessé teszik. A Guary-kódex egy helye nagyon szépen rávilágít erre. Az alázatosság és szeretet olyan erények, amelyek nélkül más erények hatástalanok maradnak: „ha valamely embörbe ez szent alázatosság és az szent szeretet nem lejend, semmit egyéb jószág (= erény) *nem használ neki örök idvösségére*” (GuaryK 63).

Ez a szemlélet a reformációval megváltozott. Az ember egyéni érdemszerzése helyett Jézus kereszthalálának megváltó érdeme lépett előtérbe. Annak az általánosan megfogalmazott tételnek, hogy Jézus az ő engesztelő kereszthalálával az emberiséget megváltotta, több rejtett csapdája volt, amiket a reformáció teológusai a katolikusok ellen ki is használtak. Nevezetesen az alaptételből kiindulva: ha Krisztus megváltotta az emberiséget, akkor az egyes ember cselekedetei mit érnek az üdvösség megszerzésében, gonosz cselekedetei pedig hogy okozhatják elkárhozását? Kell-e jótékonytárgyakat gyakorolni a földön, hogy az ember érdemeket szerezhessen a másvilágra? Ér-e valamit az imádság a tisztító tűzben szenvedőkért? Lehet-e a szenteket kérni, hogy Istennél érettünk közbenjárjanak? stb. Ezek az itt nagyon is egyszerűen megfogalmazott kérdések a reformáció korában szellemet, lelket próbára tevő kérdések voltak. Ez a teológiai töprengés természetes módon Magyarországra is áterjedt. Mindjárt első

ismert hitvitázónknak, Ozorai Imrének 1535-ben keletkezett (címlap nélkül fennmaradt) művében is az üdvösség kérdése központi helyet foglal el.

Ebben az első lutheri szellemű magyar vitairatban találjuk meg szólásunk eredeti vallási értelmét. Elhagyva itt a szerteágazó teológiai elmefuttatásokat, csak a minket érdeklő gondolatmenetet emelem ki: Ha az ember a törvényt teljesen meg tudná tartani, ez elég lenne az üdvösségére, de az ember erre nem képes, a bűne tehát elég ugyan a kárhozatára, de jótettei nem elégségesek üdvözülésére. Szó szerint (a központozás némi módosításával): „azért gondold meg immár, ha a parancsolatot meg tarthatod, miért a törvén azt kívánja, hogy mindenestől fogva megtartassa, hát *a te üdvösségedre elég*. De kicsoda, aki mindenestől fogva megtartotta? senki; egy beszéddel azért, a mi bűnünk *a mi kárhozatonkra elég*, a mi jó tetteimünk pegeg *nem elég a mi üdvösségünkre*, mert annéra jól nem élünk, amennyire kellene, és a parancsolatot teljességgel meg nem tarthatjuk” (Ozorai H8v—11r).

Ha tehát az ember a maga erejéből az üdvösséget el nem érheti, ezt csakis Istentől kaphatja „ingyen és ajándékon”, és csakis „a Christus érdeméből” (I3v). Végül is: „kicsoda volt uolna oly kegyetlen (= hitetlen) ember, ki azt merné mondani, hogy a Christus halála nem volt volna *elég a mi üdvösségünkre*” (I4v).

Krisztus érdemének fontosságát tovább fejtegetve Ozorai példaként egy pogányt hoz fel, aki Krisztusról semmit sem hallott: „kérdem azért én, hogy ennek az ű jó tette mit *használ* űneki az ű üdvösségére és az ű bűnének meg bocsánatjára? bizon minden azt mondja, hogy nem használ” (I5r). Ha viszont a pogány megtér, és hisz Krisztusban, egyedül Krisztus érdeméért, nem pedig előző jótetteiért nyert bűnbocsánatot, „mert annak előtti való jó tetteim semmit neki *nem használ az ű üdvösségére*” (I5v).

A későbbi hitvitázó irodalomból csak Heltai Háló c. latinból fordított művének egy részletére utalok: „Gonsalvus János, egy prédikátor... mikoron... prédikál vala a népnek az igazulásról Isten előtt, nem tulajdonítja vala azt semmi emberi cselekedetöknek, hanem csak az Isten fiának, az Iesus Christusnak érdemének, az igaz penitencia-tartó és cselekedő hitnek általa” (HeltHáló 307). A gazdag hitvitázó irodalomban bizonyára több hasonló helyet lehetne találni.

A fenti idézetek és a mai nyelvhasználat összehasonlítása némi tanulsággal szolgálhat. Szólásunk sorsa eggyel több példája annak, hogy egykori ideológiai viták sarkalatos tételei, az akkori társadalomban élet és halál kérdései, idők folyamán, egy új társadalmi közegben hogyan veszítenek erejükből és hogyan halványodnak a szelíd gúny nyelvi eszközeivé. Hasonló sors érte a boszorkányhittel összefüggő egész szó-láskincset, és rövidesen erre a sorsra fog jutni a minap még rettegve tisztelt politikai ideológia kifejezésára is.

300. ráforrt a gégedre. — Valamennyiünk emlékezetében él az a jelenet, amikor János vitézt az óriások királya ebédre hívja, és sziklakővel kínálja. János az ötfontos szikladarabot a király fejéhez vágja, s aztán szó szerint:

A kő úgy a király homlokához koppant,
Hogy az agyveleje azonnal kilocsant.
„Igy híj meg máskor is kőszikla-ebédre,”
Szólt s kacagott János „*ráforrt a gégedre!*”

Az itt szereplő utolsó mondat főleg azért érdekes, mert nincs arról szó, hogy a király valamit ivott volna, így a kép csakis átvittен értelmezhető. Eredete viszont a tárgyi valóságban, a mérgezett („méreggel elegyített”) italban keresendő, amely az ember torkára forrhat. Az első ilyen példa a Halotti Beszédben a tiltott gyümölcs keserű „víze”, amely a torkot megszakította. A másik ilyen példa, amit ismerek, már átvitt értelmű költői kép, a boldogtalan szerelem metaforája. Egy 17. századi ismeretlen szerzőtől származó versben a megvetett szerelmes így panaszkodik:

Atkozot *mereggel elegyített ital*,
Ki sokféle kinnal ma *torkomra forrál*,
Pokolnak tűzével te *temperáltattál*,
Kinek égésében engemet ott *hagyál*.

(RMKT 17. sz. 3:96)

Hasonló kép jelenik meg egy 1675-ből származó búcsúztató versben. (A halál válogatás nélkül mindenkit elér:)

Nincs itt ki-rekesztett sor,
Naggyal s kicsennel köz a tor,
Zavarral egyeletett bor,
Majd *torkunkra forr*.

(RMKT 17. sz. 11:310)

A következő adat Kónyitól (1779, NySz 1:943) mintha csak ennek a versnek visszhangja volna: „*Torkára forr néked elegyített bora*”.

Mindezekben a példákban a mérgezett italnak természetes hatása, hogy az ivónak torkára forr. Az átvitel elvont (lelki) síkra ott kezdődik, amikor valami bűn miatt az ártatlan ital, étel az ember torkára forr. Az 1646-ból való Comico-tragoediában Pluto így fenyegeti a pokolra került gazdagot:

A szegény Lázárral miért jól nem tettél?

Várj, majd *torkodra forr* amit ittál s öttél.

(RMDE 2:65)

Ez az általános fenyegetés hatásosan fokozódik azzal, hogy az „elegyített” ital vagy egyáltalán az étel-ital helyébe az *anyatej* lép. Valakit akkora bosszúsággal fenyegetnek, hogy még az anyjából szopott *tej* is *megkeseredik* nála, ill. *torkára forr*. Ez a kép régi átkozódásoknak, fenyegetéseknek állandó eleme. Így Balassi Szép Magyar Comoediájában a féltékeny Sylvanus így beszél vetélytársáról, Alpheisibeoról: „reá felelek, hogy az *kurva anyja csecсібől szopott tej is keserő méreggel forr az torkára*” (RMDE 1:88). A másik legrégibb ilyen átkozódást a 16. század végéről tudom idézni: „oly nyomorúság essik rajtad, hogy az *anyádnál ki tejet ömtél is keservessen essik*” (MNY 56:114). Hasonló súlyos fenyegetés a következő is: „Kérje az úr-istent, kezünkbe ne essen; az *anyjátúl szopott tej keserű leszen*” (NySz 2:254, Thaly közlése). Még súlyosabb a Szamosközy-nél 1603-ban feljegyzett török átkozódás: (A török császár hatalmi féltékenységből megölette húszéves fiát és annak anyját.) „Ezeket

megértvén a császár anyja, reáment a fiára, az császárra, erős átokkal, panaszkodással szólott az császárnak: Az mely *tejet kiszoptál belőlem* — úgymond — *vérre legyen benned*, és vérrrel okádjad ki” (Szam 50).

Számos további ilyen példa őrződött meg a 18. századi boszorkányperek jegyzőkönyveiben, eléggé változatos alakban, de lényegében azonos tartalommal. Tárgyi hátterük az, hogy a boszorkány hírében állónak valamely kérését elutasítják, pl. nem kap pénzt vagy vásznat, esetleg szeretne szülnél mint bába segédkezni, de nem hívják. Ilyenkor enyhébb és súlyosabb fenyegetőzések hangzanak el. Közöttük olyanok is, amelyek szólásunkkal összefüggnek: „meg fenyegette ezt mondván Varra (= várd rá) kutyátul szakadt, mert azt is *megsiratod, akit anyádból kiszoptál*” (Boszper 1:77; hasonlóan 2:357); „ha el nem hisz engem bábának, még *aki tejet az anyádból szoptál, az is keserű leszen néked*” (Boszper 1:400; hasonlóan 2:400). Végül, mint fentebb Balassinál is, a mi kifejezésünkhöz egészen közel álló formában: „várj, tüzes atta, mert *amely tejet az anyádból kiszoptál, az is keserűn forr a torkodra*” (Boszper 1:332).

Petőfi korára ez a szólás már veszített eredeti képszerűségéből, lerövidült, eltűnt belőle az ital képzete és sokkal elvontabbá vált. Jelentése nagyjából az lett, mint a 'jól megjárta' vagy 'pórol járt' és hasonló gúnyos, kárörvendő kifejezéseké. A régi adatokban azonban *torok* helyett *gége* nem szerepel, és nem találtam ilyen változatot O. Nagy Gábor gyűjteményeiben sem. Ennek ellenére sem gondolom, hogy a *gége* a rím kedvéért Petőfinek önkényes változtatása lenne. Talán a népnyelvben valahol nyomára lehet bukkanni.

301. éli világát. — A középkori vallásos felfogás szerint az embernek, de főleg a szerzetesnek három fő ellensége volt: az *ördög*, a *világ* és a *test*. Ezeknek kellett ellenállni, ha az ember Istennek akart szolgálni. Ezért imádkozik a szerzetes: „Bátoríts meg engömet erős angyaloknak miatta (= általa) hogy az én ellenségömnnek, *Ördögnek, ez világnak és testnek* ellene állhassak” (LázK 183). Ezért a gyónási formulában az önvád: „mert amit fogadtam a keresztvíznek fölötte, hogy én ellene állok háromnak: *ördögnek, kevéségnek, testemnek* és minden akaratjának, ez *világnak* és minden hangosságának, ezeket erősen meg nem tartottam” (VirgK 2).

Ezeket az ellenségeket, ezek csábításait, cselvetéseit a középkori írók bőségesen kommentálják. Példaként álljon itt egy rész az ördögről. „Miért kedeg ab bínös szolgál *ördögnek ez velagnak* és *ű testének* inkább, hogynem Istennek, azért valaki ez három úrnak szolgál, ellenségének szolgál. Azért *első ellensége* embörnek *ördög*. Azért ez ördög úrnak, miért *ű* igön gonosz, tudnia miért sok iregységgel, sok gyűlöséggel, sok rágalmassággal, sok hazugsággal, sok hamis hittel” (GuaryK 4—5).

A *testre* vonatkozóan ismét gyónási formula: „Vétektem torkosságba, mert én torkomnak, *testemnek* kedvét kerestem, ételbe, italba, nyugodalomba, gyönyörűségekbe”, stb. (VirgK 9).

A szerzetes lemond a *világról* és ha már lemondott, „szükség, hogy ez *velágnak* meghaljon”; mert nem szolgálhat igazán Istennek „az szű, ki ez *velági szorgalmatoságokval* rakva” (VirgK 144).

Az igazi jámbor ember, akár szerzetes volt akár nem, elsősorban istennek élt. Az emberek többsége és a szerzetüket elhagyottak a *világban* éltek, de nem a *világnak*. Csak aki Istenről megfélemedezett, és a világ csábításainak engedett, az *élte a világot*.

Ez a kifejezés olyan minták nyomán keletkezett, mint pl. *vmilyen életet él, a bűnt éli* (NySz). Így a 16. században: „mint éled ez világot, és mi dolog juttatott téged erre?” (Ponc 263); A 17. század végén Szentpáli Nagy Ferenc szemére veti a magyar nemzetnek: „Elhagytad az Istent, világot csak éled (RMKT 17. sz. 13:8). Később, a 18. században, Faluditól számos ilyen adat idézhető: „Eleibek röpítik a szidalmakat s csak ilyen-mire élék a világot”; „élhetjük a világot, részünk lehet az emberi társaságban, mégis...”; „ifjantan reá kell szoktatni... mi végre éli a világot” (NySz 3:1180–1181). Szabó Dávidtól: „Illyen mire, haszontalanságra nem kellene élni a világot” (NySz 1:393, a szólások között). Az *éli világot* forma a 17. század óta mutatható ki, és a szerelmi kapcsolat élvezetét jelenti. Így 1678: „Hitván urad után fonnyasztod orcádat, Annak békét hagyván, éljed világotat (RMKT 17. sz. 11:355); „Maga [Földvári Ferenc] pedig Balog Zsigmondnéval... élte világot (Rett 197). Végül Szabó Dávidnál jelenik meg az általánosabb 'jól él' jelentés: „Télbenn éli világot a paraszt-ember” (NySz 1:393, a szólások között).

Kiegészítések

(Szakirodalmi utalások az egyes paragrafusokhoz ad 1. §—ad 291. §)

ad 1. — O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. Bp. 1977. 99 l. NytudÉrt 95. Ism.: Juhász József NyK 81: 434—437. — O. Nagy Gábor: Egy fejezet a magyar szólás- és közmondáselmélet történetéből. NytudÉrt 58: 258—261. (Bauer Simon lőcsei tanárnak 1892-ben megjelent A szólásmód c. dolgozatát elemzi.) — Hadrovics László: Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról. MNy 88: 129—141.

ad 3. — Voigt Vilmos: Új jelenségek a szóláskutatásban. (O. Nagy Gábor emlékének) MNy 71: 404—409. (A magyar és külföldi szólás- és közmondáskutatás legfontosabb új műveiről.) — Szathmári István: Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról. MNy 62: 504—511. (O. Nagy Gábor kandidátusi értekezésére vonatkozó opponensi vélemény változata.) — Juhász József: A frazeológiai egységek néhány kérdése. NytudÉrt 40: 150—153. („A frazeológiai egységeket... egyrészt a szavakhoz, másrészt a szabad szókapcsolatokhoz, illetve a mondatokhoz való grammatikai és jelentésvizonyukban kell vizsgálnunk.”) — Juhász József: A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Bp. 1980. 79—97. — Juhász József: A frazeológia jelentéstanához. ÁNyT 16: 115—130. — A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában. Szerkesztette Országh László. Bp. 1962. (NytudÉrt 36.) (Ebben O. Nagy Gábortól: A szóhasználatot szemléltető anyag. Ebben A) Vonzatok, szabad példák, frazeológia; B) Irodalmi idézetek.) — Hessky Regina—Bárdosi Vilmos: Frazeológiai egységek szótári leírásának kérdései. FilKözl 38: 103—113. (Egynyelvű és kétynyelvű szótárak szócikkeinek frazeológiai elemeiről. Fontos szakirodalmi függelékel.)

ad 4. — 1. Általános kérdések: Tolnai Vilmos: A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez. Bp. 1910. 57 l. MNyTK 12. sz. (Végigtekint a régi említések és gyűjtemények Sylvestertől a maga koráig.) — Tolnai Vilmos: Szólások. (Szóláshasonlat, szólásmód és közmondás.) In: A magyar

ság néprajza. 3. A magyarság szellemi néprajza. 397—433 l. Bp. (é. n.; különnyomatként is.) — O. Nagy Gábor: Mi a szólás? Bp. 1954. 28 l. MNyTK 87. — Katona Imre: A kubikosélet szólásai. Nyr 84: 206—211. — Kossa János: Nyelvünk fűszer-számai. Bp. 1979. 379 l. (Válogatás a szerző korábbi köteteiből.) Ism.: Szende Aladár Nyr 104: 373—376. — R. Molnár Emma: Alapforma és változat kérdése a szólások vizsgálatában. NytudÉrt 104: 575—578. („Állományi anyagon a szótárban rögzített, rögzíthető formát, használati szinten pedig a szövegbe, beszédbe illesztett változatot értjük.” — Pl.: szótárban: *ráklábon jár*; szövegben: *ráklábakon másztak*.) — Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások grammatikai tulajdonságai. Nyr 105: 339—347. (A szólásokat a mondatnagyság kategóriái szerint osztályozza.) — R. Molnár Emma: Irodalmi nyelvi szint és frazeológia. In: Kiss Jenő—Szűts László: A magyar nyelv rétegződése. [2.] 691—698. (A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadásai. II.) — Rozgonyiné Dr. Molnár Emma: A szólások és közmondások nyelvi és nyelvhasználati arculata. 1984. 18 l. Kandidátusi értekezés tézisei. (A szerző további hasonló témájú dolgozatainak felsorolásával.) — 2. Egyes íróktól: Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965. 387 l. Nyelvészeti tanulmányok 8. — A. Molnár Ferenc: Szólástörténeti adalékok Balassi nyelvéből. MNy 76: 508—512. (Pl.: *két bőrt von egy húsról; füle mellől bocsátja; hátat ad; hátán háza; körmére ég; megkeni a tenyerét; nem ér egy bakát*, stb.) — Rozgonyi Miklósné: Szólásszótár Csokonai költői nyelvéből. Szeged. 1. 1972. 103—121. — 2. 1973. 205—235. (Különlenyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből.) — Szilágyi Ferenc: Szólásszótár Csokonai írói nyelvéről. MNy 75: 370—373. (Összefoglaló ismertetés Rozgonyiné Molnár Emma kutatásairól.) — Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve Bp. 1910. 246 l. (A szótári részben szókapcsolatok is.) — Péter László: Móra Ferenc stílusához. Nyr 106: 160—175. (Hasonlatok, szólások, közmondások, metaforák bősége.) — 3. Tájégségek nyelvéből: Újvári Béla: Régebbi szavak és szólások Csíkmenaságról. Bp. 1988. 46 l. Magyar Csoportnyelvi dolgozatok 42. (Betűrendes szótár). — Katona Imre: Csongrádi szólásmagyarázatok és történetek. Nyr 74: 362—368. (Pl.: *Zsajtarbú dézsába lép*. Több szólásmagyarázó adomával.) — Kiss Jenő, Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. Bp. 1989. 157 l. NytudÉrt 127. Ism.: Oszkó Beatrix MNy 86: 242—244. — Décsy Gyula: Szólások Negyedről. MNy 83: 102—103. (Pl. *Dolgozzon a halál! Egy egeret tíz macska sem fogott volna meg a nadrágjában*. A község a Vág jobb oldalán fekszik.) — Zilahi Lajos: Tájszavak, szólások Püspökladányból. Nyr 106: 200—207 (Pl.: *hálni jár belé ja lélek; hátul kötöm a sarkad*.) — Bálint Sándor: Szeged művelődéstörténete a város szóláshagyományaiiban. Nyr 83: 471—479. — Lásd az ad 220 §-t is. — 4. Szólásszemelvények: Fokos Dávid: Szó- és szólásmagyarázatok. In: Balassa-Eml 56—64. (Szólások: *kárát látja; törvényt lát; szélnek ereszt*.) — Kertész Manó: Szólásmagyarázatok. In: Balassa-Eml 76—81. (*kihív; a bajt felveszi; könnyű szerrel, szép szerrel; helyt áll, megállja a sarat; szembeszáll*.)

ad 5. — Zsilka János: A konkrét és általános egysége a parafrázisok folyamatában. NyK 76 (1974) 383—395. — Fabricius-Kovács Ferenc: A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. A szláv nyelveknek az értelmi tevékenységre vonatkozó szóanyag alapján. Bp. 1968. 78 l. NytudÉrt 61.

ad 7. — Bárdosi Vilmos: Egy új típusú szólásszótár szükségességéről. FilKözl 28: 344—355. — Fábán Zsuzsanna: Gondolatok a frazeológiai egységek szótári elrendezéséről. FilKözl 30: 297—303. — Morvay Károly: A frazeológiai egységek a két-nyelvű szótárakban (I.). Magyar—portugál kézisztár. FilKözl 28: 356—360. — Morvay Károly: Frazeológiai egységek a kétnyelvű szótárakban (II.). Spanyol—magyar kézisztár. FilKözl 29: 218—221. — Morvay Károly: A frazeológiai egységek a kétnyelvű szótárakban (III.) Katalán—magyar kézisztár. FilKözl 31: 229—234.

ad 8. — O. Nagy Gábor: Az ige a magyar frazeológiai egységekben. Nyr 92: 204—209. (Grammatikai és szemantikai szempontú elemzés.) — Révay Valéria: Ige-vonzatok a 15. századi magyar nyelvben. NyK 88: 276—280. (A Bécsi és Müncheneri Kódex anyagából készült bölcsészdoktori értekezésnek rövidített változata.) — H. Molnár Ilona: Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. 1. Elvi módszertani kérdések. 2. Igei vonzatstruktúrák a magyarban. ÁNyT 6: 229—270. (A magyar nyelv generatív nyelvtanának előkészítése c. több szerzős globális tervnek egy részlete.) — Molnár Ilona: A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója. ÁNyT 9: 123—146. — Bernáth Béla: Csütörtököt mond, csettet vet. Nyr 108: 489—493. (A régebbi magyarázatokkal szemben a *csütörtök* mint 'pihenőnap' jelentést veszi alapul. Tehát: 'nem dolgozik, nem működik'.) — Bernáth Béla: Elveti a sulykot. Nyr 108: 91—93. (Csefkő, Kertész, O. Nagy magyarázatát több régi adattal kiegészíti.) — Paczolay Gyula: Az *elveti a sulykot* első előfordulása. Nyr 109: 122. (1708-ból Pápai Páriz Ferenc Dictionarium Latino-Hungaricumából idézi.) — Lásd még az ad 15. §-t.

ad 15. — H. Molnár Ilona: A vonzat és jelentés kérdéséhez. Módszertani megfigyelések *vissza-igekötős* igékkel alakult határozós szerkezetekben. ÁNyT 4: 157—165. — R. Hutás Magdolna: Az igekötős igék kötött bővítményei a kései ómagyar korban. MNy 79 (1983) 291—299. — R. Hutás Magdolna: A *rá-* igekötős igék kötött bővítménye. MNy 74 (1978) 69—73. — Somhegyi Gyula: Poligén frazémásorok a magyarban. Nyr 111: 338—349. (Típusai: 1. *vérig sért*, 2. *ordít*, *mint a sakál*, 3. *él, mint Marci Hevesen*.) — Török Gábor: Az igefüggvények stilisztikájához. NyudÉrt 83: 630—634. (Az ige szükségszerű kiegészítői, pl. *foglalkozik vmivel* és esetleges bővítményei.)

ad 17. — R. Hutás Magdolna: A *bízik* ige kötött bővítményeinek történetéről. MNy 72: 293—300. (Bevezetőül a vonzatváltásra vonatkozó korábbi vélemények ismertetése.)

ad 38. — Somhegyi Gyula: Állandósult szókapcsolatok Sütő András Az Idő mar-kában című művében. Nyr 113: 291—305.

ad 44. — Grétsy László: Antal a fejed. Pais-Eml 279—284. (Az *általag, átalag* hordóféleség összecsengése az *Antal* névvel okozta a keveredést.) — Kossa János: Így írunk mi. Novi Sad 1962. 240 l. (Szerbizmusok, magyar frazéma-keresztvezetések a vajdasági magyarok nyelvében.) Ism.: Grétsy László Nyr 87: 259—262. — Kossa János: Magyarul, magyarán. Újvidék 1968. 289 l. (Cikkgyűjtemény. A vajdasági ma-

gyarok nyelvhasználatában mutatkozó tévesztéseket, — mint pl. *árgírus szemekkel*, *Árgus szemekkel* helyett — igazítja helyre. Végén szakirodalom.) — Gyárfás Endre: Képzavarok és „képtelen” kifejezésformák Nyr 93: 50—52. (Az elhalványult képek összekapcsolódásából nem lesz képzavar, pl. *vkit lóvá tenni* és azután *cserbenhagyni*.) — Kiss Jenő: *Lélek kurafi*. Nyr 91: 431. (Balassitól 1578-ból idézi: „Bestia hitetlen lélek, kurafi” gyalázkodó mondást. A *lélek kurafi*-ban két szitokszó elemei kerültek egymás mellé.) — Balog Éva Rózsa: Képzavaros mondatok. Nyr 98: 211—217. (Szóláskeveredés különböző példái főleg iskolások szövegeiből.)

ad 46. — Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban. Nyr 112: 357—368. (Frazéma értékű különleges átvitt jelentéssel bíró magányos igék, főnevek, melléknévek.) — Somhegyi Gyula: Monofrazémák a magyarban II. Ál monofrazémák. Nyr 116: 437—448. (A frazeológiai kapcsolatokból keletkezett összetett szavak, mint pl.: *baklövés*, *köponyegforgató*, *szőrszálhasogatás*. Részletes típusvizsgálat, gazdag példatár.)

ad 54. — Szabó T. Attila: Baj van Köpecen. Nyr 88: 49—55. (Az 1743-ban Köpecen kirobbant „rebellió”-val hozza összefüggésbe a szólás keletkezését.) — Lásd az ad 206. §-t is.

ad 55. — Simonyi Zsigmond: A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány. Bp. 1913. 194 l.

ad 56. — R. L. G.: Sült paraszt. Nyr 105: 378—379. (Jelentése: 'tisztá, merő, valóságos paraszt', tehát goromba, műveletlen ember. Analógiák: *sült vak*, *sült pogány*, *sült számár*.) — Balogh Lajos: Kálomista varjú — pápista varjú. Nyr 97: 353—354. (A két nevet a kétféle varjú tollazatának színére vezeti vissza.) — Bakos József: Az „egri név”. Nyr 86: 215—221. (Az *elnyeri az egri nevet* és hasonló szólásokban „a jó, a derék, a vitéz, a bátor” szavak jelentése ebben az egyetlen szóban sűrűsödik: *egri*.) — Szilágyi Ferenc: Adalék az „egri név”-hez. Nyr 87: 135—136. (Egy adattal kiegészíti Bakos Józsefnek Nyr 86: 215—221 cikkét.)

ad 57. — Terestyéni Ferenc: A melléknév jelzői szerepének és stilisztikai értékének fejlődése a romanticizmus korában. Pais-Eml 549—554. (Szakmák műszavainak használata; ellentétek: *élő szobor*, *nagyszerű halál*; metaforák, szinesztézia: *tompa moraj* stb.) — Erdődi József: Ars ancilla denominationis ac etymologiae, vel historia nominis hungarici *pápaszem* 'conspicillum'. MNy 75: 305—315. (Szent Péter és más egyházi személyek régi ábrázolásaival bizonyítja, hogy a *pápa-szem* szó szerint értendő.) — Hexendorf Edit: A pápaszemmel kapcsolatos képértelmezésekhez. MNy 76: 211—212. (Helyesbíti Erdődi József néhány tévedését.) — Éder Zoltán: *Pápaszem* szavunk keletkezésének művelődéstörténeti háttere. MNy 77: 177—188. (A szemüveges pápa X. Leo volt, aki súlyos rövidlátása miatt kénytelen volt állandóan szemüveget használni.) — Kálmán Béla: Rohadt sarok. Nyr 89: 238—240. — Kiss Lajos: Rohadt sarok. Nyr 90: 96. (Kálmán Béla magyarázatával szemben [Nyr 89: 240] a *rothadt* eredeti jelentését tartja helyesnek. Szláv analógiákat idéz.) — Erdős János: A *küldött farkas*. MNy 9: 394. (Hivatkozik a *küldött ördög* hódmezővásárhelyi

kifejezésre, pl.: fekete, mint a *küldött ördög*.) — Prohászka János: Milyen is a kurta kocsmá? Nyr 81: 486—487. (Szerinte engedély nélküli bormérés.) — H. Fekete Péter: *Kurta kocsmá — kurta csorda*. Nyr 83: 233—234. — Péter László: *Kurtakocsmá*. MNy 45: 326—328. (A földesúri kocsmával szemben a parasztok titkos bormérése.) — Szilágyi Miklós: Kurta kocsmá — vak csapszék. Nyr 90: 426—427. („a tiltott italméréseket *vak csapszék*-nek nevezik a Nagykunságban. A *kurta kocsmá* terminus viszont a — királyi rendelkezéssel szabályozott — időszakai italmérő helyeket illeti.”) — Csefkó Gyula: *Küldött ördög*. MNy 10: 320—322. (Rontás céljából valakire ráküldött ördög vagy boszorkány.) — Balogh Lajos: A Tanácsköztársaság sajtójának nyelvéről. (Szókincs és frazeológia). NytudÉrt 65: 111—121. (Az új szavak mellett főleg a jelzős szerkezeteket említi, mint *Vörös Hadsereg, vörös katona*, stb.) — É. Kiss Sándor: Esőnap. Nyr 102: 380. („Előre kijelölt nap, amelyen az eső miatt félbeszakadt előadást megismétlik, illetőleg, ha az előadás... elmaradt, megtartják.”) — Kemény Gábor: [Megjegyzést fűz É. Kiss Sándor Esőnap cikkéhez.] Nyr 102: 380—381. — Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. Bp. 1976. 231 l. NytudÉrt 92. (Számos jelzős kapcsolat, mint *fehérvasárnap, zöldcsütörtök, kiskarácsony*; határozói szerkezet *főmeredek, örökkön-örökké*.)

ad 59. — Horpácsi Illés: Milyen ló a Szent Mihályé? MNy 68: 286—294.

ad 62. — Károly Sándor: Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Bp. 1958. 78 l. NytudÉrt 16. Ism.: Rácz Endre Nyr 84: 488—498. (Részletes ismertetés.) — Benkő László: Értelmező és értelmezés. (Egy nyelvtani szerkezet stilisztikai vetületei.) MNy 88: 443—454. (Gazdag irodalmi példatárral.) — D. Bartha Katalin: „Sajnálom szegényt.” A határozott tárgy névelőtlen használatához. NytudÉrt 40: 34—38. (Az értelmezőnek egy sajátos fajtája.) — Sárosi Zsófia: A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben. MNy 81: 334—342. (Az értelmező különböző formulái, mint: kegyelmednek, *mint szerelmes hűgomnak*; én rúllam, *ilyen szegín atyjafiáru*, stb.)

ad 67. — Pais Dezső: Példák a hangutánzó ikerítésre. MNy 50: 274—279. — Pais Dezső: Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre. MNy 55: 458—461. — Pais Dezső: Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez. MNy 56: 311—315. — Kelemen József: Ikerítéssel és ikerítésből való kiválással magyarázott neveinkről. NytudÉrt 40: 181—186. (Az *Anna-Panna, Ista-Pista* és egyéb típusok elemzése.) — Szemere Gyula: Az ikerszó fogalmának alakulása irodalmunkban. MNy 74: 27—37. (Utal Pais Dezső MNy 56:311 és Lőrinczy Éva MMNyR 1:434 újabb felfogására és a XVII. sz.-tól a régi nyelvészekre.) — Petermann, J.: Die Paarformeln in der kroatischen oder serbischen Sprache. Mannheimer Beiträge zur slavischen Philologie. Band 1. (Beiträge zum VIII. Slavistenkongress in Zagreb 1978.) 223—292. (Fontos elméleti alapvetés, nemzetközi szakirodalom, gazdag példatár.) — Sz. Nagy Irma: Ikerszavaink sajátos jellemzői. MNy 82: 408—415. (A korábbi szakirodalom szemléje is.) — Szikszai Lajosné: A magyar ikerszavak keletkezése és rendszere. Nyr 114: 225—236. — Sz. Nagy Irma: Az ikerszavak akusztikai hatása. MNy 86: 83—89. — Szikszai Lajosné: Az ikerítő becézés a gyermekversekben. MNy 87: 2091—206. (*Ági-bági, Laci-paci* és hasonlóak.) — Szikszai Lajosné: Az ikerítés

helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben. Debrecen 1992. 18 l. (Kandidátusi ért. tézisei, a szerző további publikációinak felsorolásával.) — Szikszai-né Nagy Irma: Az ikerítés helye, szerepe, szabályszerűségei a magyar nyelvben. Bp. 1993. 185 l. MNyTK 197. (Bő szakirodalommal.)

ad 70. — Nyirkos István: Csélcsap-csúrcsavar. Munkatörténet szótörténet. NytudÉrt 38: 76—81.

ad 71. — Kelemen József: A nőtön-nő-féle kifejezésekről. Pais-Eml 145—150. (Részlet egy nagyobb tanulmányból.) — Lőrinczi Réka: Megjegyzések az igei töismétlések (figura etimologikák) kérdéseihöz. In: Rácz-Eml 166—170. (A *fogyton-fogy, jőtön-jő* típus több szempontú vizsgálata. Utalások korábbi irodalomra.)

ad 75. — Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. Bp. 1957. 82 l. NytudÉrt 13. (A *-nként* raggal kapcsolatban adatok az azonos tövű vegyesen toldalékolt párokra: *ajtóról-ajtóra, időről-időre* stb. 43. l.)

ad 87. — G. Nagy Emília: Wiederholung von Verben und Partizipien in den permischen Sprachen und im Tscheremissischen. NyK 86: 404—408. — G. Nagy Emília: Egy ismétlésfajta terminológiai problémáiról. MNy 82: 207—209. (A korábbi felfogások ismertetésével.) — Papp Zsuzsanna: A *különb-különb* és társai. MNy 84: 65—67. (A szóismétlő szerkezetek különböző típusai funkciójuk szerint osztályozva.) — Wacha Balázs: Folyamatosság — egyszerűség, ismétlődés. Nyr 117: 79—85. (Többek között az igekötő ismétlése: *be-betér* 84. l.)

ad 89. — Eckhardt Sándor, Mollay Károly, O. Nagy Gábor: Juss fuss. Nyr 85: 346—347. (Vitakozó kis cikkek a mondás eredetéről.)

ad 90. — Bencédy József: Frázisok, közhelyek a közéleti nyelv használatában. Nyr 115: 1—8. — Péter Mihály: A mondatasadásról. In: Rácz-Eml 188—196. (Az egymáshoz folyamatosan kapcsolódó mondatok és mondatelemek helyett önállósult, külön mondatnak számító mondatsszelvények.)

ad 91. — Ladó János: Köszönés és megszólítás napjainkban. Nyr 82: 422—430. — Ladó János: A köszönés és megszólítás napjainkban. Nyr 83: 23—36. (Folytatás.) — Solymos Ede: A köszönről. Nyr 84: 121. (Köszönpótló kérdések: *Kiültek? Beszélgetnek?* Ugyanitt 121—122. l. Zólyomi József hasonló paraszti köszönési szokásokról.) — Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. Bp. 1981. 98 l. NytudÉrt 106. Ism.: Farkas Vilmos MNy 79: 101—103. — Balázs Géza: A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. Nyr 111: 402—412. (Konvencionális kifejezések különböző helyzetekben. Bő irodalomjegyzékkel.) — Kiss Jenő: Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. Nyr 117: 208—228. (A 20. század első negyedétől napjainkig. Utalás rokon szakirodalomra.)

ad 92. — Eva Gårding—Szende Tamás: A kérdés és a kérdezés. Nyr 98: 333—341. (A kérdések különböző típusai dallamgörbékkel. Függelékül magyar és idegen

nyelvű szakirodalom.) — Kiefer Ferenc: A kérdő mondatról. NyK 83: 273—292. (A különböző típusok részletes vizsgálata köznyelvi példákkal.) — Szikszai Lajosné: A találós kérdés egyik típusa. Nyr 111: 187—207. (Az egyenes kérdés különböző változataival foglalkozik.) — Gáldi László: Egy beszélt nyelvi fordulat Bessenyeinél. Nyr 84: 53. (A *csak* mint kérdésre adott kitérő válasz Bessenyeinek egy 1804-ből való kiadatlan szövegében. Más szerzőktől példák a *hát csak* válaszra.)

ad 93. — Kertész Manó: Szállók az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története. Bp. é. n. 215 l. (Gazdag forrásanyag, betűrendes mutatóval.) — Ladó János: Köszönés és megszólítás napjainkban. Nyr 82: 422—430; (Folytatás:) Nyr 83: 23—36. — F. G.: Nézze... Nyr 99: 504—505. (Udvariatlan, enyhén sértő töltelékszó. Német megfelelője: *Sehen Sie, Schauen Sie.*) — Sinor Dénes: A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben. NyttudÉrt 83: 545—552. — Molnár Ildikó: A televízió műsorvezetésének nyelvi illemtana Nyr 117: 119—132. (Sok jó példa a kapcsolatfelvétel, kapcsolattartás, elkészítés frazeológiájából.)

ad 95. — Pásztor Emil: Úgymond. Nyr 98 (1974) 250—251. (Kifogásolja a fölösleges használatát.)

ad 95—96. — Schlachter, Wolfgang: Perioden mit leeren Hauptsätzen. NyttudÉrt 104: 675—683. (Az állandóan használt bevezető mondatok típusai, mint: *világos, hogy ...; nem véletlen, hogy ...; mindenki tudja, hogy ...*).

ad 101. — H. Molnár Ferenc: Szó- és szólásmagyarázatok, etimologiai megjegyzések Balassi nyelvében. MNy 72: 308—320. (Többek között 315—317. l.: *Veszek, veszékl!; jajveszékel, veszékel, vezekel, veszekedik.*) — Mizser Lajos: Átkozódás Cserépfalván. MNy 74: 358—360. (Pl.: *szaraggy el; gebegy meg* stb. Inkább csak az öregek ismerik ezeket.) — Galgóczi László: Állandósult szókapcsolataink egy csoportjának grammatikájához. Nyr 108. 184—194. (Főleg betegségekkel kapcsolatos szitkok, mint: *a fene egye meg; a nyavalya törje ki; egy frászt!* stb.)

ad 103. — Bánréti Zoltán: A páros *akár*-t tartalmazó mondatok szemantikájáról és szintaxisáról. ÁNyT 16: 87—113.

ad 108. — Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból Bp. 1977. 109 l. NyttudÉrt 94. („Én minden *hogy* kötőszót tartalmatlannak minősítek, amely csupán azt jelöli, hogy utána valaminek a konkretizálása következik.” 8. l.)

ad 109. — Katona Rezsőné: „Mi van a szívéünkön”. Nyr 111: 179—186. („Ami a szívemen, az a számon!” szólás alapján kérdőíves felmérés a trágárságokról különböző korúak nyelvében.)

ad 110. — Berrár Jolán: Hasonlító kötőszók a Huszita Bibliában. MNy 53: 396—403. — Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig. Bp. 1960. 148 l. NyttudÉrt 23. (A különböző mondatípusok rendszerezése.) —

Vígh Árpád: A hasonlat rendszerének formális elemzése. NytudÉrt 83: 654—662. — Katona Imre: A magyar népnyelv egyszerű és szóláshasonlatai. (Előmunkálatok szőlásaink stilisztikájához.) FilKözl 20 (1974) 129—154. (Részletes típusbemutatás.)

ad 111. — B. Lőrinczy Éva: Hasonlítás kifejező szerkezeteink mondattani osztályozása. MNy 50: 50—60. (Említi a ragos és névutós hasonlítást; tárgyalja az összetett mondatok különböző fajtáit.) — Adamik Tamás: Megjegyzések a hasonlatelmélethez. FilKözl 24 (1978) 113—126. (Fő kérdése a metafora és hasonlat közti különbség.)

ad 112. — J. Soltész Katalin. A hasonlat és metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiataalkori verseiben. Nyr 83: 179—182. (Ebben a teljes és egyszerű metaforáról: a teljes kifejezi a hasonlítottat és hasonlót: „széles *utca* a *víz*, *ember* a *sövénye*”; az egyszerű csak a hasonlót nevezi meg: „amott ül egy *túzok* magában”. Lásd még ad 144.) — Herczeg Gyula: Krúdy hasonlatai. Nyr 83: 41—58. — Kemény Gábor: Logikai-szemantikai struktúrák Krúdy hasonlataiban. NytudÉrt 83: 269—272. — Csulák Mihály: Szólások, szóláshasonlatok, nyelvi fordulatok Érsekújvárról. Nyr 98: 357—361.

ad 113. — Sasvári László: Olyan vagy, mint a bojnyik; olyan bojnyik vagy. Nyr 100: 240—241. (Gyöngyösön jelentése 'kócos'.)

ad 117. — Dömötör Ákos: A fehér holló. Nyr 113: 352. (1689-ből és 1791-ből idéz adatokat a *ritka mint a fehér holló* nem szó szerinti, hanem értelmileg azonos előfordulására.)

ad 118. — Mizser Lajos: Megszorult, mint a recsenyédi kutya. MNy 67: 342—343. (A *megszorul* különböző kapcsolataira utalva általában az emberek szorult helyzetére vonatkoztatja.) — Sasvári László: Élnek mint Gotovány rossz malacai a szemeteken. Nyr 100: 466. (A Csallóközben „akkor mondták, ha egy gazda nem látta el takarmánnyal jószágát rendesen, csak kiverte legelni”).

ad 119. — Sasvári László: Mint a rácok oltára. Nyr 100: 241. (Jelentése 'rendetlen, túlszűfolt'. Egerből származó, Gyöngyösre is áterjedt szólás.) — Bálint Sándor: Módi ez is, mint Komáromban a félszöm. Nyr 88: 324—325. („a *félszöm*, *láncfél-szöm* a szegedi hajósok nyelvén olyan szétnyitható karikát jelent, amely elszakadt láncok sebtében való összekapcsolására szolgál” ... „Valamikor szakmai újítás volt”).

ad 126. — Kiss Lajos: Csehül van. Nyr 82: 101—102. („A fehérhegyi csata [1620] anyagi és művelődési romlásba döntötte a cseh népet” ... „A cseh nép nehéz sorsának hazánkban is híre ment”. Ehhez kapcsolódva O. Nagy Gábor ugyanitt [102—107. l.] a *cigány*, *tót*, *zsidó* népnévvel alakult kifejezések közé sorolja a *csehül van* szólást is.) — Dobossy László: Csehül áll — magyarul beszél. MNy 67: 76—79. (Utal Kiss Lajos és O. Nagy Gábor magyarázataira Nyr 83: 101—7, és említi, hogy a cseh nyelvben a *mad'ar*, *mad'arština* szavakkal az érthetlenséget fejezik ki.)

ad 129. — Kis Tamás: A magyar katonai szleng szótára. Debrecen 1991. 178 l. (Többek között tréfás szóláshasonlatok, pl.: *kevés, mint börtönben a vészkijárat.*) Ism.: Szűts László Nyr 116: (1992) 337—338. — Balázs Géza: A rádiókarabé nyelve. Nyr 115 (1991) 8—16. (Frazeológiai fordulatok, közmondások, szóláshasonlatok ferdítéseit is tartalmazza, mint pl.: *Úgy fel vagyok húzva, mint a Kossuth téren a nemzeti lobogó.*)

ad 133. — Tompa József: A kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév. Nyr 86: 265—282. (A közlés megtorpanása a kötőszónál.) — Kálmán Béla: Az igenlő válasz. Nyr 89: 6—22. (Számos klisé, különösen a kitérő válaszok közt: *ahogy vesszük; attól függ; majd meglátjuk.*) — Végh József: A *mecceg* és még néhány őrségi tájszó. Nyr 109: 190—192. (Őriszentpéter: *mecceg vele* 'mit tegyek vele'.)

ad 135. — R. L. G.: Honnan ered a tüsszentésben mondott *kedves egészségére?* Nyr 91: 506—507. (Régi orvosi nézet szerint a tüsszentés tisztítja az agyat.) — Eckhardt Sándor: Egészségére! Nyr 92: 479. (Hippokratészig viszi vissza a magyarázatot.) — Szép Endre: *Szépen!* MNy 14:33. (Mint tagadószó enyhe tagadást fejez ki.) — Gáldi László: Egy beszélt nyelvi fordulat Bessenyeinél. Nyr 84: 53. (Kitérő, dacos felelet: *csak, hát csak.*)

ad 137. — T. Lovas Rózsa: Az indulatszók szerepe a „Bánk bán” stílusában. Pais-Eml 533—539. (*oh, ah; ej, ej; hm, ha(h), ej.*) — R. Hutás Magdolna: Az indulatszó stílusértéke József Attila költészetében. Pais-Eml 523—526. (*óh, jaj, haj, hej, sej, ihaj, hé; rajta; hú; hopp, hopsza, hipphopp; lám.*) — R. L. G.: Az árgyélusát neki! Nyr 91: 384. (Megmagyarázza összefüggését az Argirus mesehőssel.) — Nagy L. János: Fekete lyukak? (Egy „szabálytalan” mondattípusról). Nyr 110: 45—47. (Velem *ezt* nem lehet! *Ezt* nem kellett volna! *Ezt* nem illik! Ki van hagyva az igenév *tenni, csinálni.*) — Juhász József: A frazeológiai egységek néhány kérdése. Nytdűrt 40: 150—153. (Szembeszáll azokkal az orosz kutatókkal, „akik csak teljes szavak [ún. nominatív lexémák] kapcsolataira igyekeznek korlátozni a frazeológiai egységeket”. Egyéb szófajokat is elfogad frazéma alkotórésznek: *egy füst alatt; nesze neked! ejnye no!* stb.)

ad 138. — Klemm Antal: A *-sze, -sza* enklitikus particula. Szily-Eml 23—26. (Igék felszólító módjának toldaléka. Régi magyar példák mellett utal a finnugor rokonságra.) — Gunda Béla: Terelőszavak és óeurópai pásztormigrációk. NyK 84: 189—202. (Sok nemzetközi egyezés.)

ad 140. — Szepes Gyula: Az Isten-adta-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben. Bp. 1939. 32 l. MNyTK 47. (Az elején különböző vélemények a típusról, valóságos ígés mondat vagy birtokos jelzős összetétel.) — Károly Sándor: Az *istenadta*-féle szerkezetek személyragos tagjának szófaji jellegéről. NyK 59: 130—150. — Szepes Gyula: *Isten-adta, madár látta.* MNy 78: 52—67. — Jankowski, Henryk: Mégegyszer az *istenadta*-ról. MNy 79: 458—461. — Mészáros István: Adta-teremtette. MNy 77: 206—207. (16. századi adatokat idéz mint akkor még elítélendő súlyos káromkodásokat.) — Zilahy Lajos: Adta-teremtette. MNy 77: 90—93. (Az eredetileg súlyosan

becsmérlő kifejezés idővel eufemizmussá halványult.) — Török Gábor: XVII—XVIII. századi palóc szitkok és káromkodások. MNy 65: 86—87. (Tipikus példa: *fikom adta teremtetten*.) — Jan Reychman: A *lélek kurafi* legkorábbi előfordulásának kérdéséhez. Nyr 89: 118—119. (1683-ból, az Ungarischer Simplicissimusból idézi.) — Galgóczi László: Régi magyar káromkodások. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp. 1988. 350—357. — Schram Ferenc: Ceglédi nyelvtörténeti adatok. MNy 82: 126—128; 248—255. (Ebben: Káromkodások, mint pl.: ... „a Biróságot *fenével* illette”.) — Bakos József: A szitkozódás, a káromlás, a becstelenség nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben. MNy 73: 119—124; 241—246. („Az eufemizmus, a tudatos enyhítés is szerepet játszott akkor, amikor a nótáriusok az élőszóban kapott információt megfogalmazták”.) — Schram Ferenc: Váci káromkodások és szitkozódások a hajdankorból MNy 66: 345—346. (Sok közöttük a kereszteződött szerkezet, mint *atta teremtetten*; *fikom csinálom adta teremtetten*, még a papot is, ki keresztelte, stb.) — Czigány László: Káromkodások a XVIII—XIX. századi Zala megyében. Bp. 1992. 69 l. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 54. (Bevezető tanulmány, Bibliográfia, betűrendes Adattár. Minden tételnél az előfordulás évszáma.)

ad 141. — Fülei-Szántó Endre—Siptár Péter: Indulatszók és szófajok. NyK 85: 67—82. (Az indulatszó különböző típusainak részletes bemutatása. Végén szakirodalom.)

ad 142. — Singer, Alain: A Metaphorics of Fiction: Discontinuity and Discourse in the Modern Novel. Tallahassee 1983. 183 l. Ism.: Abádi Nagy Zoltán. FilKözl 32—33: 309. (A könyv szerzője azt vizsgálja, „hogyan kerül előtérbe a ... neoavantgarde regényben a klasszikus retorika egyik trópusa, a metafora”.) — Vajda András: Elméltetés két bizonytalan alakzatról: a kép és a megszemélyesítés. FilKözl 39: 1—15. (Francia költői példák magyar műfordításokkal.) — Gáspári László: Képszerkezetek és műértelmezés. MNy 80: 68—71. (József Attila: „Óh szív! Nyugodj!” versének elemzése.) — Lengyel Lajos: Átvitt vagy képes jelentés? SzótTan 161—182. (Főleg az ÉrtSz minősítéseit elemzi.)

ad 143. — Kertész Manó: Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Bp. 1922. 287 l. — Csefkó Gyula: Szállóigék, szólásmódok. Bp. 1930. 178 l. MNyTK 28. — O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Harmadik, bővített kiadás. Bp. 1979. 518 l. — Ugyanattól: Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 864 l. — Kemény Gábor: A képszerűség nyelvi formáiról. MNy 70: 325—339. (Alapfogalmakat tisztázó elméleti cikk.) — Kemény Gábor: Néhány elméleti és terminológiai kérdés a szóképek köréből. MNy 71: 150—160. — Bencze Lóránt: „A metaforáló állat”. Nyr 106: 455—464. (Filozófiai, lélektani, anatómiai és sok egyéb szempontú vizsgálódás a metafora körül.) — Büky László: Néhány szókép állapota és története. Nyr 117: 41—44. (Az egyszer meglelt kép továbbélése a későbbi költőknél.)

ad 144. — 1. A szépirodalmi képalakítás elmélete és gyakorlata. — O. Nagy Gábor: A frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepe. In: Pais-Eml 539. — Herczeg Gyula: A képlátás néhány kérdése mai prózánkban. Nyr 84: 454—463. — Lengyel Lajos: „Átvitt” vagy „képes” jelentés? In: SzótTan 161—182. (Az ÉrtSz minősítéseit

vizsgálva részletesen elemzi az eredetien képszerű és elhalványuló, megszokottá vált átvitelek közötti fokozatokat. Mellékesen említ szókapcsolatokat is, bár ezeket a kötet külön nem tárgyalja.) — Békési Imre: A szókép ismeretelméleti kérdései az oktatás szemszögéből. Nyr 91: 338—345. — Albert, Henry: Métonymie et métaphore. Paris 1971. 160 l. Bibliothèque française et romane publiée par le Centre de Philologie et de Littératures romanes de l'Université des Sciences humaines de Strasbourg. Sér. A. Manuels et études linguistiques 21. Ism.: Kemény Gábor. NyK 76: 478—483. — Sz. Sebestyén András: Metaforák szerkezete. NytudÉrt 83: 524—531. — Kemény Gábor: Nyelvtani és képi determináció a teljes metaforában. NyK 79: 177—200. — Kemény Gábor: A teljes metafora nyelvi szerkezetéről. NytudÉrt 104: 457—465. (Főleg Krúdy írásából vett példákkal.) — Kocsány Piroska: Jelentéstan és metafora. A metaforakutatás újabb útjai a nyelvtudományban. MNy 77: 59—72. (Főleg külföldi elméleti irodalmat ismertet.) — Bencze Lóránt: A nyelvi norma és a metafora kérdéseihez. MNy 77: 196—198. (Felnövő gyermekek beszédéből következtetve: „A nyelvi normához ... hozzátartozik a metaforák használata”). — Bencze Lóránt: A metafora meghatározása és helye az arisztotelészi fogalomrendszerben (I.) FilKözl 29: 1—18; (II.) 273—284. — Kemény Gábor: A nyelvi kép mibenléte és befogadásának mechanizmusa az újabb stilisztikai elméletek tükrében. NyK 88: 39—87. (A végén gazdag szakirodalom.) — Kemény Gábor: Elemi kép — komplex kép — továbbcsúszott kép. Nyr 111: 162—174. (A szerzőnek Krúdy képalkotása c. könyve egyik fejezetéből javított, bővített változat.) — Kemény Gábor: Nyelvi képek gyakorisága, típusai, és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában. Nyr 114: (I.) 36—53; (II.) 161—175; (III.) 115: 28—44. (Számszerű kimutatásokkal.) — Büky László: Néhány szókép állapota és története. Nyr 117: 41—44. (Az egyszer meglett költői kép továbbélése a későbbi irodalomban.) — A felsoroltakon kívül számos tanulmány foglalkozik egyes költők és prózaírók képalkotásával, de ez már a szoros értelemben vett stilisztikába tartozik. —

2. Képalkotás a szépirodalmon kívül. — Kardos Tibor: Reflexiók Lenin képalkotásáról. — Születésének százéves fordulójára. — FilKözl 16: 245—258. — J. Soltész Katalin: A Tanácsköztársaság publicisztikájának stílusa. NytudÉrt 65: 122—133. (Számos metafora, mint: *a forradalom mozdonya*; analógiák a vallás terminológiájából: Marx, a *nagy apostol*; kedélyeskedő ironia, népieskedő pejoratív kifejezések.) — Fabricius-Kovács Ferenc: Metafora, képzavar, világosság. (Megjegyzések a tudományos stílusról.) Nyr 93: 43—50. — Balázs Tibor: Metafora jelenség a tudományban. Magyar Tudomány 35: 599—603. — Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben. Bp. 1963. 68 l. NytudÉrt 37. Ism.: Kovalovszky Miklós Nyr 88: 70—71. — Inczei Géza: A metaforikus alakmeghatározás módjai határneveinkben. Nyr 95: 189—193. (Példák: *Patkóföld, Teknyő, Nagynyereg* stb.)

ad 146. — B. Lőrinczy Éva: Szókincs-fráziskincs. (Műhelytanulmány). MNyTK 200. (= Bárczi Géza Emlékkönyv) 121—126. (A *fej* 'Kopf' szónak többek között a népnyelvi jelentései és frázisszerű kapcsolatai, mint *bekötik a fejét, füstöl a feje*, stb.)

ad 147. — Somogyi Béla: Azt a kaporszakállú... MNy 75: 214—215. (Félbemaradó káromkodás. Az Egerben élt, hosszú fehér szakálláról közismert Kapor

János tisztviselő révén terjedt el.) — Rozsly György: Hajszál híján. Nyr 94: 119—120. (Példát idéz a helytelen, ellentétes jelentésű használatra.)

ad 148. — A. Molnár Ferenc: Debreceni szeme van. Nyr 95: 208. (Értelme: 'gőgösen elnéz mások feje fölött'.) — É. Kiss Sándor: Vak italmérés, vakbor, vakpálinka ... Nyr 93: 492—494. (A *vak* jelentése 'engedély nélküli, tiltott, tilos, titkos'. Debreceni és hajdúsági adatokat idéz.)

ad 149. — Bernáth Béla: Kimutatja a foga fehérét. Nyr 96: 86. („A fog fehérsége ... az éhség, a hosszú koplalás jele”; „szólásunk jelentése: 'ártó szándékát kimutatni'.”)

ad 150. — Bernáth Béla: Kopó, kopár, felkopik az álla. Nyr 111: 350—351. (A *három* szó alapjának jelentése 'sovány'; így: *felkopik az álla* = 'éhezéstől felaszik'.)

ad 152. — Fürtös Gusztáv: Rá se ránts! Nyr 86: 457—458. (A *vállat von, vállat rándít* kapcsolatokra vezeti vissza.)

ad 155. — Bernáth Béla: Bal lábbal kelt fel. Nyr 111: 210—212. (Széles körű etnológiai kapcsolatokra utal.)

ad 157. — Horpácsi Illés: Nekiveselkedik. MNy 88: 328—340. (A *vese* szóból származtatja, ami a vesetájat jelenti. A népnyelvben *vesés* = 'derék, tagbaszakadt, drabális'.)

ad 159. — Scheiber Sándor: Idők kovászai. MNy 74: 85—86. (Irodalmi idézetek a zsidóság „kelesztő”, mozdító szerepéről.)

ad 162. — A. Molnár Ferenc: Szó- és szólásmagyarázatok Balassi nyelvéből. NytdÉrt 83: 378—385. (Többek között: *se inge, se gallérja*.) — É. Kiss Sándor: Beakasztja a szűrt (valakihez, valakinél). Nyr 94: 241—242. (A szolgállegény elszegődésének jelképi mondása.) — Dömötör Ákos: Tudja, hol szorít a cipő. MNy 85: 345. (Német és magyar példákkal támogatja O. Nagy Gábor magyarázatát a plutarhoszi anekdotából, MiFT³ 99.) — Für József: A bocskor közmondásainkban és népdalainkban. MNy 74 (1978) 104—107. (Pl.: „Ha csizmád nincs, köss bocskort.”)

ad 164. — 1649: „Veszprémi Püspök Uram szabadosit megfogadni ne engedgyék, hane(m) csak olyanokat, akiknek *sem háza sem tüze*. Szabad legényeket fogadgyanak.” MNy 88: 374. — Hadrovics L(ászló): Kleinere Beiträge zur Wortkunde und Phraseologie des Ungarischen. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica. Tomus X. 129—133. (2. szólás: *cserepet v. fazekat tör*; jelentése 'illetlenül viselkedik'.)

ad 167. — A. Molnár Ferenc: Nem mindig papsajt. MNy 77: 470—473. (A mályva pogácsa alakú termésére, a *papsajt*-ra gondol, amit a gyerekek szívesen ettek.) — Kiss Lajos: Ismerem még szilvafa korából. Nyr 109: 491. (Egy falusi adoma csattanó-

ja. A faluban új fakeresztet állítanak fel, mindenki leveszi a kalapját, csak Kovács nem. A pap kérdésére, miért nem veszi le a kalapját, azt válaszolja: „én még ismerem szilvafa korában”. — O. Nagy Gábor: *Fától szakadt*. MNy 48: 218—220. (Független az *ágról szakadt*-tól, ezzel később vegyült össze: „Eredeti jelentés: 'olyan, mintha nem embertől, hanem fától származott volna', ebből egyrésztől: 'durva, kegyetlen → gyalázatos, komisz, fösvény, zsugori'; másrészt ugyancsak az eredeti jelentésből: 'engesztelhetetlen, makacs'.)

ad 168. — Martinkó András: Milyen a „légy fia”? Nyr 107: 233—236. (A Vörösmartynál talált *légy fia* kapcsolat *fia* elemének *fajta* jelentést tulajdonít.) [Valószínűbb azonban, hogy ez a gyakori *egy fia légy (sem)* kapcsolat megfordítása.] — Bálint Sándor: Bertalan kígyója MNy 69: 79. (Bertalan-napkor a kígyók elrejtőznek. Amelyik nem tud elbújni, így vagy úgy elvész.)

ad 169. — Veres Péter: Megfogta az anyját. Nyr 91: 256. (Eredetileg a madárra és nyúlra vonatkozik, amikor ezek a fiaikkal este összebújnak.) — É. Kiss Sándor: Medvét fog. Nyr 95: 209—211. (Gabonanyomtatáshoz az eleredő eső előtt a nyomtatásban levő gabonát egy halomba takarították, és a szemet alája söpörték. Ez volt a *medve*.) — Bernáth Béla: Itt a kezem, nem disznóláb. Nyr 96: 83—85. (Ezt a „szólást ... régebben szó szerint értették: itt a kezem ... nem disznóláb, nem horgas, azaz nem változott még azzá, mivel nem csaptam még be senkit, téged sem foglak”).

ad 170. — Bernáth Béla: Köti az ebet a karóhoz — megrágtá az eb a szíját. Nyr 108: 90—91. (A két mondás összetartozására régi példákat idéz. Értelme: 'a biztató, udvarias ígéretekből semmi sem lesz'.)

ad 171. — Martinkó András: Lóvá tettem Csinom Palkót. Nyr 106: 294—301. (A cím tréfás, nem babonaságról van szó. A korábbi magyarázatokat cáfolva a *Csinom* szóban a *csina*, *csinu*, *csinó* ló-becéző szót látja, a *Palkó* és *Jankó* pedig két lónév.) — Horváth Károly: Csinom Palkó. Nyr 108: 128. (Martinkó András magyarázatát egy tájnyelvi lóbecéző *cse**na*, *cse**nám* adattal teszi még hitelesebbé.) — Jólesz László: Csinom Palkó. Nyr 108: 384. (Újabb adatokkal támogatja Martinkó magyarázatát.) — Zsiros Katalin: Csinom Palkó. Nyr 109: 384. (Szentesen a szabadon lévő kiscsikót, ha meg akarják fogni ... így hívják: „Csina ne, csina ne”, kedveskedve...: „csinukám, csinukám”).

ad 174. — A. Molnár Ferenc: Szövegkritikai megjegyzések és magyarázatok Balassi műveihez. MNy 74: 399—413. (Több frazeológiai vonatkozással, pl.: *a lovat száján viseldegéli, szájára bocsátja*.)

ad 175. — Meskó Sándor: A *pipás* vagyok szólásról. MNy 71: 68—69. („Patkoláshoz a ló orrára szorított fék”, a *pipa* nevéből vezeti le. A népnyelvből idézi az: *olyan mint a pipás ló* mondást.)

ad 176. — Magyar László András: Szélhámos. Nyr 107: 241—242. (A korábbi magyarázatokkal szemben egy régi babonás finn szokásban, a gyeplőre kötött három

csomó szélkeltő feloldásában látja a szó eredetét.) — É. Kiss Sándor: Egy szerény adalék a szélhámossághoz. Nyr 108: 376—377. (Hangtani alapon állítja, hogy a *szélhámos*-ban a *szél* jelentése 'ventus'.) — A. Molnár Ferenc: Szélhámos. Nyr 110: 110. (Nem fogadja el a „finn” magyarázatot.) — A. Molnár Ferenc: Kiegészítés a szélhámos szófejtéséhez. Nyr 111: 385. (A régi magyarázathoz, mely szerint a lógós szélhámos, a jelentésváltozás párhuzamaként említi a pajzán-t, ami eredetileg 'gályarab', és a törökben 'semmirekellő, haszontalan'.)

ad 177. — Büky László: Egy szókép világa Füst Milán költészetében. Nyr 105: 185—193. (Az alapmetafora az *éjszaka örvényei*, ehhez igazodnak különböző igék, mint *kereng, forog, kavarog, táncol, hánytorog* stb.)

ad 178. — Sasvári László: Hátrább az agarakkal. Nyr 100: 465—466. (A vadászat nyelvéből származtatja.)

ad 180. — Péntek János: A rövidebbet húzza. Nyr 94: 233—235. (Ha a járomnak nem a felénél, hanem ettől 10—15 cm-re fűrt lyukon keresztül rögzítik a nyakfát a rúdhoz, annak az állatnak, amelyik a *rövidebb felet húzza*, nagyobb erőt kell kifejtenie. Lehet hogy ez is hozzájárult a *rövidebbet húzza* általános elterjedéséhez.)

ad 182. — Beke Ödön: Fönnhéjaz. Nyr 81: 247. (Elutasítja a *héja* szóval az összefüggést, Szily Kálmánt idézi: „azt fejezi ki, hogy az arrogáns ember a házát, hogy a többiek közül jól kitűnjék, a szokottnál fönnre *héjaztatja* vagy *hajaztatja*”). — Szende Aladár: Szóról szóra. (Szavak és mondatok nyelvhasználatunkban). Bp. 1965. 204 l. Ism.: Grétsy László Nyr 89: 497—499. (Van benne: Szólások keletkezése. Pl.: *nem az én asztalom*.) — Kőhegyi Mihály: Elkapta a gépszíj. Nyr 86: 334. (O. Nagy Gábor magyarázatához MiFT³ 478 még néhány jelentésárnyalatot ad.)

ad 185. — Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. Bp. 1981. 98 l. NyudÉrt 106. Ism.: Posgay Ildikó NyK 84: 433—434.

ad 186. — M. Horváth Endre: *Dűlőre jut, dűlőre visz*. MNy 28: 241—242. („a két szólás... a terhes szekérnek a szántóföldről a dűlőútra jutásából meríti eredetét”) — Bernáth Béla: Dűlőre jut. Nyr 102: 474—476. (A szántóföld végénél húzódik a dűlő, „amelyre való kijutás... mindenképpen a munka sikeres befejezését jelentette”). — Betkowsky Jenő: Kötélnek áll Nyr 90: 428. (A gyalogos hajóvontatókra vonatkoztatja.) — Ferenczy Géza: Tengelyt dagaszt a sár. Nyr 84: 479—481. (Az ehhez hasonló téves képzettársítás több példáját említi.)

ad 187. — Szabó László: Ebek harmincadjára kerül. MNy 75: 215—216. (Csokonai egy megjegyzéséből kiindulva, szerinte az *ebek* helyett Pozsony mellett, a határon fekvő *Ebes* község neve az eredeti forma a szólásban. O. Nagy Gábor magyarázatát a kutyaikkal [MiFT³ 127] nem tartja helyesnek.) — Bernáth Béla: Keresztet vethet rá. Nyr 102: 225—227. („régén keresztel jelölték meg a ... jegyzékekben az eltűnt vagy elhalálozott személyeket, illetve az elveszett vagy elpusztult tárgyakat”).

ad 190. — Kertész Manó: Szólásmagyarázatok. In: Balassa-Eml 76—81. (A tárgyalt kifejezések: *kihív; a bajt felveszi; könnyű szerrel, szép szerrel, szép szerével; helyt áll, megállja a sarat; szembeszáll.*)

ad 196. — Szabó T. Attila: Fogadatlan prókátor. Nyr 88: 196—197. (Részletes jogtörténeti magyarázat. Példája a mai nyelvből: *Fogadatlan prókátornak ajtó megett a helye.*) [Én gyermekkoromból így tudom: *sarokban a helye.*] — Fehértói Katalin: A leveles melléknév és a régi magyar bűnüldözés. MNy 77: 440—449. (A szó eredeti jelentése 'száműzött, körözött', ez idővel elhalványodik, „és a tájnyelvben enyhe, szinte tréfás hangulatú, évődő, játékos értelmet nyer”. — 1647: „... a kerekre vette-tett legények Fassioinak pariajával ...” MNy 88: 380. — Szabó T. Attila: Él a gyanú-perrel. Nyr 91: 476—479. (Kertész Manó és O. Nagy Gábor vélekedésével szemben inkább a pusztá gyanakodásból indított pert jelenti, nem a bírák iránti bizalmatlanságot, gyanakvásból indított fellebbezést.) — Zsoldos Jenő: Szószemelvények Szepesi Csombor Márton útleírásából. Nyr 92: 340—346. (Köztük: a *gyanúper* egy adata.)

ad 198. — Somogyi Béla: Csülökre megy. MNy 78: 98. (Régi népi játék. „A játékban az a cél, hogy a csülköt, ezt a süveg alakú fát... dobással ledöntsék”.)

ad 199. — Gunda Béla: Ujjat húz valakivel. Nyr 93: 281—282. (Az európai elterjedtséget szemléltető példákat idéz, pl. német *hakeln.*)

ad 201. — Gunda Béla: Kosarat kap. Nyr 100: 240. (Egy szigetközi népszokás példájával támogatja O. Nagy Gábor magyarázatát. Sikertelen leánykérés. Vö. MiFT³ 293.)

ad 202. — Palló Margit: Szemmel ver. Nyr 98: 236—238. („A ... *szemmel ver ~ szemmel köt* kifejezések *ver* igéjében ... az ótör[ök] *ör*-igének ... a 'köt' jelentése dominál”). — Bernáth Béla: Feljött a hava. Nyr 99: 77—78. (A hold változásával együtt az ember észjárása is változik.) — Bernáth Béla: Az ujjából szopta. Nyr 99: 78—79. (Régi hit szerint az ujjból lehetett szopni. A kisgyerek is szopja az ujját.) — Bernáth Béla: Egy bordában szóttek. Nyr 99: 228—229. (Erotikus szimbolikával magyarázza.) — Bernáth Béla: Fűnek-fának panaszkodik. Nyr 99: 230—231. („A fű-fa ... nem a 'minden' fogalmaként, hanem valóságos, varázserővel bíró lényekként jelenik meg, ... akiknek panaszkodtak”). — A. Molnár Ferenc: Fű-fa. Nyr 99: 474—479. (Bernáth Béla fenti magyarázatával szemben ellenérveket sorakoztat fel.) — Bernáth Béla: Telhetetlen papzsák. Nyr 99 (1975) 482—483. (A magyarázat szerint eredetileg a *zsák* a női, a *pap* a férfi nemi szervet jelentené.) — Pais Dezső: Szemfényvesztő. Nyr 89: 378—379. („én valószínűnek tartom, hogy a *szemfényvesztő* beletartozott a magyar ősvallás szókincsébe: a mi sámánjainkra, *regös*-einkre, *táltos*-ainkra, *tündér*-einkre alkalmazhatták”).

ad 203. — Scheiber Sándor: Fajankó. Pais-Eml 373—375. (Keresztelő Szent János faszobrára vonatkoztatja. Német megfelelője: „Dastehen wie ein hölzerner Johannes”). — Reuter Camillo: Fajankó. Nyr 89: (1965) 244. (Scheiber Sándornak Pais-Eml 373—375 cikkét egészíti ki *Fa Janko Temető* 1782-ből származó földrajzi név-

vel.) — Margócsy József: Aztán Jézus. Nyr 92: 468 (jelentése: 'be van fejezve, vége'.) Hozzászólás Lőrincze Lajostól 468—469. (A hiszekegy szövegéből származtatja: ... Jézus ... Szálla alá poklokra. Ami a pokol fenekére került, annak vége.) — Kunszery Gyula: Cigánymiatyánk. Nyr 93 (1969) 136. (Jelentése CzF szerint: „mesterségesen összebonyolítható sodronykarikákból álló játékszer, amelynek kifejtéséhez ügyesség kell”. A szerző szerint: „Valamiféle füzérszerű imaeszköz”.)

ad 206. — Prohászka János: Az ige körülírása sokszor fölösleges szószaporítás. Nyr 80: 185—193. (A gyakori körülíró igék betűrendes felsorolása, pl.: *képez*: megbeszélés tárgyát *képezi*, röviden: *megbeszél*ik.) — G. L.: *Hát*. Nyr 84: 124—125. (A *hát* mint töltelékszó különböző szerepekben.) — Implom József: Beszédtöltelékek. Nyr 84: 301—306. (Töltelékszók és töltélekmondatok burjánzása a beszélt nyelvben. Köztük: *kérem szépen*; *hogyan is mondjam* és hasonló.) — Ladányi Péter: Még egyszer a beszédtöltelékekről. Nyr 85: 299—302. — H. Molnár Ilona: A beszédtöltelékekről — más szempontból. Nyr 85: 51—55. (Hozzászólás Implom József fenti cikkéhez.) — Sziklai Lászlóné: Terpeszkednek vagy körülírnak? Nyr 110: 268—273. (Az elítélő elnevezések helyett a semleges *körülíró szerkezetek* nevet ajánlja; „az említett nyelvi elemeknek számos olyan funkcionális előnyük van, melyek használatukat szükségessé teszik”). — Rozgonyiné Molnár Emma: Stílusmotívumok keveredése egy század eleji novellában. (Elek Artúr: Farsang.) Nyr 111: 32—45. (Gyakori kapcsolat: *egy álló hétig*, hat példa.)

ad 209. — Wacha Imre: Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé. Nyr 85: 470—473.

ad 210. — Tömörkény István: A bakanyelv. Nyr 90: 254—258. (Péter László bevezetőjével a Pesti Hírlap 1900. júl. 19. számából átvett cikk. Számos körülíró kifejezést említ.) — Balassa László: Néhány érdekesebb rokonszavunk az alvást jelentő igék köréből. In: Pais-Eml 167—169. (Szinonimákon kívül szókapcsolatok: *álomba szenderedik*, *álomba szenderül*.) — G. L.: Nincs mese. Nyr 84: 261. (Jelentése: 'nincs értelme a mellébeszélésnek, kár a huzavonáért, térjünk a tárgyra'. Fiatal, a beszélt stílusba tartozó képződmény.) [Még hozzá szokták tenni, vagy előre bocsátani: *Andersen meghalt*.] — G. Varga Györgyi: Lencem van. MNy 68: 83. (A kesztyűs szakmában 'kedvetlen vagyok, rossz a hangulatom' volt a jelentése.) — Galgóczi László: Szitokszóvá vált betegségneveink. MNy 77: 188—196. (A betegségneveket négy csoportra osztja. Jelentésük idővel elhomályosult, átokformulákká váltak: *üsse meg a gut!*) — Péter Mihály: A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai. Bp. 1991. 302 l. Ism.: Kemény Gábor MNy 89: 494—496. — Horpácsi Illés: Vázlat a félelem nyelvi lélektanához. MNy 88: 214—217. (Számos szólással, mint pl. *elhűl benne a vér*; *torkán akad a szó*; *nem mozdul a nyelve*; *sóbálvánnyá válik*; *fülét, farkát leereszti*; *egy zabszem sem férne a fenekébe*.) — A. Molnár Ferenc: A deákné vásznáról. Nyr 105: 225—226. (A lusta asszony népmesei alakjáról.) — Bernáth Béla: Akasztófa címere. Nyr 96: 366—367. (O. Nagy Gábor MiFT³ 48. l. magyarázatával szemben a szólást „a virág, dísz, címer gúnyos alkalmazásával” magyarázza.) — Kiss Lajos: Kétkulacsos. Nyr 85: 225—227. — H. Németh Gyula: Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. Bp. 1941. 78 l. MNyTK 60. (Többek között: Észbeli gyarlóságot kifejező szólások: 1. Szóláshasonlatok. 2. Szólásmódok, pl. *bogara van*. 3. Közmon-

dások.) — Prohászka János: Te hólyag. Nyr 85: 473—474. („Az üres fej és az üres hólyag között a hasonlóság alapján történt átvitel természetes és könnyen érthető.”) — Kunszery Gyula: Ez is megjárta Szombathelyt. MNy 66: 331—2. („Egy dunántúli férfi nem hajlandó elmenni kivizsgáltatni magát a szombathelyi idegosztályra, mert ... a falujában ... mindenki azt mondaná rá, hogy 'ez is megjárta Szombathelyt'.”) — Balázs Géza: Falu bikája. MNy 87 (1991) 460—462. (Átvitt értelemben nőknek imponáló, nőknél sikeres fiatalember.)

ad 211. — „Jó ideig egy kenyéren voltak”. MNy: 88: 511. (= együtt laktak, egy háztartást vezettek; *meglakik* címszó alatt.) — Eördögh Tibor: A vadászok nyelvén. Bp. 1976. 193 l. Ism. É. Kiss Sándor MNy 75: 109—113. (Több körülírás, mint pl. *megnyúz* helyett *bőrért lerántja*.) — Beke Ödön: Dobozy Imre néhány érdekes szava és szólása. Nyr 82: 73—75. (Többek között: *ráver a munkára* 'nekifekszik a munkának'.) — Nagy Ferenc: A nyelvi humor főbb típusai. Nyr 92: 10—22. (Többek között tréfálkozó körülírás: *megkereszteli a bort*.) — 18. sz. második fele: „Elszaratta véled a kalapácsnyelet” MNy 88: 377.

ad 212. — Mizser Lajos: Kiment Miskolcra. MNy 68: 325—326. (Cserépfaluban a pénztelenséget jelenti. A fafaragó, ha az áruja Mezőkövesden vagy Egerben nem kelt el, kénytelen volt a sokkal messzebb fekvő Miskolcra menni.)

ad 213. — Rác Endre: Hiba van a kréta körül. Nyr 103: 228—229. (Védelmébe veszi O. Nagy Gábor MiFT³ 307 magyarázatát, hogy a szólás Aranynak egyik verséből való.)

ad 214. — Dömötör Ákos: Törököt fog. Nyr 116: 99. (Tréfás változata: *görögöt fogott*: az ismert labdarúgó Détári Lajos görögországi szereplésére utal. Az ukránban van: „tatárt fogtam, nem enged”. — Beke Ödön: Ismeretlen szólások. Nyr 85: 228. (*kenyérbe kerül* 'állást, hivatalt kap'; *eldobja a baltát* 'részletvásárlásra kényszerül'.)

ad 216. — O. Nagy Gábor: Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések. Nyr 85: 335—345. (Főleg a *halál* körülírásaival foglalkozik.) — Grétsy László: Nyelvi játékok — nyelvi nevelés. Nyr 91: 171—182. (Ebben: Szólások, közmondások gyűjtése tartalmi vagy formai kötöttségekkel. Tartalmi kötöttség pl. a *halál* körülírásai. Formai kötöttség pl. amelyekben a *víz* előfordul, mint: „*vízet* prédikál, bort iszik”; „nem sok *vízet* zavar”. — Horpácsi Illés: A fakutyától a sárgaföldig. Nyr 92: 346—348. (A *leissza magát a sárga földig* szólásban a *sárga föld* jelentése 'a sír'.) — „Hát azért csak iddógálunk, Míg *fel* nem *kötik* az *állunk*” Petőfi 1:57. (Kördal). (A *halál* körülírása.)

ad 219. — Wacha Imre: Adalék az eufemizmus kérdéséhez. Nyr 85: 393—304. (A vak nők gyakran magukat és a többi vakokat *nemlátó*-nak nevezik.)

ad 220. — 1. A közmondásokról általában. — Kanyó Zoltán: Sprichwörter. Analyse einer einfachen Form. Bp. 1981. — O. Nagy Gábor: Egy közmondás története. NyttudÉrt 40: 272—278. (A *Ki korán kel, aranyat lel* közmondás nemzetközi rokon-

sága.) — Voigt Vilmos: A szólások változatainak szintjei. (Egy régi folklorisztikai probléma új megvilágításban Nyr 95: 29—34. (Példái főleg közmondások.) — Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások és közmondások szövegbeszerkesztése. Nyr 106: 352—356. — Szemerkenyi Ágnes—Voigt Vilmos: A „hatos” a magyar közmondásokban. Nyr 108: 407—477. — Kávássy Sándor: Két szólásunkról MNy 87: 462. (Példák közmondások toldalékolásához: 1. „Az alma nem esik messze a fájától.” Kétféle népi toldalékolás: „ha messze esik, nagyon messze”; a másik típus: „ha messze esik is, visszagurul”. 2. „A kutya is felköl [az árnyékból], ha megéhezik.”) — Paczolay Gyula: Készülőben van egy összehasonlító szólás- és közmondástár. Nyr 109: 129—139. (Kb. 1500 magyar közmondás és szólás idegen nyelvű rokonait szándékozik bemutatni. Négy mintacikket közöl. Kiváló anyagismeret.) — Paczolay Gyula: Magyar—észt—német—angol—finn—latin közmondások és szólások cseremiszt és zürjén függelékkal. Második, bővített kiadás. Veszprém, 1987. 300 l. Ism.: Kiss Lajos Nyr 111: 502—504. — Tóthné Litovkina Anna: A magyar közmondások hangtani sajátosságairól. MNy 89: 209—213. (Mássalhangzók, magánhangzók, szóismételek, rím. A hangtani ismétlődések segítik a nyelvi anyag közmondássá szerveződését.) — Tóthné Litovkina Anna: Kísérlet a magyar és orosz közmondások nyelvi elemzésére. MNy 85: 58—69. (Nyelvtani, lexikai és tartalmi szempontú összehasonlítások.)

2. Egyes írókból és régi tankönyvekből. — Mészáros István: Magyar szólások és közmondások egy 1750-i frazeológiai tankönyvben. Nyr 105: (1981) 292—302. (Franz Wagner jezsuita latin—német frazeológiai tankönyvének [Bécs 1713] magyar és szlovák értelmezésekkel bővített 1. kiadása Nagyszombatban.) — Rozgonyi Miklósné: A közmondások Csokonai műveiben. Szeged 1971. 225—236. (Különlenyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből.) — Bencze Bernadett: Közmondásgyűjtemény egy 1823-ból való tankönyvben. Nyr 110: 305—311. (Latin, német, magyar közmondások betűrendben az első latin szó szerint. Gyakran teljes alaki egyezés, néha csak értelmi, pl.: *Ovem lupu committere. Den Bock zum Gärtner machen.* Ebre bízni a hájat.)

3. Népnyelvi tájegységekből. — Kiss Jenő: A nyelvjárási szólások és közmondások vizsgálatáról. Nyr 110: 92—97. (Önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők számára tartott előadás.) — Prohászka János: Csíkszentdomokoson járatos szólások és közmondások Nyr 86: 203—208. — Bakos József: Egri szólások és közmondások Nyr 101: 217—227. — Bakos József: Nyelvtörténeti adatok. A szitkozódás, a káromlás, a becstelentés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben. MNy 73: 119—124; 241—246. — Uzsoki András: Győri szólás- és közmondásgyűjtés 1831—1834-ből. Nyr 94: 464—470. (Czech János gyűjtése.) — Bakos József: Heves megyei szólások és közmondások. (A népi jellegű szólásformák típusai.) Nyr 103: 452—467. — Nagy Géza: Karcasai szólások és közmondások. Bp. 1987. 69 l. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 30. (Fogalmi körök szerinti csoportosításban állatok, babonák, család, emberi test stb. körébe tartozó mondások.) — Jankus Gyula: Kéméndi (Kamenin) szólások és közmondások. Bp. 1992. 30 l. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok. 53. (A kezdő szó szerint szigorú betűrendben. A helyi kiejtés szerinti egyszerűsített fonetikus átírás.) — Enyedi Antalné: Ócsödi szólások és közmondások. Bp. 1992. 207 l. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok. 51. (2967 tétel, tárgykörök szerint csoportosítva, szómutatóval.) — Buza László: Szatmári szólások és közmondások. Bp. 1987. 147 l.

Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 35. (2312 tétel, kiemelt szavak betűrendjében. Végén tájszavak magyarázata és szómutató). — Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. Bp. 1972. 171 l. MNyTK 127. (A korábbi szakirodalommal.) — Sándor Mihályné Nagy Gabriella: Székely közmondások. Bp. 1990. 48 l. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 44. (1081 tétel, az első értelmes szó szerint betűrendben. Számos szólást is tartalmaz.)

ad 222. — Kávássy Sándor: Két szólásunkról MNy 87: 462. (Valójában közmondások. 1. *Az alma nem esik messze a fájától.* Ennek toldalékai: ha messze esik, nagyon messze; vagy: ha messze esik is, visszagurul. 2. A kutya is felkél [az árnyék-ból], ha megéhezik.)

ad 223. — Varga Andrea: Aki ebben kétes, nyomozzon *balhát* hón. MNy 89: 482—483.

ad 227. — É. Kiss Sándor: *Fakószekér*, kenderhám, mind a kettő rossz szerszám. Nyr 94: 348—349. (*Fakószekér* = fatengelyes szekér.)

ad 234. — Bernáth Béla: A Mohácsi nóta. Nyr 110: 227—228. (Egy 1834-ből való nótagyűjteményből idézi. Strófászerkezete, rímképlete teljesen azonos Csokonainak a „mohácsi nótára” írt versével. De ebben nincs meg a *több is veszett Mohácsnál* mondan.)

ad 237. — Légrádi Imre: Lány pásztor után gyapjat rúg a farkas. Nyr 102: 477—478.

ad 245. — Dömötör Ákos: Közmondás-paródiák. Nyr 113: 128. (Pl.: Tévézni emberi dolog. Rágós húsnak híg a leve. Vak tyúk is talál kakast. Keveréktípus: Szegény ember vízzel főz, s még az ág is húzza.)

ad 246. — Tóth Béla: Szálló igék lexikona. Bp. 1906. 379 l. („nem részletes eredetnyomozó kritikai gyűjteménye szálló igéinknek, ... hanem az ismeretes kutatások ... rövid összefoglalása”. Betűrendben külön a magyar, latin, görög, francia, olasz, spanyol, angol, német nyelvű, nálunk járatos anyag.) — Csefkó Gyula: Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből. Bp. 1930. 178 l. MNyTK 28. (44 szólás magyarázata részletes dokumentációval.) — Tarnai Andor: *Extra Hungaricum non est vita ...* (Egy szállóige történetéhez). Bp. 1969. 107 l. Modern Filológiai Füzetek. 6. — Pásztor Emil: „Egy szó nyilallott a hazán keresztül”. Nyr 94: 501—502. (Kifogásolja a szállóigék pongyola idézését.) — Békés István: Ami a „Napjaink szállóigéi”-ből kimaradt. Nyr 99: 438—444. (Nincs többé kopasz fej. Vigyázz, ha jön a vonat. Megvette már az ehett? és hasonló, esetleg kiforgatva.) — Horváth Imre: Virágok mestersége. Aforizmak. Bukarest 1976. 108 l. — Kristó Nagy István: Bölcsességek könyve. [1.] 1800 előtt született szerzők. Aforizmak, szállóigék. Bp. 1982. 679 l. — [2.] 1800 után született szerzők. Aforizmak, szállóigék. Bp. 1983. 771 l. — Kocsány Piroska: Az *is* és a *csak* szócska szövegteremtő szerepben. MNy 87 (1991) 175—190. (Értekes megfigyelések a szállóigék v. bölcs mondások természetéről is.)

ad 247. — Csúry Bálint: Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához. MNy 36: 238—248. — Hexendorf Edit: Adalékok bibliafordítási tükörszavak keletkezéséhez és életéhez. NytudÉrt 58: 103—109. — Büky Béla: A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban. Bp. 1986. 190 l.

ad 253. — A. Molnár Ferenc: Siserehad. Nyr 94: 239—241. (A szó azért válhatott népszerűvé, mert „a Sesera nevet s hangjaival hangutánzó jellegűnek érezhették”).

ad 258. — Scheiber Sándor: Bibliai közmondás Mikszáthnál. Nyr 91: 78. (Az író-nál: „hatot is estünk lefelé nem egyszer; de még azért nem vagyunk legalul”. A Bibliában: „Mert hetet esik az igaz, de fölkel”. Példabeszédek könyve = Prov 24, 16.)

ad 259. — Dömötör Ákos: Szerecsenmosdatás. MNy 87 (1991) 348. (Régi magyar adatok a 16. és 17. sz.-ból; újjörög, török és afro-amerikai kapcsolatok. A bibliai eredetet és a német megfelelőit nem említi.)

ad 260. — O. Nagy Gábor: Pilátus macskája. Nyr 86: 90—92. (Bonyolult magyarázat.) — Tompa József: Thaly Kálmán *Pilátushoz küldi vacsorára* szólásának stílustörténeti tanulságai. Nyr 95: 467—469. (Az 1864-ből adathozható szólást Thaly vetítette vissza a kuruckorba.)

ad 267. — Posgay Ildikó: Herkules a népnyelvekben. Nyr 96: 251—252. (Rábacsanakon a mérges természetű, indulatos emberről mondják: *herkulés éggy embër*.) — Zsoldos Jenő: Tótumfaktum. Nyr 95: 363—365. (A *fac* felszólító móddal alakultak a *fac simile* és *fac totum*. Ez utóbbinak *totum fac* alakja is volt. Ez keveredett a *dictum factum* mondatszóval, így lett a *tótumfaktum*, amit később a nyelvi gyakorlat szentesített.)

ad 268. — Adamik Tamás: Az aiszóposzi mese a retorikában. FilKözl 28: 109—116. (Két mese: a róka és a kutyatetűk; a ló a szarvas ellen segítségül hívja az embert. A mesék felhasználását végigvezeti Heltaiig.)

ad 269. — R. L. G.: Félek a boiotiaiak üvöltésétől. Nyr 95 (1971) 124. (Kérdés a szerkesztőséghez: A matematikus Gauss ezzel okolta meg, hogy miért nem akarja közzétenni a nem euklideszi geometria kutatásában elért eredményeit. Válasz: „Boiotia ókori tartomány lakóinak igen rossz híruk volt, otromba, nehézfejű embereknek ismerték őket”).

ad 271. — R. L. G.: Pontosság a királyok erénye. Nyr 97: 504. (L'exactitude est la politesse des rois. XVIII. Lajos szavajárása volt. A pontos fordítás „udvariassága” lenne, de a szerző nem helyteleníti a fenti változatot. Ilyen mondások gyakran módosulnak.)

ad 272. — Lengyel Béla: „Lesz még egyszer ünnep a világon”. Egy szólás nemzetközi elágazásaihoz. FilKözl 29: 215—217. (A lényegében „borúra derű” értelmű

mondás rokonait idézi több más nyelvből, köztük az oroszból: „Lesz még ünnep a mi utcánkban is”. Mit ismerhetett ezekből Vörösmarty?)

ad 274. — Kristó Nagy István: Bölcsességek könyve. [1.] 1982. 1800 előtt született szerzők. Aforizmák, szállóigék. [2.] 1983. 1800 után született szerzők. Aforizmák, szállóigék. (Az egész világirodalomról összegyűjtve.)

ad 275. — Simonyi Zsigmond: Helyes magyarság. — A hibás kifejezések, a kerülő idegen szók s a helyesírás szótárával. Bp. 1903. 211 l. NyF 8. (Többek között foglalkozik idegen, főleg német szólások szolgai fordításával 61—64. l. és a képzavarral.) — Prohászka János: Jégre visz. Nyr 85: 354—355. (Német megfelelője: jemand aufs Eis führen. Nem tartja feltétlenül német eredetűnek, Simonyit idézi, aki szerint hasonló életkörülmények között egymástól távol eső nyelvekben is hasonló képes kifejezések fejlődhetnek.) — Szepes Gyula: Mondvacsinált germanizmusok. Nyr 91: 115—122. — Országh László: „Utoljára, de nem utolsósorban”. Nyr 107: 65—67. (Az angol *last not least* ill. *last but not least* szólásra megy vissza. Idéz klasszikus magyar Shakespeare-fordításokból is.) — Dobossy László: A porosz királyért. Nyr 109: 122—123. (Ambrus Zoltán egyik szereplőjének szájába adja, eredetije a francia [travailler] pour le roi de Prusse 'ellenszolgáltatás nélkül [dolgozik]'.)

ad 280. — Wacha Imre: Prügelknabe — bűnbak-gyerek. Nyr 86: 489—491, és Szűts László ugyanerről 491. (Különböző régebbi fordítási kísérleteket idéznek, mint: *vesszős, vesszős gyerek, ütleg fiú, pálcás fiú*, stb.)

ad 283. — Országh László: Shakespeare-idézetek Magyarországon. FilKözl 31: 212—215. (Az idézetek magyar fordításban honosodtak meg, kivéve: *last [but] not least* a Julius Caesar-ból.)

ad 285. Idegen nyelvi egy- és kétnyelvű gyűjtemények és dolgozatok. — 1. Angol: Holló Dorottya: Az angol idiómákról. Bp. 1990. 10 l. (Kandidátusi értekezés tézisei.) — Ortutay Péter: Az amerikai szleng fordításának problémái. Eger 1993. 14 l. (Kandidátusi értekezés tézisei, a szerző hasonló jellegű további közleményeinek felsorolásával.) — Győri György: Magyar és angol szójátékok a hazai ifjúsági sajtóban. Nyr 112 (1988) 21—34. — Makkai Ádám: A Dictionary of American Idioms. (A borítón: Angol/amerikai idiomatikus szólások és kifejezések tára.) Budapest. (1990.) XXIII + 392 l. (Maxine Tull Boatner és John Edward Gates szerzők korábbi műve alapján magyarországi kiadás. Az Előszóban: Mi az idióma? VI—X. l.)

2. Francia: Bárdosi Vilmos: A mai francia nyelv frazeológiai rendszerének elméleti és gyakorlati kérdései különös tekintettel a frazeológiai hasonlatokra. Bp. 1990. 6 l. Kandidátusi értekezés tézisei. (A szerző hasonló témájú további dolgozatainak felsorolásával.)

3. Latin: Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról Bp. 1976. 90 l. NyudÉrt 90. (A közölt szövegek között: Latin-magyar frázisgyűjtemény.) — Mészáros István: Magyar szólások és közmondások egy 1750-i frazeológiai tankönyvben. Nyr 105: 292—302. (A Wagner-féle frazeológiáról. Lásd az ad 220, 2-t.) — Bánk József: Latin bölcsességek. Szállóigék, velős mondások latinul és

magyarul. Harmadik, változatlan kiadás. Szeged 1993. 395 + 35 l. (Végén bibliai lelőhelyek; betűrendes mutató fogalmak szerint.)

4. Német: Simonyi Zsigmond: Német és magyar szólások. Magyaros fordításra vezérlő segédkönyv kiegészítésül a német—magyar szótárakhoz. Bp. 1896. 456 l. — Bíró Izabella—Schlandt Henrik: Szólások és fordulatok magyar—német gyűjteménye. Bp. 1937. XIV + 653 l. — Ármósné Eisenbarth Magdolna — Rátz Ottó: 8000 germanizmus. Bp. 1983. 370 l. — Hessky Regina: Deutsch—ungarische phraseologische Sammlung. Bp. 1987. 283 l. — Paczolay Gyula: 750 magyar közmondás és szólás. 750 ungarische Sprichwörter und Redewendungen. Veszprém 1991. 136 l.

5. Olasz: Olasz állandó szókapcsolatok és közmondások. Szerk. Fábián Zsuzsa és Damilo Gheno. Bp. 1986. (Ism.: Herczeg Gyula Nyr 113: 500—505. Részletes kritikai ismertetés.)

6. Orosz: Rákos Ferenc: Nemzedékről nemzedékre. Ezer orosz—magyar közmondás és szólásmondás. Összehasonlító gyűjtemény magyarázatokkal és betűrendes mutatókkal. Gyűjtötte, feldolgozta és az előszót írta: dr. — Bp. 1956. 240 l. Ism.: Erdődi József Nyr 81: 132—137. (Negatív vélemény.) — Keszthelyi Ernő: Russzicizmusok. 5000 orosz szólás és kifejezés. Bp. 1961. 343 l. (Orosz címanyag magyar megfelelőikkel. Utalás régebbi szakirodalomra. Magyar szómutatóval.) — Klaudy Kinga: A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról. Nyr 112: 305—314. (Orosz—másnyelvű frazeológiai szótárakban szükséges szó szerinti fordítások.) — Tatar B(é)la: Problemy frazeologii russkogo jazyka. (A borítón. Tatár Béla: Az orosz frazeológia problémái.) Bp. 1975. 145 l. — Tatar, Bela (= Tatár Béla): Frazeologija sovremennogo russkogo jazyka. Bp. 1992. 371 l. (A tárgyalt frazeologizmusok betűrendes mutatójával.)

ad 287. — R. L. G.: Eben gubát cserél. Nyr 103: (1979) 250—251. (Egy valószínűtlen eredetmagyarázó adomát közöl. Néhány más megjegyzés.)

ad 291. — Villó Ildikó: Dobva-fakadva. MNy 71: 464—465. (Tinódinál: *dobjok fakadva*, Veresmartinál: *dobja fakadva*; jelentése: mérgesen, indulatosan, dűlvafűlv. Az első tag jelentése 'dobhártya'. Számos alakváltozata keletkezett az első tag torzulásával. „A spontán nyelvérzék tehát itt újra szembekerülve egy homályos jelentésű szerkezettel ... önálló szerkezetet hozott létre”).

Bakos János ad 36; ad 140; ad 220,3

Bakos László ad 210

Bakos Róbert ad 4,2; ad 104; ad 167

Bakos György ad 91; ad 129; ad 210

Balogh Tibor ad 144,2

Bálint Sándor ad 4,3; ad 119; ad 168; ad 220,3

Balogh Éva Róza ad 44

Balogh Lajos ad 56; ad 57

Bék József ad 283, 3

Bécsi Zoltán ad 105

Bécsi Vilmos ad 3; ad 7; ad 220,2

Borovay Decei Mária ad 286

Borócs Szabó Devid ad 286

Dr. Boros Katalin ad 52

Borócs Simon ad 1

Cser (indósb) 279,1

Cicero, Marcus Tullius 277

Cooper, James Fenimore 282

Csász Vitéz 281,2

Csókó Gyula ad 8; ad 37; ad 144; ad 246

Csoknád Vitéz Mihály ad 4,2; ad 168; ad 220,2

Csókó Mihály ad 296; ad 112

Csúty Béla ad 287

Csuh János ad 220,2

Csúty László ad 140

Dante, Alighiero 282

Darwin, Charles 283

Devid dr. Csókó ad 220,2

Devid László 279,2

Névmutató

Személynevek

(A számok a paragrafusokra és azok alpontjaira utalnak.
Nincs utalás az állandóan idézett forrásművek szerzőire.)

Abádi Nagy Zoltán ad 142
 Ahab (bibliai király) 255,4 p
 Adamik Tamás ad 111; ad 268
 Addison, Joseph 286
 Adonis 267,3 p
 Aesopus (= Aiszóposz) 290
 Ágoston (Szent) 279,2
 Aiszóposz (= Aesopus) ad 268
 Albert, Henry ad 144,1
 Alfonso (= Alphonsus, spanyol király) 271,4 és p
 Álmos (magyar vezér) 290
 Alphonsus (= Alfonso, spanyol király) 271,4 és p
 Ambrus Zoltán ad 275
 Anonymus (= P. magister) 279,3; 290
 Arany János 297; ad 213
 Archimedes 277
 Árgus (ókori mondai alak) 266; 267,1 és p; ad 44
 Aristoteles 277
 Ármóné Eisenbarth Magdolna ad 285,4
 Attila 271,4

 Babits Mihály ad 4,2; ad 112
 Bakos József ad 56; ad 140; ad 220,3
 Balassa László ad 210
 Balassi Bálint 286; ad 4,2; ad 101; ad 162
 Balázs Géza ad 91; ad 129; ad 210
 Balázs Tibor ad 144,2
 Bálint Sándor ad 4,3; ad 119; ad 168; ad 220,3
 Balog Éva Rózsa ad 44
 Balogh Lajos ad 56; ad 57
 Bánk József ad 285, 3
 Bánréti Zoltán ad 103
 Bárdosi Vilmos ad 3; ad 7; ad 285,2
 Baronyai Decsi János 286
 Baróti Szabó Dávid 286
 D. Bartha Katalin ad 62
 Bauer Simon ad 1

Beke Ödön ad 182; ad 211; ad 214
 Békés István 7; 272; 274; ad 246
 Békési Imre ad 144,1
 Bencédy József ad 90
 Bencze Bernadett ad 220,2
 Bencze Lóránt ad 143; ad 144,1
 Benkő László ad 62
 Benkő Loránd (Előszó)
 Bernáth Béla ad 8; ad 149; ad 150; ad 155; ad 169; ad 170; ad 186; ad 187; ad 202; ad 210; ad 234
 Berrár Jolán ad 75; ad 110
 Bessenyei György ad 135
 Betkowski Jenő ad 186
 Bíró Izabella ad 285,4
 Boatner, Maxine Tull ad 285,1
 Brennus (gallus vezér) 281,2
 Brodaries István 292
 Buffon, George 281,2
 Buza László ad 220,3
 Büchmann, Georg 273; 274
 Büky Béla ad 247
 Büky László ad 143; ad 144,1; ad 177

 Cato (idősebb) 279,1
 Cicero, Marcus Tullius 277
 Cooper, James Fenimore 283
 Cousin, Victor 281,2
 Csefkő Gyula 1; ad 8; ad 57; ad 143; ad 246
 Csokonai Vitéz Mihály ad 4,2; ad 187; ad 220,2
 Csulák Mihály 298; ad 112
 Csúry Bálint ad 247
 Czech János ad 220,3
 Czigány László ad 140

 Dante, Alighieri 282
 Darwin, Charles 283
 Dávid (és Góliát) 255,1
 Dávid király 255,2

Debora asszony (a zsidók bírāja) 253

Decsi János (Baronyai) 286

Décsy Gyula ad 4,3

Descartes, René 279,2; 281,2

Détári Lajos ad 214

Dobossy László ad 126; ad 275

Dobozy Imre ad 211

Domonkos (Szent) 293; 296

Dömötör Ákos ad 117; ad 214; ad 245; ad 259

Draskovich János 288

Dumas, Alexandre (père) 281,2

Eckhardt Sándor ad 89; ad 135

Éder Zoltán ad 57

Eisenbarth Magdolna ad 285,4

Enyedi Andrásné ad 220,3

Eördögh Tibor ad 211

Erdődi József ad 57; ad 285,6

Erdős János ad 57

F. G. ad 93 (lásd Ferenczy Géza is)

Fábián Zsuzsanna ad 7; ad 285,5

Fabricius-Kovács Ferenc ad 5; ad 144,2

Farkas Vilmos ad 91

Fehértői Katalin ad 196

H. Fekete Péter ad 57

Ferenczy Géza ad 186

Fokos Dávid ad 4,4

Fónagy Iván ad 144,2

Frígyes (I., német-római császár) 282

Fülei-Szántó Endre ad 141

Fürtös Gusztáv ad 152

Füst Milán ad 177

G. L. ad 206; ad 210 (lásd Gáldi László is)

Gáldi László ad 92; ad 135

Galgóczy László ad 101; ad 140; ad 210

Galilei, Galileo 282

Gárding, Eva ad 92

Gáspári László ad 142

Gates, John Edward ad 285,1

Gauss, Karl Friedrich ad 269

Gedeon (bibliai) 253

Gergely (Nagy Szent, pápa) 279,2

Gheno, Danilo ad 285,5

Góliát (bibliai) 255,1

Gonsalvus János 299

Grétsy László ad 44; ad 182; ad 216

Guevara, Fray Antonio de 288

Gunda Béla ad 138; ad 199; ad 201

Guszkova Antonymina ad 91; ad 185

Gyárfás Endre ad 44

Győri György ad 285,1

Hadrovics László ad 1; ad 164; ad 206,1

Heltai Gáspár 294; 298; 299; ad 268

Hérakleitosz 277

Herczeg Gyula ad 112; ad 144,1; ad 285,5

Herkules 267,4 és p; ad 267

Hessky Regina ad 3; ad 285,4

Hexendorf Edit ad 57; ad 247

Hippokratész 279,1; ad 135

Holló Dorottya ad 285,1

Homérosz 279,1

Horatius, Quintus H. Flaccus 279,1; 279,3

Horpácsi Illés ad 59; ad 157; ad 210; ad 216

M. Horváth Endre 298; ad 186

Horváth Imre ad 246

Horváth Károly ad 171

R. Hutás Magdolna ad 15; ad 17; ad 137

Illés próféta 255,5 és p

Ilosvai Péter 295

Implom József ad 206

Inczeffi Géza ad 144,2

Jankowski, Henryk ad 140

Jankus Gyula 220,3

János (Szent, Keresztelő) ad 203

Jeromos (Szent) 279,2

Jezabel (bibliai) 255,4 p

Johnson Samuel (= Dr. Johnson) 286

Jólesz László ad 171

Jónás próféta 259,4

József (II., osztrák császár, magyar király) 282

József Attila ad 137; ad 142

Júdás (bibliai) 260,10 p

Juhász József ad 1; ad 3; ad 137

Juhász László 290

Kálmán (király) 279,3

Kálmán Béla ad 57; ad 133

Kanyó Zoltán ad 220,1

Kapor János ad 147

Kardos Tibor ad 144,2

Károly Sándor ad 62; ad 140

Károlyi Gáspár ad 247

Katona Imre ad 4,1; ad 4,3; ad 110

Katona Rezsőné ad 109

Kaufmann, Christoph 280,4

Kávássy Sándor ad 220,1; ad 222

Kelemen József ad 67; ad 112; ad 71,2

Kemény Gábor ad 57; ad 112; ad 143; ad 144,1; ad 210

Keresztelő Szent János ad 203

Kertész Manó 1; 4,4; 297; ad 8; ad 93; ad 143; ad 190; ad 196

Keszthelyi Ernő ad 285,6

Kiefer Ferenc ad 92

Kis Tamás ad 129

Kiss Jenő ad 4,1; ad 4,3; ad 44; ad 91; ad 140; ad 220,3

Kiss Lajos 218; ad 57; ad 167; ad 210; ad 220
 É. Kiss Sándor ad 57; ad 148; ad 162; ad 169; ad 176; ad 211; ad 227
 Kis-Viczay Péter 286
 Klaudy Kinga ad 285,6
 Klemm Antal ad 138
 Klinger, Friedrich Maximilian 280,4
 Kocsány Piroska ad 144,1; ad 246
 Kossa János ad 4,1; ad 44
 Kossuth Lajos 273
 Kovalovszky Miklós ad 144,2
 Kőhegyi Mihály ad 182
 Kristó Nagy István ad 246; ad 274
 Kroiszosz = Krózosz 270,2
 Krózosz (ókori gazdag király) 270,2
 Krúdy Gyula ad 112; ad 144,1
 Kunszery Gyula ad 203; ad 210

Ladányi Péter ad 206
 Ladó János ad 91; ad 93
 Lajos (XI., francia király) 281,2
 Lajos (XIV., francia király) 281,2
 Lajos (XVIII., francia király) ad 271
 Laskay János 290
 Laurie, William 283
 Layard, Austen Henry 283
 Légrádi Imre ad 237
 Lengyel Béla ad 272
 Lengyel Lajos ad 142; ad 144,1
 Lenin, Vlagyimir Iljics ad 144,2
 Lévis, Pierre Marc Gaston duc de 281,2
 Litovkina Anna ad 220
 Livius, Titus 281,2
 Lothar (I., német-római császár) 279,2
 T. Lovas Rózsa ad 137
 Lőrincze Lajos 248,2; ad 203
 Lőrinczi Réka ad 71
 Lőrinczy Éva ad 67 (lásd B. Lőrinczy Éva is)
 B. Lőrinczy Éva ad 111; ad 146

Madách Imre 273
 Makkai Ádám ad 285,1
 Mara (bibliai) 254
 Margalits Ede 7; 292
 Margócsy József ad 203
 Magyar László András ad 176
 Mária Terézia (királynő) 279,3
 Martinkó András ad 168; ad 171
 Melius Péter 296
 Mercurius (az istenek hírvivője) 267,2 p
 Meskó Sándor ad 175
 Midas király 267,7 p
 Mészáros István ad 140; ad 220,2; ad 285,3
 Mikszáth Kálmán ad 4,2; ad 258
 Mizser Lajos ad 101; ad 118; ad 212

Mollay Károly 280,2; ad 89
 R. Molnár Emma ad 4,1 (lásd Rozgonyi Miklósné és Rozgonyiné is)
 A. Molnár Ferenc ad 4,2; ad 148; ad 162; ad 167; ad 174; ad 176; ad 202; ad 210; ad 253
 H. Molnár Ferenc ad 101
 Molnár Ildikó ad 93
 Molnár Ilona ad 8 (lásd H. Molnár Ilona is)
 H. Molnár Ilona ad 8; ad 15; ad 108; ad 206
 Móra Ferenc ad 4,2
 Morvay Károly ad 7

Naboth (bibliai) 255,4 p
 Nádasdy Tamás 292; 298
 G. Nagy Emília ad 87
 Nagy Ferenc ad 211
 O. Nagy Gábor (Előszó); 1; 7; 112; 130,3; 132; 221; 287; 292; 293; 296; 297; 298; 299; 300; ad 1; ad 3; ad 4; ad 8; ad 89; ad 126; ad 143; ad 144,1; ad 167; ad 182; ad 187; ad 196; ad 201; ad 210; ad 213; ad 216; ad 260
 Nagy Géza ad 220,3
 Nagy Irma 67 (lásd Szikszai Lajosné és Szikszainé is)
 Sz. Nagy Irma ad 67 (lásd Szikszai Lajosné és Szikszainé is)
 Nagy L. János ad 137
 Nagy Sándor (világbíró) 270,1 és p
 Náomi (= Noémi, bibliai) 254
 Náthán próféta 255,2
 H. Németh Gyula ad 210
 Nesztor (ógörög hős) 267,9
 Noémi (= Náomi, bibliai) 254

Nyéki Vörös Mátyás 296
 Nyirkos István ad 70

Ország László ad 3; ad 275; ad 283
 Ortutay Péter ad 285,1
 Oszkó Beatrix ad 4,3
 Ozorai Imre 299

P. magister (= Anonymus) 279,3; 290
 Paczolay Gyula ad 8; ad 220,1; ad 285,4
 Pais Dezső 290; ad 67; ad 202
 Palló Margit ad 202
 Pápai Páriz Ferenc ad 8
 Papp Zsuzsanna ad 87
 Pásztor Emil ad 95; ad 246
 Péntek János ad 180
 Péter László ad 4,2; ad 57; ad 210
 Péter Mihály ad 90; ad 210
 Petermann, J. ad 67
 Petőfi Sándor 278
 Pilatus, Pontius (bibliai) ad 260
 Plautus, Titus Maccius 279,1; 289

Posgay Ildikó ad 185; ad 267
 Prohászka János ad 57; ad 206; ad 210; ad 220,3; ad 275
 Prometheus (ógörög mondai alak) 267,5 p
 R. L. G. ad 56; ad 135; ad 137; ad 269; ad 271; ad 287
 Rabelais, François 281,2
 Rácz Endre ad 3; ad 62; ad 213
 Rákos Ferenc ad 285,6
 Rátz Ottó ad 285,4
 Reuter Camillo ad 203
 Révay Valéria ad 8
 Reychman, Jan ad 140
 Rieger, Bogdan 273
 Rozgonyi Miklósné ad 4,2; ad 220,2 (lásd Rozgonyiné Molnár Emma is)
 Rozgonyiné Molnár Emma 7; ad 4,1; ad 4,2; ad 206; ad 220,1
 Rozsly György ad 147
 Rubinyi Mózes ad 4,2
 Sámson (bibliai) 253 és p
 Sándor (III., pápa) 282
 Sándor Mihályné Nagy Gabriella ad 220,3
 Sándor (Nagy, világbíró) 270,1 és p
 Sárosi Zsófia ad 62
 Sasvári László ad 113; ad 118; ad 119; ad 178
 Scheiber Sándor ad 159; ad 203; ad 258
 Schlachter, Wolfgang ad 95—96
 Schlandt Henrik ad 285,4
 Schram Ferenc ad 140
 Sz. Sebestyén András ad 144,1
 Shakespeare, William 283, ad 275; ad 283
 Simeon (evangéliumi) 262,1 p
 Simonyi Zsigmond ad 55; ad 275; ad 285,4
 Singer, Alain ad 122
 Sinor Dénes ad 93
 Siptár Péter ad 141
 Sisara, Sisera (bibliai) 253
 Soltész Katalin ad 4,2 (lásd J. Soltész Katalin is)
 J. Soltész Katalin ad 112; ad 144,2
 Solymos Ede ad 91
 Somhegyi Gyula ad 15; ad 38; ad 46
 Somogyi Béla ad 147; ad 198
 Sütő András ad 38
 Szabó László ad 187
 Szabó T. Attila ad 54; ad 196
 Szamosközy István 295
 Szathmári István ad 3
 Szegedi Lőrinc 286
 Szemere Gyula ad 67
 Szemerkényi Ágnes 220,1
 Szende Aladár ad 4,1; ad 182
 Szende Tamás ad 92
 Szép Endre ad 135

Szepes Gyula ad 140; ad 275
 Szepsi Csombor Márton ad 196
 Szigligeti Ede 273
 Sziklai Lászlóné ad 206
 Szikszai Lajosné 67; ad 67, as 92 (lásd Szikszainé Nagy Irma is)
 Szikszainé Nagy Irma ad 67
 Szilágyi Ferenc ad 4,2; ad 56
 Szilágyi Miklós ad 57
 Szily Kálmán ad 182
 Szűts László ad 4,1; ad 129; ad 140; ad 280
 Tacitus, Publius Cornelius 279,1
 Tarnai Andor 279,3 ad 246
 Tatár Béla ad 295,6
 Terestyéni Ferenc ad 57
 Thaly Kálmán ad 260
 Tinódi Sebestyén ad 291
 Tolnai Vilmos I; 132; ad 4,1
 Tóth Béla 7; 272; 273; ad 246
 Tóthné Litovkina Anna ad 220
 Tömörkény István ad 210
 Török Gábor ad 15; ad 140
 Újvári Béla ad 4,3
 Uzsocki András ad 220,3
 Vajda András ad 142
 Varga Andrea ad 223
 G. Varga Györgyi ad 210
 Végh József ad 133
 Verdi Giuseppe 282
 Veres Péter ad 169
 Veresmarti Mihály ad 291
 Vigh Árpád ad 110
 Villó Ildikó ad 291
 Villon, François 281,2
 Virchow, Rudolf 280,4
 Voigt Vilmos ad 3; ad 220,1
 Vörösmarty Mihály ad 272
 Wacha Balázs ad 89
 Wacha Imre ad 209; ad 219; ad 280
 Wagner, Franz ad 220,2
 Wagner, Richard 280,4
 Weber, Karl Maria von 280,4
 Werbőczy István 279,3
 Zilahy Lajos ad 4,3; ad 140
 Zolnai Béla 273
 Zólyomi József ad 91
 Zrínyi János 298
 Zrínyi Miklós (a költő) 279,3
 Zsilka János ad 5
 Zsiros Katalin ad 171
 Zsoldos Jenő ad 196; ad 267

Földrajzi nevek

(A számok a paragrafusokra és azok alpontjaira utalnak.)

Babylon (ókori) 259,2 p
Bethsaida (bibliai tó) 263,3
Boiotia (ókori görög tartomány) ad 269

Cegléd ad 140

Csallóköz ad 118
Cserépfalu ad 212
Cserépfalva ad 101
Csíkménaság ad 4,3
Csíkszentdomokos ad 220,3
Csongrád ad 4,3

debreceni szem ad 148
Delphoi (ógörög kegyhely) 277

Ebes (község) ad 187
Eger ad 119; ad 140; ad 147; ad 212; ad 220,3
Érsekújvár ad 112

Gyöngyös (város) ad 113; ad 119
Győr ad 220,3

Heves megye ad 220,3

János pap országa 271,2 és p

Karcsa ad 220,3
Kéménd (Kamenin) ad 220,3
Komárom ad 119
Kőpec ad 54

Mezőkövesd ad 212
Mihályi (rábaközi) ad 4,3; ad 91
Miskolc ad 212
Mohács ad 234

Nagykunság ad 57
Negyed (község a Vág jobb oldalán)
ad 4,3

Öcsöd ad 220,3
Óriszentpéter ad 133
Órség (tájegység) ad 133

Püspökladány ad 4,3

Rábacsanak ad 267

Siloe (bibliai tó) 263,3 p
Spárta 269
Sybaris (ókori város) 269

Szatmár ad 220,3
Szeged ad 4,3; ad 220,3
Székelyföld (mint nyelvi tájegység) ad
220,3
Szentes ad 171
Szigetköz ad 201
Szombathely ad 210

Vác ad 140

Zala megye ad 140

Tárgymutató

(A számok a paragrafusokra és azok alpontjaira utalnak.)

adózás 195
 aequivocatio 129
 Aesopus alakjai 268
 aforizmak ad 246; ad 274
 álikerszók 88
 állandósult feltételes mondati formulák 107,4
 állandósult szókapcsolatok az érzéki síkon 6,2
 alliteráció 89,0
 alliteráció a frazeológiában 89,1
 alliteráció összetételekben és jelzős szerkezetek-
 ben 89,1
 általános: átváltás egyediből ~ba 10
 angol elemek 283
 angol frazeológia ad 285,1
 anyagszere: az ~ frazémái 219,3
 aránymondat (Proportionalatz) 122,3
 átrírás: régi adatok ~a a mai helyesírás szerint 7
 átrírt idézési mód 7
 átok közbevetett mondatokban 101,6
 átváltás egyediből általánosba 10
 azonos hangrendű főnevek párban 73
 azonos hangrendű igék (igenevek, igei főnevek)
 párban 69
 azonos hangrendű magas nyelvválású igepárok
 69,2
 azonos hangrendű mellénevek párban 78
 -ba, -be és váltótársai 16
 babonák 202
 bakanyelv ad 210
 -ban, -ben és váltótársai 17
 barátság 184
 becsapós ellentét 104,4
 beszéd: képes ~ 3,1
 beszéditöltelékek ad 206
 beszélt nyelv útján átvett tükkörfrazémák 275
 betegségnevek mint szitokszók ad 101; ad 210

betűhű idézési mód 7
 Biblia (mint a magyar frazeológia egyik forrása)
 247—265
 Biblia: a ~ nyelvi hatása ad 247; ad 256
 bibliai eredetű képek, szólások, közmondások
 köznapivá válása 247,1
 bibliai nyelvkincs átvétele német közvetítéssel
 247,2
 Bírák könyve 253
 bíraskodás 195—197
 birtokjeles főnév felkiáltásokban 60,6
 birtokos jelző 59
 birtokos személyragos főnév jellege elhomályosul
 60,5
 birtokviszony felbomlása a határozók körében
 32—36
 birtokviszony helyébe részhatározó 33
 birtokviszony helyett határozós kapcsolat 13
 birtokviszony különleges szerepekben 60
 birtokviszony megszűnésének hatása a szókapcsol-
 tatban 10; 11
 birtokviszony túlzó állításokban és fogadkozások-
 ban 60,4
 bizonykodás közbevetett mondatokban 101,2
 bizonytalan vélekedés közbevetett mondatokban
 100,5
 biztatás 138
 biztatás (gúnyos is) közbevetett mondatokban
 100,6
 bocsánatkérés formulái 91,2
 -ból, -ből és váltótársai 18
 boszorkányhit 300
 boszorkányperek 300
 bölcs magyarázat és közmondás közti különbség
 (példákkal) 220,3
 bölcsességek ad 246
 bővítés birtokviszonnal 54,2

bővítés: fokozó ~ 54,4
 bővítő: magyarázatlan ~ elemek 54,6
 bővítő szók 54; 206
 bővítő szók kérdő névmások és kérdő határozó-
 szók mellett 54,5
 bővítő szókapcsolatok 206
 bővítő szóként melléknévi jelző 54,3
 büntetés (katonai) 194
 büntető eljárás 196
 család 184
 cselekvések helyváltoztatás nélkül 211
 csonkult mondatok 2 (3)
 Dániel könyve 259,2
 „deákság” 276
 egyediből általánosba átváltás 10
 egyszerű mondat 91—93
 együttesen szereplő főnevek 68,2
 együttesen szereplő határozószók és viszonyzó-
 k 68,4
 együttesen szereplő igék 68,1
 együttesen szereplő melléknévek és melléknévi
 határozók 68,3
 élet: az ember ~e szűkebb körben 158—164
 ellentét: becsapós ~ 104,4
 ellentétes mondatok 104
 elvont fogalmak tulajdonságai 6,2
 elvont fogalmi világ és a frazeológia 5
 elvontság: az ~ szintaktikai következményei 6
 ember: az ~ mozgása 158
 ember és csúszómászók 168
 ember és háziállatok (a ló kivételével) 170
 ember és hullók 168
 ember és madarak 168
 ember és növények 167
 ember és rovarok 168
 ember és társadalom 183—187
 ember és természet 165—177
 ember és természeti erők és jelenségek 177
 ember és testrészei a frazémákban 145—157
 ember és vadon élő állatok 169
 emberi élet szűkebb körben 158—164
 emphatikusabb formulák a közbevetett mondatok-
 ban 101
 erős bosszankodás a közbevetett mondatokban
 101,9
 erősebb hárító kívánság a közbevetett mondatok-
 ban 101,1
 értelmező 62—64; ad 62
 értelmező a megszólításban 64
 értelmező (általában) 62
 értelmező főnevekkel 62, p1
 értelmező mint toldalékmondatrész 63

értelmező névmásokkal 62, p2
 értelmezői mondat ad 62
 érzéki sík: állandósult szókapcsolatok az ~on 6,2
 érzelmkifejezés ad 210
 érzelmi telítettség közbevetett mondatokban 10
 érzelmileg közömbös formulák szervetlenül csat-
 lakozó mondatoknál 95
 érzelmileg színezett bevezető és befejező formulák
 99
 esküdözés közbevetett mondatokban 101,2
 észbeli gyarlóság kifejezése ad 210
 eufémia 57,2
 eufémia: szókapcsolatok eufemisztikus átalakítása
 66
 eufemisztikus igék 140
 eufemizmus ad 140
 eufemizmus miatt rövidült szólás 52
 eufemizmus mint a mondat csonkulásának oka 133
 eufemizmus: szókapcsolatos ~ 218
 eufemizmus vakság kifejezésére ad 219
 favágás 181
 fegyelem (katonai) 194
 félelem: a ~ kifejezései ad 210
 felkiáltás közbevetett mondatokban 101,7
 felkiáltás: szólásszerű ~ok 141
 felszólító mondatok 93
 féltés közbevetett mondatokban 100,7
 feltételes mondat (fenyegető tartalommal) 107,5
 feltételes mondati állandósult formulák 107,4
 feltételes mondatok 107
 feltételes mondatok (saját állítás kételkedő beveze-
 tése) 107,1
 feltételes mondatok választókkal kombinálva
 107,6
 fenyegetés (feltételes mondatához kapcsolódva)
 107,2
 fenyegetést tartalmazó feltételes mondat 107,5
 figura etymologica 71
 fogadkozás nyomósítása közbevetett mondatokban
 101,3
 fogalom: az elvont fogalmak tulajdonságai 6
 foglalkozás: az ember ősi ~ai 178—182
 formulák: a főközlést megelőző ~ 98
 formulák: a főközlést megelőző mentegetőző ~ 98
 formulák: a kényszerű cselekvést bevezető ~ 97
 formulák: állandósult feltételes mondatok mint ~
 107,4
 formulák: érzelmileg közömbös ~ a szervetlenül
 csatlakozó mondatok között 97
 földművelés 180
 földrajzi név: hasonlítás ~vel 127 p
 főnév: szólás értékű magányos főnevek 53
 főnévi párok 72—76
 főnévi párok: azonos hangrendű ~ 73

főnévi párok: vegyes hangrendű ~ 74
 főzés 164
 francia elemek 281
 francia frazeológia ad 285,2
 frazéma: a szókapcsolat mint ~ 2 (1)
 frazéma: idegen alakban átvett frazémák 3,4
 frazéma: idegenből fordított frazémák 3,3
 frazeológia: a ~ bonyolultsága 1
 frazeológia: a ~ elméleti alapvetése 2—7
 frazeológia: a ~ és a teljes mondat 2 (3)
 frazeológia: a ~ esztétikai értékelése 286
 frazeológia: a ~ és szintaxis viszonya 2
 frazeológia: a ~ feldolgozása nálunk 1
 frazeológia: a ~ feldolgozásának alapelvei 7
 frazeológia: a ~ feldolgozásának technikai kérdései 7
 frazeológia: a ~ határainak tágítása 2 (2)
 frazeológia: a ~ meghatározása 2 (1)
 frazeológia: a szólás helye a ~ban 4
 frazeológia és a magányos szó 2 (2)
 frazeológia és az elvont fogalmi világ 5
 frazeológia: grammatikai ~ 2 (4)
 frazeológia: latin ~ ad 285,3
 frazeológia: nyelvtani ~ 2 (4)
 frazeológia: szókapcsolatok ~ája 8—89
 frazeológia: „tisztá” ~ 1
 frazeológiai segédkönyvek 284; ad 284
 germanizmusok ad 275
 görög idézetek 277
 görög—római irodalom, mitológia, monda, történelem 267
 grammatikai frazeológia 2 (4)
 gúnyos biztatás a közbevett mondatokban 100,6
 győzelem 193
 hadakozás 188—194
 hadrakelés 189
 haj 147
 halál: a ~ körülírásai ad 216
 halál: a ~ tréfás körülírásai 216 p 5
 halál: az erőszakos ~ körülírásai 217
 halálkodás közbevett mondatokban 100,10
 halászat 179
 hanghatás a frazeológiában 89,0
 hanghatás szerepe a szintaktikai frazeológiában 86—89
 hangrendváltó osztódásos ikerítés ad 67
 hangutánozó ikerítés ad 67
 harc: nyílt~ 191
 hírfűtő kívánság a közbevett mondatokban 101,1
 hasonlat az érzéki és elvont síkon 110
 hasonlat és metafora ad 111; ad 112
 hasonlat mint költői kép 112
 hasonlat mint közbevett mondat 112

hasonlat: összecsengés mint a ~ alapja 112
 hasonlítás: a ~ nyelvtani formái 110
 hasonlítás anyagokhoz 120
 hasonlítás: cselekvések összehasonlítása 122
 hasonlítás égitestekhez 121
 hasonlítás egy mondattal 110
 hasonlítás egyénhez 113,1
 hasonlítás emberhez 113
 hasonlítás emberi tulajdonságokhoz 113,3
 hasonlítás emlős állatokhoz 118
 hasonlítás férgekhez 116
 hasonlítás földrajzi névvel 128
 hasonlítás: gúnyos-tréfás ~ 124
 hasonlítás halakhoz 115
 hasonlítás hullókhöz 115
 hasonlítás: játékos ~ok 131
 hasonlítás kifejezése ad 111
 hasonlítás: konkrét és absztrakt fogalom összehasonlítása 129
 hasonlítás: „logikátlan” ~ok mellékevekkel 130,1
 hasonlítás madarakhoz 117
 hasonlítás: magyarázatos ~ 128
 hasonlítás népnévvel 126
 hasonlítás növényekhez 114
 hasonlítás összetett mondat nélkül 111
 hasonlítás összetett mondattal 112
 hasonlítás rovarokhoz 116
 hasonlítás személynévvel 125
 hasonlítás tárgyakhoz 119
 hasonlítás természet bőségéhez 114,1 és p
 hasonlítás természetekhez 114
 hasonlítás természeti jelenségekhez 121
 hasonlítás testrészekhez 113,2
 hasonlítások válfajai 112
 hasonlítással kifejezett tagadás 123
 hasonlító kötőszók ad 110
 hasonlító mellékmondatok 110—132
 hasonlító mellékmondatok általános kérdései 110
 hasonlító mondat ad 110
 hasonlító mondat (részletes képpé kidolgozva) 122,2
 határnevek metaforikus alakmeghatározással ad 144,2
 határozói jelző és főneve 61
 határozói vonatváltások 16—25
 hatóság 197
 ház és berendezése 163
 háztartás 164
 helyettesítő szók 54
 helyhatározói mellékmondatok 105
 hiedelmek 202
 hit 203
 hit kifejezése a közbevett mondatokban 100,1
 hitvilág 202—204
 hivatali méltóság 197

idegen alakban átvett frazémák 3,4
idegen alakban átvett szókapcsolatok és mondatok 276—284
idegen szavak felcserélése hasonló hangzású magyarral 89,3
idegen szólások szolgai fordítása ad 275
idegenből átvett szólások 7
idegenből fordított frazémák 3,3
idézési mód (betűhű és átirat) 7
idézet: irodalmi ~ek 3,2
idiomatizmusok a régi magyar fróknál 286
időhatározói mellékmondatok 106
igazi összetett mondatok mint frazémák 102—132
ige: az ~ körülírása ad 206
ige: szólás értékű magányos igék 53
igei: határozós ~ kapcsolatok 15—36
igei párok 69—71
igei párok: azonos hangrendű ~ 69
igei párok: vegyes hangrendű ~ 70
igei: tárgyas ~ kapcsolatok 8—14
igei vonzatok ad 8
igekötő ismétlése 87,2
igenlő válasz (klisék) ad 133
igés kapcsolatok rövidülése 45—52
ikerítés 67
ikerítés: hangrendváltó osztódásos ~ ad 67
ikerítés neveken ad 67
igepárból összetett szó 72
ikerszavak irodalma ad 67
illetlen szavak eufemisztikus helyettesítése 66,2
illetlen szavak kihagyása 52
illetlen helyettesítő kifejezések 219
indulatszók ad 137; ad 141
irodalmi idézetek 3,2
irodalmi idézetek, utalások, célzások 246—274
irreális feltétel 107,3
ismételt főnevek 87,3
ismételt határozósók 87,8
ismételt igék 87,1
ismételt melléknevek 87,4
ismételt számnévek 87,5
Isten 203
Isten segítsége közbevetett mondatokban 101,4
Isten verése közbevetett mondatokban 101,4
Izaiás próféciaja 259,3
János evangéliuma 263
játékos hasonlítások 131
jelző: a ~ és főnév együttes jelentése 57
jelző: birtokos ~ 59
jelző: határozói ~ 61
jelző: melléknévi ~ 56
jelzős szerkezetek (általános kérdések) 55
Jeremiás próféciaja 259,1
Jób könyve 256

Joel könyve 259,3
jog, bíráskodás, közigazgatás, pénzügy 195—197
Jónás könyve 159,4
kapcsolat = szókapcsolat
kapcsolatfelvétel nyelvi formái ad 91
kapcsolatos és választó mondatok 103
kapcsolatos mondatok 103,1
kapcsolattartás 185
káromkodások ad 140
kártya (mint játék) 198
katonaság 188—194
katonasors 194
kép (mint stilisztikai műszó) ad 142
képalkotás a szépirodalmon kívül ad 144,2
képalkotás a szépirodalomban ad 144,1
képes beszéd 3,1; 142—204
képes beszéd és körülírás 142
képes beszéd: a ~ rendszerezése 143
képes beszéd: vegyes megjegyzések a ~hez 144
képszerűség ad 143
képzavar ad 275
kérdés és válasz kifejezései ad 92
kérdő alakban kifejezett megvetés 101,8
kérdő mondat 92
kerék 186
kérés a közbevetett mondatban 100,2
keresztelő vonzatváltás 42
kertészkedés 181
kihagyásos mondatok 135
kijelentő és óhajtó mondat mint gúny kifejezője 91,4
kijelentő mondat 91
kijelentő mondat mint általános bölcsesség kifejezője 91,3
kijelentő mondat mint töltelékszó 91,5
Királyok könyve 255
klasszikus ókor 266—270
kocka (mint játék) 198
konkrét → absztrakt jelentésfejlődés ad 5
költői kép mint hasonlat 112
közlírás 3,1; 142; 205—218
közlírás: a ~ meghatározása 205
közlírás: a ~ változatossága 205,4
közlírás: a természetes halál ~a 216
közlírás: állatok ~a 209,1
közlírás: anyagok ~a 209,2
közlírás: büntetés ~a 214 p 3
közlírás: ember ~ai 207
közlírás és képes beszéd közti különbség 205,1
közlírás: férfi ~ai 207
közlírás: helyváltoztatás (átv. is) ~a 212
közlírás: helyváltoztatás nélküli cselekvés ~a 211
közlírás: kudarc ~a 214 p 2
közlírás magányos szót helyettesít 205,3

körülfrás: nő ~ai 207
 körülfrás: siker ~a 214 p 1
 körülfrás stfluscéllal 205,2
 körülfrás: szellemi és lelki folyamatok ~a 213
 körülfrás: szülés, születés ~a 215
 körülfrás: tárgyak ~a 209,2
 körülfrás: történes ~a 214
 körülfró szerkezetek (ajánlott műző a „terpeszkedő kifejezések” helyett) ad 206
 köszönés ad 91; ad 93
 köszönési formulák 91,1
 kötészó mint mondat ad 133
 következményes mondatok mint túlzó fenyegetések 108,1
 közbetett mondat 100,6
 közigazgatás 195—197
 közigé (új frazeológiai műző) 272
 közlekedés járművel 186
 közlés befejezésének előkészítése 98,2
 közmondások 3,2; 220—245
 közmondások a népnyelvben ad 220,3
 közmondások alakjának változatossága (példákkal) 220,2
 közmondások általános kérdései 220
 közmondások azonos tartalommal, más-más szöveggel 220,4
 közmondások egyes frónál ad 220,2
 közmondások keveredése 244
 közmondások: magyar és orosz ~ nyelvi elemzése ad 220,1
 közmondások: magyar ~ hangtani sajátosságai ad 220,1
 közmondások nyelvi sorsa 224—225
 közmondások régi tankönyvekben ad 220,2
 közmondások részlegeinek felhasználása 220,5
 közmondások szövegromlása 244
 közmondások toldalékolása ad 220,1
 közmondások tréfás ferdítése 245
 közmondásokat szövegbe építő formulák 220,1
 közmondás-paródiák ad 245
 közmondást kísérő magyarázat 220,1
 közmondástár (betűrendes, kis) 221
 közmondástár (összehasonlító) ad 220,1
 latin frazeológia ad 285,3
 latin idézetek 278—279
 latin mintájú vonzatok 26
 látogatás 185
 lefordított vagy idegen alakban meghonosodott elemek 275—285
 leszerelés (katonai) 194
 ló (különböző szólásokban) 176
 ló (mint a képes beszéd egyik fő alakja) 171
 ló (szerszáma és egyéb kellékei) 175
 ló (zabolája) 173

„logikátlan” hasonlatok 130
 Lukács evangéliuma 262; 293
 madarászat 178
 magánjog 195
 magányos szó 2 (2)
 magányos: szólás értékű ~ főnevek 53
 magyar és orosz közmondások nyelvi elemzése ad 220,1
 magyar közmondások hangtani sajátosságai ad 220,1
 magyarázatos hasonlítás 128
 makaróni-verselés 278
 Márk evangéliuma 261
 Máté evangéliuma 260; 293
 megengedő mondatok mint frazémák 108,4
 megengedő mondatra következő ellentét 104,2
 meggyőződés kifejezése a közbetett mondatokban 100,1
 megszemélyesítés ad 142
 megszólítás ad 91; ad 93
 mellékmondatok: formulaszerű határozói ~ 108
 mellékmondatok: mértékhatározói ~ 108,1
 mellékmondatok: módhatározói ~ 108,1
 mellékmondatok: vonatkozó névmásos ~ mint frazémák 109
 melléknév a fosztóképzős társával párban 80,2
 melléknév a maga toldalékolt alakjaival párban 80
 melléeknek és melléknévi határozók kapcsolata 68,3
 melléknévi párok 77—80
 melléknévi párok: azonos hangrendű ~ 78
 melléknévi párok: vegyes hangrendű ~ 79
 mentegető bevezetés a főközlés előtt 98
 mentegetőzés a kérdés vagy kifejezőmód miatt a közbetett mondatokban 100,4
 mértékhatározói mellékmondatok 108,1
 mesterségek 182
 metafora és hasonlat ad 111; ad 112
 metaforikus alakmeghatározás határnevekben ad 144,2
 „metaforáló állat” ad 143
mintha kötőszós hasonlító mellékmondat 122,4
 módhatározói mellékmondatok 108,1
 mondat: csonkult ~ok 2 (3)
 mondat: formulaszerű határozói ~ok 108
 mondat: frazeológia és a teljes ~ 2 (3)
 mondat: megengedő ~ra következő ellentét 104,2
 mondat: teljes ~ és a frazeológia 2 (3)
 mondathasadás ad 90
 mondatok és mondatrészlegek mint frazémák 90—141
 mondatok: megengedő ~ mint frazémák 108,4
 mondatrészek: szervetlen toldalék ~ 65
 mondatrészelek 2 (3)

mozgás: az ember ~a 158
Mózes könyvei 248—252

német elemek 280
német frazeológia 285,4
német hatás 276
német közvetítés 247,2; 266; 268,4
nevek kiforgatása 89,3
névmási párok 82
névszói kapcsolatok 55—66

nyelvi illeten ad 93
nyelvi játékok ad 216
nyelvi nevelés ad 216
nyelvtani frazeológia 2 (4)
„nyelvünk virágai” 1
nyílt harc 191
nyomatékos kérés a közbevetett mondatokban 101,5

őhajtó mondat mint gúny kifejezője 91,4
őhajtó mondatok 93
okhatározói mondatok frazeológiája 108,2
ókori latin idézetek 279,1
olasz elemek 282
olasz frazeológia ad 285,5
oros frazeológia ad 285,6
orosz: magyar és ~ közmondások nyelvi elemzése
ad 220,1
óvás, feltés a közbevetett mondatokban 100,7
ősi foglalkozások 178—182
őszintébb beszéd bevezetése a közbevetett monda-
tokban 100,3
összecsengés 89
összecsengés mint a hasonlat alapja 112
összecsengés mint tréfás kapcsolatok alapja 89,3
összecsengés szerepe az eufemizmusban 89,4
összecsengő szavak cseréje közmondásban 244 p
összehasonlítás ld. hasonlítás
összehasonlító szólástár ad 220,1
összerántott mondatok 134
összetett szó (ikerpárból) 72

parancs 138
párok (= páros szókapcsolatok) 67—88
párok: főnévi ~ 72—76
párok: főnévi (azonos hangrendű) ~ 73
párok: főnévi (vegyes hangrendű) ~ 74
párok: határozószói ~ 82—85
párok: igei (azonos hangrendű) ~ 69
párok: igei (vegyes hangrendű) ~ 70
párok: melléknévi (azonos hangrendű) ~ 78
párok: melléknévi (vegyes hangrendű) ~ 79
párok: névmási ~ 82—83
párok: számnévi ~ 81

páros kapcsolat: az elnevezés értelme 67
páros kapcsolat: nem igazi ~ 68
páros szókapcsolatok 67—88
pásztorokodás 180
pénzügy 195
Phaedrus alakjai 268
polgári pereskedés 196
Prédikátor-könyv 258
próféták 259
Proportionalsatz (ném.) 122,3
pszichikumra vonatkozó szókéincs ad 247

reminiscenciák 3,2
rokonság 184
-ról, -ről és váltótársai 23
rossz kívánság, átok közbevetett mondatokban
101,6
rövidülés: igés kapcsolatok ~e 45—52
rövidült bocsánatkérés 136
rövidült fogadkozás 136
rövidült mondatok 133—140
rövidült mondatok csomósulásának okai 133
rövidült mondatok keresztesződése 140
rövidült szólás (eufemizmus miatt) 52
rövidült újabb kapcsolatok 51
Ruth könyve 254

segédkönyvek: frazeológiai ~ 285; ad 285
serkentés közbevetett mondatokban 100,6
sértő szavak eufemisztikus helyettesítése 66,2
sfkváltó szintagma 2 (1)
sütés 164

szállóigék 3,2; 274; ad 143; ad 246; ad 274
szállóigék gyűjteményei ad 246
szárnyas szavak 274
szekér 186
személyes érdekltség közbevetett mondatokban
100
személylénv: hasonlítás ~vel 125
szemérmesség (rég) 218
szemérmertlenség (rég) 218
szerbizmusok a vajdasági magyarok nyelvén ad
44
szerencsejáték 198
szerszámok (ősi) 180
szervetlen toldalék-mondatrészek 65
szervetlenül csatlakozó mondatok 94—101
szilárd szókapcsolatok 2 (4)
szintagma: sfkváltó ~ 2 (1)
szintaktikai szólások 6
szintaxis: a frazeológia és ~ viszonya 2 (1)
szitokszó betegségnevekből ad 210
szituáció: a ~ meglete vagy hiánya 6,1

szláv elemek 284
 szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban ad 57
 szó: magányos ~ 2 (2)
 szóismétlés 87
 szókapcsolat: a ~ mint frazéma 2 (1)
 szókapcsolat: állandósult ~ok az érzéki síkon 6,2
 szókapcsolatok eufemisztikus átalakítása 66
 szókapcsolatok frazeológiája 8—89
 szókapcsolatok: újabb rövidült ~ 51
 szókapcsolatos eufemizmus 218
 szokásmondások ad 143
 szokás-mondatok 139
 szoképek ad 143
 szólás: a ~ helye a frazeológiában 4
 szólás és közmondás viszonya 292
 szólás: eufemizmus miatt rövidült ~ 52
 szólás: idegenből átvett ~ok 7
 szólás: közvetett ~ 162
 szólás: szintaktikai ~ok 6
 szólás: vegyült ~ok 44
 szólás: vonzattól ~ 37—44
 szólás értékű magányos igék és főnevek 53
 szóláshasonlat 110; 122,2; ad 110
 szóláshasonlat: csonka ~ 130,3
 szólásmód és páros szókapcsolat 67—88
 szólásmódok ad 143
 szólásmondások ad 143
 szólások a népnyelvben ad 220,3
 szólások és közmondások szövegbe szerkesztése ad 220,1
 szólások változása ad 220,1
 szólásszerű felkiáltások 141
 szólásszótár ad 7
 szólástár: összehasonlító ~ ad 220,1
 szolgálati viszony 184
 szórákozás 198—201
 szószaporítás ad 206
 szólesztet 181

táborozás 189
 tabu: vallási ~ 52
 tagadás (hasonlításal kifejezve) 123
 talányos mondások a frazeológiában 89,0
 tárgyas igei kapcsolatok 8—14
 tárgyas igei kapcsolatok határozós vonzattal 14
 társa vminek (hasonlításaként) 111 p
 tartalmatlan hogy kötőszó ad 108
 technikai kérdések: a frazeológia feldolgozásának
 technikai kérdései 7
 terelőszavak ad 138
 testrészek a frazémákban 145—157
 testrészek neveinek helyettesítései 219,1

tisztálkodás 164
 -tól, -től: a ~ vonzat elmaradása az ige mellől 24,2
 -tól, -től és váltótársa 24
 toldalék-mondatrészek: szervetlen ~ 65
 többszörös vonzatok 26—31
 töltelékmondatok ad 206
 töltelékszók ad 206
 töprengés közbevetett mondatokban 100,5
 történetek összehasonlítása 122
 trágárságok ad 109
 tréfás mondások a frazeológiában 89,0
 tréfás szóláshasonlatok ad 129
 túlzás kifejezése irreális feltételben 107,3

udvariasság (nyelvi formái) ad 93
 új téma bevezetése 96,1
 újkori frazémakincs 272—274
 üdvösség 203
 üres bevezető mondatok ad 95—96

vadászat, madarászat 178
 vadások nyelve ad 211
 -val, -vel és váltótársai 25
 -val, -vel mint vonzat megszűnik 25,6
 választó mondatok feltételesekkel kombinálva 107,6
 vallási szféra (helyek) 208
 vallási szféra (személyek) 208
 vallásos tabu 52
 várvívás 192
 vegyes hangrendű igék (igenevek, igei főnevek)
 párban 70
 vegyült szólások 44
 versenyzés 199
 vezényszó 138
 visszatérés az előbbi témához 96,1
 vonatkozó névmásos mellékmondat fenyegető
 tartalommal 109,2
 vonatkozó névmásos mellékmondatok mint frazémák 109
 vonzat: a határozói ~ megszűnése 15,5
 vonzat: az eredeti ~ és „értelmetlen” változata 43
 vonzattól szólás 37—44
 vonzatok: latin mintájú ~ 26
 vonzatok: többszörös ~ 26—31
 vonzatváltás: határozói ~ok 16—25
 vonzatváltás: keresztező ~ 42
 vonzatváltás: végleges ~ 15,4

zene 200

zsákmány 193

Zsoltárok könyve 257

Idegen nyelvi egyesített szó- és szólásmutató

(A számok a paragrafusokra és azok alpontjaira utalnak.)

A számok mellett a p betű azt jelenti, hogy az illető adat a példák csoportjában szerepel.)

ab ovo (lat.) 279,1
Abschied (ném.) 194
ad animam (lat.)
ad maiorem Dei gloriam (lat.) 279,2
Adagia (gör.—lat.) 286
agreement: gentlemen's ~ (ang.) 283
Alarm: blinder ~ (ném.) 194
Alarm schlagen (ném.) 194
Appetit (ném.) 88,1
amice (lat.) 279,3
ars longa (lat.) 279,1
audiat (lat.) 279,3
auf die lange Bank schieben (ném.) 275,4
Aufforderung zum Tanz (ném.) 280,4
aufsitzen (ném.) 172
aurea mediocritas (lat.) 279,1
aurum coctum (lat.) 290
Ausdruck verleihen (ném.) 206,3
ausschütten: das Kind mit dem Bade ~ (ném.) 215;
 384
Bad: das Kind mit dem ~e ausschütten (ném.) 215;
 384
Bank: etwas auf die lange ~ schieben 294
bilinguis (lat.) 149 p
blinder Alarm (ném.) 194
Bock 275,2
castle: my house is my ~ (ang.) 283
ceterum censeo (lat.) 279,1
Cherchez la femme (fr.) 281,2
cogito ergo sum (lat.) 279,2; 281,2
chois (fr.) 281,2
Chronique scandaleuse (fr.)
costa (lat.) 205,3
crecebat: proficiebat atque ~ (lat.) 71
cruenter verberant (lat.) 71
cum grano salis (lat.) 279,1
curia archivuma 89,3
curriculum vitae (lat.) 279,1

das Ewig-Weibliche (ném.) 280,4
das gelobte Land (ném.) 60,1
das Land der aufgehenden Sonne (ném.) 59,4
de cruce ad crucem (lat.) 75 p
de strigis, quae non sunt (lat.) 279,3
desiderio desideravi (lat.) 71
die Krone der Schöpfung (ném.) 207
die Rechnung ohne den Wirt machen (ném.) 275,5;
 292
dies irae, dies illa (lat.) 279,2
Ding an sich (ném.) 280,4
dolce vita (ol.) 282
dopo lavoro (ol.) 282
Dorn im Auge (ném.) 251
Drang nach Osten (ném.) 280,4
dupla (lat.) 195,2
eine Schlange am Busen nähren (ném.) 268,4
einen Bock schießen (ném.) 275,2
Eis: jemand aufs ~ führen (ném.) ad 275
embarras de richesse (fr.) 281,2
embarras du choix (fr.) 281,2
en passant (fr.) 281
eo ipso (lat.) 278
eppur si muove (ol.) 282
errare humanum est 279,2
etwas auf die lange Bank schieben (ném.) 294
etwas für bare Münze nehmen (ném.) 195,2
extra Hungariam non est vita (lat.) ad 246; 279,3
faute de mieux (fr.) 281,1
ferro et igni (lat.) 74,2 p
ferrum et ignem patieris (lat.) 76,1 p
ficken (ném.) 140
fin de siècle (fr.) 281,2
fix und fertig (ném.) 280,3
flagellum Dei 271,3
fumus (lat.) 121 p
für jemanden eine Lanze brechen (ném.) 275,7

für jemanden eine Lanze brechen v. einlegen (ném.) 297

geflügelte Worte (ném.) 274

gentlemen's agreement (ang.) 283

gladius doloris (lat.) 59,2 (2)

glasnost' (or.) 284

gnōthi seauton (gör.) 277

God, save the King v. the Queen (ang.) 283

Gottesgeißel 271,3

gradus ad Parnassum (lat.) 279,2

Handschuh: jemandem den ~ hinwerfen; den ~ aufnehmen (ném.) 199,4

hastiludium (lat.) 297

Herodes: von ~ zu Pilatus schicken (ném.) 247,2

heureka! (gör.) 277

himmlschreiend (ném.) 56,1; 248,2

Hiobsbotschaft (ném.) 247,2; 256

Hiobspost (ném.) 247,2; 256

hircus (lat.) 247,2

hostis antiquus (lat.) 208 p

hölzerner Johannes (ném.) ad 203

ich pfeife darauf (ném.) 200; 275,1

ignis: ferro et igni (lat.) 74,2 p

ignis: ferrum et ignem patieris (lat.) 76,1 p

il dolce far niente 282

in die ... et nocte (lat.) 76,1 p

in medias res 279,1

inter duos litigantes... (lat. = hét veszekedő között...; folytatása: tertius gaudet = a harmadik örül) 235 (6)

isolation: splendid ~ (ang.) 283

Jakobs Leiter (ném.) 248,7

Je pense, donc je suis (fr.) 281,2

jemand aufs Eis führen ad 275

jemandem den Handschuh hinwerfen (ném.) 199,4

jemandem den Rücken kehren (ném.) 152

jemandem etwas auf die Nase binden (ném.) 275,3

Johannes: hölzerner ~ (ném.) ad 203

juste milieu (fr.) 281,2

kalokagathia (gör.) 277

kategorischer Imperativ (ném.) 280,4

Kind: das ~ mit dem Bade ausschütten (ném.) 215

ko će veće (sz.—hv.) 284

kolchoz (= or. kollektivnoe chozjajstvo) 284

komsomol (= or. kommunističeskij sojuz moloděži) 284

Krone: die ~ der Schöpfung (ném.) 207

Kulturkampf (ném.) 280,4

Kunstwerk der Zukunft 280,4

La donna e mobile (ol.) 282

lacte et melle (lat.) 76,1 p

Laisser faire, laisser passer (fr.) 281,2

Land der Verheißung (ném.) 60,1

lange Bank 294

Lanze: für jemanden die ~ brechen (ném.) 199,4

Lanze: für jemanden eine ~ brechen v. einlegen (ném.) 297

L'appétit vient en mangeant (fr.) 281,2

l'art pour l'art (fr.) 281,2

Lasciate ogni speranza voi ch'entrate (ol.) 282

last (but) not least (ang.) 283; ad 275; ad 283

lavoro: dopo ~ (ol.) 282

Le style c'est l'homme (fr.) 281,2

L'État c'est moi (fr.) 281,2

life: struggle for ~ (ang.) 283

machat' chvostom (or.) 25,1

mad'ar (cseh) ad 126

mad'arština (cseh) ad 126

magnum aldamas (lat.—magy.) 279,3

Marktwirtschaft (ném.) 275

Mädchen für alles (ném.) 280,3

mea culpa (lat.) 271,1

mehr Licht (ném.) 280,4

Mais où sont les neiges d'antan (fr.) 281,2

mel: lacte et -le (lat.) 76,1 p

mille pardons! (fr.) 91,2

mir nichts, dir nichts 280,3

misera plebs contribuens: (lat.) 279,3

Mohrenwäsche (ném.) 259,1

Münze: etwas für bare ~ nehmen (ném.) 195,2

my house is my castle (ang.) 283

Na, sag' schon! (ném.) 276

Nasenstüber (ném.) 150

„Ne naginji se kroz prozor“ (sz.—hv.) 284

nervus rerum (lat.) 279,1

Noblesse oblige (fr.) 281,2

nosce te (ipsum) (lat.) 277

nota bene (lat.) 278

oculata (lat.) 211 p

ohne weiteres (ném.) 280,3

Ohrtrommel (ném.) 291

„Opasno je van se nagnuti“ (hv.) 284

panta rhei (gör.) 277

par excellence 281,1

perestrojka (or.) 284

pfeifen: ich pfeife darauf (ném.) 200; 275,1

piscina (lat. = halastó) 263,3

politikon dzoon (gör.) 277

Pontius: von ~ zu Pilatus schicken (ném.) 247,2

post festa v. festum (lat.) 279,1

potom (= sz.—h. és szlk. *po tom*) 284
 pour le roi de Prusse (fr.) ad 275
 principalis pecunia (lat.) 195,2
 procuratoria 89,3
 proficiebat atque crescebat (lat.) 71
 Prügelknabe (ném.) ad 280
 razvesti rukami (or.) 25,1

right: the ~ man in the ~ place (ang.) 283
 Roma locuta (est), causa finita (est) (lat.) 279,2
 richesse (fr.) 281,2

sag' schon (ném.) 280,3
 salomonisches Urteil (ném.) 255,3
 sapienti sat (lat.) 279,1
 samovar (or.) 284
 schauen Sie... (ném.) ad 93
 schießen (ném.) 275,1
 schlagen: Alarm ~ (ném.) 194
 Schlange: eine ~ am Busen nähren (ném.) 268,4
 schmafu (ném.) 281,1
 Schöpfung: die Krone der ~ (ném.) 207
 se non è vero, è ben trovato (ol.) 282
 sehen Sie... (ném.) ad 93
 semimortuus (lat.) 79,1 p
 sie Mann (ném.) 280,2
 sine ira et studio (lat.) 279,1
 sitzen lassen (ném.) 275,6
 sors bona, nihil aliud (lat.)
 sovet (or.) 284
 splendid isolation (ang.) 283
 stimulus (lat.) 264,3
 streets ahead (ang.) 275,9
 struggle for life (ang.) 283
 Sturm und Drang (ném.) 280,4
 sub rosa (lat.) 279,2

sub specie aeternitatis (lat.) 279,2
 summa summarum (lat.) 279,1
 super pennas ventorum (lat.) 60,2
 Sündenbock (ném.) 247,2; 250

tempi passati (ol.) 282
 tempora mutantur (lat.) 279,2
 terra repromissionis (lat.) 60,1
 tessera hospitalis (lat.) 289
 tesseram frangere (lat.) 289
 the right man in the right place (ang.) 283
 time is money (ang.) 283
 „tempora mutantur“ (tréfás ferdítéssel tempora
 helyett) 279,2
 torneamentum (lat.) 297
 (travailler) pour le roi de Prusse (fr.) ad 275
 tympanum auris (lat.) 291

Ugocsa non coronat (lat.) 279,3
 unsereiner (ném.) 280,3

Vae victis! (lat.) 281,2
 vanitatum vanitas (lat.) 258
 verberant: cruentur ~ (lat.) 71
 versehen mit etwas (ném.) 15,5
 vertet' golovoj (or.) 25,1
 vita: dolce ~ (ol.) 282
 Vitam et sanguinem (lat.) 279,3
 von Herodes zu Pilatus schicken (ném.) 247,2
 von Pontius zu Pilatus schicken (ném.) 247,2

wie geht's? (ném.) 280,3
 Wirt: die Rechnung ohne den ~ machen (ném.)
 292

Zukunftsmusik (ném.) 280,4

Magyar szó- és szólásmutató

(A számok a paragrafusokra és azok alpontjaira utalnak.

A szám mellett a p betű azt jelenti, hogy az illető adat példában szerepel.)

Á: aki ~t mond, mondjon Bé-t is 89,3
 ábécé 110
 ábécé (és ökör) 123 p
 ablak: nem teszi ki az ~ba 163 és p
 Ábrahám kebele, öle 59,3
 ad: aki ~ta 141,3 p
 ad armát kiált 189 p
 ad: búcsút ~ 45,1
 ad: ez aztán jól ~ja 51,1
 ad: fejét ~ja vmire 146,3 és p
 ad: férjhez ~ 15,2; 21,1
 ad: férjnek ~ 15,2; 21,1
 ad: ha ~ják, jó, ha nem, [akkor]... 107,6 p
 ad: hálát ~ 23,3
 ad: hátat ~ 152 és p
 ad: helyet, helyt ~ 6,1
 ad: helyt ~ 14,1
 ad: Isten ~jon száz annyit 93,2 p
 ad: Isten ne ~ta volna 101,1 p
 ad: kezet ~ 153 és p
 ad: kifejezést ~ vminek 206,3
 ad: kit Isten soha ne ~jon 100,7 p
 ad: kosarat ~ 144; 201 és p
 ad: lábat ~ vkinek 155 és p
 ad: ördögnek ~ja a lelkét 204 p
 ad: számát ~ja vminek 44,1
 ad: számot ~ vmiről 14,5; 44,1
 ad: tanácsul ~ 15,1
 Ádám 222 (1); ~ almája 248,1 p; ~ fia 205,3; ~ fiai 207 és p
 addig ... amíg 106,2
 addig jár a korsó a kútra, mfg eltörik 106,5 p
 addig verd a vasat, amíg meleg 106,2; 106,5 p
 adj a bankot 198,2
 Adjon Isten jó napot 93,1
 adósság 226 (11)
 adózik vmiért 195,3 és p

adta (ebadta rövidült alakja) 140
 adta-teremtette ad 140
 ad-vesz 70,1
 ág: eszem ~ában sincs 54,0; 54,2; 205,1; 206,1
 ág-bog 72; 73,1 p
 agár: hátrább az agarakkal ad 178
 agár: nyúl üzi az agarat (tréfásan) 169 és p
 agg: bolond ~ eb (becsmérlő megszólítás) 64,2 p
 agg eb 57,1; (= öreg ember) 170
 agg ebet (tévesen:) a gebét (helyett) 244 p
 agg ellenség (= ördög) 57,1; 205,3; 208 és p
 agg ló 244 p
 agg ravasz (= vén róka) 238 (3)
 Ági-bági ad 67
 agy 222 (2)
 ágy: az ~at nyomja v. őrizi 210 és p
 ágy: eb ~ában született (mint toldalék-értelmező) 63 p
 agyba-főbe 76; 76,1 p
 agyon önt 122,4 p
 agyon üt (= fejbe vág) 191 p
 agyonütött: elhala az asszony, mint egy ~ 113,1 p
 agyonver 232 (28)
 ágyszalma: Isten megkönnyebbíti ágyaszalmáját 216 p 5
 ágyú 132 p
 ágyúgolyóbis 119 p
 ágyút kisűrt 191 és p
 ah! ad 137
 ahogy vesszük ad 133
 ahol: ott vagyunk, ~ a mádi zsidó 105; ott vagyunk, ~ a part szakad 105
 ahol, ugyan ottan 105
 ajándék 222 (3)
 ajándék ló 3,2; 5
 ajándék lónak ne nézd a fogát 3,2
 ajánlás: nekem ilyen ~t! 137,1 p

ajánlom magamat 91,1
 ajkáról ajkára 75 p
 ajtó: a halál az ~t kolompozza 216 p 2
 ajtó: behúzza maga után az ~t 212 p
 ajtó: már az ~ előtt (= itt van) 163 és p
 ajtóról ajtóra ad 75
 akad 234 (13)
 akad: emberére ~ 145,1 és p
 akad: hálóba ~ 178,1 és p
 akad: torkán ~ 149 és p; ad 210
 akad: törbe ~ 178,1
 akadály: simán veszi az ~okat 199,5
 akar: ezt ~om, és punctum! 103,1
 akár (páros) ad 103
 akár akarjam, ~ ne 103,2 (2) p
 akár bűnös, ~ nem 103,2 (2) p
 akarat 232 (6)
 akarat: az ~ erszénye 59,2 (3) p
 akarmi: legyenek én ~, ha ... 107,2 p
 akaszt: törbe ~ 178,1
 akasztófa (átv. = gazember) 196,2 p
 akasztófa címere ad 210
 akasztófára való (mint toldalék-értelmező) 63 p
 aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet 109,1
 aki árt mond ... 245
 aki Á-t mond, mondjon Bé-t is 89,3; 245
 aki bírja, marja 109,1
 aki: búsuljon, ~ akar 109,1 p
 aki ebben kétes... ad 223
 aki jobban tudja, mondja jobban 109,1 p
 aki másnak vermet ás... 245; (mint bibliai eredetű közmondás) 247,1
 aki mer, az nyer 109
 aki: mozduljon, ~ halálát várja 109,2
 aki nem hiszi, járjon utána 109,1
 akinek sem háza, sem tüze ad 164
 akinek nem inge, ne vegye magára 5
 akkor... amikor 106,3
 akkor, ha ... 106,3; (tréfás feltétel) 106,3 p
 akkor jön, mikor már meglett a vásár 187 és p
 akkor..., mikor 106,5 p; (tréfás feltétel) 106,3 p
 akol: egy ~, egy pásztor 180,1
 ál orca 150 p
 alá-fel 84 és p
 alagút: mint egy ~ban 131,1
 alamizsna 240 (16)
 alászolgája: aztán ~ (= nincs folytatás) 91,1 p
 áld: aki ~ja, teremti 141,3 p
 áld: az ~óját! 2 (3); 60,3; 141,2
 áld: az Isten ~jon meg 93,2 és p
 áld: Isten ~jon 93,1
 áld: úgy szeressen és ~jon az Isten, hogy... 101,4 p
 áldás: Jákob ~a 248,7 p
 áldomás: Isten ~ával 203,1 és p
 áldott jó szfv 156,1

áldott: minden ~ nap 54,3
 alfél 219,1 p
 alig látszik ki a földből 210 p
 alku: kész az ~ 187 p
 áll (fn.) 150
 áll: fölkapik az ~a 150 p; ad 150
 áll: felkötik az ~át (= meghal) 216 p 5
 áll (ige): elejét ~ja vkinek 9
 áll: elől ~t, mikor az észet osztogatták 210
 áll: fogadásnak ~ 192 p
 áll: hátul ~t, mikor az észet osztogatták 210
 áll: helyét ~ja 192 p
 áll: helyt ~ ad 4,4
 áll: ..., hol ~ a fejem 146,2 és p
 áll: ingatag talajon ~ 5
 áll, mint Sion hegye 257,7
 áll: most itt ~ok megfürödve 164
 áll: neki ~ feljebb 38,3
 áll: résen ~ 192 p
 áll: tótágast ~ 198,3 és p
 áll: törésen ~ 192 p
 állam: az ~ én vagyok 281,2
 állat: makkot evő ~ok (= disznók) 209,1 és (hasonlóan) p
 állhat: nem ~om meg, hogy... 99 és 99 (1)
 állít: helybe ~ 35,3; helyére ~ 35,3; helyreállít 35,3
 állít: strázsát ~ 190 p
 állja a sarat 192 és p
 állkapca 253 p
 alma 114,2 p; 222 (4)
 alma: az ~ nem esik messze a fájától... ad 220,1; ad 222
 alma pongyolában 61,1
 almát ~ malmát (összecsendés) 112
 álmos 245
 álnok 234 (13); 239 (6)
 álnok kígyó 115 p 2
 aló (= fr. allons!) 281,1 és p
 alómars (= fr. allons, marche!) 281,1
 álomba szenderedik v. szenderül ad 210
 alszik a macska, táncolnak az egerek 200
 alszik, mint a (juhász)bunda 130,2
 általesik a határhalmon (= megöregszik) 210 p
 általevez 122,2 p; 241 (9)
 általl (= átall) 262,6
 általlát 243 (2)
 általlát: vak ember az, aki a rostán által nem lát 3,2
 általmegy 229 (15)
 általmegy a dologban (= nemileg közösül) 219,2 p
 általszőki az árkot 158 p
 áltálúszik 122,2 p; 225 (7)
 általút 222 (5)
 aludt szén: fekte, mint az ~ 120

alulról szolgálja az ibolyát 216
 aluszik 237 (4)
 ám járjon 99 (7)
 amaz-iméz 83,1 p
 amennyire... annyira 122,3
 amennyivel..., annyival 122,3 p
 amerre: arra..., ~ 105
 ami igaz, az igaz 109,1
 ami sok, az sok 109,1
 ami: szó, ~ szó; tréfa ~ tréfa 109,1 p
 amíg 106,1, 2
 amíg: addig..., ~ 106,2
 amikor: akkor..., ~ 106,3
 amint válóján indult 181 p
 amit a réven nyer, elveszti a vámon 195,3
 amit írtam, megírtam 109,1 és p; 263,4
 amit ma megtehetsz... 245
 amit megírtam, megírtam 263,4 p
 amoda-imide 83,4 p
 Amorr népe (= cigányok) 207 és p
 Andersen meghalt ad 210
 Anna-Panna ad 67
 angyal 229 (17)
 angyal: körmös ~ 208 p
 Antal a fejed ad 44
 Antal (és Buda) 125 p; 286
 anya 235 (1)
 anya: az anyja keservét 60,3
 anya: hamis az anyja 141,3 p
 anya: hogy anyád méhében nem vesztél, bánom
 101,6 p
 anya: keserves ~ 222 (6)
 anya: ... mint ki az anyját siratja 122,1
 anyadisznó 287
 anyámasszony katonája 2 (4); 59,1
 anyanyelv: édes ~ünk 184
 anyatej 184
 anyatej: az ~ is keserű lesz 161
 anyatej: az ~jel szívta v. szopta magába 161 és
 (hasonlóan) p
 anyatej: még az ~ is torkára forr 149
 anyatej: megkeserüli az ~et 161 p
 anyja hasából kilopná a csikót 176 p
 anyja művelése (becsmérlő kifejezés) 66,2 p
 anyjuk 60,5
 anyi..., amennyi 110
 anyi..., mint 110
 anyi, mint a bolha 116 p
 anyi szent, hogy... (bevezető formula) 96,2 p
 anyi van belőle, hogy Dunát lehetne vele
 rekeszteni 108,1
 annyira..., amennyire 110
 annyira—mennyire 83,6 és p
 annyira... mintha 122,4 p
 annyit beszél, hogy... 108,1 p

annyit ért hozzá, mint tyúk az ábécéhez 110
 apa: az apád nemjóját! 63,3
 apjuk 60,5
 apraja-öregje 79,1 p
 április bolondja 201 és p
 apró por 120 p; 257,1 p
 apró-cseprő 79,1 p
 apró-csepeű 79,1 p
 apród esztendő 234 (13)
 aprópénzzel fizet ki vkit 195,2 és p
 ár: drága ~at fizet vmiért 187
 ár: megadja az ~át 187 p; 195,2 és p
 ár: megfizeti a bak ~át 170 p
 ár: megfizeti az ~át 187
 árad 227 (15)
 arany 222 (7)
 arany: eresztett ~ 56,1; 166,2 p; 290
 arany: ki korán kel, ~at lel ad 220,1
 aranylánc 240 (4)
 arany: mint ~ a tűzben 120 p
 aranyperec 240 (4)
 arany: próbált ~ 290
 aranyalma (a trójai mondában) 267,8 és p
 aranyborjú 249,3 és p
 aranyhegyeket ígér 166,2 p
 aranyperec 225 (4)
 aranypogácsa 159
 aranyat tűzben tisztít 182,2
 arat 223 (21); 243 (11)
 arat: ki mint vet, úgy ~ (szóláshasonlat és közmon-
 dás) 110
 aratás 228 (1)
 arc 150
 arc (jobb és bal) 260,1 p
 árgirus szemekkel (tévesen Árgus ~ helyett) ad 44
 Árgus száz szeme 266; 267,1 és p
 árgyelus: az ~át neki ad 137
 arma: ad armát kiált 189 p
 árnyék: halál ~a 59,3
 árnyék: ... mint egy ~ 121 és p
 árnyék: nem fél v. nem ijed meg az ~ától 210 és p
 árnyék: pokol ~a 59,3
 árnyék után kapó eb v. komondor v. kuvasz 268,5
 és p
 árnyék után kapó komondor 266
 árnyékvilág: búcsút vesz az ~tól 216 p 3
 árnyékvilág: elpatkol az ~ból 46,1
 árnyékvilág: kiszólt az ~ból 216 p 4
 árok 222 (8)
 árok: átugorja v. általszöki az árkot 158 és p
 arra..., amerre 105
 arra az út, amerre a kerékvágás 105 p
 árt: a légynek sem ~ 168 és p
 ártány 222 (9)
 ártatlanság 243 (2)

árul 234 (2)
 árul: Földváron deszkát ~ 205,1
 árul: Földvárra ment deszkát ~ni 89,3
 árul: nem ~ok zsákban macskát 187 p
 árulkodó júdás 89,3
 árva 56,2
 árva fejem 57,3; 146,1
 árva holló 117 p
 árva madár 117 p
 árvíz (és a paraszt hasonlósága) 128,1 p
 ás 243 (8); (árkot) 222 (8); (vermet) 257,3 és p
 áspis 222 (10)
 áspis kigyó 115 p 2
 aszalt szilva 114,2 p
 aszik és szárad kapcsolata 68,1
 asszony 222 (11); 228 (10)
 asszony: az ~ ingatag 91,3; 282
 asszony bíró 253
 asszony: muszka ~ok (és a verés) 126 p
 asszonyállat 222 (12); 231 (2)
 asszonyember (gonosz) 225 (3)
 asszonyok 237 (2)
 asztal: feneke felől kezdi meg az ~ot (= a fiatalabb
 lányt előbb adja férjhez, mint az idősebbet) 180,2 p
 asztal alá beszél vkit 43,3
 asztal alá iszik vkit 43,3
 asztal: fehér ~ mellett (= fesztelen beszélgetésben)
 asztal: hogy kerül a csizma az ~ra? 92,2
 asztal: nem az én ~om 163 p; ad 182
 asztal: zöld ~ mellett (= hivatalos formában) 197
 asztal: zöld ~hoz ül (= hivatalt kap) 197 p
 asztalt bont 2 (1)
 áttall: koldulást általom 262,6 p
 áttall: ne ~ja megtenni 93,3
 átesik a tűzkeresztségen 194
 átkok átka 60,4 p
 átlát a rostán 44,3; 292
 átlát a szitán 3,2; 44,3
 átok 72
 átrágja magát a kásahegyen 159 és (hasonlóan) p
 átszakítja a gátat 177
 attól függ ad 133
 átugorja az árkot 158
 atya: mennyei Atyánk 205,3; 208
 atyafi: jámbor ~ (mint toldalék-értelmező) 63
 atyámfia: jó ~ (kedveskedő megszólítás) 64,1 p
 atyámfia: szegény ~ ad 62
 avagy akarja, avagy nem akarja 103,2 (2) p
 a(z) való (mint bevezető formula) 96,2 és p
 azt meg kell adni (mint bevezető v. befejező
 formula) 96,2 p
 aztán Jézus ad 203
 bab: nem ~ra megy a játék 198,3
 bába: hédervári ~ 127 p

bábáskodik vmi körül 161
 Babel tornya 248,5 p
 bábeli zűrzavar 247,1
 Babilon 248,5 p
 bagaria: megrántja a bagariát 182,2 p
 bagaria: összehúzza a bagariát 195,3; összeszorul
 a ~ 195,3 p
 bagoly 117 p; 223 (1); 239 (2)
 bagoly: éjjeli ~ 57,1
 bágyadt, mint az őszi légy 168
 baj 223 (2)
 baj (mint a gond szinonimája) 52
 baj: a ~t felveszi ad 4,4; ad 190
 baj, baj, de... 87,3 p
 baj: egyszerre annyi a ~om, mintha... 122,4
 baj: elejét veszi ~nak 9
 baj: kutya ~a 52
 baj van Kőpecen 54,6; ad 54
 bájjúnár 57,2
 bajra hív 190 p
 bajusz (a frazémákban) 147
 bajusomra mondom 147 p
 bajvivás 297
 bak: megfizeti a ~ árát 170 p
 bak: ugyanazon ~ot nyúzza 211 p
 baki, bakizik 275,2
 baklövés 275,2; ad 46
 bakot lő 275,2 és p
 bakot ugrik 198,3
 bal arcot odafordít 260,1 p
 bal kéz 153
 bal lábbal kelt fel ad 155
 balgatag (becsmérlő megszólítás) 64,2 p
 balha: aki ebben kétes, nyomozzon balhát hón ad
 223
 bal lábbal kelt fel 210
 ballag 223 (3)
 balta: eldobja a baltát (= részletre vásárol) ad 214
 bánadalommal bán 71
 bánat: bokros ~ 58,1
 bánat: borba fojtja a ~át 160
 bánat: kiönti a ~át 6
 bánat töre 59,2 (2)
 bánik: mostohán ~ vkivel 184
 bánik: mostohán bánt vele a természet 210 (hason-
 lóan) p
 bánik vkivel vhog 191 p
 bank: adja a ~ot 198,2
 bánkodik 235 (4)
 bár..., ha 107,2 p
 baraboj 114,3 p
 bárány 118 p; 223 (4); 227 (4)
 bárány: eltévedt ~ 180,1
 báránybőrben járó farkasok 260,2 p
 barát 132 p

barát: kenyeres ~ 57,1
barátja az erénynek és a tőrös lepénynek 65
barátok (= szerzetesek) 298
barátság 243 (9)
barátság: kutya-macska ~ 170
barátság: velem tartja ~át 45,2
barátságát tartja vkivel 47,1
baráttánc (= türelem) 200 és p
bárdolás 223 (5)
bárka: Noé bárkája 248,3 p
barlang: mint egy ~ban 131,1
barna: a füst ~ fia (= cigányok) 207 és p
barna fehérség (= cigányok) 207
bárony 223 (6); 226 (2)
bárony nyereg 233 (5); 240 (4)
bátor 227 (8)
bátor: azt a ~ szentel! 141,2 p
Bátorban lakik 89,3
Bé: aki Á-t mond, mondjon ~t is 89,3
bead: kezét ~ 195,1 és p
bead: remeket ~ 182,1 és p
beadja a derekát 152
beadja a kezét 153
beakasztja a szűrt (= elszegődik) ad 162
Bécs 226 (1)
becsukhatjuk a boltot 183
becsület dolgában nem ismerem a tréfát 198,3
becsület: kitelik a ~e 43,5
bedobja a törülközőt 199,5
bedugja a fülét: 213,2 és p
bedugja v. nem dugja be a fülét 150 p
befalja a nyelvét 149 p
befogja a száját 149 és p; 211 p
befürdik: jól ~ 164
behammaz (bőrt tűmár) 122,1 p
behúzza a farkát 170
behúzza maga után az ajtót 212 p
béka 223 (7)
béka: a ~ feneke alatt 168
béka: felfuvalkodott ~ 268,1 p
béka: jön még békára v. kutyára dér 177
béka: miskolci ~ 111 p
béka: nehéz a dér a békának 168
béka nő a hasadban (sok víztől) 157 p
bekapja a legyet (átv.) 168
béke: hagyj békét 99 (6)
békesség (és bor, búza kapcsolata) 68,2 p
békességet tart vkivel 47,1 p
bekiabál: könnyű a pályá széléről ~ni 199,5
beköti a kerekét 186
beköti a szemét vkinek 148,3
beköti a fejét ad 146
bél 157
bél: furdalja a belet 157 p
bél: tekereg a ~e 157 p

beleesik 243 (8)
belehal (a Dunába) 122,2 p
belehal (vízbe) 225 (7)
belelát vkinek a kártyájába 198,2 és p
bélelt ember 56,1
belemegy: ilyen játékba nem megyek bele 198,3
belenéz: nem enged ~ni a kártyáiba 198,2 és p
belesüllyed a szekér a sárba 186
Benkő ~ mennykő (összecsengés) 89,3 p
bennmarad (pregnans jelentéssel) 51,6
benőt v. nem nőtt be a feje lágya 146,4
bepecsétel 195,1 és p
berdó? (= ném. Wer da?) 280,2 és p
berek: illa ~, náddak, erek 295
beretva 223 (17); 244 p
berezal a nadrágjába 219,3
Bernát 132 p
Bernát (és a ménkü) 125
Bertalan kígyója ad 168
Bertók (és a csik) 125 p
beste lélek 66; 89,4
bestye lélek 66
beszed: gyeplőt ~ 175 p
beszéd 223 (8)
beszéd: szájából veszi ki a ~et 149 p
beszédet megfogad 10
beszedi a tizedet 195,3
beszegez 233 (5)
beszél: annyit ~, hogy... 108,1 p
beszél: asztal alá ~ vkit 43,3
beszél: de mit ~ek? 92,4
beszél: hogy mersz velem így ~ni? 92,2
beszél: kinek ~ek? 92,3
beszél: lyukat ~ vkinek a hasába 157
beszél vkinek a fejével 146,4 és p
beszélhetsz jó vitéz... 272; 273
beszélni 239 (8)
betapasztja a száját 149
beteg 227 (9); 241 (3)
betegség: elejét veszi ~nek 9
betegségbe esik 4; 15,3
betegséggel látogat meg vkit 185 és p
betelt a pohár 160 és p
beteszi a lábát 155 és p
betömi a száját 149
betörök 230 (4)
bevesz: ezt nem veszi be a gyomrom 157
bezáról 233 (5)
bika 223 (4)
bika: falu bikája ad 210
bikkfa-pogácsa 159 és p; 209,2
bír: aki ~ja, marja 109,1
bír vmivel és vmit 25,2
bíró: asszony bíró 253
bíró: Igazságos Bíró 208

bíró: nemcsak Budán tesznek ~t 197 és p
bíró: Simon ~ (= úrhatnám asszony) 207 és p
bíró: szemüveget a ~nak! 162
bíróság: sorba megy, mint a falusi ~ 197
Birtók (és a csík) 125 p
bízik 223 (9)
bízik (bővítményei) ad 17
bízik vkiben és vkihez 6,2; 15,2,4; 17,1
bizisten 135,2
bizistók 135,2
bizony, bizony 87,8 p
bizony Isten 135,2
bizonyosságom Isten 101,2 p; 135,2
bizonyosságul hív vkit 196,1 és p
bizonyosságul: Istent hívom ~ 135,2
biztatással tart 211 p
bocs (bocsánat helyett) 91,2
bocsát: Isten ~ 136,1; *Uram ~* 136,1
bocsátj: Isten ~! 136,1 p
bocsánat, hogy élek 91,2
bocsáss: Isten ~! 136,1 és p
bocsáss meg 93,4
bocsát: előljáróba ~ 190 p
bocsát: falu füstire ~ (peres ügyet) 196,1
bocsát: kémet ~ 190 p
bocsát: kezébe, kezéhez ~ 16,1
bocsát: már bocsásson meg a világ, de... 93,4
bocsát: nadrágjába ~ 219,3 és p
bocsát: szájára ~ 174
bocsát: szárnyra ~ 168 és p
bocsát: szelet ~ 219,3 p
bocskor 223 (10)
bocskor (közmondásokban és népdalokban) ad 162
bocskor: felköti a nyulak ~át 169
bocskor: ha csizmadá nincs, köss ~t ad 162
bogara van 168; ad 210
bognár 280,2
boiotiai: félek a ~ak üvöltésétől ad 269
bojnyik ad 113
bojt 291
bojtorján 241 (14)
boka 155
boka: megüti a bokáját 155
bokor 132 p; 223 (11)
bokor (mint búvóhely) 295 p
bokor: kiugratja a nyulak a bokorból 169
bokor: nem terem minden ~ban 167 és p; 210
 (hasonló) p
bokor: szídjá, mint a bokrot 130,2
bokros bánat 58,1; 89,0
boldog 223 (12)
boldog-boldogtalan 80,2
Boldogságos Szűzanya 208
boldogtalan 56,2
boldogul: Istenben ~t 216 p 3

bolha: annyi... mint a ~ 116 p
bolha: mintha a bolhát [hallaná] ptrücsögni 124,2
bolond 223 (13); 230 (3); 232 (3)
bolond agg eb (becsmérlő megszólítás) 64,2 p
bolond: április ~ja 201 és p
bolond: egy ~ olyat kérd, hogy... 286
bolond gazda 228 (4)
bolonddát tesz 202 és p
bolondgomba 159 és p
bolondok, mint a fuak 117 p
bolt: becsukhatjuk a ~ot 183, 187
bolt: ez nekem nem ~ 187
bolt: rossz ~ 187
bont: asztalt ~ 2(1)
bor 223 (14); 224 (1)
bor: az üdvösség ~a 59,2 (3) p
bor és búza kapcsolata 68; 68,2
bor, búza és békeség kapcsolata 68,2 p
bor, búza és bőség kapcsolata 68,2 p
bor: jó ~nak nem kell cégér 160
bor: megkereszteli a ~t ad 211
borba fojtja a bánatát 160
borban az igazság 160
borda: csörög a bordája 108,1 p
borda: egy bordában szótték 182,2; ad 202
borít: fátolt ~ vmire 162
borítékolja a lépést 199,5
borjú 132 p; 223 (4)
borjú: ökrök alatt is borjat keres 170
borjúhús 241 (8)
boronál 243 (11)
borosta (tévesen poroszká helyett) 233 (5); 244 p
borostyán 114,2 p
borotvál: kopaszt ~ 147 és p
bors 223 (15); 243 (9)
borsó 223 (16); 241 (14)
borsó: falra ~t hány 167 és p; 211 p
borsó: falra ~t hint 211 p
borsot tör vkinek az orra alá 150 p (és hasonló)
borzas, mint az evet farka 118 p
bosznai kasza 127 p; 180,2
boszorkány 132 p
boszorkány (= házsártos asszony) 207
bot 223 (17); 241 (10); 244 p; 291
bot (= buzogány) 223 (17); 298
bot (= buzogány, és tegez) 124,1
botlik: kőbe ~ 166,1 p
botránykó 166,1
bottal ütheti a nyomát 178,1
bottal ver 230 (10)
bozót (mint búvóhely) 295 p
bőgő 132 p
bőkező 153
bölcs 223 (18)
bölcsek köve 166,1

bölcselkedik 223 (19); 239 (7)
 bölcsesség 229 (9)
 bőr (emberi) 145,3
 bőr (rókái) 238 (3)
 bőr: a ~e rostának sem lenne jó (a sok szúrás miatt) 217,3
 bőr: csávéban van a ~e 169 p
 bőr: csont és ~ 108,1 p
 bőr: egy rókáról két ~t 169
 bőr: előre iszik a medve ~ére 160, 168
 bőr: félti a ~ét 145,3 (1)
 bőr: húzza a ~t (= horkol) 211 p
 bőr: két ~t von egy húsról ad 4,2
 bőr: kibújjik a ~éből 168 és (hasonlóan) p
 bőr: lesül a képeről a ~ 150
 bőr: majd kibújjik v. kiugrik a ~éből 145,3 (2); 158
 bőr: megrakja a ~ét vkinek 214 p 3
 bőr: menti a ~ét 145,3 (1)
 bőr: nem ússza meg ép ~rel 145,3 (1)
 bőr: rámára rántja a ~t 182,2
 bőr: rostának se volt jó a ~e 108,1 p
 bőrét lerántja ad 211
 bőrét székre vonják 145,3 (1) p
 bőrét viszi a vásárra 145,3 (1)
 bőrével fizet vmiért 145,3 (1); 187 p
 bőrtön ad 129
 bőség és bor, búza kapcsolata 68,2 p
 bővelkedik vmivel és vmiben 25,3
 brassai havas 127 p
 bú töre 59,2 (2)
 bú-bánat 67; 73,1 p
 bú-bánat → búbánat 72
 búcsújárás: valóságos ~ 203,3
 búcsút ad, kér, vesz 45,1
 búcsút vesz a kapufától 212 és p
 búcsút vesz a kapufélfától 3,1; 142; 163; 212 és p
 búcsút vesz az árnyékvilágtól 216 p 3
 búcsút vesz vkitől 210 p
 Buda 223 (20); 232 (29)
 Buda (és Antal) 125 p
 Buda: Megjött Antal Budáról 286
 Buda: nemcsak Budán tesznek bírót 197 és p
 Buda vára 59,2 (2)
 bújdosás: szekerháton ~ 186 és p
 bújjik: ördög ~ belé 204 és p
 bukfencet vet 198,3
 bukk (átv. is) 129
 bunda 132 p
 bunda: alszik, mint a ~ 130,2
 bús fejem 57,3; 146,1
 búsul: ne ~j (mint fenyegetés bevezetése v. tolda-
 léka) 99 (5)
 búsuljon a ló! 176 p
 búsuljon, aki akar 109,1 p
 buta, mint a tők 130,1

buthuru (= bú töre) 59,2 (2)
 búza 223 (21)
 búza és bor kapcsolata 68; 68,2
 búza közé konkolyt hint 260,5 p
 бүдös 232 (2)
 бүдös: elejti a ~et 219,3
 бүдös-bájós 77; 79,2 p
 бűн 230 (9)
 бűн: elejét veszi a ~nek 9
 бűн: kitér, megter ~eiből 46,3
 бűн: szánja-bánja ~eit 203,3
 бűн szolgálja 59,3 p
 бűнбак 247,2; 250; 275,8
 бűнбак-gyerek ad 280
 бűнbe esik 4; 15,3
 бűнхөдик vmiért 19 p
 бүүнөк elmos 164 és p
 бүүнт megvall 203,3
 бүүнт szemére vet v. hány 143
 бүүнтet 226 (17)
 бүүнтet vet vkire 48 p
 бүүнтetés 230 (10); ~sel látogat meg 185 p
 бүвөл-bájол 70,2
 бүвөлс-bájолс 70,2 p
 cégér 224 (1)
 cégér: jó bornak nem kell ~ 160
 cégérezet 224 (1)
 cél 224 (2)
 cél: ellő a ~ mellett 199,2; túllő a ~on 199,2
 cél: feltett ~ 199,2 p
 cél: kihág a ~ból 199,2
 célba fut 199,3
 célhoz lő 199,1 p
 céljáig elfut 216 p 3
 céllovás 199,2
 célon túl megy 199,3 p
 célt feltesz 199,2
 célt téveszt 199,2
 célul fut vmit 199,3 p
 célul tesz ki 199,2 és p
 célul vet 199,2 p
 cica: dorombol ~ 170
 cifra és ékes kapcsolata 68,3 p
 cigány ad 126
 cigány (és a lopás) 126 p
 cigány szemmel 148,4 p
 cigány: úgy nem kell [neki], mint ~nak a szántás
 113,1 p
 cigány (és vajdaság) 126 p
 cigányasszony (és a jó szerencse) 128,1 p
 cigánykereket hány 198,3
 cigánylő 224 (3)
 cigánymityánk ad 203
 cigánynő (és a fehérség) 126 p

cimbora (= társulás) 180,2
cimborál, cimboráz (= társul) 180,2 és p
címer: akasztófa ~e ad 210
cipő: tudja, hol szorít a ~ 162; ad 162
cipő: ugyanabban a ~-ben járunk 162
cipőkanál: csak ~lal lehet beférni v. bejutni 162
cipőt vált 2 (1)
citrom 224 (4)
Cresus 232 (17)
cukor: viszik, mint a cukrot 187

csábító (= ördög) 208
csácsogó, mint a szajkó 117 p
csak (mint szövegteremtő) ad 246
csak, hát ~! (mint dacos felelet) ad 135
csal: ha emlékezetem nem ~ 107,1
csal: lépre ~ 178,2 és p
csal: törbe ~ 178,1
csalados ember 207
csalogat 229 (20)
csap (fn.) 132 p; *részeg, mint a ~* 132 p
csap (ige) 274 (6)
csap: kezére ~ 153 p
csap: lármát ~ 194
csapj fel! 53,1
csapja a csíkot a lencsével 168 és p
csapkod: legyeket ~ (tétlenkedik) 168 és p
csapszék: vak ~ ad 57
császár 224 (5)
csatából jön 190
csatára megy 190 és p
csutázás 190
csatorna: az ég csatornája 248,3 p; *felhők csatornája* 248,3 p
csáva 238 (3); 238 (5)
csávéban van a bőre 169 p
csavargyárban dolgozik (= csavarog) 89,0
csavarog 89,0
csehül van ad 126
csélcsep-csúrcsavar ad 70
cselédes ember 207
cselédes gazda: nagy ~ (= Isten) 208 p
cselekszik: szíve ellen v. szerint ~ 156,3
cseng-peng 69,2
csepegés 234 (8)
csépel: szérűn ~ 180,2 p
csepp: egy ~ig mind... 54,4 p
cseppent vér 120 p
cserbenhagy 1; 5; 144; ad 44
cserél 224 (6)
cserél: eben gubát ~ 287
cserél: subán gubát ~ 287
cserép: mint cserepet összetör 119 p
cserép: új ~ (megtartja a szagot) 119 p
cserepet tör 163; 289, ad 164

csereptörés 289
cseresznye 242 (2)
cseri barát törvényben szól (= alamizsnát kér) 203,4 és p
csetlik-botlik 70; 70,2
csetneki nadrág (= lábbilincs) 209,2 és p; 214 p 3
csettett vet ad 8
csiga 232 (16)
csiga-biga 73,1
csigára von 196,2 p
csigázás 196,2 és (hasonlóan) p
csig-big 73,2 p
csillag az égen 120 p
csillag: égne ~i 248,6 p
csillag: estéli, kétes, reggeli ~ 177
csillag: feljő, felragyog, leáldozik a ~a 202 és p
csillag: ... mint ~ok az égen 121 p
csík (és Bertók, Birtók) 125 p
csík: csapja a ~ot a lencsével 168 és p
csík (kicsúszik a kézből) 128,1 és p
csík (és lencse) 159 és p
csiklandoz: tüske ~za a talpát 217,2 p
csikó: anyja hasából kilopná a ~t 176 p
csikófog: elhullatja a ~ait 44,4; 176 p
csikorgat: fogaival ~ 25,1 p; *fogait ~ja* 25,1 p
csikorog, mint a rossz talyiga 119 p
csina, csinó, csinu (lóbecéző szó) ad 171
csinál (= nemileg közöszül) 66,2 p
csinál: gyereket ~ vkinek 219,2 és p
csinálni (mint a mondatból kihagyott igenév) ad 137
csinálom (mint eufemizmus) 140; 219,2
csinálom-adta 140
Csinom Palkó ad 171
csíp: fölön ~ 150
csíp: nyakon ~ 151 és p; *tarkón ~* 151 p
csízió: érti a ~t 44,3
csízió: keresziüllát a ~ón 44,3
csizma 223 (10)
csizma: ha csizmád nincs, köss bocskort ad 162
csizma: hogy kerül a ~ az asztalra? 92,2
csoda (mint bővítő szó, pl. kicsoda) 54,5
csoda, hogy... 99 és 99 (2)
csoda: ki a ~? mi a ~? 54,5
csoda: nem ~, hogy... 99 és 99 (2)
csodák csodája 60,4; 71; 75
csodál vmin és vmit 22,6
csomó 270,1 és p
csomó: káknán is ~t keres 167 és p
csomó: megköti a ~t 162
csonka-bonka 78,1 p
csont: a torkán akadt ~ (és az eb) 128,2 p
csont és bőr 108,1 p
csont: lerágott ~ 159 és p
csorda: kurta ~ ad 57

csorda (és sorba) 124,1 p
 csordás 241 (7)
 csöbörből vödörbe hág 214 p 2
 csönd! 53,2
 csörög a bordája 108,1 p
 csörög a szarka, vendég jön 202 és (hasonlóan) p
 csudák csudája 60,4 p
 csúf: világ ~ja 59,1
 csupa szem és fül 148,1 és p
 csupog-csepeg 70,1
 csupor 224 (7)
 csupor: eltörött a kis ~ 289
 csúszik-mászik 69,1
 csúszton-csúszik 71,2 p
 csülökre megy ad 198
 csütörtököt kiált 214 p 2; ~ mond ad 8

dagad a mája 157
 dagaszt: tengelyt ~ a sár ad 186
 dajka: nem egy dajkát szoptak 161 és p
 dajka: száraz ~ 161 p
 damaszkuszi út 264,2
 Domján lova 125 p
 darázsészekbe nyúl 168 és p
 darázsészket piszkál 168 p
 Dárius kincse 60,3; 270,2 és p
 daru: miképpen az darvak, ... úgy kiáltunk 117 p
 de (különböző mondattípusokban) 104,1,2
 de (mint becsapós ellentét kötőszava) 104,4
 de: kecske sem menne vásárra, ~ ütik hátul 104,1 p
 de mit beszéllek? 92,4
 de mit mondok? 92,4 p
 de: nem vagyok jós, ~... 104,2 p (variánsok)
 Deákné vázsna 125 p; ad 210
 debreceni szeme van ad 148
 Dejanfra-köntös 267,4 p
 dér 223 (7)
 dér: jön még békára v. kutyára ~ 177
 dér: nehéz a ~ a békának 168 és p
 dér-dúr 74,2
 derebelés-darabolás 74,2 p
 derék (fn.) 152
 derék: beadja a derekát 152
 derék víz 227 (15)
 dérrrel-durral 74,2 p
 derült égből villámcsapás 121; 177
 desperatio 4
 deszka: Földváron deszkát árul 205,1
 deszka: Földvára ment deszkát árulni 89,3
 dézmál: kiki a maga kádjáról ~ 181 p
 dézsza: zsajtarbú dézsába lép ad 4,3
 dézsmál 195,3
 dézsmát vesz vmiből 195,3 p
 dib-dáb 74,2 p
 dicsekszik vmiben v. vmivel, (vmiből) 17,2

dicsér: (az szent) Istennek neve ~tessék 100,10 p
 dicsér: minden jó lélek ~i az Isten 202
 dicséret 225 (1)
 dicsőség: Istené legyen a ~ 100,10 p
 dió 225 (2)
 diófa 225 (3)
 dirib-darab 74,2 p
 diribol-darabol 74,2 p
 dirrel-durral 74,2 p
 disznó 118 p; 122,1 p; 122,4 p; 225 (4); 240 (4);
 244 p
 disznó 170; ~ forró idő 170 p
 disznó: mesét mondjak zöld ~ról 65
 disznó: részeg, mint a ~ 130,1
 disznó: rossz ~ (mint toldalék-értelmező) 63 p
 disznóláb: itt a kezem, nem ~ 153; ad 169
 díspinty 57,2
 dob (fn.) 234 (3)
 dob (fn.): fül v. füle ~ja 291 p
 dobja fakadva ad 291
 dobjok fakadva ad 291
 dobót üt 235 (7)
 dobva-fakadva ad 291
 dolgozik 225 (5)
 dolgozzon a halál! ad 4,3
 dolog: a ~ra tér 96,1 p
 dolog: felviszi vkinek a dolgát 214 p 1
 dolog: futamásra v. futásra veszi a dolgát
 dolog: körmére ég a ~ 296
 dolog: mellette fogja a dolgot 50,1
 dolog: menj dolgozdra 99 (6); láss dolgod után 99 (6)
 dolog: mi ~ ez? ez-e a ~? 92,5 és p
 dolog: te dolgoz olyan, mint... 122,2 p
 Domokos: most légy okos ~ 54,6; 65
 dongólégy 225 (6)
 dorgál vmiről, (ma:) vmiért és vmi miatt 23,1
 doromboló cica 170
 döggel hal 25,5
 dől a kocka 198,1 és p
 dörgölődik 122,1 p
 dörrög 234 (11)
 drám: száz ~mal jobb 187 p
 dudál: kesztyűbe ~ni 196,2 és p
 dudás: szegény, mint a bőjti ~ 113,1 p
 dug: homokba ~ja a fejét 168
 dúl-fúl 2 (4); 69,1
 Duna 122,2 p; 225 (7)
 Duna: annyi van belőle, hogy Dunát lehetne vele
 rekeszteni 108,1
 Dunába vizet hord 211 p
 duplával adja meg az árát 195,2 és p
 duplával fizet meg vmit 195,2 és p
 dúsgazdag (bibliai) 262,7 p
 dühös eb 226 (1)
 dúlőre jut v. vizsz ad 186

eb 118 p; 226 (1); 233 (5)
 eb (mint a kutyá szinonimája) 52
 eb (mint tagadószo) 52
 eb a lelke 141,3 p
 eb a lelkít 141,3 p
 eb: agg ~ 57,1
 eb, aki adta 141,3 p
 eb: árnyék után kapó ~ 268,5 és p
 eb az inge léhűtő 141,3 p
 eb: bolond agg ~; fertelmes ~ ! (becsmérő megszólítások) 64,2 p
 eb: egyik kutya, másik ~ 170
 eb: köti az ~et a karóhoz ad 170
 eb: megrágtá az ~ a szíjat ad 170
 eb: mint az ~ek és a macskák 124,1
 eb (és a torkán akadt csont) 128,2 p
 ebadta 2 (3); 140
 ebadta (mint súlyos sértés) 170
 ebágyában született (mint toldalék-értelmező) 63 p
 ebágyából esett (mint toldalék-értelmező) 63 p
 ebágyáról esett (mint toldalék-értelmező) 63 p
 ebanyja tartotta 140
 ebbőr 223 (6); 226 (2)
 ebek harmincadjára kerül ad 187
 ebemet sem bízom rá 170 p
 eben gubát cserél 287; ad 287
 ebrúdon kivet 201 és p
 ebszar 226 (3)
 ebszar gondja van (semmi baja) 52
 ebszar (mint tagadószo) 52
 ebszeme (ebszar helyett) 52
 ebugatás 226 (4)
 ebugatta 140
 ebül 226 (1)
 ebül van 170 p
 edény 226 (5)
 edény, (rímelve:) erszény 65
 édes 226 (6)
 édes anyanyelvünk 184
 édes gyermek 184
 édes hazám 184
 édes kevés 288
 édes mindegy 288
 édes, mint a méz 120
 édes néném (mint kedveskedő megszólítás) 64,1 p
 édes párom 184
 édes semmittevés 282 (hasonlóan) p
 édes testvér 184; 288
 édes vírem (kedveskedő megszólítás) 64,1 p
 édesanya 184; 288
 édesapa 184; 288
 édesbús 79,2 p
 édes-egy vkivel 288

édesörömet 78,2 p
 ég (fn.) 226 (4)
 ég: a fák nem nőnek az ~ig 167
 ég: háttal néz az ~re (= hason fekszik) 211 p
 ég: hetedik ~ 265,1 p
 ég: látja az ~ 100,8 p
 ég: mint derült ~ből villámcsapás 121
 ég: mint ~ a földtől 121 p
 ég: se ~en, se földön 76,1
 ég (ige) 226 (7)
 ég a keze alatt a munka 210
 ég a szíve vmire 156,1 és p
 ég, mint a zsír 120
 égbekiáltó 56,1; 248,2
 egek: az esze hasogatja az ~et 210 p
 egér 118 p; 226 (8); 234 (2)
 egér: alszik v. nincs otthon a macska, táncolnak az egerek 200
 egér: az ~ feje a macska körmei között
 egér: egy egeret tíz macska sem fogott volna meg... ad 4,3
 egér: itatja az egereket 289
 egér: játszik, mint macska az ~rel 170
 egészség 108,1
 egészség: kedves ~ére ad 135
 egészséges 241 (3)
 egészséggel (mint régi köszönés) 139,1 p
 éget 232 (9); 241 (17)
 égnek áll a haja 147
 égne csillagi 248,6 p
 égre pököd 232 (27)
 egri név 192 p; ad 56
 egy 226 (9)
 egy álló hétt ad 206
 egy bordában szótték 182,2; ad 202
 egy füst alatt ad 137
 egy követ fújnak 202 és p
 egy láb 155 és p
 egy: meleg ~ nap 58,3
 egy nap, két nap 81,1 p
 egy rókaról két bőrt 169
 „Egy szó nyilallott a hazán keresztül” ad 246
 egy szó oly(an) mint száz 98,2 p
 egybe hordjuk a gubát 286
 egybeszűri vkivel a levét 219,2 és p
 egy-egy (= néhány) 87,5
 egyenlő mértékkel 260,2
 egyepetye 88,1
 egyidős vmivel 111
 egy-két 81,1 p
 egy-kettő 81,1 p
 egyes-egyedül 85,1 és p
 egyet mondok, kettő lesz belőle 81,2 és p
 egyetlen egy 81,5 és p; vkinek ~ 81,5 és p
 egyetmás(ok) 81,6 és p

egyidős a postaiúttal 111 p
 egyik kutyra, másik eb 170
 egyik-másik 81,7 és p
 egymás 81,6 és p; egymást érő 81,6 és p
 egyszer 236 (7)
 egyszer: nem ~, de százszor 81,3
 egyszer-kétszer 81,3 és p
 egyszer-másszor 81,6 és p
 együtt lakni 239 (6)
 éhen hal 25,5
 éhes, mint a fias farkas 110
 eheti (mn.): megvette már az ~t ad 246
 éhezi az igazságot v. Isten igéjét 160 és p
 éhezett tyúk 117 p
 éh(ez)ő oroszán 118 p
 éhezik 226 (1)
 éhhez meghal 25,5
 éhön-szomjuhon 79,2 p
 éhség: kopog a szeme az ~től 148,1
 ej ad 137
 ej, ej ad 137
 éj: jó ~t 93,1 p
 éjjeli bagoly 57,1
 éjjeli lepke, pillangó 57,2
 éjjel-nappal 74,2 p; 76,1 p
 ejnye no! ad 137
 éjszaka: az ~ örvényei ad 177
 éjszaka: éten ~ 75 p
 ejt: hálóba ~ 178,1 p
 ejt: kétségbe ~ 4; 41
 ejt: szerét ~i vminek 13,1
 ejt: törbe ~178,1
 ék 228 (8)
 ékes és cifra kapcsolata 68,3 p
 éketlenkedik vmivel (= nemi viszonyt folytat)
 66,2 p
 el ezzel! 137,3
 el hova? 139,2 p
 él a gyanúperrel 195,1 p; 196,1 és p; ad 196
 él, mint hal a vízben 115
 él, mint Marci Hevesen ad 15
 él: többet ne ~jek, ha... 107,2 p
 elad: nem tud vmit ~ni (átv.) 187
 eladó marha 233 (2)
 elakad a szekér 186
 eláll a szíve 156,1
 eláll a vár mellől 192 és p
 elaluszik 241 (17)
 elátkozott szűz: úgy ül itten, mint egy ~ 113,1 p
 eldobja a baltrát (= részletre vásárol) ad 214
 elébb áll a löccsel 212 p
 elébe kerül 9
 eledel 229 (20)
 elefánt: szűnyögből ~ot csinál 168 (hasonlóan) p
 elég a, hogy... 98,2 p

elég az (hozzá) 98,2
 elég az üdvösségre v. üdvösséghez 203,2 és p
 elég: nem ~ az üdvösségre v. üdvösséghez 299
 elég (= elegendő) 237 (1)
 elege van 149
 elegy-belegy 77; 78,2 p
 elejét állja vkinek 9
 elejét veszi vkinek, vminek 9
 elejét veszi vminek 8; 9
 elejti a bűdöset 219,3
 élére rakja a pénzt 187 és (hasonlóan) p
 élére veri a garast v. pénzt 210 és p
 elered 223 (18)
 éles tör 229 (24)
 élet: a sóhajts tartja benne az ~et 210 p
 élet: az ~ fája 59,2 (1) p
 élet: az ~ fonala 59,2 (2)
 élet: az ~ tengere 59,2 (3); az ~ hajója 59,2 (3) p
 élet: az ~ végezete 216 p 1
 élet: ha kedves az ~ed 107,5 (variánsok is p)
 élet: ilyen az ~ 91,3
 élet: kiköltözik ez ~ből 46,1
 életét leteszi 216 p 3
 életét végzi 216 p 3
 életével lakol vmiért 196,2 p
 élet-halál 70,2 p; 74,2 p
 eleven és holt kapcsolata 68,3 p
 eleven: vkinek ~ére tapint 143; 145,2
 elevenére hat 145,2
 elfelejtés 228 (7)
 elfogyt 226 (20)
 elfúj: talpa alatt ~ a szél 205,1
 elfut céljáig 216 p 3
 elfutja a pulykaméreg 168
 elhagy: ahol köldökét ~ta 215 p
 elhajlás a párt vonalától 61,2
 él-hal 70,2
 elhány 257,1 p
 elhányja a hazugnak valót v. a nemjét v. a rezet
 219,3 és p
 elhegedülik rajta Szent Dávid nótáját (= elverik)
 200
 elhidd, elhiggyed 100,6 p
 elhiszi magát 226 (10)
 elhomályosítja a szemét vkinek 148,3
 elhordja az irhát 145,3 (1) p
 elhordja magát 212 p
 elhullatja a csikófogat 44,4; 176 p
 elhál 122,4 p
 elhál benne a vér ad 210
 elhál vkin, vmin 30 p
 éli a világot 301
 éli világát 301
 Elias módjára 255,5 p
 elillan, mint a kámfor 120

elintézté nyér 206,2
 eljár, táncot 200 p; ~ja a kállai kettőst 200 p
 eljátszotta kis játéka 272
 eljut 223 (3)
 elkapja a ló 176 p
 elkapta a gépszíj ad 182
 elkárhozik 223 (12)
 elkelt 234 (10)
 elkerül 232 (24)
 elkezd 226 (9)
 elköckáz vmit 198,1 p
 ellát vmivel 15,5
 ellenség 226 (11)
 ellenség: agg ~ (= ördög) 57,1; 205,3; 208 és p
 ellenség: esküdt ~ 58,1
 ellenség: körülveszi az ~et 191
 ellop 233 (5)
 ellő a cél mellett 199,2
 elme: elméjét emeli, függeszti, hajtja, veti vmire;
 tartja vmin; elveszi, leteszi, leveszi vmiről 49,1
 elme: ravasz elméjű 169
 elme: résen van elméje 150
 elme: tőri az elméjét vmiben v. vmin 17,4
 elméjében megbontakozik 210 p
 elmehet kukutyinba zabot hegyezni 90
 elméjét tőri vmin 146,3 és p
 elméri a farkát 170
 elmerül 122,2 p; 241 (9)
 elmetsz 232 (3)
 elmos: bűnöket ~ 164 és p
 elmúlás 161
 elmúlt a vásár 187 p
 elnyel: szemeivel ~, nyeldekel 148,4 p
 elnyeri az egri nevet ad 56
 elnyugszik Úrban, Úristenben (= meghal) 216 p 3
 élő: az ~ Istenre esküszöm 66,1
 élő szobor ad 57
 élő víz 263,1 és p
 elől állt, mikor az észet osztogatták 210
 elől kel vkit 9
 elől múlt 9
 elől rövidebb lett a szoknyája 215
 elől vesz 9
 előljáróba bocsát 190 p
 előnti a pulykaméreg 168
 elől-utól 84 és p
 előrángat: hajánál fogva rángat elő (érvet, kifo-
 gást) 143; 147
 előre! 133
 előre iszik a medve bőrére 160; 168
 előtte és jelen voltára kapcsolata 68,4 p
 előtte jár 9
 elpalástol 162
 elpatkol (az árnyékvilágból) 46,1
 elragadja a ló 171; 176 p; 176

elrágja a szíjat 170 és (hasonlóan) p
 elrántja vki alól a gyékényt 217,4 p
 elrántják a nótáját 200
 elrepül a madár(ka) 178,2
 elront: Isten ~sa 101,6
 elrúgja a patkót 44,4
 elrúgja az ifjúságot 44,4
 első és utolsó kapcsolata 68,3 p
 elsül a feje vkinek 191 p
 elsül vmi (= sikerül) 191 p
 elszakad 229 (21)
 elszánt szándék 85,1 p
 elszarja a kalapácsnyelet 214 p 2; ad 211
 eltakarja a szemét vkinek 148,3
 éltében és holtában kapcsolata 68,2 p
 élte-holta 70,2 p
 eltékozlaitik 237 (4)
 eltéríti a ló száját 174 p
 eltesz láb alól 217,1 és p
 éltet: Isten éltesen 93,2 p
 eltévedt bárány 180,1
 eltéve(lye)dett juh 257,6 p
 eltévelyednek a juhok (átv. is) 180,1
 eltéveszt 239 (7)
 eltéveszt: esztét ~i 223 (19)
 eltilt vkit vmitől 42
 eltör: választócsontot ~ 201 és (hasonlóan) p
 eltörött a méceses v. kis csupor 289
 eltűnik, mint a kámför 120
 elvakarodik a háztól 212 p
 elvégez 226 (12)
 elvégzett dolog 226 (12)
 elvesz (= feleségül vesz) 230 (9)
 elveszik 237 (5); 240 (22)
 elveszt (= megöl) 217,1
 elveszt: Isten téged elveszessen 101,6 p
 elveszt (= elpusztít) 232 (28); (= kárt szenved) 243
 (3)
 elvetélt (átv. is) 215
 elveti a súlykot ad 8
 elviszi az ördög 204 és p
 elvonják a menyasszonytáncot 200 p
 ember 226 (13)
 ember a talpán 145,1; 155
 ember: az ~ nem mindentudó 91,3
 ember: az én ~em 145,1
 ember: bélelt ~ 56,1
 ember: családós v. cselédes ~ 207
 ember kell a gátra 145,1 p
 ember kell a részre 192 p
 ember kell itt karos... 145,1
 ember vagy öcsém 145,1
 ember: vak ~ az, aki a rostán által nem lát 3,2
 emberére akad 145

emberség: olyan táncot indítottam, hogy ami ~
 108,1 p
 emberséggel kalánnal 159
 embertársunk 207
 eme dísznő 222 (9)
 emel (kártyanyelv) 198,2 p
 emel: szarvat ~ 170 és p
 emel: szemét ~i vmire 148,2
 emez-amaz 83,1 p
 eminenciás: szürke ~ 57,2
 emlékezet: ha ~em nem csal 107,1
 emlékezik 122,1
 említeni: nem lehet vele egy napon ~ 210
 (hasonló) p
 én a(z) tanács 135,1
 én vétkem 271,1 és p
 ének: hatyú ~e 200
 ének: Szent Iván ~e 203,3 és p
 engdj meg 93,4
 engem úgy se! 136,2 p
 engem úgy segéljen 136,2 p
 engem úgy tartson 136,2 p
 ennek is pont most kellett elromlania 91,4
 ennen-onnan 83,5 p
 ennyi és ennyi 87,5
 enyves kéz (= tolvaj) 211 p; 218
 ép 108,1 p
 ép és józan kapcsolata 68,3 p
 epe 157; 159 és p
 epe: az ~ megmozdul 157
 epe (és galamb) 157 és p
 epe: keserű, mint az ~ 120
 eperj 226 (14)
 épés megjegyzés 157
 épít: jégre 214 p 2
 éppen jó kedvemben találsz 91,4 és p
 épség 108,1 p
 épség nincs a testében 210 p
 ér (fn.) 156
 ér: nem ~ egy fabatkát 187 v. egy fakardot
 érdek (ige = támad) 191 p
 érdeme szerint megfizet vkinek 195,2 és p
 edző 227 (4); 232 (1); 240 (2); 243 (10)
 erdő: fáktól nem látja az ~t 167
 ered: szájjára ~ 174
 ered: szélnek ~ 177 p
 erek: illa berek, nádak ~ 295
 éreny: barátja az ~nek és a tőrös lépénynek 65
 ereszt: kezébe v. kezéhez ~ 16,1
 ereszt: szabad fékre ~ 175 p
 ereszt: szabad gyeplőt ~ 175 p
 ereszt: szájjára ~ 174
 ereszt: zablára ~ 173 és p
 eresztett arany 56,1; 166,2 p; 290
 eresztett lator 56,1; 166,2 és p; 290

eresztett méz 290
 eret vág 182,3 és p
 érett gyümölcs 114,2 p
 erkölcs 242 (3)
 erőnek erejével 60,4; 71
 erős 226 (15)
 erős (konkrét és absztrakt jelentés) 129
 erős, mint a sörécet 129
 erős oldala 145,2
 erősebb nem 207
 erőszakos: oly ~ok, mint a vívó kosok 118 p
 erőt vesz 14,2
 erszény 237 (5); 238 (1)
 erszény, (rímelve:) edény 65
 erszény, lapos guta megüti az ~t 209,2 és
 hasonlóan p
 erszény: üressel tele az ~e 209,2 p
 erszényt mér 195,3 és p
 ért 24 (19); 235 (1)
 ért: annyit ~ hozzá, mint tyúk az ábécéhez 110
 érted? 92,6 p
 érted: hiszen ~ (mint töltelékszó) 91,5
 értelem: titkos értelmű róza 208
 érti a csíziót 44,3
 érti a hat-vágást 191
 érti kend? 92,6 p
 érvágás 182,3 és p
 érzékeny pont 145,2
 „és mégis mozog a föld” 282
 esés 223 (8); 227 (11)
 esett: ebágyából, ebágyáról ~ (mint toldalék-értel-
 mező) 63 p
 esik 229 (2); 234 (5); 243 (8)
 esik a kocka 198,1 és p
 esik: betegségbe, bűnbe ~ 4
 esik: gondolkodóba ~ 206,2
 esik: kétségbe ~ 2 (4); 4; 15,3; 41
 esik: lágyára esett 146,4 és p
 esik: pofára ~ 150
 esik: szeplőbe ~ 4
 esik: törbe 178,1
 esik (verembe) 257,3 és p; 260,6 p
 esik: verembe esnek 262,3 p
 esik vkin vmi 33 (3)
 esik vkinek vmije (hibája) 33 (1)
 esik vmibe 15,3
 esik vmibe (számos kapcsolat) 41
 esküdt ellenség 58,1
 esküszik: az élő Istenre esküszöm 66,1
 esküszik vmin és vmire 22,3
 eső 226 (16)
 eső után (késő a) köpönyeg (és hasonló tartalmú
 közmondások) 220,4
 eső után köpönyeg 187
 esőnap ad 57

ész 226 (17); 229 (3); 230 (2); 239 (7)
 ész: az esze hasogatja az eget 210 p
 ész: az eszed tokja! 60,3
 ész: eszedbe (rímelve:) tegzedbe 65
 ész: lába szárába szállt az esze 210 és p
 ész: tőri az eszt vmiben v. vmin 17,4
 eszébe vesz 16,4; 34,2
 eszébe veszi magát 34,3
 eszem a száját 140
 eszem a szemed 140
 eszem a szívét 2 (3); 140
 eszem a zúzóját 2 (3)
 eszem ágában sincs 54,0; 54,2; 205,1; 206,1
 eszemadta 2 (3); 140
 eszemben sincs 54,0; 206,1
 észére jön v. tér 32; 34,1
 eszes 226 (18)
 eszes és okos kapcsolata 68,3 p
 esztét eltéveszti 223 (19)
 „esz, nem eszi, nem kap mást” 272
 eszik 225 (5); 226 (19); 227 (16)
 eszik-iszik 69,2
 észre jön, tér 34,1
 észre vesz 16,4; 34,2; 143
 észre veszi magát 34,3
 esztelenség 229 (1)
 esztendő 226 (20)
 esztendő: hét bő ~; hét szűk ~ 248,7 p
 éte-ita 74,2 p
 étek 243 (9)
 étel 159; 238 (2)
 étel: turkál az ~ben 210
 étel-ital 74,2 p
 éten-éjszaka 75 p
 éten-ítlan 79,2 p
 étvágy: evés közben jön meg az ~ 281,2
 etyepetye 88; 88,1 p
 Éva lányai (= nők) 207
 evés 159
 evés közben jön meg az étvágy 281,2
 evet: az ~nek farka 118 p
 evez 226 (21)
 evez: egy hajóban ~nek 177 és p
 ez-az 82; 83,1 p
 ez mégsem járja 51,2
 ez nem járja 51,2
 „Ez van, ezt kell szeretni!” 272
 ezen nincs mit gondolkodni, töprengeni, tűnődni 97
 ezer bocs és egy anyamedve 91,2
 ezer bocsát 91,2
 ezer és ezer 87,5 és p
 ezer-ezerkétszáz ember 81
 ezt akarom, és punctum! 103,1
 ezt nem illik! ad 137
 ezt nem kellett volna! ad 137

ezüst: hétszer megőtetett ~ 56,1; 290 p
 ezüst: hétszer tisztult ~ 166,1 p
 ezüst: próbáltatott ~ 56,1; 290 p
 ezüstöt tűzben tisztít 182,2
 ezzel nincs mit habozni, késlekedni, kísérletezni, várni 97

fa 114,2 p; 227 (1); 228 (13); 243 (10)
 fa (helyett tévesen) fal 244 p
 fa (kopjanyél vashegy nélkül) 297
 fa: a tudás fája 248,1
 fa: alma a fájától 222 (4)
 fa: az élet fája 59,2 (1) p; 247,1
 fa: maga alatt vágja a fát 167 és (hasonlóan) p
 fa: melyik fán terem? 206,2 p
 fa: mi fán terem? 206,2
 fa: nagy fába vágja a fejszéjét 144; 181 p
 fa: rossz fát tesz a tűzre 211 p
 fa: száraz ~ (= akasztófa) 217,2 p
 fába szorult féreg 132 p
 fabalta (= penis) 219,1
 fabapka 187
 fabatka 187; nem ér egy fabatkát 54,4; 187
 fából vaskarika 61,3
 fácán: a fejét elrejtő ~ 128,2 p
 fagaras 54,4; 187
 fáj a feje vmitől, (régen:) vmin 146,2 és p
 fáj a foga vmire 44,2; 149; 169
 fáj: hogy kednek a kis ujjá ne ~jon 108,3 p
 fajankó 119 p; ad 203
 fák: a ~ nem nőnek az égig 167
 fakard 187; nem ér egy ~ot 187 p
 faképhez utasít 203,3 p
 faképnél hagy 203,3 és p
 fáklya 119, p
 fakó 227 (2)
 fakószekér ad 227
 fakova 187; nem ér egy fakovát 54,4 p
 fáktól nem látja az erdőt 167
 fakutya: vigyorog, mint a ~ 130,2; 132 p
 fal (fn.) 236 (5)
 fal (= kőfal) 223 (16)
 fal (tévesen) fa (helyett) 244 p
 fal: fehér lett, mint a ~ 110
 fal: fejzel megy a ~nak 146,4
 falat: rágott ~ 161 p
 falba rüg (farba helyett) 152 és p
 falra borsót hány 167 és p
 falra borsót hány v. hint 211
 falra teszi a poharat 160 és p
 fancsali feszület 203,3
 falu bikája ad 210
 falu füstire bocsát (peres ügyet) 196,1 és p
 falusi bíróság: sorba megy, mint a ~ 197
 fapénz 54,4; 187; 223 (13)

far 152
 far: vkinek a ~ára rakatja a somfa gerendákat 214
 3 p
 fára magasztal, felmagasztal (= felakaszt) 217,2 p
 fára való felmagasztaltatás 142
 fáradság és izzad kapcsolata 68,1
 fáradság 234 (16)
 fáradság és költség kapcsolata 68
 farba rúg 152 és p
 fark 227 (3)
 farkas 118 p; 169; 227 (4); 231 (5); 237 (4)
 farkas: báránybőrben járó ~ok 260,2 p
 farkas: éhes, mint a fias ~ 110
 farkas: küldött ~ ad 57
 farkas: lágy pásztor előtt a ~ gyapjat okádik 180,1
 farkas: lágy pásztor után gyapjat rúg a ~ ad 237
 farkasok és juhok békekötése 268,2
 farkas-rúgta 140
 farkasszemet néz 169 p
 farkok 232 (16); 238 (5); 240 (8)
 farkok: behúzza a farkát; elméri a farkát 170
 farkok: csóválja a farkát 25,1
 farkok: fülét, farkát leereszti ad 210
 farkok: kígyó nem felelji farka vágását 268,3
 farkok: mint a nyúl farka 131,2
 fart vet 152 p
 fától szakadt ad 167
 fátyolt borít v. terít vmire 162 és p
 fátyol: felejtés ~a 59,2 (1) p
 fazék 227 (5), (6)
 fazék: a maga fazeka mellé szít 164
 fazék: új ~ megtartja első szagát 119 p
 fazekában más is főzi a koncát 159 és p
 fazekas 227 (6)
 fazekas: sár a ~ kezében 182,2 és p
 fazekaskodást űz (= lábával kalimpál) 211 p
 fazekat tör 163 és p; 289; ad 164
 fazékgyártó 226 (5)
 fedd vmiről, (ma:) vmiért és vmi miatt 23,1
 fegyver: leteszi a ~t 194
 fegyver: szántó vasból ~ 259,3 p
 fegyverekből békés eszközök 259,3
 fehér asztal mellett (= baráti beszélgetésben) 197
 fehér holló 117 p; ad 117
 fehér: kimutatja a foga ~ét 169 és p; ad 149
 fehér könyv 57,1
 fehér lett, mint a fal 110
 fehér ló 233 (5)
 fehér marha (= vászonáru) 57,1
 fehér, mint a hó 120 és p
 fehér spanyolviasz (= takony) 211 p
 fehér vagy fekete 103,2 (1) p
 fehérécseléd 57,1
 fehérebb a hónál 111 p
 fehéret feketének mond 213,2 és p

fehérje 60,5
 fehérnép: barna ~ (= cigánynők) 207
 fehérség (cigánynő és a ~) 126 p
 fehérvasárnap ad 57
 fej 230 (4); 239 (5)
 fej (= fő) 239 (8)
 fej (frazémákban) 146; ad 146
 fej: áll, a ~e 146,2 és p
 fej: árva ~em 57,3; 146,1
 fej: azt sem tudom, hol áll a ~em 146,2 és p
 fej: bekötik a ~ét ad 146
 fej: bús ~em 57,3; 146,1
 fej: elsül a ~e vkinek 191 p
 fej: fáj a ~e 146,2 és p
 fej: fejem 146,1 p
 fej: fő a ~e 146,2 és p
 fej: füstöl a ~e ad 146
 fej: homokba dugja a ~ét 168
 fej: lóg a ~e (= szomorkodik) 210
 fej: megmossa a ~ét vkinek 164
 fej: nem fér a ~ébe 146,4; 213,2 és p
 fej: nyomorult ~em 146,1 p
 fej: rálépsz a ~edre (= csüggedt vagy) 210 p
 fej: szegény ~em 146,1
 fej: szeget ütött ~ébe 146,4 és p
 fej: tőri a ~ét vmiben v. vmin 17,4
 fej: vitézek ~e tarisznyában 146,2 p
 feje lágya 146,4 és p
 feje lágya: benőtt már a ~ 146,4
 feje lágyára esett 146,4 és p
 fejébe szállt a dicsőség 146,4
 fejedelemség 228 (3)
 fejét adja vmire 146,3 és p
 fejét falba veri 146,3 és p
 fejét fogja vkhez 146,3 és p
 fejét forgatja 25,1
 fejét fúr v. megfúr 182,3 és p
 fejét hajt 142
 fejét hajt vkinek v. kihez 146,3 és p
 fejét köti bele 195,1 és p
 fejét szerencsére veti 146,3 és p
 fejét tőri vmin v. vmiben 146,3 és p
 fejét vesz (ellenség fejét levágja) 193 p
 fejét veszik 196,2; 217,2
 fejét veszti 146,3 és p
 fejétlen láb 155 és p
 fejével: beszél vkinek a ~ 146,4 és p
 fejével éri meg (= életével lakol) 194
 fejével játszik 146,4
 fejével lakol vmiért 196,2 p
 fejével megy a falnak 146,4
 fejsze 227 (7)
 fejsze: nagy fába vágta a fejszét 144; 181 p
 fejsze: úgy tud úszni, mint az öreg ~ 111 p
 fejüket szedik 217,2

fék szorongatja az orrot 175 p
fekete: fehéret feketének mond 213,2 és p
fekete hatyú 117 p
fekete kenyér 232 (12)
fekete mint a holló 117 p
fekete, mint a korom 110; 120
fekete, mint a szurok 120
fekete, mint az aludt szén 120
fekete, mint egy szerencsén 126 p
feketéből a szuroknál 111 p
fékomadla 140
fékre ereszt 175 p
fékszárnál tart 175 p
fekszik: szívén ~ vmi 156,3
fektet: két vállra ~ 199,5
fél (fn.) fogára sem elég 149; 206,1
fél fogra nevet 149 p
fél (ige): egy szálát se ~j 54,4 p
fél: nem ~ az árnyékától 210 és p
fél vkitől (vmitől), vmin, vkit (vmit) 30
félajz: (emberi száját) zablával ~ 173
fel-alá 84 és p
feláll a haja 147 és p
felborzad a haja 147
felcsap katonának 53,1 p; 194 és p
feldobja a talpát (= meghal) 216
fele: annyit beszélt, hogy ~ is sokszor elég lett volna 108,1 p
fele: hátulsó v. ülő ~ 219,1 p
felebarátunk (= ember) 207
feledkezik 122,1
felejtés fátyola 59,2 (1) p
félék a boiotiaiak üvöltésétől ad 269
felel: reá felel 195,1 p
félénk 227 (8); 234 (2)
félér: a kis ujját sem éri fel 154 és p
feleség 227 (9); 237 (5)
feleségek felesége 60,4 p
felfogad 195,1 és p
felfordul: lovára ~ 172 és p
felforr 224 (7)
felforr a vér 156,4 és p
felfuvalkodás 227 (10)
felfuvalkodik 233 (1)
felfuvalkodott béka 268,1 p
felhág az uborkafára 214 p 1
félholt 79,1
fél-holtan 79,2 p
fél-holt-eleven 79,1 p
felhúz ad 129
felhúzza a nyúlclipőt 169; 210
félíg holt 216 p 5
félíg-meddig 84 és p
félj: ne ~ (mint fenyegetés bevezetése vagy toldaléka) 99 (5)

feljár: Ungot Berket ~ 212 p
feljebb: neki áll ~ 38,3
feljő a csillaga 202 és p
feljő a hava ad 202
felkapaszzkodott az uborkafára 212
felkel: a ~ nap országa 59,4
felkel: bal lábbal kelt fel 210; ad 155
felkopik az álla ad 150
felköt: kardot ~ 189 p
felkötli a nyulak bocskorát 169
felkötik az állát (= meghal) 216 p 5; ad 216
felleg (= bibliai ködoszlop) 249,2 p
felleg: a sáskák mint ~ 121 p
felmagasztal: fára ~ 217,2 p
felmagasztaltatja: fára való ~ 142
felnégyel 196,2
felönt a garatra 5
felragyog a csillaga 202
felrántja a nyúlclipőt 169
félre! 137,3 p
félretéve a tréfát 198,3
félreverik a harangokat 164 és p
felró a kapufélfára 195,2 és p
felsült 2 (2)
felszaggat: régi sebeket ~ 145,2
felszedi a fürjhalót v. sátorfáját 212 és p
félszöm (szétnyitható vaskarika) ad 119
féltsi a bőrt 145,3 (1)
feltálat 232 (13)
feltámad vki mellett 50,1
feltart (= felnevel) 184 és p
félten fél 71; 71,2 és p
feltesz: célt ~ 199,2 és p
feltesz: egy lapra tesz fel mindent 198,2
feltesz kártyára, kockára 47,2
feltesz vkivel 47,2; 199,2 és p
feltesz vmit (céltáblának) 199,2
feltett cél 199,2 p
feltett szándék 199,2 és p
feltette az Orbán süvegét 162 és p
felül 172 és p
felül (= hadba megy) 189 p
felültet (átv. is) 172 és p
felültet (= hadba indít) 189 p; 298
felültet (= lázít) 176 p
felültet: lóra ~ (átv.) 176 p
felvágják a nyelvét 149
felvesz: zabolát ~ (16) 173
felveszi a bajt ad 190
felveszi a kesztyűt 199,4
felvisz: Isten felvitte a dolgát 212
felviszi vkinek a dolgát 214 p 1
fen: fogát ~i vmire 44,2
fene 100,9
fene: a ~ egye meg ad 101

fene: honnan a fenéből? 206,6
fene: ki a ~? 206,1
fene: mi a ~? 54,5 p
fenék: a béka feneke alatt 168
fenék: a pohár fenekére néz 5, (hasonlóan) 211 p
fenék: az asztagot a feneke felől kezdi meg (= a fiatalabb lányt az idősebbnél előbb adja férjhez) 180,2 p
fenék: egy zabszem sem férne a fenekébe ad 210
fenék: nem ~ig tejjel 159 és p
feneketlen kas 57,1
fenével illet ad 140
feni a fogát vmire 149 p; 169 és p
fennáll: míg a világ ~ 106,2 p
fennállva 224 (5)
fennhéjáz 210 és p; 227 (11)
fény: szeme ~e 59,2
fényes 227 (9)
fenyítékben tart 194 p
fénylik 222 (7)
fér: alig v. nem ~ a bőrében 145,3 (2) és p
fér: nem ~ a bőrébe 158
fér: nem ~ a fejébe 213,2 és p
ferde szemmel néz vkire 148,4
féreg: tormába esett ~ 116 p
férfi-test 219,1
fergeteg 227 (1)
férjhez ad 15,2; 21,1; 184 és p
férjhez megy 184
férjnek ad 15,2; 21,1; 184 és p
fertelmes eb (becsmérlő megszólítás) 64,2 p
fesd: ruháját nem veti ~be érte 213,2 és p
fészek 234 (3)
fészek: maga fészkebe piszkít v. rútít 211 p
fészek: saját fészkebe piszkít 168
fészket rak v. ver 168 és p
feszület: fancsali ~ 203,3
fia-borja: nem tudni, ki ~ 170 és (hasonlóan) p
fiam, fiam (figyelmeztető megszólítás) 87,3 p
fikom adta teremtetete ad 140
fikom csinálom adta teremtetete ad 140
figik 223 (15); 233 (3)
firma: jó ~ 2 (4); 57,2
firól-fira 75 p
fityfene: ki a mennydörgős ~? 54,5 p
fiú: a füst barna fiai (= cigányok) 207 és p
fiú: Ádám fia 205,3
fiú: Ádám fiai 207 és p
fiú: halál fia 59,3
fiú: Isten fia 208
fiú: tékozló ~ 262,5 és p
„Fiume mellett a tenger csöndes” 273
fizet 228 (7); 236 (5)
fizet: az Úr Isten fizesse meg 93,2 p
fizet: bőrével ~ 145,3 (1) és p; 187 p
fizet: drága árat ~ 187

fizet, mint a köles 129
fog: (fn.) 149; 227 (12)
fog: a ~a meg sem zsírosodik 211
fog: ajándék lónak ne nézd a ~át 3,2
fog: fáj a ~a vmire 44,2; 149
fog: fél ~amra sem elég 206,1
fog: fél ~ára sem elég 149
fog: fél ~ra nevet 149 p
fog: feni a ~át vmire 44,2; 169
fog: kimutatja a ~a fehéret 169 és p; ad 149
fog: köszörüli a ~át vmire 169 és p
fog: ott hagyja a ~át 149 és p
fog: vásik a ~a vmire 44,2; 149; 169 és p
fog: vásítja v. váslalja a ~at 169
fog (ige): fejét ~ja vkikez 146,3 és p
fog: fülön ~ 150
fog: kézen ~ 153 p
fog: kezet ~ 2 (1); 153 és p
fog: kezet ~ leánnyal (= eljegyzí magát) 184 és p
fog: kötéllel ~ (katonát) 194
fog: lángot v. tüzet ~ 164
fog: magot ~ 161 és p
fog: nyakon ~ 151 és p
fog: nyelvet ~ 149 és p; 190 és p
fog: taligába ~ 186 és p
fog vki mellett 50,1
fog: verebete lehetne vele ~atni 210
fogad (= ígér) 195,1 p
fogad: fogadást ~ 195,1 p
fogad: Isten előtt v. Istenre ~om hogy... 101,3 p
fogad: nem ~ szót 10
fogad: szót ~ 2 (4); 10; 90
fogad: vkinek szavát fogadja 10
fogadásnak áll 192 p
fogadást fogad 195,1 p
fogadást megáll 192 p
fogadatlan prókátor ad 196
fogafent 169 p
fogához veri a garast 187; 210
fogaival csikorgat 25,1
fogalmam *sincs róla* 54,7
fogalom: halvány fogalmam *sincs* 54,7
fogás 237 (9)
fogat csikorgatja 25,1
fogat feni 149 p
fogatlan oroszlán 57,1
fogd be a szádát! 142
fogdos: legyeket ~ (tétlenkedő emberről) 168
foghegyről beszél 149
fogja (~ magát helyett) 51,5
fogja magát 51,5
foglal: hogy egy sommába ~jam 98,2
foglal: szemét ~ja vmiben 148,2 p
foglal: szívében vmiben ~ja 156,2 és p
foglal: vkinek nevét imáiba ~ja 203,3

foglalkozik vmivel ad 15
 fogoly: halál foglya 59,3
 fogton-fogat 71,2 p
 fogy 228 (11)
 fogyaton-fogyat 71,2 p
 fogyton-fogy ad 71
 fogyton (írva: fotton) ~ fogy 71,2 p
 fojt 236 (3)
 fojt: borba ~ja a bánatát 160
 folt hátán folt 75 p
 folt: meglelte zsák a ~ját 163 p
 folyást 71
 fonal, fonál 132 p; 227 (13)
 fonal: beszéd, élet, idő ~a 59,2 (2) p
 fon: körmön ~t ostor 56,1
 fondál 231 (2)
 fonja az indát 155 és p
 font: két fontnyi egészség v. szeretet 187
 fontba vet (= megmér) 187 p
 fontolóra vesz 213,1
 fordít: hátat ~ 152 és p
 fordít: szemét ~ja vmire 148,2
 fordít: tréfára ~ vmit 206,2 p
 fordítja a ló száját 174
 fordul a kocka 198,1 és p
 fordul: képpel sem ~ vmi felé v. után 54,1 p
 fordul: lóra ~ 6,2
 fordul: lovára ~ 172 és p
 fordul: úgy ~ dolga, amint... 214 p 1
 forgács 223 (5)
 forgat: fejét ~ja 25,1
 forgószél: dolgunk olyan, mint ~ 121 p
 forint 229 (10)
 forma (= vmilyen alakú) 111
 forog a kocka 198,1 és p
 forog-perog 70,1
 forr: torkára ~ 149 és p; 184; 300 p
 forral (tévesen fűj helyett): kígyó követ ~ 166,1 p
 forrás 227 (14)
 forr-fő 70,1
 forró v. forró vizet önt vki alá 164 p
 fosik 122,1 p
 foszlik 229 (11)
 fotton (= fogyton) ~ fogy 71,2 p
 fő (= fej) 239 (8)
 fő (= fej, kezdet) 226 (9); 227 (15)
 fő a feje vmiben 146,2 és p
 főhajtás 142
 főköötő (= nő) 207
 föl s alá 84 p
 föld: a ~ kerekéségén 206,1 p
 föld: alig látszik ki a ~ból 210
 föld: és mégis mozog a ~ 282
 föld: leissza magát a sárga ~ig 160; ad 216
 föld: mennyen ~ön 76,1 p

föld: ... mint ég a ~tól 121 p
 föld: se égen-se ~ön 76,1 és p; se ~ön, se mennyen
 76,1 és p
 föld színe 59,2
 földetlen földig 80,2
 föld-menny 73,2 p
 Földváron deszkát árul 205,1
 Földvára ment deszkát árulni 89,3
 földkopik az álla 150 p
 földmarkol: aki ~ta 141,3 p
 földtesz vkivel 47,2
 földtesz vmit (játékra) 198,3 p
 főmeredek ad 57
 főnix (írva: phoenix) 117 p
 főnnhéjáz ad 182
 fővény a tenger partján 120 p
 fővény: mint tengerben a ~ 120 és p
 fővény: tengernek ~e 248,6 p
 fővényre épített ház 163 és p
 főz: 227 (16); 232 (13)
 főz: fazekában más is ~i a koncát 159 és p
 francia módi (= vérбай) 219,2 p
 Franciaország 237 (2)
 francu (= vérбай) 219,2
 frász: egy ~t! ad 101
 frász: hogyan, majd egy ~t! 137,1
 frigyét megszeg 12,2
 fu (= vadkacsa): bolondok, mint a ~ak 117 p
 fűj 132 p; 232 (9)
 fűj: egy követ ~nak 202 és p
 fűj: kígyókövet ~nak 168 és p
 fűj: követ ~nak 166,1 p
 fűj: tudja honnan ~ a szél 177 és p
 fűj: ugyanazt a nótát ~ja 200
 fullánk 232 (16)
 fullánk: halál mérges ~ja 59,2 (1)
 fűr: fejet ~ 182,3 és p
 fűr (tévesen fűj helyett): követ ~nak 166,1 p
 furdalja a belet 157 p
 furdalja a kisbőrő (= rossz a lelkiismerete) 197
 fűr-farag 67; 69,1
 fűria (= házastárs asszony) 207
 fűrja a kisbőrő (= rossz a lelkiismerete) 210 és p
 fut: célba ~ 199,3; célul ~ vmit 199,3 p
 fut: pályát ~ 199,3 p
 Futakra mén a tej 89,3
 futamásra veszi a dolgát 212 p
 futás 240 (12)
 futásra veszi a dolgát 212 p
 futásra veszi a dolgot 206,2; 212
 fut-fárad 69,1
 futottak még 199,5
 fű 227 (17)
 fű: mintha füvet látna nőni 124,2
 fűbe harap (= meghal) 216

füf-fa 74,2 p; ad 202
 füge (= női szeméremtest) 219,1
 fügét mutat 219,1
 függ: egy hajszálon ~ 147 és (hasonlóan) p
 függ vmiben és vmitől 18,2; 27
 fül 150
 fül: a ~e sem mozdul 150 p
 fül: bedugja a ~ét 150 p; 213,2 és p
 fül dobja 150 p; 291 p
 fül: fél ~lel hall 150 p
 fül: két ~re kacag 150 p
 fül: nem dugja be a ~ét 150 p
 fül: résen van a ~e 150 és p
 fül: süket ~ekre talál 205,1
 füle botját se mozdítja 291
 füle dobja 291 és p
 füle mellől bocsátja ad 4,2
 fülebe rág vkinek vmit 43,1
 fület, farkát leereszti ad 210
 fület hajtja vkihez 2 (2); 150 p
 fület hajtja vmire 46,4; 291
 fület ken (= hizeleg) 211 p
 fülhegygel hall 54,1 p; 150 p
 fülig érő szájjal nevet 150 p
 fülig-farkig 74,2 p
 fülön fog v. csíp 150
 fül a szíve vmihez 156,1 és p
 fűnek-fának panaszkodik 202
 fürdet l. füröszti
 fürdik: tejben-vajban 164 p
 fürdő: ugyanazon ~ben fürödnek (átv.) 164 és p
 fürdővíz: a ~zel a gyereket is kiönti 161; 184; 215
 fürge, mint az ürge 118 p
 fürjháló: felszedi a ~t 212 és p
 füröszti: tejben-vajban ~ 164 p
 füst 227 (1)
 füst: a ~ barna fiai (= cigányok) 207 és p
 füst: egy ~ alatt ad 137; 164
 füst: egy ~ön 164
 füst: egy ~tel 164 és p
 füst: falu ~ire bocsát (peres ügyet) 196,1 és p
 füst: mint ~ 121 p
 füst: nagyobb a ~je, mint a lángja 164
 füstbe megy 164 és p
 füstén keresik 164 és p
 füstfogta 89,1 p
 füstől a feje ad 146
 füstölög 227 (18)
 füstönként (vetik ki az adót) 164 és p
 füstté válik 164 és p
 füttyül 275,1
 füttyül: fűzfán ~ő 141,3 p
 füttyül: úgy táncol, ahogy ~nek 200
 füttyülök rá 3,3; 200; 275,1 és p
 fűzfán füttyülő 141,3 p

gabona 228 (1)
 gabona: elválasztja a pelyvát a tiszta gabonától
 180,2 p
 galamb 236 (4)
 galamb (és epe) 157 és p
 galamb: Noé ~ja 248,3 p
 galamb: sült ~ 159 és p
 galamb-hordta 140
 gallér: se inge, se ~ja ad 162
 gallér: se ingem, se ~om 162
 ganéj 228 (2)
 garas: élére v. fogához veri a ~t 210
 garas: fogához veri a ~t 187
 garat: felöntött a ~ra 5
 gárgyán 228 (3)
 gát: átszakítja a ~at 177
 gát: ember kell a ~ra 145,1 p; 177 p
 gatyá (és tehén) 124,1 p
 gazda 228 (2), (4)
 gazda 233 (5)
 gazda (= kocsmáros, fogadós) 292 p
 gazda: nagy cselédes ~ (= Isten) 208 p
 gazda nélkül vet számot 275,5; 292 és p
 gazdaasszony 228 (4)
 gazdag 232 (26); 240 (11)
 gazdag (bibliai) 262,7 p
 gazdagság 228 (7)
 gazember 229 (17)
 gazember: hétp próbás ~ 166,2; 290
 gebe 244 p
 gége 149
 gége: ráforrt a gégedre 300
 gége: torok helyett ~ 300
 gépszíj: elkapta a ~ ad 182
 gerenda 240 (3)
 gerenda (a saját szemben) 260,3
 gerjed 241 (17)
 gerlice 117 p
 gesztenye (és az öreg leány) 128,2 p
 gézengúz 109,1 p
 giliszta 232 (16)
 gíra (= lelki adomány) 260,9 p
 giz-gaz 74,2 p
 gólya 100,9 és p; 122,1 p
 gomba tojással 61,1
 gombház 228 (5)
 gond 228 (6)
 gond (mint a baj szinonimája) 52
 gond: mi ~od rá? 92,2 p
 gondját viseli vkinek, vminek 13,4; 32
 gondol vkihez, (később) vkiről és vki felől vmit
 20,2
 gondolkodik: ezen nincs mit gondolkodni 97
 gondolkodóba esik 206,2
 „gondolkodom, tehát vagyok” 281,2

gondot tart vkire, vmire 6,2; 13,4 (1)
 gondot tart vkire és vkiről 6,2
 gondot visel vkire és vkiről 6,2
 gondot visel vkire, vmire v. vkiről, vmiről 13,4 (2);
 32
 gonosz 231 (3)
 gonosz (= rossz dolog) 228 (7)
 gonosz (= sorscsapás) 256 p
 gonosz: heten vannak, mint a ~ok 293
 gonosz lélek 208
 gonosz mostoha 184
 gonosz néven vesz 15,3
 gonosz órában 202 és (hasonlóan) p
 gonosz szemmel néz 148,4 p
 gonoszok 132 p
 gonoszság 222 (12)
 gordiusi csomó 270,1 és p
 Gotovány malacai ad 118
 göbe 287
 göcs l. görcs
 göcsös fa 227 (1)
 gödény: iszik, mint a ~ 160
 görbe 232 (14)
 görbe szemmel 148,4 p
 görcs 228 (8)
 gö(r)cs: kákán is ~t keres 167 p
 görcs: „te kis ~” 167 p
 gördít: vakot ~ a kocka 198,1 p
 görögöt fog (tréfás változat a törököt fog mintájá-
 ra) ad 214
 gőz: halvány ~öm sincs róla 54,7; halványlila ~öm
 sincs 54,7
 gőzeke: halvány gőzekém sincs 54,7
 grádics 228 (9)
 gránitba vés 166,1
 gróf 280,2
 guba: eben gubát cserél 287
 guba: egybe hordja a gubát 162 és p; 286
 guba: subán gubát cserél 287
 gubás eb 226 (1); 287
 gúnár 117 p
 guta: hogy a gutába 92,4 p
 guta: lapos ~ megüti az erszényt 209,2 és (hason-
 lóan) p
 guta: majd hogy a ~ meg nem üt 101,9 p
 guta: majd megütötte a ~ 108,1 p
 guta: ott üsse a ~ 101,6 p
 gvárdián 228 (3)
 gyalázat 225 (1); 227 (10)
 gyalázat 227 (10)
 gyalogol 233 (6)
 gyámol 228 (10)
 gyámol és támasz kapcsolata 68,2 p
 gyanánt 111

gyanúper: él a ~rel 195,1 p; 196,1 és p; ad 196
 gyapjú 237 (4)
 gyapjú: kecskéiről ~t vásárol 170 p
 gyapjú: lágy pásztor előtt a farkas gyapjat okádik
 180,1
 gyászol: a körmök ~nak (= piszkosak) 211 p
 gyáva nyúl 169
 gyékény: elrántja, kihúzza, kirántja vki alól a ~t
 217,4 és p
 gyémánt: kemény, mint a ~ 120
 gyerek: fürdővízzel a ~et is kiönti 184
 gyereket csinál vkinek 219,2 és p
 gyermek 235 (1)
 gyermek: édes ~ 184
 gyermek halála 222 (6)
 gyermek: szaros ~ 222 (6)
 gyermek úr 233 (5)
 gyermekcipő: még ~ben jár 162
 gyermeklő: meghányja a ~ 176 p
 gyenge 239 (5)
 gyenge oldala 145,2
 gyengébb a harmatnál 111 p
 gyengébb az üvegnél 111 p
 gyeplő: a kormány ~je 175 p
 gyeplő: beszedi a ~t 175 p
 gyeplő: kezébe adja a ~t vkinek (= uralkodni en-
 ged) 175 p
 gyeplő: szabad ~t ereszt 175 p
 gyeplőszár: az ország ~a 175 p
 gyeplőt ereszt 175 p
 gyertya 119 p; 228 (11)
 gyertya: égő ~ 128,1
 gyertya (fogyása és az élet múlása) 164
 gyertya: körmére ég a ~ 154 p; 296 p
 gyertya: más tűzénél gyújt gyertyát 164
 gyertya (és a prédikátor) 128,2 p
 gyilkos! gyilkos! (vészkiáltás) 87,3 p
 gyim-gyom 74,2 p
 gyomor 157; 232 (19)
 gyomor: a föld gyomra 157 és p
 gyomor: ehhez ~ kell 157
 gyomor: ezt nem veszi be a gyomrom 157
 gyomor: hal gyomra 259,4 p
 gyomor: jó gyomra van 157
 gyomor: mint a néger gyomrában 131,1
 gyomor: nád terem a ~ban (a vizes bortól) 157 p
 gyomor: nem tetszik vki gyomrának 157 p
 gyomorból gyűllöl 157 és p
 gyónik vkéhez és vkinek 20,1
 gyors, mint a szél 121 p
 gyökerezett fa 227 (1)
 gyökerezik... mintha földbe gyökerezett volna a
 lába 122,4
 gyökértelen törzs 166 p
 gyömbér 225 (4)

gyöngy 228 (12)
 gyöngy: mint szedett ~ 120 p
 gyöngyfüzés (és számár) 123
 gyönyörködik vmiben v. vmin 17,3
 győz: lóhosszal ~ 199,5
 győz: mellbedobással ~ 199,5
 gyűjtön-gyűjt 71,2 p
 gyúlt harap (= avar): miként a ~ 120
 gyűjt 235 (4)
 gyűlekezik 241 (11)
 gyűlöl: gyomorból ~ 157 és p
 gyűlöl, mint kígyó a pávát 115 p 2
 gyümölcs 114,2 p; 225 (3); 228 (13)
 gyümölcs: száraz fának száradó ~e (= akasztott ember) 217,2 p
 gyűrűt vált vkivel 184 p

ha (méltatlankodás bevezetője) 99 (3)
 ha (mint irrális feltétel bevezetője) 107, 3
 ha adják, jó, ha nem, [akkor] ... 107, 6 p
 ha: akkor..., ~ (tréfás feltétel) 106, 3 p
 [ha] az ingem tudná 107, 3 p
 ha az Isten erőt ad 107, 1 p
 ha: bár..., ~ 107, 2 p
 ha emlékezetem nem csal 107, 1
 ha igazat akarok mondani 107, 1 p
 ha Isten életet 107, 1 p
 ha: Isten elveszessem, ~ ... 107, 2 p
 ha Isten engedi 107, 1 és p
 ha Isten is úgy akarja 107, 1
 ha Isten segéll 107, 1 p
 ha Istennek tetszik (életem) 107, 1 p
 ha Istent ismer 107, 1
 ha jó kérdeni? 92, 5 p
 ha jól tudom 107, 1
 ha kedves az életed 107, 5 (variánsok is p)
 ha..., kitöröm a nyakát 107, 2 p
 ha: legyen én akármilyen, ~ ... 107, 2 p
 ha mer, ha nem mer 107, 6 p
 ha merem tudakozni? 92, 5 p
 ha nem tévedek 107, 1
 ha száz lelke volna is... 107, 3 p
 ha: többet ne éljek, ~ ... 107, 2 p
 ha török, [ha] szakad 107, 4
 hab (= hullám) 229 (1)
 hab: kapdos ~hoz 122, 1
 hab: mese ~bal 61, 3
 habarton-habar 71, 2 p
 habozik: ezzel nincs mit habozni 97
 hadat visel 8
 hadd járjon 99 (7)
 hadd legyen 99 (7)
 haddelhadd 87, 1 p
 hadonászik: kezével ~ 25, 1
 hág 228 (9); 229 (2); 234 (2), (5)

hág: nyakára ~ (= elkölt) 211 p
 hág: törbe ~ 178, 1
 hagy: cserben ~ 144
 hagy: faképnél ~ 203, 3 és p
 hagy: helyben ~ 35, 1; helyén ~ 35, 1
 hagy: ott ~ja a fogát 149 és p
 hagyj békét 99 (6)
 hagyján 99 (7)
 ha(h)! ad 137
 haj 229 (3)
 haj (a frazémákban) 147
 haj! ad 137
 háj 226 (1); 132 p
 haj: égnék áll a ~a 147
 haj: egy ~a szála se görbült v. hullt ki 147 és (hasonlóan) p
 haj: feláll a ~a 147 és p
 haj: felborzad a ~a 147
 háj: minden ~jal megkent 202
 háj: siratja a ~at (= csikorog; a kerék és tengely) 186 és p
 haja-huja 72
 hajánál fogva 143; 147
 hajánál fogva rángat elő (érvet, kifogást) 143; 147
 haját tépi vmin 147 és p
 hajba kap 147 és p
 hajdú 229 (4)
 hajdú (és harangöntés) 123 p
 hajdú (és a menyegző) 128, 2 p
 hajja-hujja 73, 1 p
 hajlik, mint a nád 111 p (variánsok)
 hajó 122, 2 p; 232 (21); 241 (9)
 hajó: egy ~ban eveznek v. utaznak 177 és p
 hajrá 138 p
 hajszál 113, 2 p
 hajszál: egy ~on függ 147 és (hasonlóan) p
 hajszál híján ad 147
 hajszál: több mint amennyi szál haja van 147
 hajt: fejet hajt 142
 hajt: fejet v. térdet-fejet ~ 146, 3 és p
 hajt: fülét ~ja vkihez 2 (2); 150 p
 hajt: fülét ~ja vmire 46, 4
 hajt: maga malmára ~ja a vizet 3, 1
 hajt: nem ~ a jó szóra 2 (2)
 hajt: nem ~ vmire 46, 4; 286
 hajt: térdet v. térdet fejet ~ 155 és p
 hajt vkire, vmire 2 (2)
 hal (fn.) 115; 229 (7), (20)
 hal: él, mint ~ a vízben 115, elnémult, mint a ~ 115 p
 hal gyomra 259, 4 p
 hal: hálól előtt ~at fog 179
 hal (ige): szörnyű halált ~ 25, 5
 hal (ige) vmivel 25, 5; éhen ~ 25, 5
 hála Istennek 100, 10 p

hálaadatlan 231 (4)
 hálaadatatlanság 231 (4)
 halál 229 (5)
 halál: a ~ az ajtót kolompozza 216 p 2
 halál: a ~ kaszával áll 216 p 2
 halál árnyéka, torka, útja 59, 3
 halál: dolgozzon a ~! ad 4, 3
 halál előtt 223, (12)
 halál fia 255, 2 és p
 halál fia, foglya 59, 3
 halál mérges fullánkja 59, 2 (1)
 halál: mozduljon, aki ~át várja 109, 2
 halál: nagyszerű ~ ad 57
 halál rabja 59, 3
 halált kóstol 260, 7
 halászik: zavarosban ~ 179
 halaszt 226 (12); 234 (1)
 hálát ad vmiről és vmin, (később:) vmiért 23, 3
 haldokló 229 (6)
 hall: csak híré v. híré sem ~ottam 54, 2
 hall: fülhegygel ~ottam 54, 1 p
 hall: mit ~ok? 92, 5
 hall: híré sem ~ottam 54, 0
 hall vkihez, (később:) vkiről és vki felől vmit 20, 2
 halld 93, 5
 hallgass! 142
 hallgat, mint a sír 119
 hallgat vkihez és vkitől 20, 3
 hallgatás 241 (15)
 hallik 226 (4)
 hallja csak 93, 5
 hallod-e? 92, 5 és p
 hallom, hallom, de... 87
 hallott-látott ember (= sokat tapasztalt) 69, 1
 háltni jár belé a lélek ad 4, 3
 háló 229 (7)
 háló előtt halat fog 179
 háló és tőr kapcsolata 68, 2 p
 hálóba akad 178, 1 és p
 hálóba ejt 178, 1 p
 halogat 239 (4)
 hálójába kerül 179
 hálóra hajtat 179
 hálóra kerül 223 (18)
 hálót hány v. vet 178, 1 és p
 halottak lakhelye 209, 2 és p
 halvány fogalmam sincs 54, 7
 halvány gőzöm sincs 54, 7; halvány gőzekém sincs 54, 7
 halványlila gőzöm sincs 54, 7
 hám: kihág v. kirúg a ~ból 176
 hámfa: rúgja a hámfát 176 p
 hámfán kívül tapod 176
 hamis 229 (8)
 hamis az anyja 141, 3 p

hamis bíró 237 (7)
 hamis tanú 237 (7)
 hamisság 228 (7)
 hámlik 229 (11)
 hammaz (bőrt tímár) 122, 1 p
 hámoz 229 (11)
 hamu 227 (1)
 hamu: a ~t is mamunak mondja v. ejti 210 p
 hamu és por kapcsolata 68; 68, 2
 hamuból újló phoenix 117 p
 handa-banda 73, 1 p
 hang: egy kukk ~ 206, 1 p
 hangya 116 p; 229 (9)
 hangyaboly 116 p
 hánt 229 (11)
 hánton-hány 71, 2 p
 hány (= szór, vet) 241 (14)
 hány: cigánykerekét ~198, 3
 hány: falra borsót ~ 211; 223 (16)
 hány: hálót ~ 178, 1
 hány: kockára ~ vmit 197, 1 és p
 hány: kótyavetyét ~ 193 p
 hány: követ ~ vkivel 199, 1 p
 hány: orcájára ~ 16, 2
 hány: rezet ~ 219, 3 p
 hány: rudat ~ 199, 2
 hány: szemébe, szemére 15, 2; 148, 4
 hány: szemére ~ 143
 hanyatt-homlok 2 (4); 76, 2 és p
 hányszor kell még mondanom? 92, 3
 hány-vet 70, 1
 haragszik: gyomorból ~ 157 p
 harang 229 (10)
 harang: félreveri a ~okat 164 és p
 harangöntés 229 (4)
 harangöntés (és hajdú) 123 p
 harap: fűbe ~ (= meghal) 216
 harap (= avar): miként a gyűlt ~ 120
 haraszt: paraszt ~ ~ (összezsengés) 89, 3 p
 harmat: gyengébb a ~nál 111 p
 harmincad 243 (3)
 harmincad: ebek ~jára kerül ad 187
 három a tánc! 200 p
 háromszor szerencsés 81, 3 p
 hárpia (= házsártos asszony) 207
 hárs 229 (11)
 hársfa 229 (11)
 has 157; 235 (4)
 has: anyja ~ából kilopná a csikót 176 p
 has: béka nő a ~adban (sok víztől) 157 p
 has: lyukat beszél vkinek a ~ába 157
 has: megnöveli a ~át vkinek 219, 2 és p
 hasad: ketté ~ a szív 156, 1 p
 hasat könnyít 219, 3 és p
 hasogat: az esze ~ja az egeket 210 p

hasonlász és visszavonás kapcsolata 68, 2
 hasonlatos 111 és p
 hasonlít (mint tárgyas ige) 111 és p
 hasonló 211 és p; 241 (15)
 „Hass, alkoss, gyarapíts” 272
 hasznos 234 (16); 240 (12)
 haszon 240 (14)
 haszon: mi haszna? 92, 2 p
 hat (ige): elevenére ~ 145, 2 p
 hát (testrész) 152
 hát (töltelékszó) 206
 hát: folt ~án folt 75 p
 hát: megkéül a ~a 214, 3 p
 hát: mintha hátukon lett volna a török 122, 4 p
 hát: nyeret rak vkinek a ~ára 175 p
 hatalmas 226 (15); 238 (8)
 hatalmasság 229 (12)
 hátán háza 89, 1 p
 határ 240 (17)
 határhalom: általesik a határhalmon (= megöreg-
 szik) 210 p
 hátat ad ad 4, 2; 152 és p
 hátat fordít 152 és p; 227 (14)
 hátat vet 152 p
 hatot vagy hetet szól 81, 1 p
 hátra köti vkinek a sarkát 155; 202
 hátrább az agarakkal ad 178
 hátrafelé megy, mint a rák 115
 háttal néz az égre (= hason fekszik) 211 p
 hátul állt, mikor az ést osztogatták 210
 hátul kötöm a sarkad ad 4, 3
 hátulso fele 219, 1 p
 hatvágás: érti a ~t 191
 hatvány 117 p; fekete ~ 117 p
 hatyúdal 200
 havas: a brassai ~ 127 p
 ház 227 (18)
 ház: a ~ ura 207
 ház: akiknek sem ~a, sem tüze ad 164
 ház: elvakarodik a ~tól 212 p
 ház: fövenyre épített ~ 163 és p
 ház: hátán ~a 89, 1 p
 ház: Isten ~a 6
 ház: kőszirten rakott ~ 163 és p
 ház: szó ne érje a ~ elejét 163
 ház: vászon ~ (= sátor) 209, 2 és p
 haza: örök(ös) hazába visz 216 p 4
 hazaadja a labdát 184
 hazaadja a leányt (= férjhez adja) 184
 hazám: édes ~ 184
 házi nép 225 (3)
 házról-házra 75
 hazudik 229 (13); 234 (15)
 hazudik: rovásra ~ 195, 2
 hazudozó 229 (14)

hazugnak való 66, 2 p; 219, 3
 hazugság 229 (15)
 házról-házra 75 p
 hé! ad 137
 hebehurgya 88
 Hebron rózsája (= zsidó nő) 207 és p
 hédervári bába 127 p
 hegedül 234 (6)
 hegedül: bottal ~ (= ver) 200 p
 hegedül: pusztá malomban ~ 200; 211 p
 hegy: Sion v. Zionnak ~e 257, 7 és p
 hegyen-völgyön 67; 76; 76, 1 p
 hegyestör 229 (24)
 hegyez: elmehetsz kukutyinba zabot ~ni 90
 hegy-völgy 73, 2 p
 hej! ad 137
 héja 117 p
 héja: szereti, mint ~ a tikfiat 286
 hely: hült ~e 58, 1; 89, 1 p
 helybe állt 35, 3
 helybe hoz 35, 4
 helyben hagy 35, 1
 helyben marad 35, 2
 helyből-helybe 75 p
 helyébe hoz 35, 4
 helyén hagy 35, 1
 helyén marad 35, 2
 helyére állt 35, 3
 helyére hoz 35, 4
 helyes a bögés, oroszán 283
 helyet ad 6, 1
 helyét állja 192 p
 helyez: vmilyen karba ~ 214 p 1
 hellyel-közzel 76, 1 p
 helyredállt 35, 3
 helyre-helyről 75 p
 helyrehoz 35, 4
 helyről-helyre 75 p
 helyt ad 6, 1; 14, 1
 helyt áll 192; ad 4, 4; ad 190
 Hencidától-Boncidiáig 76, 1 p; ad 209
 Hercules 230 (11)
 here (rovar) 116 p
 héring: szorosan vannak, mint a ~ek 115
 hét (időszakasz): egy álló ~ig ad 206
 hét bő esztendő 248, 7 p
 hét ördög v. szellet 293
 hét szűk esztendő 248, 7 p
 hetedik ég 265, 1 p
 hetedik mennyország 265, 1
 heten vagyunk 293
 heten vannak, mint a gonoszok 293
 hétpróbás gazember 166, 2; 290
 hétszáz: a ~át! 60, 3
 hétszer megötötett ezüst 56, 1

hétszer próbált 166, 2
 hétszer tisztult ezüst 166, 2 p
 hiba 229 (16)
 hiba van a kréta körül ad 213
 hibázik 229 (17)
 hidd 100, 6 p; azt ~ csak 100, 6 p
 hideg víz: ... mintha ~zel öntötték volna nyakon
 212, 4 (hasonlóan) p
 hidd el 93, 5
 hideggel hal 25, 5
 híg lé 229 (22)
 higgyed 100, 6 p
 hímét varr 182, 2 p
 híméz-hámoz 70, 2
 hímvarró társ 113, 1 p
 hint: falra borsót ~ 211 p
 hint: konkolyt ~ búza közé 260, 5 p
 hint: port ~ vkinek a szemébe 148, 4
 hintó szekér 226 (1); 244 p
 hintó: vízi ~ (= hajó) 209, 2 és p
 hióbbhír 247, 2; 275, 8
 hióbbhírek 256 p
 Hiob-posta 256 p
 hipp-hopp 74, 2 p; ad 137
 hír: csak ~ét hallottam 54, 2
 hír és név → hírnév 72
 hír: Isten hírével 54, 2; 203, 1 és p
 hír nélkül rakodik 218
 hírből ismer 54, 2
 híre sincs 54, 2 p; 206, 1 p
 híres-neves 73, 2 p; 78, 2 p
 hír-név 72; 73, 2 p
 hírt sem hallottam 54, 0; 54, 2; 206, 1 p
 híre-tanácsa 74, 2 p
 hírharang 57, 1
 hírmondó sem marad v. csak ~ marad 193 és p
 hírré tesz 15, 1
 hirtelen és tüstént kapcsolata 68, 4 p
 hisz 226 (11); 229 (14), (18)
 hisz: aki nem ~i, járjon utána 109, 1
 hisz: kötte ~ 184
 hisz: kötte higgyed komádát 195, 1 és p
 hisz: kötte ~em 195, 1 és p
 hisz: nem ~ a szemének 148, 4 p
 hisz vkihez, (később:) vkiről és vki felől vmit 20, 2
 hiszem 100; 100, 1 p
 hiszem én Istent 101, 2 p
 hiszem Istenem 100, 8 p
 hiszem Istent 100, 1 p; 100, 8 p
 hiszen érted (mint töltelékszó) 91, 5
 hiszen tudod (mint töltelékszó) 91, 5
 hiszi a piszi 89, 3
 hit: igaz ~tel mondom 101, 2 p
 hit: kitér a ~éből 203, 2 p
 hitemre 135, 2 p

hitemre mondom 101, 2 p
 hitét megszegi 12, 2
 hitet szeg 12, 2
 hitét tartja vkivel 47, 1
 hitvány tolvaja! 60, 6
 hiúság 258
 hív 242 (2)
 hív: bajra ~ 190 p
 hív: biznyságu ~ vkit 196, 1 és p
 hivatalos (= meghívott) 260, 8
 hívatik 260, 8 p
 hízik 223 (9); 233 (5)
 hízik a mája 157 és p
 hizlal 233 (5)
 hm ad 137
 hó: elolvad, mint a ~ 120 p
 hó: fehér, mint a ~ 120 és p
 hó: fehérebb a ~nál 111 p
 hogy a gutába? 92, 4 p
 hogy a rákok a vetésre ne menjenek 108, 3
 hogy az ördögbe 204
 hogy egy sommába foglaljam 98, 2
 hogy egy szóval megmondjam 98, 2 és p
 hogy is mondom (mint töltelékmondat) ad 206
 hogy kednek a kis ujjá ne fájjon 108, 3 p
 hogy kerül a csizma az asztalra? 92, 2
 hogy legyen mit kérdezned 108, 3
 hogy legyen mivel szórakoznod 108, 3
 hogy meg ne sántuljon 108, 3 és p
 hogy mersz velem így beszélni? 92, 2
 hogyne! (erélyes elutasítás) 137, 1
 hogyha: piruljon meg orcám, ~ ... 107, 2 p
 hogy-hogy? 87, 8
 hóhér: pozsonyi ~ 127 p
 hol a pokolban 206, 1
 hol..., ott 105
 hol ördögbe 204 p
 hol van a tavalyi hó? 281, 2
 hol volt, hol nem volt 87, 1 p
 holló 132 p
 holló: fehér ~ 117 p; ad 117
 holló 117 p; fekete, mint a ~ 117 p
 holnapi 229 (19)
 holt és eleven kapcsolata 68, 3 p
 holt szén: fekete, mint a ~ 120 p
 holta: vkinek ~ történik 32
 holtában és éltében kapcsolata 68, 2 p
 holt-eleven 77; 79, 1 és p
 hólyag: te ~ ad 210
 homlok (és sarkantyú) 124, 1 p
 homokba dugja a fejét 168
 honnan? 139, 2 és p
 honnan a fenéből? 206, 1
 hopp ad 137
 hopsza ad 137

hord: Dunába vizet ~ 211 p
 hord: egybe ~ja a gubát 162 és p
 hord: tengerbe vizet ~ 177
 hordó: a ~ vére 209, 2 és p
 hordoz: magában ~za a kisbíró (= rossz a lelkiismerete)
 hordoz: méhében ~ vmit 161 és p
 hordoz: száján ~ (lovat) 174 p
 hordoz: zabolán ~ 173 és p
 horogra kerít 179 p
 hosszan és szélesen 79, 1 p
 hossza-széle 74, 2 p
 hossza-vége 74, 2 p
 hosszú, mint a nyúl farka 131, 2
 hosszú padra von 275, 4 p; 294
 hová? 139, 2 és p
 hová az ördögbe 206, 1
 hová legyek? 92, 4 p; 101, 7
 hova ördögbe 204 p
 hova-hova? 87, 8; 139, 2
 hovatovább 84 és p
 hoz 243 (13)
 hoz: helybe ~ 35, 4; helyébe ~ 35, 4; helyre ~ 35, 4
 hoz: Isten ~ta kegyelmeket 93, 1
 hoz: vakot ~ a kocka 198, 1 és p
 hoz: világra ~ 215 és p
 hoz vmit a konyhára 163
 -hoz, -hez, -höz és váltótársai 20
 hú! ad 137
 hűg: én jó ~om (mint kedveskedő megszólítás) 64, 1 p
 hűg: tele vagy titokkal, mint a pap ~a 113, 1 p
 hűgom: szerelmes ~ ad 62
 hulltak a könnyei, mint a záporosó 110
 húr 229 (21)
 húr: egy ~on pendülnek 200 és p
 húr: más ~okat penget 200
 hűrt összeigazít 200 és p
 hús 229 (22)
 hús: két bőrt von egy ~ról ad 4, 2
 húsos palacsinta 61, 1
 húsvét ünnepe 59, 2 (2)
 húszan-harmincan 81
 hűz: a rövidebbet ~za ad 180
 hűz: (régén) kardot ~ 2 (1)
 hűz: karóba ~ 196, 2
 hűz: nótát v. táncot ~ 200 és p
 hűz: nyilat ~ 195, 1 és p
 hűz: ráma ~za a bőrt 182, 2
 hűz: ujját ~ vkivel 154 és p; 199, 1
 húzás-vonás 69, 1 p
 húzat: mint a ~ 130, 3
 húzd rá! 53, 1
 húz-von 69, 1

húzza a bőrt (= horkol) 211 p
 hű, mint egy kutya 170
 hűlt helye 58, 1; 89, 1 p
 hűség 229 (23)
 hüvely 229 (24)
 hűvökre tesz 214, p 3
 ibolya: alulról szagolja az ibolyát 216
 icce: igaz iccével 89, 1 p
 ide vele! 133
 ide vele(d)! 137, 3 és p
 idejében 239 (3)
 idején-korán 76, 1 p
 ide-oda 82; 83, 4
 ide-stova 84 és p
 ideg 230 (1); 243 (5)
 ideg: nyíl nélkül való ~ból lövöldöz 191 p
 idétlen (= idő előtti) 215
 idétlen szült 161 p
 idő 230 (2)
 idő: az ~ vasfoga 59, 2 (3)
 idő: kitelik az ideje 43, 5
 idő: versenyfutás az ~vel 61, 2
 idők kovászai ad 159
 időről-időre ad 75
 idős: egy ~ vmivel 111
 időzavarba kerül 199, 5
 ifjú 230 (3)
 ifjúság: elrúgja az ~ot 44, 4
 iga: igába fog 180, 2; igát tesz nyakra 180, 2 p
 igaz 230 (4)
 igaz: ami ~, az ~ 109, 1
 igaz: az ~ (mint bevezető formula) 96, 2
 igaz az Isten 100, 8 p
 igaz: ha ~at akarok mondani 107, 1 p
 igaz hittel mondom 101, 2 p
 igaz iccével 89, 1 p
 igaz: kisajtolja szájából az ~at 181 p
 igaz út 242 (4)
 igazmondó 230 (4)
 igazság 230 (4); 234 (10)
 igazság: borban az ~ 160
 igazság: éhezi, szomjazza az ~ot 160 és p
 igazságos Bíró 208
 ige: Isten igéje 160 és p
 igen, igen (fokozó értelemben) 87, 8 p
 ígér: aranyhegyeket ~ 166, 2 p
 ígért földje 60, 1; 248, 6 és p
 ígért föld 248, 6 p
 így-úgy 83, 6 és p
 így van ez 91, 3
 ihaj ad 137
 ihog-vihog 69, 1; 69, 2
 ij 230 (1); 243 (5)

ija-fija 73, 1 p
 ijed vkitől (vmitől), vmin, vkit (vmit) 30
 ijesztő (= madárijesztő) 119 p
 illa berek, nád a kert 295
 illa berek, nádak, erek 295
 illára veszi a dolgot 212 és p
 illet: ami illeti a ... 96, 1 p
 illet: fenével ~ ad 140
 illik 230 (5); 239 (1)
 illik: tudni ~ 95 és p
 illő-fillő 69, 2
 ilyen az élet 91, 3
 ilyen: nekem ilyen! 137, 1
 ilyen: No, de nekem ilyen? 133
 ilyen-amolyan 83, 2 p
 ilyen-olyan 82; 83, 2 p
 ima: vkinek nevét imáiba foglalja 203, 3
 imádság: csak az ~ tart vmit 203, 3
 iméz-amáz 82; 83, 1 p
 imide-amoda 82; 83, 4 p
 imígy-amúgy 83, 6 és p
 imily-amoly 82; 83, 2 p
 imilyen-amolyan 83, 2 p
 iminnen-amonnan 82; 83, 5 p
 iminnet-amonnat 83, 5 p
 imítt-amítt 82; 83, 3 p
 fn 155
 inában van 191 p
 fn: fonja az inát 155 és p
 fn: levesz v. lebeszél az ináról 155 p
 indul: amint váluján ~t 181 p
 indulás! 53, 2
 ing 230 (5), (6)
 ing: akinek nem ~e, ne vegye magára 5
 ing: eb az ~e léhűtő 141, 3 p
 ing: [ha] az ~em tudná 107, 3 p
 ing: se ~e, se gallérja ad 162
 ing: se ~em, se gallérom 162
 ingadozik, mint a nád 110
 ingatag: az asszony ~ 91, 3; 282
 ingatag talajon áll 5
 ingbe(n)-gatyába(n) 76
 ingó-bingó 69, 2
 ingeny 230 (7)
 innen-amonnan 83, 5 p
 innen-onnan 82; 83, 5 p
 inntentova 84 és p
 int vmihez és vmire 20, 6
 int vmiről, (ma:) vmiért és vmi miatt 23, 1
 inté 227 (8)
 intést megfogad 10
 fny 113, 2; 149
 fny: nincs ~ére 149 és p
 fr (fn.) 222 (2)
 fr (= fest) 236 (5)

ír: amit ~tam, megírtam 109 és p
 ír és szelence odalett 182, 3 és p
 irdos-birdos 78, 1 p
 íreg-forog 70, 2
 íres ruhával kötöz 182, 3 és p
 irgalom: az irgalmát! 141, 2 és p
 írha: elhordja az írhat 145, 3 (1) p
 írha: viszi az írhatját 145, 3 (1)
 íríg 230 (8)
 irk-fark 74, 2 p
 írtam, amit írtam 263, 4 p
 irtózik 234 (7)
 is (mint szövegteremtő) ad 246
 ismer: hírből ~ 54, 2
 ismerős 230 (9)
 ismertem még szilvafa korából ad 167
 istálló 233 (5)
 istáp (= támasz) 162; vénségünk ~ja 162
 Ista-Pista ad 67
 Isten 228 (6); 230 (10)
 Isten a megmondhatója 100, 8 p
 Isten: adjon ~ jó napot! 93, 1
 Isten adjon száz annyit 93, 2 p
 Isten áldjon 93, 1
 Isten áldomásával 203, 1 és p
 Isten: az élő ~re esküszöm 66, 1
 Isten: az ~ áldjon meg 93, 2
 Isten: az ~ért (kérlek) 137, 2 és p
 Isten: az ~ (szent) szerelmére 137, 2 és p
 Isten: az szent ~nek neve dicséressék 100, 10 p
 Isten bizony 135, 2
 Isten bizonyosságom 101, 2 p; 135, 2
 Isten bocsá, bocsáj, bocsáss 136, 1 és p
 Isten bocsá(j) 133
 Isten bocsássa meg 133; 136, 1 és p
 Isten: csak az ~nek markában fekszik 108, 1 p
 Isten előtt fogadom, hogy ... 101, 3 p
 Isten elronta 101, 6
 Isten éltesen 93, 2 p
 Isten elveszessen, ha meg nem öletlek 107, 2 p
 Isten engem úgy segéljen 101, 4 p (variánsok);
 136, 2
 Isten felvitte a dolgát 212
 Isten fia 208
 Isten fizesse meg 93, 2 p
 Isten: ha az ~ erőt ad 107, 1 p
 Isten: ha ~ éltet 107, 1 p
 Isten: ha ~ enged 107, 1 p
 Isten: ha ~ is úgy akarja 107, 1
 Isten: ha ~ segéll 107, 1 p
 Isten: ha ~nek tetszik (életem) 107, 1 p
 Isten: ha ~t ismersz 107, 1
 Isten háza 6
 Isten hírével 54, 2; 203, 1 és p
 Isten: hiszem én ~t 101, 2 p

Isten: hiszem ~cm 100, 8 p
Isten: hiszem ~t 100, 1 p; 100, 8 p
Isten hozott 203, 1
Isten hozta 91, 1
Isten hozzád 93, 1; 139, 1 és p
Isten: igaz az ~ 100, 8 p
Isten igéje: éhezi v. szomjazza ~ igéjét 160 és p
Isten: jó az ~ 100, 8 p
Isten jókedvében teremtette 210
Isten keze 256
Isten: kit ~ soha ne adjon; kitül v. melytül ~
 oltalmazzon; melyet ~ távoztasson 100, 7 p
Isten: látja az ~ 100
Isten: látja ~ 100, 8 p
Isten látja lelkemet 100, 8 p; 101, 2 p
Isten lelkem üdvösségét ne adja, ha ... 101, 4 p
Isten magához szólította 205, 1
Isten magához veszi 216 p 4
Isten markában 154 p
Isten: megadja lelkét ~nek 216 p 3
Isten megfogadja 93, 1
Isten megkönnyebbíti ágyaszalmáját (= meghal)
 216 p 5
Isten: mentsen ~ 101, 1 p
Isten: minden jó lélek dicséri az ~t 202
Isten ne adj 101, 1 p
Isten: ne adja ~ hogy 101, 1 p
Isten ne adta volna 101, 1 p
Isten neki 99; 99 (7); 203, 1 p
Isten nevében 54, 2; 203, 1 és (összerántva) p
Isten nyila 208 és p
Isten ostora 271, 3
Isten és ördög kapcsolata 68, 2 és p
Isten téged elveszessen 101, 6 p
Isten teremtménye 207
Isten: tudja ~ 100, 8 p; 100, 9 p
Isten úgy segít 66, 1
Isten nagyon 100, 8 p
Isten veled 93, 1 és p; 139, 1
Isten: verje meg az ~ 101, 6 p
Isten: verjen meg az ~, ha ... 101, 4 p
Isten: veszténé ~ azt, aki ... 101, 6 p
Istenadta 2 (3); 140; ad 140
istenadta: minden ~ nap 54, 3
Istenben boldogult 216 p 3
Istené legyen a dicsőség 100, 10 p
istenek 230 (11)
Istenemre 135, 2 p
Isten(em)re mondom 101, 2 p
Istenért sem 54, 4 p
istenneben (= Isten nevében) 203, 1 p
Istennek legyen hála 100, 10 p
Istennek neve dicsértessék 100, 10 p
istennyila 59, 1; 208 p
Istenre fogadom, hogy ... 101, 3 p

Istenre kérlek 137, 2
Istenre mondom 135, 2 p
Istent hívom bizonyosságul 135, 2
istentelen legye! 60, 6
istória: az istóriára tér 96, 1 p
istráng szálát nem kímél vkitől (= felakaszt) 217, 2
 p
István úgy segít (*Isten helyett*) 66, 1 p
iszik 226 (19)
iszik: asztal alá ~ vkit 43, 3
iszik: előre ~ a medve bőrére 160, 168
iszik: inni ittam, de részeg nem vagyok 104, 2
iszik: iván- ~ 71, 1 p
iszik: körömhégyig ~ 154 p
iszik, mint a gödény 160
iszik, mint a kefekötő 113, 1 p; 160
ital 160
italmérés: vak ~ ad 148
itat: zabolából v. zaboláról ~ 173 és p
itatja az egereket 289
ítél: kerékre ~ 183
ítélet: salomoni ~ 255, 3 p
itt a kezem, nem disznóláb 153; ad 169
itt van a nyakam (= nyakamat teszem rá) 151 p
itt-amott 83, 3 p
itt-ott 82; 83, 3 p
Iván: szent ~ éneke 203, 3 és p
iván-iszik 71, 1 p
ivás 160
ivóedény 160
fz-bűz 73, 2 p
fz-darab 74, 2 p
izeg-mozog 158
izgat (= rázogató) 232 (2)
fz-rész 73, 2 p
fzről-fzre 67; 75 p
izzad és fárad kapcsolata 68, 1
izzad: vérről v. vért ~ 156, 4
izzad: véres verítéket 25, 1 p

jaj ad 137
jaj, veszek 101, 7 p
jajveszék ad 101
Jákob áldása 248, 7 p
Jákob lajtorjája 248, 7
jár: ám ~jon; hadd ~jon 99 (7)
jár: az a hír ~ja; az a szokás ~ja 51, 2
jár: előtte ~ 9
jár: ez nálunk nem ~ja 51, 2; ez mégsem ~ja 51, 2
jár: jól ~ 38, 2; pórul ~ 38, 2 (5); rosszul ~ 38, 2;
 szerencsétlenül 38, 2 (4)
jár: kezére ~ 153
jár: nyereséggel ~ 193 p
jár: rák lábon ~ 168 és (hasonlóan) p; 212
jár: rosszul ~ a lap 198, 2

jár: tábort ~ 189 p
 jár: táncot ~ 200 p
 jár: úgy ~, mint ...; úgy ne ~jak 122, 2 p
 jár: végére ~ 206, 2; 213, 2
 járás-kelés 70, 1 p
 jargal 1. nyargal
 jár-kel 70, 1
 jámbor 226 (13); 231 (1)
 jámbor (mint megszólítás) 64, 1 p
 jámbor atyafi (mint toldalék-értelmező) 63
 járom 234 (7); 236 (6)
 járta-költe 70, 1 p
 jártas-költes 70, 1 p
 Jankó (mint lónév) ad 171
 játék 240 (16)
 játék: ilyen ~ba nem megyek bele 198, 3
 játék: nem babra megy a ~ 198, 3
 játék: veszélyes ~ 198, 3
 játszik: fejével 146, 4
 játszik: kockával ~ 198, 1 és p
 játszik, mint macska az egérrel 118 p; 170
 jég 231 (2)
 jég: lúd a ~en 168 és p
 jeged: kővé ~ 166, 1 p
 jeges víz 122, 4 p
 jégre épít 214 p 2
 jégre visz 177 és p; ad 275
 jegyváltás (= eljegyzés) 184
 jelen voltára és előtte kapcsolata 68, 4 p
 Jézus: aztán ~ ad 203
 jó 231 (3)
 jó (= jótett) 256 p
 jó atyámfia (mint kedveskedő megszólítás) 64, 1 p
 jó az Isten 100, 8 p
 jó éjszakát (reménytelenség kifejezése) 91, 1 p
 jó éjt 93, 1 p; 139, 1
 jó éjt kívánok 91, 1
 jó estét 139, 1
 jó firma 2 (4); 57, 2
 jó: ha adják, ~, ha nem, [akkor]... 107, 6
 jó: ha ~ kérdeni? 92, 5 p
 jó húgom (mint kedveskedő megszólítás) 64, 1 p
 jó, jó, de ... 47, 4 p
 jó lélek 57, 3
 jó lélek (mint toldalék-értelmező) 63
 jó: mi ~t hoz? 92, 1 p
 jó napot kívánok 91, 1; 139, 1
 jó néven vesz 15, 3; 40
 jó órában 202
 jó orra van 150
 jó reggelt 139, 1
 jó v. rossz szemmel néz v. lát 148, 4 és p
 jó szerencse (és a cigányasszony) 128, 1 p
 jó szív 156, 1
 jó szívvvel van vki iránt 156, 3

Jób 113, 1 p; 256
 jobb felől arcul csapó 260, 1 p
 jobb kéz 153
 jobb létre szenderült 205, 2
 jobban: aki tudja, mondja ~ 109, 1 p
 jobbkeze vkinek 153
 jobbnál-jobb 80, 3
 jobbra-balra tántorog 77
 jóisten: tudja a ~ 100, 9 p
 jókedv: Isten ~ében teremtetten 210
 jól befürödünk 164
 jól: ha ~ tudom 107, 1
 jól jár 38, 2
 jól: most aztán jól nézünk ki 65
 jól megjárta 38, 2 (6); 300
 jómadár 57, 2
 jónapot, már itt sem vagyok (tárgyalási szándék feladása) 91, 1 p
 jóslás: nem akarok ~okba bocsátkozni, de ... 104, 2
 jószág (= erény) 299
 jót mondok (mint fenyegetés toldaléka) 99 (5)
 jót tesz 226 (11)
 jótáll vkiért 195, 2 és p
 jótétel 231 (4)
 jótett 231 (4)
 jóval látogat meg vkit 185 és p
 jön: ami a nyelvére ~ 191 p
 jön: észére ~ 32; 34, 1; észre ~ 34, 1
 jön: számba ~; számba se ~ 39
 jön: világra ~ 215
 jön-megy 69, 2
 jőtön-jő ad 71
 jött s ment 78, 2 p
 jöttést jő 71, 3 p
 jövendő: a ~ ura (= Isten) 208 p
 jövő: a ~ zenéje 280, 4
 jövő: pillantás a ~be 61, 2
 jövő-járó 70, 2
 Júdás: árulkodó ~ 89, 3
 Júdás-csók 260, 10 p
 juh 118 p; 231 (5)
 juh: eltelve(lye)dett ~ 257, 6 p
 juhászbunda: alszik, mint a ~ 130, 2
 juhok 237 (4)
 juhok (= hívők) 180, 1 p
 juhok: farkasok és ~ békekötése 268, 2
 juss fuss ad 89
 juss: kikapja a ~át 51, 3
 jut: leányágra ~ (= kevés a szerencséje) 210 és p
 jutalom 228 (7)
 kacag: két füle ~ 150 p
 kád: kiki a maga ~járól dézmál 181 p
 Kain-irigység 248, 2

Káin-szemmel 148, 4 p
kajált-üvölt 70, 1
kaján 248, 2
kajáni lélek 248, 2
kákán is csomot v. gö(r)csöt keres 167 és p
kakukk 232 (1); (idegen fészekbe tojik) 128, 2 p
kakukkfí (átv. is) 168
kalán: emberséggel ~nal (= mértékletesen) 159
kalap 239 (8)
kalap: az asszony viseli a ~ot 162
kalapács (= kovács); *a helység ~a* 207
kalapácsnyél: elszarja a kalapácsnyelet 214 p 2;
 ad 211
kalász 114, 1 p
kaliba 234 (11)
kállai kettős 200
kalmár kutyája 223 (15)
kamaraszék 232 (2)
kámfor: eltillan v. eltűnik, mint a ~ 120
Kánaán 248, 6 p
kanál: leteszi a kanalat (= meghal) 216
kanál: megfojtáná egy ~ vízben 160
kanál: minden lében v. tejben ~ 160 és p
kanál víz 107, 3 p
kanca 233 (5)
kanyar: „Vigyázz, Malvin, jön a ~!” 286
kap: hajba ~ 147 és p
kap: kétfelé ~ 38, 1
kap: kosarat ~ 201 és p
kap: lábra ~ 20, 4; 155
kap: lóra ~ 20, 4
kap: nyelvet ~ 190 p
kap: szemre ~ vkit 20, 4
kap vmihez és vmin 20, 4
kap vmin 286
kapá (= kapás) 207
kapál 232 (28)
kapálni nem tudok 262, 6 p
kapca: szorul a ~ 162 p
kapdos 240 (14)
kapdos: kétfelé ~ 38, 1 p
kapdos: ki a vízben ~ habhoz 122, 1 p
kapja (~ magát helyett) 51, 5
kapja magát 51, 5
kapkod, mint Bernát a ménkühez 125
kaplán 298
kaporszakállú ad 147
káposzta (Mikes leveleiben) 110
káposztás kertbe néz (= bandzsít) 210 p
kappan 232 (3); 232 (12)
kapsz egy olyat, hogy ... 108, 1
kapta 232 (4)
kapufa: búcsút vesz a kapufától 212 és p
kapufélfa: búcsút vesz a kapufélfától 3, 1; 142;
 163; 212 és p

kapufélfa: felró a kapufélfára 195, 2 és p
kapva-kap 71, 1 p
kar¹ (testrész) 232 (5)
kar¹: jobb ~omat teszem rá 153 p
kar¹: szétárja a ~ját 25, 1
kar² (állapot) 232 (6)
kar²: vmilyen ~ba helyez 214 p 1
kár 223 (18); 232 (7); 240 (19)
kár: más ~án tanul az okos 220, 2
karaj (= vízpart) 225 (7)
karaja (= széle) 122, 2 p
kárát látja ad 4, 4
kard 229 (24); 232 (8); 232 (14)
kardjával vagdalkozik 25, 1
kardot (fel)köt 189 p
kardot húz (régén) 2 (1)
kardot ránt 2 (1)
kardot von (régén) 2 (1)
karikacsapás 132 p
karó 114; 2 p; 119 p
karó: köti az ebet a ~hoz ad 170
karóba hűz 196, 2
karón varjút mutat 213, 3 és p
karóltve 153 p
kártya: beelát vkinek a kártyájába 198, 2 és p
kártya: keveri a kártyát 198, 2
kártya: nem enged belenézni a kártyáiba 198, 2 és p
kártyára feltesz vmit 47, 2
kártyára vet 198, 2 és p
kas: feneketlen ~ 57, 1
kása 232 (9)
kása (és tói) 126 p
kásahegy: 159 és (hasonlóan) p
kasza: a halál kaszával áll 216 p 2
kasza: bosznai v. szalai ~ 127 p; 180, 2
kasza: visszafordul a ~ 180, 2 p
kaszáll 227 (17); 239 (3)
kaszáll: kétfelé ~ (= csámpásan jár) 180, 2 p
kaszáll: tudja Pál, mit ~ 89, 3
Kata 241 (4)
katona: anyámasszony ~nája 2 (4); 59, 1
katona: felcsap katonának 53, 1 p; 194 és p
katona: vörös ~ ad 57
katonádolog 194
katonákat fog, szed, verbuvál 194
katonát kötéllel fog 194
kebel: Ábrahám ~e 59, 3
kebel: kígyót melenget, nevel a keblén 268, 4 és p
keblén kenyerre 89, 1 p
kecske 118 p; 227 (3); 232 (10)
kecske (és vászáramenés) 170
kecskebak 118 p
kecskétől gyapjút vásárol 170 p
kedv: megszegi vkinek a ~ét 12, 2
kedve tartja 206, 2 p

kedvem kerekedett 89, 1 p
kedves egészségére ad 135
kedves: ha ~ az életed 107, 5 (variánsok is p)
kedvet keres vkinél 11
kedvét keresi vkinek 11
kedvét leli v. találja vkinek 11
kedvét tölti vkinek 11
kefekötő 132 p
kefekötő: iszik, mint a ~ 113, 1 p; 160
kegyelem tárháza 59, 2 (1)
kegyeskedjék 93, 3 és p
kegyetlen (= hitetlen) 240 (14)
kehely: kiüssza a kelyhet 261 p
kehely: múltjék el tőlem e ~ 160 és (hasonlóan) p
ké-kételen 85, 2 p
kel: lába ~ 205, 1; 218
kel: elöl ~ 9
kel: szárnyra ~ 168 és p
Kelemen ~ kellettlen (összecsengés) 89, 3 p
kelepce 178, 1 p
kelevény 232 (11)
kelevéz 297
kelevéz-törés 297
kell: úgy ~ett ez nekem, mint hátamra a púp 110
kelletlen: Kelemen ~ (összecsengés) 89, 3 p
kemence 222 (7); 228 (4)
kemence: Babylon kemencéje 259, 2 p
kemencébe szoruló kuvasz 116 p
kemencébe szorult kuvasz 118 p
kemény 234 (8)
kemény, mint a gyémánt 120
kémet bocsát 190 p
ken 240 (13)
ken: fület ~ (= hízeleg) 211 p
ken-fen 69, 2
kenyel: egy ~t nyom vkivel 175 p
kenik a markát (= megvesztegetik) 154
kenyér 232 (12)
kenyér: egy ~en van vkivel ad 211
kenyér: fekete és fehér ~ 112
kenyér: keblén kenyere 89, 1 p
kenyér: kenyeret és sót eszik vkivel 159 p
kenyér: nehéz ~ 159
kenyér: nem kenyerem 159 és p
kenyérbe kerül (= állást, hivatalt kap) ad 214
kenyere javát megette (= megöregedett) 210 p
kenyeres barát, pajtás 57, 1
kenyértörés 159 p
kép 150
kép: lesül a ~ról a bőr 150
kép: szebeni ~ 203, 4 és p
képest 111
képez: megbeszélés tárgyát ~i ad 206
képpel sem fordul vmi felé v. után 54, 1 p
kér: búcsút ~ 45, 1

kér: okadásra ~ vkit 196, 1
kér: számon ~ 44, 1; számot ~ 44, 1
kér vkit vmin és vmire 22, 4
kérdések kérdése 60, 4 p
kérd(éz) 223 (13); 242 (2)
kérd(éz): egy bolond olyat ~, hogy ... 286
kérd(éz): ha jó kérdés? 92, 5 p
kérdéz: ha merem ~ni? 100, 4 p
kérdéz: hogy legyen mit ~ned 108, 3
kérdéz: ki ~ett? 92, 2 p
kérdézem én 92, 5 és p
kérdőre kifakad 213, 1 és p
kerek: a ~ világon 54, 3
kerek válasz 78, 2
kerék: a nyelv kerekét megoldja 186 p
kerék: beköti a kereket 186
kerék: ötödik ~ 142; 205, 1
kerék: szerencse kereke 59, 2 (1); 186
kerékbe tör 196, 2 és p; 183; 217, 2
kerekén kimondta v. megtagadta 78, 2
kerekét old 186; 205, 3
kerékkötője vminek 186
kerek-perec 78, 2
kerékre ítél 183
kerekre vetett ad 196
kerekség: a föld ~én 206, 1 p
kerékvágás: arra az út, amerre a ~ 105 p
kérem, kérlek, kérünk 100, 2 p
kérem szépen (mint töltelekmond) ad 206
keres: kedvét ~i vkinek; kedvet ~ vkinél 11
keres, keres 87, 1 p
kereszt: lassan páter a ~tel 203, 3; 298
keresztelés: vizet csak ~kor látott 160
kereszténység pajzsa 191 p
keresztet vethet rá ad 187
keresztfa: a ~ sajtója 59, 2 (3) p
keresztrel jár 298
keresztül van téve a lába 155 p
keresztüllát a csfizion 44, 3
keresztüllát a szitán, (régén:) rostán 44, 3
kért leány 233 (3)
kerget 241 (10)
kerget: lába alatt tüskét ~ a szél 217, 2 p
kerít: hálójába ~ 179
kerít: horogra ~ 179 p
kerítő (út) 222 (5)
kérdékeny 233 (3)
kert (mint búvóhely) 295 p
kert: kutya van a ~ben 170 és p
kerül: elébe ~ 9
kerül: időzavarba v. lépéskényszerbe ~ 199, 5
kés 122, 4 p; 229 (24)
keserű 226 (6)
keserű, mint az epe 120
keserű pohár 160

keserűen forr a torkára 184
 keserűséges kín 89, 1 p
 keserv: a ~ét 141, 2
 keserv: az anyja ~ét 60, 3
 keservek keserve 60, 4 p
 késik 230 (1); 230 (10)
 kés-kétlen 85, 2 és p
 késlekedik: ezzel nincs mit késlekedni 97
 készpénznek vesz vmit 195, 2 és p
 készség: ööl ~ (= fegyver) 209, 2
 kesztű: odadobja a ~t vkinek 199, 3; felveszi a ~t
 199, 3; ~t küld vkinek 199, 3 p
 kesztűbe duddálni 196, 2 és p
 két bal keze van 153
 két ember 243 (6)
 két földre kacag 150 p
 két kézzel 153
 két kézzel kap vmin 153 p
 kétnyelvű 149 p
 két rossz 238 (8)
 két szék között a pad alá esik 163
 két szeme 113, 2
 kételkedés 4
 keteputa 88
 kétes: aki ebben kétes ... ad 223
 kétes csillag 177
 kétfelé cibborál 38, 1
 kétfelé kap, néz, tekint 38, 1
 kétfelé kaszál 180, 2 p
 két-három 81, 1 p
 két-két (mint osztószámnév) 87, 5
 kétkulacos ad 210
 kétség 4
 kétségbe ejt 4; 41
 kétségbe esik 2 (4); 4; 15; 3; 41; 230 (10)
 kétségbe esik vmiről, (ma:) vmi miatt 23, 4
 kétségbeesés 41
 ketté hasad a szfv 156, 1 p
 ketten-hárman 81, 1 p
 kettévágja a csomót 270, 1 p
 kettős: kállai ~ 200
 kívánnattal-kíván 71, 1 p
 kívánva-kíván 71, 1 p
 kevés 232 (1), (13)
 keveri a kártyát 198, 2
 kevés: édes ~ 288
 kevés, mint börtönben a vészkijárat ad 129
 kéz 153; 232 (14); 242 (1)
 kéz: beadja a kezét 153
 kéz: enyves ~ 218
 kéz: enyves ~ (= tolvaj) 211 p
 kéz: itt a kezem, nem disznóláb 153
 kéz: két kézzel kap vmin 153 p
 kéz: más ~re került a madár(ka) 178, 2
 kéz: meg van köve a keze 153

kéz: mossa kezét 260, 11 p
 kéz: nem tudja a bal kezem, mit csinál a jobb 153
 és p
 kéz: összedugja a kezét (= tétlenkedik) 153 p
 kéz: összetett ~zel ül 210 és p
 kéz: saját kezemmel tapinthatam 54, 1
 kézbe vesz 153 p
 kézbeadás 195, 1
 kezdet 232 (15)
 kezébe adja a gyeplőt vkinek (= uralkodni engedi)
 175 p
 kezébe bocsát, ereszt, szabadít 16, 1
 kezéhez bocsát, ereszt, szabadít 16, 1
 kezéhez vesz 153
 kézen fog 153 p
 kezére csap 153 p
 kezére jár 153
 kezes vkiért 195, 1 p
 kezet ad 153 és p
 kezet bead 195, 1 és p
 kép: lesül a ~éről a bőr 150
 kezet fog 2 (1); 153 és p
 kezet fog leánnyal (= eljegyzí magát) 184 és p
 kezet mos 2 (1)
 kezét nyújtja vkinek 153
 kezével hadonászik 25, 1
 kézfogás 184; (= eljegyzés) 2 (1) p
 kézfogó 153
 kézlj 234 (3)
 kézzel-lábbal 76; 76, 1 p
 ki! (= kifele!) 137, 3 p
 ki a fene? 206, 1
 ki az ördög? 206, 1
 ki fia-borja 170 és (hasonlóan) p
 ki kérdezett? 92, 2 p
 ki korán kel... 245
 ki korán kel, aranyat lel ad 220, 1
 ki mint vet, úgy arat (szóláshasonlat és közmon-
 dás) 110
 ki ördög? 204 p
 kiad: szót ad ki 192
 kiált: ad armát ~ 189 p
 kiált: csütörtököt ~ 214 p 2
 kiált: miképpen az darvak, ... úgy ~unk 117
 kibocsátja lelkét 216 p 3
 kibúj(dos)ik: könyökén búj(dos)ik ki 153
 kibújik a bőréből 168 és (hasonlóan) p
 kibújik: majd ~ a bőréből 145, 3 (2); 158
 kibújik: nem bújhatok ki a bőréből 145, 3 (2)
 kicsatáz 190 p
 kicsi a világ 91, 3
 kicsíp (= kiöltözik) 51, 5; ~i magát 51, 5
 kicsordul a pohár 160
 kidugja a szemét vmivel 148, 3 és p
 kifacsar 224 (4)

kifakad az oldalán 152 és p
 kifakad: kérdőre ~ 213, 1 és p
 kifejezést ad vminek 206, 3
 kifizet: aprópénzzel fizet ki vkit 195, 2 és p
 kifog vmi vkin 50, 2
 kifogyat e világból 217, 1 p
 kifűrja az oldalát 152
 kigyó 232 (16)
 kigyó: Bertalan ~ja ad 168
 kigyó: gyűlöli, mint ~ a pávát 115 p 2
 kigyó nem felejtí farka vágását 220, 2; 268, 3
 kigyó: veszedelmes, mint a mérges ~ 115; álnok ~ 115 p2
 kigyó-béka 73, 1 és p
 kigyó-kő 166, 1 p
 kigyókövet fűjnak 168 és p
 kigyomlál: vétkeket ~ 181 p
 kigyót-békát kiált 168
 kigyót melengel v. nevel a keblén 268, 4 és p
 kihág a célból 199, 2; ~ a hámból 176 és p
 kihív ad 4, 4; ad 190
 kihív e világból 216 p 4
 „Kihajolni veszélyes” 284
 kiírt 243 (10); ~ e világból 46, 2
 kiíssa a kelyhet 261 p
 kijön: mert nem jött ki a lépés 108, 2
 kikap (= megbüntetik v. játékban, versenyben veszít) 51, 3
 kikapja a jussát v. részét 51, 3
 kiköltözik ez életből 46, 1
 kiköltözik sátorából (= meghal) 216 p3
 kiköt vkivel 47, 3
 kilátszik: alig látszik ki a földből 210 p
 kilop: anyja hasából ~ná a csikót 176 p
 kimenés (= halál) 216 p1
 kiment Miskolcra ad 212
 kimúlás 46, 1
 kiműlik 45, 2; 46, 1
 kiműlik e világból 45, 2; 46, 1
 kimúlt (= meghalt) 2 (2); 46, 1
 kimúlt e világból 2 (2)
 kimúlt: lelke ~ a testéből 2 (2)
 kimúlta vkinek e világból 46, 1
 kimutatja foga fehérét 169 és p; ad 149
 kín 236 (5)
 kín: a pokol minden ~ja 108, 1 p
 kín: keserűséges ~ 89, 1 p
 kincs: Dárius, Krózus, Trajánus ~e 270, 2
 kincsek kincse 60, 4 p
 kincsem-adta 140
 kinek beszélek? 92, 3
 kinéz: most aztán jól nézünk ki 65
 ktn(ok) 267, 5, 6
 ktnok ktnja 60, 4 p
 ktnos kőrság 89, 1 p

ktnról-ktnra 75 p
 kiönt: fürdővízzel a gyereket is ~i 161; 215
 kiönti a bánatát 6
 király 228 (6); 234 (10)
 király: pontosság a ~ok erénye ad 271
 király: pünkösdi ~ 201 és p
 királyok királya 60, 4 p
 kirántja vki alól a gyékényt 217, 4 és p
 kirúg a hámból 176
 kis tollas nép (= madarak) 209, 1 és p
 kisajtol: préssel sajtol ki vkiből vmit 181 p
 kisajtolja szájából az igazat 181 p
 kisbecskerek (= fém 10 ft-os) 209, 2
 Kisbér (helynév, tréfásan: kis bér) 89, 3
 kisbíró: furdalja v. megtámadta a ~ v. magában hordozza a ~t (= rossz a lelkiismerete) 197 és p
 kisbíró: fúrja a ~ 210 és p
 kisebbség (= megszegyenülés) 227 (10)
 kísérletezik: ezzel nincs mit kísérletezni 97
 kiskarácsony ad 57
 kiskés: a ~ét! 66, 3
 kisúji: hogy kednek a kis uja ne fájjon 108, 3 p
 kisül (átv. is) 159 és p; 191 p
 kisüt vmit 191 és p
 kisüti az ágyút v. puskát 191 és p
 kiszolgál 234 (13)
 kiszólt e világból 216 p 4
 kiszthand (= ném. küsse die Hand) 280, 3
 kiszúr: majd ~ja a szemét 148, 3
 kiszúrja a szemét vmivel 148, 3 és p
 kitekeri a nyakát 151 és p
 kitelik a becsülete 43, 5
 kitelik az ideje 43, 5
 kitelik vmi vkin (= betelik) 243 (8)
 kitér (vallásfelekezetből) 46, 3
 kitér a hitéből 203, 2 p
 kitér bűneiből, vétkéből 46, 3
 kitesz: célul tesz ki 199, 2
 kitesz: kockára ~ 198, 1 p
 kitesz magáért 198, 3 p
 kiteszik a szűret 1; 4; 144; 162 és p
 kitörli a szemét vkinek 148, 3 p
 kitöröm a nyakát, ha... 107, 2 p
 kiugratja a nyulat 169
 kiugrik: majd ~ a bőréből 145, 3 (2); 158
 kiugrik: majd ~ a szeme 148, 1
 kfván 239 (7); 242 (1); 257, 2 p
 kíván: számot ~ 44, 1
 kívánság 228 (9)
 kívánva-kíván 71, 1 p
 kivégez 46, 2; 217, 1
 kivégez e világból 46, 2; 217, 1 p
 kivégzés 46, 2
 kiver 240 (10)
 kivergődik (pregnás jelentéssel) 51, 6

kivesz e világból 46, 2; 216 p 4
 kivesz: szájából veszi ki a szót v. beszédet 149 és p
 kiveszi a vámot 195, 3
 kiveszt e világból 217, 1 p
 kivet: ebrúdon ~ 201 és p
 kivilágos kivirradtig 89, 1 p
 kivon 232 (19)
 kivont karddal 2 (1)
 kívül s hon 84 p
 klastrom 228 (3)
 koccant: vkinek körmeit meg~ja 154 p
 kocka: a ~ dől, esik, fordul, forog; vakot hoz v. vet
 198, 1 és p
 kockára feltesz vmit 47, 2
 kockára hány, tesz, vet vmit 198, 1 és p
 kockára tesz 144
 kockával játszik 198, 1 és p
 kockáz 144
 kockáz vkin 198, 1 p
 kockáz vmivel 198, 1 p
 kockázta vmit 144; 198, 1 p
 kocma: kurta ~ ad 57
 kocsmáros nélkül csinálja a számadást 292
 kocsonya: ... mint a kocsonyába fagyott varasbéka
 115 p 2
 kocsonya: reszket, mint a fagyos ~ 120 p
 kofa 113, 1 p
 koldulást álalom 262, 6 p
 koldus 232 (17)
 kolompoz: a halál az ajtót ~za 216 p 2
 kolop (= tökfilkó) 198, 2
 koma: köve higgyed komádat 184; 195, 1 és p
 komázik 124, 2
 komisz kutya 57, 2
 komondor 232 (18)
 komondor: árnyék után kapó ~ 266; 268, 5 p
 kompódi nemesasszony 127 p
 konc 232 (19)
 konc: fazekában más is főzi a ~át 159 és p
 koncról-koncra 75 p
 konkoly 223 (21)
 konkolyt hint búza közé 260, 5 p
 konty (= asszony) 207; ~ alatt 207 p
 konyha 232 (20)
 konyha: hoz vmit a konyhára 163 és p
 kopár ad 150
 kopasz: nincs többé ~ fej ad 246
 kopaszt borotvál 147 és p
 kopik: maga körme ~ 154 p
 kopik: nem ~ a nyelv 211 p
 kopj le 53, 1
 kopja 297
 kopja (= kopjás katona) 207
 kopja-rontás 297
 kopja-törés 297

kopó ad 150
 kopog a szeme az éhségtől 148, 1
 koporsó 230 (7)
 koporsó: megfordul a ~jában 213, 2 p
 koporsó zártáig 216 p1
 koppant l. koccant 154 p
 korajl kő 120 p
 korán: ki ~ kel ... ad. 220, 1
 kormány 232 (21)
 kormány: a ~ gyeplője 175 p
 kóró 232 (22)
 korog 229 (20)
 korog-morog 69, 1
 korom: feketé, mint a ~ 110; 120
 korona: a teremtes koronája 207
 korpa cibere 232 (20)
 korpáz (= fedd) vkit 164 és p
 kórság 100, 9
 kórság: kinos ~ 89, 1 p
 korsó: addig jár a ~ ... 106, 5 p
 kos 118 p; 132 p; 223 (4)
 kos: mint a ~ szarvában 131, 1
 kosár 226 (14)
 kosár (= elutasítás) 144
 kosarat ad 1; 144; 201 és p
 kosarat kap 201; ad 201
 kosárgyűjtemény (= sorozatos elutasítás) 144
 Kossuth tér ad 129
 kóstol (halált, nyomorúságot, Isten ostorát) 260, 7
 és p
 kosz 232 (23)
 koszorút megad v. megköttet 214 p 3
 kotag (= kotkodácsol) 241 (18)
 kotorj! (= takarodj) 53, 1 p
 kótya-vető 88, 2
 kótyavetye (= sz.-hv. ko cé ve cé) 88, 2; 284
 kótyavetyét hány 193 p
 kótyomfity 109
 kottybelé, szilvalé! 141, 3 p
 kovács 234 (10)
 kovász: idők ~ai ad 159
 kozmás 238 (2)
 kő 226 (20); 232 (8); 232 (24)
 kő (mennykő, ménkü helyett) 52
 kő (mint az érzéketlenség jelképe) 166, 1
 kő: a bölcsek köve 166, 1
 kő: egy követ fújnak 202 és p
 kő kövön (nem maradt) 75 p
 kő: minden követ megmozgat 166, 1
 kő: nagy ~ esett le a szívemről 166, 1
 kő: üsse ~ 133
 kőbe botlik 166, 1 p
 kődoszlop 249, 2
 kőfal 223 (16); 241 (14)
 kőhányás (mint régi sport) 199, 1

köl (= kikel): *nem jól ~t kölesed* 89, 1 p
 kölcsön ad 227 (7)
 kölcsön: *megfizeti v. visszaadja a ~t* 195, 2 és p
 kölcsönkenyér 232 (25)
 kölcsönöz 114, 3 p
 köldök: *ahol ~ét elhagyta* 215 p
 köldökszinór (átv. is) 215 és p
 köles 132 p
 köles: *fizet, mint a ~* 129
 köles: *nem jól költ ~ed* 89, 1 p
 költő-pénz (= 500 ft-os bankjegy Ady képével) 209, 2
 költés és fáradtság kapcsolata 68
 köntös 230 (6)
 köntösöz (= elpalástol) 162
 könny: *hulltak a ~ei, mint a záporosó* 110
 könny: *krokodil ~eket* sfr 168 p (variáns)
 könnyel lább(ad), lábbag, lábbog 25, 4
 könnyít: *hasat ~* 219, 3 és p
 könnyű szerrel ad 4, 4; ad 190
 könyök 153
 könyöken bújik ki 153 p
 könyörgőre veszi a dolgot 213, 1
 könyv: *fehér ~* 57, 1
 köp 232 (27)
 köp: *felfelé ~* 149 és p
 köp: *szembe ~* 148, 4
 köp: *vkinek nyakába turhát ~* 149 és p
 Kőpec: *baj van ~en* 54, 6; ad 54
 köpeny 287
 köpi a markát 149 és p; 154 és p
 köpi a tenyerét 149 és p
 köpönyeg 226 (16)
 köpönyeg: *eső után ~* 187
 köpönyegforgató ad 46
 körmére ég a dolog 296
 körmére ég a gyertya 154 p; 296 p
 körmét köszörüli 89, 1 p
 körmön font ostor 56, 1
 körmönfont 56, 1
 körmös angyal 208 p
 körmöten 234 (2)
 körmöten lévén, ne hájg nagy fára 154 p
 körmöten macska 244 p
 köröm 154 p
 köröm: a körömök gyászolnak (= piszkosak) 211 p
 köröm: *leránt a húsz v. tíz körméről* 214 p3
 köröm: *levonják a körméről* 154 p
 köröm: *maga körme kopik* 154 p
 köröm: *vkinek körmeit megkoccantja* 154 p
 körömhegyig iszik 154 p
 körös-körül 85, 1 és p
 körülveszi az ellenséget 191 p
 kőszírtan rakott ház 163
 köszönet: *nincs ~ benne* 213, 1 és p

köszörüli: *körmét ~i* 89, 1 p
 köszörüli a fogát vmire 169 és p
 köszvény 232 (26)
 köt: *fejét ~i bele* 195, 1 és p
 köt: *hátra ~i a sarkát* 155; 202
 köt: *lelkére ~ vmit* 145, 4 és p
 kötél: *a nyelv kötelei* 262, 2 p
 kötelezi magát vmire 195, 1 és p
 kötéllel fog (katonát) 194
 kötélnek áll ad 186
 kötést megszeg 12, 2
 köti a szemét vkinek 148, 3 p
 köti az ebet a karóhoz ad 170
 köti magát vmire 195, 1 és p
 kötöz 237 (3)
 kötöz: *frés ruhával ~* 182, 3 és p
 kötve higgyed komádat 195, 1 és p
 kötve hisz 184; 195, 1 és p
 kővé jeged 166, 1 p
 kővé válik v. mered 166, 1
 kövérség 241 (17)
 követ fűj 166, 1 p
 követ fűjnek, (tévesen:) *fűrnek* 166, 1 p
 követ hány vkivel 199, 1 és p
 követ is meglágyít 166, 1
 követ: *nyomon ~* 178, 1; 196, 2
 követ vet vkire 166, 1; vkivel 199, 1 és p
 követ vkit vmiről, (ma:) *vmiért és vmi miatt* 23, 2
 kövön kő nem marad 75 p
 köz: *mi ~ád hozzá?* 92, 2 és p
 köz ördög 204 p
 közelebb 230 (6)
 középfok és ~nál, ~nél 111
 köztünk mondvá 98, 1
 köztünk: *szó ~ maradjon* 98, 1
 köztünk szólván 98, 1 p
 kréta: *hiba van a ~ körül* ad 213
 krézsusi kincsek 270, 2 p
 kriptá: *mint egy kriptában* 131, 1
 Krisztus 132 p; 230 (7)
 Krisztus (és a varga) 125
 krokodil-könnyeket sfr 168 p (variáns)
 kukk: *egy ~ hang* 206, 1 p
 kukutyin: *elmehetsz ~ba zabot hegyezni* 90
 kurafi: *lélek ~ ad* 44
 kuria árka (curia archivuma helyett) 89, 3
 kurta 232 (28)
 kurta csorda ad 57
 kurta kocsmá ad 57
 kurta kútya 118 p
 kurta (kurva helyett) 66
 kurtábbodik elől a szoknya 215 p
 kurva 222 (11); 225 (1)
 kurva (helyette): *kurta* 66
 kurvafi 234 (3)

kút: mélység ~ja 265, 2 p
 kutya 118 p; 170; 229 (23); 232 (28)
 kutya: a ~ is felköl az árnyékból ... ad 220, 1; ad 222
 kutya baja 52
 kutya: egyik ~, másik eb 170
 kutya: hű, mint egy ~ 170
 kutya: jön még kutyára dér 177
 kutya: komisz ~ 57, 2
 kutya: láncos ~ 170
 kutya (és macska) 124, 1
 kutya: recsenyédi ~ ad 118
 kutya van a kertben 170 és p
 kutyába se vesz 29
 kutyából nem lesz szalonna 170
 kutyafutásban 170 és p
 kutya-macska barátság 170
 kutya-teremtette 140; 170
 kutyavásár 232 (29)
 kuvasz 118 p; 232 (30)
 kuvasz: árnyék után kapó ~ 268, 5 p
 kuvasz: kemencébe szoruló ~ 116 p
 kuvasz: vidéki ~ 128, 2 p
 küld 222 (3)
 küld: a másvilágra ~ 217, 1
 küld: kesztyűt ~ vkinek 199, 4 p
 küld: padlóra ~ 199, 5
 küldött farkas, ördög ad 57
 küldtest-küld 71, 3 p
 küllön(b)-küllön(b) 87, 4 p; ad 87
 különbség 234 (10)
 küllten-küld 71, 2 p
 künn-honn 84 és p
 láb 155; 239 (1)
 láb: beteszi a ~át 155 és p
 láb: egy ~ig 155 és p
 láb: (egyik) ~a a másvilágban 216 p2
 láb: eltesz ~ alól 217, 1 p
 láb: fejetlen ~ 155 és p
 láb: keresztül van téve a ~a 155 p
 láb: levesz a ~áról 155 p
 láb: lógatja a ~át 155 és p; 210
 lába alatt tüskét kerget a szél 217, 2 p
 lába kel 205, 1; 218
 lába szárába szállt az esze 210 és p
 lábat ad vkinek 155 és p
 lábat lógatja 211 p
 lábat vesz 155 p
 lább(ad): könnyel és könnybe(n) 25, 4
 lábbag: könnyel ~ 25, 4
 lábbeli 162
 lábbog: könnyel ~ 25, 4
 labda: hazaadja a labdát 184
 labda: játékos ~ 198, 3 p

labda: nem rúghat labdába 199, 5
 labdaszedő (= sikertelen sportoló) 198, 3 p
 lábra kap 20, 4; 155 és p
 lábszífj (vadászmadár) 178, 2
 Laci-paci ad 67
 ládd 100, 6 p
 lágy 234 (8)
 lágy, mint a vaj v. viasz 120
 lágy pásztor előtt a farkas gypjat okádik 180, 1
 lágy pásztor után gypjat rúg a farkas ad 237
 lágyára esett 146, 4 és p
 lajtorja: Jákob lajtorjája 248, 7
 lakhely: halottak ~e (= sír) 209, 2 és p
 lakik: Bátorban ~ 89, 3
 lakik: nem ~ egy portán vkivel (= nem tart vele) 163 p
 lakol: életével v. fejével ~ vmiért 196, 2 p
 lakol vmiért és vmiről 19
 lakozik: ki az magasságban ~ 208 p
 lám ad 131
 láncfélszöm ad 119
 láncos kutya 170
 láncos-lobogós 141, 1 és p
 lándzsa 297
 lándzsát tör vki mellett 199, 4; 275, 7; 297
 láng 240 (18)
 láng: nagyobb a füstje, mint a ~ja 164
 lánggal égő teremtette! 140
 lángot fog 164
 lángra lobban 164
 lángszeker 255, 5 p
 lant (és számár) 123 p
 lány: Éva ~ai (= nők) 207
 lap: egy ~ra tesz fel mindent 198, 2
 lap: rosszul jár a ~ 198, 2
 lap: vettem a ~ot (kártyanyelv) 198, 2
 lapos guta (megüti az erszényt) 209, 2 és (hasonlóan) p
 láрма (= riadó) 194
 lármát csap 194
 lásd 93, 5
 láss dolgoz után 99 (6)
 lássa (meg) az ember, ha ... 99 és 99 (3)
 lassan 233 (1)
 lassan a testtel 298
 lassan páter a kereszttel 203, 3; 298
 lassan-lassan 87, 8 p
 László: megnyargalja a Szent ~ lovát 176 és p
 lát 238 (7)
 lát: a vak is ~ja 54, 1
 lát: Isten ~ja lelkemet 100, 8 p; 101, 2 p
 lát: jó szemmel ~ vmit 144; 148, 4 p
 lát: kit ~nak szemeim!? 148, 1
 lát: mit látott, mit látott! 87, 1 p
 lát: saját szememmel ~tam 54, 1

lát: színét sem ~tam 54, 0; 54, 2
 lát: szükségét ~ 8
 lát vkit vmivel 15, 5; 25, 6
 láthatatlan 233 (2)
 látja az ég 100, 8 p
 látja az Isten 100
 látja Isten 100, 8 p
 látod? 92, 6 p
 látogat (= megajándékoz v. próbára tesz) 185 és p
 látogat (= vizsgál, kémlel) 185 és p
 látogat vkit vmivel 15, 5; 25, 6
 lator: eresztett ~ 56, 1; 166, 2 és p; 290
 lator ember 239 (6)
 látván-lát 71, 1 p
 lé 229 (22)
 lé: egybeszűri v. összeszűri vkivel a levét 219, 2
 lé: megissza a levét 159
 lé: minden ~ben kánál 160
 leáldozik a csillaga 202
 leány 233 (3)
 leányágra jut (= kevés szerencséje van) 210 és p
 leányt hazaad (= férjhez ad) 184
 lebeszél az inárol 155 p
 „Leborulok a nemzet nagysága előtt” 273
 ledől 243 (1)
 leesik 234 (11)
 lefolyik: sok víz folyt le azóta 177 és p
 leforráz: mintha ~tak volna 122, 4 p
 legboldogabb 224 (6)
 legeltet (átv.) 180, 1 és p
 legény a talpán 145, 1; 155
 legény: lássuk, ki a ~ 145, 1
 legény: te vagy a ~ 145, 1
 legörbült a szája 289
 légy (fn.): a ~nek sem árt 168 és p
 légy: bekapja a legyet (átv.) 168
 légy fia ad 168
 légy: istentelen legye! 60, 6
 légy: őszí ~ 168
 légy: piaci ~ 168
 légy: szemtelen mint a piaci ~ 116 p
 légy (ige) magadnak 213, 2 és p
 légy nyugodt! (mint fenyegetés bevezetése vagy
 toldaléka) 99 (5)
 légy szívés 93, 3
 legyek én akármí, ha ... 107, 2 p
 legyeket csapkod v. fogdos (tétlenkedő emberről)
 168 és p
 legyen: hadd ~ 99 (7); tied ~ 99 (7)
 lehány a nyeregből 199, 4
 lehetőség: nem volt más ~e 97
 léhhel-péhhel 76, 1 p
 lehúzzhatjuk a redőnyt 183; 187
 leissza magát a sárga földig 160; ad 216
 leiterjakab 248, 7

leköröz vkit 199, 5
 lel: kedvét ~i vkinek 11
 lel: mi ~t tégedet? 92, 5 p
 lélek: beste ~ 66; 89, 4
 lélek: bestye ~ 66
 lélek: eb a lelke ezüst sarkantyúja 141, 3 p
 lélek: eb a lelkét 141, 3 p
 lélek: gonosz ~ 208
 lélek: ha száz lelke volna is 107, 3 p
 lélek: hálni jár belé ja ~ ad 4, 3
 lélek: Isten látja lelkemet 100, 8 p; 101, 2 p
 lélek: jó ~ 57, 3
 lélek: jó ~ (mint toldalék-értelmező) 63
 lélek kurafi ad 44; ad 140
 lélek: minden jó ~ dicséri az Istent 202 p
 lélek: művelem a te lelkedet (becsmérlő kifejezés)
 66, 2 p
 lélek: Orbán lelke 125 p
 lélek: ördögnek adja a lelkét 204 p
 lélek: pesti lélek 66, 2 p; 89, 4
 lélek és szív közös kapcsolata 156
 lélek: tenyerébe teszi a lelkét 154 és p
 lelkem lelke 60, 4 p
 lelkem, lelkeim (mint kedveskedő megszólítás) 64,
 1 p
 lelkemadta 2 (3)
 lelkemre mondom 101, 2 p
 lelkére köt vmit 145, 4 és p
 lelkére vesz vmit 145, 4
 lelkét kibocsátja: 216 p 3
 lelkét megadja Istennek 216 p 3
 lelkét visszaadta Teremtőjének 205, 1
 lelki gíra 260, 9 p
 lelki-testi 78, 2 p
 lemege a napja 177 p
 lencem van ad 210
 lencse: csapja a csíkot a lencsével 168 és p
 lencse (és csík) 159 és p
 lenge nád (átv.) 167 p
 lépcső 233 (4)
 lepedő: Péter ~jébe esik (= katolikus hitre tér) 203, 4
 lepedő: ráterítik a vizes ~t 163
 lepény: tűrős ~ 65
 lépés: borítékolja a ~t 199, 5
 lépés: mert nem jött ki a ~ 108, 2
 lépés méz 120 p; 222 (10)
 lépéskényszerbe kerül 199, 5
 lepke: éjjeli ~ 57, 2
 lépre csal 178, 2 és p
 lépten-nyomon 76, 1 p
 lépvevessző 178, 2 p
 leragad: majd ~ a szeme 148, 1
 lerágott csont 159 és p
 leránt a húsz v. tíz körméről 214 p3
 leránt: bőrét ~ja ad 211

lesőpri a pályáról 199, 5
 lesül a képeről v. pofájáról a bőr 150
 lesz: hova legyen?
 „Lesz még egyszer ünnep a világon” ad 272
 lesz vkin vmi 33 (3)
 leszakad 228 (5)
 lét: jobb ~re szenderült 205, 2
 letesz vmiről 49, 1; 90
 letesz vmit (játékban mint tétet) 198, 3 p
 leteszi a fegyvert 194
 leteszi a kanalat (= meghal) 216
 leteszi a terhét (= szül) 215
 leteszi a test sátorát (= meghal) 216 p 3
 leteszi életét 216 p 3
 leteszi elméjét vmiről 49, 1
 letörlik a szarvát 170 és p
 leveles (= körözött, mint bűnös) 196, 2 p; ad 196
 levelessé tesz 196, 2
 levesz a lábáról 155 p
 levesz az ináról 155 p
 levét a nyeregből 199, 4
 levítézt 2 (2)
 levon a körméről 154 p
 lilium 114, 2 p
 lim-lom 74, 2 p
 ló 233 (5); 243 (8); 243 (12)
 ló (= lovas katona) 207
 ló: a lovat száján viseldegéli; a lovat szájára bo-
 csátja ad 174
 ló: ajándék ~ 3, 2; 5
 ló: búsuljon a ~! 176 p
 ló: Damján lóva 125 p
 ló: elkapja a ~ 176 p
 ló: elragadja a ~ 171; 176 p
 ló hátára ül 172 és p
 ló: mátrai ~ 127 p
 ló: megnyargalja a Szent László lovát 176
 ló: nem adnám egy vak ~ért 176 p
 ló: rossz ~ra tesz 199, 5
 ló szája 174
 ló: Szent Mihály lován ül 216 p 5
 ló: tengeri ~ (= evezős csónak) 209 p
 ló (és törvény) 123 p
 lobban: lángra ~ 164
 lobbanópor 119 p
 lobogó: nemzeti ~ ad 129
 lóg a feje 210
 lógané 120 p
 lógatja a lábát 155 és p; 210; 211 p
 lóhalál 176 p
 lóhosszal győz 199, 5
 lopás (cigány és a ~) 126 p
 lopja a napot 211 p
 lóra! 138 és p
 lóra fordul, pattan, ragad, száll, ül 6, 2

lóra kap 20, 4
 lóra ragad 172
 lóra ül 172
 lóra ültet 151; 172; 176 p
 lót-fut 69, 1; 159
 lóvá tesz vkit 43, 4; 168; 176; 202; ad 44; ad 171
 lovagol 233 (6)
 lovak 237 (2)
 lovára fordul v. felfordul 172 és p
 lovat ad vki alá 171, 176
 „lovunk száját itt meg kell téríteni” 286
 lő 234 (3); 235 (7); 243 (5)
 lő: célhoz ~ 199, 2 p
 lő: örömet ~ 193
 lő: szitává 217, 3
 lőcs: elébb v. odább v. tovább áll a lőccsel 212 és p
 lövöldöz 242 (2)
 lövöldöz: nyíl nélkül való idegből ~ 191 p
 lúd 225 (4)
 lúd a jégen 168 és p
 lúd: Márton ~ja 203, 3 és p
 lúd: megfizeti a ~ árát 187 p
 lúd (és zsoldár) 123 p
 lúddá tesz vkit 43, 4; 168; 176

lyuk (egéré) 226 (8)
 lyuk: sok lika vagyon az ravaszknak 169
 lyukat beszél vkinek a hasába 157

ma 234 (1)
 macska 118 p; 128, 1; 128, 1; 128, 2 p; 132 p; 226
 (8); 234 (2); 244 p
 macska: alszik a ~ 200
 macska: egy egeret tíz ~ sem fogott volna meg ...
 ad 4, 3
 macska 170; játszik, mint ~ az egérrel 170
 macska (és kutya) 124, 1
 macska: nem árulok zsákban macskát 187 p
 macska: mint az ebek és a macskák 124, 1
 macska: nincs itthon a ~ 170; 200
 macska-tövis 240 (20)
 madár 117 p (jelzőkkel); 234 (3); 240 (11)
 madár látta ad 140
 madárka 117 p
 madár(ka): elrepült a ~ v. más kézre került a ~ 178, 2
 madzag: mézes ~ 178, 2 és p
 mag 242 (2)
 mag: elválasztja a ~ot a pelyvától 180, 2
 mag: megmarad ~nak 170
 maga 234 (4)
 maga fészkebe piszkít v. rútít 211 p
 maga: légy ~dnak v. maradj ~dnak 213, 2 és p
 maga malmára hajtja a vizet 3, 1
 maga: szegény ~m 146, 1
 maga: vesszen magának 101, 6 p

magában hordozza a kisbírót (= rossz a lelkiismerete) 197
magad: maradj ~nak 99 (6)
magadra vess 48
magáé 234 (4), (9)
magához vesz 216 p 4
magamat ajánlom 91, 1
magára vesz: akinek nem inge, ne vegye magára 5
magas 234 (5)
magasság: ki az ~ban lakozik 208 p
magasztal: fára ~ 217, 2 p
magnak kell 170 p
magnak marad 170
magot fog 161, és 1
magva szakad 161 és (variánsokkal) p
magyaráz: nem is kell ~nom 91, 5
Magyarország Patronája 208
„magyarság virágai” 286
maholnap 84 és p
mai nap 229 (19)
máj 157
máj: dagad, hízik a ~a 157
majd meghasad, megreped, megszakad a szíve 156, 1
majd meglátjuk ad 133
majd rosszat mondok 133
majmot fogat vkivel 178, 1
majom (és a játékoság) 169 p
majom (mint ördög) 296
majom természetű (= utánzó) 211 p
majomszokás: utánzás ~ 169
major-kert 295
makaróni: tojásos ~ 61, 1
makk 222 (9)
makkfílkózik 198, 2 p
makkot evő állatok (= disznók) 209, 1 és (hasonlóan) p
mákos tészta 61, 1
mákvirág 57, 2
malac 170
malac: Gotovány ~ai ad 118
malacmozi 170
malacvicc 170
málé (étel) 112
malmát ~ almát (összezsengés) 112
malom 234 (6)
malom a pokolban 119 p
malom: maga malmára hajtja a vizet 3, 1
malom: pusztá ~ban hegedül 200; 211 p
mankó (átv.): szellemi ~ 162
manna: mennyei ~ 249, 2 p
manó: itt teker a ~ 206, 2 p
manó: tudj(a) a ~ 100, 9 p
mar: aki bírja, ~ja 109
már bocsásson meg a világ, de ... 93, 4

marad: csak hírmondó v. hírmondó sem ~ 193 és p
marad: helyben ~ 35, 2; *helyén ~* 35, 2
marad: pártában ~ 184
marad: szó köztünk ~jon 98, 1
maradj magadnak 99 (6); 213, 2 és p
Marci: él, mint ~ Hevesen ad 15
marok 154
marok: csak az Istennek markában fekszik 108, 1
marok: Isten markában 154 p
marok: kenik a markát (= megvesztegetik) 154
marok: köpi a markát 149 és p
marok: pöki a markát 154 és p
Márton 132 p
Márton lúdjá 203, 3 és p
márványba vés 166, 1
márványkő 234 (8)
más kárán tanul az okos 220, 2
más: mert nem tehettem ~t 108, 2
másé 234 (4), (9)
másvilág: (egyik) lába a ~ban 216 p 2
másvilágra küld 217, 1 p
mászik: négykézláb ~ 76, 2
mászik: ráklábon ~ 212 p
mászik: rák módon ~ 168 és (hasonlóan) p
mátrai ló 127 p
Matuzsálem 248, 4 és p
matuzsálemi kor 247, 1; 248, 4
Mátyás király 234 (10)
Mátyás kovács 234 (10)
mécceg vele? (= mit tegyek vele?) ad 133
mécses: eltörtött a ~ 289
medgyek (= mit tegyek?) 134 p
medgyen (= mit tegyen?) 134 p
megyj (= mit tégy) 134 p
medgyünk? (= mit tegyünk?) 133; 134 p
medve 118 p
medve: előre iszik a ~ bőrére 160; 168
medvét fog 178, 1; ad 169
még csak az kellene 91, 4 és p
még ilyen! 2 (3); 137, 1
megad: azt meg kell adni (mint bevezető formula) 96, 2 p
megad: duplával adja meg az árát 195, 2 és p
megad: koszorút ~ 214 p 3
megadja a várat 192
megadja az árát 187 p; 195, 2 és p
megadja lelkét Istennek 216 p 3
megadózol ezért 195, 3
megakad a szeme vmin 148, 1
megáld: aki ~ott! 141, 3 p
megalkuszik 233 (2)
megáll vmiben és vmit 17, 5
megállj csak; na megállj 99 (4)
megállja a fogadást 192 p
megállja a sarat ad 4, 4; ad 190

megbecsül 224 (2)
 megbolondul: mintha ~t volna 122, 4 p
 megbontakozik: elméjében ~ 210 p
 megbotlik 1. botlik
 megbukott, mint a vöcsök 129
 megcsal 240 (9)
 megcsalatozik 223 (9)
 megcsalt ember 229 (18)
 megdézsmál (átv.) 195, 3 p
 megdobbán a szíve 156, 1
 megdorgál vmiről, (ma:) vmiért és vmi miatt 23, 1
 megdühödik 232 (28)
 megég 238 (2)
 megelőz vkit 9
 megépül 238 (6)
 megereszt: zabolát ~ 173 és p
 megéri: fejével éri meg (= életével lakol) 194 és p
 megérik 240 (20)
 megcsik 233 (3)
 megesküszik: mintha ellenünk megesküdött volna
 122, 4 p
 megesküszik vmin v. vmire 22, 3
 megeszik 240 (11)
 megeszik: a papucszeget is megenné 210
 megeszik: kenyere javát megette 210 p
 megfakad 232 (11)
 megfedd vmiről, ma: vmiért és vmi miatt 23, 1
 megfizet: duplával fizet meg vmit 195, 2 és p
 megfizet: érdeme szerint ~ vkinek 195, 2 és p
 megfizeti a bak árát 170 p
 megfizeti a kölcsönt 195, 2 és p
 megfizeti a lúd árát 187 p
 megfizeti az árát 187
 megfizetsz ezért 195, 3
 megfog 240 (11)
 megfog: még meg sem fogta, máris melleszti 168
 és p; 178, 2 és p
 megfogad 195, 1
 megfogad: beszédet, intést, parancsolást, tanácsot
 10
 megfogad: Isten ~ja 93, 1
 megfogta az anyját ad 169
 megfojtaná egy kanál vízben 160
 megfojtja a puskát 191 p
 megfordítja a ló száját 174 p
 megfordul (= megtérül, visszajön) 227 (7)
 megfordul a koporsójában v. sírjában 213, 2
 megfordulás: Szent Pál ~a 264, 1 p
 megfordulat: Szent Pál ~ja 264, 1 p
 megfoszti 226 (17)
 megfúr: fejet ~ 182, 3
 megfürödvé: most itt állok ~ 164
 meghal 234 (10)
 meghal vmiben v. vmivel 25, 5
 meghányja a gyermeklő 176 p

meghasad: majd ~ a szíve 156, 1
 meghasít 227 (1)
 meghosszabbítják a nyakát 142; 205, 3; 217, 2 p
 meghúzza a nadrágszóját 182, 2
 meghűl ereiben a vér 156, 4 és p
 megigéz 202 p
 megijed: nem ijed meg az árnyékától 210 és p; ~ a
 maga szelétől 210 p
 megismer 226 (1); 228 (13)
 megint vmiről, (ma:) vmiért és vmi miatt 23, 1
 megissza a levét 159
 megissza a poharát 261 p
 megjár 226 (1)
 megjárta: jól ~ 38, 2 (6); 300
 megjárta Szombathelyt ad 210
 megjött Antal Budáról 286
 megkékül a háta 214 p3
 megken: minden hájjal ~t 202
 megkeni a tenyerét vkinek (= megveszteget) 211 p
 megkereszteli a bort ad 211
 megkeserüli az anyatejet 161 p
 megkezd (= szüzességét elveszi) 66, 2 p
 megkonul a vészharang 164 p
 megkönyebbít: Isten ~i ágyszalmáját 216 p5
 megköt: meg van kötve a keze 153
 megkötí a csomót 162
 megkötött: koszorút ~ 214 p3
 megkövet vkit vmiről; ma: vmiért és vmi miatt 23, 2
 megkövetem 100, 4 p
 meglágyt: követ is ~ 166, 1
 meglát: ügyet ~ 196, 1 p
 meglát vkit vmivel 25, 6
 meglátja a napvilágot 215
 meglátogat: betegséggel, büntetéssel v. jóval látogat
 meg vkit 185 és p
 meglátogat vkit vmivel 25, 6
 meglelte zsák a foltját 163 p
 meglikaszt 234 (8)
 megmarad magnak 170
 meg-megáll 87, 2
 megmetst 226 (1)
 megmond: hogy egy szóval ~jam 98, 2
 megmond: Isten a ~hatója 100, 8 p
 megmond: nem ~tam százszor? 92, 3
 megmondtam és vége! 103, 1
 megmos (= megfedd) 164 p
 megmos: a fejét ~sa vkinek 164
 megmozgat: minden követ ~ 166, 1
 megnöveli a hasát vkinek 219, 2
 megnyal 232 (10)
 megnyargalja a Szent László lovát 176 és p
 megnyír 223 (13); 232 (3)
 megnyír: szárnyát ~ja 168 p
 megnyitattik 262, 4
 megnyújtják a nyakát 3, 1

megoldatnak a nyelv kötelei 262, 2 p
 megoldja a kezeket 186 és p
 megoldja a nyelv kötelét 149 p
 megoldódik a nyelve 149
 megolt (szikrát) 240 (18)
 megolt (tüzet) 241 (17)
 megolvas: száz palcát ~ vkin 214 p3
 megöl 231 (5)
 megöletett: hétszer ~ ezüst 56, 1
 megpricskel 66, 2 p
 megpróbál (aranyat) 222 (7); 241 (13)
 megpróbál (aranyat tűzben) 290
 megrágt a az eb a száját ad 170
 megrak (= megver) 51, 4
 megrántja a bagaridát 182, 2
 megrázlak, mint Krisztus a vargát 125
 megreped: majd ~ a szíve 156, 1
 megrostál 242 (5)
 megrúg 240 (4)
 megrútít 234 (3)
 megsántul: hogy meg ne sántuljon 108, 3 p
 megszabadít vmiből és vmitől 18, 1
 megszabadul (= szül) 215 és p
 megszakad: majd ~ a szíve 156, 1
 megszállt: tábort ~ 189 p
 megszállja a várat 192
 megszapul 1. szapul
 megszárazt (= fölakaszt) 217, 2 p
 megszeg: frigyét, kötetést, parancsot, törvényt ~ 12, 2
 megszege a nyakát 151 p
 megszege a kedvét 12, 2
 megszeplőst (= szüzességét elveszi) 66, 2 p
 megszeplőstés 66, 2 p
 megszeret vkit vmivel 25, 6
 megszorult, mint a recsenyédi kutya ad 118
 megszűnik vmitől 24, 2
 megtalál 234 (13); 240 (22)
 megtámadta a kishírő (= rossz a lelkiismerete) 197
 és p
 megtáncoltat vkit 200 és p
 megtanít kesztyűbe dudálni 196, 2 és p
 megtelik (= beteljesül) 229 (8)
 megtér (= megjavul) 46, 3; 262, 5 p
 megtér bűneiből, vétkeiből 46, 3
 megtérít: „lovunk száját itt meg kell téríteni” 286
 megtéríti a ló száját 174 p
 megtéríti a szekeret 186 és p
 megteszi (mint rövidült kapcsolat) 51, 1 p
 megteszi a magát v. a szolgálatot 51, 1
 megteszi: ez még ~ 45, 3
 megteszi: ez még valahogy ~ 51, 1
 megtilt vkitől vmit és vkit vmitől 42
 megtörik a szarva 170 p
 megtromfol (= megbosszul) 198, 2 p
 megússza: nem ússza meg ép bőrrel 145, 3 (1)

megutál 234 (9)
 megüt 232 (24)
 megüt: majd hogy a guta meg nem üti 101, 9 p;
 108, 1 p
 megüti a bokáját v. szárát 155 és p
 megüti a mértéket 194 p
 megüti: lapos guta ~ az erszényt 209, 2 és
 (hasonlóan) p
 megvallja a bűnt 203, 3
 magvallom 100, 1 p
 Megváltó 208
 megvár: nem várja meg a súlyát 191 p
 megver 237 (4)
 megver: szemmel ~ 202 p
 megveszekedik 226 (1)
 megvette már az ehettit? ad 246
 megvon(sz) 229 (21)
 megzaboláz, ~tat 173 p
 megzabolázás 173
 megszűroodik a foga 211 p
 megy: csatára ~ 190 és p
 megy: férjhez ~ 184
 megy: perbe ~ vkivel 196, 1 és p
 megy: végbe, véghez ~ 16, 5
 megy: végére ~ 213, 2 és p
 megy: véghez ~ 31 p
 megyek? (= mit tegyek?) 134 p
 méh (rovar): mint egy farka raj méh 116 p
 méh (testrészt): a te ~ednek temploma 59, 2 (3) p
 méhében hordoz vmit 161 és p
 meleg: addig verd a vasat, amíg ~ 106, 5 p
 meleg egy nap 58, 3
 melegedik 226 (7)
 melegség 241 (17)
 melenget: kígyót ~ a keblén 268, 4
 mellbedobással győz 199, 5
 melleszt: még meg sem fogta, máris ~i 168 és p;
 178, 2 és p
 méltóltassék, méltóztassék 93, 3 és p
 melyik fán terem? 206, 2 p
 mélység kútja 265, 2 p
 mén ló 233 (5)
 menj a pokolba 101, 6 p
 menj dolgozra 99 (6); 101, 6 p
 mennél inkább ~ annál inkább 122, 3 p
 ménkü (és Bernár) 125
 mente 257
 menten 'azonnal' (eredete) 71, 2
 menten-megy 71, 2
 menszen Isten 101, 1 p
 menyasszony: túl szép a ~ 184
 menyasszonytánc: elvonják a ~ot 200 p
 menny: se földön-se ~en 76, 1
 mennybekiáltó 56, 1
 mennydörgő-rázta 140

menyörgős: ki a ~ fityfene 54, 5 p
menyei Atyánk 205, 3; 208
menyei manna 249, 2 p
menyen-földön 76, 1 p
menyő 234 (11)
menyő: Benkő ~ ~ (összecsengetés) 89, 3 p
menyő: üsse meg a ~ 133
menyő: üssön a ~ beléd 101, 6 p
menyország 240 (5)
menyország: hetedik ~ 265, 1
mer: aki ~, az nyer 109, 1
mer: ha ~, ha nem ~ 107, 6 p
mer: ha ~em kérdezi 100, 4 p
mer: ha ~em tudakozni 92, 5 p
mer: hogy ~sz velem így beszélni? 92, 2
mér 234 (12)
mér: erszényt ~ 195, 3 és p
mered: kővé ~ 166, 1
méreggel elegyített ital 300 p
mérge: a hald ~ fullánkja 59, 2 (1)
mérge kígyó 115
merőn-merő 77; 80, 1 és p
merő oly nagy széllal? 92, 1 p
merre-merre? 87, 8
mert nem jött ki a lépés 108, 2
mert nem tehettem mást 108, 2
mert valahogy semmi sem jött össze 108, 2
mérték 234 (12)
mérték: egyenlő ~kel 260, 2
mérték: megüti a ~et 194 p
mese 239 (8)
mese habbal 61, 3
mese: nincs ~ ad 210
mesét mondjak zöld disznóról? 65
mester 234 (13)
mesterremek 182, 1 és p
mesterség 234 (14)
messze 233 (1)
messziről jött 234 (15)
metcek? (= mit teszek?) 134 p
metces? (= mit tesz?) 134 p
metcönk? (= mit teszünk?) 134 p
metél és vagdal kapcsolata 68, 1
méz: édes, mint a ~ 120
méz: eresztett ~ 290
méz: lépés ~ 120 p
mézes madzag 178, 2 és p
mézes-mázás 79, 2 p
mező: puszta ~ 114, 2 p
mézszel és tejfel 76, 1 p
mi a kő? 92, 4 p
mi a rosszabbnak 206, 1
mi a tatár! (= mi a csuda!) 92, 4, p
mi dolog ez? 92, 5
mi fán terem? 206, 2

mi gondod rá? 92, 2 p
mi haszna? 92, 2 p
mi jót hoz? 92, 1 p
mi közöd hozzá? 92, 2
mi lelt? 92, 5 p
mi ördög(öt)? 204 p
mi szél hozott erre? 92, 1
mi volt, és mi nem volt 87, 1 p
míg 106, 1 p
míg (fenyegetésben) 106, 4 p
míg a világ fennáll 106, 2 p
míg: addig..., ~ 106, 5 p
mikor: akkor..., ~ 106, 3 p; 106, 5 p
mindegy: édes ~ 288
minden áldott nap 54, 3
minden hájjal megkent 202
minden istenadta nap 54, 3
minden jó lélek dicséri az Istent 200 p
minden jót 139, 1 és p
minden követ megmozgat 166, 1
mindenek útjára búcsúzik v. jut 216 p2
mindenki tudja, hogy ... ad 95—96
mindentudó: az ember nem ~ 91, 3
minél ..., annál 122, 3
mint (használati kötőszó) 110
mint a huzat 130, 3
mint a pinto 130, 3 és p
mint a sicc 130, 3
mint a vöcsök 129
mint siket és néma 113, 3 p
mindegy nehéz álomból felszökent volna 122, 4 p
mintha 110; 122, 4
mintha leforráztak volna 122, 4 p
mintha megbolondult volna 122, 4 p
mirrix mirrix (= ném. mir nichts, dir nichts) 280, 3
Miskolc: kiment Miskolcra ad 212
miskolci béka 111 p
mit hallok? 92, 5
mit mondtam? 92, 3
mit nekem! 104, 8 p
mit parancsoltam? 92, 3 p
mit szólsz hozzá? 92, 5
mit tehetünk róla? 92, 2 p
mit van mit tennünk? 97 p
mível, mívelés (becsmérlő szavak) 66, 2 p
mível: nincsen mit mívelnem 97 p
mívelem (mint eufemisztikus ige) 140; 219, 2
mocsáros nép (= békák) 209, 1 és p
mocskol 234 (3)
mocskolódik vkivel (= nemi életet él) 66, 2 p
mocskosul (= szüzességét elveszti) 66, 2 p
mód és szín kapcsolata 68, 2 p
mód: út és ~ 76, 1 p
móddal és renddel 76, 1 p
módjára 111

módot keres v. talál vmiben 13, 2
módot lel vmire 13, 2
módra 111 és p
módjára 111 és p
Mohácsi nóta ad 234
Mohamed 132 p
mohikán: az utolsó ~ 283
mohó 242 (1)
mond: bajuszomra ~om 147 és p
mond: de mit ~ok? 92, 4 p
mond, és marad nyugodtan 272; 273
mond: hányszor kell még ~anom? 92, 3
mond: hitemre v. igaz hittel ~ 101, 2 p
mond: Isten(em)re v. lelkemre ~om 101, 2 p
mond: majd rosszat ~ok 133
mond: mesét ~jak zöld disznóról? 65
mond: mit ~tam? 92, 3
mond: most ~d! 137, 1
mond: pardont ~ 190 p
mond: szakállamra ~om 147 és p
mond: tisztességgel ~va 100, 4 p
mond: tisztességgel ~ván 66, 2; 98, 1
mond v. úgymond 95 és p
mond vminek és tart vminek kapcsolata 68, 1
mondanom sem kell 91, 5
„Mondottam, ember, küzdj, és bízva bízzál” 273
mordizom-adta 140
mordózom 140
morvai nadrág (= lábbilincs) 209, 2 és p; 214 p3
mos: kezét ~ 2 (1)
mosdás: vizet csak ~ra használ 160
mosdó 132 p
mosogat 67
mosott 236 (1)
mossa kezét (= ártatlanság jeleként) 260, 11 p
most itt állok megfürödvé 164
most légy okos Domokos 65
most mondd! 137, 1
most vagy soha 103, 2 (1) p
mostoha: gonosz ~ 184
mostoha sors 184
mostohán bánik vkivel 184
mostohán bánt vele a Természet 210 (hasonlóan) p
mozdul: a viláért sem ~ 54, 0
mozdul: nem ~ a nyelve ad 210
mozduljon, aki halálát várja 109, 2
mozog benne valami 158
mozog: és mégis ~ a föld 282
múl: elől ~ 9
múlik 46, 1
múljk el tőlem e pohár v. kehely 160
múlt: visszatekintés a ~ba 61, 2
múlt-on-múl 71, 2 p
munka 234 (16)

munka: ég a keze alatt a ~ 210
munka: ráver a munkára ad 211
muszka asszony (és a verés) 126 p
mutat: fűgét ~ 219, 1
mutat: karón varjút ~ 213, 3 és p
nád (mint búvóhely) 295 p
nád: hajlik, mint a ~ 111 p (variánsok)
nád: ingadozik, mint a ~ 110
nád: lenge ~ (átv.) 167 p
nád nő az orrban (a boros víztől) 160 és p
nád terem a gyomorban (a vizes bortól) 157 p
nádak, erek: illa berek ~ 295
nádas (mint búvóhely) 295 p
nádkerítés (erős, tartós) 295 p
nádméz 120 p
nadrág: az asszony viseli a ~ot 162
nadrág: berezel a ~jába 219, 3
nadrág: csetneki v. morvai ~ (= lábbilincs) 209, 2 és p; 214 p3
nadrágjába bocsát 219, 3 és p
nadrágszj: meghúzza a ~at 182, 2
nádszál (hasonlatban) 110
nagy: a ~ világon 54, 3
nagy cselédes gazda (= Isten) 208 p
nagy fa 243 (1)
nagy fába vágta a fejszét 144
nagy hirtelen és tüstént kapcsolata 68, 4 p
nagy kő esett le a szívről 166, 1
nagy szája van 149
Nagyasszonyunk 208
Nagybajom (helynév, tréfásan: *nagy bajom*) 89, 3
nagybecskerek (= fém 20 ft-os) 209, 2
naggyal edesebb, nemesebb, szebb, több 80, 4
naggyal inkább 80, 4
naggyal nagyobb 80, 4 és p
nagykövet: utazó ~ 57, 2
Nagynyereg ad 144, 2
nagyszerű halál ad 57
-nak, ~nek és váltótársai 21
-nál, ~nél (és középfok) 111 és p
nap: a felkelő ~ országa 59, 4
nap: adjon Isten jó ~ot! 93, 1
nap: jó ~ot kívánok 91, 1
nap: lemegy a ~ja 177 p
nap: lopja a ~ot 211 p
nap: meleg egy ~ 58, 3
nap: minden áldott ~ 54, 3; *minden istenadta* ~ 54, 3
nap: mint a ~ 131, 2
nap: nem lehet vele egy ~on említeni (hasonló) p
napfény: nyilvánvaló, mint az ~ 121 p
napal-éjjel 76, 1 p
napról-napra 75 p
napszám 245

napvilág: meglátja a ~ot 215
 narancs 114, 3 p
 ne adja Isten, hogy 101, 1 p
 ne áttallja 93, 3 és p
 Ne bánisd a magyart! 272
 ne búsulj (mint fenyegetés bevezetése vagy toldaléka) 99 (5)
 ne legyen az, hogy ... 101, 1 p
 ne neheztelje megtenni 93, 3
 ne restellje megtenni 93, 3
 néger: mint a ~ gyomrában 131, 1
 négykézláb mászik 76, 2
 négy-öt magyar 81, 1 p
 néha-néha 87, 8 p
 nehéz 232 (15)
 nehéz kenyér 159
 nehéz néven vesz 15, 3
 nehéz szülés 184; (átv is) 215
 neheze (= alfele) 219, 1 p
 nehezen teszi a szót 211 p
 nehezére vesz 40, 1
 neheztel: ne ~je megtenni 93, 3 és p
 nekem ilyen! 137, 1
 neki áll feljebb 38, 3
 nekiveselkedik ad 157
 nem (fn.): erősebb ~ 207
 nem a világ 99 (7)
 nem akarom az ördögöt a falra festeni, de ... 104, 2
 nem állhatom meg, hogy ... 99 és 99 (1)
 nem árulok zsákban macskát 187 p
 nem az én asztalom 163 p; ad 182
 nem bújhatok ki a bőrömből 168
 nem csoda, hogy ... 99 és 99 (2)
 nem elég az üdvösségre v. üdvösséghez 203, 2 és p; 299
 nem ér egy fabatkát 187
 nem fél az árnyékától 210 és p
 nem felejtí kigyó farka vágását 220, 2
 nem fér a fejébe 146, 4; 213, 2 és p
 nem fogad szót 10
 nem hajt vkire, vmire 2 (2); 286
 nem ijed meg az árnyékától 210 és p
 nem is kell magyaráznom 91, 5
 nem jó: a nemjóját 141, 2
 nem lehet vele egy napon említeni 210 (hasonló) p
 nem megmondtam százszor? 92, 3
 nem mindig papsajt ad 167
 nem nőtt be a feje lágya 146, 4
 nem rúghat labdába 199, 5
 nem takarodsz innen? 92, 2
 nem terem minden bokorban 167; 210 (hasonló) p
 nem vagyok jós, de ... 104, 2 p
 nem véletlen, hogy ... ad 95—96
 nem volt más lehetősége v. választása 97
 nem volt szíve hozzá 156, 1

néma 113, p 3; 235 (1)
 nemakarás 235 (2)
 nemcsak Budán tesznek bírót 197 és p
 nemcsak..., hanem ... is 104, 3
 nemessasszony: kompódi ~ 127 p
 nemesség 235 (3)
 német: töri a ~et 183
 nemlátó ad 219
 nemzeti lobogó ad 129
 nemzeti ruhadarab (= gatyá) 209, 2
 néne: én édes néném (mint kedveskedő megszólítás) 64, 1 p
 nép: Amorr ~e (= cigányok) 207 és p
 nép: mocsáros ~ (= békák) 209, 1 és p
 Nessus-ing 267, 4
 nestori kor 266 (lásd nesztori is)
 nesze neked! ad 137
 nesztori napok v. vénség 267, 9 p
 név: (az szent) Istennek neve dicséretesség 100, 10 p
 név: egri 192 p; ad 56
 név: Isten nevében 54, 2; 203, 1 és (összerántva) p
 név: vkinek nevét imáiba foglalja 203, 3
 név: vmilyen ~en vesz 5; 15, 3; 40, 2
 nevededen-nevededik 71, 2 p
 nevel: kigyót ~ a keblében 268, 4 p
 nevelés: spártai ~ 269 p
 néven (rokon funkciója a ~ként, ~képpen, gyanántal) 40, 1
 nevet 240 (19)
 nevet: egyik szemem sír, a másik nevet 148, 1
 nevet: fél fogra ~ 149 p
 néz: a pohár fenekére ~ett 5
 néz: ajándék lónak ne ~d a fogát 3, 2
 néz: ami nézi a ... 96, 1 p
 néz: ferde szemmel ~ vkire 148, 4
 néz: háttal ~ az égre (= hason fekszik) 211 p
 néz: jó szemmel ~ vmít 144
 néz: káposztás kertbe ~ (= bandzsít) 210 p
 néz: kétfelé ~ 38, 1
 néz: na ~d csak 99; na ~zék csak 99
 nézi, merre a torony hegye (= toronyíránt megy) 212 p
 nézze... ad 93
 nézze meg az ember 99 és 99 (3)
 nincs köszönet benne 213, 1 és p
 nincs mese ad 210
 nincs mit tenni 97 és p
 nincs otthon a macska, táncolnak az egerek 200
 nincs szíve hozzá 156, 1
 nincs többé kopasz fej ad 246
 ~nként ad 75
 No, de nekem ilyen? 133
 No, mondd már! 276
 No tessék! 2 (3)
 Noé bárkája, galambja 248, 3 p

nosza! 138 és p
nóta: elrántják a nótáját (= elverik) 200
nóta: Szent Dávid nótája 200
nóta: ugyanazt a nótát fújja 200
nótabéne 278
nótát húz v. von 200 és p
nőttest nő 71
nőtön-nő 67; 71, 2 p; ad 71

nyáj 118 p; (átv.) 180, 1
nyáj (= az egész emberiség) 59, 2 (1) és p
nyak 151; 243 (8)
nyak: itt van a ~am (= nyakamat teszem rá) 151 p
nyak: kitekeri a ~át 151 és p
nyak: meghosszabbítják a ~át 142; 205, 3; 217, 2 p
nyak: megnyújtják a ~át 3, 1
nyaka szakad 151
nyakába varr 151
nyakába veszi a várost 43, 2; 151
nyakába vet 151 p
nyakamat teszem rá 151
nyakán marad 151 és p
nyakára hág (= elkölt) 211 p
nyakát szakasztja 151 és p
nyakát szegi 151 p
nyakát tekeri (pl. igazságnak) 151 p
nyakon fog v. csíp 151 és p
nyakon önt 122, 4
nyakra-főre 76, 1 p; 151 és p
nyakravaló (= a hóhér kötele) 217, 2 p
nyál 232 (16)
nyál-fal 69, 1
nyár: vénasszonyok nyara 59, 1
nyárfalevél 114, 2 p
nyárfalevél: reszket, mint a ~ 111 p
nyargal: ráklábon 212
nyargal (jargal): száján v. szájára ~ 174 p
nyári kesztyű 58, 4
nyárfalevél 114, 2 p
nyáron 235 (4)
nyavalya 223 (8)
nyavalya: a ~ törje ki ad 101
nyavalyás 56, 2
nyavalyás (mint toldalék-mondatrész) 63
nyavalyás: szegény ~ (becsmérlő megszólítás) 64, 2 p
nyel: nyögve ~ 89, 1 p
nyél 227 (7)
nyélbe üt 5; 181 p
nyeldek: szemeivel ~ 148, 4 p
nyelv 113, 2; 149
nyelv: a ~ kötelei 262, 2 p
nyelv: ami a ~ére jön 191 p
nyelv: felvágják a ~ét 149

nyelv: megoldja a ~ kötelét 149 p
nyelv: megoldódik a ~e 149
nyelv: nem kopik a ~ 211 p
nyelv: nem mozdul a ~e ad 210
nyelvén van a szó 149, (hasonlóan) p
nyelvé befalja 149 p
nyelvet fog 149; 190 és p
nyer 243 (3)
nyer: aki mer, az ~ 109, 1
nyer: elintézt ~ 206, 2
nyer: pálmát ~ 199, 3 p
nyereg 224 (3); 233 (5); 235 (5)
nyereg (mint az uralomvágy jelképe) 175 p
nyereg: lehány v. levet a ~ból 199, 4 és p
nyereség 193 p
nyereséggel jár 193 p
nyerget rak vkinek a hátára 175 p
nyertes 235 (6)
nyíl 119 p
nyíl (istennyila helyett) 52
nyíl: Isten nyila 208 és p
nyíl nélkül való idegből lövöldöz 191 p
nyíl: repül, mint a ~ 110
nyilat húz v. von 195, 1 és p
nyilvában: hogy ~ szóljak 100, 3 p
nyilván és szemlátomást kapcsolata 68, 4
nyilvánvaló, mint az napfény 121 p
nyolcvan-tízezer ember (mint valószínűtlen kapcsolat) 81
nyom (fn.): *bottal ütheti a ~át* 178, 1 és p
nyom (ige): *az ágyat ~ja* 210
nyoma veszik 196, 2
nyomába hág 178, 1
nyomába lép 178, 1 és p
nyomában jár 178, 1
nyomát veszti 158 p
nyomon követ 178, 1; 196, 2
nyomorult fejem 146, 1 p
nyomorúság, szomorúság 89, 2 p
nyomtató ló 252, 1
nyomtató ökör 252, 1
nyögés 235 (2)
nyögve nyel 89, 1 p
nyugodalom: a mennyei boldogság nyugodalmára vizs 216 p 4
nyugodt: légy ~ (mint fenyegetés bevezetése vagy toldaléka) 99 (5)
nyugodt, mint a sűr 119 p
nyújt 242 (1)
nyújt: kezét ~ja vkinek 153
nyújtózik 237 (8)
nyúl (fn.) 118 p; 223 (11); 235 p
nyúl: gyáva ~ 169
nyúl: kiugratja a nyulat 169
nyúl: mint a ~ farka 131, 2

nyúl űzi az agarat (tréfásan) 169 és p
 nyúl (ige): darázsészekbe ~ 168 és p
 nyulak bocskora: felköti a nyulak bocskorát 169
 nyúlcipő: felhúzza a ~t 169; 210
 nyúz: ordít, mintha ~nák 110; 122, 4
 nyúz: rókát ~ (= hány) 211 p
 nyúz: ugyanazon bakot ~za 211 p
 nyúz-foszt 69, 1
 nyű és tép kapcsolata 68, 1
 obsit 194
 oculata alá vesz 211 p
 ocsmány 236 (1)
 oda: valahol leend a test, ~ ... 105 p
 oda se neki 99 (7)
 odább áll a löccsel 212
 odadobja a kesztyűt vkinek 199, 4
 óh ad 137
 ok: örömnünknek ~a 208
 okadásra kér vkit 196, 1
 okád: lágy pásztor előtt a farkas gyapját ~ 180, 1
 okos 232 (7); 236 (2)
 okos és eszes kapcsolata 68, 3 p
 okos: más kárán tanul az ~ 220, 2
 okos: most légy ~ Domokos 54, 6; 65
 okot vet vkire 48 p
 oktat vmihez és vmire 20, 5
 oláh: Szent Pál (és az ~ok) 125 p
 olaj 241 (17)
 olaj a tűzre 164 és p
 olcsó hús 229 (22)
 old: kerekét ~ 186 és p; 205, 3
 oldal 152
 oldal: erős v. gyenge ~a 145, 2
 oldal: kifakad az ~án 152 és p
 oldal: kifúrja az ~át 152
 oldalborda (= feleség) 207 és p; 248, 1
 oldalbordám 205, 3
 oldalcsont (= feleség) 207 és (körülírva) p; 248, 1
 olt vkibe vmit 181 és p
 oltalmaz: kitül v. melytől Isten ~zon 100, 7 p
 oltár: a rácsok ~a ad 119
 olyan..., mint 110
 olykor-olykor 87, 8 p
 -on, ~en, ~ön és váltótársai 22
 óra: jó órában legyen mondva 202; jó órában
 történik 202
 óra: tudjuk, hányat ütött v. ver az ~ 163 és p
 Orbán lelke 125 p
 Orbán süvege 162 és p
 orca: ál ~ 150
 orca: álorcájú ember 150 p
 orcájára hány, vet 16, 2; 150 p
 ordít, mint a sakál 110; ad 15
 ordít, mintha nyúznák 110; 122, 4

oroszlán 118 p; 234 (12); 236 (3)
 oroszlán: fogatlan ~ 57, 1
 orr 150
 orr: borsot tör vkinek az ~a alá 150 p (és hasonló)
 orr: fék szorongatja az ~ot 175 p
 orr: fenn hordja az ~át 15 p (hasonlóan)
 orr: jó ~a van 150
 orr: nád nő az ~ban (a boros víztől) 160 és p
 orr: nem lát tovább az ~ánál 150 p (hasonlóan)
 orr: tekeri az ~ot 150 p
 orránál fogva vezet 170 és (hasonlóan) p
 orrára köt vkinek vmit 275, 3 és p
 orrával szántja a földet 150 p
 orrot kap 150 p
 orrot kár teher 223 (18)
 ország: a felkelő nap ~a 59, 4
 országút: vén, mint az ~ 111 p
 orvosság 228 (7); 229 (5), (6), (12)
 os-mos 67
 ostoba és tompa kapcsolata 68, 3 p
 ostor 234 (6)
 ostor: Isten ~a 271, 3 és p
 ostor: körmön font ~ 56, 1
 oszt (kártyanyelv) 198, 2 p
 otrombaság 231 (4)
 otthagyja a fogát 149 és p
 ott: hol..., ~ 105
 ott vagyunk, ahol a mádi zsidó 105
 ott vagyunk, ahol a part szakad 105
 ottan-ottan (= néha) 87, 8 p
 otthagytott csapat-papöt 272
 öklel (= támad) 191 p
 ökör 122, 2 p; 236 (6)
 ökör (és ábécé) 123 p
 ökör alatt is borjat keres 170
 öl (fn.): Ábrahám ~e 59, 3
 öl-vág 70, 2
 öldő készség (= fegyver) 209, 2
 ölt: hogy egyik szómat másikba ne ~sem 98, 2 p
 ölyv 236 (4)
 öngölt vét 199, 5
 önt: agyon ~ 122, 4 p
 önt: forrót v. forró vizet ~ vki alá 164 p
 önt: nyakon ~ 122, 4
 ördög: 100, 9 és p; 208; 236 (5); 238 (4)
 ördög (majom képében) 296
 ördög (mint az ember ellensége) 301
 ördög bújlik belé 204 és p
 ördög: hét ~ 293
 ördög: hogy az ~be? 204
 ördög: hová az ~be? 206, 1
 ördög: hová ~be 204, p
 ördög és Isten kapcsolata 68, 2 és p
 ördög: Jób kétszín ~e 113, 1 p

ördög: ki az ~? 54, 5 p? 206, 1
 ördög: ki ~? 204 p
 ördög: köz ~ 204 p
 ördög: küldött ~ ad 57
 ördög: mi az ~? 54, 5 p
 ördög: mi ~? 204 p
 ördög: nem akarom az ~öt a falra festeni, de...
 104, 2
 ördög: paraszt ~ 204 p
 ördög pokol! 141, 1 és p
 ördög: pokolbeli ~ 204 p
 ördög: szegény ~ 57, 3
 ördög: talán az ~ bújít beléd 204
 ördög: vigyen el az ~ 101, 6 p; 204
 ördögadta 2 (3); 140; 204
 ördöge van 204
 ördögnek adja a lelkét 204 p
 ördögöt űz 204 p
 ördögül van 204 p
 öreg leány (és a gesztenye) 128, 2 p
 öregagyú: süket, mint az ~ 130, 1
 őriz 230 (7)
 őriz: az ágyat őrizi 210
 örök öröm 89, 1 p
 örökköl-örökké 85, 1 és p
 örökkön-örökké ad 57; 80, 2; 85, 1 és p
 örökkül-örökké 80, 2
 örök(ös) hazába visz 216 p 4
 örül 234 (6)
 öröm: a mennyei boldogság örömére visz 216 p 4
 örömet lő 193 és p
 örömet ürömmel elegyít 89, 2p
 örömnünknek oka 208
 örül, örvend és vigad kapcsolata 68, 1
 örül vmin, vmiről és vmit 22, 1
 örül vmin és vmit 22, 6
 örül vmiről, vmin, vkinek (vminek), vmit 29
 örvény: az éjszaka ~ei ad 177
 őrszi légy 168
 összecimborál 180, 2 p
 összecsépel: úgy ~lek, hogy... 108, 1
 összedugja a kezét (= tétlenkedik) 153 p
 összeeszik: ... mintha minden összeesküdött vol-
 na ellenem 122, 4
 összehúzza a bagariát: 195, 3
 összeigazítja a hiút 200 és p
 összejön: mert valahogy semmi sem jött össze 108,
 2
 összemegy (a tej és átv.) 159 és p
 összeszűri vkivel a leveit 219, 2
 összetett kézzel ül 210 és p
 összetör, mint a cserepet 119 p
 összevet: vállakat ~ 152
 ösztön 236 (6)
 ösztön ellen rugdalózik 180, 2 és p; 264, 3

öszvér 118 p
 öt-hat (mint összecsengető pár 81, 1 és p
 ötlik: tőrbe ~ 178, 1 p
 ötödik kerék 142; 205, 1
 ötvenet vágat rá 214 p 3
 övön aluli ütés 199, 5
 őz 169
 özőnvtz 73, 2 p; 236 (7); 248, 3 p
 pad: két szék között a ~ alá esik 163
 pad: hosszú ~ra von 294
 padlóra küld 199, 5
 pajtás: kenyeres ~ 57, 1
 pajzs: kereszténység ~a 191 p
 Pál: Szent ~ (és az oláhok) 125 p
 Pál: tudja ~, mit kaszál 89, 3; 109, 1 p
 palacsinta: húsos ~ 61, 1
 palástol 162
 palaszk: taraszk ~ (összecsengetés) 89, 3 p
 pálcá: száz pálcát megolvas vkin 214 p 3
 pálcás fiú ad 280
 pálfordulás 264, 1
 Palkó (mint lónév) ad 171
 pálma (mint versenytű) 199, 3
 pálmát nyer 199, 3 p
 pálya: könnyű a ~ széléről bekiabálni 199, 5
 pálya: lesöpri a pályáról 199, 5
 pályafutás 199, 3 p
 pályafutás vége 216 p3
 pályát fut 199, 3 p
 pályát nyer 199, 3
 panaszkodik: fűnek-fának ~ ad 202
 pap 223 (13); 237 (1)
 pap húga: tele vagy titokkal, mint a ~ ~ 113, 1 p
 pap sajtja 159 és p
 pápa (és Róma) 127 p
 pápaszem ad 57
 papok 298
 papság 237 (6); 240 (7)
 papsajt: nem mindig ~ ad 167
 papucsseg: a ~et is megenné 210
 papzsák: telhetetlen ~ ad 202
 pára: ... mint füst és ~ 121 p
 pára: szegény ~ 57, 3
 paradicsom (= édenkert) 237 (2); 248, 1; 248, 6 p;
 262, 8 p
 paradicsom: ma velem léssz a ~ban 262, 8 p
 parancsol 228 (4)
 parancsol: mit ~tam? 92, 3 p
 parancsoló: ura és ~ja 207
 parancsolást megfogad 10
 parancsot megszeg 12, 2
 paraszt ember (mint az árvíz) 128, 1 p
 paraszt ~ haraszt (összecsengetés) 89, 3 p
 paraszt ördög 204 p

paraszti: sült ~ ad 56
paraszti 237 (3)
pardont mond 190 p
paripára ragad 172 és p
párna 238 (4)
paróka torja (procuratoria helyett) 89, 3
párom: édes ~ 184
part (tengeré) 122, 2 p
part: ott vagyunk, ahol a ~ szakad 105
párt: elhajlás a ~ vonalától 61, 2
párt: vkinek ~ját tartja 47, 1
párta (= hajadon) 207
pártában marad 184
partot ér 177
pásztor 237 (4)
pásztor: a jó ~ 180, 1
pásztor: egy akol, egy ~ 180, 1
pásztor: lágy ~ előtt a farkas gyapjat okádik 180, 1
pásztor: lágy ~ után gyapjat rúg a farkas ad 237
pásztor nélkül eltévelyednek a juhok (átv. is) 180, 1
pásztor nélkül maradt juhok 118 p
patai szűr 127 p
páter: lassan ~ a kereszttel 203, 3; 298
patkó 243 (2)
patkó: elrúgja a ~t 44, 4
Patkó föld ad 144, 2
patróna: Magyarország patronája 208
pattan: lóra
pattant 242 (2)
pattant: tűzről ~ 56, 1
páva 117 p
páva: gyűlöli, mint kígyó a pávát 115 p2
pávamadár 117 p
példát vesz vkitől, vmitől, később: vkiről, vmiről
15, 4; 24, 1
pelyva (átv. is) 180, 2
pendül: egy húron ~nek 200 és p
penget 234 (3); 243 (5)
penget: más hűrokat ~ 200
penitenciát tart vmiről 19
penna (= írnok); vármegye pennája 207 és p
péntek 132 p
pénz 235 (3); 237 (5)
pénz: élére rakja a ~t 187 és (hasonlóan) 187 p
per: szék elé veti a ~t 196, 1 p
perbe megy v. száll vkivel 196, 1 és p
periódik 226 (5)
per-patvar 74, 2 p
pesti (beste helyett) 66, 2 p
pesti lélek 65; 89, 4
pesti lélek 66, 2 p
Péter lepedőjébe esik (= katolikus hitre tér) 203, 4
és p
phoenix 117 p
piacgazdaság 275

piaci légy 168
Pilátus macskája ad 260
Pilátushoz vacsorára 216 p 5; ad 260
pilis 237 (6); 240 (7)
pillangó: éjjeli ~ 57, 2
pillantás a jövőbe 61, 2
pinty 132 p
pinty: mint a ~ 130, 3 és p
pipás vagyok ad 175
pislog, mint a kocsonyába fagyott varasbéka 115
p2
piszkál: darázsfszék ~ 168 p
piszkít: maga fészkébe ~ 211 p
piszkít: saját fészkébe ~ 168
piszok: egy ~kal 164
pofa 150
pofa (és csizmatalp) 128, 1 p
pofa: lesül a pofájáról a bőr 150
pofára esik 150
pofon: úgy ~ vágjak, hogy ... 108, 1
pogácsa: bikkfa ~ (= botütés) 159 és p; 209, 2
pogány: sült ~ ad 56
pohár 223 (14)
pohár: a ~ fenekére néz 5; (hasonlóan) 211
pohár: betelt, kicsordul a ~ 160
pohár: falra teszi a poharat 160
pohár: keserű ~ 160
pohár: megfojtandó egy ~ vízben 160
pohár: megissza a poharát 261 p
pohár: múltjék el tőlem e ~ 160 és (hasonlóan) p
pohár: vihar egy ~ vízben 160
pókháló (a világ mint ~) 128, 2 p
pokol 237 (7)
pokol: a ~ minden kínja 108, 1 p
pokol árnyéka, torka, útja 59, 3
pokol: hol a ~ba? 54, 5 p
pokol: hol a ~ban? 206, 1
pokol: malom a ~ban 119 p
pokol: most menj a ~ba 101, 6 p
pokolbeli ördög 204 p
pokróc 237 (8)
polcon áll 163
polyvát bocsát szélre (átv.) 180, 2 p
Ponciustól Pilátusig 247, 2
pongyola: alma pongyolában 61, 1
pont: érzékeny ~ 145, 2
pont ez hiányzott 91, 4 és p var.
pontosság a királyok erénye ad 271
ponty: tátog, mint a ~ 115 p
popa 43, 1
por: apró ~ 120 p; 257, 1 p
por és hamu kapcsolata 68; 68, 2
por és hamu (különleges jelentésben) 68, 5
porázon fut; vezet 170; egy ~ folyik (= fut) 170 p
porosz: a ~ királyért ad 275

poroszka (16) 233 (5); 244 p
 poroszkálás (a betanított ló egyik jármódja) 244 p
 port hint v. rüg vkinek a szemébe 148, 4
 porta: nem lakik egy portán vkivel (= nem tart
 vele) 163 p
 póru jár 38, 2 (5)
 postaút: egyidős a ~tal 111 p
 pozsonyi hóhér 127 p
 pök (= köp) 149
 pöki a markát 154 és p
 pököd 232 (27)
 pördít 238 (5)
 pör-patvar 74, 2 p
 préda 193 p
 prédikál: vizet ~ ... ad 216
 prédikátor 298
 prédikátor (és a gyertya) 128, 2
 prés 122, 2 p
 présel sajtolt ki vkiből vmit 181 p
 Princis Pál (principális kiforgatása) 89, 3
 próbakőn vizsgált 182, 2
 próbakőre von 182, 2 p
 próbált arany 290 p
 próbált: hétszer ~ 166, 2
 próbáltatott ezüst 56, 1; 290 p
 próbára vet 198, 1 és p
 produkálja magát 241 (16)
 prókátor: fogadatlan ~ ad 196
 pőrűcsőg: mintha a bolhát [hallaná] ~ni 124, 2
 pucolj! (= takarodj!) 53, 1
 pulykaméreg: elfutja v. előnti a ~ 168
 punktum: ezt akarom, és ~! 103, 1
 púp: úgy kellett ez nekem, mint hátamra a ~ 110
 purgatórium 237 (2)
 puska 119 p; 237 (9)
 puska: kisüti a puskát 191
 puska: megfojtja a puskát 191 p
 puskaport szagol 194 p
 pusztá malom 234 (6)
 pusztá malomban hegedül 200; 211 p
 pusztá mező 114, 2 p
 pusztít 243 (10)
 pünkösdi király 201 és p

 rá se ránts! ad 152
 rab 238 (1)
 rab: halál ~ja 59, 3 p
 rabolton rabol 71, 2 p
 rabszolgánál rabszolgább 80, 3 p
 rácsok oltára ad 119
 rács mögé kerül 214 p 3
 ráér 45, 3
 ráfelel 195, 1 és p
 ráfog vmit vkire 196, 2 és p; 232 (28)
 ráforrt a gégédre 300 és p

rág: szájába v. fülébe ~ 43, 1; 161
 ragad 241 (14)
 ragad: lóra ~ 6, 2; 172 és p
 ragad: paripára ~ 172 és p
 ragad: tőknék nem ~ tövis oldalára 114, 2 p
 ragadomány 193 p
 ragados francia módi (= vérhaj) 219, 2 p
 ragadozó borostyán 114, 2 p
 rágja a szívet 156, 2 p
 rágós húsnak híg a leve (közmondás-paródia) ad
 245
 rágott 43, 1
 rágott falat 161 p
 rágton-rág 71, 2 p; 71, 3 p
 rajméh 116 p
 rajta! (mint biztató szó) 133; ad 137; 138 és p
 rak: fészket ~ 168
 rak: tüzet ~ 2 (1)
 rák: hátrafelé megy, mint a ~ 115
 rák: hátra mászik, mint a ~ 115 p 3
 rák: hogy a ~ok a vetésre ne menjenek 108, 3
 ráklábon jár 168 és (hasonlóan) p
 ráklábon jár v. mászik v. nyargal 212 és p
 rák módon mászik 168 és (hasonlóan) p
 rák: szemérmes, mint a sült ~ 115 p3; visszamá-
 szik, mint a ~ 115 p3
 rakás: egy ~ szerencsétlenség 66, 2 p
 rakat: vkinek farára ~ja a somfa gerendákat 214
 p3
 rakéta: elszabadult ~ 57, 1
 ráklábon jár v. mászik ad 4, 1
 rakodik: hír nélkül ~ 218
 rálépsz a fejedre (= csüggedt vagy) 210 p
 rámára húzza v. rántja a bőrt 182, 2
 ráncba szed 15, 1; 162 és p
 rándít: vállat ad 152
 ránt: kardot ~ 2 (1)
 ránt: rá se ~s! ad 152
 ránt: rámára ~ja a bőrt 182, 2
 rántás 238 (2)
 ráró 117 p
 ráteríti a vizes lepedőt 163 és (hasonlóan) p
 rátesz: jobb karomat teszem rá 153 p
 rátesz: nyakamat teszem rá 151
 ravasz (= róka) 169 p
 ravasz: agg ~ 238 (3)
 ravasz elméjű 169
 ravasz róka 58, 1
 ravasz: sok lika vagyon az ~nak 169 p
 ráver a munkára ad 211
 reá felel 195, 1 p
 recsenyédi kutya ad 118
 redőny: lehúzzhatjuk a ~t 183; 187
 rege (és tyúk) 123 p
 réges-régi 80, 1 és p

rejteget 238 (5)
reked: törbe ~ 178, 1
remek (= darab) 182, 1
remekel (= darabol) 182, 1
remeket bead, csinál, készíti 182, 1 és p
reménykedve reménykedik (= rimánkodva rimánkodik) 71, 1 p
rémhír: nem akarok ~eket terjeszteni, de ... 104, 2
rendben van a szénája 167 és p
rendről-rendre 75 p
répa és retek kapcsolata 68, 2 és p
repül, mint a nyíl 110; 119
rés: ember kell a ~re 192 p
résen áll 192 p
résen van 150
résen van a füle, elméje 150 p
rest 229 (9); 240 (4)
rest kéz 232 (14)
rest és tunya kapcsolata 68; 68, 3 p
restell: ne ~je megtenni 93, 3
restség 238 (4)
rész: kikapja ~ét 51, 3
részeg, mint a disznó 130, 1
részeg: inni ittam, de ~ nem vagyok 104, 2
reszket, mint a fagyos kocsonya 120 p
reszket, mint a nyárfalevél 111 p
reszket, mint a nyárlevél 114, 2 p
reszkető kéz 232 (14)
reték és répa kapcsolata 68, 2
retes: tűrős ~ 61, 1
retesz alatt turt (átv. is) 163 és p
retteg (retten) vkitől (vmítől), vmin, vkit (vmít) 30
rév: amit a ~en nyer, elveszti a vámon 195, 3
révbe jut 177
révpartra kivisz 177 p
réz: elhányja a rezet 219, 3 p
rézangyal: a ~át 141, 2 p
rezet hány(at) 219, 3
rí 122, 4 p
riadó! 53, 2
rideglegény 207
ritka jó szív 156, 1
ritka, mint a fehér holló ad 117
ritkaságok ritkasága 60, 4 p
rittig (= ném. richtig) 280, 1
rohadt sarok ad 57
róka 169; 238 (5)
róka: egy rókáról két bőrt 169
róka: ravasz ~ 58, 1
rókácska: veres ~ (= arany pénzdaráb) 209, 2 és p
rókát nyúz v. szagat (= okád) 169 és p; 211 p
rókázik (= okád) 169
Róma 238 (6)
Róma (és a pápa) 127 p
ront-bont 69, 1

rosseb: mi a ~nek 206, 1
rosta 238 (7)
rosta: a bőre rostának se lenne jó (a sok szúrás miatt) 217, 3
rosta: átlát v. keresztüllát a rostán 44, 3; 292
rosta: szita s ~ szegen függ 163 p
rosta: vak ember az, aki a rostán által nem lát 3, 2
rostál (= megtárgyal) 180, 2 p
rostának se volt jó a bőre 108, 1 p
rostával hord vizet 163 p
rossz 238 (8)
rossz bolt 187
rossz disznó (mint toldalék-értelmező) 63 p
rossz fát tesz a tűzre 211 p
rossz lóra tesz 199, 5
rossz: majd ~at mondok 133
rossz néven vesz 5; 40
rossz órában 202
rossz pénz 237 (5)
rossz szemmel néz 148, 4
rossz vért szül 156, 4 és p
rosszul jár 38, 2
rosszul jár a lap 198, 2
rothaton-rothad 71, 2 p
rovásra hazudik 195, 2
rőzsa: Hebron rőzsája 207 és p
rőzsa: titkos értelmű ~ 208
rőzsaszínű szemüveg 162
rozsa 222 (7)
„Rőzsi, megvetlek” 273
rövid: a ~ebbet húzza ad 180
rövidebb elől a szoknyája 205, 1
rövidebb: elől ~ lett a szoknyája 215
rudat hány 199, 2
rúg: farba v. (eufemisztikusan) falba ~ 152 és p
rúg: port ~ vkinek a szemébe 148, 4
rúgás 233 (5)
rugdalózik: ösztön ellen ~ 180, 2 és p; 264, 3
rúghat: nem ~ labdába 199, 5
rúgja a hámfát 176 p
rúg-kapál 69, 1
rugódozik 236 (6); 239 (2)
ruha 238 (9)
ruhadarab: nemzeti ~ (= gatyá) 209, 2
ruháját nem veti festőbe érte 213, 2 és p
ruházat 162
rútt: maga fészkébe ~ 211 p
rühes eb 118 p

sáfárkodás talentumokkal 260, 9
saját fészkébe piszkít 168
saját kezemmel tapinthatam 54, 1
saját szememmel láttam 54, 1
sajnál: ne ~ja megtenni 93, 3 és p
sajnálom szegényt ad 62

sajt: *pap* ~ja 159 és p
sakál: ordít, mint a ~ 110; ad 15
salamoni ítélet 255, 3 p
samaritana asszony: a ~ *ura* 263, 2 p
sánta 223 (20)
sánta eb 226 (1)
sár 228 (12)
sár a fazekas kezében 182, 2 és p
sár: állja a sarat 192 és p
sár: megállja a sarat ad 4, 4; ad 190
sár: tengelyt dagaszt a ~ ad 186
sárba süllýed a szekér 186 és p
sarc 238 (1)
sárga csikó (= arany pénzdarab) 209, 2
sárga föld (= sár) ad 216
sárga föld: leissza magát a ~ig 160
sarkantyú 240 (4)
sarkantyú (= szárnyasállat villás mellcsontja) 201
sarkantyú: eb a lelke ezüst ~ja 141, 3 p
sarkantyú (és homlok) 124, 1 p
sarkantyú: lelki ~ 175 p
sarkantyúz 233 (5); (átv.) 175 p
sarkára áll 155
sarkcsillag (a prostituáltak beceneve) 57, 2
sarló (tévesen) *tarhó* (helyett) 244 p
sarok 155
sarok: ezen a sarkon fordul meg 155
sarok: hátra köti vkinek a sarkát 155; 202
sarok: hátul kötöm a sarkad ad 4, 3
sarok: rohad ~ ad 57
saru 228 (2); 232 (4); 239 (1)
sas 117 p; 239 (2); 241 (11)
sás 239 (3)
sáska 116 p
sáska: a sáskák ... mint felleg 121 p
sáskák 265, 2 p
sátor: Isten ~a 208 és (hasonlóan) p
sátor: kiköltözik ~ából (= meghal) 216 p 3
sátor: leteszi a test ~át (= meghal) 216 p 3
sátorfa: felszedi a sátorfáját 212 és p
sátorfa: szedi a sátorfáját 163
savanyú a szőlő 268, 6 és p
se égen, se földön 76, 1
se inge, se gallérja ad 162
seb 237 (3)
seb: régi ~eket felszaggat 145, 2
sebaj 99 (7)
sebbel-lobbal 74, 2 p; 76, 1 p
segédfogalom: halvány segédfogalom sincs 54, 7
segél: úgy ~jen 101, 4 p
segél: Isten úgy ~jen 66, 1; *István* úgy ~jen 66, 1
segéljen: (engem) úgy ~ 136, 2 p; úgy se! 136, 2 p
segg 235 (5)
sej ad 137
selyemszál 236 (3)

semminél (is) *semmibb* 80, 3 és p
semmirekellő (mint toldalék-értelmező) 63 p
semmíttevés: *édes* ~ 282 (hasonlóan) p
seprőjére jut 160 és p
seregek ura 208
sérelmet sérelemhez ad 75 p
sért 240 (21)
sért: vérig ~ ad 15
serte: a kan *sertéje* 118 p
sertésfonal (amit a legelő disznó orrába húznak, itt átv.) 170 p
Sevarnadze levelét megírta 273
sicc: mint a ~ 130, 3
siet 230 (10); 239 (4)
síkat-ríkat 69, 2
siket 113, p 3
simán veszi az akadályokat 199, 5
Simon bíró (= úrhatnám asszony) 207 és p; 280, 2 és p
Sion hegye 257, 7 és p
síp: a természet ~ját nem tudja tartani v. szorosan tartja 219, 3 és p
síppal-dobbal 76, 1 p
sír (fn.): megfordul a ~jában 213, 2
sír (fn.): nyugodt, mint a ~ 119 p
sír: egyik szemem ~, a másik nevet 148, 1
síralmak v. *síralomnak* völgye 257, 4 és p
síralom völgye 59, 3
síratja a hájat (= csikorog, a kerék és tengely) 186 és p
sírat: ... mint ki az anyját ~ja 122, 1
sí(r)-rí 69, 2
sisak 222 (2); 239 (5)
sisak: kegyelem ~ja 59, 2 (1) p
siserahad 253
siserehad ad 253
sívás-rívás 69, 2 p
sívó oroszlán 118 p
sívó sólyom 58, 1
skorpió 116 p; 239 (6)
smafu (= fr. je m'en fous = ném. schmafu) 281, 1
sneff (= szalonka) 117 p
só 232 (10)
só: kenyeret és ~t eszik vkivel 159 p
sóbálvánnyá válik ad 210
sóhajítás: a ~ tartja benne az életet 210 p
sok 239 (7)
sok: ami ~, az ~ 109, 1
sok, *ami sok* 109, 1 p
sokadalom (= vásár) ember nélkül 124, 2
sokkal inkább 80, 4
sok-sok (fokozó értelemben) 87, 5
sok-szamos 81, 4 és p
sólyom 117 p; 223 (1)
sólyom: *sívó* ~ 58, 1

somfa gerenda: vkinek farára rakatja a ~ gerendá-
kat 214 p3
somma: hogy egy sommába foglaljam 98, 2; *egy*
sommába 98, 2; ~ *szerint* 98, 2 p
sorakozó! 53, 2
sorál-morál 69, 1
sorba' (és csorda) 124, 1 p
sorba megy, mint a falusi bíróság 197
sovány (konkrét és absztrakt jelentés) 129
söpör: mindenki ~jön a maga háza előtt 163 p
söpör: szőnyeg alá ~ vmit (átv. is) 163 és p
sőrecet 129
sőrény 233 (5)
sötét van, mint a kos szarvában 131, 1; *mint a né-*
ger gyomrában 131, 1
sötét van, mint egy alagútban, barlangban, kriptá-
ban 131, 1
sővény 226 (1)
spanyolviasz: fehér ~ (= takony) 211 p
spártai nevelés 269 p
strázsát állít: 190 p
strucc (fejét homokba dugja) 168 p
suba 287
subafa alá von 214 p3
subán gubát cserél 287
sugár 227 (9)
sűg-bűg 69, 1
súly: nem várja meg a ~át 191 p
súlycsoport: nem tartoznak egy ~ba 199, 5
sulyok 227 (1)
sulyok: elveti a sulykot ad 8
süket 239 (8)
süket fülekre talál 205, 1
süket, mint az öregagyú 130, 1
sül vkin 159 és p
sült galamb 159 és p
sült galambot vár 211 p
sült kappan 232 (12)
sült paraszt ad 56
sült pogány ad 56
sült rák 115 p3
sült számár ad 56
sült vak ad 56
süllyed ld. belesüllyed
süörg-forog 70, 2
süt-főz 69, 2
süveg 287; 239 (8)
süveg: feltette az Orbán ~ét 162 és p
süvegel 162
süveget vet 162 és p
sybarita: rút ~ ház 269

szab 229 (13)
szabad a vásár 187
szabad madár 117 p

szabadít: kezébe, kezéhez ~ 16, 1
szabadítják a vásárt 187 p
szablya 229 (24)
szag 227 (5)
szag: új fazék megtartja első ~át 119 p
szagol: alulról ~ja az ibolyát 216
szagol: puskaport ~ 194 p
száj 113, 2 p; 149; 240 (1)
száj: a ló ~át fordítja v. tartja v. téríti v. vissza-
vonja 174 és p
száj: a lovat ~án viseldegéli; a lovat ~ára bocsátja
ad 174
száj: bedugja, befogja, betapasztja, betömi a ~át
149 és p
száj: befogja a ~át 149 és p; 211 p
száj: fogd be a szádat 142
száj: kisajtolja ~ából az igazat 181 p
száj: legörbült a ~a 289
száj: nagy ~ja van 149
szájába rág vkinek vmit 43, 1; 161 és p
szájából veszi ki a szót v. beszédet 149 és p
száján hordoz (lovat): 174 p
száján nyargal 174 és p
száján tart (lovat) 174 és p
száján viseldegel 174 p
szájára bocsát v. ered v. ereszt 174
szájára nyargal 174 p
szájbarágás 43, 1
szajkó 117 p
szakács 231 (5)
szakad 243 (8)
szakad: ha törik, [ha] ~ 107, 4
szakad: magva ~ 161 és (variánsokkal) p
szakad: nyaka ~ 151
szakadt: fától ~ ad 167
szakáll 147
szakáll (a frazémákban) 147
szakáll (= férfi) 207 és p
szakáll: kecskebak ~a 118 p
szakállamra mondom 147 és p
szakaszt: nyakát ~ja 151 és p
szál: egy ~at se félj 54, 4 p
szál: egy ~at sem térül 206, 1 p
szál haj: több, mint amennyi ~a van 147
szalai kasza 127 p; 180, 2
szalaszt egyet, hazugnak való 219, 3
szálfa 240 (2)
szálka 240 (3)
szálka vkinek a szemében 251; 260, 3
száll: fejébe ~t 146, 4
száll: lába szárába ~t az esze 210 és p
száll: perbe ~ vkivel 196, 1 és p
száll: táborba ~ 189 p
szállás-hálás 69, 1 p
szállók az úrnak ad 93

szalma: mint szalmának tüze 121
szalmaláng: ... mint a ~ 121
szalmatűz: ... mint a ~ 121 p
szalonna 226 (1); 232 (28)
szalonna: kutyából nem lesz ~ 170
számán tart 36; 44, 1; 146
számár 118 p; 170; 225 (3); 226 (14); 233 (5); 240
(4); 241 (6); 244 p
számár (és gyöngyfüzés) 123
számár (és lant) 123 p
számár: sült ~ ad 56
számár: tudatlan ~ 170 p; világ számára 170 p
számárbögte 240 (5)
számárcsont 253 p
számárrívás 240 (5)
számát adja vminek 44, 1
számát veszi 12, 1
számba jön 39
számba se jön 39
számba se vesz 39
számba vesz 39
számon kér 44, 1
számon tart vmit 14, 6; 44, 1
számot ad vmiről 14, 5; 44, 1
számot kíván 44, 1
számot tart vmire 14, 6
számot tesz vmiről 14, 5
számot vesz 12, 1
számot vesz vkitől 14, 4
számot vet 14, 3
számot vet: gazda nélkül vet számot 292 és p
szanaszéjjel 85, 1
szanaszéj 85, 1
szán-bán 69, 1
szándék: feltett ~ 199, 2 és p
szánja-bánja bűneit 203, 3
szánt: orrával ~ja a földet 150 p
szánt vkin v. vkinek a nyakán 180, 2 és p
szántás 113, 1 p
szántás-vetés 70, 1 p
szántó vasból fegyver 259, 3 p
szántó-vető 70, 1 p
szánt-szándékból 85, 1 és p
szántszándékkal 58, 1; 85, 1 és p
szánt-vet 70, 1
szapul szennyes ruhát, szennyest (átv. is) 164 és p
szár (testrész) 155
szár: megüti a ~át 155 p
szárába szállott az esze 210 p
szárad és aszik kapcsolata 68, 1
száradó gyümölcs: száraz fának ~e (= akasztott ember) 217, 2 p
szarahora 88, 3
száraz dajka 161 p
száraz fa (= akasztófa) 217, 2 p

szárazon és vizen 74, 1 p
szárcsa 237 (6); 240 (7)
szarik 237 (4); 275, 1
szarka 240 (8)
szarka: csörög a ~, vendég jön 202 és (hasnolón) p
szárny: szelek ~án 60, 2; 257, 5 és p
szárnya szegett madár 117 p
szárnyát megnyírja 168 p
szárnyát szegi 168
szárnya bocsát v. kel 168 és p
szaros gyermek 222 (6)
szarv: letörik a ~át 170 és p
szarv: megtörik a ~a 170 p
szarv: mint a kos ~ában 131, 1
szarva között keresi a tőgyét 170 és p
szarvas: szomjú ~ 257, 2 p
szarvat emel 170 és p
száz szónak is egy a vége 81, 2 és p; 98, 2 p
százszor és ezerszer 81, 3 és p
százszor: nem egyszer de ~ 81, 3
százszemű Árgus 267
százannyi: Isten adjon ~t 93, 2 p
száz és száz 87, 5
száz: ha ~ lelke volna is... 107, 3 p
száz pálcát megolvass vkin 214 p 3
százszor: nem megmondtam ~? 92, 3
-sze, ~sza (a felszólító mód toldaléka) ad 138
szebben 240 (9)
szebbnél-szebb 80, 3 és p
szebeni kép 203, 4 és p
szebeni szűcs (hosszabb magyarázattal) 128, 2 p
szed: fejüket ~ik 217, 2
szed: ráncha ~ 15, 1; 162 és p
szedett fa 114, 2 p; szedett szőlő 114, 2 p
szedi a sátorfáját 163 és p
szedtevette 140; 141, 1
szeg (fn.) 240 (10)
szeg: hitet ~ 12, 2; kedvét ~i 12, 2; szárnyát ~i 168; szavát ~i 12, 2
szegen függ 163
szegény 56, 2; 240 (11)
szegény (mint toldalék-mondatrész) 63
szegény (= szegény ember) 228 (6)
szegény árva fejem 146, 1
szegény atyjafia ad 62
szegény ember vízzel főz, s még az ág is húzza (közmondás-paródia) ad 245
szegény fejem 57, 3; 146, 1
szegény Lázár 262, 7
szegény magam 146, 1
szegény, mint a bőjti dudás 113, 1 p
szegény nyavalyás (becsmérlő megszólítás) 64, 2 p
szegény ördög 57, 3
szegény pára 57, 3
szegény s boldog 79, 2 p

szegény: sajnálom ~t ad 62
 szegény számár 89, 1 p
 szegénység 232 (14)
 szegyet út a fejébe 146, 4 és p; 196, 2 és p
 szeggik (= török) 243 (8)
 szegre-végre 76, 1 p
 szégyell 240 (12), (15)
 szégyen 240 (12)
 szégyenbe esik 15, 3
 szégyenlő test 219, 1
 szégyent vall 8; 226 (10)
 széjjelhány 257, 1 p
 szék: bőrért ~re vonják 145, 3 (1) p
 szék elé veti a pert 196, 1 p
 szék: két ~ között a pad alá v. (régén) a földre esik
 163 és p
 székében hagy 275, 6 p
 szekér 240 (2), (13); 241 (2)
 szekér elakad v. sárba süllyed 186 és p
 szekér: megtéríti a szekeret 186 és p
 szekér: tüzes ~ 255, 5 p
 szekérháton bujdosik 186 és p
 széket ül (peres ügyben) 196, 1 és p
 szekrény: a szív ~e 59, 2 (3) p
 szekta: vkinek szektáját tartja 47, 1
 szél 240 (14); 257, 1
 szél: lába alatt tüskét kerget a ~ 217, 2 p
 szél: merre oly nagy ~el? 92, 1 p
 szél: mi ~ hozott erre? 92, 1
 szél: ... mint ~ után futni 122, 2
 szél: ... mint szelek, gyorsak 121 p
 szél: nem ijed meg a maga szelétől 210 p
 szél: polyvát bocsát ~re 180, 2 p
 szél: talpa alatt elfúj a ~ 205, 1; 217, 2 p
 szél: talpa alját ~ fújja 217, 2 p
 szél: tudja, honnan fúj a ~ 177 és p
 széle-hossza 74, 2 p
 szelek szárnyán 60, 2; 247, 1; 257, 5 és p
 szelence: ír és ~ odalett 182, 3 p
 széles e világon; a széles világon 54, 3; 58, 2
 szelet bocsát 219, 3 p
 szélhámos ad 176
 szellet: hét ~ek 293
 szélnek ereszt ad 4, 4
 szélszárnnyon 257, 5 p
 szélvész 73, 2 p; 240 (5)
 szem 113, 2; 148; 240 (3)
 szem: beköti, elhomályosítja, eltakarja a ~ét
 vkinek 148, 3
 szem: cigány ~mel 148, 4
 szem: csupa ~ és fül 147, 1
 szem: debreceni ~e van ad 148
 szem: egyik ~em sír, a másik nevet 148, 1
 szem előtt tart 148, 4 p
 szem: ferde ~mel néz vkire 148, 4

szem: görbe ~mel 148, 4 p
 szem: hogy nem sül ki a ~e!? 148, 1
 szem: jó v. rossz ~mel néz v. lát 148, 4 és p
 szem: jó ~mel néz v. lát vmit 144
 szem: Káin ~mel 148, 4 p
 szem: kit látnak ~eim!? 148, 1
 szem: kidugja v. kiszúrja a ~ét vmivel 148, 3
 szem: kitörli a ~ét vkinek 148, 3 és p
 szem: kopog a ~e az éhségtől 148, 1
 szem: majd kiugrik a ~e 148, 1
 szem: majd leragad a ~e 148, 1
 szem: megakad a ~e vmin 148, 1
 szem: port hint v. rüg vkinek a ~be 148, 4
 szem: nem hisz a ~ének 148, 4 p
 szembe köp 148, 4
 szembe száll ad 4, 4; ad 190
 szeme fénye 59, 2
 szemébe hány 15, 2; 16, 2; 148, 4
 szemébe vet 16, 2; 148, 4
 szeméivel elnyel v. nyeldekel 148, 4 p
 személyválogatás nélkül 196, 1 és (hasnolón) p
 szemére hány v. vet 16, 2; 143; 148, 4
 szemérem 240 (15)
 szem: saját ~emmel láttam 54, 1
 szemérem-test 219, 1
 szemérmes test 219, 1
 szemérmes, mint a sült rák 115 p3
 szemes 240 (16)
 szemét emeli, fordítja vmire 148, 2
 szemet szűr vkinek 148, 3 és p
 szemet vet vkire, vmire 12, 3; 144; 148, 3
 szemét veti vkire, vmire 12, 3; 144; 148, 3 és p
 szemfényvesztő ad 202
 szemfűl 73, 2 p
 szemfűl: légy ~ 148, 1 p
 szemmel ver 202 és p; ad 202
 szemre kap vkit 20, 4
 szem-száz 74, 2 p
 szemtelen, mint a piaci légy 116 p (variáns); 168
 szemtől szembe 67; 75 p
 szemügyben tart 148, 4 p
 szemügyre vesz 148, 4; 206, 2
 szemüveg: rózsaszínű ~ 162
 szemüveget a bírónak! 162
 szén: aludt v. holt ~ 120 p
 széna 114, 2 p
 széna: rendben van v. nincs rendben a szénája 167
 és p
 szenderül: jobb létre ~t 205, 2
 szennyes, szennyes ruhát szapul (átv. is) 164 és p
 szent: annyi ~, hogy... (bevezető formula) 96, 2 p
 szent: azt a bátor ~ed! 141, 2 p
 Szent Dávid nótája 200
 Szent Iván éneke 111 p 203, 3 és p
 Szent László: megnyargalja a ~ lovát 176 és p

Szent Mihály lova ad 59
 Szent Mihály lován ül 216 p5
 Szent Pál (és az oláhok) 125 p
 szentegyház (a templom épülete) 122, 1 p
 szentek szente 60, 4 p
 szentmihálylova 59, 1
 szenved 223 (18)
 szenvedély: szeretlek szenvedéllyel 89, 1 p
 szép: hajt a ~ szóra 46, 1 p
 szép leány 224 (1)
 szép, szép, de ... 87, 4 p
 szép szerént 106, 4 p
 szép szerével 196, 2; ad 190
 szép szerrel ad 4, 4; ad 190
 szépek szépe 60, 4 p
 szépen! (mint tagadás) ad 135
 szeplőbe esik 4
 szer: könnyű ~rel; szép ~ével; szép ~rel ad 190; ad 4, 4
 szer: szép ~ével 196, 2
 szerdek 226 (1)
 szerencsén: fekete, mint egy ~ 126 p
 szerencsénmosdatás 164 és (hasonlóan) p; 259, 1; 275, 8; ad 259
 szerelmes 229 (16)
 szerelmes húgom ad 62
 szerencse: fejét szerencse veti 146, 3 és p
 szerencse karikája, kereke 59, 2 (1) p
 szerencse kereke 186, és p
 szerencsére vet 15, 1; 198, 1 és p
 szerencsétlen teremtés 57, 3
 szerencsétlenség: egy rakás ~ 66, 2 p
 szerencsétlenül jár 38, 2 (4)
 szerén-szerte 85, 1 és p
 szerént: szép ~ 106, 4 p
 szerénység 240 (17)
 szere-száma 74, 2 p
 szeret: úgy szeressen és áldjon az Isten, hogy ... 101, 4 p
 szeret vkit vmivel 25, 6
 szerét ejti v. teszi vminek 13, 1
 szereti, mint héja a tikfiat 286
 szeretlek szenvedéllyel 89, 1 p
 szerint-szerte 85, 1 és p
 szert tesz vkire, vmire 13, 1
 szerte-széjjel 85, 1 és p
 szerte-szerint 85, 1 és p
 szerte-szét 85, 1
 szérű 180, 2 p
 szétjárja a karját 25, 1
 szetten ~ elszed 71, 2 p
 szidalom 228 (4)
 szidja, mint a bokrot 130, 2
 szíj 122, 2 p
 szíj: elrágja v. megrágja a ~at 170 és p; ad 170

szikra 240 (18)
 szikra (átv.) 164 és p
 szikra: egy szikrát sem fél 54, 4 p
 „Szilágyi Erzsébet levelét megírta” 273
 szilva 114, 2 p
 szilvafa ad 167
 szilvafa: ismertem még ~ korából ad 167
 szilvalé: kottybelé ~! 141, 3 p
 szín és mód kapcsolata 68, 2 p
 szín: föld színe 59, 2
 színarany 290
 színét sem láttam 54, 0; 54, 2
 színről-színre 75 p
 szitról-szitre 75 p
 szít: a maga fazeka mellé ~ 164 p
 szita 238 (7)
 szita: átlát v. keresztüllát a szitán 3, 2; 44, 3
 szita s rosta szegen függ 163 p
 szitává lő 217, 3
 szitkos-átkos 73, 1 p
 szitok 72
 szitok-átok 73, 1 p
 szív 156
 szív: a ~ szekrénye 59, 2 (3) p
 szív: áldott jó ~e van 156, 1
 szív: ég a ~e vmire 156, 1
 szív: eláll, megdobb, ugrál a ~e 156, 1
 szív: eszem a ~ét 2 (3)
 szív: fagyos, forró, hideg, meleg ~ 156, 1
 szív: fül a ~e vmihez 156, 1 és p
 szív: jó ~vel van vki iránt, v. vesz vmit 156, 3
 szív: ketté hasad a ~ 156, 1 p
 szív és lélek közös kapcsolatai 156
 szív: nagy kő esett le a ~emről 166, 1
 szív: nincs v. nem volt ~e hozzá 156, 1
 szív: rága a ~et 156, 2 p
 szív: ritka jó ~ 156, 1
 szív: tenyerén hordja a ~ét 154
 szív: vérzik a ~e 156, 1
 szív: vmilyen ~et visel vkihez 156, 2 p
 szíve ellen v. szerint cselekszik 156, 3
 szívek és vesék vizsgálója 157
 szíve-lelke 73, 2 p
 szíven fekszik vmi 156, 3
 szíven visel vmit 156, 3 és p
 szívére vesz vmit 156, 3
 szívére teszi a kezét 156, 3 és p
 szíves: légy ~ 93, 3
 szívesen szeret 89, 1 p
 szíveskedjék 93, 3
 szívet ad (= bátorít) 156, 2 és p
 szívet vesz (= felbátorodik) 156, 2 és p
 szívt vmiiben foglalja 156, 2 és p
 szívvél-lélekkel 76, 1 p
 szívdíj fel! 53, 1

szó 240 (190)
 szó, ami szó 109, 1 p
 szó: egy ~ mint száz 98, 2
 szó: egy ~ oly(an) mint száz 98, 2 p
 szó: egy ~val 98, 2 p
 szó: hajt a szép ~ra 46, 4 p
 szó: hogy egy ~val megmondjam 98, 2
 szó: hogy egyik ~mat másikba ne ölsem 98, 2 p
 szó közöttünk maradjon 98, 1
 szó ne érje a ház elejét 163
 szó: nehezen teszi a ~t 211 p
 szó: nem fogad ~t 10
 szó: nem hajt a jó ~ra 2 (2)
 szó: nyelvén van a ~ 149, hasonlóan p
 szó: szájából veszi ki a ~t 149
 szó: száz ~nak is egy a vége 98, 2 p
 szó: torkán akad a ~ ad 210
 szó: vkinek szavát fogadja 10
 szó-beszéd 74, 1 p
 szobor: élő ~ ad 57
 szokik 232 (18)
 szokik: zabolához ~ 175 p
 szoknya: elől rövidebb lett a szoknyája 215
 szoknya: kurtábbodik elől a ~ 215 p
 szoknya: rövidebb elől a szoknyája 205, 1
 szolgál: bűn szolgálja 59, 3 p
 szolgál 236 (5); 242 (2)
 szolgálat: megteszi a ~ot 51, 1
 szól: hogy nyilvánban ~jak 100, 3 p
 szól: mit ~sz hozzá? 92, 5
 szól: tisztességgel ~ván 98, 1
 szól: tisztességgel ~va 66, 2
 szólít: Isten magához ~otta 205, 1
 Szombathely: megjárta ~t ad 210
 szomjan-éhen 79, 1 p
 szomjazz a igazságot v. Isten ígését 160 és p
 szomjú szárvas 257, 2 p
 szomjúhoz 234 (9)
 szomjúval hal 25, 5
 szomorkodik vmin és vmiről 22, 2
 szomorúság 243 (12)
 szomorúság: nyomorúság ~ 89, 2 p
 szopik: maga szopta az anyját 161
 szopik: nem az ujjamból szoptam 154
 szopik: nem egy dajkát szoptak 161
 szopik: ujjából szopta ad 202
 szórakozik: hogy legyen mivel szórakoznod 108, 3
 szórakozik vkivel (= bosszant, idegesít) 198, 3
 szorít: tudja, hol ~ a cipő 162; ad 162
 szóról-szóra 75 p; ad 182
 szorongat: félk ~ja az orrot 175 p
 szorosan vannak, mint a héringek 115
 szorul a kapca 162 p
 szorulsz még 162
 szót ad ki 192

szót fogad 2 (4); 10; 90
 szót szaporít 89, 1 p
 szóval tart 192 p
 szó: egy bordában ~tték 182, 2; ad 202
 szó-fon 70, 2
 szökést szökik 71, 3 p
 szöktön-szökik 71, 2 p
 szőlő 122, 2 p; 240 (20)
 szőlő: savanyú a ~ 268, 6 és p
 szőlőszem 114, 1 p
 szőlővessző 114, 2 p
 szőnyeg alá söpör vmit (átv. is) 163 és p
 szőnyegen forog 163 p
 szőnyegre kerül 163 p
 szőr 226 (1)
 szőrszálhasogatás ad 46
 szősz 100, 9 és p
 szű (a fában) 116 p
 szűnyögből elefántot csinál 168 és (hasonlóan) p
 szűnyögből tevét csinál 213, 2 p
 szűr: szemet ~ vkinek 148, 3 és p
 szurok: fekete, mint a ~ 120
 szuroknál feketébb 111 p
 szűcs: szebeni ~ 128, 2 p (hosszabb magyarázattal)
 szűk neki az út 5
 szűkkezű 153
 szűkölködik vmiben, vmiből, vmi nélkül 15, 2; 28
 szűkölködik vmitől (ritka) 28
 szűkös vmivel, vmire 28
 szűkséget lát 8
 szűkségre megy 219, 3 p
 szűl: rossz vért ~ 156, 4 és p
 szülés: nehéz ~ (átv. is) 161 és p; 184; 215
 születés 161
 szült: idétlen ~ 161 p
 szűnj meg! 53, 1
 szűr (fn.) 1
 szűr: beakasztja a ~t (= elszegődik) ad 162
 szűr: kiteszik a ~ét 4; 144; 162 és p
 szűr: patai ~ 127 p
 szűrés 240 (20)
 szürke eminenciás 57, 2
 szűz 240 (21)
 szűz: úgy ül itten, mint egy elázott ~ 113, 1 p
 Szűzanya: Boldogságos 208
 szüzesség 240 (22)

táborba száll 189 p
 tábort jár 189 p; tábort megszállt 189 p
 tábort üt 189 p
 tágulj! 53, 1
 takarékra állít 164 és p
 takaró 237 (8)
 takarodik: nem takarodsz innen? 92, 2
 takarodj! 53, 1; 99 (6)

tál 241 (1)
 talaj: ingatag ~on áll 5
 talál 243 (2)
 talál: kedvét ~ja vkinek; kedvet ~ vkinél 11
 talál: süket fülekre ~ 205, 1
 táltentum (= lelki adomány) 260, 9 p
 taliga 240 (2); 241 (2)
 taligába fog 186 és p
 talp 155; 229 (13)
 talp: ember v. legény a ~án 155
 talp: feldobja a ~át (= meghal) 216
 talp: tetőtől ~ig 76, 2; 155
 talp: tüske csiklandozza a ~át 217, 2 p
 talpa alatt elfű a szél v. talpa alját szél fújja 217, 2 p
 talpa alatt elfűj a szél 205, 1
 talpától fogva tetéig 76, 2 és p; 252, 2 p
 talpig derék fiú 252, 2 p
 talpig ember 155; 252, 2 p
 talpra áll 155 és p
 talyiga: csikorog, mint a rossz ~ 119 p
 támad vki mellé 50, 1
 Tamás: ebben ~ vagyok 247, 1; 263, 5 p
 támasz és gyámol kapcsolata 68, 2 p
 tanács 226 (12); 240 (10); 241 (3)
 tanács: én a(z) ~ 135, 1
 tanács: tőlem ez a ~ 135, 1
 tanácsot megfogad 10
 tanácsul ad 15, 1
 tánc 200; 233 (3); 241 (4)
 tánc: három a ~! 200 p
 táncol 222 (11); 223 (10); 241 (5)
 táncol: alszik v. nincs itthon a macska, ~nak az
 egerek 200
 táncol: úgy ~, ahogy fűtyülnek 200
 táncot húz v. von 200 és p
 táncot jár v. eljár 200 p
 tanít 230 (2)
 tanít vmihez és vmire 20, 5
 tantulusi kfnok 267, 6
 tanul 232 (7)
 tapint: vkinek elevenére ~ 143, 145, 2 és p
 táplál 241 (1)
 tapod: hámfán kívül ~ 176
 taraj 232 (3)
 taraszk ~ palaszk (összezsengés) 89, 3 p
 tárgyat tesz (céllövésre) 199, 2 p
 tárgyl vet (céllövésre) 199, 2 p
 tárház: kegyelem ~a 59, 2 (1)
 tarhó (= aludtjej) 232 (9); 244 p
 tarisznya: vitézek feje tarisznyában 146, 2 p
 tarka-barka 77; 78, 1 p
 tarkón csip 151 p
 tarkótól talpig 252, 2 p
 tarló 232 (9)
 tarló (tévesen) tarhó (helyett) 244 p

társ: hímvarró ~ 113, 1 p
 társ: tréfás ~ 184 p
 társa vminek (hasonlításként) 111 p
 társalkodik 241 (6)
 társaságot tart vkivel 47, 1 p
 társ(á)ul vesz vkit (= bizalmaskodni próbál vkivel)
 184; 242 (2)
 tart: békességet ~ vkivel 47, 1 p
 tart: biztatással ~ 211 p
 tart: csak az imádság ~ vmit 203, 3
 tart: engem úgy ~son 136, 2 p
 tart: fékszárnál ~ 175 p
 tart: fenytékben ~ 194 p
 tart: gondot ~ 6, 2; 13, 4 (1)
 tart: hitét, barátságát, nyájasságát ~ja vkivel 47, 1
 tart: kedve ~ja 206, 2 p
 tart: száján ~ (lovat) 174 és p
 tart: számán ~ vmit és számon ~ vmit 44, 1
 tart: számot ~ vmire 14, 6
 tart: szem előtt ~ 148, 4 p
 tart: szemügyben ~ 148, 4 p
 tart: társaságot ~ vkivel 47, 1 p
 tart: velem ~ 45, 3; velem ~ja barátságát 45, 2
 tart vki vkivel 47, 1
 tart: vkinek pártját, szektáját ~ja 47, 1
 tart vkitől, vmitől 50, 3
 tart vminek és mond vminek kapcsolata 68, 1
 tart: úgy ~son 101, 4 p
 tart: útját ~ja vmerre 212 p
 tart: zabolán ~ 144; 151; 173 p
 tartja a ló száját (vmilyen irányban) 174
 tartja vki vkivel 47, 1
 tatár: mi a ~! (= mi a csuda!) 92, 4 p
 tatárt fogtam... (a törököt fogtam ukrán megfelelő-
 je) ad 214
 tavalyi hó 281, 2
 távoztat: melyet Isten távoztasson 100, 7 p
 tegez (fn.) (és bot) 124, 1
 tegez (fn.): eszedbe (rím:) tegzedbe 65
 tehén 241 (7)
 tehén (és gaty) 124, 1 p
 tehénhús 128, 2 p; 241 (8)
 tehet: mert nem ~tem mást 108, 2
 tehet: mit ~ünk róla? 92, 2 p
 tehet: nem ~ek róla 49, 2
 tej: az anyjától szopott ~ 300 p
 tej: Futakra mën a ~ 89, 3
 tej: minden ~ben kanál 160 és p
 tejbekása 61, 1
 tejben-vajban fürdik v. füröszt 164 p
 tejfel: nem fenékgig ~ 159 és p
 tejjel-mézszel folyó 76, 1 p; 159; 249, 1 p
 tej-vaj 74, 2 p
 teker: itt ~ a manó 206, 2 p
 teker: nyakát ~i (pl. igazságnak) 151 p

tekereg a béle 157 p
 tekereg-facsarog 70, 2
 tekeri az orrot 150 p
 tekint: kétfelé ~ 38, 1
 tékozló fiú 262, 5 és p
 Teknyő ad 144, 2
 télben 235 (4)
 tele torokkal 58, 1
 tele: üressel ~ az erszénye 209, 2 p
 telhetetlen papzsák ad 202
 tél-túl 84 és p
 téma: „válsunk témát” 286
 temetni jöttem Caesart, nem dicsérni 283
 templom 237 (1)
 templom: a te méhednek ~a 59, 2 (3) p
 tengelyt dagaszt a sár ad 186
 tenger 122, 2 p; 241 (9)
 tenger: az élet ~e 59, 2 (3)
 tenger: mint ~ben a főveny 120
 tengerbe vizet hord 177
 tengeri ló (= evezős csónak) 209 p
 tengernek fővenye 248, 6 p
 tengerpart 241 (9)
 tenni (mint a mondatból kihagyott igenév) ad 137
 tenyér 154
 tenyér: köpi a tenyerét 149 és p
 tenyér: megkeni a tenyerét vkinek (= megveszte-
 get) 211 p
 tenyér: viszket a tenyere 154
 tenyerébe teszi a lelkét 154
 tenyerén hordja a szívet 154
 tenyerét kenik (régén = megvesztegetik) 154 és p
 tép: haját ~i vmin 147 és p
 tép és nyű kapcsolata 68, 1
 tér (ige): a dologra, istóriára ~ 96, 1 p
 tér (ige): észére ~ 32; észre ~ 32; 34, 1
 térd 155
 térdet hajt 155 és p
 térdet-fejet hajt 146, 3 és p; 155 és p
 „terebesi verebek” 273
 terem (ige): melyik fán ~ 206, 2 p
 terem: mi fán ~ 206, 2
 terem: nem ~ minden bokorban 167 és p; 210 (ha-
 sonló) p
 teremti: aki áldja ~ti 141, 3 p
 teremti: Isten jókedvében ~ette 210
 teremti' ugyse! 136, 2 p
 teremtés: a ~ koronája 207
 teremtés: szerencsétlen ~ 57, 3
 -teremtette 140
 teremtetették (teremtette többese) 140
 teremtmény: Isten ~e 207
 Teremtő: a ~ engem úgy segítjen 136, 2
 Teremtő: a világ ~je 208
 Teremtő: lelkét visszaadta ~jének 205, 1

terhes vmivel 161
 teringettél! 66, 3; 141, 2
 terít: fátlyolt ~ vmire 162 p
 téríti a ló száját 174
 természet 241 (10); 243 (7)
 természet: a ~ sípját nem tudja tartani v. szorosan
 tartja 219, 3 és p
 természet: mostohán bánt vele a ~ 210 (hasonlóan)
 p
 térül: egy szálát sem ~ 206, 1 p
 test 230 (6)
 test (az ember ellensége) 301
 test (= hulla) 241 (11)
 test: a ~ zsákja 59, 2 (3) p
 test: épség nincs a ~ében 210 p
 test és vér 73, 2 p
 test: férfi-test (= penis) 219, 1
 test: lassan a ~tel 298
 test: szégyenlő v. szemérmes v. szemérem ~ (= penis) 219, 1
 testestől-lelkestől 78, 2 p
 testi-lelki 78, 2
 test-lélek 73, 2 p
 téstova, tétova 84 és p
 testvér: édes ~ 184
 tesz: a másik vállára ~i 152 p
 tesz: bolondd ~ 202 és p
 tesz: hírré ~ 15, 1
 tesz: hűvöstre ~ 214 p3
 tesz: kockára ~ 144; 197, 1 és p
 tesz: lóvá v. lúddá ~ 43, 4
 tesz: mit van mit tennünk 97 p
 tesz: nehezen ~i a szót 211 p
 tesz: nem tehetek róla 49, 2
 tesz: nem ~i az embert 238 (9)
 tesz: nincs mit tenni 97 és p; mit van mit tenni 97 p
 tesz: számot ~ vmiről 14, 5
 tesz: szerét ~i vminek; szert ~ vkire, vmire 13, 1
 tesz: törvényt ~ vkire 211
 téstoa 222 (1); 241 (12)
 téstoa: mákos ~ 61, 1
 tét: a játék ~je 198, 3
 tetőtől fogva talpig 252, 2 p
 tetőtől talpig 76, 2 és p; 155
 teve 118 p
 teve: szűnyögből tevét csinál 213, 2 p
 téved: ha nem ~ek 107, 1
 téveszt: célt ~ 199, 2
 téveszt: utat ~ 158
 tévézni emberi dolog (közmondás-paródia) ad 245
 tied legyen 99 (7)
 tikfi: szereti, mint héja a ~at 286
 tilt vmit 42
 tiltott gyümölcs 248, 1 és p
 tiltul 84 p

tinó 287
 tinta: a vér tintája 59, 2 (3) p
 Tisza vize 59, 2 (2)
 tiszt (= tisztség, hivatal) 241 (13)
 tisztesség ne essék szólván 98, 1
 tisztességgel mondva 100, 4 p
 tisztességgel mondván v. szólva 66, 2; 98, 1 és p
 tisztít: aranyat, ezüstöt tűzben ~ 182, 2
 tisztul az arany 290
 titkos értelmű rózsza 208
 titulus (cím) és vitulus (borjú) 89, 2 p
 tífz 226 (9); 227 (15)
 tíz ujj 113, 2
 tized: beszedi a ~et 195, 3
 tizen vagy tizenketten 81, 1 p
 tó (Bethsaida és Siloe) 263, 3
 tojás 132 p
 tojás: gomba ~al 61, 1
 tojásos makaróni 61, 1
 tojik 241 (18)
 tokkal-vonóval 73, 1 p
 told(oz)-fold(oz) 69, 1
 tollas: kis ~ nép (= madarak) 209, 1 és p
 tolvaj: hitvány ~a! 60, 6
 tompa és ostoba kapcsolata 68, 3 p
 torka szakadtába(n) v. szakadtából 149 és p
 torkában van (az ellenségnek) 149 és p
 torkán akad 149 és p; ad 210
 torkára forr 184; 300 p
 torkig van mivél 149 és p
 torkodra forr 300
 torkunkra forr 300 p
 tornádó esett féreg 116 p
 torok 149; 226 (1)
 torok helyett gége 300
 torok: halál, pokol torka 59, 3
 torok: tele ~kal 58, 1
 torony 122, 1 p; 234 (11)
 toronyhegy: nézi, merre a torony hegye (= torony-
 íránt megy) 212 p
 tót ad 126
 tót (és a kása) 126 p
 tót (és vadkörte) 126 p
 tótágast áll 198, 3 és p
 tótumfaktum ad 267
 tovább áll a löccsel 212 p
 több, mint amennyi szál haja van 147
 több világosságot! 280, 4
 többől-több 80, 3 p
 tölgy: szarva között keresi a ~ét 170 és (fordítva) p
 tők 114, 2 p; 241 (14)
 tők (= butaság) 229 (3)
 tők: buta mint a ~ 130, 1
 tőkfilkó (mint gúnynév) 198, 2 és p
 tőkkelütött 130, 1

tölgy 114, 2 p
 tölt: kedvét ~i vkinek 11
 tömlőcre vet 196, 2 és p
 töpreng: ezen nincs mit ~eni 97
 tör: cserepet v. fazekat ~ 163 és p; ad 164
 tör: elméjét, fejét ~i vmiben v. vmin 17, 4; 146, 3
 tör: kerékbe ~ 183; 196, 2 és p; 217, 2
 tör (fegyver) 229 (24)
 tör (csapda) 238 (5)
 tör: bánat, bú ~e 59, 2 (2)
 törbe akad, esik, hág, ötlök, reked 178, 1 és p
 törbe akaszt, csal, ejt 178, 1 és p
 törbe kerít 178, 2 p
 törésen áll 192 p
 törteti a várat 192 és p
 törti a németet 183
 török 230 (4)
 török: ha ~, [ha] szakad 107, 4
 török-szakad 70, 2
 török: mintha hátukon lett volna a ~ 122, 4 p
 Törökország 237 (2)
 törököt fog ad 214
 töröm a zúzádat 140
 történik vmi vkinek és vkin 21, 2; 32; 33 (1), (2), (3)
 törülköző: bedobja a ~t 199, 5
 törvény: annyit sem tud a ~hez, mint a ló 123 p
 törvény: cseri barát ~ben szól (= alamizsnát kér)
 203, 4 és p
 törvényt lát ad 4, 4
 törvényt megszeg 12, 2
 törvényt tesz vkire 211 p
 törzs: gyökértelen ~ 166 p
 tősz-gyökerez 78, 2 p
 tővel-heggyel 76, 1 p
 tövis 114, 2 p
 trágyáz (= ízesített) 232 (9)
 trágyáz (= ízesít, fűszerez) 159 és p
 Trajánus kincse 270, 2
 tréfa ami tréfa 109, 1 p
 tréfa: becsület dolgában nem ismerem a tréfát
 198, 3
 tréfa: félretéve a tréfát 198, 3
 tréfán kívül 198, 3
 tréfának vesz vmit 206, 2 p
 tréfára fordít vmit 206, 2 p
 tréfára üti v. veszi a dolgot 213, 1 p
 tréfára veszi a dolgot 190 p
 tréfás társ 184 p
 tromf 241 (15)
 tromfál üt 198, 2 és p
 tromfot tromfál üt 198, 2
 tud 241 (16)
 tud: aki jobban ~ja, mondja jobban 109, 1 p
 tud: ha jól ~om 107, 1
 tud: [ha] az ingem ~ná 107, 3 p

tudakozik: ha merem tudakozni? 92, 5 p
 tudd 100, 6 p
 tudj' a szösz 100, 9 p
 tudj' Isten 100, 9 és p
 tudja a jóisten 100, 9 p
 tudj(a) a manó 100, 9 p
 tudja az ördög 204 p
 tudja gólya 100, 9 p
 tudja, hol szorít a cipő 162; ad 162
 tudja, honnan fúj a szél 177 és p
 tudja Isten 100, 8 p
 tudja ördög 100, 9 p
 tudja Pál, mit kaszál 89, 3; 109, 1 p
 tudni v. tudni illik 95 és p
 tudni meri 95 p
 tudni mint 95 p
 tudod (mint töltelékszó) 91, 5
 tudod? 92, 6 p
 tudod-e? 92, 5 p
 túl szép a menyasszony 184
 túllő a célon 199, 2
 tunya és rest kapcsolata 68; 68, 3 p
 tunya 240 (4)
 turha: vkinek nyakába turhát köp 149 és p
 turkál az ételben 210
 túros 233 (5)
 túros hátú 233 (5)
 túros hátú ló 244 p
 túrós lepény 65
 túrós rétes 61, 1
 tűnj el! 53, 51
 tűnődik: ezen nincs mit tűnődni 97
 tűr-tagad 70, 2
 tűrés-tagadás 70, 2 p
 tűrés csiklandozza a talpát v. lába alatt tűskét ker-
 get a szél 217, 2 p
 tűstént és nagy hirtelen kapcsolata 68, 4 p
 tűz (fn.) 241 (17)
 tűz: akiknek sem háza, sem tüze ad 164
 tűz: aranyat, ezüstöt ~ben tisztít 182, 2
 tűz: más ~énél gyújt gyertyát 164 p
 tűz: mint arany a ~ben 120 p
 tűz: mint sebes ~ 121 p
 tűz: mint szalmának tüze 121 p; mint ~tól 121 p
 tűz: olaj a ~re 164 és 1
 tűz: rossz fát tesz a ~re 211 p
 tűz: szerelem tüze 164 p
 tűz és víz kapcsolata 68, 2
 tűzégette 140
 tűzes kemence 222 (7)
 tűzes szekér 255, 5 p
 tűzet fog 164
 tűzet rak 2 (1)
 tűzkereszttség: átesik a ~en 194
 tűzszlop 249, 2

tűzről pattant 56, 1
 tűz-víz 73, 2 p
 tűzzel-vassal 74, 2 p; 76, 1 p

tyúk 110; 117 p; 241 (18)
 tyúk: a ~ esze 168 p
 tyúk (és rege) 123 p
 tyúk: vak ~ 5
 tyúkfű 117 p
 Tyukodi módra 125 p

uborkafa: felhág az uborkafára 214 p1
 uborkafa: felkapaszkodott az uborkafára 212
 ugat 226 (1); 233 (5)
 ugrál a szíve 156, 1
 ugrik: bakot ~ 198, 3
 úgy fel vagyok húzva, mint... ad 129
 úgy fordul dolga, amint... 214 p1
 úgy jár; úgy ne járjak 122, 2 p
 úgy kellett ez nekem, mint hátamra a púp 110
 úgy ..., mint 110
 úgy mond, úgymond 95
 úgy összecsapellek, hogy ... 108, 1
 úgy pofon váglak, hogy ... 108, 1
 úgy se! (= úgy segítjen) 136, 2 p
 úgy segítjen 101, 4 p; 136, 2 p
 úgy sem kell [neki], mint cigánynak a szántás 113,
 1 p
 úgy tartson 101, 4 p; 136, 2 p
 úgy tud úszni, mint az, öreg fejsze 111 p
 ugyan ottan 105
 ugyanazon bakot nyúzza 211 p
 ugyanazt a nótát fújja 200
 új cserép 119 p
 újdón-új 77; 80, 1 p
 ujj 113, 2; 154; 242 (1)
 ujj: a kis ~át sem éri fel 154 és p
 ujj: nem az ~amból szoptam 154 és p
 ujjából szopta ad 202
 ujjat húz v. von vkivel 154 és p; 199, 1 és p
 ujjhúzás 199, 1
 ujjodon-új 80, 1 p
 ujjvonás 199, 1
 Ungot Berket feljár 212 p
 unos-untalan 85, 2 és p
 untat 240
 úr 242 (2)
 úr: a ház ura 207
 úr: a jövőendő Ura (= Isten) 208 p
 Úr: magához veszi az Urat 203, 3
 Úr: seregek Ura 208
 ura (= férje): a samaritana asszony ~ 263, 2 p
 ura és parancsolója 207
 ural 238 (8)
 Uram bocsá 136

Uram, bocsásd meg 136, 1
 uraság 242 (3)
 Űrban, Űristenben elnyugszik (= meghal) 216 p3
 úszik: úgy tud úszni, mint az öreg fejsze 111 p
 úszik-mászik 69, 1
 út 242 (4)
 út: arra az ~, amerre a kerékvágás 105 p
 út: damaszkuszi ~ 264, 2
 út és mód 76, 1 p
 út: halál, pokol ~ja 59, 3
 út: mindenek ~jára búcsúzik v. jut 216 p2
 út: szűk neki az ~ 5
 utál, mint az ördög 204 p
 utána! 133
 után(a)! 138 és p
 utánozás majomszokás 169
 utas 227 (18)
 utasít: jaképhez ~ 203, 3 p
 utat téveszt v. veszít 158 és p
 utazik: egy hajóban utaznak 177
 utazó nagykövet 57, 2
 utcahosszat előbbre van 275, 9 p
 útját tartja vmerre 212 p
 útját veszti vmerre 206, 2 p
 út-mód 73, 1 p; 76
 utolja 242 (5)
 utolja (= hátsó fele) 219, 1 p
 utoljára, de nem utolsósorban ad 275
 utolsó és első kapcsolata 68, 3 p
 utolsó mohikán 283
 úton-módon 76, 1 p
 úton-útfélen 76, 1 p
 utarcson 101, 4 p

 üdvösség: az ~ bora 59, 2 (3) p
 üdvösség: Isten lelkem ~ét ne adja, ha ... 101, 4 p
 üdvösség: nem elég az ~re v. ~hez 203, 2 és p; 299
 Üdvözítő 208
 üdvözöllek 91, 1
 ügy-baj 74, 2 p
 ügyes-bajos 79, 2 p
 ügyet meglát 196, 1 p
 üggyel-bajjal 76, 1 p
 ül 235 (5)
 ül: lóra ~ 6, 2; 172 és p
 ül: összetett kézzel ~ 210 és p
 ül: székelt ~ (peres ügyben) 196, 1 és p
 ül: Szent Mihály lován ~ 216 p5
 ülle-fülle; üllő-füllő 78, 2 p; 69, 2
 üllőfele 219, 1 p
 ültet: lóra ~ 172; (átv.) 176 p
 ünnep: húsvét ~e 59, 2 (2)
 üres 235 (4)
 üressel tele az erszénye 209, 2 p
 ürge 118 p

üröm 159 és p
 öröm: örömet ~mel (elegyít) 89, 2 p
 üsse kő 133
 üsse meg a mennykő 133
 üssön a mennkő beléd 101, 6 p
 üstök (a frazémákban) 147
 üstök: istökömre mondom (Isten helyett) 66, 1 p
 üstökbe kap 147 p
 üstökbe megy kívül 147 p
 üstököt von(sz) 147 p
 üszög: egy ~öt fűnek 164 p
 üt 241 (15)
 üt (kártanyelv) 198, 2 p
 üt: agyon ~ (= fejbe vág) 191 p
 üt: bottal ~heti a nyomát 178, 1
 üt: nyélbe ~ 5; 181 p
 üt: ott üsse a guta 101, 6 p
 üt: tréfára ~i a dolgot 213, 1 p
 üt: tromffal ~ 198, 2 és p; tromfot tromffal ~ 198, 2
 üt: tábort ~ 189 p
 üt vkihez és vkire 20, 7
 ütés: övön aluli ~ 199, 5
 ütleg fiú ad 280
 üttetlen 229 (10)
 üt-vág 70, 2
 üt-ver 69, 2
 üveg: gyengébb az ~nél 111 p
 üz: fazekaskodást ~ (= lábával kalimpál) 211 p
 üz: ördögöt ~ 204 p
 üz-fűz 69, 2
 üz-hajt 70, 2
 üz-vág 70, 2

vacsora: Pilátushoz vacsorára 216 p5
 vad marha 234 (7)
 vadalma: válogat, mint a vadalmában (hosszabb magyarázattal) 128, 2 p
 vadkecske 118 p
 vadkörte (és tót) 126 p
 vadkörte: vad körtvélyben való válogató turkálás 128, 2 p (hosszabb magyarázattal)
 vadon-vad 80, 1 és p
 vág 232 (5)
 vág: eret ~ 182, 3 és p
 vág: maga alatt ~ja a fát 167 és (hasonlóan) p
 vág, mint a beretva 119
 vág: úgy pofon ~lak, hogy ... 108, 1
 vágás 232 (16); 243 (1)
 vágat: ötvenet ~ rá 214 p3
 vagdal és metél kapcsolata 68, 1
 vagdalkozik: kardjával ~ 25, 1
 vagy akarjuk, vagy nem 103, 2 (2) p
 vagy: fehér-fekete 103, 2 (1) p
 vagy igazság, vagy nem igazság 103, 2 (2) p
 vagy megszokik, vagy megszökik 103, 2 (1) p

vagy: most, ~ soha 103, 2 (1) p
 vaj: friss ~ 120 p
 vaj: lágy v. olvad, mint a ~ 120
 vajdaság (és cigány) 126 p
 vak 238 (7); 240 (16); 243 (2)
 vak (a kockában) 198, 1 p
 vak: a ~ is látja 54, 1
 vak csapszék ad 57
 vak eb 238 (7)
 vak ember az, aki a rostan által nem lát 3, 2
 vak italmérés ad 148
 vak ló: nem adnám egy ~ért 176 p
 vak: sült ~ ad 56
 vak: tévelyeg, mint az ~ 113, p3
 vak tyúk 5; 245
 vak tyúk is talál kakast (közmondás-paródia) ad 245
 vak vezet világtalant 262, 3
 vakablak: mint a ~ 131, 2
 vakarj (= távozz) 99 (6)
 vakart tők 144, 2 p
 vakbor ad 148
 vaklárma 194 és p
 vakok 260, 6
 vakot hoz v. vet a kocka 198, 1 és p
 vakpálinka ad 148
 valahol leend a test, oda... 105 p
 választócsontot eltör 201 és (hasonlóan) p
 választás: nem volt más ~a 97
 választatik 260, 8 p
 választul elé v. előtt 158
 válik: kővé ~ 166, 1
 vállkó vidéké 66, 2 p
 vall 240 (12)
 vall: szégyent ~ 8
 váll 152
 váll: a másik ~ára teszi 152 p
 váll: két ~ra fektet 199, 5
 vállakat összevett 152
 vállára vesz 152 p
 vállára vet 152 p
 vállat rándít ad 152
 vállat von ad 152
 vállat vonít 25, 1 p; 152 és p
 vallom 100
 vállvetve 152
 való: a(z) való (mint bevezető formula) 96, 2 és p
 valóba való 80, 1 p
 válogat 232 (20)
 valóságos búcsújárás 203, 3
 valóságos vesszőfutás 194
 vált 242 (3)
 vált: cipőt ~ 2 (1)
 vált: gyűrűt ~ vkivel 184
 „váltunk témát” 286

válu: amint ~ján indult 181 p
 vám 243 (3)
 vám: amit a réven nyer, elveszti a ~on 195, 3
 vám: kiveszi a ~ot 195, 3
 vár (fn.): Buda ~a 59, 2 (2)
 vár: elláll a ~ mellől 192 és p
 várat megad 192
 várat megszáll 192
 várat törtet v. vitat 192 és p
 vár (ige) 231 (4)
 vár: azt ~d csak 100, 6 p
 vár: ezzel nincs mit ~ni 97
 várakozás 243 (4)
 varasbéka 115 p2
 várd rá 99 és 99 (4)
 varga Bereck 229 (13)
 varga (és Krisztus) 125
 varga mester 239 (1)
 várj (csak) (mint fenyegetés) 99 (4)
 várj csak, várj! 87, 1 p
 várja a sült galambot 211 p
 varjú 243 (5)
 varjú: karón ~t mutat 213, 3 és p
 várom, várom 87, 1 p
 város: nyakába veszi a ~t 43, 2
 varr: hímét ~ 182, 2
 varr: nyakába ~ 151
 várva vár 67; 71 és 71, 1 p
 várván vár 71 és 71, 1 p
 vas 226 (20)
 vas: addig verd a ~at, amíg meleg 106, 2; 106, 5 p
 vásár 232 (10); 243 (6)
 vásár: akkor jön, mikor már meglett a ~ 187 és p
 vásár: bórét viszi a ~ra 145, 3 (1)
 vásár: elmúlt a ~ 187 p
 vásár: szabad a ~ 187; szabadítják a ~t 187 p
 vásárfia 59, 1
 vasék 227 (1)
 vasfog: az idő ~a 59, 2 (3)
 vásik a foga vmire 44, 2; 149; 169
 vásítja v. váslalja a fogat 169 és p
 vaskarika: fából ~ 61, 3
 vastag megy tőle 219, 3 p
 vászon: Deákne vászna 125 p, ad 210
 vászonház (= sátor) 209, 2 és p
 vég 235 (2)
 vég: megmondtam és ~e! 103, 1
 vég: pályafutás ~e 216 p3
 végbe megy 16, 5
 végbe visz 6, 2; 31
 vége-hossza 74, 2 p
 végére jár 206, 2
 végére jár v. megy 213, 2 és p
 véget vet vminek v. vmiben 13, 3
 végét veti vminek 13, 3

végez: életét végzi 216 p3
 végezet: az élet ~e 216 p1
 véghez megy 16, 5
 véghez visz 6, 2; 31
 végre visz 6, 2; 31
 vél: mint ~em 100, 5 p
 velem ezt nem lehet! ad 137
 velő: vese ~vel 61, 1
 vén, mint az országu 111 p
 vénasszonyok nyara 59, 1
 vendég 226 (1)
 vendég: csörög a szarka, ~ jön 202 (hasonlóan) p
 ver: addig ~d a vasat, amíg meleg 106, 2; 106, 5 p
 ver: fészket ~ 168
 ver: élére v. fogához ~i a garast v. pénzt 210 és p
 ver: szemmel ~ 202 és p
 vér 243 (7); 156
 vér: a hordó ~e (= bor) 209, 2 és p
 vér: a ~ tintája 59, 2 (3) p
 vér: cseppent ~ 120
 vér: édes vírem (kedveskedő megszólítás) 64, 1 p
 vér: elhűl benne a ~ ad 210
 vér ellen való 156, 4 és p
 vér: felforr a ~ 156, 4 és p
 vér: meghűl ereiben a ~ 156, 4 és p
 vér: piros, mint a ~ 120
 vér: rossz ~t szűl 156, 4 és p
 vér szerinti 156, 4 és p
 verebet lehetne vele fogatni 178, 2; 210
 verem 243 (8); 260, 6 p
 verem: aki másnak vermet ás... 257, 3 és p
 verembe esnek 262, 3 p
 veres rókácska (= arany pénzdarab) 209, 2 és p
 verés (és a muszka asszony) 126 p
 véres verejték 58, 1; 89, 1 p
 verést-ver 71, 3
 vérét szívják 156, 4
 veretlen 225 (3)
 végig sért ad 15
 verítéket izzad 25, 1 p
 verje meg az Isten 101, 6 p
 verjen meg az Isten, ha ... 101, 4 p
 verőfény 227 (13)
 vérrel izzad 25, 1 p; 156, 4
 vérrel verejtékezik 25, 1 p
 versenyfutás az idővel 61, 2
 vért izzad 156, 4
 vérzik a szíve 156, 1
 vér: gránitba, márványba ~ 166, 1
 vese ad 157
 vese: szívek és vesék vizsgálója 157 és p; ~ tanúja (és hasonlő) 157 p
 vese velővel 61, 1
 vesés (= derék, tagbaszakadt) ad 157
 vesz: búcsút ~ 45, 1

vesz: elég néven ~ 40, 2
 vesz: elejét ~i vminek 8; 9
 vesz: elől ~ 9
 vesz: erőtl ~ 14, 1
 vesz: észbe ~ 34, 2
 vesz: eszébe ~ 16, 4; 34, 2
 vesz: eszébe ~i magát 34, 3
 vesz: észre ~ 34, 2; 143
 vesz: észre ~i magát 34, 3
 vesz: fejet ~ (ellenség fejét levágja) 193 p
 vesz: fejét ~ik 196, 2; 217, 2
 vesz: fontolóra 213, 1
 vesz: futásra ~i a dolgot 206, 2
 vesz: gonosz néven ~ 15, 3
 vesz: jó néven ~ 15, 3
 vesz: kedvesen ~ 40, 2
 vesz: kézbe ~ 153 p
 vesz: kezéhez ~ 153
 vesz: könyörgőre ~i a dolgot 213, 1
 vesz: kutyába se ~ 39
 vesz: lábat ~ 155 p
 vesz: lelkére ~ vmit 145, 4
 vesz: nehéz néven ~ 15, 3
 vesz: nehezen ~ 40, 2
 vesz: nehezeze ~ 40, 1
 vesz: nyakába ~i a várost 43, 2
 vesz: oculata alá ~ 211 p
 vesz: példát ~ 24, 1
 vesz: példát ~ vkirol, vkitől 15, 4
 vesz: rossz néven ~ 5; 15, 3
 vesz: számát ~i; számot ~ 12, 1
 vesz: számba ~; számba se ~ 39
 vesz: számot ~ vkitől 14, 4
 vesz: szemügyre ~ 148, 4; 206, 2
 vesz: szívére ~ vmit 156, 3
 vesz: tréfának ~ vmit 206, 2 p
 vesz: tréfára ~i a dolgot 190 p; 213, 1 és p
 vesz: útját ~i vmerre 206, 2 p
 vesz: válllára ~ 152 p
 vesz: vettem a lapot (kártyanyelv) 198, 2
 veszedelem (= elveszés) 233 (5)
 veszedelemre vet 198, 1 és p
 veszedelmes 236 (4)
 veszedelmes, mint a mérges kígyó 115
 veszek, veszek! ad 101
 veszekedés 243 (9)
 veszekedik ad 101
 veszekel ad 101
 veszélyes játék 198, 3
 veszett 56, 2
 vészharang: megkondul a ~ 164 p
 veszik: hogy anyád méhében nem vesztl, bánom 101, 6 p
 veszik: jaj, veszek 101, 7 p (variánsok)
 veszik: nyoma ~ 196, 2

vészkijárat ad 129
 vesződik vmin és vmivel 22, 5
 vész-szél 73, 2 p
 vesszen magának 101, 6 p
 vessző 243 (10)
 vesszőfutás: valóságos ~ 194
 vesszős gyerek ad 280
 vesz: fejét ~i 146, 3 és p
 vesz: nyomát ~i 158 p
 vesz: utat ~ 158 és p
 veszteg hallgat 232 (13)
 veszténé Isten azt, aki ... 101, 6 p
 veszten-veszik 71, 2 p
 vet: bukfencet ~ 198, 3
 vet: bünt ~ vkire 48 p
 vet: célul ~ 199, 2 p
 vet: fart ~ 152 p
 vet: fejét szerencsére ~i 146, 3 és p
 vet: fontba ~ (= megmér) 187
 vet: hálót ~ 178, 1
 vet: hátat ~ 152 p
 vet: kerekre ~tetett ad 196
 vet: keresztet ~het rá ad 187
 vet: ki mint ~, úgy arat (szóláshasonlat és közmondás) 110
 vet: kockára ~ vmit 197, 1 és p
 vet: követ ~ vkire 166, 1
 vet: követ ~ vkivel 199, 1 és p
 vet: magadra vess 48
 vet (magot) 243 (11)
 vet: nyakába ~ 151 p
 vet: orcájára, szemébe, szemére ~ 16, 2
 vet: okot ~ vkire 48 p
 vét: öngölt ~ 199, 5
 vet: süveget ~ 162 és p
 vet: számot ~ 14, 3
 vet: szemébe ~ vkinek vmit 148, 4
 vet: szemére ~ vkinek vmit 143; 148, 4
 vet: szemét ~i v. szemet ~ vkire, vmire 12, 3; 144; 148, 3 és p
 vet: szerencsére 15, 1
 vet: tömlőre ~ 196, 2 és p
 vet: vakot ~ a kocka 198, 1 és p
 vet: vállára ~ 152 p
 vet: végét ~; végét ~i 13, 3
 vet: zabolába ~ 173 p
 vet: zabolát ~ (lóra és emberre) 173 és p
 vet: zálogba, zálogon ~ 16, 3
 vet: zsákmányt ~ 8
 vétek: kitér, megtér vétkeiből 46, 3
 vétek: vétkeket kigyomlál 181 p
 vetekedés 199, 1 p
 vetekedik vkivel 199, 1 és p
 vetődik vkivel 196, 1 p; 199, 1 és p
 vezekel ad 101

vezér: vakok ~i 260, 6 p
 vezérel és visz kapcsolata 68, 1
 vezet: orránál fogva ~ 170 és (hasonlóan) p
 vezet: vak ~ világtalan 262, 3
 viasz 120 p
 viasz: lágy v. olvad, mint a ~ 120
 vidék: valkó ~e 66, 2 p
 vidéki kuvasz 128, 2 p
 vigad és örül, örvend kapcsolata 68, 1
 vigéc (= ném. wie geht's?) 280
 vigyázz, ha jön a vonat ad 246
 „Vigyázz, Malvin, jön a kanyar!” 286
 vigyen el az ördög 101, 6 p; 204 és p
 vigyorog, mint a fakutya 130, 2
 vihar egy pohár vízben 160
 viharral terhes 161
 világ 236 (7); 243 (13)
 világ (mint az ember ellensége) 301
 világ (mint pókháló) 128, 2 p
 világ (= világosság) 228 (11)
 világ: a ~ért sem mozdul 54, 0, 4
 világ: a kerek ~on; a nagy ~on; a széles ~on; széles e ~on 54, 3
 világ: a ~ teremője 208
 világ csúfja 59, 1
 világ: éli ~át v. a ~ot 301
 világ: kicsi a ~ 91, 3
 világ: kifogyat e ~ból 217, 1 p
 világ: kihív e ~ból 216 p 4
 világ: kiirt e ~ból 46, 2
 világ: kiköltözik e ~ból 46, 1
 világ: kimegy e ~ból 46, 1
 világ: kiműlik e ~ból 45, 2, 46, 1
 világ: kimúlt e ~ból 2 (2)
 világ: kiszólt, e ~ból 216 p 4
 világ: kivégez e ~ból 46, 2; 217, 1 p
 világ: kivesz e ~ból 46, 2; 216 p 4
 világ: kiveszt e ~ból 217, 1 p
 világ: már bocsásson meg a ~, de ... 93, 4
 világ: míg a ~ fennáll 106, 2 p
 világ: nem a ~ 99 (7)
 világ: széles e ~on 58, 2
 világ világa (= világossága) 60, 4a
 világban él 301
 világbíró Sándor 270, 1 és p
 világból kimúlt vkinek 46, 1
 világos, hogy ... ad 95–96
 világos, mint a nap 131, 2; ~ mint a vakablak 131, 2
 világra hoz 215 és p
 világra jön 215
 világtalan 260, 6 p
 világtalan: vak vezet ~t 262, 3
 villámcsapás: derült égből ~ 121; 177
 virág 232 (22)

virág: aki a ~ot szereti, rossz ember nem lehet
109, 1 p
virágnak virága 60, 4 p
virágzik 241 (14)
visel: gondját ~i vminek 32; gondot ~ vmire v.
vmiről 32
visel: gondot ~ 6, 2
visel: hadat ~ 8
visel: szívén ~ vmit 156, 3 és p
visel: vmilyen szívet ~ vkihez 156, 2 p
viseldegel: száján ~ 174 p
viselő: haragtól ~ 161
visz 243 (13)
visz és vezérel kapcsolata 68, 1
visz: végbe, véghez, végre ~ 6, 2; 31
viszik, mint a cukrot 187
viszket a tenyere, pénzt kap 154
viszketés 232 (23)
visszaad: lelkét ~ta Teremtőjének 205, 1
visszaadja a kölcsönt 192, 2
visszafordul a kasza 180, 2 p
visszajöhet 229 (15)
visszakap 114, 3 p
visszatekintés a múltba 61, 2
visszavon 241 (3)
visszavonás és hasonlóság kapcsolata 68, 2
visszavon(sz): ló száját visszavonsza 174 és p
vitatja a várat 192 és p
vitézek feje tarisznyában 146, 2 p
vitulus (= borjú) és titulus (= cím) 89, 2 p
víz 227 (15); 234 (6), (8); 243 (7)
víz: a Tisza ~e 59, 2 (2)
víz: Dunába vizet hord 211 p
víz: élő ~ 263, 1 és p
víz: maga malmára hajtja a vizet 3, 1
víz: megfojtandó egy pohár v. kanál ~ben 160
víz: nem sok vizet zavar 179; ad 216
víz: sok ~ folyt le azóta 177 és p
víz: tengerbe vizet hord 177
víz és tűz kapcsolata 68, 2
víz: vihar egy pohár ~ben 160
vizek 226 (21)
vizes lepedő: ráterítik a ~t 163
vizet csak kereszteléskor látott 160
vizet csak mosdásra használ 160
vizet prédikál, bort iszik ad 216
vizet zavar 179 és p
vízfolyás: fújja a lelkét mint a ~ 121
vízi hintó (= hajó) 209, 2 és p
vízözön 248, 3 p
vizsgál: próbakön ~ 182, 2
vizsgáló: szívek és vesék ~ja 157 és p
von (= hegedül) 241 (5)
von: csigára ~ 196, 2 p
von: (régén) kardot ~ 2 (1)

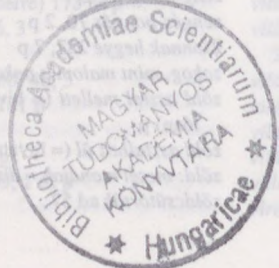
von: (régén) nótát v. táncot ~ 200
von: nyilat ~ 195, 1 és p
von: ujjat ~ vkivel 154 és p; 199, 1 és p
von: vállat ~ ad 152
vonal: elhajlás a párt ~ától 61, 2
vonat: vigyázz, ha jön a ~ ad 246
von(it) vállal és vállal 25, 1 p; 152 és p
von(sz) 227 (2)
von(sz): subafa alá ~ 214 p3
von(sz): üstököt ~ 147 p
vont arany köpönyeg 226 (1)
vonton-vonszon 71, 2 p
vöcsök: megbukott, mint a ~ 129
vödör: csöbörből ~be hág 214 p2
völgy: siralmak v. siralomnak ~ e 257, 4 és p
völgy: siralom ~e 59, 3
Vörös Hadsereg ad 57
vöröskatoná ad 57

Xanthippe (= Szókratész cívódó felesége) 207

zab: elmehetsz Kukutyinba ~ot hegyezni 90
zablára ereszt 173 és p
zablát megránt 173 p
zabolába vet 173 p
zabolából v. zaboláról itat 173 és p
zabolához szokik 175 p
zabolán hordoz 173 és p
zabolán tart 144; 151; 173 és p
zabolát felvesz (16) 173 és p
zabolát megeresz 173 és p
zabolát vet (lóra és emberre) 173 és p
zabolátlan 144; 173
zaboláz 144; 173 és p
zabszem 108, 1
zabszem: egy ~ sem férne a fenekébe ad 210
zálogba vet 16, 3
zálogon vet 16, 3
zanabona 74, 2 p
záporosó: hulltak a könnyei, mint a ~ 110
zárt: koporsó zártáig 216 p1
zavar: vizet ~ v. nem sok vizet ~ 179 és p; ad 216
zavarral egyeletett bor 300p
zavarosban halászik 179 és p
zene: a jövő zenéje 280, 4
zenebona 74, 2 p
zeng-bong 70, 2
zengés-bongás 70, 2 p
Zionnak hegye 257, 7 p
zokog, mint malom a pokolban 119 p
zöld asztal mellett (= hivatalosan) 197 és (hason-
lóan) p
zöld asztalhoz ül (= hivatalt kap) 197 p
zöld: mesét mondanak ~ disznóról 65
zöldcsütrötk ad 57

zörget 262, 4 és p
 zörög 225 (2)
 zúg-morog 69, 1
 zúgó-dás-morgódás 69, 1 p
 zúgó-dik-morgódik 69, 1
 zúr-zavar 70, 2; 74, 2 p
 zúr-zavaros 70, 2
 zúza: eszem a zúzáját 2(3)
 zúza: töröm a zúzadat 140
 zűr-zavar 70, 2; 74, 2 p

zsajgtárbú dézsába lép ad 4, 3
 zsák 225 (2); 234 (2)
 zsák: a test ~ja 59, 2 (3) p
 zsák: meglelte ~ a foltyát 163 p
 zsák: nem árulok ~ban macskát 187 p
 zsákbamacska 170
 zsákmányt vet 8
 zsidó: ott vagyunk, ahol a mádi ~ 105
 zsír: ég mint a ~ 120
 zsolttár (és lúd) 123 p

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda igazgatója

A szedést és tördelést a Scriptum Kft. végezte

Felelős vezető: Dr. Vas Zoltán

A nyomást és kötést az Akadémiai Nyomda végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1995

Nyomdai táskaszám: 24.143

Kiadványszám: 1-94-61

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné

Megjelent: 36,8 (A/5) ív terjedelemben

Az irodalmi nyelvnek legteljesebbé van frase-
ológiai részará, de kevés az olyan mű, amely
a fraseológiát a magyar nyelv összefüggéseiben
tekinti át. Ilyen mű eddig a magyarban sem volt.
A régibbi kutatók, mint Csefkő Gyula, Kertész Mani,
Tolnai Vilmos és körünkben főleg O. Nagy Gyálvör
a fraseológiának inkább csak azokkal az elemekkel
foglalkoztak, amelyek megértéséhez művelődés-
történeti magyarázat kellett. Ez azonban a fraseo-
logiának csak egy kis része. A jelen munka meg-
kísérli az egész fraseológiát összefogni, vagyis
a grammatikai kapcsolatokból származó és a sti-
listikai eredetű frázisek kialakulását
mint egyseges történeti folyamatot értelmezni,
és a fejlődés mozgató erőit bemutatni. Így
a konkrét fogalmi síkrol az elvontabbakéig átmenet
mellett állandóan utal az eufemizmus, a talu
a folklorizáló alókváltoztatás és a hangsúlyozás
(mint az összekengés) formáló erejére. Az
összefoglaló törzsszövegekhez néhány részlet-
esebben kidolgozott példamagyarázat csat-
lakozik. A munka nagyrányú önálló anyag-
gyűjtésen alapul, de felhasználja a szakirodel-
met is. — A mellékelt tartalomjegyzék
képet ad az anyag terjedelméről, rendszere-
zéséről és a részek kidolgozásairól.

Hadrovics László

508920

MAGYAR FOLKLÓR